

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ
VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİ



TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENEJCMENT

ISSN 2519-2507

№ 1 - 2024

TIKINTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECEMENT

№ 1 - 2024

ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL

SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

*2015-ci ildən nəşr edir
İldə 4 dəfə nəşr edir*

*First published in 2015
It is published 4 times a year*

Təsisçi:

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Founder:

*Azerbaijan University of Architecture and
Construction*

Təsisçinin hüquqi ünvanı:

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna
Sultanova küçəsi 11*

Publisher address:

*Azerbaijan, Baku, AZ 1073, Ayna Sultanova
Street 11*

*Jurnal Universitetin "Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və
çapa təqdim edilir*

*The journal is being prepared and submitted
for publication by the Department of Business
Economics and Management of the Azerbaijan
University of Architecture and Construction*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda alınıb.
Reyestr № 4024. (02.12.2015)*

*Registered with the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan. Register № 4024,
(02.12.2015)*

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının 04.07.2018-ci il tarixli
№ 11-R qərarı ilə Azərbaycan
Respublikasında dissertasiyaların
əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə
edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir*

*04.07.2018 of the Higher Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan, the recommended period for the
publication of the main results of dissertations
in the Republic of Azerbaijan was included in
the list of dissertations in the Republic of
Azerbaijan. scientific publications According
to the decision No. 11-R dated*

Redaksiyanın ünvanı:

*Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.:
(+99412)538 92 83
daxili – 589, 497-05-13*

Editorial office:

*Azerbaijan University of Architecture and
Construction, tel. : (+99412) 538 92 83
internal - 589, 497-05-13*

E-mail: info@timjurnal.az

E-mail: info@timjurnal.az

Jurnalın rəsmi saytı:

<https://timjurnal.az/>

Official website of the magazine:

<https://timjurnal.az/>

*Məqalələrdəki fikirlər müəlliflərə aiddir və
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universite-
tinin fikirləri ilə üst-üstə
düşməyə bilər*

*The opinions in the articles belong to the
authors and may not coincide with the
opinions of the Azerbaijan University of
Architecture and Construction*

BAŞ REDAKTOR

Məhəbbət Məmmədov
i.e.d., professor, "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının müdiri
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ələsgər Əliyev
i.e.n., dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MƏSUL KATİB

Lalə Ələkbərova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ

Ziyad Səmədzadə
i.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Telman Əliyev
t.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ahmet Kemal Çələbi (Türkiyə)
dr., professor
Manisa Cəlal Bayar Universiteti

Vahid Novruzov
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Auditorlar Palatasının sədri

Vilayət Vəliyev
i.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Məmməd Musayev
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Sahibkarlar Təşkilatları Milli
Konfederasiyasının Prezidenti

Zahid Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və
idarəedilməsi departamentinin direktoru

İmran Əkperov (Rusiya)
i.e.d., professor, Rusiya Federasiyasının
İdarəetmə, Biznes və Hüquq İnstitutunun
rektoru

EDITOR-IN-CHIEF

Makhabbat Mammadov
Doctor of Economics, Professor, Head of the
Department "Business Economics and Management"
Azerbaijan Architecture and Construction University

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Alasgar Aliyev
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, Azerbaijan Architecture and
Construction University

EXECUTIVE SECRETARY

Lala Alekperova
Azerbaijan Architecture and Construction
University

EDITORIAL TEAM

Ziyad Samedzade
Doctor of Economics, Professor, Academician,
Azerbaijan National Academy of Science

Telman Aliev
Doctor of Technical Sciences, Professor,
Academician, ANAS

Ahmet Kemal Chalabi (Turkey)
Doctor, Professor,
Jalal Bayar Manisa University

Vahid Novruzov
Doctor of Economics, Professor, Chairman of
the Audit Chamber of the RA

Vilayat Valiyev
Doctor of Economics, Professor, Rector of
Azerbaijan Technical University

Mammad Musayev
Doctor of Economics, Professor, President of
the National Confederation of Entrepreneurial
Organizations of the Republic of Azerbaijan

Zahid Mammadov
doctor of economic sciences, professor,
Director of the Department of Organization and
Management of Scientific Activities of the
Azerbaijan State University of Economics

Imran Akperov (Russia)
Doctor of economics, professor,
Rector of the Institute of Management, Business
and Law of the Russian Federation

- Oksana Krivoruçko (Ukrayna)**
i.e.d., professor, Xarkov Milli Nəqliyyat və Avtomobil Yolları Universitetinin "Menecment" kafedrasının müdiri
- Tatyana Qalinskaya (Ukrayna)**
t.e.n., dosent, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politehnika" Milli Universiteti
- Tofiq Hüseyinov**
i.e.d., professor, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdiri
- Marcin Kesy (Polşa)**
i.e.d., Bydgoszcz İqtisadiyyat Universiteti
- Ədalət Əliyev**
t.e.d., i.e.d., nəqliyyat doktoru, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
- Elşad Məmmədov**
i.e.d., professor, İqtisadiyyat, Menecment və Biznes İnstitutunun direktoru
- Mustafa Miynat (Türkiyə)**
dr., professor, Manisa Cəlal Bayar Universiteti
- Ahmet Vecdi Can (Türkiyə)**
professor, doktor, Sakarya Universitetinin Mühəsibat və Maliyyə Tətbiq və Araşdırma Mərkəzinin müdiri
- Rühəngiz Əliyeva**
i.ü.f.d., dosent, "Sənayenin təşkili və idarə edilməsi" kafedrasının müdiri Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
- Lia Matçavariani (Gürcüstan)**
c.e.d., professor, Tbilisi Dövlət Universiteti
- Xanlar Qəniyev**
i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Təcrübə və Karyera Mərkəzinin müdiri
- Oksana Krivoruchko (Ukraine)**
Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Management Kharkiv National Transport and Highway University
- Tatyana Galinskaya (Ukraine)**
Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, PPNU named after Yuri Kondratyuk
- Tofiq Huseynov**
Doctor of Economics, Professor, Head of Department of the Institute of Economics of ANAS
- Marcin Kesy (Poland)**
Doctor of Economic Sciences, Bydgoszcz University of Economics
- Adalat Aliyev**
Candidate of Technical Sciences, Doctor of Economics, Doctor of Transport, Prof., AACU
- Elshad Mammadov**
doctor of Economic Sciences, Professor, Director of the Institute of Economics, Management and Business
- Mustafa Mynat (Turkey)**
Doctor, Professor, Manisa Jalal Bayar University
- Ahmet Vecdi Can (Turkey)**
Professor, Doctor, Director of the Research Center for Accounting and Finance, Sakarya University
- Ruhangiz Aliyeva**
PhD, Associate Professor, Head of the Department "Organization and Management of Industry" Azerbaijan University of Architecture and Construction
- Lia Matchavariani (Georgia)**
doctor of geographical sciences, professor, Tbilisi State University
- Khanlar Ganiyev**
Doctor of Philosophy in Economics, Azerbaijan University of Architecture and Construction, Head of internship and Career Center

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol №11-R)



**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**



**11 mart 2022- ci il tarixində 69-03/2022 nömrəsi ilə elmi
sitatların MİLLİ BİBLİOQRAFİK MƏLUMAT
BAZASINA (RİNC) daxil edilmişdir**

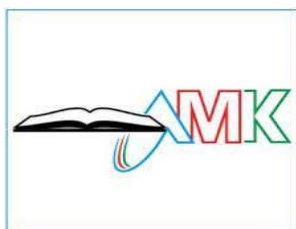


**İSSN (İnternational Standard Serial Number) – dövri nəşrlər üçün
nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə - ISSN 2519-2507**

***“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalının daxil edildiyi Milli və Beynəlxalq
elmi məlumat bazaları və indekslər:***



Lisenziya müqaviləsi № 69-03/2022





“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV



Yeni hədəflər:

**daha güclü iqtisadiyyat, daha qüdrətli ordu,
daha təminatlı həyat**

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN ANDIÇMƏ MƏRASİMİNDƏ ÇIXIŞI

Fevralın 14-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Milli Məclisdə andiçmə mərasimi keçirilib.

Andiçmə mərasimində birinci xanım Mehriban Əliyeva, dövlət rəsmiləri, hökumətin üzvləri, Milli Məclisin deputatları iştirak ediblər.

Mərasim iştirakçıları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevi hərərətlə qarşıladılar.

Ümumxalq səsverməsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimi açıq elan olundu.

Silahlı Qüvvələrin əsgərləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ştandartını (bayrağını) təntənəli marşın sədaları altında səhnəyə gətirdilər.

Prezident İlham Əliyevin nitqi

- Hörmətli xanımlar və cənablar.

İlk növbədə, prezident seçkilərində mənə yenidən böyük etimad və dəstək göstərən doğma Azərbaycan xalqına öz dərin təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Əziz xalqımı bir daha əmin etmək istəyirəm ki, bundan sonra da Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı, ərazi bütövlüyümüzün qorunması üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm.

İyirmi ildən çoxdur ki, Azərbaycan xalqı mənə öz dəstəyini göstərir. 2003-cü ildə ilk dəfə Prezident vəzifəsinə seçiləndə əziz xalqımı əmin etmişdim ki, qarşıda duran bütün vəzifələri icra etməyə, xalqın yüksək etimadını doğrultmağa çalışacağam. Bu illər uğurlarla dolu, qələbələrlə dolu illər olmuşdur. Çətinliklər də oldu, problemlər də oldu, ancaq Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşərək bütün çətinliklərə və problemlərə baxmayaraq, inkişaf və tərəqqi yolu ilə uğurla gedirdi.

2003-cü ildə verdiyim bütün vədlər yerinə yetirildi. Əldə edilmiş bütün nailiyyətlərin mənbəyi Azərbaycan xalqıdır, onun mənə göstərdiyi inam və onun vahid amal ətrafında birləşmə bacarığıdır. Biz doğrudan da bütün dünyaya sübut etmişik ki, böyük xalqıq, biz öz taleyimizi özümüz həll edirik, ölkə qarşısında duran problemləri özümüz heç kimin köməyi olmadan həll edirik və əsaslı şəkildə həll edirik.

Verdiyim vədlər arasında təbii ki, ilk növbədə, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası idi. O vaxt və ondan sonrakı illərdə, o cümlədən 2018-ci ildə bax bu kürsüdən andiçmə mərasimində demişdim ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi yalnız və yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapmalıdır, heç vaxt Azərbaycan xalqı öz ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməyəcək və nəyin bahasına olursa-olsun biz öz doğma torpaqlarımızı azad edəcəyik. O gündən cəmi 2 il yarım keçdi və Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşərək Vətən müharibəsi nəticəsində torpaqlarımızın böyük hissəsini azad etmişdir, 300-dən çox şəhər və kənd azad olunmuşdur, o cümlədən bizim mədəniyyət paytaxtımız Şuşa şəhəri işğalçılardan azad edilmişdir. Biz qan tökərək, şəhidlər verərək tarixi ədaləti bərpa etdik.

Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin. Biz onların və on minlərlə Azərbaycan gəncinin şücaəti, fədakarlığı, qəhrəmanlığı sayəsində bu gün azad Qarabağda yaşayırıq, qururuq, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edən, öz ləyaqətini bərpa edən xalq kimi qururuq, yaradıırıq, şəhər və kəndlərimizi yenidən qururuq.

İkinci Qarabağ müharibəsi şanlı tariximizdir. Ancaq müharibə olmaya bilərdi, əgər Ermənistan və onun rəhbərliyi, onun arxasında dayanan qüvvələr beynəlxalq hüquqa əməl etsəydilər, BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinə əməl etsəydilər. Əgər böyük dövlətlər Ermənistana onun işğalçılıq siyasətinə görə sanksiyalar tətbiq etsəydilər, heç olmasa, onların işğalçılıq siyasətini pisləsəydilər, bəlkə də müharibəyə ehtiyac qalmazdı. Azərbaycan dövləti uzun illər ərzində təmkin-

lilik göstərirdi, eyni zamanda, aparılan danışıqlara sadıqlıq göstərirdi. Baxmayaraq ki, illər keçdikcə bizim ümidlərimiz də tükənirdi, işğalçı dövlət daha da azğınlaşırdı, hesab edirdi ki, bizim torpaqlarımızı əbədi işğal altında saxlaya bilər.

O inamı onlara verənlər Ermənistan rəhbərliyi ilə bərabər bütün məsuliyyəti daşıyırlar və bölüşürlər. Mən dəfələrlə müxtəlif tədbirlərdə, eyni zamanda, Ermənistan rəhbərliyi ilə, onlara dəstək verən böyük dövlətlərin rəhbərləri ilə söhbətlər əsnasında deyirdim ki, Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə barışmayacaq. Deyirdim ki, nə qədər gec deyil, Ermənistanı inandırın və özünüz də lazımı addımlar atın ki, bu işğala son qoyulsun. Ancaq əfsuslar olsun ki, bütün çağırışlarım, bütün xəbərdarlıqlarım havada qaldı. Sanki kimsə hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqı bu işğalla barışmalı olacaq. Biz isə döyüş meydanında göstərdik ki, nəyə qadirik. Biz döyüş meydanında cəmi 44 gün ərzində Ermənistan ordusunu tamamilə darmadağın etmişdik. Elə günə salmışdıq ki, özlərinin etirafına görə, 12 mindən çox fərarisi olmuşdur. Azərbaycan Ordusundan bir nəfər də döyüş meydanını tərk edib qaçmamışdır. Bu, bir daha Azərbaycan xalqının əyilməz ruhunu göstərir. Bir daha göstərir, elə gənc nəsil yetişib ki, Vətən uğrunda, torpaq uğrunda, milli ləyaqət uğrunda ölümə getməyə hazırdır və ölümə də gedirdilər bizim gənclərimiz. Biz bütün dünyada Ermənistanın uzun illər ərzində yaratmağa çalışdığı mifləri darmadağın etdik, erməni ordusunu qorxaq və təslimçi ordu kimi təqdim etdik. Bunu bizim cəsur döyüşçülərimiz qan tökərək, irəliyə gedərək, 5-6 müdafiə xəttini aşaraq sübut etmişlər və 44 günlük Vətən müharibəsi, bir daha demək istəyirəm, bizim əyilməz ruhumuzu göstərmişdir, Azərbaycan xalqının iradəsini göstərmişdir, Azərbaycan dövlətinin gücünü göstərmişdir. Xalq bir yumruq kimi birləşdi və cəmi 44 gün ərzində bütün tarixi və strateji vəzifələr təmin edildi. Bu 44 gün ərzində bir dəfə də olsun Ordumuz geriyyə addım atmamışdır, ancaq irəli gedirdik. Şuşanın azad edilməsi tarixi hadisə olaraq, eyni zamanda, İkinci Qarabağ müharibəsinə son qoydu. Çünki ondan sonra Ermənistan kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur olmuşdur, bizim qarşımızda ağ bayraq qaldırmışdır, təslim olmuşdur və beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdı.

Müharibədən keçən dövr ərzində biz öz prinsipial mövqeyimizi bütün məsələlərdə göstərmişdik, həm beynəlxalq vasitəçilik etməyə çalışanlarla, həm Ermənistan tərəfi ilə çoxsaylı görüşlər zamanı bildirilmişdir ki, onların üzərinə götürdükleri bütün öhdəliklər yerinə yetirilməlidir. Kapitulyasiya aktında hər şey açıq-aydın göstərilmişdir. Düzdür, bəzi öhdəliklər yerinə yetirildi, o da məcburən, qorxudan. Çünki İkinci Qarabağ müharibəsi işğalçılara elə bir sarsıdıcı zərbə vurdu ki, onlar uzun müddət ərzində özlərinə gələ bilmirdilər. Ancaq vaxt keçdikcə gördük ki, yenidən bizə qarşı ərazi iddiaları irəli sürülür, onlar yenidən o çirkin əməllərindən əl çəkmək istəyirlər. Biz isə haqlı olaraq tələb edirdik ki, bütün şərtlər və öhdəliklər icra edilməlidir. Ermənistan özü bu öhdəliklərin altında imza atmışdır. Onların arasında, ilk növbədə, qanunsuz silahlı birləşmələrin Azərbaycan ərazisindən çıxarılması və Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı yol bağlantısı öhdəlikləri dururdu və üç il ərzində bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məsələsi öz həllini tapmamışdır. Ermənistan sanki İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrini unutmuşdu. Bəlkə kimsə onlara müəyyən məsləhətlər də verirdi ki, bu öhdəliklər yerinə yetirilməsin.

Üç il ərzində biz yenə də səbir göstərmişdik, biz yeni gərginləşmə vəziyyəti yaratmaq fikrində deyildik və İkinci Qarabağ müharibəsindən antiterror əməliyyatına qədər keçən dövr ərzində bunun bütün xronoloji məqamları bir daha onu göstərir ki, Azərbaycanın mövqeyi ədalətli mövqedir. Düzdür, Ermənistan və onun arxasında duran qüvvələr bunu görmək istəyirlər. Ancaq hər şey sənədləşdirilib, bu gün heç nəyi gizlətmək mümkün deyil. Üç il ərzində nəinki Ermənistan öz silahlı qüvvələrini Qarabağ bölgəsindən çıxarmayıb, hətta əlavə silah-sursat göndərüb, minalar göndərüb, bizə qarşı mina terroru davam edib, daha geniş vüsət almışdır. Ermənistan sanki bütün dünyanı və o cümlədən bizi aldatmağa çalışırdı ki, Ermənistan ordusunun silahlı birləşmələri Qarabağda mövcud deyil, bu, sən demə, hansısa özünümüdafiə qüvvələridir. Bu cəfəng versiyalara inananlar Ermənistan rəhbərliyi ilə birlikdə bütün məsuliyyəti daşıyırlar.

Ona görə antiterror əməliyyatı qaçılmaz idi. Ermənistan mövqeyində təzadlı məqamlar artıq bir qayda kimi müşahidə olunur. Əgər Ermənistan tərəfindən bir həftə təzadlı, bir-birini inkar edən hər hansı açıqlama verilməsə, biz artıq şübhə etməyə başlayırıq ki, görəsən, nələr baş verir. Bir tərəfdən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü rəsmən tanıyan və 2022-ci ilin oktyabr ayında bunu bəyan edən dövlət, digər tərəfdən bizə qarşı ərazi iddialarından əl çəkmirdi. Bunu, həm onların açıqlamaları göstərirdi, həm də onların qanunları, o cümlədən onların əsas qanunu bunu göstərir, eyni zamanda, separatçı qüvvələrə Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən göndərilən təbrik məktubları göstərirdi. Bunu görmək istəməyənlər, bu gün Ermənistanın arxasında durmağa çalışanlar bilməlidirlər ki, heç nəyi gizlədə bilməyəcəklər.

Bizim ərazi bütövlüyümüz tam bərpa olunmalı idi və biz İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bu məqsədə doğru məqsədyönlü şəkildə addımlayırdıq. İndi bütün hadisələri yenidən dilə gətirməyə ehtiyac yoxdur, Azərbaycan xalqı hər şeyi bilir və hər şeyi yadda saxlayır. Hər bir addımımızın məntiqi mənası var idi, hər bir addım əvvəlki addımın məntiqi davamı idi, istər Laçın-Xankəndi yolu ilə əlaqədar, istər antiterror əməliyyatının keçirilməsi ilə əlaqədar. Mən digər addımları da qeyd etməliyəm, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistan şərti sərhədində baş vermiş hadisələr, hesab edirəm ki, bax bugünkü reallığın əldə edilməsi üçün çox önəmli rol oynamışdı. Ola bilər o vaxt bəziləri obyektiv səbəblərə görə bunu tam dərk edə bilmirdi, ancaq bu gün keçmiş baxdıqda hər kəs görür ki, bir dənə də olsun addımımız situativ xarakter daşmırdı, avantüra xarakteri daşmırdı və mənasız deyildi. Biz, ümumiyyətlə, heç vaxt mənasız addımlar atmırıq, atmamışıq və atmayacağıq. Bu gün hansı addımlar atılırsa, o addımların hədəfə doğru getmək üçün böyük mənası var.

Sentyabr ayında keçirilmiş antiterror əməliyyatı bir daha Silahlı Qüvvələrimizin gücünü göstərdi. Cəmi bir neçə saat ərzində Ermənistan ordusunun təxminən 15 minlik ekspedisiya korpusu tamamilə iflic vəziyyətinə salınmışdır və onlar ikinci dəfə kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur olmuşlar. Bununla da Azərbaycan ərazisində separatizmin kökü kəsildi. Bununla da Azərbaycan həm öz ərazi bütövlüyünü, həm də dövlət suverenliyini tam bərpa etdi.

Bu, tarixi hadisədir və bu tarixi hadisə bizim çoxəsrlik tariximizdə xüsusi yerə malikdir. Bu prezident seçkilərinin əsas əlaməti, xüsusiyyəti və önəmi ondadır ki, müstəqillik dövründə ilk dəfə idi ki, seçkilər ölkəmizin bütün ərazilərində keçirilmişdir. Mən, bildiyiniz kimi, səsvermə prosesində Xankəndidə iştirak etmişdim. Mən Azərbaycanın istənilən yerində səs verə bilərdim, ancaq hesab etdim ki, Xankəndidə səs verməyim daha düzgün olar. Məhz Xankəndidə hələ 1980-ci illərin sonlarında xalqımıza qarşı qanlı cinayətlər başlamışdır. Məhz Xankəndidə səs verdiyim binada xalqımıza qarşı soyqırımı planlaşdırılırdı və oradan idarə olunurdu. Məhz səs verdiyim binanın önündə yerləşən meydanda erməni millətçiləri və ondan sonra Ermənistan dövləti bizə qarşı ərazi iddialarını irəli sürmüşdü. Məhz o binada Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq üçün hələ sovet dövründə xüsusi komitə yerləşdirilmişdi və o komitənin əsas məqsədi Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq idi, bunu hər kəs bilir. Ona görə məhz orada otuz il bizim tarixi yerimizi, Pənahəli xan tərəfindən salınan o məkanı qanunsuz zəbt edən şeytanlar məhz orada da öz süqutunu özləri təsdiq etmişlər, təbii ki, məcburən. Orada verdiyim səs, o qutuya atdığım bülleten, sadəcə olaraq, bülleten deyildi. Bu, erməni separatçılarının tabutuna vurulan son mismar idi.

İndi isə yeni dövr başlayır. Biz bu dövrə alnımız açıq, üzümüz ağ, başımız dik daxil oluruq. Bu dövrün böyük nailiyyətləri olacaq, mən buna şübhə etmirəm. Çünki son illərin tarixi onu göstərir ki, qarşıya qoyduğumuz bütün vəzifələr icra edildi. Əlbəttə ki, bütöv Azərbaycan bu dövrə qədəm qoymuş, bütövləşmiş birlik nümayiş etdirmiş, o cümlədən bu seçkilərdə böyük birlik nümayiş etdirmiş xalq böyük uğurlara imza atacaq. Mənim buna şübhəm yoxdur. Azərbaycan cəmiyyətində hökm sürən çox müsbət ab-hava bizi daha da gücləndirir. Güclü Azərbaycan bizim həmişə hədəfimiz olub. Əgər güclü Azərbaycan qurmasaydıq, əgər kimdənsə istər siyasi, istər iqtisadi sahədə asılı olmuş olsaydıq, heç vaxt biz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edə bilməzdik. Uzun danışıqlar prosesi çərçivəsində dəfələrlə bizə hansısa yarımçıq təkliflər irəli sürülürdü, təklif edilirdi. Ancaq o təkliflər

bizim üçün qəbul edilməz idi, mən hər dəfə deyirdim ki, Azərbaycan Bayrağı ərazimizin hər bir yerində dalğalanacaq.

Hələ Bayraq Meydanının açılışında demişdim ki, bayrağımız Şuşada, Xankəndidə dalğalanacaq, bizim siyasətimiz bundan ibarət idi. Biz bütün gücümüzü səfərbər edib bu hədəfə doğru gedirdik, biz hər gün, hər saat bu müqəddəs günü yaxınlaşdırırdıq.

Təbii ki, yeni dövrə qədəm qoyarkən böyük ümidlərlə yaşayırıq. Əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqı böyük ümidlərlə yaşayır və biz, əlbəttə, elə işləməliyik, elə addımlar atmalıyıq ki, bu ümidlər çin olsun.

Hesab edirəm ki, növbəti illərdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri Ordumuzun, Silahlı Qüvvələrimizin daha da gücləndirilməsidir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bu istiqamətdə çox böyük addımlar atıldı və mən müxtəlif vaxtlarda bu məsələ ilə bağlı öz sözlərimi demişdim. Demişdim ki, bu gün Azərbaycan Ordusu 2020-ci ildəkindən daha güclüdür və cəmi bir neçə saat davam edən antiterror əməliyyatı bunun bariz nümunəsidir.

Bu gün Silahlı Qüvvələrimizin gələcək inkişafı ilə bağlı lazımi addımlar atılır, lazımi silah-sursat, texnika alınır, yeni silahlı birləşmələr yaradılır. Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin sayı bir neçə dəfə artırılıb, yeni yaradılmış "Komando" silahlı birləşmələrində hərbiçilərin sayı minlərlə ölçülür və bu proses davam edir. Biz elə Ordu yaratmışıq ki, - bundan sonra da bu işlər davam edəcək, - heç kim bizə sataşa bilməz və gələcəkdə də belə bir fikirdə ola bilməz. Bu günlərdə Ermənistan tərəfindən törədilmiş yeni təxribata dərhal adekvat cavab verildi, düşmən cəzalandırıldı. Bu, bir daha onlara və əsasən onlara ürək-dirək verən, üstümüzə göndərən qüvvələrə signal idi ki, bizim qabağımızda heç kim dura bilməz. Ermənistanın nə qədər havadarları olsa da, heç kim bizi dayandıra bilməz. Bizim siyasətimiz beynəlxalq hüquqa əsaslanır. Bizim Ermənistan ərazisinə iddiamız yoxdur, ancaq onlar da öz iddialarını geri döndərməlidirlər. Bizdən əsassız iddialarla şantaj dili ilə danışmaq onlara baha başa gələcək və onu yəqin ki, hər kəs görür. Beləliklə, ordu quruculuğu prosesi davam etdiriləcək. Bizim dövlət büdcəmizdə bu gün də ən böyük xərclər hərbi xərclərdir və hərbi xərclərlə bərabər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpasıdır.

Biz çox güclü hərbi sənaye kompleksi yaradıırıq, artıq bunun birinci mərhələsi başa çatdı. İkinci mərhələsi daha genişmiqyaslı olacaq. Təkcə bu il bu məqsədlər üçün həm özəl, həm dövlət müəssisələri tərəfindən ən azı bir milyard manat sərmayə qoyulacaq və biz özümüzü bundan sonra daha böyük həcmdə silah-sursatla, texnika ilə təmin edəcəyik, daha böyük həcmdə ixrac edəcəyik və bu sahədə də müəyyən dərəcədə, deyə bilərəm ki, böyük dərəcədə xarici asılılıqdan canımızı qurtaracağıq. Necə ki, siyasi sahədə, iqtisadi sahədə bizim xarici təsirə məruz qalma şansımız sıfıra bərabərdir, çünki biz müstəqil siyasət aparırıq.

Bu gün dünyada gedən prosesləri hər kəs görür. Dünya faktiki olaraq Üçüncü Dünya müharibəsinə çox yaxındır. Bəziləri hesab edir ki, artıq bu Üçüncü Dünya müharibəsi başlamışdır, müxtəlif fərziyyələr ola bilər. Təbii ki, müasir müharibələr əvvəlki müharibələrdən fərqlənir. İkinci Dünya müharibəsi ilə bugünkü müharibələri müqayisə etmək belə mümkün deyil və təbii ki, bir çox ölkələr bu gün hərbi sahəyə diqqət yetirməyə başlamışlar. Biz isə bunu artıq 20 ildən çoxdur ki edirik və bu gün bizdə əldə edilmiş təcrübə, o cümlədən döyüş təcrübəsi əvəzolunmazdır. Bizim Ordumuz təlimlərdə yox, paradlarda yox, döyüş meydanında öz gücünü göstərmişdir. Ermənistan və ona hərbi cəhətdən dəstək verənlər bilməlidirlər ki, bizi heç nə dayandıra bilməz. Əgər bizə qarşı ərazi iddialarına son qoyulmazsa, əgər Ermənistan öz qanunvericiliyini normal qaydaya salmazsa, təbii ki, sülh müqaviləsi olmayacaq. Bu, bir daha onu deməyə əsas verir ki, ordu quruculuğu, hərbi potensialın gücləndirilməsi əsas vəzifədir. Bu gün onu da bildirməliyəm ki, bir çox ölkələr üçün bu, əsas vəzifə kimi artıq qəbul olunub, onların hərbi doktrinalarında, onların büdcə xərclərində və digər addımlarda da bunu əyani şəkildə görmək olur. Bizim üstünlüyümüz ondan ibarətdir ki, Ordumuz döyüş meydanında öz gücünü göstərərək, Ordumuzda çox yüksək mənəvi ruh var, bizim peşəkarlığımız artır və biz Ermənistanı döyüş meydanında məğlub etmişik. Ona görə bu amil həmişə mövcud olacaq.

Biz, eyni zamanda, sərhədlərimizi daha da güclü qorunalıyıq. Bunu da qarşıya önəmli vəzifə kimi qoyuram. Bu istiqamətdə də önəmli addımlar atılmışdır. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra biz həm o vaxt işğal altında olan Azərbaycan-İran sərhədinə qayıtmışıq, həm də Azərbaycan-Ermənistan şərti sərhədində yerləşmişik. Əlbəttə ki, sərhəd infrastrukturunun qurulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır və biz burada da ən müasir üsullardan istifadə edirik və edəcəyik. Sərhədimiz elə möhkəm bağlı olmalıdır ki, bir quş belə uça bilməsin. Sərhədlərimizin qorunması, eyni zamanda, bizi xarici risklərdən qoruyacaq. Çünki ölkə daxilində risklər yoxdur. Bütün mümkün olan potensial risklər ölkəmizin hüduqlarından kənarda yerləşir və formalaşır. Təhlükəsizlik tədbirlərinin bundan sonra da görülməsi vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Biz özümüzü təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və sərhədlərimizin möhkəmləndirilməsi nəticəsində həm fiziki risklərdən qorunalıyıq, həm də özümüzü ideoloji risklərdən qorunalıyıq. İdeoloji risklər sərhəd tanımır, xüsusilə indiki şəraitdə. Ona görə burada əsas vəzifə gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda, milli ənənələr ruhunda tərbiyə olunmasıdır. Bu məsələyə çox ciddi yanaşmalıyıq və mən bunu əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyuram. Gənc nəslin tərbiyə edilməsi bizim gələcəyimizin təmin edilməsi deməkdir.

Bu gün Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşib. Bizi birləşdirən ümummillə məsələ Qarabağın azad edilməsi idi. Bu məsələ artıq öz həllini tapdı və bu birlik daimi olmalıdır. Milli birlik daimi olmalıdır, çünki Azərbaycanın önəmi artır, dünyada oynadığı rolu artır. Əlbəttə, bizə qarşı bundan sonra da ideoloji təxribatlar nəinki istisna deyil, bunlar qaçılmazdır və biz bunu demək olar ki, gündəlik həyatda görürük. Bizim işimizə kölgə salmaq, bizi diskriminasiyaya uğratmaq, Azərbaycan haqqında əsassız və yalançı, mənfi imic yaratmaq - biz bütün bunları gündəlik həyatda görürük, Azərbaycan xalqı görür və bundan hiddətlənir.

Biz elə bir gənc nəsil yetişdirməliyik ki, onlar da daim bizim kimi milli ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq olsunlar, onların beyinləri saf olsun. Heç kim onların beyinlərini zəhərləmək istəyəndə uğura nail olmasın və burada, əlbəttə ki, ilk növbədə, ailə tərbiyəsi ön plana çıxır. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan ailəsi sağlam ailədir, ənənələr, milli dəyərlər üzərində qurulan ailədir. Ailə tərbiyəsi hər bir gənc üçün, hər bir uşaq üçün əsas tərbiyədir. İkinci yerdə məktəb tərbiyəsidir və belə müzəffər gənclərimizin yetişdirilməsində də Azərbaycan məktəbinin çox böyük rolu vardır. Məktəblərdə uşaqlara aşılana dəyərlər, müstəqilliklə bağlı, milli ləyaqətlə bağlı, əsrlər boyu bizə qarşı edilən ədalətsizliklə, - təkə son 30 il ərzində yox, - torpaqlarımızın müxtəlif dövrlərdə əlimizdən alınması ilə bağlı və bizim qəhrəmanlıq tariximizlə bağlı uşaqlara verilən tərbiyə və biliklər çox böyük önəm daşıyır. Bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərə gəldikdə, bu, bizim cəmiyyətimizin əsasıdır və bu, sarsılmaz varlıqdır, sarsılmaz dəyərdir və bunu sarsılmaz etmək bizim əlimizdədir. Çünki burada hər hansı bir kənar qüvvə öz çirkin niyyətlərinə çatsa, o zaman bizim ciddi problemlərimiz olacaq. Ona görə gənclərimizin milli ruhda tərbiyə edilməsi, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi, dırnaqarası mütərəqqi və yad dəyərlərin tamamilə cəmiyyətimizdən silinməsi - bu vəzifə bizim hamımızın qarşısında durur, hər bir ailə qarşısında durur və dövlət qarşısında durur. Burada, əlbəttə ki, dövlət siyasəti də aparılır və aparılacaq. Eyni zamanda, dediyim kimi, bütün cəmiyyət burada həmrəy olmalıdır və biz bu həmrəyliyi görürük. Bu seçkilərdə göstərilən həmrəylik cəmiyyətimizi bir qaya kimi möhkəmləndirir və belə olan halda heç bir kənar qüvvə bizə qarşı heç bir məkrli plan həyata keçirə bilməz.

Biz bundan sonra da Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması ilə bağlı addımlar atacağıq. Azərbaycan xalqının həmrəyliyi əsas uğurlarımızdan biridir. İkinci Qarabağ müharibəsindəki parlaq Qələbə bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qruplar, bütün xalqlar Azərbaycan Bayrağı altında birləşib. Bu Qələbədə, bu tarixi Zəfərdə ölkəmizdə yaşayan hər bir xalqın öz dəyərli töhfəsi var.

Azərbaycançılıq ideologiyası, azərbaycançılıq prinsipləri Azərbaycanda çoxdan bərqərar olub. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bizə qoyduğu dəyərli miraslardan biri də məhz azərbaycançılıq məfkurəsidir. Biz - onun davamçıları isə bu müsbət meyilləri öz tərəfimizdən daha da gücləndiririk.

Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar vahid, mehriban ailə kimi yaşayır. Bizim birliyimizi pozmaq istəyənlər nə qədər cəhd göstərsələr də buna nail ola bilməyiblər və heç vaxt nail ola bilməyəcəklər. Çünki biz hamımız bir amal uğrunda birləşmişik. Biz hamımız şəhidlər vermişik, qan tökmüşük. Erməni işğalçılara qarşı sinəmizi qabağa verib döyüşə getmişik. Bu birlik, bu həmrəylik və bu şanlı Zəfər tarixi Azərbaycanda yaşayan bütün xalqları daha da sıx birləşdirir və bu da əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulur. Deyə bilərəm ki, bu sahədə çox böyük tarixi nailiyyətlər var, baxmayaraq ki, müxtəlif istiqamətlərdən bu birliyi pozmaq, bizim aramıza girmək, təxribat xarakterli uydurmaları ortaya atmaq cəhdləri kifayət qədər çox olub və olacaq. Çünki bizi istəməyən qüvvələr, bizim gücümüzü qəbul etməyən, Ermənistan üzərində parlaq Qələbəmizi həzm edə bilməyən anti-Azərbaycan qüvvələr çalışacaqlar ki, bu amildən istifadə etsinlər. Onların söyləri əbəs olacaq. Bizim birliyimiz bu söylər qarşısında bir sədd kimi durmalıdır və durur. Bu istiqamətdə bundan sonra da lazımı addımlar atılacaq. Təbii ki, cəmiyyət, vəzifəli şəxslər, dövlət qurumları burada vahid siyasət aparır və bu siyasət gündəlik həyatda özünü göstərir.

Növbəti önəmli vəzifə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpa edilməsidir. Deyə bilərəm ki, burada görülən işlər azad edilmiş torpaqlara gələn hər bir qərəzsiz xarici qonağı valeh edir. Çünki bu dərəcədə dağıntılardan sonra bu sürətlə bərpa işlərinin aparılması, yəqin ki, tarixdə görünməmiş bir hadisədir. Onu da nəzərə almalıyıq ki, mənfur düşmən bizim ərazilərimizi minalayıb və 300-dən çox insan artıq həyatını, ya da ki, öz sağlamlığını itirib. Əfsuslar olsun ki, biz hər həftə belə ağır xəbərləri eşidirik. Minalardan təmizləmə prosesi gedir, 120 min hektar artıq təmizlənilib, amma minalanmış ərazi qat-qat daha genişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, keçmiş köçkünlərin öz dədə-baba torpaqlarına qaytarılması prosesi uğurla gedir. Bu günə qədər təxminən 5400 keçmiş köçkün artıq beş yaşayış məntəqəsinə göndərilib, orada yerləşdirilib və bu il ən azı 20 yaşayış məntəqəsinə keçmiş köçkünlər qayıdacaq. Bizim planımız azad edilmiş torpaqlarda ilin sonuna qədər 5 şəhərə və 15 kəndə 20 min keçmiş köçkünü yerləşdirməkdir. Yüzdən çox şəhərin və kəndin baş planları hazırlanıb, təsdiqlənib. Bir çox şəhər və kəndlərdə artıq inşaat işləri başlamışdır. Biz Böyük Qayıdış proqramının birinci mərhələsini 2026-cı ilin sonunda başa çatdıracağıq və o vaxt 140 min köçkün öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaq. Bununla paralel olaraq, bütün sosial infrastruktur inşa edilir, xəstəxanalar, məktəblər, idman obyektləri, infrastruktur obyektləri, yollar, 130-dan çox tunel və körpü, - 40 tunel və 90 körpü, - inşa edilir. Yəni, bu, sadəcə olaraq işin miqyasını göstərir, bütün elektrik təsərrüfatı yenidən qurulub, dəmir yolları çəkilir, iki beynəlxalq hava limanı açılıb, üçüncüsü də Laçında açılacaq. Yəni, geniş quruculuq işləri görülməkdir. Əlbəttə ki, köçkünlər üçün yeni evlər, bütün müasir şəhərsalma qaydalarına uyğun olan yaşayış yerləri qurulacaq və tarixi şəhərlərimizin tarixi siması bərpa ediləcək.

Əlbəttə ki, bütün bunlara nail olmaq üçün iqtisadiyyatımız inkişaf etməlidir. Bu ilin yanvar ayının nəticələri ümidvericidir. Ümumi daxili məhsul 5 faiz, qeyri-neft sektorunda isə 12 faizdən çox artıb. Bu, ümidverici göstəricidir və onu göstərir ki, biz indi yavaş-yavaş öz iqtisadi templərimizi bərpa edirik. Müqayisə üçün deyə bilərəm ki, 2003-cü ildə bizim ümumi daxili məhsulumuz 7 milyard dollar idi, keçən ilin yekunlarına görə isə bu rəqəm 72 milyard dollardır. Yəni, bu, 20 ildə iqtisadiyyatımızın inkişafının əsas göstəricisidir. Bizim 2003-cü ildə valyuta ehtiyatlarımız 1,6 milyard dollar idisə, bu gün bu, artıq 69,5 milyard dollardır və biz bu 20 il ərzində görün öz valyuta ehtiyatlarımızı nə qədər artırmışıq. Bu, bizə iqtisadi və maliyyə müstəqilliyi verən əsas amillərdən biridir. Aparılan siyasət nəticəsində birbaşa xarici borcumuz 6,4 milyard dollara düşüb, bu da ümumi daxili məhsulumuzun cəmi 9 faizini, ondan da az təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 100 faiz, bəlkə də 140 faiz təşkil edir, bizdə isə 9 faizdən az. Yəni, bu, nəyi göstərir? Bizim sağlam maliyyə sistemimizin göstəriciləridir və bu, bizə imkan verir ki, biz müstəqil siyasət aparaq. Bu gün heç kimdən asılı olmayan Azərbaycan inamla, uğurla inkişaf edir, öz xarici siyasətini də bu na uyğun şəkildə aparır.

Sosial sahədə görülmüş işlər də göz qabağındadır. 2003-cü ildə bizim minimum əməkhaqqı, - bəlkə də çoxlarının yadında deyil, - 9 manat idi. İndi 345 manatdır. Əlbəttə ki, bu da yetərli deyil,

ancaq dinamika var və dinamika davam edəcək. Minimum pensiya 2003-cü ildə 20 manat idi. Bu gün 280 manata çatıb. Orta pensiya 500 manatdan çoxdur. Orta əməkhaqqı 940 manatdır. Əlbəttə ki, yenə də deyirəm, bu, bizi qane edə bilməz. Ancaq dinamika var, inkişaf var və ən önəmlisi, gözəl perspektivlər var. Bu gün iqtisadi sahədə aparılan islahatlar artıq Azərbaycanda tamamilə yeni bir investisiya iqlimi yaratmışdır. Əgər əvvəlki illərdə investisiyalar daha çox neft-qaz sahəsinə qoyulurdusa, bu gün qeyri-neft sektoruna qoyulan sərmayə milyardlarla dollar səviyyəsindədir. Əldə edilmiş razılaşmalar, imzalanmış kontraktlar yaxın bir neçə ildə özünü elə göstərəcək, sıçrayış elə böyük olacaq ki, bunu hər kəs görəcək.

Biz əlbəttə ki, yoxsulluqla bağlı və işsizliklə bağlı öz fəaliyyətimizi davam etdirməliyik. Yoxsulluq Azərbaycanda 5 faiz səviyyəsindədir. 2003-cü ildə təxminən 50 faiz idi. İşsizliklə bağlı daim işlər aparılmalıdır ki, işsizlik aşağı səviyyədə olsun. Müstəqillik dövründə əhalimiz 3 milyon artıb və artan əhalisi olan ölkələrdə işsizlik bir qayda olaraq ciddi problemdir, o cümlədən bizim üçün. Biz hər il 10 minlərlə yeni iş yeri yaratmalıyıq. Bunun üçün əlbəttə ki, daxili resurslar kifayət deyil. Xarici sərmayəyə ehtiyac var və iqtisadi islahatlar, o cümlədən biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, rəqabətlə bağlı, inhisarçılığa qarşı olan tədbirlər bu biznes mühitini yaxşılaşdıracaq. Əlbəttə ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bizim iqtisadi inkişafımızın yeni bir dayaq nöqtəsi olacaqdır. O bölgələrdə həm kənd təsərrüfatı, həm bərpaolunan enerji ilə bağlı layihələr, turizm layihələri qeyri-neft sektoruna böyük dəstək verəcəkdir.

Sosial sahədə vacib məsələlərdən biri şəhid ailələrinin və müharibə əlillərinin sosial müdafiəsidir. Deyə bilərəm ki, bu kateqoriyadan olan insanlara dövlət tərəfindən 14 min 800 fərdi ev və ya mənzil verilmişdir. Bu kateqoriyadan olan insanların 100 faiz evlərlə təmin edilməsi prosesi sürətlə gedir, o cümlədən bu il və gələn il bu işlər görülməkdir.

Vacib vəzifələrdən biri texnoloji inkişafımızdır. Bu gün istər sənaye inkişafı sahəsində, istər hərbi sənaye kompleksi sahəsində və ümumiyyətlə, hərbi sahədə texnoloji inkişaf və üstünlük böyük əhəmiyyət daşıyır. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı hər kəs bunu gördü, antiterror əməliyyatı zamanı da. Təbii ki, Qələbəmizin əsas amili Azərbaycan döyüşçüsüdür. Düşməni məhv edən və Bayrağı azad edilmiş torpaqlara sancan insandır, əsgərdir, zabıtdır. Ancaq texniki vasitələr az rol oynamır. Biz texniki vasitələr hesabına İkinci Qarabağ müharibəsindən minimum itkilərlə çıxmışıq. Ona görə texnoloji inkişafı ilə bağlı hədəflər müəyyən edildi, bütün aidiyyəti qurumlara tapşırıqlar verildi və bu iş əlbəttə ki, böyük bir səfərbərlik tələb edən işdir. Sadəcə olaraq, dövlət siyasəti burada yetərli deyil. Biz əlbəttə ki, yeni texnologiyaları alırıq, texnoloji inkişafa böyük dəstək veririk, ancaq burada vacib məsələlərdən biri kadr hazırlığıdır. Deyə bilərəm ki, bu istiqamətdə son 1-2 il ərzində böyük inkişaf mövcuddur, bəlkə də ictimaiyyət o qədər də məlumatlı deyil. Ancaq kadr hazırlığı olmadan heç bir texnoloji yenilik kifayət etməyəcək. Son müddət ərzində bir neçə min Azərbaycan gənci treninqlərdən keçib, xüsusi proqramlardan keçib. Texnoloji inkişaf, rəqəmsallaşma, kibertəhlükəsizlik, süni intellektin tətbiq edilməsi – bütün bunlar bizim gündəlik həyatımızın əlamətlərinə çevrilməlidir. Dövlət qurumları, özəl sektor və cəmiyyətin bütün digər seqmentləri buna hazır olmalıdırlar. Əks təqdirdə, biz geridə qalacağıq. Biz isə geridə qala bilmərik. Biz elə bir bölgədə yerləşirik, bizə qarşı elə bir qüvvələr birləşib ki, bizə ziyan vurmaq üçün fürsət axtarırlar. Biz, - İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı və antiterror əməliyyatı zamanı mən bunu artıq demişdim, - sarsılmaz hesab olunan elə bir daşları tərptədik ki, bunu bizə bağışlamayacaqlar, biz bunu bilməliyik. Əgər kimsə hesab edir ki, bizdən əl çəkəcəklər, səhv edir. Biz hazır olmalıyıq, səfərbər olmalıyıq, əlbəttə ki, cəmiyyət rahat yaşamamalıdır. Mən Azərbaycan üçün hər hansı bir təhlükə, təhdid görmürəm. Ancaq nə üçün görmürəm, çünki bilirlər ki, bizim cavabımız amansız olacaq, sarsıdıcı olacaq və heç nəyə baxmadan o cavab veriləcək. Ona görə texnoloji inkişafa nail olmasaq, burada geniş, yəni, bir neçə min yox, on minlərlə azərbaycanlı bu işdə olmasa, biz geridə qala bilərik. Ona görə hesab edirəm ki, bütün qurumlar və eyni zamanda, cəmiyyət bunu da vəzifə kimi bilməlidir və görməlidir.

Digər vacib vəzifələrdən biri bərpaolunan enerji ilə bağlıdır. Burada da biz ön sıralardaydıq, artıq işlərə start verildi. Bizim planlarımıza görə 2030-cu ilin sonuna qədər Azərbaycanda 5 min meqavata

yaxın bərpaolunan enerji növləri, yeni enerji növləri yaradılmalıdır, əsasən günəş, külək və hidro – su elektrik stansiyaları. Dediym rəqəm tam realdır, bu, artıq imzalanmış kontraktlar əsasında olacaqdır. Niyyət protokolları isə daha böyük rəqəm haqqında bəhs edir, təqribən 10 min meqavat. Beləliklə, biz böyük həcmdə təbii qazımızı ixrac edə biləcəyik, ona qənaət olunacaq. Elektrik enerjisinin böyük hissəsi bərpaolunan enerji hesabına istehsal ediləcək. Biz iqlim dəyişikliyi məsələlərinə də öz töhfəmizi vermiş olacağıq, xüsusilə nəzərə alsaq ki, Azərbaycan bu il COP29-a - dünya miqyasında ən böyük beynəlxalq konfransa ev sahibliyi edəcəkdir. Ona görə bərpaolunan enerji növləri ilə bağlı bizim hədəflərimiz aydındır. Onu da bildirməliyəm ki, bütün bu layihələr xarici investorlar tərəfindən icra edilir və ediləcək. Əgər belə demək mümkündürsə, biz indi xarici investorların rəqabət prosesini də görürük. Çünki o qədər çox ölkə Azərbaycanda bu sahəyə vəsait qoymaq istəyir ki, bizim bu qədər imkanımız hələ ki, yoxdur. Halbuki Dünya Bankının qolu olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası təkcə dənizdə külək potensialımızı 157 min meqavat səviyyəsində təsbit edib.

Ənənəvi yanacaq növləri - neft-qaz sahəsində işlər davam etdiriləcək. Neft hasilatının sabitləşməsi istiqamətində işlər gedir, hesab edirəm ki, yaxın gələcəkdə nəticələr olacaq. Bizə sabit neft hasilatı lazımdır və biz investorlar qarşısında bu vəzifəni qoymuşuq. Müəyyən narahatedici məqamlar olub və işgüzar qaydada təmaslar əsnasında bu məsələlərin həlli gözlənilir.

Təbii qazla bağlı. Biz artıq səkkiz ölkəyə təbii qaz ixrac edirik. Tələbat daha böyükdür, ilk növbədə, təbii ki, Avropa İttifaqı məkanından. Bizdən xahiş edənlərin sayı artır ki, biz kömək edək. Bax, bizə edilən xahişlər bu məqsədi daşıyır. Biz isə etibarlı tərəfdaş kimi həmişə ehtiyacı olanlara kömək etməyə hazırıq və bu köməyi göstəririk, bu da qiymətləndirilir. Düzdür, hər zaman qiymətləndirilməsə də, prinsip etibarilə bu vəziyyət bizi qane edir.

Gələcəkdə bizim ixrac coğrafiyamız artacaq, təbii ki, Avropa istiqaməti üzrə. Bu yaxınlarda bizim yeni resurs bazamız işə salınıb. “Şahdəniz” yatağından sonra ikinci resurs bazamız “Abşeron” qaz-kondensat yatağından ilk qaz çıxarılıb və yəqin ki, biz yaxın gələcəkdə bu yatağın işlənilməsinin ikinci mərhələsinə də başlayacağıq. Gələn il “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağının dərin laylarından qaz hasilatı nəzərdə tutulur. Bu da bizim resurs bazamızı artıracaq. Ondan başqa, “Ümid”, “Babək”, “Şəfəq”, “Asiman”, “Qarabağ” neft və qaz-kondensat yataqlarından hasilata başlamaq üçün bir çox xarici investorlar tərəfindən təkliflər var. Vaxtilə bizi istəməyən qüvvələr şayiə yayırdılar ki, Azərbaycanda neft yoxdur. Azərbaycan 1997-ci ildən bəri neft hasilatını yüksək səviyyədə saxlayır və bir çox ölkələrə neft ixrac edir. Sonra deyirdilər ki, Azərbaycanda qaz yoxdur. Təbii ki, bu da cəfəngiyatdır, bax, sadaladığım bu yataqlar onu əyani şəkildə göstərir.

Təbii ki, biz nəqliyyat sahəsində işləri davam etdirəcəyik. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında nəqliyyat mərkəzi kimi qəbul edilir. Bizə həm Qərbdən, həm Şərqdən, həm Şimaldan, həm Cənubdan müraciətlər daxil olur. Azərbaycan ərazisində bütün nəqliyyat infrastrukturunu işlək vəziyyətdədir. Sadəcə olaraq bəzi dəmir yollarında modernləşdirmə işləri aparılmalıdır və biz bunu da edirik. Dünyadakı geosiyasi vəziyyətin yaxın gələcəkdə dəyişməsi, yəqin ki, mümkün deyil. Belə olan halda bizim nəqliyyat infrastrukturumuza olan ehtiyac daha da artacaq.

Bizim üstünlüyümüz ondan ibarətdir ki, biz vaxtilə bütün lazımı infrastruktur layihələrini icra etmişik, həm Xəzər dənizində, həm dəmir yolu infrastrukturunda, həm avtomobil yolları, həm dəniz limanı, gəmiqayıma zavodu, hansı ki, bu gün tam gücü ilə işləyir. İlk dəfə olaraq, o zavod işə salınanda sifarişlər onu 100 faiz işlə təmin edib.

Səkkiz beynəlxalq aeroportumuz var, doqquzuncu Laçında inşa edilir. Yəni, biz tam hazırıq. Hazır olmayanlar da öz işlərini görsünlər, öz ərazilərində çatışmayan infrastruktur layihələrini icra etsinlər. Əlbəttə ki, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq biz tranzit ölkə kimi öz imkanlarımızı təqdim edirik. Əlbəttə ki, bundan həm iqtisadi, həm siyasi dividendlər alacağıq.

Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, açıq dənizlərə çıxışı yoxdur. Ancaq buna baxmayaraq, dediym o səbəblərə görə bu gün biz nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilmişik. Getdikcə rolumuz artacaq,

bizə müraciətlər də çoxalacaq, necə ki, bu gün xahişlə müraciət edirlər ki, “bizə qaz verin, bizə qaz verin, bizdə qaz çatmır” və sair, burada da eyni mənzərə olacaqdır.

Biz heç kimdən heç nə xahiş etmirik. Mən 20 ildən çoxdur ki, prezidentəm, bu günə qədər heç kimdən heç nə xahiş etməmişəm, çünki buna ehtiyac da olmayıb. Biz özümüzü tam təmin edən ölkəyik. Biz ikitərəfli formatda əməkdaşlığın tərəfdarıyıq və xarici siyasətimiz də buna hesablanıb - bərabərhüquqlu münasibətlər, bir-birinə hörmət, bir-birinə, necə deyərlər, xoş münasibət, bir-birinin işinə qarışmamaq. Bu, bizim prinsiplərimizdir və bu prinsipləri biz diktə etmişik, bunları qəbul etdirə bilmişik.

Güclü iqtisadiyyat, güclü ordu, daxili sabitlik, xalq-iqtidar birliyi xarici siyasətimizin əsas amilləridir. Çünki xarici siyasət, - bunu hamı bilir, - daxili siyasətin davamıdır. Ona görə bundan sonra da xarici siyasətimiz çox aydın olacaq, açıq olacaq və bu gün dünya ictimaiyyəti bizim siyasətimizi bəyənir və dəstəkləyir. Əgər belə olmasaydı, 155 ölkə bizi BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçməzdi. Əgər belə olmasaydı, 120 ölkə bizi Qoşulmama Hərəkatına sədr seçməzdi. Əgər belə olmasaydı, dünya birliyi COP29 Konfransının Azərbaycanı keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etməzdi.

Bəzən eşidirik ki, hansısa ölkələr, yaxud da ki, ölkələr qrupu beynəlxalq ictimaiyyət funksiyalarını öz üzərinə götürmək istəyir və beynəlxalq ictimaiyyət adından danışmağa çalışır. Sözü olmayanda deyir ki, beynəlxalq ictimaiyyət bu məsələni yaxşı qəbul etməz, beynəlxalq ictimaiyyət o məsələni yaxşı qəbul etməz. Birincisi, bu, təvazökarlıqdan uzaq olan məsələdir. Məhdud sayda olan hər hansı 20-30 ölkə beynəlxalq ictimaiyyət adından danışa bilməz, o ki qaldı bir ölkə, ümumiyyətlə, danışa bilməz. Beynəlxalq ictimaiyyət isə bizim tərəfimizdədir və İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı, antiterror əməliyyatı zamanı beynəlxalq ictimaiyyət bizi dəstəkləmişdir. Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu hesab edirəm ki, heç kimə sirr deyil.

Biz beynəlxalq təşkilatlarla bağlı bundan sonra da öz addımlarımızı atacağıq, ilk növbədə, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində söylərimizi davam etdirəcəyik. Bu, bizim üçün prioritetdir, mən bunu açıq demək istəyirəm, yəqin ki, indi aparılan siyasət də hər kəsə bunu aydın göstərir. Bu, bizim üçün əsas beynəlxalq təşkilatdır, çünki bu, bizim ailəmizdir. Bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır.

Əgər kimsə hesab edir ki, biz başqa yerdə ailə axtarmalıyıq, deyə bilərəm ki, bizi heç yerdə gözləmirilər və bunu artıq gizlətmirlər. Əgər əvvəlki illərdə, xüsusilə işğal dövründə bizi çaşdırmaq üçün, yəni, gözdən pərdə asmaq üçün müəyyən vədlərlə cəlb etməyə çalışırdılarsa, indi o maskalar da yırtıldı və açıq-aydın burada ayrı-ayrı xətlər müşahidə olunur. Biz o ayrı-ayrı xətləri çəkməmişik, biz bu ayrı-ayrı xətlərin əleyhinəyik. Biz hətta, cəmi üç ölkənin yerləşdiyi Cənubi Qafqazda bu gün bu ayrı-ayrı xətləri açıq-aydın görürük. Belə olan halda, bizi haradasa qəbul etmək istəməyənlərə biz baş əyməliyikmi? Qətiyyətlə, bu, olmayacaq! Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır. Biz özümüzü çox yaxşı hiss edirik. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan bütün ölkələrlə qardaşlıq münasibətlərimiz var və bizim siyasətimiz Türk Dövlətləri Təşkilatını gücləndirməkdir. Bu, böyük coğrafiyadır, böyük ərazidir, böyük hərbi gücdür, böyük iqtisadiyyatdır, təbii sərvətlərdir, nəqliyyat yollarıdır, gənc əhalidir, artan əhalidir və bir soydan, kökdən olan xalqlardır. Bundan güclü birlik ola bilərmə? Əlbəttə ki, yox. Biz müştərək səylərlə elə etməliyik ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı qlobal arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilsin. Buna biz ancaq birlikdə nail ola bilərik.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı da həmişə - həm işğal dövründə, həm işğaldan sonra, həm də İkinci Qarabağ müharibəsi və antiterror əməliyyatı zamanı və ondan sonra Azərbaycanın yanında olub. Azərbaycan bu təşkilatın dəyərli üzvüdür. Azərbaycanda müsəlman dininə və bütün dinlərə olan münasibət bu təşkilat tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu təşkilat bütün müsəlman ölkələrini birləşdirir. Əlbəttə ki, bu təşkilatda bizim təşəbbüslərimizin qəbul edilməsi və dəstəklənməsi xüsusi mənə daşıyır.

Qoşulmama Hərəkatı. Baxmayaraq ki, biz sədrliyi artıq təhvil vermişik, biz üçlükdə təmsil olunuruq. Qoşulmama Hərəkatı bizim sədrliyimiz dönməsində yeni müstəviyə qədəm qoyub, əlbəttə,

imkan verə bilmərik ki, müəyyən dərəcədə tənəzzülə uğrasın. Əminəm ki, bu, olmayacaq. Biz isə öz tərəfimizdən əlimizdən gələni edəcəyik ki, Qoşulmama Hərəkəti bir təsisat kimi daha da güclənsin. Əgər üzv ölkələrin qarşısında duran problemlərin həllinə kömək göstərmək lazım olarsa, əlbəttə, biz bunu edəcəyik.

Biz, ümumiyyətlə, bu yeni dövrdə xarici siyasət istiqamətində yeni üfüqlər açmalıyıq. Əgər əvvəlki dövrdə bizim xarici siyasətimizin əsas istiqaməti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli idisə, bu gün artıq bu məsələ demək olar ki, gündəlikdə durmur. Ona görə xarici siyasətimizin yeni istiqamətləri üstünlük təşkil etməlidir. Biz dünyanı narahat edən problemlərin həllində daha fəal olacağıq, o cümlədən iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar. Nəzərə alsaq ki, COP29-un ev sahibi və sədri olacağıq, eyni zamanda, dünyada islamofobiyaya qarşı mübarizədə ön sıralarda olmalıyıq. Neokolonializmə qarşı mübarizə aparən ölkələrin yanında olmalıyıq. Neokolonializmi və o eybəcər tarixdən qalan amili Yer üzündən tamamilə silmək üçün öz dəstəyimizi göstəririk və göstərəcəyik. Bunu neokolonializmin başında duranlar da bilsinlər ki, onlar əbəs yerə bizimlə soyuq savaşa çıxıblar. Biz geridə qalmayacağıq, biz heç vaxt müdafiə mövqeyində olmamışıq. Bizə qarşı atılan addımlara adekvat addım atacağıq və bizə qarşı məkrli planlar hazırlayanlar, əminəm ki, peşman olacaqlar.

Nəhayət, Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri. Mən çıxışımın sonunda bu məsələyə təsadüfən toxunmuram. Hesab edirəm ki, bu məsələnin əhəmiyyəti süni şəkildə şişirdilir. Ermənistanın havadarları daim bu məsələni müzakirə etmək istəyirlər, öz söylərini göstərmək istəyirlər, deməli, yorğanı öz tərəflərinə çəkmək istəyirlər, vasitəçi olmaq istəyirlər. Birincisi, vasitəçi olmaq üçün sən gərək heç olmasa üzdə bitərəf olasan. Sənin qəlbində nə var, biz bilirik. Amma heç olmasa üzdə, diplomatik qaydalara riayət etməlisən. Bizə bu məsələdə vasitəçi lazım deyil. Mən bunu demişəm, bu yüksək kürsüdən bir daha demək istəyirəm. Biz öz məsələmizi həll etmişik. Ermənistanla sülh müqaviləsinin imzalanmasının da təşəbbüskarı biz olmuşuq. Beş məlum prinsipin də müəllifi biz olmuşuq. Sülh müqaviləsinin mətnini də biz yazmışıq, Ermənistan tərəfinə göndərmişik. İndi Ermənistan beynəlxalq hüququn normalarına riayət etmək istəyirsə, bu müqavilə imzalanacaq. İstəmirsə, yenə də bizə qarşı əsassız iddialar irəli sürüləcəksə, bu müqavilə imzalanmayacaq, ancaq Azərbaycan üçün heç nə dəyişməyəcək. Mən artıq dedim, bizim qarşımızda duran çağırışlara, bizə qarşı aparılan çirkin siyasətə biz onsuz da hazır olmalıyıq. Ona görə hesab edirəm ki, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesi beynəlxalq gündəlikdən düşməlidir. Çünki yerindən duran bu məsələ ilə məşğul olmaq istəyir, gedin, öz işinizlə məşğul olun. Ona görə mən bu mövzuya, ümumiyyətlə, çox vaxt ayırmaq istəmirəm, çünki buna dəyməz. Biz öz məsələmizi həll etmişik. Biz bu gün Ağdamdayıq, Füzulidəyik, Laçındayıq, Cəbrayıldayıq, Zəngiləndəyik, Qubadlıdayıq, Kəlbəcərdəyik, Şuşadayıq, Hadrutdayıq, Xocalıdayıq, Ağdərədəyik, Əsgərandayıq, Xankəndidəyik! Bu yeni dövr uğurla başlayır. Əminəm ki, uğurla da davam edəcək. Bu yolda hamımıza uğurlar, yolumuz açıq olsun!

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-17-20>

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-002-5327-2507
m.m. asirli@mail.ru
M.B.Qasımlı
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5942-943X
murad.gasimli.96@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.02.2024

The article was received by editorial board on 01.02.2024

Статья принята к печати 01.02.2024

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR NƏQLİYYAT DƏHLİZİNİN NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN TİKİNTİ SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin istismara verilməsinin neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun inkişafında rolu təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, neft-qaz sənayesi üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə tələb olunan xammal və materialların bu marşrut üzrə daşınması ilə əlaqədar olaraq, nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyinin artması hesabına azalacaqdır.

Açar sözlər: nəqliyyat logistikası, dəhliz, tikinti-quraşdırma, neft-qaz, sənaye, rəqabət qabiliyyəti.

GİRİŞ

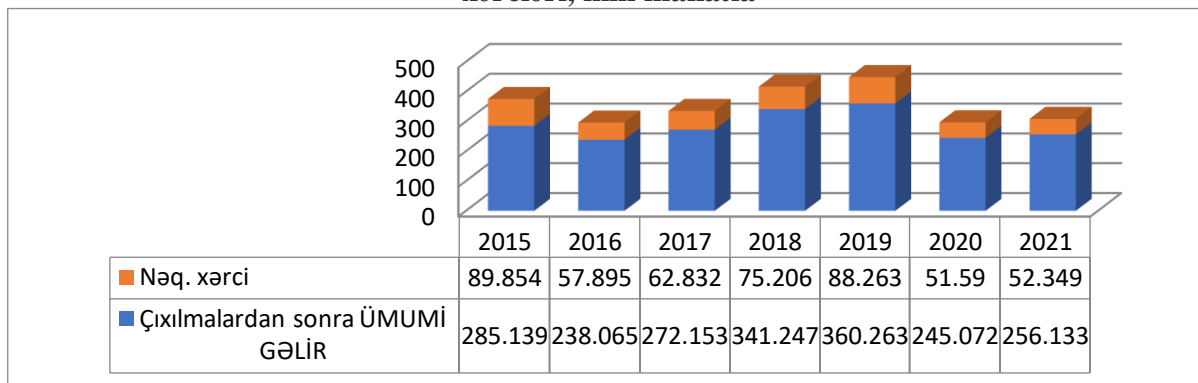
Nəqliyyat dəyər zəncirinin və istehsal xərclərinin formalaşmasına böyük töhfə verərək, məhsulların rəqabət qabiliyyətinə və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda, əhalini və biznesi səmərəli və kifayət qədər nəqliyyat infrastrukturunu ilə təmin etmədən nəqliyyat sənayesinin fəaliyyəti qeyri-mümkündür ki, bu da dövlətin birbaşa məsuliyyəti və funksiyasıdır [2]. 44 günlük vətən müharibəsində Azərbaycan Ordusunun Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi işğal altında olan ərazilərimizin bərpa ilə əlaqədar olaraq, ölkə başçısının imzaladığı 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncama əsasən Milli Prioritetin reallaşdırılması üzrə azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış proqramı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir[1]. Həmin proqrama uyğun olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa ilə bağlı burada aparılan quruculuq işləri, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönələrək nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə yanaşı neft-qaz sənayesində tikinti sektorunun inkişafına da əsaslı şəkildə təsir edir. Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin aşılması isə bu sektorun fəaliyyətinin səmərəliliyini artıraraq əlavə dəyərin artmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏSAS HİSSƏ

Erməni işğalından azad olunmuş ərazilərimizin bərpa ilə bağlı aparılan layihələrin uğurla davam etdirilməsi, xüsusilə də nəqliyyat infrastrukturunu üçün yaradılan münbit şərait regional səviyyədə Azərbaycanın nüfuzunu daha da artırır. Bu layihələr üzrə beynəlxalq əhəmiyyətli Şərqi-Zəngəzur dəhlizi respublikamızın regionlarının inkişafı ilə yanaşı, beynəlxalq yükdaşımalarda daşıma məsafəsinin qısaldılması hesabına nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir etdiyindən dünyanın güc mərkəzlərinin də diqqətini cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki,

Zəngilanla Naxçıvan arasında bu dəhliz üzrə məsafə cəmi 40 km-dir [3, 4]. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasına 2023-cü ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan 5 milyard manat vəsaitin əsas hissəsi də Şərqi Zəngəzurun inkişafına yönəldiləcəkdir [4]. Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sənayesi üzrə tikintinin inkişafında Nefqaztikinti trestinin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı diaqrammada 2015-2021-ci illər üzrə bu müəssisənin ümumi gəliri və xərcin tərkibində nəqliyyat xərcləri göstərilmişdir [5].

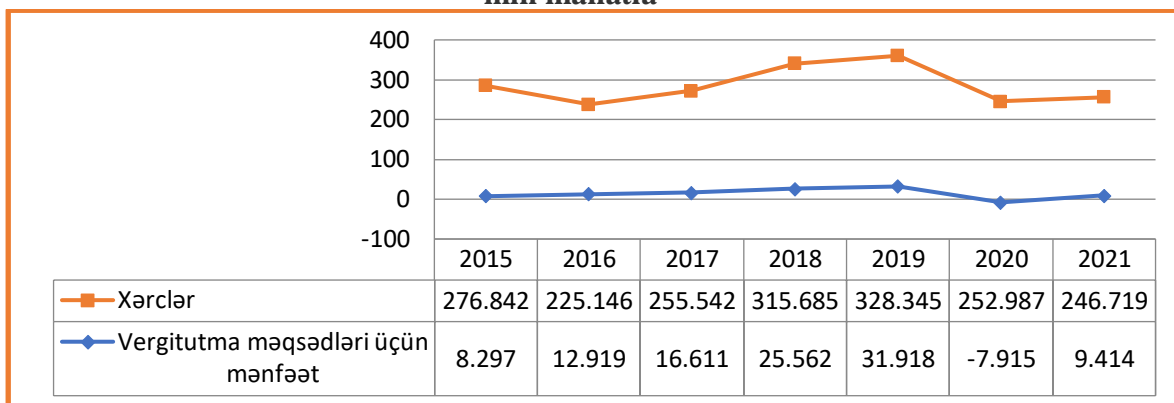
Qrafik 1. Neftqaz tikinti trestinin 2015-2021-ci illər üzrə ümumi gəliri və nəqliyyat xərcləri, min manatla



Mənbə: (5) məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qrafikdən görüldüyü kimi SOCAR-ın Neftqaz tikinti trestini üzrə ümumi gəliri 2016-cı ildə 2015-ci illə müqayisədə azalsa da, 2016-2019-cu illər üzrə artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. COVID-19 pandemiyası hesabına isə 2020-ci ildə azalaraq 245,1 milyon manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 32% azalma deməkdir. Ümumi xərclərin tərkibində nəqliyyat xərclərinin dinamikası göstərir ki, nəqliyyat xərcləri neft-qaz sənayesində yüksək paya malikdir. Bu isə ümumi xərclərin artması hesabına müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 2. Neftqaz tikinti trestinin 2015-2021-ci illər üzrə ümumi xərci və mənfəti, min manatla



Mənbə: (5) məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qrafikdən görüldüyü kimi xərclərin artması mənfəətin azalması ilə nəticələnərək 2020-ci ildə Neftqaztikinti trestinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ziyanla nəticələnməsinə səbəb olmuşdur. Qrafik 1-ə əsasən Neftqaztikinti trestində nəqliyyat xərcləri qrafik 2-də əks edilmiş ümumi xərclərin

tədqiq olunan dövr üzrə 20,4%-32,4% aralığında dəyişməsi ilə müşahidə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xərclərin tərkibində Neftqaztikinti trestinin fəaliyyətində müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş xammal və material xərcləri üzrə nəqliyyat-logistika xərcləri də daxil edilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, bu xərclər Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq orta hesabla 2 dəfəyədək azalacaqdır. Belə ki, Zəngəzur dəhlizinin Türkiyənin Naxçıvan marşrutu üzrə İqdir və Qars şəhərlərinə qədər uzadılması Gürcüstan ərazisindən keçən yoldan təqribən 340 km az olduğundan, yekdaşımalarda 20 tonluq hər vaqon üçün 400-500 dollar ucuz başa gəlir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq əhəmiyyətli Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin açılması nəqliyyat xərclərinin azalmasına təsir edərək Şimal-Cənub və Şərq-Qərb layihələrinə qoşulması region ölkələrinin, xarici ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft-qaz sənayesində tikinti sektorunda, nəqliyyat xərclərinin azalması hesabına nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyini artıracaqdır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın əsas infrastrukturunu təşkil edən nəqliyyat-laogistika sistemi məhsulların rəqabət qabiliyyətini artıraraq, məhsulun qiymətinin nəqliyyat xərcləri hesabına 10-12%, əmtəə istehsalçılarının ümumi xərclərinin isə nəqliyyat-laogistika xidmətləri hesabına 10-30% azalmasını şərtləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər: / 02 fevral 2021.
2. Алиев Т.Н. (2022). Воостановление экономики Крабаха и восточного Зенгеура на основе концепций устойчивого и инклюзивного развития. / The scientific heritage Economic sciences, No 82. 19.
- 3.Yadigarov T.A. (2023). Zəngəzur dəhlizi: Regiona blokadaya açılan qapı // Xalq Qəzeti.01.03.2023 səh.4
4. T.A.Yadigarov, Ş.İ.Əliyev. (2023). «İşgaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi». “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi-praktiki jurnal. № 3.2023.
5. İsmayılov B., Yadigarov T.A. (2023). Şərqi Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi artıma təsiri// B.İsmayılov, T.A.Yadigarov. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının təşkilatçılığı ilə keçirilən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri H.Əliyevin 100 illiyinə həsr edilmiş “Rəqabət-dayanıqlı inkişafın mühüm amili kimi” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı.
6. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

M.A.Mamedov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0002-5327-2507

M.B.Gasimli

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0002-5942-943X

The role of the Eastern ring transport corridor in the development of the construction sector of the oil and gas industry

Abstract

The article analyzes and evaluates the role of the commissioning of the East Zangezur corridor in the development of the construction sector of the oil and gas industry. It has been determined that

due to the transportation of raw materials and supplies necessary for the construction and installation of oil and gas industry facilities along this route, it will decrease due to increased efficiency of the transport and logistics system.

Key words: *transport and logistics, corridor, construction and installation activities, oil and gas, industry, competitiveness.*

M.A.Mamedov

д.э.н., профессор, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5327-2507

M.B.Гасимлы

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5942-943X

Роль Восточного кольцевого транспортного коридора в развитии строительного сектора нефтегазовой промышленности

Резюме

В статье анализируется и оценивается роль ввода в эксплуатацию Восточно-Зангезурского коридора в развитии строительного сектора нефтегазовой отрасли. Определено, что за счет перевозки сырья и материалов, необходимых для строительства и монтажа объектов нефтегазовой отрасли по этому маршруту, она снизится за счет повышения эффективности транспортно-логистической системы.

Ключевые слова: *транспортная логистика, коридор, строительно-монтажная деятельность, нефть-газ, промышленность, конкурентоспособность.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-21-24>

M.Q.Musayev
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının Prezidenti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 03.02.2024

The article was received by editorial board on 03.02.2024

Статья принята к печати 03.02.2024

İŞĞALD AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA REİNTEQRASIYASINDA SAHİBKARLIĞIN ROLU

Xülasə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə ardıcıl olaraq yeni və rahat yaşayış məntəqələrinin salınması, infrastruktur, kommunal, rabitə və sosial xidmətlərin təmin edilməsi və s. işlərlə yanaşı, məqsədyönlü iqtisadi reintegrasiya tədbirləri həyata keçirilir.

Məqalədə azad edilmiş ərazilərimizdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması, “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” layihələrinin, “yaşıl texnologiya”ların tətbiqi, beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi, nəqliyyat-loqistika imkanlarının artırılması və digər göstəricilərin regionun inkişafında və biznes cəlbediciliyinin artırılmasında mühüm rolunu açıqlanıb.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes üçün əlverişli mexanizmlərin yaradılması, məşğulluğu artıran sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq edilməsi istiqamətində nəticəyönlü işlər təhlil edilib. Bu ərazilərdə vergi, sosial sığorta və digər güzəştlər müəyyən olunub. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdakı bütün layihələr dövlət-özəl əməkdaşlığı çərçivəsində icra olunur. Hökumət tərəfindən azad edilmiş ərazilərdə investor və sahibkarlar üçün əlverişli şəraitin yaradılması əsaslandırılıb.

***Açar sözlər:** işğaldan azad edilmiş ərazilər, infrastruktur, biznes mühiti, iqtisadi canlanma, azad iqtisadi zona, “Ağıllı şəhər” layihəsi.*

Ulu Öndərin təşəbbüskarlığı, əzmkar fəaliyyəti Azərbaycanı inkişaf etməkdə olan dövlətlər sırasına çıxardı. Onun rəhbərliyi altında ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar iqtisadi potensialın formalaşdırılmasına, sosial-mədəni həyatın canlandırılmasına və milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə yönəldilərək, əslində gələcəyin təməlini qoymuş oldu.

Ulu Öndərin xalqımız və dövlətimiz qarşısında müstəsna xidmətlərindən biri də onun yolunu davam etdirməyə, ideyalarını daha da zənginləşdirib həyata keçirməyə qadir olan cənab İlham Əliyev kimi yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını dərinlən bilən bir siyasətçinin yetişdirməsi idi. İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 20 ildə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin dinamik inkişafı dünya birliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu gün Azərbaycan sahibkarlarının təmsilçisi kimi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin iqtisadi inkişafından, bu torpaqlarda sahibkarlığın qurulmasından danışmağın özü böyük bir qürur və fəxarətdir. Bu qüruru bizə yaşadan cənab Prezidentimiz başqa olmaqla Azərbaycan Ordusuna təşəkkürümü bildirirəm.

Hazırda Azərbaycan dövləti tərəfindən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işğaldan azad olunmuş torpaqların sürətli bərpası istiqamətində böyük işlər görülür. İnsanların tezliklə öz yurd-yuvalarına qayıtması, bu torpaqlarda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, işğal altında olmuş ərazilərimizdə həyatın yenidən canlanması üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Keçən 3 il ərzində işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızı dirçəltmək üçün sərf olunan vəsaitin miqdarı isə 7 milyard ABŞ dollarına yaxın olub. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq məcburi köçkün və qaçqınların öz doğma yurd-yuvalarına, kəndlərinə, qəsəbələrinə, şəhərlərinə geri qayıdacaqları “Böyük Qayıdış” proqramı başlandı.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq ən yeni texnologiyalar tətbiq edilməklə güclü infrastruktur isə artıq qurulmuşdur. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi, investisiya cəlbediciliyinin artırılması, müasir və effektiv istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılması məqsədilə güclü iqtisadi stimulaşdırılmışdır.

2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən 10 il müddətində - işğaldan azad edilmiş ərazinin rezidentlərinin mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azad olunması kimi güzəştlərin tətbiqi biznes subyektlərinin əsas vergi yükünün önəmli ölçüdə azaldılmasına xidmət edəcək. Digər diqqətəlayiq məsələlərdən biri də 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən həmin ərazilərin rezidenti olan hüquqi şəxslərin səhmdarlarının dividend gəlirlərinə görə vergidən, həmçinin 10 il müddətində Əlavə Dəyər Vergisindən azad edilməsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 may tarixli Fərmanı ilə İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlara 2023-cü il yanvarın 1-dən 10 (on) il müddətində hər ay istehlak olunan kommunal xidmətlərin (elektrik enerjisi, təbii qaz, su təchizatı və tullantı sularının axıdılması xidməti) tariflərinə uyğun olaraq ödədikləri vəsaitin 20 (iyirmi) faizi məbləğində dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyə yardımının ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında iqtisadi və sosial həyatı canlandırmaq üçün sadəcə vergi güzəştləri sahəsində yox, eyni zamanda sosial sığorta sahəsində də önəmli tədbirlər həyata keçirilib.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün qoyulan investisiyaların əsas hissəsini kreditlər təşkil edir. Dövlət işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara kreditlərin verilməsi sahəsində də prinsipləri artıq müəyyənləşdirib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinə verilən kreditlər üçün dövlət zəmanəti və alınan kreditlərin faizlərinin subsidiyalaşdırılması şərtləri qəbul olunmuş qaydalarda müəyyən edilib.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən təməli qoyulan və 40 milyon manata yaxın vəsait ayrılan “Ağdam Sənaye Parkı” və “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” torpaqlarına geri dönməyə əhali üçün iş yerlərini təmin edəcəkdir.

Bu iqtisadi zonalarda Azərbaycanın milli sahibkarları aktiv fəaliyyət göstərirlər. Zəfərimizin ilk günlərindən Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyasının üzvləri Qarabağda yeni iş yerlərinin açılması üçün biznes-təklifləri ilə yaxından iştirak etdilər və biz bu təklifləri toplayaraq müvafiq dövlət qurumlarına təqdim etdik.

Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyasının üzv olduğu Türk Ticarət və Sənaye Palatasına daxil olan türk dövlətlərinin iş adamları Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün müraciət ediblər. Bu mənada Şuşada keçirdiyimiz Türk Biznes Forumunun da töhfəsini xüsusi vurğulamaq istərdim.

Zəngin təbii qaynaqları, turizm potensialına sahib təbiəti, bölgədə yaradılan ən son texnologiya və avadanlıqlara sahib sənaye parkları, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları, vergi və sığortanın tətbiqində dövlət tərəfindən subsidiya və digər güzəştlərin ayrılması yaxın zamanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sahibkarlığın sürətli inkişafına gətirib çıxaracağına, bununla da bölgənin ölkə iqtisadiyyatına tam inteqrasiyası olunmasına və buraya yatırılan investisiyaların həcmnin yüksələcəyinə əminik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Allahverdiyeva A.U. (2021). “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı istiqamətləri”. “Qlobal iqtisadi çağırışlar: Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri” mövzusunda beynəlxalq elmipraktiki konfransın materialları, Bakı, səh.143-146.
2. Bağirov O. (2020). Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri. AirCenter, 9 səh.
3. Baxşəliyev R. (2021). “Zəfərin yaratdığı iqtisadi yüksəliş: İlham Əliyevin yeni inkişaf strategiyası Azərbaycanın postmüharibə dövrü üçün mühüm yol xəritəsidir”. Azərbaycan qəzeti, Bakı, 23 noyabr, № 253, səh.1-3.
4. M.A.Məmmədov, B.M.Aslanov, O.Ə.Nağdiyev. (2021). Milli prioritetlər işğaldan azad edilmiş iqtisadi regionun perspektiv inkişafının əsasıdır. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi-praktiki jurnal. № 4.

M.G.Musayev

*Doctor of Economics, Professor,
President of the National Confederation of Entrepreneurs' (Employers')
Organizations Republic of Azerbaijan*

**The role of entrepreneurship in the reintegration of occupied territories
into the country's economy**

Abstract

Construction of new and comfortable settlements, provision of infrastructure, utility, communication and social services, etc. in our territories freed from occupation. along with the works, purposeful economic reintegration measures are implemented.

In the article, the creation of Karabakh and Eastern Zangezur economic regions in our freed territories, the implementation of "Smart City", "Smart Village" projects, "green technologies", putting international airports into use, increasing transport and logistics capabilities and other indicators in the development of the region and increasing business attractiveness its important role has been announced.

Results-oriented work was analyzed in the direction of creating favorable mechanisms for business and promoting entrepreneurial activity that increases employment in the liberated territories. Tax, social insurance and other benefits have been determined in these areas. All projects in Karabakh and Eastern Zangezur are implemented within the framework of public-private cooperation. It is justified to create favorable conditions for investors and entrepreneurs in the areas liberated by the government.

Key words: *freed territories, infrastructure, business environment, economic revival, free economic zone, "Smart city" project.*

М.Г.Мусаев

*д.э.н., профессор,
Президент Национальной конфедерации организаций
предпринимателей (работодателей) Азербайджанской Республики*

**Роль предпринимательства в реинтеграции оккупированных территорий
в экономику страны**

Резюме

Строительство новых комфортабельных жилых массивов, обеспечение объектов инфраструктуры, коммунальных, коммуникационных и социальных услуг и т.д. на наших освобожденных от оккупации территориях. Наряду с работами реализуются целенаправленные меры экономической реинтеграции.

В статье рассматривается создание на освобожденных территориях Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов, реализация проектов «Умный город», «Умная деревня», «зеленые технологии», ввод в эксплуатацию международных аэропортов, повышение транспортно-логистических возможностей и другие показатели, которые играют большую роль в развитии региона и повышении деловой привлекательности.

Проанализирована результативная работа в направлении создания благоприятных механизмов для бизнеса и стимулирования предпринимательской активности, повышающей занятость на освобожденных территориях. По этим направлениям определены налоговые, социальные и другие льготы. Все проекты в Карабахе и Восточном Зангезуре реализуются в рамках государственно-частного сотрудничества. Оправданно создание благоприятных условий для инвесторов и предпринимателей на освобожденных территориях правительством.

Ключевые слова: *освобожденные территории, инфраструктура, бизнес-среда, экономическое возрождение, свободная экономическая зона, проект «Умный город».*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-25-27>

İ.N.Məmmədov
i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
elmlər doktoru programı üzrə dissertant
ORCID 0000-0001-8973-3697
Comrad71@rambler.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ƏLAVƏ BAZAR DƏYƏRİNİN ANLAYIŞI

Xülasə

Bu məqalədə əlavə bazar dəyərin anlayışının izahı ilə bərabər, eləcə də MVA konsepsiyası müəssisə idarəçiliyinin effektivliyini və bazar qiymətləndirməsi əsasında səhmdarlara dəyər yaradılmasını qiymətləndirmək üçün MGI texnoloji innovasiyaların biznes və iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı araşdırmalarından da istifadə olunmuşdur.

Açar sözləri: əlavə bazar dəyəri, investorlar, bazar iştirakçıları, innovasiya, texnoloji tərəqqi.

GİRİŞ

Əlavə bazar dəyəri anlayışı (Market Value Added, MVA) bazar məlumatlarından istifadə edərək şirkətin dəyərinin ölçülməsi və maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, bu xüsusi yanaşmanın aktuallığı onunla əsaslandırılır ki, artıq xərcləri azaltmaq zərurətini dərk etmiş şirkətlər hələ də kapital artıqlığının azaldılmasına az diqqət yetirirlər.

MVA KONSEPSİYASI

MVA bir şirkətin cari bazar dəyəri ilə ona qoyulmuş kapitalın ümumi məbləği arasındakı fərqi göstərir.

MVA konsepsiyası üçün əsas mülahizələrə aşağıdakılar daxildir:

- MVA investorların və bazar iştirakçılarının qiymətləndirməsini əks etdirən şirkətin cari bazar dəyərini nəzərə alır. Şirkətin bazar dəyəri gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti və şirkətlə bağlı risklərin təxmini məcmusudur;

- MVA şirkətə qoyulan kapitalın ümumi məbləğini nəzərə alır. Kapitala şirkətin həm kapitalı, həm də borcları daxildir. Bu, şirkətin fəaliyyəti və inkişafı üçün maliyyə resurslarını təmin edən səhmdarların və kreditorların investisiyasıdır.

MVA, şirkətə qoyulmuş ümumi kapitalı onun bazar dəyərindən çıxarmaqla hesablanır. MVA düsturu belədir:

$$MVA = MVC - KC \quad (1)$$

burada, MVC – şirkətin bazar dəyəridir;

KC – şirkətin kapitalıdır.

Müsbət MVA, şirkətin ona yatırılan kapitalın miqdarından artıq əlavə dəyər yaratdığını göstəricisidir. Bu, investorların sərmayələrindən və əlavə qazanclarından gəlir əldə edildiyini göstərir. Mənfi MVA o deməkdir ki, şirkət öz səhmdarları üçün investisiyanı əsaslandırmağa kifayət qədər dəyər yaratmır [1].

MVA konsepsiyası şirkət idarəçiliyinin effektivliyini və bazar qiymətləndirməsi əsasında səhmdarlara dəyər yaradılmasını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. MVA investorlar, maliyyə analitikləri və şirkət rəhbərləri üçün mühüm göstəricidir və layihələrin, investisiyaların və şirkətin inkişaf strategiyalarının qiymətləndirilməsi kimi idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün istifadə edilə bilər [2].

Kapitalın gəlirliliyini qiymətləndirmək üçün formula belədir:

$$ROE = \frac{\text{ÇP}}{\text{SC}} * 100\% \quad (2)$$

burada, ÇP – xalis mənfəətdir;

SC – şəxsi kapitaldır.

Qərb elmində ən konseptual tədqiqatlardan biri də mənfəət, aktivlər və şirkətin böyüməsi arasındakı tarazlığı tədqiq edən Dublindəki İrlandiya İdarəetmə İnstitutunun baş maliyyə direktoru Kieran Uolşun yanaşmasıdır. K.Uolş əlavə dəyəri kapitalın balans dəyərinin artması kimi qəbul edir [3]. Bu model çərçivəsində biznesin məqsədlərini, onun standartlarını və şirkətin dəyərini ifadə etməyə xidmət edən məhdud sayda əsas maliyyə əmsallarının dəyişməsi nəzərdən keçirilir. Əsas əmsalları idarə etməklə, onların balanslaşdırılması zərurətini nəzərə alaraq, şirkətin kapitallaşmasında artıma nail olmaq mümkündür.

1990-cı illərdə McKinsey & Company Inc. (McKinsey Global Institute) biznes və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışdır. McKinsey Global Institute McKinsey & Company-nin qlobal iqtisadi və sosial tendensiyaları təhlil edən və öyrənən tədqiqat qoludur.

Bu müddət ərzində MGI innovasiya və texnoloji tərəqqi kimi mövzulara diqqət yetirdi. MGI texnoloji innovasiyaların biznes və iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı araşdırma aparıb. Onlar yeni texnologiyaların şirkətlərin məhsuldarlığına və rəqabət qabiliyyətinə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün müxtəlif sənaye sahələrini, məsələn, informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya, enerji və digər sahələri təhlil ediblər.

MGI qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrlə bağlı məsələləri araşdırıb. Onlar beynəlxalq ticarət, investisiya və əmək miqrasiyasındakı tendensiyaları təhlil edib, həmçinin qlobal bazarların biznes strategiyalarına və ölkələrin siyasətlərinə təsirini qiymətləndiriblər.

Həmçinin MGI davamlılıq və biznesin ətraf mühitə təsiri sahəsində tədqiqatlarla məşğul olub. Onlar iqlim dəyişikliyi, enerji, su ehtiyatları və davamlılığın digər aspektləri ilə bağlı iqtisadi və ekoloji aspektləri təhlil ediblər.

NƏTİCƏ

İnsan kapitalı, təhsil, səhiyyə və əmək bazarı ilə bağlı məsələlər öyrənilib. Onlar təhsil və bacarıqların məhsuldarlığa və biznes nəticələrinə təsirini təhlil edib, işçi qüvvəsi problemlərinə və demoqrafik meyllərə baxıblar. 1990-cı illərdə McKinsey Global Institute tədqiqatı şirkət strategiyalarının formalaşdırılmasında, iqtisadi və biznes qərarlarının rəhbər tutulmasında və qəbul edilməsində mühüm rol oynamışdır. MGI tədqiqatlarının nəticələri adətən akademik ictimaiyyət, biznes analitikləri və qərar qəbul edənlər üçün məlumat mənbəyinə çevrilən hesabatlar və nəşrlər şəklində dərc olunurdu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Лысенкова М.В. (2021). Инвестиционное проектирование: учебное пособие. - Мн.: БГЭУ, - 418 с.
2. Мамедов И.Н. (2023). Базовые методы оценки прибыльности предприятия. // Вестник БГЭУ. № 6 (161). с. 42-47.
3. Мельников Р.М. (2022). Оценка эффективности общественно значимых инвестиционных проектов методом анализа издержек и выгод: учебное пособие. - М.: Проспект, - 240 с.

И.Н.Мамедов

д.ф.но э., диссертант по программе доктора наук
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0001-8973-3697

Понятие добавленной рыночной стоимости

Резюме

В статье описана концепция добавленной рыночной стоимости (MVA). Концепция MVA используется для оценки эффективности корпоративного управления и создания акционерной стоимости на основе рыночной оценки. Также, рассматривается влияние технологических инноваций на бизнес и экономику проведенной компанией MGI .

Ключевые слова: *добавленная рыночная стоимость, инвесторы, участники рынка, инновации, технологический прогресс.*

I.N.Mammadov

Ph.D in economics, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0001-8973-3697

Understanding the added market value

Abstract

This article explains the concept of market value added (MVA). The MVA concept is used to evaluate the effectiveness of corporate governance and shareholder value creation based on market valuation. MGI conducted research on the impact of technological innovation on business and the economy.

Key words: *added market value, investors, market participants, innovations, technological progress.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-28-41>

JEL F10
UDC 339.5

N.E.Paşayev
doktorant, Odlar Yurdu Universiteti
Npashaayev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 03.02.2024
The article was received by editorial board on 03.02.2024
Статья принята к печати 03.02.2024

AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİ İXRACINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracının inkişaf amillərinin qiymətləndirilməsidir. Statistik rəqəmlərə əsasən dünyada xidmətlər ixracı davamlı olaraq artır və ölkələrin əksəriyyəti bu sahənin inkişafını önəmli məsələ hesab edərək lazımi tədbirlər reallaşdırırlar. Hesab edirik ki, ölkəmizin ixracının, xüsusilə də qeyri-neft ixracının artırılmasında xidmətlər ixracının genişləndirilməsi önəmli rol oynaya bilər. Azərbaycanın xidmətlər ixracında perspektivli sahələrdən biri nəqliyyat xidmətləri hesab edilir. Bu səbəbdən də nəqliyyat xidmətləri ixracına müsbət təsir edən amillərin təsir gücünün müəyyənləşdirilməsi önəmlidir. Məqalədə müxtəlif tədqiqatçıların əldə etdiyi nəticələr əsasında müvafiq göstəricilər müəyyənləşdirilmiş və EVİews tətbiqi proqram paketi vasitəsilə ekonometrik qiymətləndirmə aparılaraq Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracında rolu olandörd ən mühüm amilin təsir gücü qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik qiymətləndirmə zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir: Azərbaycanın insan inkişaf indeksinin 1% artımı nəqliyyat xidmətləri ixracını 13.7% artırır, İKT inkişaf indeksinin 1 vahid artımı 2 il yubanma ilə nəqliyyat xidmətləri ixracını 21.5% artırır, nəqliyyat sektorunda əsas fondların həcmində 1% artımı 2 il yubanma ilə nəqliyyat ixracını 7.1% artırır və nəqliyyat sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 1% artımı nəqliyyat xidmətləri ixracını 0.45% artırır. Qurulmuş modellər lazımi testlər vasitəsilə yoxlanılmışdır.

***Açar sözlər:** xidmətlərin beynəlxalq ticarəti, nəqliyyat xidmətləri ixracı, İKT inkişaf indeksi, İnsan inkişafı indeksi.*

GİRİŞ

Hazırkı şəraitdə statistik rəqəmlərə nəzər yetirdikdə dünya iqtisadiyyatında əmtəələr ilə yanaşı xidmətlərin əhəmiyyətinin artdığını müşahidə etmək mümkündür. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində xidmət sektoru iqtisadiyyatın böyük bir hissəsinə sahibdir. Eyni zamanda xidmətlərin idxal-ixrac əməliyyatlarında da payının artdığı görünməkdədir. Bu səbəbdən də dünya ölkələrinin çoxunda xidmətlərin xarici ticarətinə, xüsusilə də ixracına xüsusi diqqət göstəliir və bu sahənin inkişafı ölkənin prioritet istiqamətlərindən biri hesab edilir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk dövrlərindən başlayaraq xarici ticarətə böyük önəm vermiş, ixracın genişlənməsi məqsədilə çoxsaylı layihələr, dövlət siyasəti və tədbirlər reallaşdırmışdır. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, xarici ticarətdə də böyük irəliləyişlər əldə edilmiş, ixracımızın həcmi dəfələrlə artmışdır. İndiki halda respublikamızın qeyri - neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar yürütdüyü siyasət öz bəhrəsini verir və

qeyri-neft sektorumuz hər il artır. Hesab edirik ki, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın inkişaf istiqamətlərindən biri də xidmətlərin ixracı hesab edilir. İlk növbədə ayrı-ayrı xidmət sahələrinin hazırki durumunun təhlili və inkişaf amillərinin qiymətləndirilərək müəyyənləşdirilməsi respublikamızın iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması üçün önəmli məsələlərdəndir. Bu səbəbdən də təqdim olunan məqalənin mövzusu aktual hesab olunur.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracına müsbət təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsidir. İstər dünya miqyasında və istərsə də respublika çərçivəsində xidmətlər ixracına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi istiqamətində az sayda tədqiqatlar mövcuddur. Freund və Veynhold dünyanın 31 ölkəsində apardığı tədqiqatda bu qənaətə gəlmişlər ki, xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin inkişafında internet önəmli rola malikdir [3]. İƏİT tərəfindən nəşr olunan hesabatda xidmətlərin beynəlxalq ticarətində İKT-yönümlü texnoloji inkişafın önəmliyi qeyd edilmişdir [4]. Çoi apardığı tədqiqat nəticəsində informasiya texnologiyalarının inkişafını xidmətlərin beynəlxalq ticarətində əsas amil hesab etmişdir [1]. Şinqal adlı tədqiqatçı xidmətlərin beynəlxalq ticarətinin inkişaf amilləri kimi insan kapitalı və İKT-dən geniş istifadənin daha çox rola malik olduğunu vurğulamışdır [7]. Van der Marel bu istiqamətdə bildirmişdir ki, istehsal amilləri, yüksək bacarıqlı işçi qüvvəsi və İKT-yönümlü kapital xidmətlərin xarici ticarətində əsas amillərdir [2]. Beləliklə bu məqalədə qeyd edilən tədqiqatlar və başqaaraşdırmalardan yararlanmaqla müvafiq göstəricilər əsasında EVİews Tətbiqi Proqram paketi vasitəsilə ölkəmizin nəqliyyat xidmətləri ixracında müsbət rolu olan amillərin təsir gücü müəyyənləşdirilmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

Dünyada xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin müasir durumu

Ölkənin iqtisadi inkişafında və beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsində xidmət sektorunun və xidmətlər ixracının önəmliyi yüksəkdir. Belə ki, dünyanın bir çox ölkələri son illər ərzində xidmətlər ixracını artırmaqla çoxlu sayda faydalar əldə etmişlər. Son illərin statistik rəqəmlərinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, 2012-ci ildən başlayaraq qlobal səviyyədə xidmətlər ixracının illik artım tempi əmtəə ixracının illik artım tempindən çox olmuşdur. Dünya üzrə xidmətlər ixracının və dünya üzrə əmtəə ixracının illərdən asılılığını müəyyənləşdirmək məqsədilə EVİews tətbiqi proqram paketi vasitəsilə müvafiq model qurulmuş və aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

$$\text{LOG (WORLD_SERV_EXP)} = 8.06225226489 + 0.0450280676841 * @\text{TREND} \quad (1)$$

Burada WORLD_SERV_EXP dəyişəni 2005-2021-ci illər ərzində dünya üzrə xidmətlər ixracının miqdarını göstərir. Əldə edilmiş tənlidən aydın olur ki, qeyd edilən illər ərzində dünyada xidmətlər ixracı illik orta hesabla 4,5% artmışdır. Eyni zamanda oxşar qiymətləndirmə dünya əmtəə ixracı üzrə aparıldıqda aşağıdakı model alınmışdır:

$$\text{LOG (WORLD_GOODS_EXP)} = 9.44462093091 + 0.0315510162972 * @\text{TREND} \quad (2)$$

Bu tənlidə WORLD_GOODS_EXP dəyişəni 2005-2021-ci illər üzrə dünyada əmtəə ixracının miqdarını göstərir və modelə əsasən nəzərdə tutulmuş illərdə dünyada əmtəə ixracı illik orta hesabla 3.2% artmışdır ki, bu da xidmətlər ixracının artım sürətindən aşağıdır. Bu səbəbdən də dünya şöhrətli tədqiqatçıların fikirlərinə əsasən gələcəkdə xidmətlər ixracının daha da artacağı proqnozlaşdırılır [1]. Qurulmuş modellərin statistik cədvəlləri aşağıda verilmişdir:

Cədvəl 1

Dünya üzrə xidmətlər ixracının illərdən asılılığının ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(WORLD_SERV_EXP)

Method: Least Squares

Date: 02/21/23 Time: 16:33

Sample: 2005 2021
Included observations: 17

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	8.062252	0.043010	187.4508	0.0000
@TREND	0.045028	0.004585	9.820996	0.0000
R-squared	0.865413	Mean dependent var	8.422477	
Adjusted R-squared	0.856440	S.D. dependent var	0.244423	
S.E. of regression	0.092610	Akaike info criterion	-1.810708	
Sum squared resid	0.128649	Schwarz criterion	-1.712683	
Log likelihood	17.39102	Hannan-Quinn criter.	-1.800964	
F-statistic	96.45196	Durbin-Watson stat	1.130549	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Cədvəl 2

Dünya üzrə əmtəə ixracının illərdən asılılığının ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(WORLD_GOODS_EXP)

Method: Least Squares

Date: 02/21/23 Time: 16:36

Sample: 2005 2021

Included observations: 17

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	9.444621	0.056833	166.1822	0.0000
@TREND	0.031551	0.006058	5.207804	0.0001
R-squared	0.643885	Mean dependent var	9.697029	
Adjusted R-squared	0.620144	S.D. dependent var	0.198554	
S.E. of regression	0.122374	Akaike info criterion	-1.253340	
Sum squared resid	0.224631	Schwarz criterion	-1.155315	
Log likelihood	12.65339	Hannan-Quinn criter.	-1.243597	
F-statistic	27.12123	Durbin-Watson stat	1.204719	
Prob(F-statistic)	0.000106			

Dünya üzrə xidmətlər ixracının artım sürətini nəzərə alaraq belə deməyə əsas verir ki, ölkələr bu sahənin inkişafına daha çox diqqət yetirməli və özlərinin xarici ticarət siyasətlərində prioritet məsələlərdən hesab etməlidirlər. Ümumiyyətlə, dünya miqyasında xidmətlər ticarətinin artımını müxtəlif amillərlə əlaqələndirirlər. Bir sıra tədqiqatçılar və beynəlxalq təşkilatlar (BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının-UNCTAD) keçən müddət ərzində və gələcəkdə dünya iqtisadiyyatında xidmətlərin payının artması səbəbləri kimi tələbin dəyişməsi, demografik dəyişikliklər, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı kimi amilləri xarakterizə etmişlər [8]. Belə ki, məhsuldarlıq və gəlirlərin artımı xidmətlərə olan tələbin artımına səbəb olmuşdur. Xidmətə olan tələbin artımı isə başqa sektorlardan işçi qüvvəsinin bu sahəyə axınını stimullaşdırmışdır. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, dünyanın bir çox ölkələrində əhalinin strukturunda yaşlı insanların payının artımı bir sıra xidmət növlərinə olan tələbin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsasən dünyanın əksər ölkələrində gələcəkdə yaşlı əhalinin payının artımı müşahidə ediləcəkdir [9] ki, bu da həmin ölkələrdə səhiyyə xidmətləri və enerji istehlakını artıracaqdır [6]. Habelə vurğulamaq lazımdır ki, əhalinin yaş strukturuna əsasən insanların xərcləri fərqlidir. Belə ki, cavan təbəqənin xərclərində avadanlıq daha çox paya sahib olsa da, yaşlı insanların xərclərində isə əsasən səhiyyə və istirahət kimi xidmətlərə yer verilir [8].

Bir sıra tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və onların iqtisadiyyatda tətbiqinin genişlənməsi xidmətlərin xarici ticarət xərclərini azalmasına səbəb olur.

Belə ki, rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə istehlakçıların məhsul seçimi imkanlarını genişləndirir və firmaların bazara daxil olma xərclərini azaldır. Bundan başqa rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi nəticəsində müasir yollarla xidmət göstərilməsi həyata keçirilir. Bütün bunların nəticəsində xidmətlərin təkcə ölkə daxilində deyil, eyni zamanda ölkə sərhədlərindən kənara təklifi reallaşır. Bunun nəticəsində bəzi xidmət növlərinin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə xaricə göndərilməsi mümkün olur, firmaların təchizat zənciri menecmentini daha effektiv şəkildə qurmalarını təmin edir.

Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracının müasir durumu

Azərbaycan müstəqilliyinin ilk dövrlərindən başlayaraq reallaşdırdığı çoxsaylı tədbirlər və yürütdüyü məqsədyönlü siyasət nəticəsində bir çox sahələrdə olduğu kimi xarici ticarətdə, xüsusilə də məhsul ixracında böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Keçən müddət ərzində ixracımızın həcmi artmaqla müəyyən növ məhsul üzrə ixtisaslaşma baş vermiş, ölkəmizin ixracında qeyri-neft sektorunun payı artmışdır. Dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanın ümumi ixracında əmtəələrlə yanaşı xidmətlər ixracı genişlənməmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanın əmtəə və xidmətlər ixracı

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Azərbaycanın əmtəə və xidmətləri ixracı (milyard ABŞ dolları ilə)	17.58	19.84	25.48	23.63	15.21	26.1
Azərbaycanın bütün növ xidmətlər ixracı (milyard ABŞ dolları ilə)	4.36	4.68	4.69	3.76	2.62	3.79
Xidmətlər ixracının ümumi məhsul ixracında payı (%-lə)	24.80	23.58	18.41	15.91	17.23	22.7

Mənbə: [12] məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Cədvəl 3-də Azərbaycanın 2016-2021-ci illər üzrə əmtəə və xidmətlər ixracı verilmişdir. Cədvəl məlumatlarından əldə olunur ki, son iki il nəzərə alınmadan ölkəmizin ümumi məhsul ixracı artmışdır. 2019 və 2020-ci illərdə isə qlobal pandemiya səbəbindən dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi respublikamızın ümumi məhsul ixracında azalma müşahidə edilmişdir, lakin 2021-ci ildə artım qeydə alınmışdır. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, son illər ərzində respublikamızın əmtəə və xidmətlər ixracında xidmətlərin payı azalmağa doğru getmişdir. Cədvəl məlumatlarına əsasən bunun əsas səbəbi kimi xidmətlər ixracına nisbətən əmtəə ixracının daha sürətlə artması olmuşdur və xidmətlər ixracının artım sürəti çox aşağı olmuşdur.

Respublikamızın xidmətlər ixrac və idxalı üzrə statistik rəqəmlərini təhlil etdikdə xidmətlərin beynəlxalq ticarətində mənfi saldonun olduğunu görə bilərik. 2021-ci ildə Azərbaycanın xidmətlər üzrə xarici ticarəti 9713 milyon ABŞ dolları olmuşdur ki, bunun 3795 milyon ABŞ dolları ixracın, 5918 milyon ABŞ dolları isə idxalın payına düşmüşdür [11]. Bu da həmin ildə xidmətlər üzrə xarici ticarətdə 2123 milyon ABŞ dolları dəyəri həcmində mənfi saldonun olması deməkdir. Lakin qeyd edilməlidir ki, son 2-3 ildə mənfi saldo azalmaqdadır.

Ölkəmizin xidmət növləri üzrə xarici ticarətinə nəzər yetirdikdə nəqliyyat xidmətləri və turizm xidmətlərinin ən çox paya malik olduğunu müşahidə edə bilərik.

Cədvəl 4

Azərbaycanın xidmət növləri üzrə ixracı (məbləğ milyon ABŞ dolları ilə)

Xidmət növlərinin adı\illər	2005	2010	2018	2019	2020	2021	Xidmətlər ixracında payı (%-lə)	
							2018	2021
Bütün növ xidmətlər ixracı	741.4	2493.6	4690.7	3761.5	2620.6	3795.0	100	100
Təmir xidmətləri ixracı	9.2	102.3	88.3	13.6	26.8	21.0	1.9	0.55
Nəqliyyat xidmətləri ixracı	239.2	644.3	1223.8	1107.9	1644.7	2396.0	26.1	63.1
Turizm xidmətləri ixracı	77.7	657.4	2634.2	1791.5	304.2	313.0	56.2	8.2
Tikinti xidmətləri ixracı	9.4	152.7	54.3	31.6	28.9	19.0	1.1	0.5
Sığorta və pensiya xidmətləri ixracı	7.8	11.3	12.5	26.6	21.7	12.0	0.3	0.3
Maliyyə xidmətləri ixracı	96.0	331.0	12.5	7.3	9.1	17.0	0.3	0.45
Əqli mülkiyyət üzrə xidmətlər ixracı	6.0	149.0	-	-	-	-	-	-
Telekommunikasiya, kompüter və informasiya xidmətləri ixracı	35.7	84.7	78.9	58.4	65.2	96.0	1.7	2.5
Başqa biznes xidmətləri ixracı	251.7	416.8	528.3	666.5	481.4	877.0	11.3	23.1
Fərdi, mədəni və rekreasiya xidmətləri ixracı	3.0	49.0	17.2	22.5	11.6	11.0	0.4	0.29
Azərbaycanın dövlət əmtəə və xidmətlər ixracı	58.3	97.1	29.6	34.9	26.6	32.0	0.6	0.8
Azərbaycanın kommertiya xidmətləri ixracı	683.1	2396.6	4661.1	3726.6	2593.9	3763.0	99.3	99.1

Mənbə:[11] məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Cədvəl 4-ün məlumatlarına görə 2005-2021-ci illər ərzində respublikamız üzrə bəzi növ xidmətlərin ixracında artım müşahidə edilmişdir. Hər bir xidmət növü üzrə ixracı nəzər yetirdikdə ümumi xidmətlər ixracında nəqliyyat və turizm xidmətləri ixracının daha yüksək paya malik olduğunu müşahidə edə bilərik. Belə ki, qlobal pandemiyanı nəzərə almadan 2018-ci ilin statistik rəqəmlərinə əsasən həmin ildə turizm xidmətləri ixracının ümumi xidmətlər ixracında payı ən yüksək 56.2% olmuşdur ki, bu sıralamada nəqliyyat xidmətləri 26.1%-lə ikinci olmuşdur. Lakin cədvəldən də görüldüyü kimi hazırki şəraitdə nəqliyyat xidmətləri ixracı respublikamızın xidmətlər ixracında ən böyük paya malik olmaqla dominant mövqə tutmuşdur.

Nəqliyyat xidmətlərinin əsas xüsusiyyətləri

Ölkədə məhsuldarlığın və iqtisadi artımın yüksəldilməsinin əsas amillərindən biri nəqliyyat xidmətləri əlçatanlığı və keyfiyyətidir. Xarici ticarətdə rəqabət qabiliyyətinin artımı nəqliyyat xidmətləri xərclərindən asılıdır. Belə ki, ölkələr arasında iqtisadi baxımdan qarşılıqlı asılılığın genişlənməsi nəticəsində nəqliyyat xərclərinin sənaye istehsalına təsir etmə gücünü artırmışdır. Bu səbəbdən də nəqliyyat xərclərinin azalması ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan firmaların mənfəətlərinin artımına birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda nəqliyyat xidmətlərinin aşağı keyfiyyətli olması firmaların inventarlaşma xərclərinin artımına səbəb olur.

Nəqliyyat xidmətləri xərclərinin yüksək olması bir çox xidmət növlərinin ixracına mənfi təsir göstərir. Nümunə üçün qeyd etmək olar ki, turizm xidmətləri nəqliyyat xərclərindən asılıdır və nəqliyyat xərclərində artım və azalma beynəlxalq turizm fəaliyyətində artım və geriləmə ilə nəticələnir. Ölkə səviyyəsində nəqliyyat xərclərinin aşağı olduğu təqdirdə inkişaf səviyyəsi az olan regionların milli iqtisadiyyata inteqrasiyasının sürətlənməsinə səbəb olur. Əks təqdirdə isə ölkə səviyyəsində iqtisadi fəaliyyətin mərkəzləşməsi genişlənir. Nəqliyyat xərclərinin ticarətin həcminə təsiri ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlarda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, ticarət həcmının nəqliyyat xərclərinə elastiklik əmsalı yüksəkdir.

Bütün qeyd edilən məsələlərdən aydın olur ki, ölkədə nəqliyyat xərclərinin səviyyəsi bir sıra sektorların milli iqtisadiyyata və qlobal bazarlara inteqrasiyasının genişlənməsinə səbəb olmaqla, ölkənin iqtisadi artımını stimullaşdırır. Xidmətlərin xarici ticarəti ilə əlaqədar ÜTT üzv ölkələri tərəfindən qəbul olunan GATS qaydalarında nəqliyyat xidmətlərinin hər dörd model üzrə xarici ticarətinin mümkünlüyü vurğulanmışdır. Belə ki, model 1-ə uyğun olaraq ölkədə istehsal olunan məhsulların yerli nəqliyyat firmaları tərəfindən xarici istehlakçılara daşınması sərhəddi keçməklə ticarət modeli adlanır. İstənilən ölkə sakinlərinin xarici ölkədə nəqliyyat xidmətlərindən istifadəsi xaricdə istehlak adlanır. Nəqliyyat xidmətlərinin xarici ticarəti ilə əlaqədar 3-cü modelə uyğun olaraq istənilən bir ölkəyə məxsus nəqliyyat şirkətinin başqa bir ölkədə fəaliyyət göstərərək xidmət göstərməsi kommersiya iştirakı modelinə aiddir. Habelə nəqliyyat sahəsində olan mütəxəssislərin işləmək məqsədilə başqa ölkələrə hərəkəti 4-cü modelə aid edilir.

Beynəlxalq təsnifata uyğun olaraq nəqliyyat xidmətlərinin aşağıdakı növləri vardır: Dəniz nəqliyyatı; Hava nəqliyyatı; Kosmik nəqliyyat; Dəmir yol nəqliyyatı; Yol nəqliyyatı; Su nəqliyyatı; Boru kəməri vasitəsilə daşımalar; Elektrik enerji ötürülməsi; Sərnişin xidmətləri, Yük daşıma xidmətləri; Başqa dəstəkləyici və yardımçı nəqliyyat xidmətləri; Poçt və kuryer xidmətləri [5].

Qeyd etdiyimiz kimi əmtəə və xidmətlərin daşınması və ötürülməsində nəqliyyat xidmətləri müstəsna əhəmiyyətə malik olduğundan dünya ölkələrinin əksəriyyəti bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət göstərir. Bu səbəbdən də dünya səviyyəsində nəqliyyat xidmətlərinin ixracı davamlı olaraq artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə qlobal nəqliyyat xidmətləri ixracı 577.3 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2021-ci ildə artaraq 1157.1 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. EViews Tətbiqi Program paketi vasitəsilə qiymətləndirdikdə aşağıdakı formada model alınmışdır:

$$\text{LOG}(\text{GLOB_TRANS_EXP}) = 6.54156668645 + 0.0277983203241 * \text{@TREND} \quad (3)$$

Cədvəl 5

2005-2021-ci illər üzrə dünya nəqliyyat xidmətləri ixracının illərdən asılılığının ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(GLOB_TRANS_EXP)

Method: Least Squares

Date: 02/27/23 Time: 13:01

Sample: 2005 2021

Included observations: 17

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6.541567	0.050804	128.7612	0.0000
@TREND	0.027798	0.005416	5.132905	0.0001
R-squared	0.637214	Mean dependent var	6.763953	
Adjusted R-squared	0.613029	S.D. dependent var	0.175851	
S.E. of regression	0.109392	Akaike info criterion	-1.477628	
Sum squared resid	0.179499	Schwarz criterion	-1.379603	
Log likelihood	14.55984	Hannan-Quinn criter.	-1.467884	
F-statistic	26.34671	Durbin-Watson stat	1.696624	
Prob(F-statistic)	0.000123			

Qeyd edilən modelə əsasən 2005-2021-ci illər ərzində qlobal nəqliyyat xidmətləri ixracı illik orta hesabla 2.7% artmışdır.

Statistik rəqəmlərə nəzər yetirdikdə dünyada nəqliyyat xidmətləri ixrac edən ilk on ölkəyə Çin, ABŞ, Almaniya, Sinqapur, Fransa və başqa ölkələri aid edilir[11]. Bir faktı bildirmək lazımdır ki, nəqliyyat xidmətləri ixracı üzrə ilk on ölkənin dünya nəqliyyat xidmətləri ixracında payı 50%-dən artıqdır.

Cədvəl 6

Dünyada bölmələr üzrə nəqliyyat xidmətləri ixracı (%-lə)

Bölmələr üzrə nəqliyyat xidmətləri \ illər	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Nəqliyyat xidmətləri ixracı (%-lə)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Dəniz nəqliyyatı xidmətləri	42.0	45.9	41.9	39.9	40.1	46.4	49.4
Hava nəqliyyatı xidmətləri	38.8	33.8	36.2	38.2	37.3	22.4	24.8
Nəqliyyatın başqa növləri (hava və dənizdən başqa)	17.5	18.9	20.2	20.0	20.7	26.9	23.3
Poçt və kuryer xidmətləri	1.7	1.4	1.7	1.9	1.9	4.3	2.5

Mənbə: [11] məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Əvvəldə bildirdiyimiz kimi nəqliyyat xidmətləri ixracı dörd bölmədən təşkil olunur. Statistik məlumatlara əsasən bu bölmələr içərisində ən çox paya dəniz nəqliyyatı xidmətləri malikdir (49.4%). Sonrakı yerləri isə hava nəqliyyatı, başqa növlər, poçt və kuryer xidmətləri tutur.

Keçən müddət ərzində respublikamızda xidmət sahəsinin inkişafı bu sahə üzrə xidmətlər ixracı artımının prioritetliyinin yüksəlməsinə və çoxlu sayda tədbirlərin reallaşmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən verilən statistik rəqəmlərə əsasən 2005-2021-ci illər ərzində respublikamızın nəqliyyat xidmətləri ixracında gözəçarpan artım müşahidə edilmişdir. 2005-2021-ci illəri əhatə edən statistik rəqəmlərdən istifadə etməklə EVİews Tətbiqi Program Paketi vasitəsilə müvafiq model qurulmuş və aşağıdakı cavab əldə edilmişdir:

$$\text{LOG}(AZ_TRANS_EXP) = 6.02660997 + 0.0932989325344 * @TREND \quad (4)$$

Əldə edilən modelə əsasən 2005-2021-ci illər ərzində ölkəmizin nəqliyyat xidmətləri ixracı illik orta hesabla 9.3% artmışdır.

Cədvəl 7

2005-2021-ci illər üzrə Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracının illərdən asılılığının ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(AZ_TRANS_EXP)

Method: Least Squares

Date: 02/27/23 Time: 15:50
 Sample: 2005 2021
 Included observations: 17

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6.026610	0.116596	51.68785	0.0000
@TREND	0.093299	0.012429	7.506429	0.0000
R-squared	0.789758	Mean dependent var	6.773001	
Adjusted R-squared	0.775742	S.D. dependent var	0.530151	
S.E. of regression	0.251058	Akaike info criterion	0.183862	
Sum squared resid	0.945449	Schwarz criterion	0.281887	
Log likelihood	0.437172	Hannan-Quinn criter.	0.193606	
F-statistic	56.34648	Durbin-Watson stat	1.074429	
Prob(F-statistic)	0.000002			

Statistik rəqəmlərə əsasən 2005-2021-ci illər ərzində respublikamızın nəqliyyat xidmətləri ixracı böyük həcmdə artaraq 2006-cı ildə 437.8 milyon ABŞ dollarından 2021-ci ildə 2396.0 milyon ABŞ dollarına çatmışdır (cədvəl 8).

Cədvəl 8

Azərbaycanın bölmələr üzrə nəqliyyat xidmətləri ixracı (milyon ABŞ dolları ilə)

Bölmələr üzrə nəqliyyat xidmətləri \ illər	2006	2010	2015	2019	2020	2021	2021-ci il nəqliyyat xidmətləri ixracında payı (%)
Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracı	437.8	644.3	1 518.3	1 107.9	1 644.7	2396.0	100
Azərbaycanın dəniz nəqliyyatı xidmətləri ixracı	89.5	166.1	183.4	129.7	108.2	149.0	6.2
Azərbaycanın hava nəqliyyatı xidmətləri ixracı	190.6	323.3	588.2	680.0	1 062.5	1096.0	45.7
Azərbaycanın digər növ nəqliyyat xidmətləri ixracı (dəniz və havadan başqa)	127.5	154.7	744.6	294.5	467.7	1149.0	47.9
Azərbaycanın poçt və kuryer xidmətləri ixracı	30.1	0.4	2.2		3.8	3.0	0.2

Mənbə: [11] məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Cədvəl 8-dən aydın olur ki, 2006-2021-ci illər ərzində bir növdən başqa Azərbaycanın bütün bölmələr üzrə nəqliyyat xidmətləri ixracı artmışdır. 2006-cı ildə respublikamızın dəniz nəqliyyatı xidmətləri ixracı 89.5 milyon ABŞ dolları olduğu halda 2021-ci ildə 149.0 milyon ABŞ dollarına, hava nəqliyyatı xidmətləri ixracı 2006-cı ildə 190.6 milyon olmuşdur ki, 2021-ci ildə böyük həcmdə artıb 1096.0 milyon ABŞ dollarına, digər növ nəqliyyat xidmətləri ixracı 2006-cı ildə 127.5 milyon

ABŞ dollarından 2020-ci ildə 1149.0 milyon ABŞ dollarına qədər artmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi təkcə poçt və kuryer xidmətləri ixracında azalma müşahidə edilmişdir. Bir faktı da bildirmək lazımdır ki, dünyada nəqliyyat xidmətləri ixracından fərqli olaraq ölkəmizin nəqliyyat xidmətləri ixracında ən çox pay hava nəqliyyatı xidmətləri ixracına malik olmuşdur. Bu səbəbdən də ölkənin nəqliyyat xidmətləri ixracında artımın stimullaşdırılması məqsədilə dəniz nəqliyyatı xidmətləri ixracının artırılmasına daha çox diqqət göstərilməlidir.

Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracına təsir edən amillərdən asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracının mövcud durumu və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə dünya təcrübəsinə uyğun olaraq bir sıra amillərdən asılılıq səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədəuyğun hesab edirik. Bu məqsədlə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin və bir sıra beynəlxalq təşkilatların 2005-2021-ci illəri əhatə edən statistik məlumatlarından istifadə edərək EVİews Tətbiqi Proqram Paketi vasitəsilə müvafiq qiymətləndirmələr aparılmışdır. Müvafiq qiymətləndirmələrin aparılması məqsədilə çoxlu sayda amillər seçilmişdir. Seçilmiş amillər içərisində Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracına təsir edən aşağıdakı faktorlar müəyyənləşdirilmişdir: İnsan inkişaf indeksi, Nəqliyyat sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, Nəqliyyat sektorunda əsas fondlar, İKT inkişaf indeksi. Qeyd edilən amillərin qiymətləndirilməsi məqsədləzaman sıraları əsasında EVİews-da bu təsirlərin reqressiya tənlikləri qurulmuşdur. Respublikamızın nəqliyyat xidmətləri ixracı ilə İnsan İnkişaf İndeksi arasında asılılığın müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı formada model qurulmuşdur:

$$\text{LOG (AZ_TRANS_EXP)} = C (1) + C(2)*\text{LOG(HDI)}$$

Qurulmuş model EVİews Tətbiqi Proqram Paketi vasitəsilə qiymətləndirilərək aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\text{LOG (AZ_TRANS_EXP)} = 11.096252045 + 13.7668343894*\text{LOG(HDI)} \quad (5)$$

Cədvəl 9

2005-2021-ci illər üzrə Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracının insan inkişafı indeksindən asılılığının ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(AZ_TRANS_EXP)

Method: Least Squares

Date: 03/01/23 Time: 14:50

Sample: 2005 2021

Included observations: 17

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	11.09625	0.819436	13.54133	0.0000
LOG(HDI)	13.76683	2.597433	5.300170	0.0001
R-squared	0.651906	Mean dependent var		6.773001
Adjusted R-squared	0.628700	S.D. dependent var		0.530151
S.E. of regression	0.323044	Akaike info criterion		0.688078
Sum squared resid	1.565366	Schwarz criterion		0.786103
Log likelihood	-3.848659	Hannan-Quinn criter.		0.697821
F-statistic	28.09180	Durbin-Watson stat		1.032489
Prob(F-statistic)	0.000089			

Alınmış modelə əsasən Azərbaycanın İnsan inkişafı indeksinin 1% artması nəqliyyat xidmətləri ixracını 13,7% artırır.

Ölkəmizin nəqliyyat xidmətləri ixracı ilə nəqliyyat sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər arasında asılılığın qiymətləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı model qurulmuşdur:

$$\text{LOG (AZ_TRANS_EXP)} = \text{C(1)} + \text{C(2)*LOG(ASAS_VESAIT_IN_TRANS)} + [\text{AR(1)=C(3),UNCOND}]$$

EViews Tətbiqi Program Paketi vasitəsilə qiymətləndirmə aparıldıqda aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

$$\text{LOG (AZ_TRANS_EXP)} = 3.51879358699 + 0.451376304763*\text{LOG (ASAS_VESAIT_IN_TRANS)} + [\text{AR (1) = 0.843593264782, UNCOND}] \quad (6)$$

Cədvəl 10

2005-2021-ci illər üzrə Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracı ilə nəqliyyat sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər arasında asılılığın ekonometrik statistikasını

Dependent Variable: LOG(AZ_TRANS_EXP)

Method: ARMA Maximum Likelihood (BFGS)

Date: 02/28/23 Time: 16:37

Sample: 2005 2021

Included observations: 17

Convergence achieved after 7 iterations

Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.518794	1.148539	3.063713	0.0091
LOG(ASAS_VESAIT_IN_TRANS)	0.451376	0.163719	2.757011	0.0163
AR(1)	0.843593	0.201577	4.184973	0.0011
SIGMASQ	0.060271	0.031320	1.924365	0.0765
R-squared	0.772156	Mean dependent var	6.773001	
Adjusted R-squared	0.719577	S.D. dependent var	0.530151	
S.E. of regression	0.280742	Akaike info criterion	0.572712	
Sum squared resid	1.024606	Schwarz criterion	0.768762	
Log likelihood	-0.868053	Hannan-Quinn criter.	0.592200	
F-statistic	14.68552	Durbin-Watson stat	1.636165	
Prob(F-statistic)	0.000182			

Inverted AR Roots .84

Alınmış nəticəyə əsasən nəqliyyat sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 1% artımı nəqliyyat xidmətləri ixracını 0.45% artırır.

Aparılmış qiymətləndirmələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracına təsir edən amillərdən biri də İKT İnkişaf İndeksi olmuşdur. Bu məqsədlə aşağıdakı şəkildə model qurulmuşdur:

$$\text{LOG (AZ_TRANS_EXP)} = \text{C (1)} + \text{C (2)*ICT_DI(-2)}$$

Qurulmuş model əsasında EVİews Tətbiqi Proqram Paketi vasitəsilə qiymətləndirmə aparılaraq aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

$$\text{LOG (AZ_TRANS_EXP)} = 5.88367394828 + 0.215300359998 * \text{ICT_DI} (-2) \quad (7)$$

Cədvəl 11

2005-2021-ci illər üzrə Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracı ilə İKT İnkişaf indeksi arasında asılılığın ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(AZ_TRANS_EXP)

Method: Least Squares

Date: 02/28/23 Time: 17:25

Sample (adjusted): 2007 2021

Included observations: 15 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.883674	0.189340	31.07461	0.0000
ICT_DI(-2)	0.215300	0.038140	5.644980	0.0001
R-squared	0.710247	Mean dependent var	6.905489	
Adjusted R-squared	0.687958	S.D. dependent var	0.385030	
S.E. of regression	0.215081	Akaike info criterion	-0.112043	
Sum squared resid	0.601375	Schwarz criterion	-0.017636	
Log likelihood	2.840321	Hannan-Quinn criter.	-0.113048	
F-statistic	31.86580	Durbin-Watson stat	1.082223	
Prob(F-statistic)	0.000080			

Alınmış nəticəyə əsasən respublikamızın İKT İnkişaf indeksinin 1 vahid artımı 2 il yubanma ilə nəqliyyat xidmətləri ixracını 21.5% artırır.

Respublikamızın nəqliyyat xidmətləri ixracı ilə nəqliyyat sektorunda əsas fondlar arasında asılılığın müəyyənəşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı model qurulmuşdur:

$$\text{AZ_TRANS_EXP} = C(1) + C(2) * \text{LOG}(\text{TRANS_MAIN_ASSETS}(-2))$$

EVİews Tətbiqi Proqram Paketi vasitəsilə aparılmış qiymətləndirmə aparılmaqla aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

$$\text{AZ_TRANS_EXP} = -5263.30079591 + 713.022577404 * \text{LOG}(\text{TRANS_MAIN_ASSETS}(-2)) \quad (8)$$

Cədvəl 12

2005-2021-ci illər üzrə Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracı ilə nəqliyyat sektorunda əsas fondlar arasında asılılığın ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: AZ_TRANS_EXP

Method: Least Squares

Date: 02/28/23 Time: 18:49

Sample (adjusted): 2007 2021

Included observations: 15 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-5263.301	1331.357	-3.953335	0.0017
LOG(TRANS_MAIN_ASSETS(-2))	713.0226	149.5004	4.769368	0.0004
R-squared	0.636332	Mean dependent var	1075.733	
Adjusted R-squared	0.608357	S.D. dependent var	478.0852	
S.E. of regression	299.1922	Akaike info criterion	14.36362	
Sum squared resid	1163708.	Schwarz criterion	14.45802	
Log likelihood	-105.7271	Hannan-Quinn criter.	14.36261	
F-statistic	22.74688	Durbin-Watson stat	1.037078	
Prob(F-statistic)	0.000366			

Əldə olunmuş nəticəyə əsasən nəqliyyat sektorunda əsas fondların həcmində 1% artımı 2 il yubanma ilə nəqliyyat xidmətləri ixracını 7.1% artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün qurulmuş modellər üçün Qauss Markov şərtlərinin və qalıqların stasionarlıq şərtinin ödənməsi üçün müvafiq testlər aparılmışdır və bunlar modellərin adekvat olduğunu deməyə əsas verir.

NƏTİCƏ

Bu göstəricilərdən başqa bir çox göstəricilərin nəqliyyat xidmətləri ixracına təsiri modelləri adekvat alınmamışdır. Beləliklə də bildirmək olar ki, 2005-2021-ci illər ərzində Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracına təsir edən əsas amillər içərisində İKT İnkişaf indeksi, İnsan inkişafı indeksi, nəqliyyat sektorunda əsas fondların həcmi və nəqliyyat sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər nəqliyyat xidmətləri ixracının artımında ən önəmli təsir gücünə malik olmuşdur. Bu səbəbdən də respublikamızın nəqliyyat xidmətləri ixracının artırılması məqsədilə ilk növbədə qeyd edilən göstəricilərin daha da yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Choi C. "The effect of internet on services trade". (2010). Economic Letters, Vol. 109 No 2, pp. 102-104.
2. Erik Van der Marel. (2012). "Determinants of Comparative Advantage in Services", FIW Working Paper №87, May. https://www.researchgate.net/publication/254458556_Determinants_of_ComparativeAdvantage_in_Services
3. Freund C., and Weinhold D. (2002). "The internet and international trade in services", The America Economic Review, 92(2), pp. 236-240. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/000282802320189320>
4. Kaliappan S.R., Ahmad S.A., Ismail N.W. (2017). "Service Export and Economic Growth in The Selected Developing Asian Countries", International Journal of Economics and Management, 11(2): pp. 393-418.
5. Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS 2010) https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_86rev1e.pdf
6. Oliveira Mj., Gonand F., Antolin P., de la Maisonneuve C. and Yoo Ky. (2005). "The impact of Ageing on Demand, Factor Markets and Growth". OECD Economics Department Working Papers, No. 420, OECD Publishing, Paris.
7. Shingal Anirudh, "How Much Do Agreement Matter for Services Trade?" Oktober 1, 2010. <https://ssrn.com/abstract=1586839> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1586839>
8. UNCTAD, "Trade in services and employment", UNCTAD/DITC/TNCD/2018/1, https://unctad.org/system/files/official-document/ditctnecd2018d1_en.pdf (6)

9. United Nations. (2015). "World Population Ageing 2015", Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, (ST/ESA/SER.A/390).

10. WTO, "World Trade Statistical Review 2021", https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2021_e/wts2021_e.pdf

11. <https://www.trademap.org/>

12. <https://data.worldbank.org/>

N.E.Pashaev

doctoral student, Odlar Yurdu University

Assesment of factors affecting Azerbaijan's transport services exports

Abstract

The main purpose of the article is to assess the factors in the development of transport services exports of Azerbaijan. According to statistics, the services exports in the world is constantly increasing, and most countries consider the development of this area an important issue and take the necessary measures. We consider that the expansion of services exports could play an important role in increasing exports, especially Azerbaijan's non-oil exports. Transport services are considered one of the important areas for services exports of Azerbaijan. For this reason, it is important to assess the impact of factors that positively affect the export of transport services. In the article, based on the results obtained by various researchers, the relevant indicators were determined and, using an econometric model, the influence of four main factors in the development of exports of transport services in Azerbaijan was assessed. During the econometric assessment, the following results were obtained: an increase in the human development index of Azerbaijan by 1% increases the export of transport services by 13.7%, an increase in the ICT development index by 1 unit with a delay of 2 years increases the export of transport services by 21.5%, 1 % increase in the volume of fixed assets in the transport sector with a delay of 2 years increases transport exports by 7.1% and 1% growth in capital expenditures in the transport sector increases the export of transport services by 0.45%. Models meet the necessary requirements.

Key words: *international trade in services, transport services exports, ICT development index, Human development index.*

Н.Э.Пашаев

докторант, Университет Оdlar Yurdu

Оценка факторов, влияющих на экспорт транспортных услуг Азербайджана

Резюме

Основной целью статьи является оценка факторов развития экспорта транспортных услуг Азербайджана. По статистике, экспорт услуг в мире постоянно увеличивается, и большинство стран считают развитие этой сферы важным вопросом и принимают необходимые меры. Мы считаем, что расширение экспорта услуг может сыграть важную роль в увеличении экспорта, особенно ненефтяного экспорта Азербайджана. Одним из перспективных направлений экспорта услуг Азербайджана считаются транспортные услуги. По этой причине представляется важной оценка влияния факторов, положительно влияющих на экспорт транспортных услуг. В статье на основе результатов, полученных различными исследователями, были определены соответствующие показатели и с помощью

эконометрической модели оценено влияние четырех основных факторов развития экспорта транспортных услуг Азербайджана. В ходе эконометрической оценки были получены следующие результаты: увеличение индекса человеческого развития Азербайджана на 1% увеличивает экспорт транспортных услуг на 13,7%, увеличение индекса развития ИКТ на 1 единицу с запаздыванием на 2 года увеличивает экспорт транспортных услуг на 21,5%, 1% роста объема основных фондов в транспортном секторе с запаздыванием на 2 года увеличивает транспортный экспорт на 7,1% и 1% роста капитальных затрат в транспортном секторе увеличивает экспорт транспортных услуг на 0,45%. Модели отвечают необходимым требованиям.

Ключевые слова: международная торговля услугами, экспорт транспортных услуг, индекс развития ИКТ, индекс человеческого развития.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-42-50>

А.Г.Алирзаев
д.э.н., профессор, Университет Одлар Юрду
С.С.Мамедов
докторант, Университет Одлар Юрду
samir.mamedov2001@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И РОЛЬ ПЕРЕХОДА НА АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В РЕШЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Резюме

Экологические проблемы, такие как изменение климата и загрязнение окружающей среды, требуют срочных решений. Переход на альтернативные источники энергии, такие как солнечная и ветровая энергия, имеет решающее значение для смягчения этих проблем. В отличие от ископаемого топлива, возобновляемые источники энергии производят минимальные выбросы парниковых газов, сдерживая изменение климата. Кроме того, альтернативная энергия снижает зависимость от ограниченных ресурсов, уменьшая деградацию окружающей среды. Переход к устойчивым практикам не только устраняет непосредственные угрозы, но и способствует долгосрочному экологическому балансу. Правительства, отрасли и частные лица должны расставить приоритеты и ускорить внедрение альтернативной энергетики, чтобы защитить планету, способствуя более здоровому и устойчивому будущему.

Ключевые слова: *экологические проблемы, изменение климата, альтернативная энергетика, устойчивое развитие.*

ВВЕДЕНИЕ

Мир сталкивается с множеством экологических проблем: изменение климата, загрязнение окружающей среды и истощение ресурсов создают неизбежную угрозу благополучию планеты. Эти проблемы требуют срочного внимания и коллективных действий для обеспечения устойчивого будущего для будущих поколений. В основе этой глобальной проблемы лежит поиск жизнеспособных решений, а ключевым аспектом решения является переход на альтернативные источники энергии. Одной из наиболее острых экологических проблем, стоящих перед человечеством, является изменение климата, вызванное, прежде всего, неустанным сжиганием ископаемого топлива. Сжигание угля, нефти и природного газа выбрасывает в атмосферу большое количество парниковых газов, таких как углекислый газ, что приводит к быстрому повышению глобальной температуры. Это явление вызывает каскад неблагоприятных последствий, включая более частые и сильные волны тепла, штормы и нарушения экосистем.

Срочная необходимость смягчения последствий изменения климата никогда не была более очевидной, что делает необходимым пересмотреть нашу зависимость от традиционных источников энергии. Загрязнение, еще одно серьезное экологическое бедствие, проявляется в различных формах: от загрязнения воздуха и воды до загрязнения почвы. Промышленные про-

цессы, транспорт и утилизация отходов вносят значительный вклад в выбросы загрязняющих веществ, ставя под угрозу здоровье человека и биоразнообразие. По мере того, как мы боремся с последствиями загрязнения, необходимость в более чистых и устойчивых альтернативных источниках энергии становится совершенно очевидной.

Более того, истощение ограниченных природных ресурсов представляет собой существенную угрозу экосистемам и биоразнообразию. Добывающая промышленность, движимая спросом на энергию и сырье, привела к вырубке лесов, разрушению среды обитания и утрате биоразнообразия. Чтобы решить эту проблему, фундаментальный переход к альтернативным источникам энергии, которые являются возобновляемыми и обильными, имеет первостепенное значение для обеспечения гармоничного сосуществования с миром природы. В этом контексте альтернативные источники энергии становятся маяком надежды и практических решений. Солнечная, ветровая, гидроэлектрическая и геотермальная энергия предлагают экологически чистые альтернативы, которые используют естественные процессы Земли, не истощая ограниченные ресурсы и не выделяя вредных загрязняющих веществ. Принятие этих альтернатив не только смягчает воздействие на окружающую среду, но и катализирует экономический рост, создавая устойчивую энергетическую инфраструктуру, устойчивую перед лицом экологических проблем. Поскольку мы находимся на критическом этапе истории нашей планеты, исследование и широкое внедрение альтернативных источников энергии служат маяком надежды, предлагая путь к более устойчивому и устойчивому будущему. Этот путь предполагает не только технологические достижения, но и глобальное обязательство изменить наши модели потребления энергии, способствуя гармоничным отношениям между человечеством и окружающей средой.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Существуют различные теоретические подходы, которые можно использовать для анализа роли перехода на альтернативные источники энергии в решении экологических проблем. Одной из них является теория экологической модернизации, которая утверждает, что экологические проблемы могут быть решены с помощью технологических инноваций, рыночных механизмов и институциональных реформ, которые способствуют эффективному и устойчивому использованию ресурсов [2].

Согласно этой теории, альтернативные источники энергии можно рассматривать как способ отделения экономического роста от деградации окружающей среды, поскольку они могут снизить зависимость от ископаемого топлива и способствовать развитию «зеленой» экономики. Другим теоретическим подходом является теория политической экологии, которая подчеркивает социальные и политические аспекты экологических проблем и их решений². Согласно этой теории, альтернативные источники энергии можно рассматривать как способ бросить вызов доминирующим властным структурам и интересам, которые получают выгоду от эксплуатации ископаемого топлива и маргинализации уязвимых групп. Эта теория также подчеркивает потенциальные конфликты и компромиссы, которые могут возникнуть в результате перехода к альтернативным источникам энергии, такие как распределение затрат и выгод, доступ и контроль над ресурсами, а также воздействие на местные сообщества и экосистемы. Третий теоретический подход – это теория замедления роста, которая ставит под сомнение предположение о том, что экономический рост желателен и необходим для благосостояния человека и экологической устойчивости [4].

Согласно этой теории, альтернативные источники энергии можно рассматривать как способ снижения общего потребления энергии и материалоемкости общества, поскольку они позволяют вести более простой и бережливый образ жизни, уважающий экологические ограничения и ценности природы.

АНАЛИЗ

Экологические проблемы относятся к проблемам и проблемам, которые негативно влияют на мир природы и экосистемы, поддерживающие жизнь на Земле. Эти проблемы возникают в результате деятельности человека, промышленных процессов и природных явлений. Климат Земли меняется в первую очередь из-за деятельности человека, такой как сжигание ископаемого топлива, вырубка лесов и промышленные процессы. Это приводит к глобальному потеплению, повышению уровня моря, экстремальным погодным явлениям и нарушениям экосистем. Выбросы транспортных средств, промышленных предприятий и сжигание ископаемого топлива способствуют загрязнению воздуха. Это может привести к респираторным проблемам у людей и нанести вред экосистемам, затрагивая как растения, так и животных. Промышленные сбросы, сельскохозяйственные стоки и неправильная утилизация отходов загрязняют водные объекты. Загрязненная вода может нанести вред водной флоре и фауне, повлиять на качество питьевой воды и привести к проблемам со здоровьем у людей. Масштабная вырубка лесов для нужд сельского хозяйства, лесозаготовок и городского развития приводит к утрате биоразнообразия, нарушению экосистем и способствует изменению климата.

Деятельность человека, разрушение среды обитания, загрязнение окружающей среды и изменение климата приводят к исчезновению видов растений и животных. Утрата биоразнообразия может иметь каскадные последствия для экосистем и нарушить баланс природы. Неустойчивые методы ведения сельского хозяйства, вырубка лесов и урбанизация могут привести к эрозии почвы, опустыниванию и ухудшению качества земель, снижая их способность поддерживать растительный и животный мир. Некоторые искусственные химические вещества, такие как хлорфторуглероды (ХФУ), ответственны за разрушение озонового слоя, который защищает жизнь на Земле от вредного ультрафиолетового (УФ) излучения [1].

Неправильная утилизация твердых и опасных отходов представляет угрозу для окружающей среды. Свалки, пластиковое загрязнение и электронные отходы способствуют ухудшению состояния окружающей среды. Нерегулируемые и неустойчивые методы рыболовства приводят к истощению рыбных запасов, нарушают морские экосистемы и ставят под угрозу средства к существованию сообществ, зависящих от рыболовства. Чрезмерная эксплуатация природных ресурсов, таких как вода, полезные ископаемые и ископаемое топливо, может привести к их нехватке, ухудшению состояния окружающей среды и конфликтам из-за доступа к этим ресурсам. Решение этих экологических проблем требует коллективных усилий на местном, национальном и глобальном уровнях. Устойчивые методы, усилия по сохранению, изменения в политике и технологические инновации необходимы для смягчения воздействия человеческой деятельности на окружающую среду и работы по созданию более устойчивой и жизнестойкой планеты.

Переход на альтернативные источники энергии играет решающую роль в решении экологических проблем, смягчая негативное воздействие, связанное с традиционными ископаемыми видами топлива. Переход на альтернативные источники энергии, такие как солнечная, ветровая и гидроэнергетика, играет ключевую роль в смягчении экологических проблем за счет значительного сокращения выбросов парниковых газов. В отличие от традиционных видов ископаемого топлива - угля, нефти и природного газа - альтернативные энергетические технологии производят электроэнергию без выбросов большого количества углекислого газа (CO₂) и других парниковых газов в атмосферу. Сжигание ископаемого топлива является основным фактором усиления парникового эффекта, удерживая тепло в атмосфере Земли и приводя к глобальному потеплению.

Напротив, возобновляемые источники энергии производят электроэнергию посредством процессов, которые имеют минимальные или нулевые выбросы углерода. Солнечная энергия

использует энергию солнца через фотоэлектрические элементы, энергия ветра использует кинетическую энергию ветра для выработки электроэнергии, а гидроэнергетика использует энергию текущей воды - и все это без выбросов CO₂ во время работы. Широко используя альтернативные источники энергии, общество может значительно снизить свою зависимость от ископаемого топлива, тем самым сокращая углеродный след, связанный с производством электроэнергии. Этот переход не только помогает бороться с изменением климата, но также снижает загрязнение воздуха, смягчает деградацию окружающей среды и способствует более чистому и устойчивому энергетическому будущему. Глобальный переход к возобновляемым источникам энергии имеет решающее значение для обеспечения более здоровой планеты и более устойчивой окружающей среды для нынешнего и будущих поколений.

Традиционные источники энергии, такие как уголь и нефть, выделяют загрязняющие вещества в воздух, что приводит к ухудшению качества воздуха и респираторным проблемам. Альтернативные источники энергии производят энергию без выбросов вредных загрязняющих веществ, улучшая качество воздуха и здоровье населения. Переход на альтернативные источники энергии - мощная стратегия борьбы с загрязнением воздуха. Обычные источники энергии, особенно ископаемое топливо, выделяют в воздух такие загрязняющие вещества, как диоксид серы, оксиды азота и твердые частицы, что способствует образованию смога, кислотных дождей и респираторных заболеваний. Альтернативные энергетические технологии, такие как солнечная, ветровая и гидроэнергетика, генерируют электроэнергию, не выделяя вредных загрязняющих веществ во время работы. Заменяя угольные электростанции и другие объекты с высоким уровнем выбросов более чистыми альтернативами, переход на возобновляемые источники энергии значительно снижает загрязнение воздуха [5].

Это не только улучшает качество воздуха, но и решает проблемы общественного здравоохранения, снижая заболеваемость респираторными и сердечно-сосудистыми заболеваниями. Использование альтернативных источников энергии является важным шагом на пути к созданию более чистой и здоровой окружающей среды и развитию устойчивых энергетических технологий, которые приносят пользу как благополучию человека, так и всей планеты.

Обычные электростанции, особенно работающие на ископаемом топливе, часто требуют большого количества воды для охлаждения. Альтернативные энергетические технологии, такие как солнечная и ветровая энергия, потребляют меньше воды, что способствует сохранению воды и снижению нагрузки на ресурсы пресной воды. Переход к альтернативным источникам энергии неразрывно связан с защитой водных ресурсов и смягчением экологических проблем. Традиционное производство энергии, особенно из ископаемого топлива, часто требует значительного потребления воды для процессов охлаждения и экстракции, что способствует нехватке воды и ухудшению состояния окружающей среды.

И наоборот, технологии возобновляемых источников энергии, такие как солнечная и ветровая энергия, обычно требуют меньше воды для производства электроэнергии. Переходя к альтернативным источникам энергии, общество может снизить нагрузку на водные ресурсы, уменьшая конкуренцию между производством энергии и доступностью воды. Гидроэнергетика, еще один возобновляемый источник энергии, может использоваться устойчиво с минимальным воздействием на окружающую среду. Более того, снижение зависимости от водоемких методов добычи ископаемого топлива, таких как гидроразрыв пласта для добычи природного газа, помогает защитить водоносные горизонты и предотвращает загрязнение питьевой воды.

Кроме того, сокращение выбросов парниковых газов, связанное с альтернативной энергетикой, смягчает изменение климата, что, в свою очередь, помогает сохранить водные

ресурсы. Изменение климата усугубляет засухи, изменяет характер осадков и влияет на частоту и интенсивность экстремальных погодных явлений, все из которых влияют на наличие и качество воды. Подводя итог, можно сказать, что переход к альтернативной энергетике не только снижает потребность в воде при производстве энергии, но и решает более широкие экологические проблемы, связанные с изменением климата, что в конечном итоге способствует защите и устойчивому управлению водными ресурсами.

Добыча и сжигание ископаемого топлива часто влекут за собой разрушение среды обитания и способствуют загрязнению воздуха и воды, что отрицательно влияет на биоразнообразие. Переход на более чистые источники энергии помогает защитить экосистемы и снизить угрозу для видов растений и животных. Переход к альтернативным источникам энергии является важнейшим союзником в сохранении биоразнообразия, смягчая неблагоприятные последствия, связанные с традиционным производством энергии. Традиционные методы, такие как добыча и сжигание ископаемого топлива, часто приводят к разрушению среды обитания, загрязнению и деградации экосистем, и все это угрожает биоразнообразию. Технологии возобновляемых источников энергии, такие как солнечная и ветровая энергия, обеспечивают более чистый и устойчивый подход. В отличие от инфраструктуры ископаемого топлива, эти технологии требуют меньше земли, что снижает нагрузку на естественную среду обитания и сводит к минимуму нарушения экосистем. Избегая крупномасштабной вырубке лесов и фрагментации среды обитания, переход на альтернативную энергию помогает защитить разнообразие видов, выживание которых зависит от этих экосистем.

Кроме того, сокращение выбросов парниковых газов, связанных с альтернативной энергетикой, играет ключевую роль в борьбе с изменением климата. Потепление климата представляет серьезную угрозу биоразнообразию, изменяя среду обитания, модели миграции и время критических экологических событий. Ограничение повышения температуры за счет использования экологически чистой энергии способствует устойчивости различных видов и экосистем. Гидроэнергетика, еще одна форма возобновляемой энергии, требует тщательного планирования для смягчения потенциального негативного воздействия на водное биоразнообразие. Тем не менее, при устойчивом внедрении, он может стать источником энергии с относительно низким уровнем воздействия по сравнению с традиционными плотинами и альтернативами ископаемому топливу. По сути, переход к альтернативной энергетике не только устраняет непосредственные угрозы, связанные с разрушением и загрязнением среды обитания, но также выступает в качестве ключевой стратегии в создании устойчивой и биоразнообразной окружающей среды. Принимая более чистые и устойчивые методы использования энергии, общества могут способствовать сосуществованию человеческой деятельности и биоразнообразия, обеспечивая более здоровую планету для нынешнего и будущих поколений.

Альтернативные источники энергии открывают возможности для децентрализованного и распределенного производства электроэнергии, обеспечивая более устойчивое развитие. Это может снизить воздействие крупномасштабных инфраструктурных проектов на окружающую среду и способствовать энергетическим решениям на уровне сообществ. Содействие устойчивому развитию посредством широкого внедрения альтернативных источников энергии является стратегическим путем решения экологических проблем. Альтернативная энергетика, в том числе солнечная, ветровая и гидроэнергетика, предлагает возобновляемую и более чистую замену традиционному ископаемому топливу, что соответствует принципам устойчивого развития. Применяя альтернативную энергетику, общество может одновременно удовлетворять свои энергетические потребности и одновременно снижать деградацию окружающей среды. Эти источники производят электроэнергию с минимальными выбросами

парниковых газов, смягчая изменение климата и связанные с ним последствия. Устойчивое развитие предполагает ответственное использование ресурсов, а альтернативная энергетика сводит к минимуму зависимость от ограниченного ископаемого топлива, уменьшая экологический ущерб от добычи и сжигания. Более того, внедрение альтернативных энергетических технологий способствует инновациям, созданию рабочих мест и стимулированию экономического роста в секторе возобновляемых источников энергии. По мере того, как сообщества переходят к устойчивой энергетической практике, они способствуют созданию устойчивых и децентрализованных энергетических систем, повышая энергетическую безопасность и снижая уязвимость к перебоям в поставках [4].

Инвестиции в альтернативную энергетическую инфраструктуру также способствуют повышению энергоэффективности, поощряя модели ответственного потребления. Устойчивое развитие требует баланса между экономическим ростом, социальной справедливостью и защитой окружающей среды, а переход к альтернативной энергетике соответствует этой триаде, предлагая целостный подход к созданию устойчивого и устойчивого будущего для сообществ во всем мире.

Диверсификация структуры энергетики за счет альтернативных источников помогает снизить зависимость от ограниченных и геополитически чувствительных ресурсов ископаемого топлива. Это повышает энергетическую безопасность и устойчивость к перебоям в поставках. Переход к альтернативным источникам энергии играет решающую роль в повышении энергетической безопасности и одновременном решении актуальных экологических проблем. Традиционные энергетические системы, в значительной степени зависящие от ископаемого топлива, уязвимы перед геополитической напряженностью, волатильностью цен и перебоями в поставках. Напротив, альтернативные источники энергии, такие как солнечная, ветровая и геотермальная энергия, предлагают диверсифицированный и устойчивый энергетический портфель, который способствует повышению энергетической безопасности.

Возобновляемая энергия по своей сути децентрализована и часто более распределена, что снижает зависимость от централизованных электростанций и транспортировки энергии на большие расстояния. Такая децентрализация повышает устойчивость энергетической инфраструктуры, делая ее менее восприимчивой к сбоям, вызванным геополитическими конфликтами или стихийными бедствиями. Солнечные панели на крышах, ветряные турбины в разных местах и локализованные геотермальные установки способствуют созданию более надежной и безопасной энергетической сети. Кроме того, альтернативные источники энергии часто являются местными, что позволяет странам использовать свои внутренние ресурсы. Это снижает зависимость от импортного ископаемого топлива, смягчая геополитические риски, связанные с энергетической зависимостью от других стран. Используя местные возобновляемые ресурсы, страны могут укрепить свою энергетическую независимость и снизить уязвимость к колебаниям мирового рынка.

Более того, переход на альтернативную энергетику помогает решить экологические проблемы, связанные с производством традиционной энергии. Сокращение выбросов парниковых газов, загрязнения воздуха и деградации экосистем, связанное с возобновляемыми источниками энергии, не только способствует смягчению последствий изменения климата, но также защищает здоровье экосистем и биоразнообразие. Инвестиции в инфраструктуру альтернативной энергетики способствуют технологическим инновациям и созданию рабочих мест. По мере того, как страны разрабатывают и внедряют возобновляемые технологии, они стимулируют экономический рост в растущем секторе зеленой энергетики. Это, в свою очередь, способствует устойчивому энергетическому будущему, которое является экономически жизнеспособным и социально инклюзивным [3].

По сути, переход к альтернативной энергетике не только способствует экологической устойчивости, но и укрепляет энергетическую безопасность за счет диверсификации источников, повышения устойчивости и снижения зависимости от геополитически чувствительных ресурсов. Устойчивое и безопасное энергетическое будущее зависит от стратегического внедрения альтернативных источников энергии, согласования экономических, социальных и экологических целей на благо нынешнего и будущих поколений.

Переход к альтернативным источникам энергии способствует росту «зеленых» отраслей промышленности, создавая новые рабочие места в сфере технологий возобновляемой энергетики, энергоэффективности и смежных отраслях. Это может способствовать экономическому развитию, одновременно продвигая экологически безопасные методы. Инвестиции в исследования и разработки в области альтернативной энергетики стимулируют технологические инновации. Достижения в области хранения энергии, сетевых технологий и систем возобновляемой энергетики способствуют созданию более эффективных и устойчивых энергетических решений. Во многих регионах, особенно в развивающихся странах, отсутствие доступа к надежным источникам энергии является серьезной проблемой. Альтернативные энергетические решения, такие как автономная солнечная энергия, могут обеспечить чистую и доступную энергию для отдаленных и недостаточно обслуживаемых сообществ. Переход на альтернативные источники энергии соответствует международным целям в области устойчивого развития, таким как Цели устойчивого развития Организации Объединенных Наций (ЦУР) и обязательства по сокращению выбросов углекислого газа, изложенные в глобальных соглашениях, таких как Парижское соглашение.

Хотя переход к альтернативным источникам энергии является положительным шагом, важно учитывать весь жизненный цикл этих технологий, чтобы обеспечить их устойчивое внедрение. Это включает в себя решение вопросов, связанных с добычей сырья, производственными процессами, а также утилизацией или переработкой технологий использования возобновляемых источников энергии по окончании срока службы.

ВЫВОД

В заключении отметим, что необходимость решения экологических проблем никогда не была более актуальной, и переход к альтернативным источникам энергии становится стержнем в смягчении этих насущных проблем. Совокупное воздействие изменения климата, загрязнения и истощения ресурсов требует смены парадигмы в нашем подходе к производству и потреблению энергии. Поскольку мы стоим на перепутье экологического кризиса и устойчивой устойчивости, внедрение альтернативных источников энергии является не просто выбором, но моральным императивом и практической необходимостью. Очевидные угрозы, создаваемые изменением климата, требуют быстрых и решительных действий. Повышение глобальной температуры, экстремальные погодные явления и нарушения экосистем подчеркивают необходимость сокращения использования ископаемого топлива. Широкое внедрение солнечной и ветровой энергии, а также других возобновляемых источников открывает путь к декарбонизации наших энергетических систем и смягчению неблагоприятных последствий изменения климата. Используя энергию солнца, ветра и других природных элементов, мы не только сокращаем выбросы парниковых газов, но и создаем более устойчивую энергетическую инфраструктуру, способную противостоять вызовам меняющегося климата.

Более того, проблема загрязнения воздуха, воды или почвы требует радикального отказа от традиционных источников энергии. Альтернативная энергия, будучи по своей природе более чистой, сводит к минимуму выбросы загрязняющих веществ, защищая здоровье человека и сохраняя экосистемы. Переход к более чистым технологиям не только устраняет

непосредственные угрозы, но и закладывает основу для более здорового и устойчивого будущего. Важно отметить, что переход к альтернативным источникам энергии решает проблему истощения ресурсов, предлагая устойчивый путь вперед. В отличие от ограниченного ископаемого топлива, возобновляемая энергия опирается на обильные и неисчерпаемые источники, что снижает нагрузку на экосистемы и уменьшает воздействие добычи ресурсов на окружающую среду. Этот переход также открывает новые возможности для инноваций, экономического роста и создания рабочих мест в растущем секторе возобновляемых источников энергии. По сути, использование альтернативных источников энергии — это не просто техническое решение, а целостное обязательство по охране окружающей среды. Правительства, отрасли и частные лица должны сотрудничать, чтобы ускорить переход к более чистой возобновляемой энергии. Только благодаря таким коллективным усилиям мы можем надеяться проложить устойчивый путь вперед, гарантируя, что наши энергетические потребности будут удовлетворены без ущерба для хрупкого баланса планеты. Путь к более экологичному и устойчивому будущему требует непоколебимой преданности делу, и время действовать настало сейчас.

Список использованной литературы:

1. H.Maas. (2021). Solutions to environmental problems, London, Prentice Hall, 301 p.
2. P.Robinson. (2020). Current Environmental Issues, Melbourne, Melbourne University Press, 482 p.
3. S.Radelet. (2019). Environmental challenges, Harvard, Harvard Institute for International Development, 532 p.
4. T.Ota. (2017). Climate change, Tokyo, Toyo University, 410 p.
5. А.О.Кокорин. Изменение климата: обзор Пятого оценочного доклада МГЭИК / А.О. Кокорин. – М.:Всемирный фонд дикой природы (WWF). 2014. 80. с.4.

A.G.Alırzaev

Doctor of Economic Sciences, Professor, Odlar Yurdu University

S.S.Mammadov

PhD student, Odlar Yurdu University

**Environmental problems and the role of transition to alternative energy sources
in solving environmental problems**

Abstract

Environmental problems such as climate change and pollution require urgent solutions. Switching to alternative energy sources such as solar and wind energy is critical to mitigating these problems. Unlike fossil fuels, renewable energy produces minimal greenhouse gas emissions, curbing climate change. Additionally, alternative energy reduces dependence on limited resources, reducing environmental degradation. Shifting to sustainable practices not only eliminates immediate threats, but also promotes long-term environmental balance. Governments, industries and individuals must prioritize and accelerate the adoption of alternative energy to protect the planet while promoting a healthier and more sustainable future.

Key words: *environmental problems, climate change, alternative energy, sustainable development.*

Ə.Q.Əlirzayev
i.e.d., professor, Odlar Yurdu Universiteti
S.S.Məmmədov
doktorant, Odlar Yurdu Universiteti

Ətraf mühit problemləri və alternativ enerji mənbələrinə keçidin ekoloji problemlərin həllində rolu

Xülasə

İqlim dəyişikliyi və çirklənmə kimi ekoloji problemlər təcili həllər tələb edir. Günəş və külək enerjisi kimi alternativ enerji mənbələrinə keçid bu problemlərin həlli üçün çox vacibdir. Qalıq yanacaqlardan fərqli olaraq, bərpa olunan enerji minimum istixana qazı emissiyaları istehsal edərək, iqlim dəyişikliyinə qarşısını alır. Bundan əlavə, alternativ enerji məhdud resurslardan asılılığı azaldır, ətraf mühitin degradasiyasını azaldır. Davamlı təcrübələrə keçid təcənə ani təhlükələri aradan qaldırmır, həm də uzunmüddətli ekoloji tarazlığı təşviq edir. Hökumətlər, sənayelər və fərdlər daha sağlam və davamlı gələcəyi təşviq edərkən planeti qorumaq üçün alternativ enerjinin qəbulunu prioritetləşdirməli və sürətləndirməlidir.

Açar sözlər: *ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi, alternativ enerji, dayanıqlı inkişaf.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-51-58>

S.Ə.Hümbətəliyeva
i.ü.f.d, dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti
ORCID 0000-0003-2165-038X
saadethumbataliyeva@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.01.2024

The article was received by editorial board on 09.01.2024

Статья принята к печати 09.01.2024

AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN STRUKTUR TƏHLİLİ VƏ ONUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə, ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı və onun təmin edilməsinin vacib amili olan sənaye sahəsinin inkişaf dərəcəsi, ölkə və xarici ölkə investisiyaları, investisiya prosesinin zəruriliyini şərtləndirən amillər, sənayenin struktur dinamikasını müəyyənləşdirilməsinə yönələn nəzəriyyələr tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda dövlətin inkişaf konsepsiyası, strategiya çərçivəsində neft-qaz və qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu təhlil edilmişdir. Həmçinin, Ümumi Daxili Məhsulun strukturu və qeyri-neft sənayesinin artım dinamikası tərtib edilmiş və dəyərləndirilmişdir. Bundan əlavə, sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, sənaye, qeyri-neft sektoru, struktur, ÜDM.

GİRİŞ

“Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadi sistemin bazar mexanizmlərinə əsaslanan funksionallığını təmin edən ən önəmli tərkib hissələrindən biridir. Qloballaşan dünyada inkişafın müasir mərhələsi dövlətlərarası münasibətlərin və bazarlara müstəqil daxilolmaların artımı və dərinləşməsi ilə xarakterizə olunur. Uyğun olaraq, istənilən ölkə iqtisadiyyatında müxtəlif amillərin təsirində yaranan rəqabətin vəziyyəti ilk növbədə iqtisadi səmərəlilik göstəricilərində özünü göstərir.” [4, s. 247].

Respublikamızda iqtisadi artımı və sosial tərəqqininin inkişafını təmin edən əsas sferalardan biri sənaye sahəsidir. Ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı və onun təminatının vacib meyarlarından əsası məhz sənaye sahəsinin inkişaf dərəcəsidir. Sənaye istehsalın başlıca sahəsi olaraq başqa sferaların – nəqliyyat, maliyyə, kənd təsərrüfatı və müxtəlif sferaların enerji və xammalla təminatında ən əsas iştirakçı sayılır. Sənaye sferası başqa sferalardan dövlətin məşğulluğu və iqtisadi artımı da daxil olmaqla vacib istiqamətlərdə kənd təsərrüfatı və hasilatdan yüksək səviyyədə dayanıqlı həlli yollarını təklif etməklə fərqlənir. Belə ki, kənd təsərrüfatında və hasilat sənayesindəki resurslara yalnız torpaq sahələri və təbii resurslar məxsusdur.

Dövlətin iqtisadi inkişafı onun struktur dəyişiklikləri ilə sıx əlaqədədir. Sahənin strukturu özündə dövlətin tarixi istiqamətdə inkişafında ictimai əmək bölgüsünün əsas istehsal sahələri üzrə bölgüsünü birləşdirir. İstehsal və onun sahə strukturu iqtisadi sistemin makroiqtisadi xüsusiyyətlərinin və müxtəlif sahələrin bir-birilə bağlılığını nümayiş etdirən çox vacib konsepsiyadır.

Sahənin strukturu və onun araşdırılması uzun və nisbi qısa vaxt kəsiyində nəzərə alınmaqla araşdırılır. Uzun vaxt kəsiyində sektorlar yanaşması və böyük tsikl bölgüsünün hesabına uzunmüddətli innovasiyalı proseslər strukturun dəyişikliklərinə təsir göstərilərək təhlilə cəhd edilirdi. Nisbi olaraq

qısa vaxt kəsiyində həyata keçirilən araşdırmalarsa, konkret illər arasındakı vaxtın vahid yanaşmalı təhlillərdir.

Strukturda dəyişikliklərlə bağlı tənzedici proseslərin struktur siyasəti daxilində icrası qeyd olunur. Dövlət milli iqtisadiyyat və onun prioritet istiqamətlərini yerinə yetirmək və qeyri-mükəmməl bazar mexanizmləri və onların yaxşılaşdırılması üçün struktur siyasətlə iqtisadi baxımdan qeyri-rentabelli sferaların bağlamaq və müasir sahələrin genişləndirilməsi hesabına iqtisadiyyata müdaxilə edir. Struktur siyasətinin icra metodikası həmin iqtisadi dövrün strateji məqsədləri və rəqabət üstünlükləri çərçivəsi daxilində yaranır. Bununla yanaşı, regional sahənin struktur siyasəti də ümumi struktur siyasətinin əsas hissəsi olaraq ərazinin iqtisadi inkişafında əlavə səmərəli mobilləşmənin təminatını verməklə əvəzəlməz alət rolunda çıxış edir.

Həm obyektlər, həm də ümumi olaraq sahə baxımından rəqabət strategiyalarının formalaşdırılması və nəticə olaraq rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması müəssisə və onun ətrafı ilə bağlı geniş araşdırmalar tələbini irəli sürür. Müəssisə və onun ətraf mühiti dedikdə bir çox iqtisadi və sosial faktorlarla yanaşı, onların arasında ən əsas anlayış və predmet kimi, müəssisələr və onların rəqabət apardıqları sahə və ya sahələr başa düşülür. Sahənin struktur rəqabət qaydalarını təyin edərək, müəssisə baxımından vacib strategiyaların işlənilməsi ilə əlaqədar optimal yol göstərir. Sahəxarici qüvvələr isə rəqabət aparıcı müəssisələrə nisbi olaraq təsir edirlər, çünki sahədən kənarında olan qüvvələr bütün iştirakçılara eyni dərəcədə təsir edirlər.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Sənaye sahələrinin struktur təhlili müəssisələrin strategiyalarının işləyib hazırlanması üçün lazım olan vacib informasiyaları verir. Hər bir sahə öz növbəsində xüsusi xarakterə malik olsa da, müəyyən fərqlilik göstərsə də, sahə və onun əsasını təşkil edən istiqamətverici güclər mahiyyət etibarı ilə eynilik təşkil edir.

Dünya iqtisadiyyatında formalaşan sonuncu konsesiyalar ümumilikdə iqtisadiyyat, həmçinin onun tərkibindəki sənayenin sahələrinin inkişaf etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Qloballaşma ilə yanaşı inteqrasiyalaşmanın geniş vüsət aldığı şəraitdə elmin və texnikanın geniş miqyasda istifadə edilməsini zərurətə çevirən bu cür iqtisadi dəyişikliklər qaçılmazdır. Belə bir vəziyyət isə sənayenin sahələrinin struktur-dinamik cəhətlərinə özünəməxsus diqqət və konkret strateji istiqamətə sövq edərək, onun təzədən yaradılmasında struktur siyasətinin rolunun vacibliyini nəzərə almağı tələb edir. Yeni iqtisadi şərtlərdə sənaye sahələrinin fəaliyyətləri motivasiyalaşdırılmalı, elmin, həmçinin, texnikanın tətbiqinin sürətləndirilməsi ilə maddi-texniki bazası daha da artırılmalı və rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəldilməlidir. Uyğun struktur siyasətləri və tənziqləmələri sənaye sahəsinin effektiv fəaliyyəti baxımından çox zəruridir.

Sənaye sahələrinin potensial inkişaf qiymətləndirilməsini aparmaq üçün özündə zəruri iqtisadi inkişaf dinamikasını əks etdirən, sahənin sahib olduğu potensial da nəzərə alınmaqla cari və perspektiv inkişaf istiqamətləri əhatə edən təhlil üsullarından istifadəsi nəzərdə tutulmalıdır. Struktur dinamikasını təhlil edərək sənaye sahəsinin inkişaf tempini, həmçinin iqtisadi potensialı haqqında təsəvvür yaratmaq olar. Sənayenin sahə tərkibində struktur dinamikasının müəyyənləşdirilməsinə yönələn araşdırma modelləri sahələrin iqtisadi inkişafının səviyyəsinə uyğun dəyişdirilməsini, eləcə də struktur dəyişiklikləri siyasətinin əsas cəhətlərinin müəyyən etməyə şərait yaradır. L.A.Dedov və O.İ. Botkinin elmi əsərlərində region miqyasında sahələr fərqlənir və iqtisadiyyat və onun müxtəlif sferalarının iqtisadi inkişafının dinamikasını ifadə edən, struktur dinamikalarına və tsikllərə aid struktur-dinamik intensivlik modeli təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə iqtisadiyyatın strukturunun təhlilinə əsaslanan bu metodun sənaye sahəsinin ayrılıqda təhlil olunmasında istifadəsi məqsədəuyğundur. Model inersiya və innovasiya istiqamətlərini nəzərə almaqla sənayenin inkişaf dəhlizlərini müəyyən etməyə şərait yaradır [3, s.172].

Struktur dinamikası analizi struktur elastikliyi əmsalının köməkliyi ilə icra olunur. Əldə olunan əmsal struktur dinamikasının hərəkətliliyini və iqtisadi inkişafı xarakterizə edir. Struktur elastikliyi inersiya və innovasiya komponentlərindən ibarətdir:

$$E = N1/N2$$

N1- inersiya komponenti, N2 – inkişaf norması ilə ayaqlaşma komponenti

İqtisadi proseslər sahə strukturunun tərkib hissəsində müəyyən dəyişikliklər yaradır: payın tərkibi çoxalır, müəyyən hissəsi azalır, digər hissəsi isə dəyişməz qalır. Bu proses struktur dinamikalarının dəyişilməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, iqtisadi sistemlər ya yüksəlir, yaxud enir. Sistemin artımı və ya azalışı göstərməyi onu yaradan tərkibindəki hissələrin stabilliyi və ya azalması ilə bilavasitə əlaqədərdir. Bu hissəni (N1), struktur gecikməsi olaraq adlandırmaq olar. Əlaqəli olaraq inkişafa və ya geriləməyə cavabdeh olan strukturun digər pay tərkibi struktur ötməsi (N2) adlanır. Struktur gecikməsi və ötməsinin cəbri cəmi inkişaf norması dəyişikliyinə (N) bərabərdir. Beləliklə də istehsalın struktur elastikliyi koefisiyenti (E) struktur gecikməsi ilə əlaqədar iqtisadi inkişafın struktur ötməsinin bir faizinə düşən inkişaf və ya tənəzzülünü göstərir. Müvafiq olaraq növbəti bərabərlik yaranır:

$$N2 = \lambda m; N1 = N - N2$$

λ - İnkişafın aqreqat indeksini və iqtisadi sistemin istehsal tənəzzülünü, m isə ümumi struktur yerdəyişməsinə bildirir. İqtisadi inkişafın templərini xarakterizə edən struktur dinamikaları rejimləri vardır. Hər bir rejimə uyğun olaraq müəyyən struktur elastikliyi koefisiyenti xarakterikdir. Rejimlərin xarakteristikası aşağıdakı cədvəldə göstərilir.

Cədvəl 1

Rejimlərin xarakteristikası

Rejim	Xarakteristika	Göstəricilər		Strukturun vəziyyəti
Sıfırıncı	Dəyişikliklər baş vermir, flukturasiya (axıcılıq) əhəmiyyətsiz dərəcədədir və sturkturu tarazlıq vəziyyətindən çıxarmağa qabil deyil	$N1 \geq N2$ və ya $E \geq 1$	0-dan 1-ədək	Struktur tarazlığı
Birinci	Ümumi iqtisadi inkişaf, müəyyən hissələr digərlərinə təsir göstərək pay nisbətində dəyişikliklərə səbəb olur. Struktur elastikliyi əmsalı müsbətdir. Ənənəvi struktur buraxılışı struktur dəyişikliyi hesabına artır.	$N2 \geq 0$ və $N1 \geq 0$ və $0 \leq E < 1$	-1-dən 0 -ədək	Struktur tarazlığının pozulması
İkinci	Müəyyən bir pay hesabının yüksəlişi digərlərinin tənəzzülünü kölgədə qoyur. Bu rejim kompensasiya olunan əvəzetmə olaraq da adlandırılır və ənənəvi inkişaf azalsa da, struktur dəyişiklikləri hesabına ümumi inkişaf qorunub saxlanılır	$N \geq 0$ və $N1 < 0$ $0 > E \geq -1$	-2-dən -1-ədək	İnnovativ texniki əsaslar əsasında inkişaf
Üçüncü	Yüksələn pay tərkibləri tənəzzül edən pay tərkiblərinin itkilərinin qarşısını ala bilmir.	$E \leq -1$ və ya $N < 0$	-3-dən -2-dək	Struktur aqressiyası

Dördüncü	İstehsalın komensasiyasız tənəzzülü	$E \leq -1$ və $N < 0$ və $E < -3$	-4-dən -3-ədək (-4-dən aşağı düşməsi mümkün- dür.)	Struktur böhranı
----------	-------------------------------------	---------------------------------------	--	---------------------

Sənaye sahəsinin struktur analizini edərəkən hökmən nəzərə alınmalıdır ki, struktur tsiklləri innovasiyaların təsirinə məruz qalaraq resursların imkan daxilində daha çox hissəsini özünə tərəf cəlb edir ki, bununla da iqtisadi sistemin resessiyasını yaradır. Bununla yanaşı, innovativ dəyişikliklərə görə iqtisadi inkişafın formalaşmasına görə geniş şəraitlər də yaranmış olur.

İqtisadiyyatın sənaye sahəsinin struktur dinamikası parametrlərini müəyyən etmək üçün müəyyənləşdirilən struktur dinamikaları alətlərindən istifadə etmək lazımdır. Hər şeydən öncə onu vurğulamalıyıq ki, strukturun keyfiyyətli inkişafı struktur hərəkətiliklərinin iqtisadi inkişafı ilə uzlaşmağı əsas şərtidir. Belə uzlaşma struktur inkişafının innovasiya və texnologiya dəhlizinin yaradılmasında əsas rol oynayır. İnersiya və innovasiya komponentlərindən ibarət olan elastiklik koefisiyenti struktur dinamikasının innovasiya və texnologiya dəhlizi və onun xüsusi çəkisini müəyyənləşdirən ən əhəmiyyətli göstəricisi olaraq qeyd edilir və uyğun olaraq struktur irəliləyişin strukturun geriləməsini ötməsi sahənin struktur inkişafının texnoloji yenilənmə hesabına baş verdiyini sübut edir.

TƏHLİL

İnnovasiyalı texnoloji dəhliz, sənayedə intensiv surətdə formalaşan iqtisadi inkişaf haqda informasiya ötürür. Uyğun həvəsləndirici sənaye siyasəti hazırlanarkən iqtisadi inkişafı xarakterizə edən və istənilən sahənin ən əsas göstəricisi olan struktur dinamikası ilə əlaqədar təhlillər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan sənayesində ümum milli məhsulun sahə strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir [2, s.138].

Müstəqilliyin ilk illəri ilə sonrakı illərinin müqayisəsinə baxdıqda, ÜDM istehsalında sənayenin payının artması ilə yanaşı daha mühüm bir meyl də nəzərə çapır: sənayedə istehsal olunan ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı sürətlə dəyişib - əgər 1995-ci il üçün həmin göstərici 48,4 faiz qeydə alınmışdırsa, 2005-ci ildə 84,5 %, 2008-ci il ərzində isə 91,1%-ə, 2009-cu ildə isə 98%- ə qədər artmışdır. Respublikada sənaye sahəsində yaradılan əlavə dəyərin həcmi 2003-cü ildə 2,7 milyard azn qeydə alınmışdırsa, 2009-cu il ərzində bu rəqəm 17,3 milyard azn-i keçmiş, təxminən 6,4 dəfəyədək yüksəlişin qeydə alındığını görürük. O dövrlərdə sənaye sahəsində qazanan xalis mənfəət və onun miqdarı 1,9-dan 15,8 milyard azn-ə qədər yüksəlmiş, artım 8 dəfədən çox təşkil etmişdir. Son illər yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması hesabına sənayedə çalışanların sayı artmışdır. Sənaye sahəsi üzrə 2016-2021-ci illər üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir [1]:

Cədvəl 2

Sənaye sahəsi üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	22398,0	28208,5	35665,1	33885,9	24732,6	39497,6*
Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	19902,6	25466,4	32643,1	30489,5	20875,2	35417,1*
Xalis mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	18338,1	23986,8	31104,8	28628,9	18280,8	32349,2*
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	9949,8	10610,1	8497,2	9258,0	9065,3	7507,3

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə əlavə dəyər 22.4 milyard manat olmuşdursa, 2021-ci ildə bu rəqəm 39,5 milyard manata yüksəlmişdir.

2004-2011-ci illər ərzində ölkəmizdə ÜDM istehsalının real ifadədə 3 dəfə, adambaşına ÜDM 2,7, sənaye məhsulunun istehsalının 2,7, kənd təsərrüfatının 1,3, tikinti sektorunun 3,2, nəqliyyat sektorunun 2,3, informasiya və rabitə sektorunun 6,4, ticarət sahəsinin isə 2,6 dəfə artması müşahidə edilmişdir. 2012-ci il ərzində ümumi daxili məhsulun real artım tempi 2,2% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 54 milyard azn olmuşdur. Adam başına düşən ÜDM istehsalının ümumi həcmi 5884.5 azn olmuşdur. Neft və qaz sektorunda 2012-ci il ərzində 2011-ci illə müqayisədə 5 faiz geriləmə qeydə alınmışdır. Həmin sahənin ümumi milli məhsulda payı 47,3%-dən (2011-ci ildə: 51,2%) ibarət olmuşdur. 2012-ci il ərzində isə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 9,7% (2011-ci ildə: 9,4%) yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci il ərzində rabitə sahəsi 15,9%, nəqliyyat sahəsi 5%, tikinti sahəsi 18%, kənd təsərrüfatı 5,8%, ticarət sahəsi isə 9,6 faiz yüksəlmişdir. 2013-cü il ərzində ÜDM istehsalının real yüksəlmə sürəti 5,8 faiz olmuşdur və cari qiymətlərlə 57,7 milyard azn qeydə alınmışdır. Adambaşına düşən ÜDM istehsalının ümumi məbləği 6207.3 azn təşkil etmişdir. Neft-qaz sahəsində 2013-cü il ərzində 2012-ci ilə nisbətə 1 faiz yüksəlmə qeyd olunmuşdur. Həmin sahənin ümumi milli məhsulda payı 43,4% olmuşdur.

2013-cü il ərzində qeyri-neft sahələri və onların inkişafının intensivliyi bütövlükdə həmin sferanın real ifadədə 10% (2012-ci ildə: 9,7%) yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ilin statistik göstəricilərində rabitə sahəsi 10,7%, nəqliyyat sahəsi 6,3%, tikinti sahəsi 23%, kənd təsərrüfatı 4,9%, ticarət sahəsi isə 9,9% çoxalmışdır[5].

2016-2021-ci illərin müvafiq statistik göstəricilər cədvəl 3-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3

Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indekləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	96,9	100,2	101,5	102,5	95,8	105,6*
Sənaye məhsulu	99,5	96,6	101,5	101,8	96,0	105,0
Kənd təsərrüfatı məhsulu	102,6	104,2	104,6	107,2	102,0	103,4
Əsas kapitalla investisiyalar	78,3	102,8	95,7	105,5	92,7	95,5
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	100,0	101,8	101,6	102,2	80,2	102,8
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	102,0	102,3	101,5	102,7	57,3	103,1
İnformasiya və rabitə xidmətləri	104,7	106,7	109,9	117,2	100,8	106,4
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	101,5	102,5	103,0	103,6	98,7	103,2
İaşə dövriyyəsi	100,1	103,4	106,8	106,7	45,4	123,2
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	98,9	101,2	103,0	103,1	72,1	104,8
Əhalinin gəlirləri	108,7	108,4	108,0	106,9	98,2	102,6*
İstehlak qiymətləri	112,4	112,9	102,3	102,6	102,8	106,7

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Sənaye istehsalının mülkiyyət formalarına görə strukturu ayrı-ayrı sahələrdə fərqlənir. Müvafiq sahədən, resursların miqdarından, iqtisadi proqnozlardan və əməkdaşlıq edilən transmilli və beynəlxalq şirkətlərlə olan razılaşmalardan asılı olaraq mülkiyyət balansı dəyişiklik göstərə bilər.

Məsələn, 2000-ci ildə xam neft, həmçinin qazın hasilatında qeyri-dövlət sferasının xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 60,8 faiz, 2009-cu ildə isə 90,4 faiz təşkil etmişdir [5].

2016-2021-ci illərin statistik göstəricilərini əks etdirən cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, sənayedə qeyri-neft sektorunun payı 2016-cı ildə 80 faiz təşkil edirdisə, 2021-ci ildə bu rəqəm 2021-ci ildə 83,4 faizə yüksəlmişdir.

Sənaye sahəsində qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisinin yuxarı göstəricisi, dünya miqyaslı transmilli şirkətlər ilə imzalanan müqavilələrin müvəffəqiyyətli nəticələri və istehsal həcmələrinin artması səbəbi ilə əlaqədardır. Qeyri-dövlət hissəsinin yuxarı göstəriciləri üçün mədən sənayesində 97%-lik nəticə qeydə alınmışdır. Bunun başlıca səbəbləri kimi respublikanın dəmir filizi, alünit, həmçinin qızıl və s. kimi mineral ehtiyatlarının hasilatının təcrübəli xarici müəssisələr tərəfindən icra olunmasını və eyni zamanda qonşu sahə olan tikinti materiallarının çıxarıldığı karxanalar tamamilə özəlləşdirilməsini göstərmək olar.

Tütün məmulatlarının istehsalı, dəri və dəridən hazırlanan bütün məmulatlar, ayaqqabı, ağac və ağac emal, eyni zamanda sellüloz, kağız və karton məmulatları, rezin və plastmas məmulatları istehsalı kimi sahələri əhatə edən emal sənayesi növlərində təxminən bütün məhsullar qeyri-dövlət bölməsində istehsal olunur.

Metallurgiya, maşın və avadanlıqlar, radio və rabitə cihazlarının istehsalı kimi sahələrdə məhsul istehsalında dövlət və qeyri-dövlət sahələrinin xüsusi çəkisi təxmini olaraq bərabərdir. Eyni zamanda toxuculuq, geyim istehsalı və nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti kimi sahələrdə də istehsal olunan məhsulların çox faizi – 90%-i qeyri-dövlət bölməsinə aiddir.

Bəzi sahələrdə dövlət payı hələ də yüksək miqdarda qalmaqdadır. Neftayırma məhsulları istehsal edən müəssisələr, tam olaraq dövlət mülkiyyətindədir. Kimya sənayesində 70-80%, ofis avadanlığı və hesablama texnikası istehsalının 60%-dən çox hissəsi dövlət sektoruna aiddir.

Müstəqillikdən sonrakı dövr üçün ölkə iqtisadiyyatına və sənayesinin əsas kapitalına yönəldilmiş investisiyaların həcmində intensiv artım müşahidə olunub. 2005-ci ilədək bu əsasən xarici investisiya mənbələrindən icra olunurdusa, 2005-ci il və ondan sonrakı daxili mənbələrdən olan investisiyaların sürətli artımı müşahidə olunur. Belə ki, müvəffəqiyyətli neft strategiyası və onun həyata keçirilməsi nəticəsində bir çox layihələrin dövlət hesabına maliyyələşdirilməsinə imkanlar yarandıqından göstəricilərdə daxili investisiyaların xeyrinə artımları müşahidə etmək mümkündür.

Cədvəl 4

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	9949,8	10610,1	8497,2	9258,0	9065,3	7507,3
xarici investisiyalar	7350,9	6989,5	3993,1	4411,3	3845,6	3169,1
daxili investisiyalar	2598,9	3620,6	4504,1	4846,7	5219,7	4338,2

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Yuxarıda qeyd edilənləri 2016-2021-ci ilin statistik göstəriciləri cədvəlindən görmək olar. Belə ki, 2016-cı ildə sənayeyə qoyulan ümumi investisiyalar 10 milyard manat, onun isə cəmi 2,6 milyard manatını (təxminən 26 faizi) daxili investisiyalar təşkil edirdi. 2021-ci ildə sənayeyə qoyulan 7,5 milyard manat ümumi investisiyaların 4,3 milyard manatı (təxminən 57 faizi) daxili investisiyalar hesabına reallaşdırılmışdır.

NƏTİCƏ

Aparduğumuz tədqiqatdan belə bir nəticə çıxartmaq mümkündür ki, hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatının sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyəti aşağı səviyyədədir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatında reallaşdırılan investisiyaların heç də hamısı əsas kapitalla yönəldilmir. Investisiyaların bir hissəsi maliyyə kreditləri kimi maliyyə sabitliyinin saxlanılması məqsədlərinə sərf olunur. 2009-cu il ərzində

bütün mənbələr hesabına ölkə iqtisadiyyatına qoyulan 10,5 milyard azn-lik investisiyaların 7,7 milyard azn-i (73,7%) əsas kapitalla yönəldilmişdir. 2005-ci ilə qədər ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların əksər hissəsi neft sektorunun payına düşürdüsə, 2006-cı ildən sonra qeyri-neft sahələrinin xüsusi çəkisi yüksəlməyə başlamışdır. Bu pay tərkibinin artması isə belə izah olunur:

1) Uzun müddət neft sazişlərinin sayəsində ölkəyə cəlb olunan investisiyaların əhəmiyyətli hissəsi qeyri-neft sahəsinə istiqamətlənmişdir;

2) Sosial infrastruktur sahələrinə qoyulan investisiyalar artır ki, bu da müvafiq olaraq qeyri-neft sektoruna edilən investisiyaları artırır.

Ümumilikdə isə sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində atılacaq ən əsas addımlardan birisi də müasir qloballaşan dövrdə rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək sənaye sahələrinə kapitalın yönəldilməsidir ki, bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin və islahatların aparılması artıq qaçılmaz hal alıb. Neft, həmçinin, qaz kimi tükənən və bərpa olunmayan faydalı qazıntıların dünya birjalarında ucuz satılması, kapitalın bundan sonra intellektual sahələrə və informasiya texnologiyalarına istiqamətlənməsi üçün əlavə olaraq stimül rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan sənayesi. (2021). Statistik məcmuə. Bakı.
2. Əliyev Ş.T. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Sumqayıt.
3. Korhan Karacaoğlu. (2009). Rekabet üstünlüğünü etkileyen unsurların yapısal eşitlik modeli ile belirlenmesi: İSO 500 büyük sanayi işletmesi örneği, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Say: 34.
4. Овчинников В.В. (2007). «Глобальная конкуренция». Москва.
5. <https://stat.gov.az/>

S.A.Humbataliyeva

Ph.D., Associate Professor, Sumgayit State University
ORCID 0000-0003-2165-038X

Structural analysis of the current state of industry in Azerbaijan and assessment of its competitiveness

Abstract

In the article, the degree of development of the industry, domestic and foreign investments, the factors determining the necessity of the investment process, and the theories aimed at determining the structural dynamics of the industry, which is an important factor of the sustainable economic development of the country and its provision, were studied. At the same time, investment in the oil-gas and non-oil sector was analyzed within the framework of the state's development concept and strategy. Also, the structure of the Gross Domestic Product and the growth dynamics of the non-oil industry were compiled and evaluated. In addition, the measures to be implemented in the direction of increasing the competitiveness of the industrial sector have been mentioned.

Key words: *competitiveness, industry, non-oil sector, structure, GDP.*

С.А.Гумбаталиева

д.ф.но э., доцент, Сумгаитский Государственный Университет
ORCID 0000-0003-2165-038X

**Структурный анализ современного состояния промышленности Азербайджана и
оценка ее конкурентоспособности**

Резюме

В статье рассмотрены степень развития отрасли, внутренние и иностранные инвестиции, факторы, определяющие необходимость инвестиционного процесса, а также теории, направленные на определение структурной динамики отрасли, которая является важным фактором устойчивого экономического развития страны и ее обеспечение. При этом инвестиции в нефтегазовый и нефтяной сектор были проанализированы в рамках концепции и стратегии развития государства. Также были составлены и оценены структура валового внутреннего продукта и динамика роста нефтяной промышленности. Кроме того, были упомянуты меры, которые предстоит реализовать в направлении повышения конкурентоспособности промышленного сектора.

Ключевые слова: конкурентоспособность, промышленность, нефтяной сектор, структура, ВВП.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-59-62>

L.Ə.Ələkbərova
baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-3898-3941
Alekperova.Lala@MAIL.RU
G.Ş.İbrahimli
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
T.E.Abbasov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

SİSTEMLİ-MƏQSƏDLİ İDARƏETMƏDƏ TƏHLİLİN YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə təşkilati idarəetməyə funksional və sistemli yanaşmalar araşdırılır. Əsas diqqət sistem yanaşmasına verilir. Müasir idarəetmə konsepsiyaları nöqtəyi-nəzərindən təşkilat idarəetməsinin əsas alt sistemləri müəyyən edilir və onların tərkibi aydınlaşdırılır.

***Açar sözlər:** təşkilat sistem kimi, təşkilat tədqiqatı, davranış yanaşması, sistem yanaşması, texniki və iqtisadi yanaşma, idarəetmə matrisi, idarəetmə funksiyaları, təşkilat altsistemləri.*

Sistemli təhlilin məqsədi - istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş məqsədlərin və strategiyasının seçilməsi üçün tələb olunan məsləhətləri, tapşırıqları menecerlərə verməkdən ibarətdir. Sistemli təhlil son mühütlərə yönəldilmiş tədbirlərin xərclər-effekt nöqtəyi-nəzərindən müqayisəsini nəzərdə tutur.

Sistem təhlilinin əsas məqsədi qeyri-müəyyənliyi aşkar etmək və aradan qaldırmaqdır. Təhlil qeyri-müəyyənliklərin daha kiçiklərə bölünməsi ilə məhdudlaşır, bütövün mahiyyətini dərk etməyə və sistemin qurulması və inkişafı ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə təsir edən amilləri müəyyən etməyə yönəldilmişdir. “Sistemik” termini bütünə, sistemə qayıdış deməkdir.

Yeni fəaliyyət sahələrini inkişaf etdirərkən, problemi yalnız riyazi və ya intuitiv metoddan istifadə edərək həll etmək mümkün deyil, çünki onların formalaşması və problemlərin qoyulması üçün prosedurların inkişafı prosesi çox vaxt uzun müddət davam edir. Texnologiya və “süni dünya” inkişaf etdikcə, qərarların qəbul edilməsi prosesi daha mürəkkəbləşir və müasir iqtisadiyyat elə xüsusiyyətlərlə səciyyələnir ki, bir çox iqtisadi, layihə və idarəetmə problemlərinin həllinin tamlığını və vaxtında olmasını təmin etmək çətinləşir. Sistem təhlili metodunda əsas məsələ problemin qoyulması prosesidir. İqtisadiyyatda obyektin hazır modeli və ya qərar qəbuletmə prosesi (riyazi metod) lazım deyil, modeli tədricən formalaşdırmağa imkan verən alətləri ehtiva edən metodologiya lazımdır. Əvvəllər həlli intuisiyaya əsaslanan problemlər indi sistemli təhlil olmadan həll edilə bilməz.

Layihə, idarəetmə, sosial-iqtisadi və digər qərarların qəbul edilməsi üçün həll olunan problemə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərin geniş əhatəsi və hərtərəfli təhlili tələb olunur. Problem vəziyyətini öyrənərkən sistemli yanaşmadan istifadə etmək və bu problemi həll etmək üçün sistem təhlili vasitələrindən istifadə etmək lazımdır. Mürəkkəb problemlərin həlli zamanı - şirkətin inkişaf

strategiyası üçün konsepsiyanın (ideyanın) irəli sürülməsi və seçilməsi, məhsullar üçün keyfiyyətə yeni bazarların inkişaf etdirilməsi, şirkətin daxili mühitinin təkmilləşdirilməsi və yeni bazar şəraitinə uyğunlaşdırılması zamanı sistem yanaşması və təhlili metodologiyasından istifadə etmək xüsusilə faydalıdır. Bu problemləri həll etmək üçün qərarların hazırlanmasında və onların seçilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanmasında mütəxəssislər, habelə qərarların qəbuluna cavabdeh olan şəxslər (şəxslər qrupu) müəyyən səviyyədə sistem təfəkkürü mədəniyyətinə, bütün dünyanı əhatə edəcək "sistem baxışına" malik olmalıdırlar.

Məntiqi sistemlərin təhlili "zəif strukturlaşdırılmış" problemləri həll etmək üçün istifadə olunur, onların tərtibi qeyri-müəyyənliyə malikdir və buna görə də tamamilə riyazi formada təqdim edilə bilməz. Bu təhlil sistemlərin riyazi təhlili, təhlilin statistik və məntiqi üsulları ilə tamamlanır.

Bununla belə, onun tətbiq dairəsi və həyata keçirilməsi metodologiyası formal riyazi sistemlərin tədqiqatının predmeti və metodologiyasından fərqlənir. Tədqiqat "sistem" kateqoriyasına əsaslandığı üçün "sistem" anlayışından istifadə olunur. "Təhlil" termini mürəkkəb problemin ayrı, daha sadə alt problemlərə bölünməsindən, onların həlli üçün ən uyğun xüsusi metodlardan istifadə etməklə, problemin ümumi həllini qurmağa və sintez etməyə imkan verən tədqiqat proseduru xarakterizə etmək üçün istifadə olunur.

Sistem təhlili tədqiqatın aparılması metodologiyasını, tədqiqatın mərhələlərinin müəyyən edilməsini və mərhələlərin hər birinin konkret şəraitdə yerinə yetirilməsi üçün səmərəli üsulların seçimini əhatə edir. Bu əsərlərdə sistemin məqsəd və modelinin müəyyənləşdirilməsinə və onların rəsmiləşdirilmiş təsvirinə xüsusi diqqət yetirilir. Sistem tədqiqat problemlərini analiz problemlərinə və sintez problemlərinə bölmək olar.

Təhlilin məqsədləri strukturlarından, parametr dəyərlərindən və xarici mühitin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sistemlərin xüsusiyyətlərini və davranışlarını öyrənməkdir. Sintezin vəzifələri xarici mühitin xüsusiyyətlərini və digər məhdudiyyətləri nəzərə alaraq sistemlərin müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərini əldə etmək üçün sistemlərin daxili parametrlərinin strukturunu və bu cür dəyərlərini seçməkdir.

Təhlil prosesi aşağıdakı addımlardan ibarətdir:

- problemlərin müəyyən edilməsi;
- məqsədlərin seçilməsi;
- ayrı-ayrı variantların müqayisə edilməsi;
- məlumatın toplanması;
- modellərin qurulması;
- xərclərin nəticələrlə müqayisə edilməsi.

Təhlil prosesi üç əsas mərhələyə bölünür:

1. problemin formallaşdırılması – təhlil aparılan sahələr müəyyən edilir, təhlilin elementləri müəyyənləşdirilir;

2. tədqiqat-məlumatların toplanması və alternativ variantların hazırlanması;

3. alternativ variantların qiymətləndirilməsi.

Sistemli təhlil aparılarkən problemlə yanaşı onu yaradan real şərait tədqiq edilir. Bunun üçün tələb olunur:

- qərarları qəbul edən insanlar qarşısında duran məqsədlərin sistemə tədqiqi və bu qərarların qiymətləndirilməsi üçün əsaslı meyarlar, hər bir məqsədə nail olunması, strategiyaya görə risklərin, xərclərin və effektiv müqayisəli qiymətləndirilməsi;

- alternativləri müqayisə etmək və tələb yarandıqda ayrı-ayrı məqsədləri seçmək.

Xərclərin və son nəticələrin müqayisəsi sistemli təhlilin ən vacib tələblərindən olaraq heç də yeni bir fikir deyil. Bu fikirlər planların tərtib edilməsi prosesində əvvəllər də istifadə edilmişdir. Yenilik burada ondan ibarətdir ki, sistemli yanaşma təhlilin daha dəqiq, keyfiyyətlə aparılmasını,

qeyri-müəyyənlik hallarının açıq-aydın göstərilməsini nəzərdə tutur. Bir tərəfdən istehsal proseslərinin mürəkkəbləşməsi, o biri tərəfdən isə xarici mühit amillərinin təsiri nəticəsində strateji planlaşdırmanın əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Bununla əlaqədar qəbul edilən qərarların əsaslandırılması üçün sistemli təhlil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əməliyyatların tədqiqi metodlarından fərqli olaraq sistemli təhlil daha geniş, mürəkkəb məsələlərin həlli üçün istifadə edilir. Sistemli təhlilin prosedurası aşağıdakı prinsiplərlə müəyyən edilir:

- bütün təhlil boyu açıq və dəqiq informasiyaya əsaslanmaq, məqsədləri düzgün müəyyən etmək;
- qoyulmuş məsələnin həllinə yönəldilmiş bütün faktların kəmiyyətə qiymətləndirilməsi;
- bütün araşdırılan alternativlərin iqtisadi nəticələrinin müəyyən edilməsi.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatda firmaya aid sistem dedikdə daxili elementlərin və proseslərin bir-biri ilə sıx əlaqədə olaraq vahid bir məcmu kimi çıxış etməsi başa düşülür və bu vəhdətlik qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Biznesin idarə edilməsinə sistemli-məqsədli yanaşmanın ən vacib vasitəsi istifadə edilən kompyuter texnikasıdır. Ancaq müasir idarəetmə sistemlərini informasiya texnologiyalarla və ya kompyuter sistemləri ilə eyniləşdirmək olmaz. İdarəetmə sistemləri daha genişdir və aşağıdakı münasibətləri özündə cəmləşdirir:

- təşkilatı quruluşun iyerarxiyası;
- hüquqların və münasibətlərin bölüşdürülməsi;
- müəssisənin və onun bölmələrinin işinin səmərəliliyinin bütövlükdə və ayrılıqda qiymətləndirilməsi metodları.

“Məqsədli idarəetmə” termininin istifadəsi onu göstərir ki, firmanın fəaliyyətinin idarə edilməsində sistemli yanaşma metodologiyasından istifadə edilir. Bu isə firmanın fəaliyyətini nəzərdə tutulmuş son məqsəd əsasında kompleks planlaşdırılmasının şərt olmağını tələb edir. Bu cür planlaşdırmaya əks təsir maliyyə göstəricilərin olmasını vacib edir. Planlaşdırmanın səmərəlilik səviyyəsini artırmaq üçün onun məqsədləri analitik vasitələrin geniş istifadəsi ilə hesablanmış kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanmalıdır.

İdarəetmədə sistemli yanaşmanın əsasını informasiya sistemi təşkil edir, çünki bu idarəetmə sisteminin modelini təşkil edir və həm də qərarların qəbul edilməsi üçün ayrı-ayrı elementlərin birləşdirilməsi vasitəsidir.

İstehsalda operativ idarəetmə elektron hesablama maşınlarının tətbiqi olduqca vacibdir və burada informasiyanın əsas hissəsi rəqəmli şəkildə təhlil edilir. Ancaq bu hesablama maşınlarının idarəetmənin yüksək pilləsində tətbiqi imkanları məhduddur, çünki sahələrin, funksiyaların koordinasiyası tələb olunur. Burada söhbət texniki məhdudluqdan yox, sosial-iqtisadi məhdudluqdan gedir, çünki hər bir təşkilatda formal əlaqələrlə bərabər qeyri-formal əlaqələrdə mövcuddur və bu əlaqələr təşkilatı quruluşda əks olunmur.

Təşkilatın qeyri-formal quruluşu insanlar arasındakı münasibətlərdən, ənənələrdən, yazılmamış etik qaydalardan və normalardan ibarətdir və onun dəyişdirilməsi daha çətindir. Müəssisələr səviyyəsində idarəetmədə müasir dövrdə operativ problemlərin həll edilməsi üçün geniş miqyasda kompyuterlərin istifadəsinə əsaslanan modelləşmə metodu geniş tətbiq edilir.

Bu səbəbdən ABŞ-da və ayrı inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən iri kompaniyalarda qərarların qəbulu prosesində çoxlu sayda analitiklər və menecerlər iştirak edirlər. Bununla əlaqədar olaraq menecerlərdən öz tələbatlarını dəqiq formalaşdırılması tələb olunur, analitiklər isə real vəziyyəti nəzərə almaqla bu tələblərə əsaslanaraq modellər qurur və problemlərin həll edilməsi variantlarını təhlil edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılov B.V. (2018). «Strateji menecment». Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 296 s.
2. Məmmədov M.A., Məmmədova F.Ə., Əlizadə Ş.İ. (2021). Strateji menecment.Dərslik. Bakı 2021, 231 s.
3. L.Ə.Ələkbərova, G.Ş.İbrahimli. Məqsədli idarəetmə: biznes səmərəliliyinin idarəedilməsi sistemi. Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası: hədəflər və istiqamətlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. 13-14 iyun 2023-cü il.

L.A.Alakbarova

senior lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3898-3941

G.Sh.Ibrahimli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

T.E.Abbasov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The place and role of analysis in system-target management

Abstract

The article explores functional and systemic approaches to organizational management. The main attention is paid to the systems approach. From the perspective of modern management concepts, the main subsystems of organization management are identified and their composition is clarified.

Key words: *organization as a system, organization research, behavioral approach, systems approach, technical and economic approach, management matrix, management functions, organization subsystems.*

Л.А.Алекперова

ст. преп., Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3898-3941

Г.Ш.Ибрагимли

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Т.Э.Аббасов

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Место и роль анализа в системно-целевом управлении

Резюме

В статье исследованы функциональный и системный подходы к управлению организации. Основное внимание уделено системному подходу. С позиции современных концепций менеджмента выделены основные подсистемы управления организацией, уточнен их состав.

Ключевые слова: *организация как система, исследование организации, поведенческий подход, системный подход, технико-экономический подход, матрица управления, функции управления, подсистемы организации.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-63-70>

A.E.Hacıyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aynurhajiyevaa@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN DİNAMİKASININ SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə dövlət xərclərinin artımının təhsilə, səhiyyəyə, sosial rifah proqramlarına, məşğulluq və əmək bazarına, mədəni və icma inkişafına təsirləri tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanda dövlət xərcləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqə, dövlət xərcləri ilə Ümumi Daxili Məhsul arasında əlaqə, dövlət xərcləri ilə vergi gəlirləri arasında əlaqə və dövlət xərcləri ilə inflyasiya arasında əlaqə təhlil edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan on illik period üzrə büdcədən ayrılan xərclərin artım dinamikası tərtib edilmiş və dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: dövlət xərcləri, ÜDM, iqtisadi artım, vergi gəlirləri, inflyasiya, dinamika.

GİRİŞ

İctimai mallar və xidmətlər cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün dövlət sektoru tərəfindən istehsal olunur; sosial nemətlərə nail olmaq üçün yarı ictimai mallar və xidmətlər istehsal olunur; sosial fayda əldə etmək üçün müəyyən özəl məhsul və xidmətlər istehsal olunur. Yuxarıda göstərilən əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün ya istehsal elementlərinin bazar qiymətlərini ödəmək, ya da onları istehsal prosesinə daxil etməzdən əvvəl müəyyən şəraitdə istifadə etmək üçün icazə almaq lazımdır. Onları almaq, icarəyə götürmək və ya başqa yolla əldə etmək üçün isə müəyyən xərcləmələr edilməlidir. Bununla belə, dövlət gəlirlərin sosial ehtiyaclara yenidən bölüşdürülməsini təmin etmək üçün də pul xərcləyir. Bu xərclərin hamısı dövlət sektorunda həyata keçirildiyi üçün dövlət xərcləri adlanır. (Güləy Akgül Yılmaz, 2006, s. 80)

Maliyyə siyasətinin əsas komponenti olan dövlət xərcləri ölkənin sosial və iqtisadi mənzərəsinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Dövlətin öz vətəndaşlarına təqdim etdiyi mal və xidmətlərə olan xərcləri əhatə edən bu xərc növü təhsil, səhiyyə, sosial rifah, məşğulluq, infrastruktur və mədəni inkişaf daxil olmaqla cəmiyyətin müxtəlif aspektlərinə birbaşa təsir göstərir. Dövlət xərclərinin sosial təsiri çoxşaxəlidir, həm əhalinin bilavasitə rifahına, həm də ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinə təsir göstərir.

Dövlətin cəlb edilməsinin tsiklik dalğalanmalar şəraitində iqtisadiyyatı sabitləşdirə biləcəyini müdafiə edən Keynsçi iqtisadi nəzəriyyə dövlət xərcləri ideyası üçün nəzəri əsas yaradır. Keynsçi konsepsiyalara uyğun olaraq, dövlət xərcləri tənəzzüllər zamanı iqtisadi fəallığı artırma bilər, nəticədə daha yüksək istehlak xərcləri və iş yerləri yaranır (A.Blinder & R.Solow, 1973). Bu nəzəriyyə dövlət xərclərinin iqtisadi artımın və sabitliyin istiqamətləndirilməsində oynadığı rola güclü diqqət yetirir.

Dövlət xərclərinin iqtisadi ilə yanaşı, əhəmiyyətli sosial təsirləri də var. Dövlətlər səhiyyə və təhsilə sərmayə qoymaqla insan kapitalının inkişafını artırma və öz əhalisinin həyat keyfiyyətini yüksəldə bilər. Buna görə də bu, daha sağlam və daha yaxşı təhsil almış işçi qüvvəsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da ölkə üzrə məhsuldarlıq səviyyəsini yüksəldə bilər (J. Heckman, 2006). Eynilə, sosial

rifah təşəbbüslərinin maliyyələşdirilməsi bərabərsizliyi azaldır, sosial birliyi gücləndirir və cəmiyyətin ən həssas üzvləri üçün təhlükəsizlik şəbəkəsi təklif edir (A. Atkinson, 1995).

Bundan əlavə, infrastrukturun inkişafına dövlət xərcləri cəmiyyətin lazım olduğu kimi işləməsi üçün zəruridir. Həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, kommunal xidmətlərə, rabitə şəbəkələrinə və nəqliyyata investisiyalar biznes investisiyalarını cəlb edir və iş perspektivlərini artırır (D.Aschauer, 1989). Hökumət xərclərinin digər mühüm sahəsi vətəndaşların şəxsiyyət və mənsubiyyət hissini yaxşılaşdırın və bütövlükdə cəmiyyəti gücləndirən mədəni və kommunal inkişafdır (R.Williams, 1995)

Dövlət xərcləri bir çox üstünlüklərə malikdir, lakin onun çatışmazlıqları və məhdudiyyətləri də var. Həll edilməli olan kritik problemlərə büdcə kəsirləri, resursların zəif bölüşdürülməsi və özəl investisiyaların mümkün sıxışdırılması kimi məsələlər daxildir (R. Barro, 1989). Bundan əlavə, ölkənin siyasi, sosial və iqtisadi mənzərəsi dövlət vəsaitlərinin nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Ali dövlət təhsilinin maliyyələşdirilməsi adətən daha yaxşı məktəb infrastrukturunu, o cümlədən texnologiyaya çıxış, yenilənmiş təlimat materialları və müasir avadanlıqla nəticələnir. Tədqiq edilmişdir ki, təhsil infrastrukturunda edilən bu təkmilləşdirmələr tələbələrin iştirakını və fəaliyyətini artırır (E. Hanushek & L. Woessmann, 2007). Bundan əlavə, siniflərin daha kiçik olması, xüsusən də erkən təhsildə daha yaxşı tələbə nəticələri ilə əlaqələndirilir və ictimai dəstək sayəsində mümkün ola bilər (A. Krueger, 2003).

Səhiyyəyə dövlət investisiyalarının artırılmasının bir sıra üstünlükləri var ki, onlardan biri də tibbi xidmətin standartını və əlçatanlığını yüksəltməkdir. Bu, dərmanların, tibbi ləvazimatların və xəstəxanalar və klinikalar üçün avadanlıqların alınması xərclərini əhatə edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına (2010) görə, kifayət qədər maliyyələşdirilən səhiyyə sistemi ölüm nisbətlerini azalda, gözlənilən ömür müddətini artırır və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır bilər. Bundan əlavə, dövlətin səhiyyəyə investisiyaları ədalətliyi təşviq edir və səhiyyə xidmətlərinin bütün sakinlər, xüsusən də ən həssas təbəqələr üçün əlçatan olmasına təminat verməklə sağlamlıq bərabərsizliyini azaldır (M. Marmot, 2005).

Yoxsulluğun azalması və gəlir bərabərsizliyi sosial rifah üçün dövlət xərclərinin əsas nəticələrindən biridir. Rifah proqramları ehtiyacı olan insanlara pul dəstəyi verməklə kömək edir ki, bu da yoxsulluğun dərhal təsirlərini azaldır. Bu təşəbbüslərin yoxsulluğun azaldılmasında, xüsusən də iqtisadi tənəzzüllərə həssas olan yaşlılar və uşaqlar üçün effektiv olduğu nümayiş etdirilmişdir (I. Garfinkel, L. Rainwater, & T. Smeeding, 2010). Sosial rifah xərcləri minimum həyat keyfiyyətini təmin etməklə daha ədalətli cəmiyyətin yaradılmasına töhfə verir.

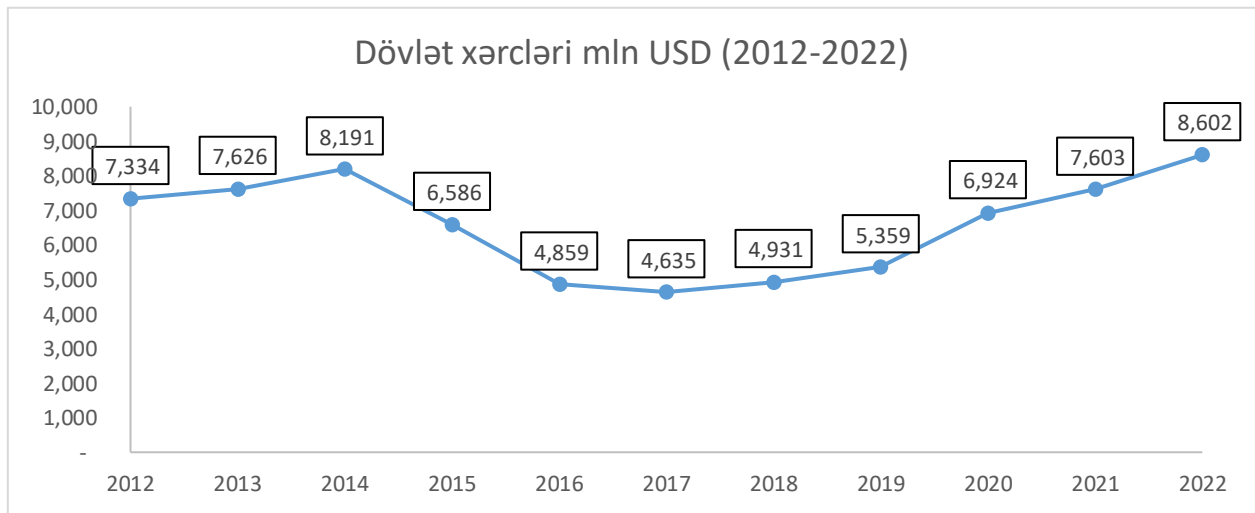
İctimai işlər və infrastruktur layihələri vasitəsilə iş yerlərinin yaradılması dövlət xərclərinin məşğulluğa təsirinin ən birbaşa yollarından biridir. İctimai binaların, yolların və körpülərin yaradılması kimi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi təkcə ölkənin fiziki imkanlarını artırmır, həm də çoxlu sayda iş yerləri yaradır. Bu təşəbbüslər tez-tez işsizliyi azaldır və iqtisadi fəallığı artırır böyük işçi qüvvəsi tələb edir. J. Heintz (2010) tərəfindən aparılan araşdırmaya görə, digər xərcləmə formaları ilə müqayisədə infrastrukturun təkmilləşdirilməsi xərclənən dollara düşən iş yerlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır bilər.

İcma inkişafı təşəbbüslərinə ayrılan pulun miqdarı sosial birliyə böyük təsir göstərir. İcma mərkəzləri, parklar və istirahət mərkəzləri kimi maliyyələşdirmə proqramları vasitəsilə dövlət müxtəlif mənsəli şəxslərin toplaşa və məşğul ola biləcəyi məkanlar yaradır. Dünya Bankının “Sosial Birlik və Dövlət Xərcləri” (Dünya Bankı, 2021) üzrə araşdırmasına görə, paylaşılan kommunal məkanlara investisiyalar sosial bərabərsizliyin azaldılmasına və icma əlaqələrinin qurulmasına kömək edir.

Bundan əlavə, dövlət sərmayəsi regional adət və mədəniyyətlərin qorunmasında çox faydalı ola bilər. Hökumətlər ənənəvi incəsənətin, sənətkarlığın və dillərin saxlanmasını maliyyələşdirməklə onların qorunmasına töhfə verirlər. YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması Hesabatına (UNESCO, 2019) əsasən, cəmiyyətlərin mədəni müxtəlifliyi və zənginliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən fərqli mədəni kimlikləri və təcrübələri saxlamaq üçün dövlətlər dəstək verməlidir.

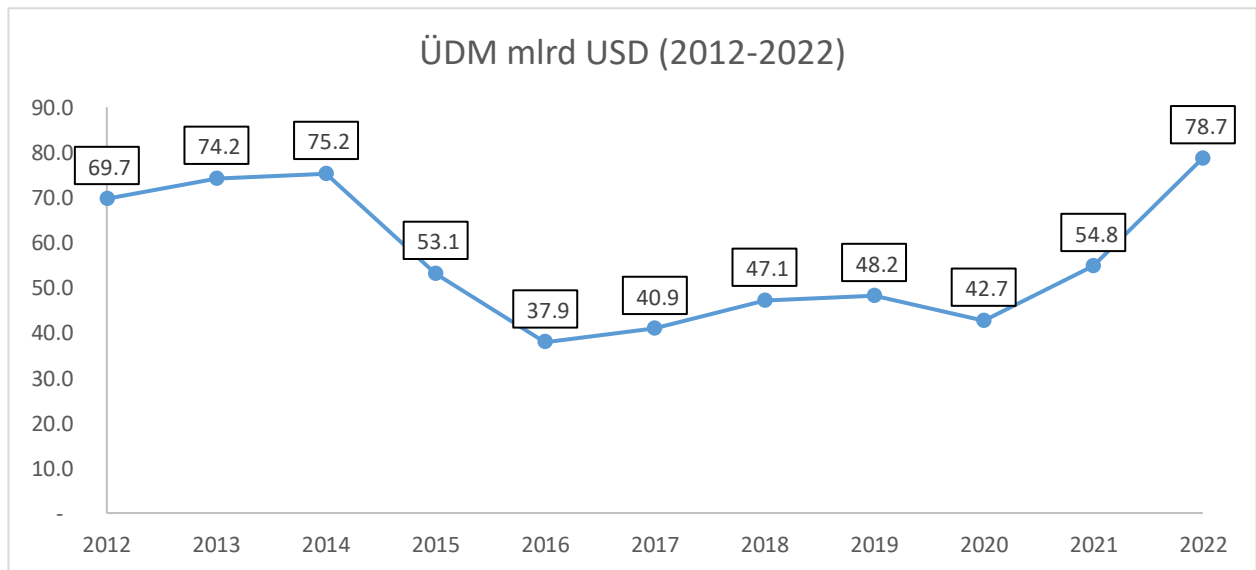
TƏHLİL

Dövlət xərcləri və iqtisadi artım arasında mürəkkəb əlaqə olduğu məlumdur. Dövlət xərcləri yaxın perspektivdə, xüsusən də tənəzzül zamanı iqtisadi artımı artırmağa bilsə də, onun uzunmüddətli təsirləri onun nə dərəcədə effektiv və hansı xərcləmə növündən asılı olaraq dəyişir. Davamlı iqtisadi artıma nail olmaq fiskal siyasətdə düzgün tarazlığın yaradılmasını tələb edir.



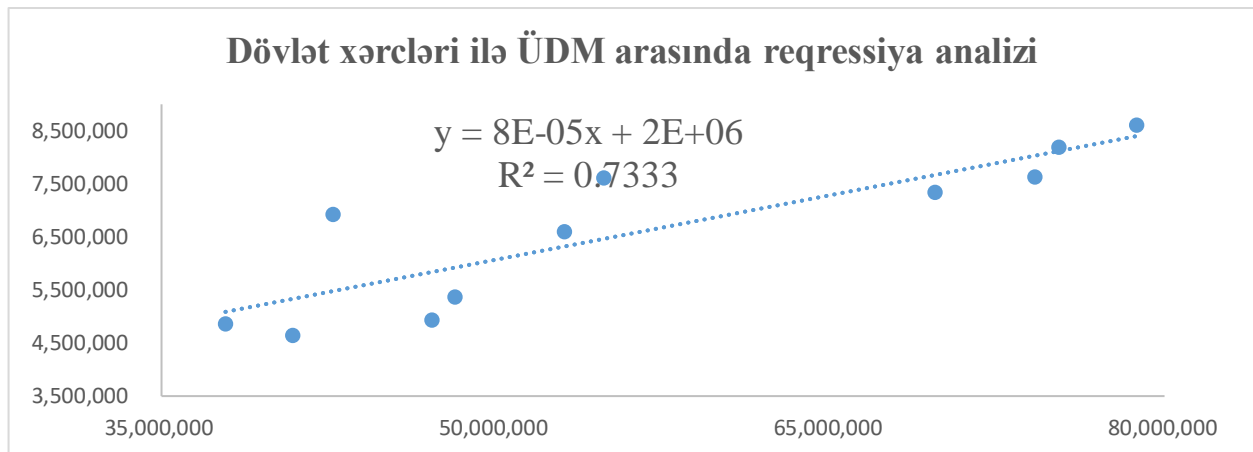
Qrafik 1. Azərbaycanda 2012-2022-ci illər ərzində dövlət xərcləri

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi



Qrafik 2. Azərbaycanda 2012-2022-ci illər ərzində ÜDM

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi



Qrafik 3. Dövlət xərcləri ilə ÜDM arasında reqressiya analizi

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi

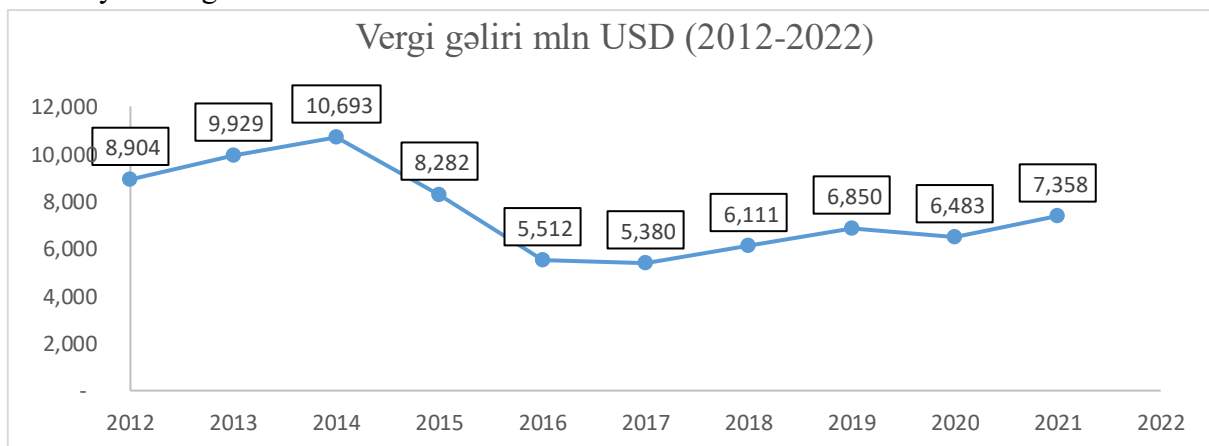
Dövlət xərcləri ilə Azərbaycanın ÜDM-i arasında əlaqə reqressiya xətti ilə səpələnmiş qrafası kimi qrafikdə göstərilir. Bu cür tədqiqat ÜDM və dövlət xərcləri kimi iki dəyişən arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Qrafikdə göstərilən düsturdan istifadə edərək:

$$[y = 2E+06 + 8E-05x] \quad (1)$$

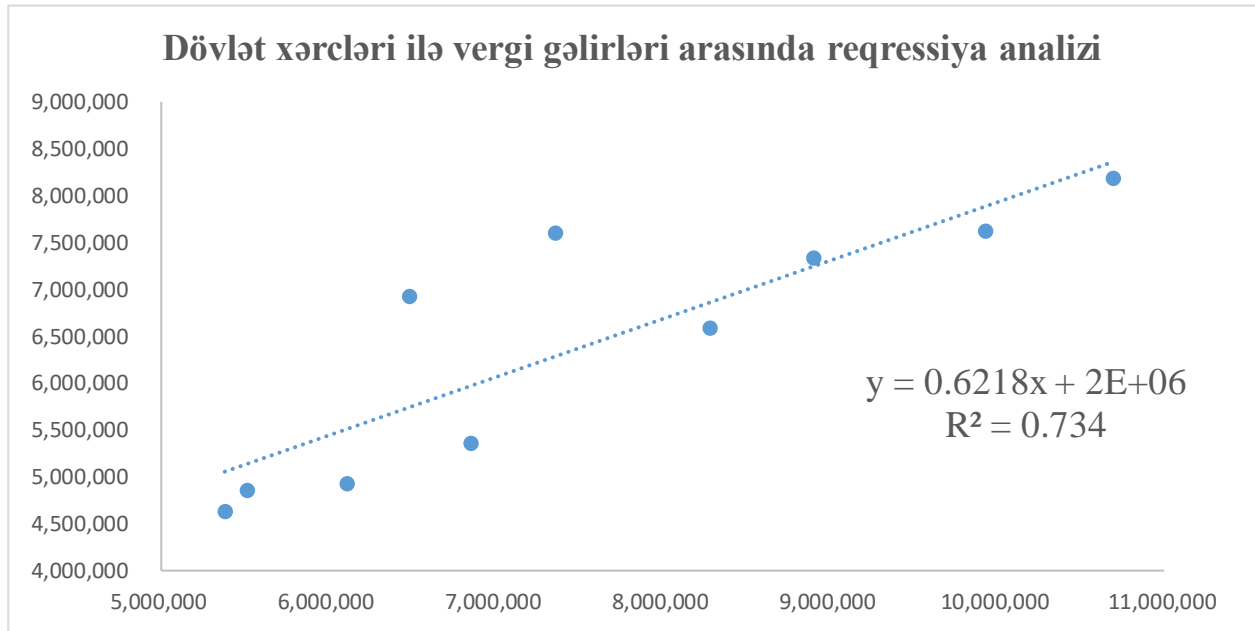
Dövlət xərclərinə münasibətdə ÜDM-in dəyişmə sürətini göstərən xəttin mailliyi (8E-05) (və ya (0,00008)) sözü ilə təmsil olunur. Başqa sözlə desək, dövlət xərclərində hər vahid artımın ÜDM üzərində \$0,00008 vahid artımı proqnozlaşdırdığı məlum olur.

Reqressiya xəttinin y oxunu kəsdiyi nöqtə y-kəsici kimi tanınır və o (2E+06) (və ya (2.000.000 ABŞ dolları)) ifadəsi ilə təmsil olunur. Bu o deməkdir ki, modelin hətta faktiki məlumatların hüdudlarından kənarında da dəqiq olduğu nəzəri fərziyyəsi altında dövlət xərcləri sıfır olarsa, ÜDM 2.000.000 ABŞ dolları olacaqdır. Determinasiya əmsalı və ya R² 73,33 % və ya 0,7333-dür. Bu rəqəm onu göstərir ki, bu modelə görə, dövlət xərcləri ÜDM-də dəyişkənliyin təxminən 73,33%-ni təşkil edir. 0,7333 isə Azərbaycanda dövlət xərcləri ilə ÜDM arasında güclü müsbət əlaqə göstəricisidir, 1-ə yaxın R² dəyəri əhəmiyyətli əlaqəni nəzərdə tutur. Vergi gəlirləri ilə dövlət xərcləri arasında ictimai rifah və iqtisadi siyasətə dərhal təsir göstərən mürəkkəb əlaqə var. Bu əlaqənin incəliklərini başa düşmək qanunvericilərə sabitliyi və iqtisadi tərəqqini təşviq edən səmərəli vergi və xərcləmə planlarını yaratmağa kömək edir.



Qrafik 4. Azərbaycanda 2012-2022-ci illər ərzində vergi gəlirləri

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi



Qrafik 5. Vergi gəlirləri ilə dövlət xərcləri arasında reqressiya analizi

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi

Göstərilən səpələnmə qrafiki Azərbaycanın vergi gəlirləri ilə dövlət xərcləri arasında korrelyasiyanın reqressiya tədqiqini göstərir. Hökumət xərclərinin (y oxu) və vergi gəlirinin (x oxu) müşahidə edilən birləşmələri üçün fərdi məlumat nöqtələrinin planlaşdırılması rəqəmin əks etdirdiyi şeydir.

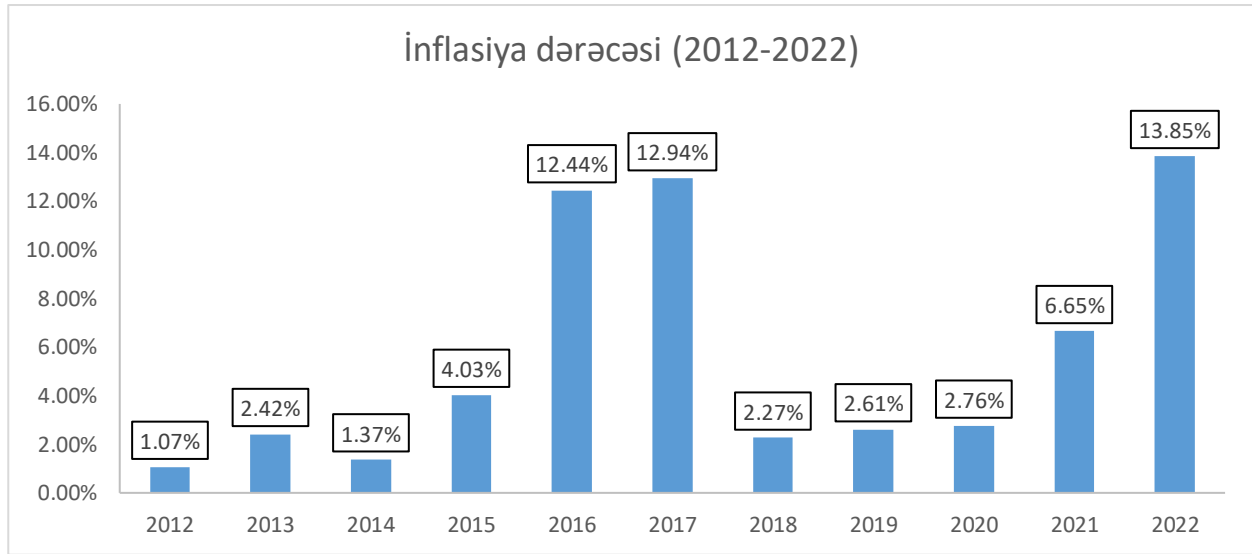
Qrafikdə göstərilən reqressiya tənliyində
 $[y = 0.6218x + 2E+06]$ (2)

(0,6218) əmsal göstəricisi ilə təmsil olunan reqressiya xəttinin meyli göstərir ki, vergi yığımındakı hər vahid artıma görə dövlət xərcləri təxminən 0,6218 ABŞ dolları artır. Bu, vergi gəlirləri ilə dövlət xərcləri arasında müsbət əlaqəni nümayiş etdirir ki, bu da xərclərin vergi gəlirləri ilə tandemdə artmağa meyli olduğunu göstərir.

(2E+06) və ya (2.000.000 ABŞ dolları) ifadəsi ilə göstərilən reqressiya xəttinin y-kəsicisi onu göstərir ki, model vergi daxilolmalarının sıfır olduğu halda dövlət xərclərinin 2.000.000 ABŞ dolları vahidindən başlayacağını proqnozlaşdırır.

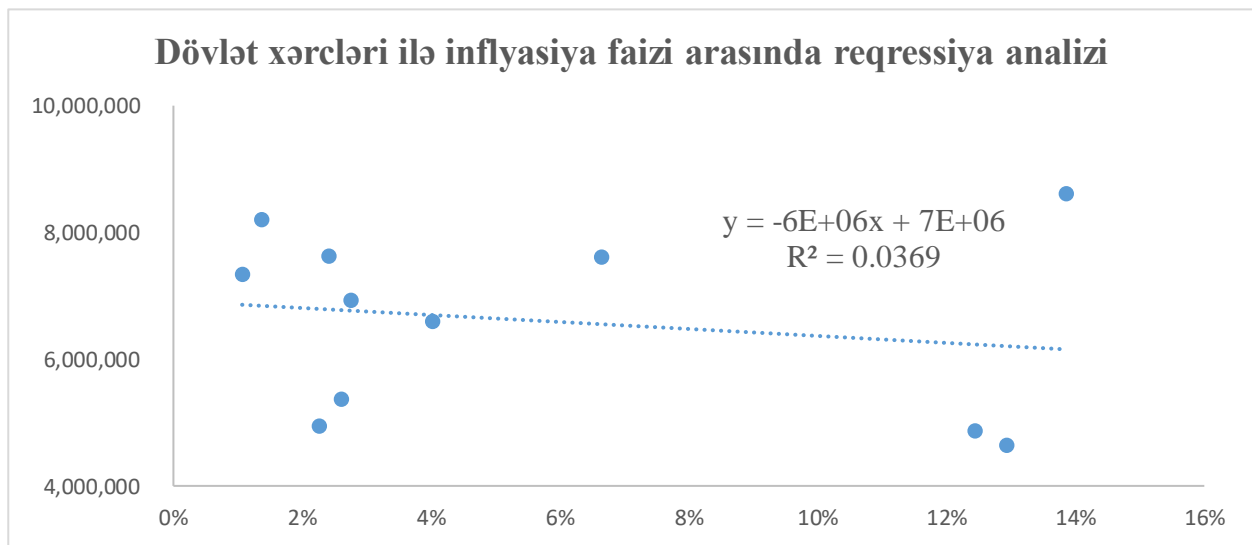
Dövlət xərclərindəki dalğalanmanın nə qədərini vergi daxilolmaları hesabına nəzərə alına biləcəyinin ölçüsü kimi R2 dəyəri (0,734) və ya 73,4% təşkil edir. Tədqiq olunan məlumatların kontekstində 73,4% olan R2 dəyəri nisbətən yüksəkdir və bu iki dəyişən arasında güclü assosiasiya olduğunu göstərir.

Gözləntilər, fiskal siyasət və iqtisadi məhsuldarlıq da daxil olmaqla, inflyasiya ilə dövlət xərcləri arasında əlaqənin bir çox fərqli cəhətləri var. Çoxsaylı elementlər buna təsir göstərə bilər, belə ki, siyasətçilər inflyasiyaya nəzarət etmək və makroiqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət xərclərindən istifadə etmək üçün bu əlaqəni başa düşməlidirlər.



Qrafik 6. Azərbaycanca 2012-2022-ci illər ərzində inflyasiya

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi



Qrafik 7. İnflyasiya ilə dövlət xərcləri arasında reqressiya analizi

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi

Reqressiya tədqiqatını əks etdirən qrafik Azərbaycanın dövlət xərcləri ilə inflyasiya səviyyəsi arasında əlaqəni göstərir. X oxunda inflyasiya səviyyəsi, y oxunda isə dövlət xərcləri göstərilir. Qrafikin səpələnmiş məlumat nöqtələri faktiki inflyasiya dərəcələrini və əlaqədar dövlət xərclərini göstərir.

Qrafikin reqressiya tənliyinə görə

$$y = -6E+06x + 7E+06 \quad (3)$$

(-6E+06) və ya (-6,000,000) əmsali ilə göstərilən reqressiya xəttinin mailliyi göstərir ki, inflyasiyanın hər faiz bəndi artmasına görə dövlət xərcləri 6,000,000 vahid azalır. Bu, dövlət xərcləri ilə inflyasiya arasında tərs əlaqənin olduğunu göstərir, yəni inflyasiya artdıqca dövlət xərcləri azalmağa meyillidir və ya əksinə.

İnflyasiyanın dərəcəsi sıfır olduqda, dövlət xərclərinin y-kəsici ($7E+06$) və ya (7.000.000 ABŞ dolları) ifadəsi ilə təmsil olunur.

İnflyasiya dərəcəsi ilə izah edilə bilən dövlət xərclərindəki fərqin faizini göstərən R2 rəqəmi (0,0369) və ya 3,69% təşkil edir. Kiçik R2 dəyərinin 3,69%-ni nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, araşdırılan məlumat dəstində dövlət xərcləri tək-cə inflasiya dərəcəsi ilə yaxşı proqnozlaşdırılmır.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqatda istifadə edilən məlumatlara əsaslanaraq, bu, Azərbaycanda dövlət xərcləri ilə ÜDM arasında müsbət assosiasiyanın olduğunu və dövlət xərclərinin ÜDM-in dəyişməsinə izah etmək qabiliyyətinin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərir. Vergi gəlirlərindəki dəyişikliklərin dövlət büdcəsinin ayırmalarını və xərcləmə qərarlarını necə dəyişdirə biləcəyinin kəmiyyətə öyrənilməsinə təklif etdiyinə görə, dövlət xərcləri ilə vergi gəlirləri arasındakı əlaqənin təhlili siyasətçilər və iqtisadçılar üçün faydalı vasitədir. Məlumatlara görə, Azərbaycanın dövlət xərclərinin səviyyəsini müəyyən edən əsas amil vergi daxilolmalarıdır. Əlaqə güclü olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, digər amillər də hökumətin xərcləmə qərarlarına təsir göstərə bilər, ona görə də bu, mütləq səbəb-nəticəni təklif etmir. Təhlil həmçinin zaman çərçivəsini və həmin müddət ərzində iqtisadiyyatın vəziyyətini özündə əks etdirən məlumat kontekstindən təsirlənəcək. Təhlil göstərir ki, ya Azərbaycanda dövlət xərcləri ilə bağlı qərarlara inflasiyanın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmir, ya da dövlət xərcləri ilə bağlı qərarlara bu reqressiya modelinə daxil olmayan digər amillər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aschauer D.A. (1989). Is Public Expenditure Productive? *Journal of Monetary Economics*.
2. Atkinson A.B. (1995). *Public Economics in Action: The Basic Income/Flat Tax Proposal*. Oxford University Press.
3. Barro R.J. (1989). The Ricardian Approach to Budget Deficits. *Journal of Economic Perspectives*.
4. Blinder A.S., & Solow R.M. (1973). "Does Fiscal Policy Matter?", *Journal of Public Economics*.
5. Garfinkel I., Rainwater L., & Smeeding T.M. (2010). "Wealth and Welfare States: Is America a Laggard or Leader?", Oxford University Press.
6. Gülay Akgül Yılmaz. (2006). "Kamu Maliyesi", Arıkan Kitabevi, İstanbul.
7. Heckman J.J. (2006). Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children. *Science*.
8. Hanushek E.A., & Woessmann L. (2007). The Role of Education Quality in Economic Growth, World Bank Policy Research Working Paper.
9. Krueger A.B. (2003). Economic Considerations and Class Size, *The Economic Journal*.
10. Marmot M. (2005). Social Determinants of Health Inequalities. *The Lancet*.
11. Williams R. (1995). *The Sociology of Culture*. University of Chicago Press.

A.E.Hajiyeva

master student, Azerbaijan State Economic University

**Statistical analysis of the impact of the dynamics of government expenditure
on socio-economic development in Azerbaijan**

Abstract

The article examines the effects of increased public spending on education, health, social welfare programs, employment and labor markets, and cultural and community development. At the same time, the relationship between public spending and economic growth in Azerbaijan, the relationship between public spending and Gross Domestic Product, the relationship between public spending and tax revenues, and the relationship between public spending and inflation were analyzed. Also, the dynamics of the growth of expenditures allocated from the budget of Azerbaijan for a ten-year period were compiled and evaluated.

Key words: *public expenditure, GDP, economic growth, tax revenues, inflation, dynamics.*

А.Э.Гаджиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Статистический анализ влияния динамики государственных расходов на социально-экономическое развитие Азербайджана

Резюме

В статье исследуются последствия увеличения государственных расходов на образование, здравоохранение, программы социального обеспечения, занятость и рынки труда, а также культурное и общественное развитие. В то же время были проанализированы связь между государственными расходами и экономическим ростом в Азербайджане, связь между государственными расходами и валовым внутренним продуктом, связь между государственными расходами и налоговыми поступлениями, а также связь между государственными расходами и инфляцией. Также была составлена и оценена динамика роста расходов, выделенных из бюджета Азербайджана за десятилетний период.

Ключевые слова: *государственные расходы, ВВП, экономический рост, налоговые поступления, инфляция, динамика.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-71-75>

F.F.Bayramov
magistrant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
fazilby1899@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.01.2024

The article was received by editorial board on 30.01.2024

Статья принята к печати 30.01.2024

DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Xülasə

Dövlət idarəçiliyi cəmiyyətin ehtiyaclarına xidmət etmək üçün dövlət siyasət və proqramlarının təşkili, idarə edilməsi və həyata keçirilməsinə aiddir. O, resursların koordinasiyasını, qərar qəbul etmə proseslərini və dövlət xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutur. Yaxşı işləyən dövlət idarəetmə sistemi hökumətin səmərəli fəaliyyəti və vətəndaşlara xidmətlərin göstərilməsi üçün çox vacibdir. O, siyasətin formalaşdırılması, büdcənin tərtibi, kadrların idarə edilməsi, qanun və qaydaların həyata keçirilməsi kimi müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edir. Əsas prinsiplərə şəffaflıq, hesabatlılıq və ictimaiyyətin ehtiyaclarına cavab vermək daxildir. Dövlət idarəçiləri dövlət orqanlarının rəvan fəaliyyətinin təmin edilməsində, səmərəliliyin artırılmasında və ictimai etimadın artırılmasında mühüm rol oynayırlar. Sahə idarəetmənin, texnologiyanın və sosial tələblərin dəyişən dinamikası ilə inkişaf etməyə davam edir.

***Açar sözlər:** dövlət, idarəetmə sistemi, dövlət idarəetmə sisteminin rolu.*

GİRİŞ

Dövlət idarəçiliyi istər yerli, istər regional, istərsə də milli səviyyədə müxtəlif səviyyələrdə hökumətlərin fəaliyyətində əsas rol oynayan dinamik və çoxşaxəli sahədir. Özündə dövlət idarəçiliyi dövlət qurumlarının qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün dövlət resurslarının planlaşdırılmasını, təşkilini, istiqamətləndirilməsini və nəzarət edilməsini nəzərdə tutur. O, siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsindən tutmuş ictimai xidmətlərin səmərəli təqdim edilməsinə qədər geniş spektrli fəaliyyətləri əhatə edən idarəetmənin dayacağı kimi xidmət edir.

Dövlət idarəçiliyinin əsas məqsədlərindən biri dövlət məmurları ilə xidmət etdikləri vətəndaşlar arasında körpü yaratmaqdır. Bu, effektiv idarəetmə ilə ictimaiyyətin ehtiyac və istəklərinə cavabdehlik arasında incə balans tələb edir. Şəffaflıq və hesabatlılıq dövlət idarəçiliyinin əsasını təşkil edən, qərarların qəbulu proseslərinin açıq, əlçatan və nəzarət altında olmasını təmin edən mühüm prinsiplərdir. Cəmiyyətlər inkişaf etdikcə, dəyişən demoqrafik vəziyyətə, texnoloji irəliləyişlərə və global çağırışlara uyğunlaşaraq dövlət idarəçiliyi də dəyişməlidir [4].

Dövlət idarəçiliyinin əsas komponentlərinə siyasətin təhlili, büdcə tərtibi, insan resurslarının idarə edilməsi, qanun və qaydaların icrası daxildir. Dövlət idarəçilərinə əhalinin müxtəlif ehtiyaclarını qarşılıqlı olaraq hökumətin daha geniş məqsədlərinə uyğun əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək tapşırılıb. Effektiv dövlət idarəçiliyi tək-cə resursların səmərəli bölüşdürülməsi deyil, həm də hökumət və onun vətəndaşları arasında etimad və əməkdaşlıq mühitinin gücləndirilməsidir.

Bu illər ərzində dövlət idarəçiliyi sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verib. Elektron idarəetmə və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu kimi texnoloji yeniliklər dövlət xidmətlərinin necə təqdim edildiyini və hökumətlərin öz tərkib hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini yenidən formalaşdırıb.

Qlobal problemlərin artan qarşılıqlı əlaqəsi dövlət idarəçiliyinə daha çox əməkdaşlıq və uyğunlaşan yanaşmanı zəruri edib.

TƏHLİL VƏ MÜZAKİRƏ

Dövlət idarəetmə sistemi dövlət siyasət və proqramlarının həyata keçirilməsinə və idarə olunmasına imkan verən strukturlar, proseslər və təcrübələr məcmusudur. Dövlət idarəçiliyi sistemi, icmanın məqsədində ictimai marağa nail olmaq üçün hökumət əməkdaşlığının planlaşdırılması, təşkili, istiqamətləndirilməsi, əlaqələndirilməsi və nəzarəti kimi fəaliyyətləri əhatə edir.

Dövlət idarəetmə sistemi müxtəlif ölkələr, regionlar və hökumət səviyyələri üzrə dəyişən mürəkkəb və dinamik sistemdir. Dövlət idarəçiliyi sisteminə tarixi, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni kontekstlər, habelə konstitusiyaya və hüquqi çərçivələr, inzibati ənənələr və mədəniyyətlər, təşkilati strukturlar və funksiyalar, insan resursları və imkanları kimi müxtəlif amillər təsir edir.

Dövlət idarəetmə sistemi 21-ci əsrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma, demokratikləşmə, mərkəzsizləşdirmə və diversifikasiyanın təsirlərinin idarə edilməsi, səmərəlilik, effektivlik, ədalətlik və etika tələblərinin balanslaşdırılması, ictimaiyyətin keyfiyyətinin və həssaslığının artırılması kimi müxtəlif çağırışlar və imkanlarla üzləşir [1]. Bu problemləri həll etmək üçün dövlət idarəetmə sistemi özünün əsas dəyər və prinsiplərini qoruyub saxlamaqla uyğunlaşmalı və yenilik etməlidir.

Qeyd edək ki, dövlət idarəetmə sistemi insanların və cəmiyyətin həyatına və rifahına təsir edən mühüm və aktual bir sistemdir. Dövlət idarəetmə sistemi cəmiyyətin və ətraf mühitin dəyişən ehtiyac və gözləntilərinə cavab verməyə çalışdığı üçün daim öyrənmə və təkmilləşdirmə tələb edən bir sistemdir. Dövlət idarəetmə sistemi ictimai rifah və ümumi mənafeyə töhfə verdiyi üçün daha çox diqqət və təqdirə layiq bir sistemdir. Dövlət idarəetmə sisteminin əsas elementləri bunlardır:

- Hesablılıq - Bu element dövlət məmurlarının və qurumlarının öz hərəkətləri və qərarlarına görə ictimaiyyət və digər maraqlı tərəflər qarşısında cavab vermə öhdəliyinə aiddir. Hesabatlılıq şəffaflığı, məsuliyyəti və cavabdehliyi, habelə nəzarət, qiymətləndirmə və əks əlaqə mexanizmlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

- Legitimlik - Bu element ictimai və digərləri ərəfindən dövlət idarəetmə sisteminin səlahiyyətinin və etibarlılığının qəbulu və tanınmasına aiddir. Legitimlik qanunun aliliyinə riayət edilməsindən, insan hüquqlarına və demokratik prinsiplərə hörmətdən, xalqın idarəçilik prosesində təmsil olunmasından və iştirakından asılıdır [7].

- Effektivlik - Bu element dövlət idarəetmə sisteminin resurslardan və vaxtdan optimal istifadə etməklə öz məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq qabiliyyətinə aiddir. Səmərəlilik dövlət əməliyyatlarının planlaşdırılmasını, təşkilini, istiqamətləndirilməsini, əlaqələndirilməsini və nəzarət edilməsini, həmçinin performansın ölçülməsi və idarəetmə üsullarının tətbiqini tələb edir.

- Məsuliyyət - Bu element dövlət idarəetmə sisteminin cəmiyyətin ən yaxşı mənafeyinə uyğun fəaliyyət göstərmək, ictimai dəyərləri və prinsipləri qorumaq vəzifəsini ifadə edir. Məsuliyyət dövlət idarəetmə sisteminin dövlət siyasəti və proqramları ilə uyğunlaşdırılmasını, habelə dövlət məmurlarının və qurumlarının etik davranışını və peşəkarlığını nəzərdə tutur.

- Nümayəndəlik - Bu element ictimaiyyətin və cəmiyyətin müxtəlifliyi və plüralizminin dövlət idarəetmə sistemində əks olunmasına və daxil edilməsinə aiddir. Nümayəndəlik qadınlar və təcrid olunmuş qruplar üçün bərabər imkanların və ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasını, insanların müxtəlif ehtiyac və üstünlüklərinin tanınmasını və yerləşdirilməsini nəzərdə tutur [5].

- Etika - Bu element dövlət idarəetmə sisteminin davranış və qərarlarını istiqamətləndirən əxlaqi standartlara və normalara aiddir. Etika dürüstlük, qərəzsizlik, ədalətlik və ictimai xidmət dəyərlərini, həmçinin davranış kodeksinə riayət etməyi, maraqların toqquşmasının qarşısının alınması və həllini əhatə edir.

Dövlət idarəetmə sistemi qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə təsir edən, dövlət idarəetmə sisteminin fəaliyyətini və keyfiyyətini formalaşdıran müxtəlif elementlərdən ibarətdir. Dövlət idarəet-

mə sistemi cəmiyyətin və ətraf mühitin dəyişən ehtiyaclarına və gözləntilərinə uyğunlaşaraq və yeniliklər etməklə, bu elementləri tarazlaşdırmalı və inteqrasiya etməlidir.

Dövlət idarəetmə sisteminin komponentini dörd əsas kateqoriyaya bölmək olar:

1. ictimai təşkilat;
2. dövlət siyasəti;
3. dövlət idarəetməsi;
4. dövlət xidməti [2].

Hər bir kateqoriya qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə təsir edən, dövlət idarəetmə sisteminin fəaliyyətini və keyfiyyətini formalaşdıran bir neçə alt komponentdən ibarətdir:

- İctimai təşkilat - Bu komponent dövlət məmurları və institutlarının rollarını, funksiyalarını və əlaqələrini müəyyən edən formal və qeyri-rəsmi strukturlara və tənzimləmələrə aiddir. İctimai təşkilat nazirliklər, idarələr, agentliklər və yerli özünüidarəetmə orqanları kimi inzibati vahidlərin dizaynını və təsnifatını, habelə onlar arasında səlahiyyət və vəzifələrin bölüşdürülməsini və əlaqələndirilməsini əhatə edir [3]. İctimai təşkilat həmçinin dövlət qulluqçularının iş qəbulu, təlimi, qiymətləndirilməsi, yüksəldilməsi və nizam-intizamı kimi dövlət qulluğu sisteminin yaradılması və tənzimlənməsini əhatə edir.

- Dövlət siyasəti - Bu komponent dövlət idarəetmə sisteminin fəaliyyət və qərarlarını istiqamətləndirən məqsədlər, vəzifələr və strategiyalara aiddir. Dövlət siyasəti ictimai problemlərə və ehtiyacları cavab verən siyasət və proqramların formalaşdırılması, təhlili, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Dövlət siyasətinə vətəndaşlar, maraq qrupları, ekspertlər və media kimi maraqlı tərəflərin siyasət prosesində iştirakı və məsləhətləşmələri də daxildir.

- İctimai idarəetmə - Bu komponent resurslardan və vaxtdan optimal istifadə etməklə dövlət idarəetmə sisteminə öz məqsəd və vəzifələrinə nail olmağa imkan verən üsullara aiddir. Dövlət idarəçiliyinə dövlət əməliyyatlarının planlaşdırılması, təşkili, istiqamətləndirilməsi, əlaqələndirilməsi və nəzarəti, həmçinin performansın ölçülməsi və idarəetmə üsullarının tətbiqi daxildir. Dövlət idarəetməsi, həmçinin dövlət idarəetmə sisteminin səmərəliliyini, effektivliyini, ədalətliliyini və etikasını yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan innovasiya və islahat təşəbbüslərini əhatə edir [6].

- İctimai xidmət - Bu komponent ictimaiyyətin və cəmiyyətin ehtiyac və gözləntilərinə cavab verən ictimai mal və xidmətlərin çatdırılması və təmin edilməsinə aiddir. Dövlət xidmətinə təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, ictimai təhlükəsizlik, ətraf mühit və sosial rifah kimi ictimai xidmətlərin və malların keyfiyyəti və həssaslığı daxildir. Dövlət qulluğuna həmçinin dövlət idarəetmə sisteminin uyğunluğunu və əks əlaqəsini təmin edən hesabatlılıq və şəffaflıq mexanizmləri, habelə dövlət xidmətinin mükəmməlliyinin tanınması və mükafatlandırılması daxildir. Dövlət idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə təsir edən, dövlət idarəetmə sisteminin fəaliyyətini və keyfiyyətini formalaşdıran müxtəlif kateqoriya və alt komponentlərdən ibarətdir. Dövlət idarəetmə sisteminin komponenti cəmiyyətin və ətraf mühitin dəyişən ehtiyaclarına və gözləntilərinə uyğunlaşma və yeniliklər etməklə bu kateqoriyaları və alt komponentləri balanslaşdırmalı və inteqrasiya etməlidir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, dövlət idarəçiliyinin tədqiqi bütün dünyada hökumətlərin səmərəli fəaliyyətinin əsasını təşkil edən mürəkkəb fəaliyyət şəbəkəsini işıqlandırır. İntizam kimi, o, sadəcə bürokratik səmərəliliyə diqqət yetirməkdən, cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına cavabdehlik, şəffaflıq və uyğunlaşmanı əhatə edən daha geniş anlayışa çevrilmişdir. Dövlət idarəçiliyinin əhəmiyyəti onun ədalətliliyi, ədalətliliyi və dövlət resurslarından məsuliyyətli istifadəni təmin edən prinsipləri təcəssüm etdirən hökumətlə xidmət etdiyi vətəndaşlar arasında dayaq rolunu oynamasındadır.

Tarix boyu dövlət idarəçiliyi sosial, texnoloji və qlobal transformasiyalara cavab verərək paradigma dəyişikliklərinə tab gətirmişdir. İerarxik strukturları və formal prosedurları ilə ənənəvi bürokratik model öz yerini daha çevik, iştirakçı və innovativ yanaşmalara verib. Sürətli texnoloji

tərəqqi ilə əlamətdar olan dövrdə e-idarəetmə və məlumat analitikasının inteqrasiyası dövlət xidmətlərinin səmərəliliyini və əlçatanlığını artıraraq prosesləri sadələşdirib. Dövlət idarəçiliyinin inkişaf edən mənzərəsi sabitlik və uyğunlaşma, ənənə və innovasiya arasında tarazlıq yaratmaq üçün davamlı səyləri əks etdirir.

Əsas odur ki, dövlət idarəçiliyi monolit bir qurum deyil, cəmiyyətin müxtəlif sektorları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və onlara təsir göstərən dinamik bir sahədir. Onun təsiri sosial-iqtisadi mənzərəni formalaşdıran siyasətlərin formalaşdırılmasında, icmaların rifahına təsir edən resursların bölüşdürülməsində və fərdlərin həyatına birbaşa təsir edən xidmətlərin göstərilməsində hiss olunur. Dövlət idarəçiləri ictimai etimadın idarəçiləri kimi mürəkkəb etik mülahizələri, siyasi təzyiqləri və daim müxtəlif və bir-biri ilə əlaqəli qlobal birləşmənin tələblərini idarə etməlidirlər.

İrəlİYə baxsaq, dövlət idarəçiliyinin qarşısında duran vəzifələr çoxşaxəlidir. Yaranan texnologiyalardan səmərəli istifadə, mürəkkəb hökumətlərarası əlaqələrin idarə edilməsi, davamlı və inklüziv inkişafa can atmaq kimi məsələlər bu sahəni formalaşdırmaqda davam edəcək. Bundan əlavə, vətəndaşların daha çox iştirakı və demokratik proseslərin gücləndirilməsi üçün davam edən axtarışlar dövlət idarəçiliyi sahəsində davamlı düşüncə və təkmilləşdirmə ehtiyacını vurğulayır.

Əslində, dövlət idarəçiliyinin tədqiqi və təcrübəsi hesabatlılıq, şəffaflıq və cavabdehlik prinsiplərinin nəinki qorunduğu, həm də davamlı olaraq təkmilləşdirildiyi effektiv idarəetmə üçün davamlı axtarışları təmsil edir. Dünya inkişaf edən mürəkkəbliklərlə mübarizə apardıqca, möhkəm və uyğunlaşa bilən dövlət idarəçiliyi sisteminin əhəmiyyəti getdikcə daha aydın görünür - bu, cəmiyyətin rifahına nail olmaq və demokratik idealların həyata keçirilməsində dayaq nöqtəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adriana E.A. (2017). "State and Municipal Management System", Rio de Janeiro, "Scholastic Corporation", 443 p.
2. Alberto G. (2014). "Planning in the State and Municipal System", Santiago, "Education", 441 p.
3. Alexander L. (2019). "Modern Public Administration", Heidelberg, "Luna", 539 p.
4. Alexey P. (2017). "Theoretical Foundations of Public Administration", London, "Cambridge University Press", 455 p.
5. Catherine O. (2019). "State Entrepreneurship", London, "Penguin Random House", 567 p.
6. Chang X. (2016). Public Management System, "Tianjin, People's Publishing House", 235 p.
7. Connolly R. (2015). "The Political Economy", Abingdon, "Thebook", 432 p.

F.F.Bayramov

*master student, Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan*

Public administration system

Abstract

Public administration refers to the organization, management, and implementation of government policies and programs to serve the needs of the public. It involves the coordination of resources, decision-making processes, and the delivery of public services. A well-functioning public administration system is crucial for the effective functioning of government and the delivery of services to citizens. It encompasses various activities such as policy formulation, budgeting, personnel management, and the implementation of laws and regulations. Key principles include

transparency, accountability, and responsiveness to the public's needs. Public administrators play a vital role in ensuring the smooth operation of government agencies, promoting efficiency, and fostering public trust. The field continues to evolve with the changing dynamics of governance, technology, and societal demands.

Key words: *state, management system, the role of the state management system.*

Ф.Ф.Байрамов

*магистрант, Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

Система государственного управления

Резюме

Государственное управление относится к организации, управлению и реализации государственной политики и программ для удовлетворения потребностей общественности. Он включает в себя координацию ресурсов, процессов принятия решений и предоставления государственных услуг. Хорошо функционирующая система государственного управления имеет решающее значение для эффективного функционирования правительства и предоставления услуг гражданам. Он включает в себя различные виды деятельности, такие как формулирование политики, составление бюджета, управление персоналом и выполнение законов и постановлений. Ключевые принципы включают прозрачность, подотчетность и реагирование на потребности общественности. Государственные администраторы играют жизненно важную роль в обеспечении бесперебойной работы государственных учреждений, повышении эффективности и укреплении общественного доверия. Эта область продолжает развиваться вместе с меняющейся динамикой управления, технологий и социальных требований.

Ключевые слова: *государство, система управления, роль системы государственного управления.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-76-83>

S.E.Zeynalova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sabrina.zynlv@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.01.2024

The article was received by editorial board on 09.01.2024

Статья принята к печати 09.01.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN MƏQSƏDLİ BÜDCƏ PROQRAMLARI ƏSASINDA FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Büdcə prosesinin islahatları üzrə milli proqramların həyata keçirilməsində uğur bilavasitə islahatın istiqamətlərinin və onun son məqsədlərinin aydın dərk edilməsindən, dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinin idarə edilməsinin ilkin səviyyəsinin səriştəli qiymətləndirilməsindən, hazırlıq dərəcəsiindən asılıdır. Beləliklə, indiki mərhələdə xarici ölkələrdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakıların sonrakı həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- nəticəyönümlü büdcə alətləri;
- proqram-məqsədli və ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması üsulları.

Bu, dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinin idarəetmə sistemindəki dəyişikliklər, büdcə prosesində qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı əlaqə mexanizminin transformasiyası ilə bağlıdır.

Açar sözlər: büdcə, nəticəyönümlü büdcələşdirmə, dövlət proqramları.

GİRİŞ

Yeni iqtisadi reallıq şəraitində qlobal maliyyə sisteminin, maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin qeyri-sabitliyi, bütün ölkələrdə dövlət xərclərinin optimallaşdırılması üçün tələblərin sərtləşdirilməsi və sosial-iqtisadi siyasətin korreksiyası, büdcə sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi məsələləri, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi və maliyyə təminatının əldə edilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin səmərəli və məsuliyyətli idarə olunması prinsiplərinin tətbiqi zərurətinin beynəlxalq səviyyədə tanınması istər bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, istərsə də keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə büdcə prosesinin icrasına yeni yanaşmalardan istifadə olunmasına səbəb olmuşdur.

Bu yanaşmalar çərçivəsində büdcə prosesinin həyata keçirilməsi və zəruri büdcə islahatları maliyyə sabitliyini və dövlət xərclərinin səmərəliliyini təmin etmək üçün orta və uzunmüddətli büdcə planlamasından istifadə etməklə məsuliyyətli fiskal siyasətin yaradılmasına və nəticələrə görə məsuliyyətin artırılmasına yönəlib [1].

Son onilliklərdə inkişaf etmiş və keçid iqtisadiyyatı olan bir çox ölkələrdə büdcə prosesinin həyata keçirilməsinə yeni yanaşmalar dövlət (bələdiyyə) maliyyə idarəetmə sisteminin və onun elementlərinin islahatı ilə əlaqələndirilmişdir:

- büdcənin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması;
- büdcə vəsaitlərinin operativ idarə edilməsi;
- dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti.

İslahat səmərəli və məsuliyyətli idarəetmə prinsiplərinə uyğun həyata keçirilib. Xaricdə büdcə prosesinin yenilənməsinin hüquqi əsasını beynəlxalq təşkilatlar (BVF, Dünya Bankı, OECD), Avropa İttifaqı tərəfindən rəsmi olaraq qəbul edilmiş, dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin səmərəli idarə olunmasına yönəlmiş məcəllələr, tövsiyələr, qaydalar, prosedurlar və digər metodoloji sənədlər təşkil etmişdir. Büdcə islahatlarının həyata keçirilməsi və onların əhatə etdiyi səmərəli dövlət maliyyə idarəçiliyi aspektləri ilə bağlı çoxlu sayda hazırlanmış beynəlxalq hüquqi aktların və metodiki materialların olmasına baxmayaraq, beynəlxalq təşkilatların hüquqi normaları və metodiki tövsiyələri bir sıra hallarda büdcənin qiymətləndirilməsində müxtəlif yanaşmalardan istifadə edir. Dünya təcrübəsində büdcə islahatlarının aparılmasının vahid prinsip və üsullarının olmaması, ölkələrin iqtisadi inkişafının müxtəlif səviyyələri, siyasi və digər amillər büdcə prosesində islahatların aparılmasında müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunmasına səbəb olmuşdur.

Effektiv dövlət maliyyə idarəçiliyi konsepsiyasının (Effektiv Dövlət Maliyyə İdarəetməsi, PFM) həyata keçirilməsi çərçivəsində xarici ölkələrdə büdcə prosesinin islahatları aparılıb və aparılmaqdadır. Bu konsepsiya büdcə vəsaitlərinin ən səmərəli istifadəsinə, dövlət (bələdiyyə) maliyyəsi sahəsində şəffaflığın və hesabatlılığın yüksək səviyyəsinə və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəlib. Bu konsepsiyanın büdcə prosesi çərçivəsində tətbiqi üzrə xarici təcrübəni səciyyələndirərək, dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinin səmərəli idarə edilməsi konsepsiyasının həyata keçirilməsinin dörd əsas modelini müəyyən edə bilərik ki, onların icrası zamanı büdcə prosesi təkmilləşdirilir.

Fransada büdcə prosesində aparılan islahatlar nəticəsində dövlət (bələdiyyə) xərclərinin idarə edilməsində parlamentin rolu dəyişib. Bu ölkədə büdcə prosesində islahatların həyata keçirildiyi "Maliyyə qanunvericiliyi haqqında" Konstitusiya və ya Üzvi Qanun parlamentarilər tərəfindən yazılmışdır ki, bu da parlament üzvlərinin büdcə prosesində hüquqlarının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsini izah edir. Hazırda parlament dövlət büdcəsinin xərclər hissəsinə baxılarkən nazirlik proqramları üzrə xərclərin həcmnin bölüşdürülməsi və təsdiq edilməsində daha böyük sərbəstlik əldə edib. Bu qurum hökumətin təklif etdiyi Fransa dövlət büdcəsinin ümumi xərcləri əsasında proqram və missiyalara büdcə vəsaiti ayırır. Parlamentdə dövlət büdcəsinin xərclər hissəsinə baxılarkən əsas müzakirə mövzusu proqramın yekunları və onlara nail olunmasının göstəriciləridir. Beləliklə, büdcə prosesində aparılan islahatlar nəticəsində parlament aşağıdakılar sahəsində hüquqlarını genişləndirdi:

- qanunvericilik orqanlarında onun layihəsinə baxılması və təsdiq edilməsi mərhələsində dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsü;

- dövlət büdcəsinin icrasının gedişi üzərində parlament nəzarətinin gücləndirilməsinə səbəb olan Fransanın dövlət büdcəsinin icrasına dair cari məlumatların əldə edilməsi (hazırda parlament büdcə xərclərinin həcmi və istiqamətləri haqqında ətraflı məlumata malikdir və büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi haqqında hesabatla birlikdə icra hakimiyyəti başçılarını çağırmaq hüququ) [2].

Büdcə islahatı nəticəsində Fransanın icra hakimiyyəti orqanlarının büdcə prosesində hüquqları da genişləndirilib. Büdcənin icrası zamanı hökumət xərclər proqramının idarə edilməsinə cavabdeh olan vəzifəli şəxs vasitəsilə maliyyə ili ərzində hər bir proqram üzrə vəsaitin ayrılmasını dəyişdirə bilər, ancaq hər bir proqramın (missiyanın) təsdiq edilmiş büdcəsi çərçivəsində öz növbəsində proqram (missiya) büdcələri maliyyə ili ərzində dəyişə bilməz. Bununla belə, zəruri hallarda, xərc proqramlarının idarə edilməsinin çevikliyi artırmaq üçün aşağıdakı variantlar təqdim olunur:

- ümumi dövlət məqsədləri üçün ayırmalardan və ya ehtiyat ehtiyatından sahə proqramlarının maliyyələşdirilməsinə əlavə büdcə ayırmaları yönəltmək;

- növbəti büdcə ilinə vəsait köçürmək (büdcə ayırmaları məbləğinin 3%-ə qədər).

Fransada büdcə prosesində islahatların aparılması məqsədi kimi büdcə ayırmalarından istifadəyə görə məsuliyyətin artırılması dövlət proqramlarının qiymətləndirilməsi meyarlarının, dövlət proqramlarının rəhbərləri üçün hesabat formalarının, habelə ayrı-ayrı şöbələrin strukturunda dəyişikliklər edilməsi.

Hazırda dövlət proqramları üç əsas meyar (məqsəd kateqoriyaları) üzrə qiymətləndirilir:

- sosial və iqtisadi göstəricilər;
- xidmətlərin keyfiyyəti;
- səmərəlilik (son iki kateqoriya vətəndaş, istifadəçi və vergi ödəyicisi baxımından qiymətləndirilir).

Hazırda Fransanın dövlət büdcəsində minə yaxın göstəricinin 18%-i dövlət xidmətlərinin keyfiyyət göstəriciləri, 30%-i iqtisadi səmərəlilik və yarıdan bir qədər az hissəsi sosial-iqtisadi göstəricilərdir. Sosial göstəricilərin və göstəricilərin üstünlük təşkil etməsi digər məsələlərlə yanaşı, ölkənin qarışıq iqtisadiyyat modelinin sosial yönümlü olması ilə izah olunur. Fransanın büdcə prosesində büdcə vəsaitlərinin daha məsuliyyətli idarə edilməsinə də aşağıdakılar kömək edir:

- dövlət proqramlarının icrasına cavabdeh olan nazirliklər tərəfindən nəticələrə nail olmaq üzrə öhdəliklərin qəbul edilməsi;
- fəaliyyətiniz haqqında məlumat vermək;
- illik fəaliyyət planının (İllik Fəaliyyət Planı) və departamentin fəaliyyətinin nəticələrinə və onların xərclərinə dair illik hesabatın (İllik Fəaliyyət Hesabatı) məcburi təmin edilməsi.

Bundan əlavə, nəticəyə əsaslanan büdcələşdirmənin tətbiqi Fransanın İqtisadiyyat, Maliyyə və Sənaye Nazirliyindən təkcə əlaqələndirmə və izahat işini deyil, həm də yeni daxili bölmənin Dövlət Proqramlarının Ekspertizası Komitəsinin yaradılmasını tələb edirdi. Bu struktur dövlət proqramının müəyyən edilmiş missiyaya, proqramın fəaliyyətinin isə məqsədlərinə uyğunluğunu yoxlayır. O, həmçinin proqrama cəlb olunmuş bütün şöbələr tərəfindən proqramın idarə edilməsinin təşkilinə nəzarət edir.

Büdcə sisteminin tətbiqinin müvəffəqiyyəti və onun effektivliyi aşağıdakılardan asılıdır:

- büdcələşdirmənin mahiyyətinin düzgün başa düşülməsi;
- büdcə tərtibinin həyata keçirilməsinin metodoloji prinsipləri və büdcənin icrasına nəzarət prosedurları haqqında biliklər.

Təşkilatın səmərəli maliyyə idarə edilməsi bütün maliyyə resurslarını, onların mənbələrini və təsərrüfat subyektinin əlaqələrini planlaşdırmaqla mümkündür. Son zamanlar müəssisələr müəssisənin və onun struktur bölmələrinin fəaliyyəti üçün büdcə planlaşdırma sistemindən getdikcə daha çox istifadə edirlər. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dövlət büdcəsinin digər məqsədləri ilə yanaşı, büdcənin sosial-iqtisadi proqramlar əsasında formalaşdırılması da müəyyənləşdirilmişdir. Digər tərəfdən, ölkə Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında" fərmanı ölkənin sosial-iqtisadi prioritetləri nəzərə alınmaqla məqsədli büdcə proqramlarının hazırlanmasını, habelə bu proqramların nəticələri ölkənin büdcə paketində [2]. Son illərdə ümumi sayı 100-dən çox olan bir neçə əhatəli və çoxlu məqsədli büdcə proqramları qəbul edilmişdir.

Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1) Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər) kompleks proqramları, Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan (2004-2008), Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013) [2];

2) məqsədli proqramlar Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər), Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2006-cı illər), İnformasiyalaşdırma üzrə Dövlət Proqramı. 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin, AR-da xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkilinin İnkişaf Proqramı, Uşaqların uşaq müəssisələrindən ailələrə və alternativ təhsilə verilməsi üzrə Dövlət Proqramı MR-də qayğı (2006-2015), Peşə təhsili-

nin inkişafı Proqramı (2007-2012), MR-da 2009-2013-cü illərdə ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı və s. [1, 3].

Təəssüf ki, hazırda qəbul edilmiş məqsədli proqramların nəticələrinin monitorinqi və ya qiymətləndirilməsi sistemi, ortamüddətli planlaşdırma mexanizmi, büdcə prosesinə daxil edilən büdcə xərclərinin səmərəliliyini və səmərəliliyini təmin edən mexanizm də mövcud deyil.

Ortamüddətli planlaşdırmanın bir forması olan Ortamüddətli Büdcə Xərcləri Çərçivəsi (MTEF) Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramına əlavə edilmişdir. Bu da öz növbəsində məqsədyönlü proqramlardan çox, SSRİ ilə hərtərəfli proqramlar arasında əlaqədən danışır.

SSRİ aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- bütün xərc islahatları makroiqtisadi sabitliyin qorunması şərti ilə aparılacaq;
- büdcə təşkilatlarının əməkhaqqı sistemində islahat aparılacaq;
- səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri yaxşılaşdırılacaq;
- iqtisadi artımı saxlamaq üçün hökumət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq;
- əsaslı xərclər Dövlət İnvestisiya Proqramı əsasında həyata keçiriləcək;
- büdcə təşkilatlarının kommunal xidmətlərin ödənilməsini təmin etmək, mal və xidmətlərə görə xərclər artırılacaq.

Amma bütün bu prinsiplər fərdi problemlərin həllinə deyil, yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmişdi. Eyni zamanda, unutmamaq olmur ki, hökumətimiz yoxsulluğun səviyyəsini 2001-ci ildəki 49%-dən 2010-cu ildə 9,1%-ə endirə bilmişdir. Başqa sözlə, hazırkı mərhələdə biz xərclərimizi BMHS ilə əlaqələndirmək məqsədi ilə MHBS qəbul etmişik.

Digər tərəfdən, hazırda Neft Fondundan transfert dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün dəqiq qaydalar yoxdur ki, bu da öz növbəsində büdcənin planlaşdırılması prosesini çətinləşdirir. Beləliklə, mövcud vəziyyət dövlət resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması imkanlarını və stimullarını məhdudlaşdırır. Məqsədli proqramlar əsasında büdcənin formalaşdırılmasında Azərbaycan təcrübəsinin bütün çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq, bu problemin həlli üçün xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı [5].

Son bir neçə onillikdə RBB metodu Britaniya Birliyi ölkələrində, ABŞ, İsveç, Hollandiya, digər OECD ölkələrində, həmçinin inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə, o cümlədən Baltikyanı və MDB tətbiq olunur. Xüsusilə vurğulamaq istərdim ki, söhbət bütün proqramlardan deyil, yalnız məqsədli büdcə proqramlarından gedir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, proqramlar iki kateqoriyaya bölünür: hərtərəfli və məqsədyönlü. Kompleks proqramlar dedikdə regionun və ya ölkənin mürəkkəb problemlərinin həllinə yönəlmiş proqramlar, məqsədli proqramlar isə regionun və ya ölkənin, qrupun və ya sənayenin konkret məqsədlərinin həllinə yönəlmiş proqramlar başa düşülür.

Beləliklə, bu kateqoriyadakı bütün problemləri həll etmək üçün nəticəyə əsaslanan büdcədən (RBB) istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bəzi ölkələrin təcrübəsinə nəzər salmaq [3].

Fransa nəticəyə əsaslanan büdcə sistemində keçid 2001-ci ildə başlayıb. Dövlət maliyyəsi haqqında konstitusiyaya qanununun qəbulu ilə ölkədə ənənəvi büdcə sistemindən nəticəyə əsaslanan sistemə keçid başlayıb. Büdcə xərcləri üç səviyyəli struktur formasına malikdir. Birinci səviyyədə dövlət siyasətinin orta və uzunmüddətli dövr üçün əsas istiqamətlərini əks etdirən 34 missiya təqdim olunur. Parlament bu missiyalar səviyyəsində büdcəni təsdiq edir. Missiyalar hökumət tərəfindən irəli sürülür, parlament isə vahid missiyaya xidmət edən proqramlar arasında xərclərin bölüşdürülməsinə dəyişiklik edə bilər.

İkinci səviyyə 140-a yaxın proqramı təmsil edir, onların hər biri konkret missiyaya həyata keçirmək üçün ardıcıl fəaliyyət kompleksini əhatə edir və müəyyən göstəricilərlə əlaqəli strategiya və bir sıra məqsədlərlə xarakterizə olunur.

Üçüncü səviyyə 500 alt proqram və proqram məqsədlərini və büdcə resurslarından istifadəni aydınlaşdıran fəaliyyətlər daxildir.

Missiyalar bir anda bir neçə nazirliyin tabeliyinə düşə bilər, yəni onların həyata keçirilməsi təkə idarə deyil, həm də idarələrarası proqramların yaradılmasını tələb edəcəkdir. Müəyyən bir proqram üçün məsuliyyət, hətta idarələrarası proqram olsa belə, birdən çox nazirliyin üzərinə düşür. Hər bir proqramı idarə etmək üçün məsul şəxs təyin olunur. Müvafiq nazirlik xərcləri proqramları çərçivəsində məsul şəxs vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi və ayırmaları növbəti büdcə ilinə keçirmək üçün demək olar ki, tam sərbəstlik əldə edir. Artan çeviklik müqabilində proqram meneceri öz məqsədlərinə sadıq olmalı və proqram xərclərini idarə etmək üçün cavabdeh olmalıdır. Bunun üçün üç meyardan istifadə olunur: sosial və iqtisadi göstəricilər, xidmətlərin keyfiyyəti və səmərəlilik.

Amerika Birləşmiş Ştatları büdcə prosesində islahatların aparılmasında ən zəngin təcrübə toplayan ölkədir. Büdcə büdcəsinin inkişafı ABŞ-ın 1993-cü ildə qəbul edilmiş “Hökumət Təşkilatlarının Fəaliyyətinin Qiymətləndirilməsi haqqında” (ORLA) federal qanunu ilə bağlıdır.

RNT Amerika büdcə siyasəti sahəsində məqsədləri müəyyən edir, o cümlədən:

- proqram məqsədlərinin işlənilib hazırlanması prosedurlarının təkmilləşdirilməsi, proqramın icrasının sosial və iqtisadi səmərəliliyinin ölçülməsi;
- proqramların sosial səmərəliliyinin artırılması və onların icrasının nəticələrinə görə dövlət orqanlarının məsuliyyətinin gücləndirilməsi.

VRİA-ya görə, federal nazirliklər və idarələr aşağıdakı sənədləri tərtib edirlər: strateji plan, il üçün iş planı və fəaliyyətin nəticələrinə dair illik hesabat. Bu sənədlər planlaşdırmanın, qəbul edilmiş qərarların icrasının və nəticələrin qiymətləndirilməsinin qapalı dövrünü təşkil edir [4].

Strateji plan minimum beş il müddətinə tərtib edilir və hər üç ildən bir düzəliş edilir. O, strateji hədəfin və uzunmüddətli dövr üçün sosial əhəmiyyətli məqsədlərin, habelə onlara nail olmaq üçün üsul və resursların formalaşdırılmasını özündə ehtiva etməlidir. Strateji plan il üçün hədəflərin müəyyən edilməsi və əldə edilmiş nəticələrin sosial səmərəliliyinin ölçülməsi üçün əsas rolunu oynayır. Bunun üçün strateji plana planlaşdırılan dövr üçün proqramların sosial effektivliyi üçün uzun və qısamüddətli hədəflərin və hədəf dəyərlərin nisbəti daxildir. İllik iş planına nazirliyin büdcəsində nəzərdə tutulan işlərin həcmi, proqram fəaliyyətinin hər bir növü üzrə sosial-iqtisadi səmərəlilik üzrə məqsədli göstəricilər daxildir. Bu plan nazirliyin strateji hədəflərini əməkdaşlarının gündəlik fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. İllik fəaliyyət hesabatında əldə edilmiş sosial fəaliyyət göstəricilərinin planlaşdırılmış göstəricilərlə müqayisəsi, habelə hesabat ili üçün proqramın icrasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı əsas nəticələr əks etdirilməlidir.

Dövlətin tənzimləyici rolu müxtəlif federal proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Proqramlar dövlət idarələri tərəfindən hazırlanır və idarə olunur. Onlar ümumi siyasətləri və icra prinsiplərini formalaşdırır, onların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı işləri həyata keçirir, nəticələri əlaqələndirir, nəzarət edir və qiymətləndirirlər. ABŞ-da dövlət proqramlarının sistematik qiymətləndirilməsi aparılır, bunun üçün reyting mexanizmindən istifadə olunur (Program Assessment Rating Tool, PART). Qiymətləndirmə müxtəlif çəki əmsallarına malik dörd hissədən ibarətdir:

- proqramın məqsədləri və strukturu - 20%;
- strateji planlaşdırma - 10%;
- idarəetmə - 20%;
- proqramın nəticələri və hesabat - 50%.

Reyting nazirliklərin doldurduğu sorğu vərəqəsi əsasında müəyyən edilir. Proqramın aşağıdakı reytingləri verilir: “effektiv”, “orta effektiv”, “adekvat”, “effektiv olmayan” və “nəticələr haqqında məlumat yoxdur” [6].

Avstraliya əvvəldən özünün ümumi federal dövlət sektorunun idarə edilməsi və büdcə çərçivəsinə sosial təsir şəklində fəaliyyətin idarə edilməsini inteqrasiya etmişdir. Bu yanaşma nazirlik və idarələrin fəaliyyətini fundamental sosial əhəmiyyətli problemlərin həllinə cəmləşdirməyə imkan

verir. Hökumət büdcə layihəsini hazırlayarkən hər bir konkret sahədə, o cümlədən sosial sferada, iqtisadiyyatda, milli təhlükəsizlikdə əldə etmək niyyətində olduğu sosial effekt şəklində yekun nəticələri müəyyən edir. Nazirliklərin büdcə sorgularında məqsədlərin və büdcə xidmətlərinin strukturu, onların maliyyələşdirilməsi metodu, icra nəticələrində dəyişikliklər barədə ətraflı məlumatlar öz əksini tapır. Ayrılmış büdcə ayırması sosial təsir formasında müvafiq nəticənin arxasında büdcə xidmətlərinin və büdcə öhdəliklərinin tam dəyərini əks etdirir.

Sektor şöbələrinin nəticələrinə dair illik hesabatlarda məqsədlərin hər biri üzrə hesabatla həsr olunmuş bölmə var. Bu bölməyə daxildir:

- məqsədin təsviri, ona nail olmaq mexanizmi, mövcud vəziyyətin təhlili, əsas problem və vəzifələr, fəaliyyət göstəricilərinin siyahısı və onun hesablanması metodologiyası, bu məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan maliyyə resursları haqqında ümumi məlumat;

- ayrı-ayrı büdcə xidmətləri və idarə olunan xərclər üzrə tapşırıqların icrası haqqında məlumat.

PB konsepsiyalarının həyata keçirilməsində xarici təcrübəni nəzərə alaraq (Azərbaycan Respublikası üçün) aşağıdakı dörd mərhələ təklif olunur.

Birinci mərhələ pilot nazirliklərin kadrlarının nəticələr üzrə idarəetməyə hazırlanması, nazirliklərin missiyasının müəyyənləşdirilməsi, müəyyən dövr üçün missiyaya uyğun olaraq nazirliklərin ən mühüm məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılması, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin işlənilib hazırlanmasıdır.

İkinci mərhələ birinci mərhələnin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, pilot nazirliklərin dairəsinin genişləndirilməsidir. Yeni pilot nazirliklər yığılmış və ümumiləşdirilmiş təcrübəni nəzərə alaraq islahatların birinci mərhələsini həyata keçirməyə, büdcənin icra göstəricilərinə əsaslanan məqsədlərə və inteqrasiya olunmuş təsnifata uyğun planlaşdırılmasına keçidə başlayır.

Üçüncü mərhələ ikinci mərhələnin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi, pilot nazirliklərin dairəsinin genişləndirilməsi, büdcə təqviminə dəyişikliklərin edilməsi, büdcə sənədlərinin yeni formatına dair tələblərin hazırlanması, proqram prinsiplərinə uyğun olaraq büdcə qanunvericiliyinə dəyişikliklərin hazırlanmasıdır.

Dördüncü mərhələ büdcə qanunvericiliyinə dəyişikliklərin edilməsi, bütün nazirlik və idarələrin proqram-məqsədli büdcələşdirilməsinə keçiddir.

Bu metodu həyata keçirərkən, bir qayda olaraq, aşağıdakı məqsədlər güdülür:

- icra etdikləri proqramların gedişi və əldə edilmiş nəticələr barədə nazirliklərin sistemik hesabatları ilə əldə edilən hökumətə ictimai etimadın gücləndirilməsi;

- proqram məqsədlərinin işlənilib hazırlanması prosedurlarının təkmilləşdirilməsi, proqramın icrasının sosial-iqtisadi səmərəliliyinin ölçülməsi, proqramların sosial səmərəliliyinin artırılması və onların icrasının nəticələrinə görə dövlət orqanlarının məsuliyyətinin gücləndirilməsi;

- çəkilən xərclər, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olma dərəcəsi və federal proqramların müqayisəli effektivliyi haqqında obyektiv məlumatların verilməsi yolu ilə əldə edilən qanunvericilik qərarlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Məqsədli büdcə proqramları əsasında büdcənin formalaşdırılmasında Azərbaycanın təcrübəsi, eləcə də beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirilir. Nəticəyönlü büdcələşdirmə metodundan istifadə edilməsi təklif olunur [6].

NƏTİCƏ

Büdcə prosesinin məqsədli büdcə proqramları əsasında formalaşdırılmasında xarici təcrübəni ümumiləşdirərək, büdcə prosesinə yeni elementlərin və texnologiyaların tətbiqinin fərqli xüsusiyyətlərini və hökumətin dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin idarə edilməsinin uğurunu müəyyən edən bir sıra əsas məqamları vurğulamaq lazımdır.

1. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin və idarəetmənin nəticələrinə görə məsuliyyətin artırılmasına yönəlmiş büdcə prosesinin islahatının aparılması bütün ölkələr üçün ümumi olan həm yanaşma və metodlardan, həm də müstəqil şəkildə işlənilib hazırlanmış

və həyata keçirilən proqramlardan kompleks istifadəni nəzərdə tutur; toplanmış tarixi təcrübəni, iqtisadi inkişaf modelini və milli büdcə sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alan prinsip və metodlar. Ona görə də hər bir ölkədə büdcə prosesi islahatının məzmunu və icra mexanizminin özünəməxsus xüsusiyyətləri və xüsusiyyətləri vardır.

2. Büdcə prosesinin islahatı on ildən çox vaxt aparan və müəyyən tədbirlər kompleksinin hərtərəfli və ardıcıl həyata keçirilməsini nəzərdə tutan uzun prosesdir. Əgər bu ardıcılıq pozularsa, o zaman büdcə prosesində islahatlar ya ləngiyir, ya da həyata keçirilməsi çətinləşir.

3. Büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinə dair model və yanaşmaların ən maraqlı və orijinal işlənməsi Anglo-Sakson hüquq ənənəsinin hüquq sistemlərinə malik inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir, burada büdcə prosesinin islahatları istər qlobal islahatların bir hissəsi kimi həyata keçirilirdi və indi də həyata keçirilir. Digər ölkələr öz təcrübələrini milli büdcə sistemə və büdcə prosesinin mərhələlərinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar, lakin icra büdcəsinin tərtibinin mürəkkəb elementlərini heç də həmişə uğurla mənimsəməirlər. Nəticəyönümlü büdcə elementlərinin ən uğurlu tətbiqi dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinin idarə edilməsində yeni orijinal inkişafın müəllifi olan ölkələr arasında baş verir.

4. Bütün xarici ölkələrdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi bütün fiskal prosedurların tam əhatə olunması üçün vergi və büdcə qanunvericiliyinin daha da inkişafı ilə bağlıdır. Dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinin səmərəli və məsuliyyətli idarə edilməsi büdcə prosesini tənzimləyən yüksək keyfiyyətli normativ hüquqi aktlardan istifadəni nəzərdə tutur ki, bu da bütün büdcə prosedurlarını yüksək səviyyədə əhatə etməli, o cümlədən hüquqi normaların aydın və birmənalı formalaşdırılmasını və onların elmi əsaslandırılmasını, orta və uzunmüddətli perspektivdə milli iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf ssenarilərini nəzərə alaraq.

5. Büdcə prosesinin bütün mərhələlərində dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinin idarə edilməsinə nəzarətin, o cümlədən qəbul edilmiş qərarların icra dərəcəsinin (həyata qabiliyyətinin) qiymətləndirilməsinin elmi əsaslandırılmış prosedurlarından, metodlarından və meyarlarından istifadəyə mühüm yer verilir.

6. Dövlət (bələdiyyə) maliyyə idarəçiliyinin nəticələrə diqqət yetirməsi dövlətin əsassız artımının qarşısını almaq üçün büdcə prosesi, mövcud və qəbul edilmiş xərc öhdəlikləri, idarəetmənin bütün səviyyələrində büdcələrin gəlir bazasında dəyişikliklər haqqında etibarlı məlumatların vaxtında verilməsini nəzərdə tutur (bələdiyyə) xərcləri, dövlət (bələdiyyə) xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, büdcə prosesi zamanı “siyasi qərarlar” riskinin azaldılması.

7. Xarici ölkələrdə büdcə prosesinə çoxlu sayda fəaliyyət göstəricilərinin daxil edilməsinə baxmayaraq, dövlət (bələdiyyə) proqramlarının icrasından sosial effektin qiymətləndirilməsi problemi və fəaliyyətin məqsəd və nəticələrinin idarə edilməsi sisteminin inteqrasiyası. Büdcə vəsaitlərinin idarəçiləri və alıcılarının büdcəyə daxil olma prosesi hələ də qalmaqdadır. Təcrübədə büdcə xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün büdcə vəsaitləri hesabına göstərilən dövlət xidmətlərinin qiymətini, kəmiyyətini və keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün ən çox səmərəlilik göstəricilərindən istifadə olunur.

8. Xarici ölkələrdə fəaliyyətin idarə edilməsi və büdcələşdirmənin tətbiqi aşağıdan yuxarıya doğru baş verə bilər, yəni əvvəlcə dövlət (bələdiyyə) qurumlarına, yuxarıdan aşağıya isə hökumət və nazirliklər səviyyəsində tətbiq edilir. Sonuncu halda, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti funksiyalar şəklində deyil, məqsəd və ya missiya şəklində formalaşır.

9. Xarici ölkələrdə büdcə prosesinin islahatının mühüm tərkib hissəsi dövlət sektorunda yeni uçot və hesabat standartlarının və büdcə prosesində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında”: ölkə Prezidentinin 2005-ci il 31 may tarixli Fərmanı.

2. Həsənov G.İ. (2016). Büdcələşdirmə müəssisədə maliyyə planlaşdırması vasitəsi kimi // Gənc alim. - No 11. - S. 1829.
3. Kovalev V.V. (2014). Maliyyə menecmenti. Nəzəriyyə və təcrübə: Dərslük. - M.: Prospekt. - No 3, s. 403.
4. Likhacheva O.N. (2013). Müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə siyasəti: Dərslük / O.N. Lixaçeva, S.A. Şurov. - M.: Universitet dərsliyi. - S. 127.
5. Muxina E.R. (2014). İdarəetmə uçotu üçün resurs dəstəyi elementi kimi büdcələşdirmənin nəzəri aspektləri / E.R. Muxina // Perm Universitetinin bülleteni. - No 1 (20). - S. 71.
6. Tomilova D.Y. (2016). Büdcə sistemində büdcənin formalaşması texnologiyası // İqtisadiyyatın infrastruktur sektorları: problemlər və inkişaf perspektivləri. - No 14. - S. 13.

S.E.Zeynalova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Formation of the state budget of the republic of Azerbaijan on the basis of targeted budget programs

Abstract

Success in the implementation of national programs on the reforms of the budget process directly depends on a clear understanding of the directions of the reform and its final goals, on a competent assessment of the initial level of state (municipal) financial management, and on the degree of preparation. Thus, at the current stage, the improvement of the budget process in foreign countries implies the further implementation of the following:

- *result-oriented budget tools;*
- *programmatic and medium-term financial planning methods.*

This is related to changes in the management system of state (municipal) finances, transformation of the interaction mechanism of legislative and executive authorities in the budget process.

Key words: *budget, result-oriented budgeting, state programs.*

С.Э.Зейналова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Формирование государственного бюджета Азербайджанской Республики на основе целевых бюджетных программ

Резюме

Успех реализации национальных программ реформирования бюджетного процесса напрямую зависит от четкого понимания направлений реформы и ее конечных целей, от грамотной оценки исходного уровня государственного (муниципального) финансового управления, а также от степени подготовки. Таким образом, на современном этапе совершенствование бюджетного процесса в зарубежных странах предполагает дальнейшую реализацию:

- *бюджетные инструменты, ориентированные на результат;*
- *методы программного и среднесрочного финансового планирования.*

Это связано с изменениями в системе управления государственными (муниципальными) финансами, трансформацией механизма взаимодействия законодательной и исполнительной власти в бюджетном процессе.

Ключевые слова: *бюджет, бюджетирование, ориентированное на результат, государственные программы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-84-92>

A.A.Quliyev
i.e.n., dosent. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
asiman.quliyev.1956@mail.ru
S.R.Zərbaliyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
samirezərbayaliyeva@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2024

The article was received by editorial board on 14.02.2024

Статья принята к печати 14.02.2024

POSTSOVET MƏKANINDA İQTİSADI PERSPEKTİVDƏN KORRUPSIYAYA SƏBƏB OLAN AMİLLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Günüümüzin iqtisadiyyata ən çox təsir edən amillərindən biri korrupsiyadır. Korrupsiya həm milli, həm mənəvi dəyərlərə ciddi zərər vurur. Məhz bu səbəbdən də korrupsiya ilə mübarizə ölkələrin qarşısında duran ən vacib məsələdir. İlk olaraq məqalədə Postsovet məkanı, Postsovet ölkələri barədə məlumat verilir. Hal-hazırda dünya miqyasında korrupsiya ilə mübarizəni gücləndirmək, qanunvericiliyi və prosedurları təkmilləşdirmək, korrupsiya ilə mübarizədə daha effektiv addımlar atılması üçün nüfuzlu bir təşkilat - Transparency International (TI) yaradılmışdır. Bu təşkilat dünya miqyasında korrupsiya səviyyələrini ölçmək üçün Korrupsiya İndeksini (Corruption Perceptions Index - CPI) hazırlayır. CPI, ölkələrin korruptivlik səviyyələrini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan bir indeksdir. İndeks, dövlət orqanları, siyasi quruluşlar, iş dünyası və digər mənbələrin korruptivlik haqqında məlumat vermələri əsasında hesablanır. Nəzəri hissə üstünlük təşkil etməklə, korrupsiyanın həm iqtisadi, həm siyasi mahiyyəti göstərilir.

Açar sözlər: korrupsiya, rüşvət, Transparency International (TI), Corruption Perceptions Index – CPI.

GİRİŞ

Sovet ittifaqının dağılması çox böyük bir iqtisadi və siyasi hadisədir. Sovet ittifaqının dağılmasında 32 il keçməsinə baxmayaraq bugünkü dövrdə hələdə öz təsirlərini göstərir. 25 dekabr 1991-ci ildə Mixayıl Qorbaçov SSRİ-nin Prezidenti postundan formal olaraq istefa verdi. [12] 26 dekabr isə artıq SSRİ Ali Soveti 15 ölkənin müstəqilliyini tanıdı və ittifaqın fəaliyyətinə xitam verdi. Artıq 32 ildir ki, müstəqil olaraq fəaliyyət göstərən Postsovet ölkələrinin fəaliyyətlərində yaranan problemlər, çətinliklər bilavasitə SSRİ-nin dağılması ilə bağlıdır. Postsovet məkanı dedikdə, Sovet ittifaqının dağılmasından sonra 1991-ci ildə müstəqil dövlətlərin ortaya çıxdığı bölgəni ifadə edir. Sovet ittifaqının dağılmasından sonra, bir çox müstəqil dövlət, həmçinin bölgədə yerləşən ölkələr artıq müstəqil siyasət yeritməyə başladılar. Bu müstəqil dövlətlərə Zaqafqaziya ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan), Baltıqyanı ölkələri (Latviya, Litva, Estoniya), Şərqi Avropa ölkələri (Belarusiya, Moldova, Ukraniya), Mərkəzi Asiya ölkələri (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan), Avrasiya ölkəsi (Rusiya) aiddir.

Dünyanın inkişafının qarşısında duran əsas problemlərdən biri korrupsiyadır. Korrupsiya hər bir ölkənin inkişafını ciddi şəkildə zərərə vuran və cəmiyyətin əsaslarına, demokratik dəyərlərinə olan inamı sarsan bir gücdür. Korrupsiya - vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi

orqanın (qurumun) statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəşt-

lər əldə etməsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır. Bugün iqtisadi fəaliyyət sahəsində korrupsiyanın mənfi təərəflərinin kompleks göstəricilərini gözdə tutmaq mümkün deyil. Korrupsiya dövlət quruculuğuna mane olur, yaşayış səviyyəsi aşağı olan insanlara ziyan vurur, iqtisadi, sosial, mədəni və digər cəhətlərdən inkişafı zədələyir. Bundan əlavə ölkənin dəyərlərini sarsıdır, cəmiyyətin malik olduğu ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə yaradır.

AZƏRBAYCAN VƏ KORRUPSIYA

Ölkəmiz korrupsiya ilə mübarizədə həmişə öz fərqi göstərmişdir. Azərbaycan korrupsiya ilə mübarizəyə Ümumimilli lider Heydər Əliyevin dövründə başlayıb. Heydər Əliyev ideologiyasının əsasını əxlaqi dəyərlərin yüksək səviyyədə təmin edilməsi, insanların hüquqlarının qorunması tuturdu. Ulu Öndər 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçilməsindən sonra bu məsələlərə xüsusi diqqət ayırmağa başladı. Korrupsiyaya qarşı da ilk mübarizə SSRİ məkanında da ələ ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda başlanılmışdır. Belə demək olar ki, SSRİ-də korrupsiya terminini işlədən ələ ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Ümumimilli lider 38 il əvvəl “Literaturnaya Qazeta”ya müsahibə vermişdir və bu müsahibəsində də korrupsiya ilə bağlı mövqeyini dilləndirmişdir. Həmin müsahibədə Heydər Əliyev nepotizmə toxunmuşdur. Bu barədə qəti mövqeyini bildirmiş və “əl əli yuyar, əl də üzü” ifadəsini işlətməmişdir. Savadlı, dünyagörüşlü insanların işləməyinə qətiyyə qarşı deyildi. Heydər Əliyevin qarşı olduğu əsas məqam savadsız şəxslərin qohumları vasitəsilə vəzifəyə gəlməsi olmuşdur. Daha sonra Ümummilli Lider əlavə etmişdir ki, rəhbər işçinin mənəvi siması, mənəvi nümunəsi adamların tərbiyəsində mühüm amildir. Əgər rəhbər işçi, məsələn, tribunadan xırda burjua psixologiyasının qalıqlarını qamçılayıb lənətləyirsə, şəxsi həyatında isə öz vəzifəsindən sui-istifadə edirsə, sərvət toplamaqla, qızıl almaqla, alver etməklə məşğul olursa, həyatda əşyadan və puldan başqa heç bir sərvət tanımayan adamdan yüz qat təhlükəlidir. [14]

Rüşvətxorluğun bir cinayət olduğunu Heydər Əliyev hər zaman vurğulayırdı. Rüşvətxor əlaltından dublyonka paltosu satmır, dövlətin mənafeyini satır, başqalarında pul verib bunu alırlar. Məhz ələ bu müsahibəsində də Heydər Əliyev “Qoy Ədalət Zəfər Çalsın” ifadəsini işlətməmişdir.

Bu müsahibəni ümumiləşdirib təhlil etsək əgər, 1981-ci ildə danışılan bu cümlələr ələ göstərir ki, korrupsiya terminini açıq şəkildə ifadə edən siyasətçi Heydər Əliyev olmuşdur. 1969-cu ildən başlayaraq korrupsiya ilə mübarizə aparılır. “04” aprel 2022-ci ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Korrupsiya ilə mübarizədə effektiv nailiyyət əldə etmək üçün “Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022–2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında qanun qəbul etmişdir. Bu fəaliyyət planı müxtəlif qurumların korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə bağlı güclərini birləşdirməyə, vətəndaş və dövlət strukturları ilə birgə mübarizənin gerçəkləşdirilməsinə səy göstərir. Milli fəaliyyət planının əsas giriş hissəsində də korrupsiyanın necə ciddi bir problem olduğu, bütün ölkələri narahat etdiyi qeyd olunmuşdur. Bu sahədə görülən tədbirlər çərçivəsində korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair milli strategiya və fəaliyyət planları qəbul edilmiş, yeni baxışlar və vəzifələr müəyyən edilmişdir. Hazırda ölkəmizdə sosial dövlətin yeni modeli formalaşmışdır və dövlət siyasətinin əsas məqsədi insanların yüksək sosial rifahına nail olmaqdır. (2022-2026-cı illər Milli Fəaliyyət Planı) İstər dövlət sektorunda, istər özəl sektorlarda beynəlxalq standartlara uyğun olaraq antikorrupsiya əməliyyatlarının formalaşdırılması, qanunverici bazanın beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inkişaf etdirilməsi əsas məqsəddir.

Hər bir Tərəf, hər hansı bir şəxs tərəfindən onun istənilən dövlət vəzifəli şəxsinə o, öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman hər hansı bir hərəkətin edilməsinə və ya onun edilməsindən

çəkinməyə görə, həmin şəxsin özü və ya istənilən digər şəxs üçün birbaşa və ya dolayısı ilə hər hansı bir qeyri-qanuni üstünlüyün vəd edilməsini, təklif edilməsini, yaxud da verilməsini, bu bilə-bilə edildikdə, öz daxili hüququna uyğun olaraq cinayət hüquqpozmaları kimi tövsif etmək üçün lazımı qanunvericilik və digər tədbirlər görür. [1, bölmə 2]

Özəl sektorda rüşvətlə passiv ələ alma

Hər bir Tərəf, özəl sektorun müəssisələrinə rəhbərlik edən və ya onlarda bu və ya digər vəzifədə işləyən hər hansı bir şəxs tərəfindən, kommertiya fəaliyyətini həyata keçirən zaman öz vəzifəsinə zidd olaraq hər hansı bir hərəkətin edilməsinə və ya onun edilməsindən çəkinməyə görə, həmin şəxsin özü üçün və ya hər hansı bir digər şəxs üçün birbaşa və ya dolayısı ilə hər hansı bir qeyri-qanuni üstünlüyün istənilməsinə və ya alınmasına və yaxud onun tərəfindən bu cür üstünlük təklifinin qəbul edilməsini və ya ona vəd edilməsini öz daxili hüququna uyğun olaraq cinayət hüquqpozmaları kimi tövsif etmək üçün lazım ola biləcək qanunvericilik və digər tədbirlər görür. [1, Bölmə 2, Maddə 8]

Milli orqanlarla və onların arasında əməkdaşlıq

Hər bir Tərəf dövlət orqanlarının, habelə dövlət vəzifəli şəxslərin onun öz daxili hüququna uyğun olaraq cinayət hüquqpozmalarının istintaqına cavabdeh olan və onların törədilməsinə görə təqib edən orqanları ilə:

a. öz şəxsi təşəbbüsü ilə bu sonuncu orqanları məlumatlandırmaq vasitəsilə, əgər kifayət qədər əsas varsa ki, 2-14-cü maddələrə uyğun olaraq tövsif edilən hər hansı bir cinayət hüquqpozması törədilmişdir;

b. bu sonuncu orqanlara onların xahişi ilə bütün zəruri məlumatı təqdim etmək vasitəsilə əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün lazım ola biləcək bütün tədbirləri görür. [1, Bölmə 2, Maddə 21]

KORRUPSİYANIN ÖLÇÜLMƏ YOLLARI

Sovet dövründəki korrupsiyanın geniş vüsət almasının səbəbi yüksək səviyyəli olan bürokratik nəzarətdən və xüsusi mülkiyyətin olmamasından irəli gəlirdi. Sovet sistemində iqtisadi güc nazirliklərin idarəsində cəmlənmişdi, o zamanlar iqtisadi subyektləri və fərdi şəxslər plana tabe olmağa məcbur edilirdi. Daha ətraflı Sovet sistemindəki korrupsiyadan danışmağa keçməmişdən əvvəl, Transparency International barədə məlumat vermək lazımdır. Transparency International Almaniyaya da 1993-cü ildə yaranmış qeyri-hökumət təşkilatıdır. Transparency International -in əsas məqsədi dünyanın 90-dan çox ölkəsinin antikorrupsiya siyasətini əlaqələndirir. Transparency International göstərilən prinsipi özünə rəhbər tutur: "Korrupsiya ölkənin xüsusi bir halı olduğundan, yerli təşkilatların fəaliyyəti göstərilən hər hansı xarici təsirdən və ya cəhddən daha effektiv ola bilər. [11]

TI elə bir təşkilatdır ki, korrupsiyanın həll olunmaz bir problem olduğu fikrinə etiraz edir və korrupsiyadan zədə şəkmiş ölkələrə ümid vəd edir. Təşkilat yarandığı gündən etibarən antikorrupsiya fəaliyyəti həyata keçirərək dünya üzrə milyonlarla insanın həyatının yaxşılaşdırılmasında aparıcı rol oynayıb. TI maarifləndirmə yolu ilə insanları korrupsiyaya qarşı oyandırır və ona diqqəti cəlb etmək üçün tədbirlər hazırlayır və həyata keçirir. Transparency International iki mühüm beynəlxalq müqavilənin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiyaya Qarşı Konvensiyasının və Korrupsiyaya Qarşı Afrika İttifaqının Konvensiyasının hazırlanmasında fəal iştirak edən azsaylı beynəlxalq təşkilatlardan biridir. Bundan əlavə, Transparency International OECD Antikorrupsiya Konvensiyasının formalaşmasında fəal iştirak etmiş və onun mətnə daxil edilməsinə yaxından kömək etmişdir.

TI-də korrupsiyanın ölçülmə indeksləri vardır. Onlardan bir Qlobal Korrupsiya Barometri (GCB)-dir ki, adi insanların yerli xidmətlər üçün rüşvət vermə təcrübəsini, eləcə də korrupsiya ilə bağlı təsəvvürlərini əks etdirən geniş ictimaiyyətin sorğusudur. Sorğu 2003-cü ildən keçirilir və hazırda rüşvətxorluq və korrupsiyaya yönəlmiş ən böyük qitələrarası ictimai rəy sorğusudur. Hər ölkədə sorğu nümunəsi təxminən min nəfərdir. Ölkə kontekstindən asılı olaraq müsahibələr

üz-üzə, telefon və ya onlayn sorğular vasitəsilə aparılır. İndi 2010 və 2011-ci illərdə yüz ölkəni əhatə edən və 2012/2013-cü illər üçün planlaşdırılan digər raund sorğuları əhatə edən sorğu regional və qlobal tendensiyaları müəyyən edə və insanların korrupsiya ilə bağlı təsəvvürləri və təcrübələri ilə bağlı ölkələrarası müqayisələr apara bilər.

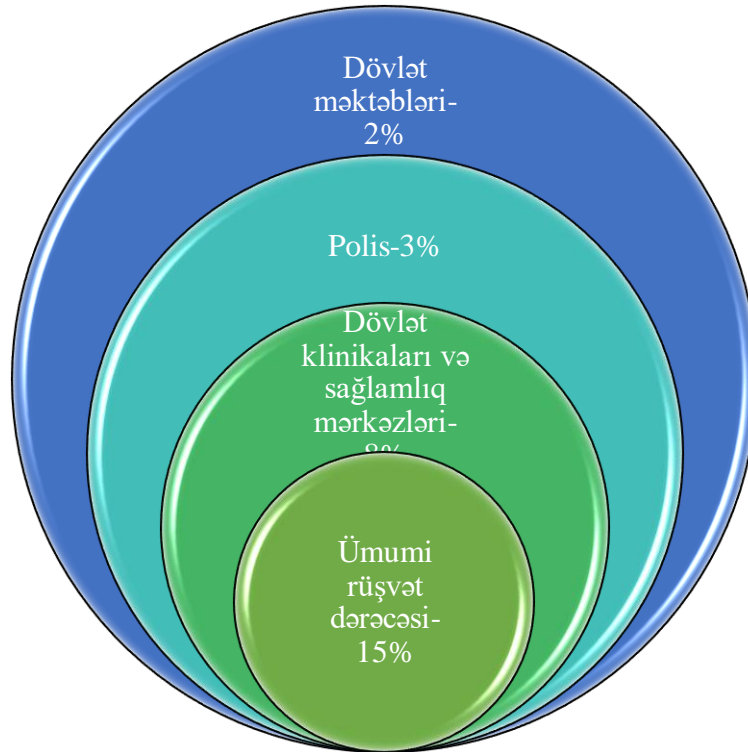
Konkret olaraq, sorğu aşağıdakılar haqqında məlumat verir:

- xırda rüşvətخورluğun yüksək və ya aşağı səviyyəsini hansı ölkələr bildirir;
- hansı sektorlar/qurumlar korrupsiyadan daha çox təsirlənir;
- hökumətin korrupsiya ilə mübarizədə effektivliyinə münasibət;
- korrupsiya barədə məlumat verməyə münasibət.

Əksər digər indekslərdən fərqli olaraq, GCB məlumatların cins, gəlir, yaş qrupu və şəhər/kənd yaşayış yeri üzrə ayrılmasına imkan verir. Bu, siyasətçilər və proqram menecerləri üçün müdaxilələrini uyğunlaşdırmaq və tərəqqini izləmək üçün faydalıdır. Bu qısa məlumat inkişaf üzrə praktikantların Transparency International (TI) təşkilatına GCB haqqında soruşa biləcəyi suallar ətrafında qurulmuşdur.

GCB üzrə ölkələrlə bağlı yenilənmədiyi üçün, 2016-cı ildə göstərilən Azərbaycanla bağlı nəticələrə nəzər yetirək.

Rüşvət dərəcələri-əvvəlki 12 ayda bu ictimai xidmətlərdən istifadə edən şəxslər əsasında aşağıda göstərilən nəticələr əldə olunmuşdur:

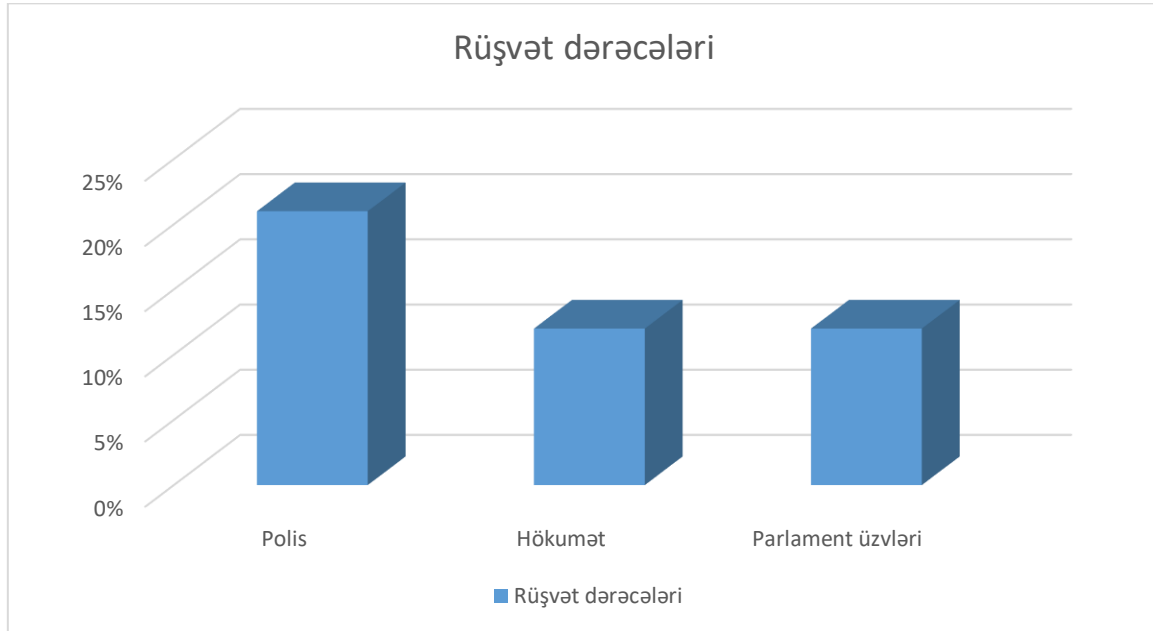


Şəkil 1.

Mənbə: Transparency International-ın 2016-cı il hesabatı (<https://www.transparency.org/en/gcb/europe-and-central-asia/europe-central-asia-2016/results/aze>)

Aşağıdakı qrafikdə isə, insanların ən çox rüşvət olduğunu düşündükləri təşkilatlar qeyd olunub.

Qrafik 1. Təşkilat üzrə nəticələr-bu qurumlardakı insanların əksəriyyətinin və ya hamısının korrupsiyada iştirak etdiyini düşünən insanların faizi



Mənbə: Transparency International-ın 2016-cı il hesabatı. (<https://www.transparency.org/en/gcb/europe-and-central-asia/europe-central-asia-2016/results/aze>)

Korrupsiyanın digər ölçülmə metodu Korrupsiya Qavrama İndeksi (KQİ)-dir. Korrupsiya Qavrama İndeksi bir ölkədə dövlət idarəçilərinin korrupsiya qavrama səviyyələrini ölçür və qiymətləndirir. Hesabatda ekspertlərin rəyləri və ictimai sorğular nəticəsində ölkələrdə korrupsiya ilə bağlı təsəvvür müəyyən edilir və ölkələrə 100 (təmiz) ilə 0 (yüksək korrupsiya) arasında qiymət verilir. Ölkənin reyting indeksi digər ölkələrə nisbətən mövqeyidir. Reytinglər yalnız indeksə daxil olan ölkələrin sayı dəyişdikdə dəyişə bilər.

İndeks, Siracusa Universiteti, Dünya Bankı, Gallup şirkəti, Dünya Rəqabətlik İlliyi, Asiya və Afrika İnkişaf Bankları və Dünya İqtisadi Forumu kimi 13 müstəqil tədqiqat qrupu tərəfindən araşdırılaraq Göttingen Universiteti tərəfindən hazırlanmışdır. [5, səh. 65]

Ölkənin CPI xalındakı kiçik dalğalanmalar və ya dəyişikliklər adətən əhəmiyyətli deyil, buna görə də hər il nəticələrin tam cədvəlində “statistik əhəmiyyətli” dəyişikliyə məruz qalmış bütün ölkələri qeyd edilir. Yalnız bir neçə məlumat mənbəyi dəyişikliyi qeydə alındıqda, bu o deməkdir ki, həmin ölkədə dövlət sektorunda korrupsiyanın artıb-azaldığı hələ aydın deyil.

Amma qeyd etmək lazımdır ki, ən aşağı indeksi olan ölkə korrupsiyanın ən çox olduğu ölkə demək deyil, korrupsiya indeksinin yuxarı olduğu ölkə deməkdir. Yəni, tutalım ki hansısa bir A ölkəsinin CPI-si 5-dir, B ölkəsinin isə 8-dir. Bu zaman belə düşünülür ki, A ölkəsində korrupsiya B ölkəsinə nisbətəndə daha çoxdur. Amma praktika da bu belə deyil, bu indekslərlə göstərilir ki A ölkəsində korrupsiya indeksi B ölkəsinə nisbətəndə çoxdur. Araşdırmaçılar da qeyd edir ki, A ölkəsi daha çox korrupsiyaya meyillidir.

CPI indeksi ilə bağlı məlumat verdikdən sonra Postsovet ölkələrinin 2005-2023-cü ildə olan CPI indekslərini müqayisə edək.

Qrafik 2. Postsovet ölkələrinin 2005 və 2023-cü ildə CPI indekslərinin müqayisəsi



Qrafik 2-ə nəzər yetirsək görəcəyik ki, SSRİ dağıldıqdan sonra yaranan 15 müstəqil ölkənin müqayisəsi qeyd olunub. Tİ təşkilatı 1993-cü ildə yaranmasına baxmayaraq ilk vaxtlarda məlumat bazası çox dar olmuşdur. Məhz bununla bağlıda 1995-ci ildə verdikləri ilk hesabatda 90 ölkə göstərilmişdir. İl dəyişdikcə isə təkmilləşməyə başlamışdır.

Diqqətlə baxsaq görə bilərik ki, 2005 və 2023-cü ildə CPI indeksi ən yuxarı ölkə Estoniya olmuşdur. Estoniya 2005-ci ildəki indeksi 5.7, 2023-cü ildə indeksi isə 76-dır. Qeyd olunduğu kimi də indeks yuxarı olan ölkələr korrupsiya cəhətdən az korrupsiyalaşmış ölkələrdir. Estoniya ümumilikdə 180 ölkə arasında ilk 20-lik də 12-ci sıradadır. Bu da göstərir ki, ölkədə korrupsiya ilə mübarizə öz effektiv nəticəsini verir. Daha ətraflı təhlil etsək görürük ki Estoniyanın ardınca Litva və Latviya da öz CPI indeksləri ilə seçilir. Burdanda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Baltikyanı ölkələrində korrupsiyalaşma aşağı dərəcədədir.

Ölkəmiz üzrə bu nəticəni təhlil etsək görürük ki, Azərbaycan CPI indeksi 23-dür. Bu nəticə 2022-ci ildə də eyni olmuşdur. Və Azərbaycan 180 ölkə arasından 154-cü yerdədir. Ümumiyyətlə Azərbaycanın illər üzrə indekslərinə Tİ təşkilatının verdiyi hesabatlardan baxsaq görəcəyik ki, ən yuxarı nəticəni 2019-2020-2021-ci illərdə göstərib. Həmin dövrlərdə Azərbaycanın indeksi 30 olmuşdur. Postsovet ölkələrinin iqtisadi və siyasi cəhətdən ən çətin vaxtları olduğu dövrlərdə izlədikləri yanlış siyasət və idarəetmə nəticəsində əhalinin rifah səviyyəsi aşağı düşmüş, gəlir bölgüsündə qeyri bərabərlik yaranmışdır. [4, səh.60]

Postsovet ölkələri korrupsiya ilə mübarizə aparır. Korrupsiyanın səbəbləri çoxlu və dərin köklərə malik olsa da, korrupsiyaya səbəb ola biləcək amillərdən biri qloballaşmadır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bürokratik korrupsiyaya təsiri çox vaxt nəzərdən qaçırılır. Bu, korrupsiyaya qarşı mübarizədə maraqlı olanlar üçün də əhəmiyyətlidir, çünki bu, birbaşa siyasət dəyişikliyi ilə potensial olaraq həll edilə bilər. İqtisadi keçid postsovet ölkələrində xarici investisiyaların və ticarətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Eyni hüquqi və siyasi institutlar və mədəni mühit kontekstində ticarət firmaları qeyri-ticarət firmalarına nisbətən işləri görmək üçün qeyri-rəsmi ödənişlər etmək ehtimalı daha yüksəkdir. Bura misal olaraq ömrü göstərmək olar. Çünki gömrük işçiləri yoxlamaları, vergilər və digər maneələri aradan qaldırmaq üçün rüşvət istifadə edilir. Birbaşa xarici investisiyalar ümumiyyətlə rüşvət hallarını aşağı salır. Nəhayət, xarici rəqiblərin daha çox təzyiq göstərdiyini bildiren firmaların bəzən rüşvət vermə ehtimalı daha yük-

səkdir ki, bu da qlobal bazarın artan rəqabət qabiliyyətinin korrupsiyanı sıxışdırmaq üçün həmişə yetərli olmadığını, əksinə artırdığını göstərir.

Cədvəl 1

**MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə adambaşına ümumi daxili məhsul
(cari qiymətlərlə, dollarla)**

	1998	2008	2018	2022
Azərbaycan	570.6	5,603.3	4 797,8	7,797.8
Belarus	1432.9	6,337.5	6,352.0	7915.6
Ermənistan	584.9	3,777.7	4,196.0	6,572.2
Qazaxıstan	1469.0	8,513.5	9,812.5	11,380.5
Qırğızıstan	342.3	966.5	1,254.2	1,655.1
Moldova	465.4	1,696.4	4,156.2	5,562.6
Özbəkistan	623.7	1,081.6	1,604.4	2,254.9
Rusiya	1834.2	11,655.4	11,310.2	15,504.8
Tacikistan	221.8	719.8	860.0	1,051.5
Ukrayna	836.9	4,082.5	3,132.1	4534.0
Gürcüstan	804.0	2,921.1	4,722.0	6,671.9

Mənbə: stat.gov.az -in məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır

Cədvəl 2 də MDB ölkələrinin illər üzrə ÜDM qiymətləri qeyd olunmuşdur. Məlumatların 1998-ci ildən verilməsinin səbəbi isə, ölkələrin müstəqilliklərini əldə etdikdəm sonrakı vəziyyətlərini izah etmək idi. Bu cədvələ nəzərən qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM ən yüksək olan Rusiyadır. Rusiya qeyd olunan illər üzrə MBD ölkələri arasında öz birinciliyini qorumuşdur. Ən aşağı göstərici isə Qırğızıstan və Tacikistanda olmuşdur. Qırğızıstanın əsas sahələri sənaye və xidmət sektorudur. 1990-cı illərdə respublikada sənayeləşmə və Orta Asiya standartlarına görə böyük bir eniş yaşandı: Qırğızıstanın ÜDM-i 1990-2001-ci illərdə 10,35 dəfə azaldı. Ciddi bir problem 2008 - 2012-ci illərdə kəskin artan dövlət xarici borcudur: 2083,8 milyon dollardan 3031,1 milyon dollara qədər. [13]

Ölkəmizin də MDB ölkələri arasında ÜDM göstəricilərinə görə 4-cü ölkədir. 2022-ci ildə dünya iqtisadiyyatındakı qeyri-müəyyənliklər və ressesiya riskləri daha da artıb. Qlobal inflyasiya yüksək səviyyəyə qalxmışdır, bunun səbəbi enerjinin, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin qalxması, təchizatdakı problemlər inflyasiyaya səbəb olur. Amma həmin dövrdə Azərbaycanda artım yüksək səviyyədə artıb, həm daxili həm xarici ticarət artıb. Vergi Elastikiyyəti ilə Macro Vergi Baza Metodu, ümumilikdə ümumi vergi gəlirlərinin artışı ilə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) üzərindəki artım arasında oxşar bir trend olduğu hipotezinə əsaslanır. Bu hipotezə əsasən, ümumi vergi gəlirlərindəki artımın ÜDM artımına nisbətən hesablanan vergi elastikliyi göstərgəsi vaxtla 1-dən aşağı bir dəyərə yaxınlaşaraq, digər şərtlər sabit qaldıqda, bu durum vergidən qaçmağa nail olmağa meyillənən gizli iqtisadiyyatın arttığını göstərir. Bu kontekstdə, gəlir və mənfəət vergisi məqsədləri üçün açıqlanan vergi bazalarını təmsil edən macro vergi baza göstərgəsi, milli gəlirin hansı hissəsinin açıqlandığını və ya açıqlanmadığını nisbi səviyyədə müəyyənləşdirmək üçün ÜDM göstərgəsinə bölməklə, gizli iqtisadiyyatın təxmin edilmiş səviyyəsini ortaya çıxarmaq üçün istifadə olunur.

NƏTİCƏ

İstər bugünkü dövr, istər keçmiş dövrlər olsun korrupsiya hər zaman aktual problem olub. Korrupsiya barədə araşdırmalar aparıldıqca görürük ki, heç zaman gündəmdən düşməyib və demək olar ki yeni qanunlar daim qəbul olunur. Korrupsiyanın ciddi zərərləri və təsirləri müxtəlif

sahələrdə müşahidə olunur və bir cəmiyyətin inkişafına, ictimai səylərin effektivliyinə və ümumilikdə sosial və iqtisadiyyatı tənzimləyən proseslərə dəhşətli təsir edə bilər.

Korrupsiyanın ciddi zərərləri və təsirləri müxtəlif sahələrdə müşahidə olunur və bir cəmiyyətin inkişafına, ictimai səylərin effektivliyinə və ümumilikdə sosial və iqtisadiyyatı tənzimləyən proseslərə dəhşətli təsir edə bilər. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Korrupsiya ilə mübarizə üçün güclü qanunlar təyin edilməli və bu qanunlar ciddi cəzalarla dəstəklənməlidir. Məmurlar və şəxslər ciddi cəzalarla üzləşməlidirlər ki, bu da korrupsiya tərəfdarlarını bu əməldən döndürməyə kömək etsin. Mübarizədə bu tədbirlər və digər strategiyaların effektivliyi ölkələr arasında fərqlilik göstərə bilər. Həmçinin, korrupsiya ilə mübarizədə qlobal bir əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi, ölkələr arasında ən yaxşı təcrübələrin paylaşılması və yararlanılması üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bu yolla, korruptivliklə mübarizə üçün daha effektiv strategiyaların tətbiqi mümkün ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiya.
2. Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Mirzəyev A.C., (2018). "Korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalər və məsuliyyət" mövzusu üzrə təlim materialı.
4. Nasibova G. (2013). Post Sosialist Ülkelerde Maliye Politikasının Gelir Dağılımına Etkisi Azərbaycan Örneği, Ankara.
5. Yeşilyurt K. (2013). Yolsuzluk Algılama İndeksi: Türkiye Ve Ülkeler Genel Analizi.
6. Mauro P. (1998). "Corruption: Causes, Consequences, and Agenda for Further Research." Finance & Development.
7. Bağırzadə Elşən. (2016). Gizli iqtisadiyyat üzrə hökumət siyasəti necə qurulmalı? UNEC Ekspert Jurnalı, Aprel.
8. Ades A., & Di Tella R. (1997). "National Champions and Corruption: Some Unpleasant Interventionist Arithmetic." The Economic Journal, 107 (443), 1023-1042.
9. Hüseyinli Ə. (2022). Korrupsiya ilə mübarizə Heydər Əliyev siyasi irsinin məntiqi davamıdır, Xalq Qəzeti.
10. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2114>
11. <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/index/dnk>
12. <https://www.bbc.com/azeri/international-59780580>
13. https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1r%C4%9F%C4%B1z%C4%B1stan_iqtisadiyyat%C4%B1
14. <https://azpost.info/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-ssri-nin-m%C9%99shur-q%C9%99zetin%C9%99-38-il-%C9%99vv%C9%99l-verdiyi-musahib%C9%99/>

A.A.Quliyev

Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

S.R.Zərbaliyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Assessment of the factors that cause corruption from an economic perspective in the post-Soviet space

Abstract

Corruption is one of the most influencing factors on the economy today. Corruption seriously damages both national and moral values. It is for this reason that the fight against corruption is the

most important issue facing the countries. Initially, the article will provide information about the post-Soviet space and post-Soviet countries. Currently, an influential organization - Transparency International (TI) - has been established to strengthen the fight against corruption worldwide, to improve legislation and procedures, and to take more effective steps in the fight against corruption. This organization produces the Corruption Perceptions Index (CPI) to measure levels of corruption worldwide. The CPI is an index used to assess countries' levels of corruption. The index is calculated on the basis of information on corruption from state bodies, political structures, the business world and other sources. The theoretical part will prevail, both economic and political nature of corruption will be shown.

Key words: corruption, bribery, Transparency International (TI), Corruption Perceptions Index – CPI.

А.А.Гулиев

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

С.Р.Зəрбалиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Оценка факторов, вызывающих коррупцию с экономической точки зрения на постсоветском пространстве

Резюме

Сегодня коррупция является одним из наиболее влияющих на экономику факторов. Коррупция серьезно наносит ущерб как национальным, так и моральным ценностям. Именно по этой причине борьба с коррупцией является важнейшим вопросом, стоящим перед странами. Изначально в статье будет представлена информация о постсоветском пространстве и постсоветских странах. В настоящее время создана влиятельная организация Transparency International (ТИ) для усиления борьбы с коррупцией во всем мире, совершенствования законодательства и процедур, а также принятия более эффективных мер в борьбе с коррупцией. Эта организация разрабатывает Индекс восприятия коррупции (ИВК) для измерения уровня коррупции во всем мире. ИПЦ - это индекс, используемый для оценки уровня коррупции в странах. Индекс рассчитывается на основе информации о коррупции, поступающей от государственных органов, политических структур, делового мира и других источников. Теоретическая часть будет преобладать, будет показана как экономическая, так и политическая природа коррупции.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, Transparency International (ТИ), Индекс восприятия коррупции – ИПЦ.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-93-97>

T.H.Huseynli
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
talehuseynli15@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.02.2024

The article was received by editorial board on 12.02.2024

Статья принята к печати 12.02.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF DİAQNOSTİKASI

Xülasə

Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkəmizdə iqtisadi artımın təsir etdiyi sahələr üzrə inkişaf diaqnostikasından bəhs edilir. Tədqiqat işində təhlil metodu və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində ölkəmiz neft sektoruyla bərabər qeyri-neft sektorunda da ixracı artırmağı və iqtisadiyyatımızın diversifikasiyasını hədəfləməyi onun elmi yeniliyi hesab edilə bilər. Tədqiqat işində qeyri-neft və qaz sektorunun inkişafı və ixracatın diversifikasiyası üçün vacib olan məhdudiyyətləri araşdırmaq üçün İnkişaf Diaqnostikası konsepsiyasından, müəyyən dövrlər ərzində ÜDM-in inkişaf trayektoriyasından və həmin dövrlər üçün xas olan problemlərin həllindən bəhs olunmuşdur. Tədqiqatın nəticə hissəsində isə artım diaqnostikasının qeyri-neft və qaz sektoruna təsirinin həlli ilə bağlı bəzi təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: artım diaqnostikası, iqtisadi artım, diversifikasiya.

GİRİŞ

Karbohidrogen sənayesi ölkəmizin iqtisadiyyatında başlıca rol oynayan sahələrdən biridir və son onbeş ildə iqtisadi inkişafın əsasını başlıca olaraq, neftin qiymətinin dinamikası ilə əlaqələndirmək olar. Ölkəmiz 2006-cı ildən bəri neftin ixracatında böyük mənfəətlər əldə etmişdir, statistikada 1995-ci ildəki adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsul 310 ABŞ dolları idisə, bu rəqəm 2022-ci ildə isə 7819 ABŞ dollarında çatmışdır. Bu tədbirlərin əsas məqsədi əhalinin hıyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Nəticədə isə, ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildə 44.7% idisə, həmin dövrə ərzində həmin səviyyə 5.1 %-ə qədər azaldılmışdır.

Respublikanın iqtisadiyyatı 2009-cu ildən sonra qlobal böhranların nəticəsində üç böyük daralma ilə qarşı-qarşıya qaldı. 2015-ci ildə neft qiymətinin kəskin şəkildə azalması və 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasını qeyd edə bilərik. Bildiyimiz kimi, ölkəmizin iqtisadiyyatının əsasını neft sektoru təşkil edir. Bu da iqtisadiyyatın qeyri-sabit qiymətlərdən asılı olmasını və artımın davamlı olması baxımından bəzi problemləri üzə çıxarıb. İqtisadiyyatımızın neft sektorunun inkişafından qeyri neft sektoru olaraq, bəzi sahələr də bəhrələnmişlər. Bunlara misal olaraq, sosial və digər xidmətləri göstərə bilərik. Bu sahələrin artım sürəti kənd təsərrüfatını və istehsalat sahələrini qabaqlayırdı. Neft sektorunun büdcəmizin gəlirində və ixracındakı payı hələ də yüksəkdir. 2022-ci il üzrə neft sektoru Ümumi Daxili Məhsulun 47,8 faizini, ixracın 92,1 faizini dövlətin büdcə gəlirlərinin təximini 50 faizini təşkil etmişdir. Bununla belə, məşğul əhalinin təxminən 36,2 faizi kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. İqtisadiyyatımız 2023-2026-cı illər üzrə orta illik iqtisadi artım tempinə 3-4,5 %-ə nail olmağı hədəfləyir. Əlavə olaraq da, qeyri-neft və qaz sektorunun hər il orta hesabla 5 faiz artımı, özəl sektorun istə iqtisadiyyatımızdakı payının 88 faizə çatdırılmasını hədəfləyir. Əlavə

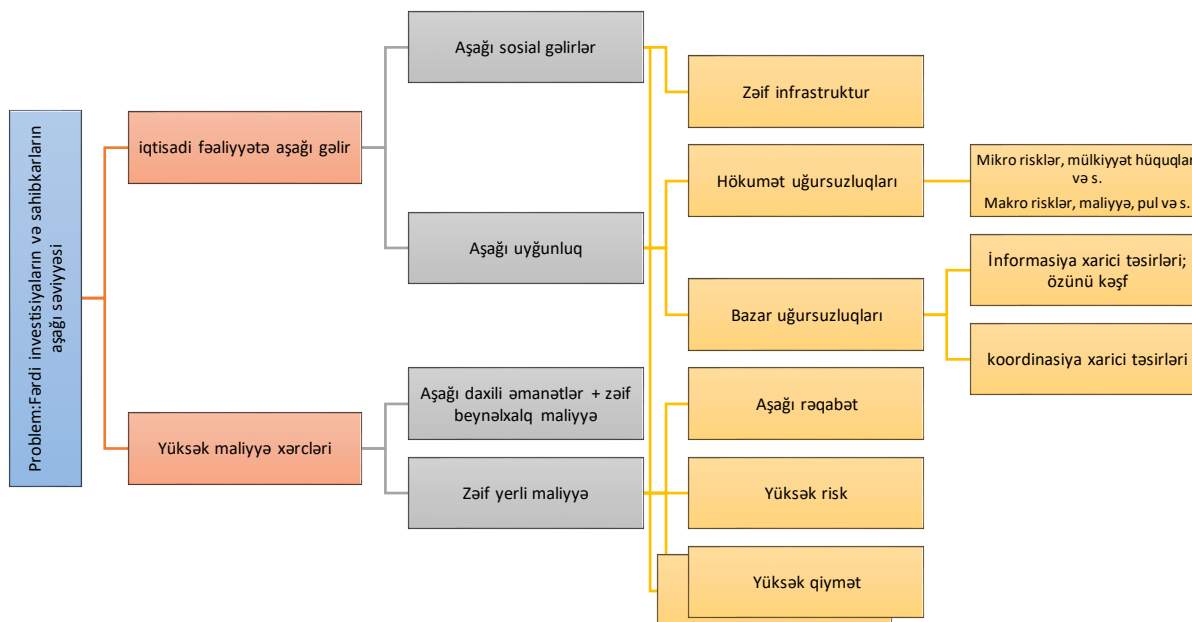
olaraq, da neft sektorunun artımını 2021-ci ilə nəzərən 2026-cı ildə həmin göstəriciləri 85 faizə qədər artırılmasını hədəfləyir.

Ölkəmiz bu hədəflərə nail olmaq və qeyri-neft sektorunun iqtisadi inkişafının davamlılığını qorumaq üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini və fərdi investisiyaların artırılması problemlərinin öhdəsindən layiqincə gəlməlidir.

Metodlar

Məqalədə qeyri-neft və qaz sektorunun inkişafı və ixracatın diversifikasiyası üçün vacib məhdudiyyətləri araşdırmaq üçün İnkişaf Diaqnostikası konsepsiyasından istifadə edilir. Bu konsepsiyada ilk dəfə Rikardo Hausmann, Dani Rodrik və Anrey Velasko tərəfindən dərc olunan “İnkişaf Diaqnostikası” ndan istifadə edilmişdir. Burada ölkədə olan fərdi investisiyalara və iqtisadi inkişafa mane olan faktorları müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən də ölkənin iqtisadi inkişaf metodlarını nəzərdən keçirmək və mövcud məhdudiyyətləri araşdırmaq vacib amillərdir. Nəzərə alsaq ki, burada bütün məhdudiyyətlər eyni səviyyədə deyil və məhdud siyasi resurslarla və dövlətin imkanlarını nəzərə almaqla, uğurlu islahatları həyata keçirməyin başlıca yolu uyğun sahəyə yönəldilmiş iqtisadi islahatlardır.

İnkişaf diaqnostikası yarandığı gündən həm iqtisadçılar, həm də siyasətçilər üçün əvəzolunmaz alət olduğunu isbat etdi. Bu diaqnostika bizə dünya ölkələrinin qarşılaşdığı problemlərin diaqnostikasını aparmağa və dayanıqlı, inklüziv iqtisadi inkişafı davam etdirməyə dəlalət verir. Qeyd olunmuş metod iqtisadiyyatımızda fərdi investisiyalara və iqtisadi inkişafa mane ola biləcək əsas faktorları təsnif etmək üçün bələdçi kimi İnkişaf Diaqnostikası Ağacından (Qrafik.1) istifadə edə bilərik. [1, s. 12].



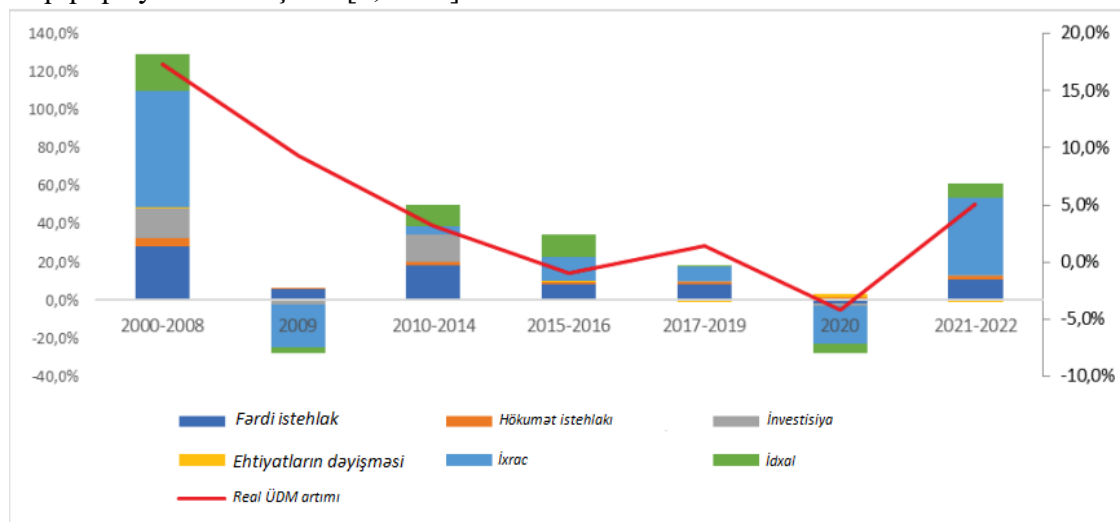
Qrafik 1. İnkişaf diaqnostikası ağacı

Mənbə: R. Hausmann, Klingler və Wagner 2008. İnkişaf Diaqnostikası

İnkişaf Trayektoriyası

Son 20 ildə ölkəmiz iqtisadiyyatının transformasiyalı inkişafına nail olub və nəticədə 2003-cü ildən bəri real Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) miqdarı 3.8 dəfə artmışdır. 1990-cı illərin sonlarından ölkənin iqtisadi inkişafı birbaşa olaraq, neft-qaz sektoru ilə bağlıdır. 2000-ci ildən bəri inkişaf

dinamikasının tədqiqi yeddi unikal dövrü özünə əks etdirir. Aşağıdakı qrafikdə bu dövrlərin daha ətraflı tədqiqi qeyd olunmuşdur. [2, s. 10].



Qrafik 2. ÜDM artımına təsir edən amillərin göstəriciləri

İqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü (2004-cü il-2014-cü il). Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı 2004-2014-cü illərdə karbohidrogen sektoruna yatırımlar hesabına əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatının neft hasilatındakı dəyişikliyə qarşı həssaslığı 2011, 2012-ci illərdə müşahidə edilmişdir, hasilatın azalması isə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) illik artımının müvafiq olaraq, 0.1% və 2.2%-ə qədər azalması ilə nəticələnib. Ölkəmiz 2008-ci ildəki maliyyə böhranından qaçmasına baxmayaraq, ölkəmizdə 2010-cu ildən sonra davam edən iqtisadi struktur dəyişiklikləri səbəbindən iqtisadi artımda ləngimələr olmuşdur. 2010-cu ilin ilk rübündən ölkəmizin iqtisadi artımı əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi və 2010-2015-ci illər üzrə orta illik artım tempi təxminən 2.9% olmuşdur. [3, s. 5].

Həmin dövr ərzində xərclərin artması ilə ekspansioner fiskal siyasət əhəmiyyəti şəkildə sürətləndi. Hökumət artan neft gəlirləri hesabına dövlət investisiya layihələrini həyata keçirə və sosial transferləri artırmağa başladı.

Nəticə olaraq, iqtisadiyyat inkişaf etdi və onun infrastrukturunu artdı. Neft, qaz hasilatı əhəmiyyətli şəkildə inkişaf etdi və bunun nəticəsində də iqtisadi artım, dövlət idarəçiliyi, tikinti və s. sahələrə öz töhvəsini göstərdi. [4 s. 42].

Neftin aşağı qiymət dövrü (2014-2016). Neftin qiymətinin aşağı düşməsi ölkəmizin iqtisadiyyatına əsaslı şəkildə öz mənfi təsirini göstərdi. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi özünü tədiyyə balansında əks etdirdi. Devalvasiyanın (milli valyutanın xaricə valyuta qarşısında dəyər itirməsi) olması, dövlət borcuna xidmətlə bağlı büdcəmizin yükünün artması ilə nəticələndi. Bütün bu olanlara baxmayaraq, son dövrlər ərzində vəziyyət yaxşılaşdı və ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda çiçəklənmə müşahidə olunur. Qeyri-karbohidrogen sektorunun inkişafı başlıca olaraq kimya və metal ixracı ilə məhdudlaşsa da, digər sənayelər də qismən inkişaf etmişdir.

Bərpa dövrü (2017-2020-ci illər). İqtisadiyyatımız bərpa dövründə xeyli irəliləyişlər əldə etdi. 2019-cu il ərzində iqtisadi-sosial sahələrdə irəliləyişlər qeyd olundu. Həmin dövr müddətində hərtərəfli iqtisadi islahatlar və şaxələndirmə təşəbbüsləri dayanıqlığın və iqtisadi artımın təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Dövlətin biznes şəraitini inkişaf etdirmək, xaricdən investisiyalar cəlb etmək bəzi sənaye sahələrinin inkişafına yardımçı oldu. Lakin pandemiya ölkə iqtisadiyyatına bərk zərbə vurdu. Bu da iqtisadiyyatın inkişaf dövrünün pik səviyyəyə çatmasına maneə yaratdı. Bu

dönəmdən sonra ölkənin Ümumi Daxili Məhsulu (ÜDM) 2020-ci ildə tənəzzülə uğradı və ÜDM-də 4.3% azalma müşahidə olundu. [5 s. 1].

COVID-19 Pandemiya dövrü. Bildiyimiz kimi pandemiya dönəmi 2020-ci ildən 2021-ci ilin aprelinədək ölkəmizdə daha çox müşahidə olunmuşdur. Hökumət pandemiya qarşı bir çox tədbirlər həyata keçirmişdir. Bunlardan əsas biri hökumətin 3.5 mlrd manat COVID-19 pandemiyasına qarşı ayırdığı vəsait olmuşdur. Burada əsas məqsəd, iqtisadi tənəzzülün təsirini azaldıb, məşğulluğu təşviq edib, sahibkarlara yardım edib, subsidiyalar verməkdən ibarət olmuşdur.

Əlavə olaraq, hökumət qeyri-karbohidrogen sənayesinin genişlənməsini artırmaq üçün vacib səylər göstərmişdir. Bu tədbirlər 2021-ci il ərzində iqtisadi inkişafda müşahidə olunan sürətlənmə də daxil olmaqla effektiv iqtisadi nəticələri özündə birləşdirdi.

2022-ci ildə iqtisadiyyat 2021-ci illə müqayisədə 4.6% artaraq, ümumilikdə 133.8 mlrd manata (78,8 \$ ABŞ dollarına) çatmışdır.

NƏTİCƏ

Artım diaqnostikasından bu nəticəyə gəlirik ki, yüksək kredit faizləri və yerli banklar özəl sektora aşağı faizli kreditlərlə bağlı olan yüksək maliyyə xərclərini ölkəmizdə qeyri-neft və qaz sektorunun inkişafı və ixracın gücləndirilməsi üçün vacibi məhdudiyətlərdən biri olmuşdur. Faktiki olaraq, Hökumət və Mərkəzi Bank bu problemin həll olunması üçün QİK-lərdən restrukturizasiyası, problemlə bankların bağlanması kimi tədbirlər həyata keçirmişdir. [6 s. 164].

Bununla belə, kapitalı azaltmaq və maliyyəyə çıxışı asanlaşdırmaqdan dolayı aşağıdakı faktorları nəzərdən keçirmək məsləhət görülür:

Fond birjasının təkmilləşdirilməsini və bank xidmətlərinin gücləndirilməsini əhatə edən maliyyə bazarlarının genişlənməsi daxili maliyyələşdirməni səfərbər etməsi asanlaşdırıb, gəliri olan müəssisələrə yönləndirə bilər. Bu faktor həm kiçik, həm də orta biznes (KOB) üçün kredit əlçətanlığının artırılmasını, həmçinin ödəniş sistemlərinin daha asanlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Hərtərəfli tənzimləyici islahatların həyata keçirilməsi maliyyə sektorunda olan rəqabəti və inkişafı stimullaşdırır ki, bu da öz növbəsində maliyyə bazarlarının səmərəliliyini artırır, maliyyələşdirməyə çıxışı artırır və kapitalın ümumi dəyərini qismən azalda bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Growth Diagnostic: Sustainable and Inclusive Growth in Kazakhstan. 120 s.
2. Hausmann, Ricardo, Dani Rodrik, and Andrés Velasco. (2005). "Growth Diagnostics," John F. Kennedy School of Government, Harvard University (Cambridge, Massachusetts). <http://ksghome.harvard.edu/~drodrrik/barcelonafinalmarch2005.pdf>
3. CBAR. (2022). Statistical bulletin. CBAR. <https://uploads.cbar.az/assets/4a6a6939aa9516234c3cdedbe.pdf>
4. Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development. (2021). <https://president.az/az/articles/view/50474>
5. Hidalgo C.A., Klinger B., Barabasi A.-L., & Hausmann R. (2007). The Product Space Conditions the Development of Nations. Science, pp. 482-487.
6. BVF Beynəlxalq Valyuta Fondu, Yanvar 2018
7. Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyev Q.A. (2016). Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər. Bakı: Turxan NPB, 536 s.
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransın materialları. "Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral 2014-cü il
9. "Qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı iqtisadi strategiyanın prioritet istiqamətidir". Məqalə. "Xalq" qəzeti, 09.02.2015.

10. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

11. Hacızadə E.M. (1998). Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı. Elm.

12. Əlirzayev Ə.Q. (2002). İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. Bakı.

13. Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında, AR Prezidenti, 2022-ci il.

14. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında qanun, AR Prezidenti, 2023-cü il.

15. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında qanun, AR Prezidenti, 19 mart 2020-ci il.

T.Q.Huseynli

Ph.D. student, Baku Eurasian University

Diagnosics of the development of sustainable economy of the republic of Azerbaijan

Abstract

The main goal of the research work is the diagnosis of development in the areas affected by economic growth in our country. Analytical methods and statistical methods were used in the research work. In the research work, it can be considered as his scientific innovation that our country aims to increase exports in the non-oil sector as well as the oil sector and diversify our economy. In order to examine the constraints important for the development of the non-oil and gas sector and the diversification of exports, the research study discussed the concept of Development Diagnostics, the development trajectory of GDP during certain periods and solving the problems specific to those periods. In the final part of the study, some proposals were put forward to solve the impact of growth diagnosis on the non-oil and gas sector.

Key words: *growth diagnosis, economic growth, diversification.*

Т.Г.Гусейнли

докторант, Бакинский Евразийский Университет

Диагностика развития устойчивой экономики Азербайджанской Республики

Резюме

Основной целью исследовательской работы является диагностика развития территорий, на которые влияет экономический рост в нашей стране. В исследовательской работе использовались аналитические методы и статистические методы. В исследовательской работе его научным новаторством можно считать то, что наша страна стремится увеличить экспорт как в ненефтяном секторе, так и в нефтяном секторе и диверсифицировать нашу экономику. В целях изучения ограничений, важных для развития ненефтегазового сектора и диверсификации экспорта, в исследовании обсуждались концепция «Диагностики развития», траектория развития ВВП в определенные периоды и решение проблем, характерных для этих периодов. . В заключительной части исследования были выдвинуты некоторые предложения по решению проблемы влияния диагностики роста на ненефтегазовый сектор.

Ключевые слова: *диагностика роста, экономический рост, диверсификация.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-98-105>

Z.Q.Əsgərova
f.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0001-5906-9588
zaminacahan2012@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 29.12.2023

The article was received by editorial board on 29.12.2023

Статья принята к печати 29.12.2023

CƏMIYYƏTİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCAN AİLƏSİNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə ailənin, ailə institutunun xüsusiyyətləri və cəmiyyətin inkişafında rolu və yeri araşdırılmışdır. Eyni zamanda ailə dünyasında bazar münasibətlərinin həyata keçirilməsinin özünəməxsus formaları müəyyən edilmiş, institusional şərait və Azərbaycanda ailəçilik ideologiyasının transformasiyası, ailə institutunda baş verən dəyişikliklər, patriarxal (ənənəvi), nuklear (valideynlərdən və uşaqlardan ibarət ailələr), postsovet ailələri, ailə dəyərləri və onlara təsir edən amillər, dövlətin ailə siyasəti də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ailədaxili münasibətlərdə son onilliklərdə demokratikləşmə prosesi, nominal olsa da, ailədə kişilərin üstünlüyü, ailə üzvlərinin statusunun iyerarxiyası, böyüklərlə kiçiklər arasında ünsiyyət etiketi, azərbaycanlı qadın və kişilərin davranışlarında və status-rol funksiyalarında sosial və mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş fərqlərin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin kişi və qadına münasibətindəki fərqlər (real və simvolik) ailə üzvlərinin dünyagörüşünə xas olan cəhətlər, gənc nəslin sosiallaşması prosesi, cəmiyyətdə qəbul edilmiş ənənəvi norma və statusların mövcudluğu tədqiq edilir. Azərbaycan ailəsinin həyat tərzi, ailə və qohumluq əlaqələrinin möhkəmliyi, qarşılıqlı yardım və birlik şərh olunur.

Açar sözlər: ailə modelləri, patriarxal ailə, müasir ailə, cəmiyyət, ailə dəyərləri, postmodern ailə, ailə institutu, iqtisadi siyasət.

GİRİŞ

Azərbaycan cəmiyyətinin, onun sosial institutlarının transformasiyası ailənin həyatında, dəyərlərində, normalarında, davranış nümunələrində köklü dəyişiklik-lərlə müşayiət olunur. Ailə cəmiyyətin fundamental əsası olmaqla cəmiyyətin həyatının əsas nailiyyətlərini, çətinliklərini və ziddiyyətlərini özündə əks etdirir. Azərbaycan dövlətinin sosial sahədə tənzimləmə funksiyalarının yerinə yetirilməsinə kifayət qədər diqqət yetirməsi, ailə siyasətinin əsaslarının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi müasir ailənin formaları və funksiyalarının dəyişməsinə səbəb olur. Bu gün patriarxal təcəviliyin azaldığı və emosional münasibətlərin və fərdi istəklərin təşviqi ilə xarakterizə olunan yeni “postmodern” ailə tipi formalaşır. Müasir ailənin vəziyyəti cəmiyyətin təsirindən getdikcə daha az asılıdır, ailə daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əhəmiyyəti artır. Bu, müasir cəmiyyətin transformasiyası kontekstində ailənin öyrənilməsinin aktuallığını müəyyən edir. Tarixi inkişaf prosesində ailə-cəmiyyət, ailə və şəxsiyyət münasibətləri müəyyən bir cəmiyyətdə hökm sürən istehsal tərzinin təsiri altında daim dəyişmiş, həyat tərzi, sosial münasibətlər, dəyərlər sistemi, ailə dəyərlərinə istiqamətlənmiş, dövlət sosial münasibətləri inkişaf etdirmiş və təkmilləşdirmişdir. Ailə dəyərləri ailədə və cəmiyyətdə davranış

modeli kimi ənənələr vasitəsilə yeni nəsillərə ötürülür. Eyni zamanda, ictimai həyatda bir tərəfdən real sosial münasibətlərlə cəmiyyətdə formalaşan dəyərlər sistemi, digər tərəfdən isə dəyər yönümləri arasında ən mürəkkəb sosial qarşılıqlı əlaqələr daim formalaşır. Beləliklə, ailənin, insanın və cəmiyyətin inkişafı, kamilliyi və rifahı bir-biri ilə sıx bağlıdır.

1. Azərbaycanca ailə modelləri və onların cəmiyyətdə rolu.

Ailələrin müxtəlif modelləri ailə münasibətlərinin müəyyən sahələrində fərqli formalarda özünü göstərir. Ailələr müxtəlif amillərin təsiri altında özlərinə xas şəkildə dəyişirlər. Təsnifatda sistemləşdirici xüsusiyyətlər ailələrin növlərini fərqləndirən prosesləri öyrənmək üçün zəruridir.

Uşaqların sayına görə fərqlənən uşaqsız, az və çoxuşaqlı ailələr, tərkibinə görə seçilən tək valideynli ailələr, sadə və ya mürəkkəb ailələr (bir neçə nəsillə ailələr); böyük ailələr; ailə təcrübəsinə görə fərqlənən yeni evlənənlər; gənc ailələr; uşaq gözləyən ailələr; orta nikah yaşı olan ailələr; böyük nikah yaşlı ailələr; yaşlı cütlüklər, sosial tərkibinə, homogenliyinə görə, milliyyətinə, təhsil səviyyəsinə, peşələrinə görə yaranan sosial bircins (homogen) və heterogen (qeyri-homogen) ailələr, firavan; sabit; zəif; qeyri-sabit; nizamsız; problemlə və s. ailələr, eqlitar (demokratik), ənənəvi və avtoritar ailələr; şəhər, kənd ailələri; əsəbi ailələr; psixoloji cəhətdən sağlam ailələr mövcuddur.

Müasir modernləşmə dövründə cəmiyyətdə ailə institutunun rolu daha da artır. Müasir dövrdə Azərbaycanda, özündə patriarxal (ənənəvi ailələr), nuklear (valideynlərdən və uşaqlardan ibarət ailə) və postsovet cəmiyyətinə xas ailə dəyərlərini əks etdirən ailə modelləri mövcuddur. Lakin bütün Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da patriarxal (ənənəvi ailələr) ailə dəyərlərinin daşıyıcısı olan ailələr çoxluq təşkil edir.

“Patriarxal əxlaq sistemində, patriarxal ailədə yalnız bir “kişi” və yalnız bir “qadın” vardır, yəni kişilər və qadınlar üçün davranış modeli vahid formada mövcuddur. Şərti olaraq kişi ağadır, qadın isə ona xidmət edir. Lakin, hətta belə əxlaq çərçivəsində qadınlara və uşaqlara qarşı zorakılıqdan istifadəyə məhdudiyyətlər mövcuddur. Ənənəvi sistemdə bu model bəzi xüsusiyyətlər mənimsəyir, hərçənd bütövlükdə ən azı müsəlman Şərqudə bu yeganə norma daha cəlbedicidir. Aydındır ki, bir-necə modelin mövcudluğu azadlığın çoxalmasına kömək göstərir, lakin azadlıq özbaşnalıq kimi deyil, mənəvi norma kimi, yəni məsuliyyətli və adət-ənənələrlə və ya fərd tərəfindən məhdudlaşdırılmış azadlıq olmalıdır” [8, c. 76-77]. Cəmiyyətin dəyişməsi və inkişafı müvafiq olaraq ailə dəyərlərinə dair yeni baxışlar və anlayışlar formalaşdırır. Bu gün valideynlərin və uşaqların əxlaqi prioritetləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Uşaqlarda bu anlayışa münasibət daha mütərəqqi, lakin sərt xarakter daşıyır. Bu tendensiya ona görə müşahidə olunur ki, hər bir sonrakı gənc nəsillə əvvəlkindən yalnız ən zəruri olanı alır, ona hazırda aktual olan ailə adət və ənənələrini gətirir. Təbii ki, XXI əsrin insanı üçün inam, sevgi, qarşılıqlı yardım, hörmət və xeyirxahlıq kimi anlayışlar əsas olaraq qalır. Amma çox təəssüflər olsun ki, onlar cəmiyyətin problemlərindən qaynaqlanan müxtəlif amillərin təzyiği altındadırlar. Gənclər arasında milli ailə adət-ənənələri birinci yerdə durur. Ənənəvi ailə dəyərlərinin qorunub saxlanması üçün gənc nəsillə ilk növbədə şəxsi həyat təcrübəsindən nümunələr gətirilməlidir.

Ailə dəyərləri necə inkişaf edir? Bu gün doğma insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələr şərti olaraq müasir və ənənəvi münasibətlərə bölünür. Ailə dəyərləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıyıq. Əxlaqi prinsipləri bilmək hər bir ailə üzvünə inamın formalaşmasında və etimadın artırılmasında mühüm rol oynayır. Ailə problemlərinin həllində çeviklik xoşbəxtlik və rahatlıq duyğusuna aparıcı yoldur. Hər ailənin öz nizamı, gündəlik rejimi, quruluşu, qaydaları var.

Ailə dəyərlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillər sırasında aşağıdakı-ları fərqləndirmək olar: *“1. Ailənin inkişafında ümümdünya tendensiyası; 2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan üçün xarakterik amillər. Ailənin inkişafında ümümdünya tendensiyası müasir dövrdə individualizmin adı hala çevrilməsində, egoizmin artmasında, şəxsi maraqların ailə davranışlarına, eləcə də seksual davranışlara qarşı tolerantlıqda özünü göstərir. Azərbaycan üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində*

xarakterik olan amillər sırasında: Əhalinin əksər hissənin sosial-iqtisadi vəziyyəti; ailə siyasətinin amilləri; sosial-mədəni amillər, KİV; insanın şəxsi xüsusiyyətləri əsas yer tutur.” [1, s. 99]

Ailə institutuna baza və spesifik dəyərlər təsir edir. *”Ailə işlərinin idarə olunması bərabərliyə riayət edərək ictimai ağıla sahib olmaq, mehr-məhəbbət, mehribanlıq, elm və siyasət tələb edir. Ailə məsuliyyəti ictimai bir vəzifədir ki, ailəni qurmaqla bərabər insanın özünü də saflaşdırması, özünə nəzarət etməsi də lazımdır” [3]*

Hər bir ailə tipi özünəməxsus ailə dəyərlərinə malikdir. Patriarxal ailə tipi üçün kəbin zəruridir, nigahdan kənar uşaq və s. qadağandır. Belə ailələrdə kişi mənəvi hakimiyyətin daşıyıcısıdır və buna görə də ailənin şərəfinə cavabdeh-dir. Cəmiyyət ərin arvadı üzərindəki “mülkiyyət” hüququnu pisləmir və qoruyur. Kişi qadın və uşaqlar üçün demək olar ki, tamamilə məsuliyyət daşıyır. Ər arvadını maddi cəhətdən təmin edir. Valideynlər övladlarına kiçik yaşlarından əmək sevgisini, öz əməllərinə görə məsuliyyət hissini aşılayır.

Patriarxiyanın həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Bununla belə, bütün çatışmazlıqlara baxmayaraq, onun üstünlüyü ondadır ki, bu cür nikahlarda praktiki olaraq heç bir boşanma yoxdur, uşaqlar və qocalar həmişə təmin edilir. Belə ailələrdə ciddi nəzarət hökm sürür.

Nuklear ailə tipi üçün qeydə alınmamış nigah və ya boşanma halları mümkündür, nigahdan kənar uşaqların olması və s. yolveriləndir; postindustrial cəmiyyətin ailə tipi üçün ailə münasibətinin müxtəlif növləri, nigahdan kənar ailələr, eyni cinsli nigahlar, nigahın qeydə alınması zamanı natariat tərəfindən qeydə alınmış nigah müqaviləsi, müxtəlif növ seksual davranışların çoxnövçülüüyü və leqallaşdırılması mümkündür. Sənaye və post-sənaye ölkələrində ailədaxili münasibətlərdə köklü dəyişikliklər 20-ci əsrdə qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi və rolunun dəyişməsi nəticəsində baş verdi. 20-ci əsrin ikinci yarısında bir sıra etik ailə dəyərləri kökündən pozuldu və ailə münasibətlərinin etikası dəyişdi. Birincisi, rəsmi nikahın dəyəri və hətta dəyişməzliyi aşağı düşdü; bir çox ailələr ər və arvadın nikahı qeydiyyatdan alınmadı. Üçüncüsü, nikahdankənar cinsi əlaqəyə münasibət dəyişdi, onlar artıq qadağan deyildi. Eyni zamanda, cəmiyyət nikahdankənar övladı olan qadınlara, belə uşaqların özünə də pis baxmadı.

“Müasir dövr üçün hər üç ailə tipinə xas dəyərlərin cəmini özündə birləşdirən dəyərlər sistemi xarakterikdir. Ümumilikdə isə müasir Azərbaycanda ailə dəyərləri: ənənəvi ailənin milli-mənəvi dəyərləri; ailənin sosial dəyərləri; ailənin sosiomədəni dəyərləri; ailənin fərdi dəyərləri şəklində mövcuddur.” [1, s.100]

Müasir Azərbaycan ailəsinin öz müqəddəratını təyin etmə forması mövcudluğunu təmin edən əsas ailə dəyərlərinin müəyyən edilməsi və insanın mənəvi və maddi varlığında özünü təsdiq etməsidir. Şübhəsiz ki, ailə milli mənəviyyət ənənəsinin daşıyıcısı olub milli cəmiyyətin və şəxsiyyətin mövcudluğunun bütün spektrində təzahür edir, cəmiyyətdə konstruktiv rol oynayır.

“Ailə insan şəxsiyyətini mədəniyyətə qovuşdurur, uşağa insan davranışının normalarını, qaydalarını mənimsədən ilk məktəbdir. Ailədə mövcud olan insani dəyərlər, inanclar, ideallar gələcək şəxsiyyəti, onun həyatda yerini və davranışını formalaşdırır. Ailə gələcək vətəndaşın sosiallaşmasını təmin edən ilk və ən önəmli qaydadır. Digər tərəfdən, hər bir ailə özlüyündə unikaldır, ümumi mədəni sfera, müəyyən xalq-təfəkkür tərz-i dövlət çərçivəsində özünəməxsus mədəni mühitini yaradır. Cəmiyyətin, tarixi yaddaşın daşıyıcısı olan ailə dünyanın hər yerində sarsılmaz, əbədi dəyər sayılır. Zəngin ənənələrə malik Azərbaycan ailəsi də istisna təşkil etmir. Tarixən ailə xalqımızın yüksək mənəvi dəyərlərinin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısı kimi milli inkişafımızda mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə önəmlidir ki, bir sıra toplumlardan fərqli olaraq, Azərbaycan cəmiyyətində ailə institutu özünü sosial təyinatını və milli-mənəvi missiyasını daha tam və dolğun şəkildə qruyub saxlamaqdadır” [4].

Bəşər tarixində baş verən istənilən miqyaslı dəyişikliklər yalnız iqtisadi, sosial, mədəni reallığı deyil, bütün bunların səbəbkarı qismində çıxış edən antropoloji reallığı da transformasiyaya uğradır.

Müasir “ailə” anlayışına nəzər salsaq nüfuzlu ingilisdili “Britannik” ensiklopediyasında onun belə tərifinə rast gəlirik: *“Ailə nikah, qan və ya övladlığa götürmə yolu ilə, vahid iqtisadiyyat təşkil edən və sosial mövqelərində adətən həyat yoldaşları, valideynlər, uşaqlar, qardaş və bacıların bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, möhkəm bağlarla birləşmiş insanlar qrupudur”* [6].

2. Müasir Azərbaycan ailəsinin cəmiyyətə təsiri.

Müasir, modern ailə institutu müxtəlif aspektlərdən araşdırılsa da onun problemlərini dərinlən öyrənmək üçün fəlsəfi yanaşmadan istifadə olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, *“ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətində ailə verbal surətdə həmişə böyük nüfuzla malik olub, lakin qloballaşma, bazar iqtisadiyyatına xas münasibətlərin hegemonluğu şəraitində onun nüfuzu ciddi sarsıntıya məruz qalıb, bu isə təəssüf doğurmaya bilməz, çünki ailədən, əvvəlki kimi, çox şey asılıdır”*[9,s.19-20].

Azərbaycanda ailə modellərinin (şəhər və kənd ailə modellərini, bunları isə, öz növbəsində onlarda üstünlük təşkil edən şüur tipi üzrə tutuşdurmaq lazımdır) əlamətlərini aşkar və müqayisə etmək zəruridir. *“Bizim irəli sürdüyümüz yenilik müasir Azərbaycanda bir neçə təyinedici olan dəyərlərin təhlilindən ibarətdir, ictimai əxlaq, ailə problemləri isə çox cəhətdən məhz kimin şüurunun, kimin dəyərlərinin üstünlül təşkil etməsindən asılıdır. Əslində, bu məsələlərin araşdırılması, ailə, tərbiyə və s. sahələrdə dövlət siyasətinin yürüdülməsi üsullarını dəqiqləşdirməyə imkan verir”*[9,s.20-21].

Müasir ailə qüdrətli dövlət institutu və cəmiyyətin sosial vahidi kimi qədim zamanlardan müxtəlif sənaye sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların yaxından diqqət mərkəzində olmuşdur. Ailə fenomenini tədqiq edərkən sosioloji, tarixi, iqtisadi, demografik, siyasi, hüquqi, etnoqrafik, psixoloji, pedaqoji, etik, antropoloji və fəlsəfi aspektləri fərqlənir.

Fəlsəfi təhlil ailə institutu, ailə münasibətləri, onların tarixi inkişafı haqqında vahid, geniş, dərin dünyagörüşü sistemi yaratmaq məqsədi daşıyır. Onun vəzifəsi strukturdakı dəyişikliklərin vektorlarını, bu cür dəyişikliklərin cəmiyyət üçün səbəb və nəticələrini nəzərdən keçirməkdir. Fəlsəfi və antropoloji təhlil aspekti ailə fenomeninin fərdin varlıqdakı köklü olması kimi dərk edilməsinə əsaslanır. Azərbaycan tədqiqatçısı fəlsəfə elmləri doktoru, professor İ.Məmmədzadə Azərbaycan fəlsəfəsinin ailə institutunun təhlilində aparıcı rol oynadığını ailənin cəmiyyətə təsirinin araşdırılmasında mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir: *“tərbiyə işində çox şeyin ailədən, kişi və qadın, valideyin və uşaqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləridən, ailədə zorakılığa və tolerantlığa münasibətdən, uşaqların, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində onun hası dəyərləri yaratdığından və ictimai elmin bu sahədəki real vəziyyəti nə dərəcə müəyan edə bilməsindən asılı olduğu ilə razılaşmamaq çətinidir. Hər halda, statistika, sosioloji tədqiqatların nəticələri, etika-sosioloji, etika-psixoloji, tibbi və hüquqi biliklər istifadə edilməlidir. Aparığımız tədqiqatlara əsaslanaraq, qeyd edək ki, Azərbaycanda üstünlük təşkil edən dəyərlərin bir- birindən fərqləndiyi bir neçə ailə modeli vardır Kiçik şəhər ailəsi, islamyönlü ailə, böyük ailəyə həsr olunmuş tədqiqatlar aparılmalıdır. Müasir şəraitdə ənənəvi ailə dəyərlərinin nə olduğunu dərk etmək lazımdır. Və onların hər biri üzrə ailədə zorakılıq və tolerantlıq, azadlıq və məsuliyyət və s. xüsusunda məlumatlar əldə edilməlidir.”* [9, s. 22]

Modernləşmə ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçiddir. Modernləşmə cəmiyyətə bə ailə institutuna təsir edərək onu dəyişdirir.

“Ailə çoxşəkillidir, ənənəvi cəmiyyətdə və əhəmiyyətli dərəcədə müasir cəmiyyətdə də davranış stereotipini yenidən hasil edən əsas mədəni-məlumat matrisasıdır.”[5]

Ailə bir sistem kimi özündə ailə dəyərlərini əks etdirir. Postmodernizm köhnə ilə yeninin vəhdətidir. *“Postmodernizm nöqtəyi-nəzərindən ailə cəmiyyətin normativ strukturuna yerləşdirilmiş, bir tərəfdən sosial inkişaf, digər tərəfdən cəmiyyət üzvlərinin (ər-arvad, valideynlər, uşaqlar) davranışının tənzim edilməsi, sosial roların və sosial statusun təyin edilməsi vasitəsilə həyata keçən dəyərcə-normativ kompleksi təmsil edən xüsusi sosial təsisat kimi təhlil edir”*. [10, s. 26]

Cəmiyyətdə ənənəvi ailə ilə yanaşı postmodern dövrünün ailəsi də mövcuddur. Ənənəvi və müasir ailə modellərini müqayisə etsək aydın olur ki: *Birincisi “ənənəvilikdə” hər şeydən əvvəl ictimai həyatın qohumluq-ailə təşkilat prinsipi, qohumluq dəyərlərinin fərdin maraqlarının maksimumlaşmasına və iqtisadi effektivinə üstün gəlməsidir. Modernizm əksinə qohumluğu sosial-iqtisadi və siyasi həyatdan ayırır, qohumluq maraqlarını fərdin iqtisadi maraqları ilə dəyişdirir” [10, s. 27].*

Azərbaycan ailə modelinin tərkib hissəsi olan ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutu, milli ailə dəyərləri, xalqımızın milli kimlik məsələsi, azərbaycanlıların vətənə məhəbbəti, torpağa bağlılığı, ağsaqqala, ağbirçəyə dərin hörməti, ailə sədaqəti, qayğısı vəhdət təşkil edir. *“Heç şübhəsiz, bu həmişəyaşar, yüksək bəşəri keyfiyyətlər arasında ailə dəyərləri – ağsaqqallıq, ağbirçəklik institutu böyük maraq doğurur, müstəsna məna və məzmun kəsb edir. Ağsaqqallıq və ağbirçəkliyin cəmiyyətdə oynadığı rol, tutduğu mövqe və bütün bunların öyrənilməsi, tədqiqi, son zamanlar getdikcə zəifləmə səbəbləri tədqiqatçıların mühüm tədqiqat obyektlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də mənəvi mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir...Onlar elin yol göstərəni, adətənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısıdır.” [7, s. 7]*

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında sosial sahədə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini məhz ailə siyasəti təşkil edir. İqtisadi siyasət, qender siyasəti, uşaq siyasəti, demoqrafik siyasət sosial siyasətin müxtəlif, lakin bir-birilə sıx bağlı sahələridir. Dövlət ailə siyasətinin mahiyyəti, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə birgə hazırlanan və həyata keçirilən sosial siyasətin tərkib hissəsi və nisbətən sərbəst sahəsi olmaqla, ictimai institut kimi ailənin və fərdlərin (atanın, ananın, ailə başçılarının, valideynlərin, uşaqların, qohumların) ailə üzvləri kimi fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirməkdir. Müasir Azərbaycanda ailə siyasətinin məqsədləri sırasında: ailənin, iqtisadi, reproduktiv, tərbiyəvi və mədəni-psixoloji funksiyalarının reallaşdırılması şərtlərinin təmin etmək; cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatında qadın-ananın dolğun və bərabər hüquqlarının təminatçısı olmaq və s. göstərilir.

Ailə - sosiallaşmanın əsas institutudur. Dövlət həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycan ailəsində milli-mədəni ənənələrinin saxlanılmasına əsaslanır.

Azərbaycan cəmiyyətində milli təhlükəsizliyin və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında dövlət sosial siyasətinin və eyni zamanda onun əsas tərkib hissələrindən biri olan ailə siyasətinin effektivliyinin keyfiyyət baxımından yüksəldilməsi dövrün tələbidir. Yüksək həyat səviyyəsinə malik ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə dövlət hakimiyyəti orqanlarının effektiv qarşılıqlı fəaliyyəti ailə siyasətinin reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir Azərbaycanda ailə siyasəti bir çox amillərdən aslıdır. Bu amillər sırasında ilk növbədə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin özünün fəallıq və siyasi mədəniyyət səviyyəsi xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın ailə siyasəti aspektində dayanıqlı inkişaf doğum səviyyəsinin yüksəldilməsini, ölüm hallarının azadılmasını, insan ehtiyatlarının səviyyəsinin yüksəldilməsini: ailənin və ailə məsuliyyəti daşıyan vətəndaşların sağlamlıq, təhsil və intellektual səviyyəsinin, sosial kapitalının yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Dayanaqlı inkişaf vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, milli təhlükəsizliyin (münaqişələr, terrorizm, nəzarət olunmayan miqrasiya və s.) təmin olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Dövlət ailə siyasətinin əhəmiyyəti bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılıqda olan üç aspektdə təzahür edir. Bunlar: dövlətin geosiyasi statusunun möhkəmləndirilməsi; qonşu dövlətlərin demoqrafik ekspansiyasının durdurulması; həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi. Bütövlükdə, bütün bunlar sosial institut kimi ailənin möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərir [1, s. 101].

Dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ailə siyasəti sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanları ilə biznes strukturlarının birgə əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələdə əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri bunlardır: ümummilli məqsədlərə çatmaq üçün ümumi səylərin və

ehtiyatların birləşdirilməsi, maraqların razılaşdırılması, razılaşdırılmış texnologiyaların, qarşılıqlı fəaliyyətin tolerant dialoq formalarının əldə edilməsi, vətəndaş iştirakı mədəniyyətinin formalaşması.

Müasir şəraitdə ailə siyasətinin bir neçə əsas prinsipləri vardır:

“Birinci prinsip – ailənin suverenliyidir – bu o deməkdir ki, bu siyasət həyata keçirilərkən ailənin işlərinə hər cür qarışmağı minimum dərəcəyə salmaq vacibdir. İkinci prinsip – şəxsiyyətin suverenliyidir. Üçüncü prinsip – bu ailə siyasətinin sosial, xüsusilə dövlət paternalizmi ilə bir yerdə ola bilməməsini, uyğun gəlməməsini elan edərək öz qüvvəsinə arxalanmaq deməkdir. Dördüncü prinsip - ailənin sosial müdafiəçidir. Beşinci prinsip – seçim azadlığının genişləndirilməsidir, çünki ailə siyasətinin ən populyar tədbirləri ailələri yalnız bir qərar qəbul etməyə yönəltməməlidir, daha çox alternativ qərarlar təklif edilməlidir. Altıncı prinsip – bu, iqtisadi, sosial, mədəni və başqa xüsusiyyətləri ilə müxtəlif sosial qruplardan ibarət cəmiyyətin eyni kökdən olmamasını ehtimal edən siyasətin diferensiasiyasıdır. Yeddinci prinsip – bu, ailənin sosial-demografik və konfessional modelinin müxtəlifliyini nəzərə alan ailə siyasətinin regionlaşdırılmasıdır.”[2]

Deməli, gender ailə siyasətinin mahiyyəti kişi və qadınların bərabər hüquqları və imkanlarının başa düşülməsi, şəxsiyyət, ailə və cəmiyyət arasında yeni tarazlığın və harmoniyanın yaradılmasından ibarətdir. Müstəqil Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət ailə siyasəti milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanır və bilavasitə onun təcəssümüdür. Bir çox sosial institutların dağıdıcı təsirləri Azərbaycan milli-mədəni dəyərlərinə zərbə vurur. Son dövrlərdə Azərbaycan ənənələrinə xas olmayan meyllər ailə institutunun zəifləməsi, boşanmaların artması, yeni ailə modellərinin yaranması, ailədən kənar münasibətlərin geniş yayılması baş verməkdədir.

NƏTİCƏ

Ailə daim inkişaf və dəyişmə prosesində olan mürəkkəb sosial-mədəni fenomen, ictimai institut olub ən mühüm sosial funksiyaları yerinə yetirir. Müasir şəraitdə ailə öz inkişafında bir tərəfdən sosial-iqtisadi amillərin, digər tərəfdən ailədə baş verən daxili proseslərin təsiri altında dəyişir; ailə cəmiyyətdə və dövlətdə gedən proseslərdən asılı olsa da, ailə dəyərlərinin həm fərd, həm də bütövlükdə cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu baxımdan ailə və ailə dəyərlərinin fəlsəfi və aksioloji təhlili bizim üçün aktual idi ki, bu da ailənin və nikahın mövcudluğunun aksioloji əsaslarını müəyyən etməyə imkan verir. Azərbaycan cəmiyyətində ailə münasibətləri, ailənin digər sosial strukturlarla, xüsusən də dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi qanunauyğunluqları və meyilləri, sosial-mədəni kontekstdə ailənin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı haqqında elmi əsaslandırılmış proqnozlar verilir. Azərbaycan ailəsinin aksioloji təhlilinin müəyyənləşdirilməsi koqnitiv və dəyər rolunu oynayan sosial idrakın xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Nəzəri və koqnitiv kontekstdə dəyər subyektdə dəyər şüurunun və ümumilikdə sosial-mədəni amillərin təsiri altında formalaşan maraqları, üstünlükləri, münasibətləri və s. ehtiva edən obyektə emosional münasibəti ifadə edir. Dəyər yönümləri idrakın özündə cəmləşir. Məzmun, struktur və formalar nöqtəyindən nəzərdən Azərbaycan ailəsi tarixən dəyişən sosial qrupdur. Onun universal xüsusiyyətləri qohumluq münasibətləri sistemi, insanın ictimai və fərdi keyfiyyətlərinin tərbiyəsi və inkişafı ilə həyata keçirilir. Azərbaycan ailəsi mədəni irsin, etnik norma və ənənələrin təcəssümü kimi çıxış edir, bu baxımdan ailə münasibətləri sistemi, ailənin təsərrüfat və digər fəaliyyəti, həyat tərzinin xüsusiyyətləri və s. bir model olaraq, sosiallaşma prosesində mədəniyyətdəki ənənələr vasitəsilə yeni nəsillərə ötürülür ki, bu da ailənin dəyər təhlilinə müraciət etməyə imkan verir. Ailə və ailə dəyərləri mədəniyyətin mühüm elementləridir, əsrlər boyu ümumən əhəmiyyət kəsb edir, ailə dəyərlərinin əksəriyyəti əsasən ailə və nikah münasibətləri sahəsində təkrar istehsal olunur və həyata keçirilir. Dəyərlərin və dəyər yönümlərinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına metodoloji yanaşmaların təhlili sosial-fəlsəfi düşüncədə ailə və ailə dəyərlərinin öyrənilməsinə əsas yanaşmanı müəyyən etməyə imkan verir.

Bir tərəfdən Qərbi Avropa, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixində, eləcə də müasir sosial və fəlsəfi elmlərdə ailə insanların vahid ailə miqyaslı fəaliyyətinə əsaslanan ümumbəşəri dəyər kimi qəbul edilir. nikah - valideynlik - qohumluqla bağlıdır.

Digər tərəfdən, ailə dəyərləri, müxtəlif nikah və ailə sahələrində insanların sosial-mədəni üstünlükləri kimi ailə üzvlərinin ehtiyaclarını ödəməyə qadirdir; ailə üzvlərinin dəyər yönümləri ilə sıx bağlıdır. Bu yanaşma ailə dəyərlərini, onların əhəmiyyətini, strukturunu, əhəmiyyətini, cəmiyyətin və dövlətin təkamül inkişafındakı dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini təhlil etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayeva Z. (2014). Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gerçəklik. Bakı: Elm, 186 s.
2. Ailə münasibətlərinin qənder problemləri//
3. Ayətullah Hüseyn Məzahiri. Ailə səadətinə necə nail olaq?// [https:// 1000kitap. com/ kitap/ail-sadtin-nec-nail-olaq--294030](https://1000kitap.com/kitap/ail-sadtin-nec-nail-olaq--294030)
4. www.gender.az.org
5. Волков В.А. Семья в современном мегаполисе (на опыте системной семейной расстановки)–Мир психологии [http; psychology .net.ru. /articles/ print. html? page-id=531](http://psychology.net.ru/articles/print.html?page-id=531)
6. Family: Encyclopedia Britannica [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http:// www. britannica. com/EBchecked/topic/201237/family](http://www.britannica.com/EBchecked/topic/201237/family). – Дата доступа : 12.04.2015.
7. İsbəndiyarova Cəmilə Köçəri qızı. (2018). Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 64 s.
8. Мамед-заде И. (2006). Опыт интерпретации морали. Баку: «Муаллим», 168 с.
9. Məmmədzadə İ. (2011). Müasir Azərbaycan ailəsini fəlsəfi təhlili// “Adət-ənənələrimiz və müasirlik baxımından bir dəyər olaraq ailə” mövzusunda 25 may 2011-ci il tarixli Konfrans materialları. Bakı, s.19-22.
10. Rzayeva R. (2011). Müasirlik, postmodern və ailə//“Adət-ənənələrimiz və müasirlik baxımından bir dəyər olaraq ailə” mövzusunda 25 may 2011-ci il tarixli Konfrans materialları. Bakı, s. 23-29.

Z.Q.Esgerova

PhD, dosent, Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0000-0001-5906-9588

The role of the Azerbaijan family in the society's socio-economic development

Abstract

The article examines the characteristics of the family, the institution of the family, its role and place in the development of society. Sunday, specific forms of family relations in the world at the same time the realization of the institutional conditions of ideology in Azerbaijan, family and transformation, changes in the institution of family, patriarchal (traditional), nuclear (parents and families of children), post-Soviet Families, Family Values, and the factors that influence them, were included to the study of the state's family policy. The process of democratization of domestic relations in recent years is characterized by the male dominance of the family, the hierarchy of the status of family members, although nominal, etiquette communication between adults and minors, the Azerbaijani women's and men's behavior and status-role function is characterized by the presence of socially and culturally conditioned differences. It explores the differences in the attitude of society towards men and women (real and symbolic), the differences inherent in the worldview of family members, the process of socialization of the younger generation, the existence of traditional norms

and situations accepted in society. The way of life of the Azerbaijani family, the strength of family and kinship ties, mutual assistance and unity are interpreted.

Key words: *family models, patriarchal family, modern family, society, family values, postmodern family, family institution, economic policy.*

З.Г.Аскерова

д.ф.но ф., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный

Университет

ORCID 0000-0001-5906-9588

Роль азербайджанской семьи в социально-экономическом развитии общества

Резюме

В статье рассматривается характеристика семьи, института семьи, его роль и место в развитии общества. При этом определены конкретные формы реализации рыночных отношений в семейном мире, институциональные условия и трансформация семейной идеологии в Азербайджане, изменения в институте семьи, патриархальной (традиционной), нуклеарной (семьи, состоящие из родителей и дети), постсоветские семьи, семейные ценности и влияющие на них факторы, семейная политика государства также были вовлечены в исследование. Процесс демократизации семейных отношений в последние десятилетия хотя и номинальный, но характеризуется доминированием мужчины в семье, иерархией статусов членов семьи, этикетом общения взрослых и детей, существованием социально и культурно обусловленных различий в поведении и статусно-ролевых функциях азербайджанских женщин и мужчин. Изучаются образ жизни азербайджанской семьи, описывается прочность семейных и родственных связей, сила их отношений, взаимопомощи и единства.

Ключевые слова: *модели семьи, патриархальная семья, современная семья, общество, семейные ценности, постмодернистская семья, институт семьи, экономическая политика.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-106-110>

Н.К.Аскерли
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
asgarli.nazrin@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ФОРМИРОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

Налоговая политика является важнейшим компонентом финансовой стратегии любой организации, влияя на ее конкурентоспособность, соответствие требованиям и общее финансовое состояние. В данной статье исследуется формирование налоговой политики в организациях, подчеркивая важность согласования налоговой стратегии с целями бизнеса и нормативными требованиями. На основе новейшей литературы в статье представлены теоретические основы формирования налоговой политики, практические соображения и заключены рекомендации организациям по разработке эффективной налоговой политики.

***Ключевые слова:** налоги, стратегия, корпоративное управление, налоговая эффективность, планирование.*

ВВЕДЕНИЕ

Построение эффективной налоговой системы является одной из основных задач бюджетной политики. С одной стороны, эта система должна обеспечивать государству значительные доходы, необходимые для покрытия бюджетных расходов, а с другой стороны, она не должна выступать тормозом экономического роста.

Для организации налоговая политика играет ключевую роль в формировании финансовых решений и операций. Она включает в себя набор принципов и указаний, которые определяют, как организация управляет своими налоговыми обязательствами, одновременно максимизируя свои финансовые показатели. Разработка эффективной налоговой политики требует глубокого понимания как бизнес-целей организации, так и сложной нормативно-правовой среды, в которой она работает. Актуальность изменений в учете налоговых расчетов объясняется значительным объемом налогов и платежей, постоянным регулированием налогового законодательства, что усложняет процесс расчета налоговой базы и является причиной противоречий и спорных моментов при исполнении налоговых обязательств и налоговые трансферты в бюджет. Многолетняя практика показывает возникновение проблем у субъектов предпринимательства в части налоговых расчетов именно из-за отсутствия четкого понимания порядка исчисления и уплаты налогов, а также использования налоговых льгот. Незнание мер регулирования и непреднамеренные ошибки в расчетах не освобождают администрацию предприятий от ответственности и уплаты штрафных санкций. Таким образом, первоочередной задачей является не просто оптимизация учета налогообложения, а предоставление рекомендаций по его проведению, с дополнительным разъяснением дискуссионных моментов, являющихся препятствием для исполнения обязательств и причиной конфликтов с контролирующими органами.

В статье рассмотрены ключевые факторы, влияющие на формирование налоговой политики в организациях, подчеркнута необходимость стратегического подхода к налоговому планированию и соблюдению требований.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Формирование налоговой политики в организациях базируется на нескольких теоретических концепциях и положениях. Одной из центральных теорий формирования налоговой политики является концепция налоговой эффективности, которая предполагает, что организации должны стремиться к минимизации своих налоговых обязательств при соблюдении требований законодательства. Другой важной теоретической основой является принцип налоговой справедливости, который подчеркивает справедливое распределение налогового бремени между налогоплательщиками.

Одной из основных задач экономической и учетной политики любого предприятия является минимизация затрат, в том числе связанных с уплатой налогов - как непосредственно сумм налогов, так и косвенных затрат (оформление документации, заполнение и подача деклараций и т.п.). Ввиду этого, налоговая система ориентирована на поиск новых решений налоговых реформ и стимулирует налоговое планирование с целью снижения налогового бремени на микроэкономическом уровне с установлением оптимальных налоговых платежей, способствует снижению налогового бремени и, соответственно, развитию предприятий. в нестабильных экономических условиях.

Налоговая справедливость признана одним из атрибутов надежной налоговой системы и играет жизненно важную роль в определении поведения налогоплательщиков в отношении соблюдения налоговых требований. Большинство исследований считают, что налогоплательщики соблюдают налоговую систему, которая считается справедливой. Однако существуют различные измерения налоговой справедливости, которые включают горизонтальную справедливость, вертикальную справедливость, административную справедливость, личную справедливость и общую справедливость.

Следует отметить, что международное уклонение от уплаты налогов также является результатом нормативного процесса, который ссылается на всеобъемлющие концепции и представления. Нынешние дебаты характеризуются двумя всеобъемлющими принципами «негативного» и «позитивного» налогообложения в соответствии с законом: один аргументирует право минимизировать налоговые платежи, другой - обязанность платить справедливую сумму налога. Эта дискуссия также характеризуется двумя различными подходами к определению налоговой базы: рыночная основа в сочетании с основой юридического лица и основа экономического присутствия.

Современное состояние международного налогообложения выделяет два основных подхода по борьбе с уклонением от налогов: принцип «вытянутой руки» и единый подход к налогообложению и формулярному пропорциональному распределению. Принцип «вытянутой руки», основанный на рыночных сделках между независимыми организациями, привел к созданию сложной системы трансфертного ценообразования и налогового планирования. Однако критики утверждают, что этот подход ошибочен, и предлагают унитарный подход, который рассматривает интегрированные корпоративные группы как единое целое для целей налогообложения. Недавние достижения в теории фирмы подтверждают этот подход, подчеркивая, что фирма является динамичным социально-экономическим институтом. В период с 2013 по 2015 год ОЭСР проводила собственный процесс реформ, направленный на борьбу с практикой уклонения от уплаты налогов, приводящей к размыванию налоговой базы и перемещению прибыли транснациональными корпоративными группами. Фактически, этот проект продолжает поддерживать принятый

принцип «вытянутой руки», одновременно вводя дополнительный набор правил корректировки.

Предполагается, что, хотя конвергенция систем финансового и налогового учета может уменьшить уклонение от уплаты налогов, принятие международных стандартов финансового учета для целей налогообложения может оказаться невозможным из-за того, что орган, устанавливающий стандарты, ориентирован на инвесторов финансового рынка, а не на интересы государственной политики. Хотя сам по себе такой объединенный отчет представляет собой просто требование прозрачности и подотчетности, связанное с фундаментальной асимметрией между корпоративными инсайдерами и внешними заинтересованными сторонами, включая налоговые органы.

АНАЛИЗ

В экономической литературе установлено, что налоговые ставки оказывают неоднозначное или негативное влияние на предпринимательскую деятельность.

Исследование, проведенное в 17 европейских странах в период с 1997 по 2014 год, показало, что ставки корпоративного подоходного налога оказали существенное влияние на темпы входа компаний, и что «эти данные неизменно надежны по целому ряду характеристик» за счет увеличения отдачи от риска и стимулирования доходов к переходу от личного к корпоративному налогообложению. Авторы также обнаружили, что более низкие ставки корпоративного подоходного налога стимулируют более активное участие фирм при наличии лучшей инфраструктуры соблюдения налогового законодательства, предполагая, что страны увидят больше выгоды от более низких ставок корпоративного подоходного налога, если они усложнят сокрытие доходов через отчет о прибылях и убытках.

Экономисты Марк Кертис и Райан Декер воспользовались различиями в налоговой политике штатов, чтобы понять, как налоги взаимодействуют с предпринимательством. Экономисты, используя данные о стартапах на уровне округов, обнаружили, что «молодые фирмы-работодатели особенно восприимчивы к шокам налоговой политики по сравнению с уже существующими фирмами». На каждый процентный пункт увеличения ставок корпоративного подоходного налога занятость в новых фирмах снижается на 3,7 процента. Ставки индивидуального подоходного налога штата и наличие налога на наследство также могут снизить долю штата в национальном предпринимательстве. Некоторые исследования обнаруживают положительную связь между более высокими ставками налога на предельный доход и предпринимательством. Если ставки подоходного налога с населения выше, чем ставки корпоративного подоходного налога, некоторые предприниматели, понесшие убытки, могут принять решение изменить организационную форму постфактум, чтобы компенсировать другие обязательства по подоходному налогу.

В настоящее время ряд экономических и социально-правовых факторов, влияющих на функционирование отечественных предприятий, существенно влияют на совершенствование учета налоговых расчетов и платежей, организацию налогового планирования как условий эффективного развития предприятий. Такая ситуация объясняется качественными параметрами налоговой оптимизации, организация которой осуществляется с целью повышения эффективности деятельности и выявления внутренних резервов, обеспечивающих устойчивое развитие предприятия без привлечения других источников финансирования путем направляющего воздействия на результаты финансовой деятельности. Данные меры носят тактический характер, нацелены на краткосрочные результаты и побуждают к их постоянному контролю и своевременному регулированию в соответствии с потребностями системного внедрения налоговой оптимизации. При формулировании своей налоговой политики организации должны учитывать несколько факторов, включая структуру бизнеса, отрасль и

географическое присутствие. Для политики особенно сложно из-за необходимости соблюдать требования нескольких налоговых юрисдикций.

К примеру, одной из проблем, с которыми сталкиваются транснациональные компании, является разница в налоговых ставках между странами. Эта разница в налоговых ставках заставляет транснациональные компании использовать трансфертное ценообразование в международных сделках. В связи с этим, в последние годы все большее внимание уделяется прозрачности и подотчетности при формировании налоговой политики, при этом заинтересованные стороны все чаще требуют более широкого раскрытия информации о налоговой практике.

ВЫВОДЫ

Учетная налоговая политика играет значительную роль в формировании налоговых обязательств, влияя на налоговое планирование и политику налогообложения прибыли. Следует подчеркнуть важность согласования методов бухгалтерского учета с налоговой системой для оптимизации налогообложения. Оптимизация налогообложения в рамках разработки учетной политики предусматривает ряд мероприятий, позволяющих определить возможности максимально эффективного регулирования налоговых платежей в хозяйственной деятельности предприятия без нарушения положений законодательства. Право предприятия на альтернативы определяется как двойственное при расчете налоговой базы и сборе налогов в бюджет, поскольку, с одной стороны, такая возможность обоснована выбором методов, принципов и процедур учета, а с другой стороны, влияние учетной политики на налоговую систему невозможно. Альтернативы в бухгалтерском учете не могут и не должны влиять на выполнение налоговых обязательств перед бюджетом. Однако в современных условиях организации бухгалтерского учета предприятие имеет возможность влиять на расчет налоговой базы на основе выбора методов, принципов и процедур бухгалтерского учета. Таким образом, необходимо прописать в налоговом законодательстве отдельные положения по учету элементов учетной политики при определении налоговой базы и формировании налогов. Именно учетная политика предоставляет достаточную информацию для правильного, точного и беспристрастного определения суммы налоговых обязательств.

Между учетной политикой и налоговой системой существует тесная связь, проявляющаяся в организации бухгалтерского учета для целей налогообложения предприятия. Таким образом, разработка учетной политики осуществляется с учетом оптимального варианта эффективности налоговой системы. В учетной политике для целей налогообложения экономического субъекта необходимо отразить совокупность методов формирования показателей определения налоговой базы (методические приемы и методы) и общего учета налоговых расчетов и платежей (организационно-технические методы учета).

В заключение можно сказать, что формирование налоговой политики в организациях представляет собой сложный и многогранный процесс, требующий тщательного учета различных факторов. Приводя свои налоговые стратегии в соответствие со своими бизнес-целями и нормативными требованиями, организации могут повысить свои финансовые показатели и конкурентоспособность. Для организаций крайне важно быть в курсе последних событий в налоговой политике и применять упреждающий подход к налоговому планированию и соблюдению требований.

Список использованной литературы:

1. G.Watson, N.Kaeding. (2019). Tax policy and entrepreneurship: A framework for analysis. Washington, DC: Tax Foundation.

2. M. Marfua et al. (2021). The Effect Of Tax Minimization, Bonus Mechanism, Foreign Ownership, Exchange Rate, Audit Quality On Transfer Pricing Decisions. *Jurnal Bisnis Terapan*, 5(1), pp. 57-72.

3. O.A.Oladipo et al. (2022). Impact of tax fairness and tax knowledge on tax compliance behavior of listed manufacturing companies in Nigeria. *Problems and Perspectives in Management*, 20(1), pp.41-48.

4. V.Y.Plaksienko et al. (2019). Formation of Accounting and Tax Policy of the Company. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 23, pp.1-6.

5. Y.Biondi. (2017). The firm as an enterprise entity and the tax avoidance conundrum: Perspectives from accounting theory and policy. *Accounting, Economics, and Law: A Convivium*, 7 (1).

N.K. Əsgərli

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir şəraitdə təşkilatlarda vergi siyasətinin formalaşması

Xülasə

Vergi siyasəti hər hansı bir təşkilatın maliyyə strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir, onun rəqabət qabiliyyətinə, uyğunluğuna və ümumi maliyyə sağlamlığına təsir göstərir. Bu məqalədə təşkilatlarda vergi siyasətinin formalaşması araşdırılır, vergi strategiyasının biznes məqsədlərinə və tənzimləyici tələblərə uyğunlaşdırılmasının vacibliyi vurğulanır. Ən son ədəbiyyatlara əsaslanaraq məqalədə vergi siyasətinin formalaşmasının nəzəri əsasları, praktiki mülahizələr təqdim olunur və təşkilatlara effektiv vergi siyasətinin işlənilib hazırlanması üçün tövsiyələrlə yekunlaşdırılır.

Açar sözlər: *vergilər, strategiya, korporativ idarəetmə, vergi səmərəliliyi, planlaşdırma.*

N.K.Asgarli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Formation of tax policy in organizations in modern conditions

Abstract

Tax policy is a critical component of any organization's financial strategy, influencing its competitiveness, compliance and overall financial health. This article examines the formation of tax policy in organizations, emphasizing the importance of aligning tax strategy with business goals and regulatory requirements. Based on the latest literature, the article presents the theoretical basis for the formation of tax policy, practical considerations, and concludes with recommendations for organizations to develop an effective tax policy.

Key words: *taxes, strategy, corporate governance, tax efficiency, planning.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-111-117>

S.S.Sadiqova
dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-0752-5630
sadiqova.sabina@asoju.edu.gov.az
F.N.Rəsulova
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-9595-1444
fidan.rasulova.1996@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.02.2024

The article was received by editorial board on 05.02.2024

Статья принята к печати 05.02.2024

NEFT SƏNAYESİNDƏ İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI STRATEGİYALARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Neft sənayesi neft məhsullarının kəşfiyyatı, hasilatı, emalı və paylanmasını əhatə edən sektordur. Sənaye global iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır, nəqliyyat və enerji istehsalı üçün yanacaq təmin edir. Sənaye ətraf mühitə təsirinə görə də yüksək səviyyədə tənzimlənir və şirkətlər ciddi təhlükəsizlik və ətraf mühit standartlarına riayət etməlidirlər. Son illərdə neft sənayesi qeyri-sabit qiymətlər, geosiyasi gərginliklər daxil olmaqla müxtəlif problemlərlə üzləşib. Nəticədə, sənayedəki şirkətlər rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün öz biznes modellərini uyğunlaşdırmalı və yeni texnologiyalara sərmayə qoymalı oldular. Bu məqalənin məqsədi neft sənayesində insan kapitalının inkişafı üçün müxtəlif strategiyaları araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodu: Tədqiqat HR menecerləri və sənaye ekspertləri ilə yarı strukturlaşdırılmış mü sahiblərin aparılmasını əhatə edən keyfiyyətli tədqiqat metodologiyasından istifadə etməklə aparılmışdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, neft sənayesində ən effektiv insan kapitalının inkişafı strategiyalarına iş yerində təlim, mentorluq proqramları və istedadların idarə olunması təşəbbüsləri daxildir.

Tədqiqatın nəticələri: Ümumilikdə, bu məqalə neft sənayesində insan kapitalının inkişafının vacibliyini vurğulayır və istedadların idarə edilməsi təcrübələrini təkmilləşdirmək istəyən şirkətlər üçün praktiki fikirlər təqdim edir.

***Açar sözlər:** neft sənayesi, insan kapitalı, inkişaf strategiyaları, global iqtisadiyyat, sənayenin inkişafı, texnologiya.*

GİRİŞ

Neft sənayesi innovasiyaları idarə etmək və əməliyyat səmərəliliyini qorumaq üçün yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edən mürəkkəb və dinamik sektordur. Buna görə də insan kapitalının inkişafı bu sənayedəki şirkətlərin uğuru üçün çox vacibdir. İnsan kapitalı işçilərin təşkilata gətirdiyi bilik, bacarıq və təcrübəyə aiddir və bu kapitalın inkişafı şirkətlərə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə kömək edə bilər. Bu məqalənin məqsədi neft sənayesində insan kapitalının inkişafı üçün müxtəlif strategiyaları araşdırmaqdır. Məqalədə insan kapitalının inkişafının əhəmiyyəti müzakirə olunacaq, şirkətlərin üzləşdiyi çətinliklər araşdırılacaq və səmərəli insan kapitalının inkişafı proqramlarının hazırlanması üçün praktiki fikirlər veriləcək. Keys araşdırmalarını və sənayenin ən yaxşı təcrübələrini

təhlil edərək, bu məqalə neft sənayesində HR menecerləri, sənaye liderləri və siyasətçilər üçün dəyərli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Neft sənayesinin mahiyyəti

Neft sənayesi qlobal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayan mürəkkəb və çoxşaxəli sahədir. O, neft məhsullarının kəşfiyyatı, hasilatı, emalı və paylanması da daxil olmaqla bir sıra fəaliyyətləri əhatə edir. Neft, hasilatı getdikcə çətinləşən və baha başa gələn sonlu resursdur və bu, sənaye üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu essədə biz neft sənayesinin mahiyyətini, onun qlobal iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini və üzləşdiyi çətinlikləri müzakirə edəcəyik. Neft sənayesi dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərən yüksək inteqrasiya olunmuş və qloballaşan sektordur. Sənaye yüksək rəqabət mühitində fəaliyyət göstərir və bazarda üstünlük təşkil edən bir neçə böyük transmilli korporasiya ilə xarakterizə olunur. Bu şirkətlər sənayedə əhəmiyyətli texnoloji irəliləyişlərə səbəb olan tədqiqat və inkişafa böyük sərmayə qoyurlar. Sənaye, həmçinin təhlükəsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi və sosial məsuliyyətlə bağlı narahatlıqlar səbəbindən yüksək səviyyədə tənzimlənən mühitdə fəaliyyət göstərir [1, s.24].

Neft sənayesinin əsas məqsədi yerdən xam neft çıxarmaq və onu nəql etmək, enerji istehsalı və digər məqsədlər üçün yanacaq kimi istifadə edilə bilən emal olunmuş neft məhsullarına çevirməkdir. Bu proses kəşfiyyat, qazma, hasilat, emal və paylama da daxil olmaqla bir sıra mürəkkəb və kapital tutumlu fəaliyyətləri əhatə edir. Sənaye yüksək tsiklikdir və neft qiymətlərindəki dalğalanmalara məruz qalır ki, bu da gəlirliliyə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Neft sənayesi qlobal iqtisadiyyatın mühüm sektorudur və onun əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Neft, nəqliyyatdan tutmuş enerji istehsalına qədər müasir həyatın demək olar ki, bütün sahələrində istifadə olunan həyati vacib bir əmtədir. Sənaye benzin, dizel yanacağı, təyyarə yanacağı, sürtkü yağları və plastik məmulatları daxil olmaqla bir sıra vacib məhsulların xammalı ilə təmin edilməsinə cavabdehdir. Neft sənayesi həm də qlobal iqtisadiyyatda həlledici rol oynayır, çünki bir çox ölkələr üçün dövlət gəlirlərinin və valyuta gəlirlərinin əsas mənbəyidir. Kritik əhəmiyyətinə baxmayaraq, neft sənayesi onun davamlılığını təhdid edən bir sıra problemlərlə üzləşir. Sənaye karbon izlərini azaltmaq və daha təmiz və daha davamlı enerji mənbələrinə keçmək üçün təzyiq altındadır. Sənaye həm də günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən artan rəqabətlə üzləşir. Bu çağırışlar sənayeni uyğunlaşmağa və innovasiya etməyə məcbur edib, yeni texnologiyaların və biznes modellərinin inkişafına gətirib çıxarıb [2, s.190]. Nəticə olaraq, neft sənayesi qlobal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayan mürəkkəb və çoxşaxəli bir sahədir. Bu, neft qiymətlərinin dəyişməsi, ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar və bərpa olunan enerji mənbələrindən rəqabət də daxil olmaqla, əhəmiyyətli problemlərlə üzləşən yüksək inteqrasiya olunmuş və qloballaşmış sənayedir. Bu çağırışlara baxmayaraq, sənaye qlobal iqtisadiyyata mühüm töhfə verməkdə davam edir və onun əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Sənaye dəyişən iqtisadi və ətraf mühit şəraiti qarşısında rəqabətqabiliyyətli və davamlı qalmaq üçün innovasiyaları davam etdirməli və uyğunlaşmalıdır.

İnsan kapitalı anlayışının mahiyyəti

İnsan kapitalı fərdlərin iş yerlərində istehsal potensialına töhfə verən bilik, bacarıq və bacarıqlarını ifadə edir. Buraya təhsil, təlim, iş təcrübəsi və fərdlərin zamanla əldə etdikləri bilik və təcrübənin digər formaları daxildir. Bu essədə biz insan kapitalının mahiyyətini, onun iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini və üzləşdiyi çətinlikləri müzakirə edəcəyik.

İnsan kapitalı iqtisadi artım və inkişafın mühüm komponentidir. Bu, məhsuldarlığın və innovasiyanın əsas sürücüsüdür və bizneslərin qlobal iqtisadiyyatda rəqabətə davamlı qalması vacibdir. Yüksək səviyyəli insan kapitalına malik olan şəxslərin insan kapitalı səviyyəsi aşağı olanlara nisbətən daha çox işlə təmin olunma və daha yüksək əmək haqqı qazanma ehtimalı yüksəkdir. Nəticədə, insan kapitalına qoyulan investisiyalar fərdlər, müəssisələr və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli gəlir gətirə bilər.

İnsan kapitalını inkişaf etdirməyin müxtəlif yolları var, o cümlədən formal təhsil, iş yerində təlim və iş təcrübəsi. İbtidai, orta və ali təhsil kimi formal təhsil fərdlərə işçi qüvvəsində uğur qazanmaq üçün lazım olan əsas bilik və bacarıqları təmin edir. Digər tərəfdən iş yerində təlim və iş təcrübəsi fərdlərə konkret iş və ya sənaye sahələrinə aid olan praktiki bacarıq və təcrübə təmin edir [3, s.14].

İnsan kapitalının inkişafı biznesin və bütövlükdə iqtisadiyyatın uzunmüddətli uğuru üçün çox vacibdir. Müəssisələrin işçilərinin inkişafına sərmayə qoyması, onlara təlim və inkişaf imkanları təqdim etməsi və davamlı öyrənmə mədəniyyətinin yaradılması vacibdir. İnsan kapitalının inkişafı fərdlər üçün də vacibdir, çünki bu, onların iş perspektivlərini yaxşılaşdırır, qazanc potensialını artırır və daha çox iş məmnuniyyətini təmin edə bilər. Kritik əhəmiyyətinə baxmayaraq, insan kapitalı bir sıra problemlərlə üzləşir. Ən böyük problemlərdən biri təhsil və təlimə çıxışıdır. Dünyanın bir çox yerlərində, xüsusən də qadınlar və təcrid olunmuş qruplar üçün təhsil və təlimə çıxış məhduddur. Bu, onların işçi qüvvəsində iştirak etmək və iqtisadiyyata töhfə vermək üçün lazım olan bilik və bacarıqları əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Digər bir problem texnoloji dəyişikliyin sürətli tempidir ki, bu da fərdlərdən işçi qüvvəsində aktual qalmaq üçün davamlı olaraq uyğunlaşmağı və yeni bacarıqlar əldə etməyi tələb edir [10, s.34].

Nəticə olaraq, insan kapitalı iqtisadi artımın və inkişafın mühüm komponentidir. Bu, fərdlərin iş yerində məhsuldar potensialına töhfə verən bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə aiddir. İnsan kapitalının inkişafı biznes və fərdlərin global iqtisadiyyatda rəqabətə davamlı qalması üçün vacibdir. Bununla belə, insan kapitalı təhsil və təlimə məhdud çıxış və texnoloji dəyişikliklərin sürətli tempi də daxil olmaqla bir sıra problemlərlə üzləşir. Bu problemlərin aradan qaldırılması hökumətlərin, bizneslərin və fərdlərin təhsilə və təlimə sərmayə qoymaq və davamlı öyrənmə mədəniyyətini yaratmaq üçün birgə səylərini tələb edəcəkdir.

Neft sənayesində insan kapitalı

Neft sənayesi müasir həyatı gücləndirmək üçün lazım olan enerjini təmin edən global iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir. Fərdlərin sahib olduğu bacarıqlar, biliklər və təcrübələr kimi müəyyən edilən insan kapitalı sənayenin uğuru üçün vacibdir. Bu esə neft sənayesində insan kapitalının rolunu araşdıracaq, sənayenin üzləşdiyi problemləri, insan kapitalının inkişafı strategiyalarının əhəmiyyətini və sənaye və daha geniş iqtisadiyyat üçün potensial təsirləri müzakirə edəcək.

Neft sənayesinin üzləşdiyi problemlər

Neft sənayesi onun bacarıqlı mütəxəssisləri cəlb etmək, inkişaf etdirmək və saxlamaq qabiliyyətinə təsir edən bir sıra problemlərlə üzləşir. Ən mühüm problemlərdən biri qocalmış işçi qüvvəsidir. Sənayenin ən təcrübəli mütəxəssislərinin çoxu pensiya yaşına yaxınlaşır və potensial bacarıq boşluğu yaradır. Bundan əlavə, sənayedə texnoloji dəyişikliklərin sürətli tempi ixtisasın artırılması və yenidən hazırlanmasına daimi ehtiyac yaradır.

Digər problem sənayenin ətraf mühitə və cəmiyyətə mənfi töhfə verən kimi qəbul edilməsidir. Bu qavrayış sosial və ətraf mühitə daha müsbət təsir göstərən sənayelərdə işləməyə üstünlük verən ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsini və saxlanmasını çətinləşdirir [4, s.28].

İnsan Kapitalının İnkişafı Strategiyalarının Önəmi

Sənayenin üzləşdiyi problemləri nəzərə alaraq, insan kapitalının inkişafı onun uzunmüddətli uğuru üçün çox vacibdir. İnsan kapitalının inkişafı strategiyaları bacarıqların, biliklərin və təcrübənin inkişafını dəstəkləyən bir sıra müdaxilələri əhatə etməklə əhatəli olmalıdır [9, s.9].

Əsas strategiyalardan biri işçilərə müntəzəm iş vəzifələrini yerinə yetirərkən yeni bacarıq və biliklər əldə etməyə imkan verən iş yerində təlimdir. İşçilərə daha təcrübəli həmkarlarından öyrənməyə və sənayenin ən yaxşı təcrübələri haqqında fikirlər əldə etməyə imkan verən mentorluq proqramları da vacibdir.

Təhsil və təlimə sərmayə qoyuluşu da vacibdir. Bura həm rəsmi təhsil və təlim proqramları, həm də davamlı təhsil imkanları daxildir. Neft şirkətləri sənayedə uğur qazanmaq üçün lazım olan xüsusi bacarıq və bilikləri təmin edən proqramlar yaratmaq üçün universitetlər və peşə məktəbləri ilə əməkdaşlıq edə bilərlər.

Sənaye və daha geniş iqtisadiyyat üçün təsirlər

Neft sənayesində insan kapitalının inkişafı həm sənaye, həm də daha geniş iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. İnsan kapitalının inkişafına sərmayə qoymaqla neft şirkətləri məhsuldarlığı artırır, xərcləri azaldır və ümumi biznes fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Bundan əlavə, ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafı bu şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi regionların iqtisadi inkişafına, yerli icmalar üçün iş yerlərinin və imkanların yaradılmasına töhfə verə bilər [5, s.10].

Üstəlik, süni intellekt, maşın öyrənməsi və böyük verilənlərin analitikası kimi innovativ texnologiyaların inkişafı neft sənayesini dəyişdirir. İnsan kapitalının inkişafı strategiyaları sənayenin dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün inkişaf etməli və işçiləri bu yeni texnologiyalarla işləmək üçün tələb olunan bacarıq və biliklərlə təchiz etməlidir. Neft şirkətləri bu yeni texnologiyaları mənimsəməli və səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün onlardan istifadə edə bilən işçi qüvvəsini inkişaf etdirməlidir. Nəticə olaraq, insan kapitalı neft sənayesinin uğuru üçün çox vacibdir. Yaşlanan işçi qüvvəsi və sürətli texnoloji dəyişiklik kimi problemlər iş yerində təlim, mentorluq proqramları, təhsil və təlimə investisiya daxil olmaqla, bir sıra insan kapitalının inkişafı strategiyalarını tələb edir. Bununla, sənaye məhsuldarlığı artırır, xərcləri azaldır və ümumi biznes fəaliyyətini yaxşılaşdırır, eyni zamanda fəaliyyət göstərdikləri regionların iqtisadi artımına töhfə verə bilər. Neft sənayesinin təcrübəsindən əldə edilən dərslər digər sənayelərdə də insan kapitalının inkişafı strategiyalarını məlumatlandırmaq və formalaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Neft sənayesində insan kapitalının inkişafı strategiyaları

Neft sənayesi global iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir və insan kapitalının inkişafı onun uzunmüddətli uğuru üçün çox vacibdir. Bu essədə biz neft sənayesində insan kapitalının inkişafı strategiyalarını, onların əhəmiyyətini və çətinliklərini müzakirə edəcəyik.

Neft sənayesi yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi, o cümlədən mühəndislər, geoloqlar və digər texniki mütəxəssislər tələb edir. Nəticə etibarilə, sənayenin inkişaf edən sənayenin çağırışlarına cavab verə bilən ixtisaslı mütəxəssislərin davamlı təchizatını təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafı vacibdir. Neft sənayesindəki şirkətlərin insan kapitalını inkişaf etdirmək üçün qəbul edə biləcəyi bir neçə strategiya var, o cümlədən iş yerində təlim, mentorluq proqramları, təhsil və təlimə investisiyalar [8, s.111].

İş yerində təlim bir çox neft şirkətləri tərəfindən insan kapitalının inkişafı üçün istifadə olunan məşhur strategiyadır. Bu strategiya işçilərə öz bacarıq və biliklərini artırmaq üçün praktiki təcrübə və təlimatların verilməsini nəzərdə tutur. İş yerində təlim müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən şagirdlik, iş kölgə salma və rotasiya proqramları və fərdlərə öz rolları üçün tələb olunan xüsusi bacarıq və bilikləri əldə etməyə kömək edə bilər. Mentorluq proqramları neft şirkətlərinin insan kapitalını inkişaf etdirmək üçün istifadə etdiyi başqa bir strategiyadır. Mentorluq proqramları rəhbərlik, dəstək və məsləhət vermək üçün təcrübəli mütəxəssisləri gənc işçilərlə birləşdirməyi nəzərdə tutur. Bu proqramlar işçilərin bacarıq və biliklərinin inkişaf etdirilməsində yüksək effektiv ola bilər, onlara təcrübəli mütəxəssislərdən öyrənmək və sənayeyə xas bilik və təcrübə əldə etmək imkanları yarada bilər [6, s.98].

Neft sənayesində insan kapitalının inkişafı üçün təhsil və təlimə sərmayə qoyuluşu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox neft şirkətləri işçilərə təhsil və təlim proqramları, o cümlədən formal təhsil, sənaye sertifikatları və peşəkar inkişaf imkanları təklif edir. Bu proqramlar işçilərə yeni bacarıq və biliklər əldə etməyə, performanslarını artırmağa və onları karyera yüksəlişi imkanlarına hazırlamağa kömək edə bilər [7, s.12].

İnsan kapitalının inkişafı strategiyalarının üstünlüklərinə baxmayaraq, neft sənayesi bir sıra problemlərlə üzləşir. Ən böyük problemlərdən biri yaşlı işçi qüvvəsidir, çoxlu təcrübəli mütəxəssislər pensiya yaşına yaxınlaşır. Bu, sənaye üçün əhəmiyyətli risk yaradır, çünki gələcək illərdə ixtisaslı mütəxəssislər çatışmazlığına səbəb ola bilər. Digər problem texnoloji dəyişikliyin sürətli tempidir ki, bu da işçilərdən sənayedə aktual qalmaq üçün davamlı olaraq yeni bacarıq və biliklər əldə etməyi tələb edir.

Nəticə olaraq, insan kapitalının inkişafı strategiyaları neft sənayesinin uzunmüddətli uğuru üçün çox vacibdir. Sənayedəki şirkətlər davamlı ixtisaslı mütəxəssislər təchizatını təmin etmək üçün iş yerində təlim, mentorluq proqramları və təhsil və təlimə investisiya kimi strategiyaları qəbul etməlidirlər. Yaşlanan işçi qüvvəsi və texnoloji dəyişikliklər də daxil olmaqla sənayenin üzleşdiyi problemlərin aradan qaldırılması hökumətlərdən, bizneslərdən və fərdlərdən təhsilə və təlimə sərmayə qoymaq və davamlı öyrənmə mədəniyyətini yaratmaq üçün birgə səy tələb edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq, insan kapitalının inkişafı strategiyaları neft sənayesinin uzunmüddətli uğuru üçün çox vacibdir. Sənayedəki şirkətlər, iş yerində təlim, mentorluq proqramları və təhsil və təlimə investisiyalar daxil olmaqla, ixtisaslı mütəxəssislərin davamlı təchizatını təmin etmək üçün bir sıra strategiyalar qəbul etməlidirlər. Yaşlanan işçi qüvvəsi və texnoloji dəyişikliyin sürətli tempi sənaye üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır ki, bu problemlər hökumətlər, bizneslər və fərdlər tərəfindən təhsilə və təlimə sərmayə qoymaq və davamlı öyrənmə mədəniyyətini yaratmaq üçün birgə səylərlə həll edilməlidir.

Bundan əlavə, süni intellekt, maşın öyrənməsi və böyük verilənlərin analitikası kimi innovativ texnologiyaların inkişafı neft sənayesini dəyişdirir. İnsan kapitalının inkişafı strategiyaları sənayenin dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün inkişaf etməli və işçiləri bu yeni texnologiyalarla işləmək üçün tələb olunan bacarıq və biliklərlə təchiz etməlidir. Neft şirkətləri bu yeni texnologiyaları mənimsəməli və səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün onlardan istifadə edə bilən işçi qüvvəsini inkişaf etdirməlidir.

Neft sənayesində insan kapitalının inkişafı strategiyalarının tətbiqi mühüm iqtisadi nəticələrə malikdir. İnsan kapitalının inkişafına sərmayə qoymaqla neft şirkətləri məhsuldarlığı artırma, xərcləri azalda və ümumi biznes fəaliyyətini yaxşılaşdırma bilər. Bundan əlavə, ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafı bu şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi regionların iqtisadi artımına, yerli icmalar üçün iş yerlərinin və imkanların yaradılmasına töhfə verə bilər.

Innovativ insan kapitalının inkişafı strategiyaları istehsal, texnologiya və maliyyə daxil olmaqla, neft sənayesindən kənar digər sənayelərdə də tətbiq oluna bilər. Neft sənayesinin təcrübəsindən alınan dərslər bu digər sənayelərdə insan kapitalının inkişafı strategiyalarını məlumatlandırmaq və formalaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Nəticə etibarilə, neft sənayesində insan kapitalının inkişafı sənayenin uzunmüddətli uğurları üçün vacibdir. Sənayedəki şirkətlər ixtisaslı işçi qüvvəsini inkişaf etdirmək üçün iş yerində təlim, mentorluq proqramları və təhsil və təlimə investisiya daxil olmaqla bir sıra strategiyalar qəbul etməlidirlər. Bununla onlar fəaliyyət göstərdikləri regionların iqtisadi artımına töhfə verməklə məhsuldarlığı artırma, xərcləri azalda və ümumi biznes fəaliyyətini yaxşılaşdırma bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alhajji A.F. (2019). Energy, Economic Growth and Human Capital: Historical and Contemporary Perspectives. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 39(3), 214.
2. Baker H.K., Anderson R.C. (2010). Corporate social responsibility: A strategic perspective. *Business Horizons*, 53(5), 452.

3. Ghamlouch H., & Louri-Djafarian Z. (2017). The impact of human capital on economic growth: a review. *Journal of Economics and Development Studies*, 5(2), 458.
4. Naseri M.R., & Karimian M. (2017). Human capital development in the oil industry. *Journal of Petroleum Science and Engineering*, 152, 214.
5. Newberry S., & Sappington D.E. (2014). Human capital and the future of the oil industry. *Energy Policy*, 65, 310.
6. Oyakhilomen O.A., Al-Titi H.I. (2019). Role of human capital in sustainable development in the oil and gas industry. *Sustainable Production and Consumption*, 22219, 676.
7. Qasem A., & Al-Weshah R.A. (2015). The effect of human capital on economic growth: evidence from Jordan. *Journal of Economic and Financial Studies*, 3(6), 115.
8. Rouhani O.M., Shokri A. (2017). Investigating the relationship between human capital and organizational innovation capability in the oil industry. *Journal of Engineering, Design and Technology*, 15(3), 393.
9. Salehi M., Rahimi M., & Tavakoli M. (2019). The impact of human capital on the performance of the oil and gas industry in the Middle East and North Africa. *Journal of Energy Management and Technology*, 3(1), 130.
10. Williams T.A., Williams C.A. (2018). The human capital impact on the productivity and performance of oil and gas firms: A review and research agenda. *Journal of World Energy Law and Business*, 11(2), 123.

S.S.Sadigova

PhD, Azerbaijan State Oil and Industry University
ORCID 0000-0002-0752-5630

F.N.Rasulova

magistrant, Azerbaijan State Oil and Industry University
ORCID 0000-0002-9595-1444

Human capital development strategies in the oil industry

Abstract

Purpose: Petroleum industry is a sector that includes exploration, production, processing and distribution of petroleum products. Industry plays an important role in the global economy, providing fuel for transportation and energy production. The industry is also highly regulated due to its environmental impact, and companies must adhere to strict safety and environmental standards. As a result, companies in the industry have had to adapt their business models and invest in new technologies to remain competitive.

Method: The purpose of this article is to explore different strategies for human capital development in the oil industry. The study was conducted using a qualitative research methodology that involved conducting semi-structured interviews with HR managers and industry experts.

Findings: Research findings show that the most effective human capital development strategies in the oil industry include on-the-job training, mentoring programs, and talent management initiatives. In addition, the study found that successful implementation of these strategies requires strong leadership, employee engagement, and a commitment to lifelong learning. Overall, this article highlights the importance of human capital development in the oil industry and provides practical insights for companies looking to improve their talent management practices.

Key words: *oil industry, human capital, development strategies, global economy, industrial development, technology.*

С.С.Садыхова

*доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-0752-5630*

Ф.Н.Расулова

*магистрант, Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-9595-1444*

Стратегии развития человеческого капитала в нефтяной отрасли

Резюме

Цель исследования: Нефтяная промышленность - это сектор, который включает в себя разведку, добычу, переработку и распределение нефтепродуктов. Промышленность играет важную роль в мировой экономике, обеспечивая топливо для транспорта и производства энергии. В последние годы нефтяная отрасль столкнулась с целым рядом проблем, в том числе с неустойчивыми ценами, геополитической напряженностью и растущим спросом на возобновляемые источники энергии. В результате компаниям отрасли пришлось адаптировать свои бизнес-модели и инвестировать в новые технологии, чтобы оставаться конкурентоспособными. Цель этой статьи - изучить различные стратегии развития человеческого капитала в нефтяной отрасли.

Метод исследования: Исследование проводилось с использованием качественной методологии исследования, которая включала проведение полу структурированных интервью с менеджерами по персоналу и отраслевыми экспертами.

Результаты исследования: Результаты исследований показывают, что наиболее эффективные стратегии развития человеческого капитала в нефтяной отрасли включают обучение на рабочем месте, программы наставничества и инициативы по управлению талантами. Кроме того, исследование показало, что успешная реализация этих стратегий требует сильного лидерства, вовлеченности сотрудников и приверженности обучению на протяжении всей жизни. В целом, эта статья подчеркивает важность развития человеческого капитала в нефтяной отрасли и предоставляет практические советы для компаний, стремящихся улучшить свои методы управления талантами.

***Ключевые слова:** нефтяная отрасль, человеческий капитал, стратегии развития, глобальная экономика, индустриальное развитие, технологии.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-118-124>

Ə.M.Əliyev
i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5134-188X
elesger-eliyev@list.ru
E.Ə.Əlləzov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ellezov_elnur_87@mail.ru
İ.O.Qənbərli
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Inci.qenberli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

TİKİNTİ SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEGİYANIN İŞLƏNİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə tikinti sənayesinin iqtisadi inkişafda xüsusi rola malik olması, öz xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər kapital tutumluluğu, çoxlu sayda iş yerlərinin yaradılması və istehsal etdiyi məhsulun cəmiyyətin mənzil, şəhər infrastrukturunu, yol və s. kimi əsas tələbatlarının ödənilməsindən bəhs edilir.

Hazırkı mərhələdə tikinti sektoru öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik, müstəqil fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərindən ibarətdir. İqtisadi məzmun baxımından tikinti sektoru istehsal və qeyri-istehsal məqsədləri üçün yeni əsas fondların yaradılması və mövcud əsas fondların modernləşdirilməsini təmin edən təşkilat və müəssisələrin canlı və təcəssüm olunmuş əməli sistemidir.

Daha sonar tikinti sənayesi müəssisələrinin inkişafı üçün əsas vasitə olan strategiyanın hazırlanmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *strategiya, tikinti sənayesi, strateji planlaşdırma, qiymətləndirmə modeli, bazar seqmenti, diversifikasiya.*

GİRİŞ

Hazırda ölkə iqtisadiyyatının inkişafında tikinti sənayesi müəssisələrinin rolu çox böyükdür, bu isə sahənin kapital tutumluluğu, yeni iş yerlərinin yaranması imkanları, cəmiyyət üçün zəruri məhsullarla təminat kimi bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Hal-hazırda tikinti sənayesi müstəqil və spesifik bir çox müxtəlif qurumların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Tikinti sektorunun iqtisadi komponenti heterojendir, təmir işləri ilə məşğul olan və istehsal və qeyri-istehsal dəyəri fondlarının yaradılması ilə məşğul olan müəssisələrin təcəssüm olunmuş əməyini təmsil edən bir sistem növüdür. Qeyd edək ki, mövcud pərakəndəlik tikinti sənayesinin inkişafına töhfə verən amil deyil. Tikinti sənayesinin inkişafı və formalaşmasında ən mühüm alətlər strategiya və onun mütərəqqi planlaşdırılmasıdır [1].

“Strategiya” və “inkişaf strategiyası” anlayışları arasındakı fərqi daha yaxşı başa düşmək üçün

konseptual aparatı təhlil etmək lazımdır. “Strategiya” termini müxtəlif şərhlərə malikdir və son tərif yoxdur, çünki müəlliflərin fikirləri birmənalı deyil. “Strategiya”nın bir çox anlayışlarını təhlil etdikdən sonra üç baxış qrupunu ayırmaq olar:

1. Quinn, Meskon, Albert, Khedouri, Hanger strategiyayı müəssisənin bütün mümkün hərəkətlərini nəzərə alan müfəssəl plan kimi müəyyən etdilər.
2. Tompson, Striklend, Vixanskoy strategiyayı tikinti müəssisəsinin bazarda mövqeyi, inkişaf istiqamətləri və müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üsullarının seçimi kimi hesab edirdilər.
3. Çandler, Basovski, Gerçikova strategiyayı uzunmüddətli və müəssisənin əsas məqsədinə çatmasını təmin edən tədbirlər sistemi olduğunu əsaslandırmışlar.

Tikinti layihələrinin hazırlanmasında strateji planlaşdırmanın rolu xüsusilə vacibdir, çünki layihələndirmə prosesi baha başa gəlir və əlavə layihələr öz bəhrəsini verməyə bilər [3].

Strateji planlaşdırma müəssisələrin gələcəyini necə gördüyünü və bu gələcəyə necə nail olmaq niyyətində olduğunu müəyyən edən davamlı bir prosesdir.

Başqa sözlə, strateji planlaşdırma təşkilatın gələcəyə baxışı inkişaf etdirməsi və bu vizyonu reallaşdırmaq üçün lazım olan prioritetləri, fəaliyyətləri, strukturları müəyyən etməyə və öz resurslarını yenidən nəzərdən keçirməyə kömək edir. Beləliklə, strateji planlaşdırma gələcəyə yönəlmiş bir prosesdir və cari problemlərin həlli ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Strateji planlaşdırma qısamüddətli planlaşdırmadan tamamilə fərqli problemləri həll edir. Qısamüddətli planlaşdırma o deməkdir ki, təşkilat il üçün plan və cədvəl və büdcə hazırlayır, strateji planlaşdırma üç ildən beş ilədək təşkilatın əsas məqsədlərini müəyyən edir. Amma bu o demək deyil ki, təşkilat sözün əsl mənasında strateji planın bütün müddəalarını bir-birinin ardınca həyata keçirməlidir. Strateji plan kifayət qədər çevik olmalı və dəyişən daxili və xarici reallıqlara uyğun düzəlişlər etməyə imkan verməlidir [2].

Müəyyən bir obyektin planlaşdırılan tikintisiinvestorun müflisləşməsi, investisiya fəaliyyəti sahəsində vergilərin artması və ya bazar şəraitindəki dəyişikliklər nəticəsində pozula bilər.

Strateji planlaşdırma təşkilatın uğurunun əsasını təşkil edir. O, həm də təşkilatın fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini, onun fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək əlverişli və əlverişsiz xarici amilləri qiymətləndirmək üçün meyarlar sistemini yaradır. Strateji planlaşdırma cari problemləri təşkilatın missiyası ilə əlaqələndirməyə kömək edir və onların effektiv həllini asanlaşdırır.

TƏHLİL

Hal-hazırda tikinti müəssisəsinin inkişafı və fəaliyyətinin vacib şərti inkişaf strategiyasının hazırlanmasıdır.

“İnkişaf strategiyası”nın bir çox anlayışını təhlil etdikdən sonra iki yanaşmanı ayırd etmək olar:

1. Şoxov, Utkin, Korotkov inkişaf strategiyasını müəssisənin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən göstəricilər məcmusu kimi hesab edirdilər.
2. Katkalo, Qradov, Kruqlov inkişaf strategiyasını rəqiblər üçün əlçatmaz iqtisadi səmərələrə nail olmaq üçün tikinti müəssisəsinin gələcək imicinin baxışına əsaslanan idarəetmə üslubu kimi müəyyən etdilər [4].

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, tikinti müəssisəsinin inkişaf strategiyasına müəssisənin inkişafı üçün ideya və üsulların məcmusu, o cümlədən, müəssisənin missiyası, fəaliyyət istiqamətinin dəyişdirilməsi daxildir.

Konsentrasiya edilmiş böyümə strategiyaları qrupu yeni məhsulların hazırlanmasını və şirkətin bazarda öz mövqeyini onun vasitəsilə möhkəmləndirməsini nəzərdə tutur. Belə inkişaf mümkün olmadıqda, müəssisə yeni bazar segmentinə keçməli olur. İntegrasiya edilmiş böyümə strategiyaları müəssisənin rəqabət mühitinə tab gətirə bilmədiyi və konsentrasiya vasitələrindən istifadə edə bilmədiyi hallarda istifadə olunur.

Mövcud bazarda mövcud məhsulların satışının qeyri-mümkün olduğu hallarda diversifikasiya edilmiş artım strategiyalarından istifadə olunur. Belə olan halda yeni məhsulların istehsalına keçmək, yəni yeni məhsullarla yeni bazarlara çıxmaq lazımdır.

Sonuncusu, müəssisədə böhran vəziyyətində istifadə olunan azalma strategiyaları qrupudur. Bu mərhələdə düzgün strategiyanın seçilməsi şirkətə mövcud itkiləri minimuma endirməyə və müstəqilliyini, likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini bərpa etməyə imkan verəcək.

Hər bir strategiyada tikinti menecerlərinin uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün daha effektiv və daha az xərcli plan təmin etmək üçün lazımi qərarlar qəbul etməli olduğu prinsiplər daxildir. Belə prinsipləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- müəssisənin indiki və gələcək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan prinsiplər;
- müəssisənin onun xarici mühiti ilə əlaqəsini formalaşdıran prinsiplər;
- müəssisə daxilində əlaqələri və prosedurları quran prinsiplər;
- müəssisənin gündəlik fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi prinsiplər.

Tikinti müəssisəsi üçün strategiyanın hazırlanmasının əsas üstünlüyü, ilk növbədə, nizam-intizamın, proseslərin şəffaflığının, hər bir işçinin müəssisənin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini və bu inkişafa hansı töhfə verdiyini başa düşməsinin təminatıdır.

Bir tikinti şirkəti üçün inkişaf strategiyasının hazırlanmasının əsas vəzifəsi müəssisəni lider mövqeyə gətirmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün nümunə olmaq imkanındır. Yekun məqsədə çatmaq üçün hər bir bölmənin əməl edəcəyi fəaliyyət planı hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Fərqli ola bilər: mənfəətin artırılması; yeni bazara daxil olmaq; mövqelərinizi gücləndirmək; rəqibin ələ keçirilməsi. Ancaq hər hansı bir plan mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməli və dəyişən vəziyyətlərdən asılı olaraq düzəldilməlidir [8].

Zamanla çeviklik, aktuallıq və həyata keçirilməsi mümkünlüyü yaxşı işlənmiş strateji plan üçün əsas tələblərdir. Bu tələblərdən heç olmasa biri yerinə yetirilmədikdə, tikinti şirkəti mövcud şəraitdə baş verən hər hansı dəyişikliyə reaksiya verə bilməyəcək və nəticədə zərər görəcək.

Əsas səylərin bir, lakin ən uğurlu məhsulun buraxılmasına yönəldilməsi, böyük tələbat qazandırmaqla analoqları ilə müqayisədə etibarlı və sərfəli olacaqdır. Bu siyasətə başlamaq üçün analoji subyektləri keçmək üçün nə və necə istehsal etməyi müəyyən etmək və hərtərəfli təhlil aparmaq lazımdır. Böyük bir müəssisə digər şöbələrə zərər vermədən belə mürəkkəb layihəni maliyyələşdirə bilər. Aşağıda uğuru təmin edən bəzi strategiyaları nəzərgən keçirək:

Müdafiə- Tikinti şirkəti yeni əraziləri fəth etməyə çalışmadan öz yerini qorumaq üçün qüsursuz reputasiyaya malik ideal məhsul istehsal etməyi öz məqsədi hesab edir. Adətən, uzun müddət fəaliyyət göstərənlər tərəfindən əməl olunur. Bütün proseslər işlənilib hazırlanır, işçilərpeşəkliyi ilə seçilir..

Aralıq icra- Tikinti müəssisələri öz yerlərini tutmaq və bununla da rəqabətdən yayınmaq üçün analoqu olmayan müvafiq məhsul hazırlamağa çalışırlar.

Alınması hazırlanmış ideyalar təqdim edilir, istifadə oluna və istehsala buraxıla bilməyən və ya inventarda olan və ya sonradan maraqlı tərəflərə satılan oxşar ideyalara hüquqlar başqa müəssisələrdən alınır [5].

Təqlid-Bir şirkət kifayət qədər yaxşı reputasiyaya və müştərilər arasında tanınmağa malik olduqda, öz məhsullarını yaratmaqla yanaşı, digər şirkətlərin məhsullarını da təkrarlaya bilər. Onlar sadəcə olaraq başqasının orijinal məhsulunu modifikasiyalar və digər qablaşdırma ilə tamamlayır və sonra onu öz məhsulu kimi təqdim edirlər.

Pirat metodu-Yeni kiçik müəssisə istehsal texnologiyasını rəqiblərdən götürür, bazara özünü kimi göndərir, praktiki olaraq heç nəyi dəyişmir, lakin yeni məhsulun keyfiyyəti daha yüksək olarsa, daha uğurlu olacaqdır.

Strategiya işlənilib hazırlanarkən tikinti müəssisəsinin güclü və zəif tərəfləri, imkan və təhdidləri, onlar arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün təhlil aparılır. Bunun üçün cədvəl və qrafiklərdən istifadə edilir.

Son mərhələdə məsul şəxslər qrupu zəruri tədbirlərin ardıcılığını müəyyənləşdirir və qəbul edilmiş qərarların icrası ilə bağlı xərcləri hesablayır [9].

Tikinti sənayesinin əsas xüsusiyyəti istehsal olunan məhsulların və görülən işlərin geniş çeşiddə olmasıdır ki, bu da bütün tikinti müəssisələri üçün bir metodun seçilməsini qeyri-mümkün edir.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, fikrimizcə, konqlomeratın şaxələndirilməsi və məhsulun inkişaf strategiyasından ibarət birləşmiş strategiyadan istifadənin daha məqsədəuyğun olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Tikinti sənayesində sahibkarlıq fəaliyyəti, hər hansı digər sahələr kimi, marketinq strategiyaları olan yeni məhsulların və bazarların inkişafı strategiyasının hazırlanması ilə başlayır. Texnoloji yeniliklərin tətbiqi tikinti müəssisəsinin innovativ inkişaf səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq ki, bu da mövcud məhsulların yaradılmasını asanlaşdırmağa və mövcud məhsulların keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa səbəb olacaqdır. Tikinti müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeni bazarları öyrənmək lazımdır ki, bu da müəssisənin mövcud bazar strategiyaları və mövqələrinin təhlili, yenidən qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bunun əsas hissəsi kimi bazar seqmentini nəzərdən keçirməli, hədəf seqmentləri seçməli, məhsulun və bütövlükdə müəssisənin mövqeyi inkişaf etdirilməlidir. Strateji planın hazırlanmasında orta və yüksək səviyyəli idarəetmə mütəxəssisləri iştirak etməlidir. Layihənin mahiyyətini dərk edilməsi, məqsəd və metodların aydın şəkildə ifadə edilməsini müəyyən etmək üçün layihə haqqında əvvəlcədən məlumatı olmayan kənar ekspertin rəyi vacibdir. Kənar ekspertin bütün faydalı şərh və təklifləri plana daxil edilməlidir [8]. Belə bir mütəxəssis bütün məsələlərin həllində daha çox obyektivlik göstərəcək ki, bu da işin ümumi səmərəliliyini artıracaq. Strateji planın hazırlanması onun komponentlərinin daimi yoxlanılması və yenidən yoxlanılmasını tələb edir. Bazar konyukturasi, habelə mövcud siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti, o cümlədən vergilərin artırılması və ya azaldılması üzrə mövcud planları təhlil etmək vacibdir. Müxtəlif iqtisadi, riyazi və futuroloji metodlardan istifadə edərək, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bağlı beş il ərzində ölkənin iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı müxtəlif vəziyyətləri simulyasiya etmək məqsədəuyğundur. Müəyyən bir ssenarinin inkişafından asılı olaraq təşkilatın hansı əhəmiyyətli tikinti (struktur) layihələrini həyata keçirə biləcəyi sualına cavab vermək lazımdır. Sonra simulyasiya edilmiş ssenarilərin əksəriyyətində ən çox tələb olunan layihələr seçilməli və yadda saxlamaq lazımdır ki, təşkilatın strateji planını hazırlayan komandanın hər bir üzvü nəinki yaradıcı olmalı, həm də ona daxil edilmiş məqsəd və vəzifələrin real olub-olmadığını soruşaraq “orta q baxışa” tənqidi yanaşmalıdır [9].

Bundan sonra təşkilatın əldə edə biləcəyi müxtəlif tikinti layihələrinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra konsepsiyalar hazırlanmalıdır. Bu işi idarəetmə orqanı həyata keçirir, lakin bu konsepsiyaların hazırlanmasında təşkilatın işçiləri də iştirak edə bilərlər [6].

Daha sonra qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ümumi plan və hər il üçün iş planları hazırlamalıdır. Bu mərhələdə proqramlar, strukturlar, avadanlıqlar və maliyyələşdirmə daxil olmaqla, məqsədlərə nail olmaq üçün konkret üsullar barədə qərarlar qəbul edilməlidir. Planda daxili və xarici dəyişikliklər nəzərə alınmaqla planın monitorinqi və tənzimlənməsi mexanizmləri olmalıdır. Strateji planın icrasına daim nəzarət etmək çox vacibdir, bu, təşkilatın məqsəd və metodlarının real vəziyyətinin inkişafından geri qalmaması və aktuallığını itirməməsini təmin edir. İş planı strateji plan hazırlamaq, hər hansı bir məqsədə çatmaq və hər hansı bir fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün bir plan kimi tərtib edilir. Strateji plana daxil edilmiş layihənin konkret parametrlərini diqqətlə öyrənmək lazımdır:

- 1) təşkilatın məqsədlərinə cavab verən tapşırığın meyarlarına cavab verib-verməməsi;
- 2) onun təsirini kəmiyyətə ölçməyin mümkün olub-olmaması;
- 3) onun reallığı;
- 4) konkret nəticəyə yönəlməsi;
- 5) həyata keçirmək üçün son müddətinin müəyyən edilib-edilməməsi.

Hər hansı bir parametrlə yoxdursa, bütün bu tələblərə cavab verməsi üçün onun əsaslandırmasına dəyişikliklər edilməlidir.

Layihə üçün tapşırıqların və iş növlərinin siyahısını tərtib edərkən ümumi təriflərdən istifadə etmək mümkün deyildir. Hər bir maddə konkret bir təlimatı təmsil etməlidir

Müəssisənin fəaliyyətinin inkişafı strategiyasının işlənilib hazırlanması tikinti müəssisələrinə çoxlu sayda iqtisadi, siyasi və sosial problemləri həll etməyə imkan verir. Hazırda tikinti müəssisələri uzunmüddətli strategiya hazırlamalı və müəssisənin daxili vəziyyətinə nəzarət etməklə yanaşı, həm də xarici mühiti təhlil etməlidirlər. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, aydın olur ki, tikinti müəssisələri, digərləri kimi, sürətlə dəyişən biznes şəraitinə vaxtında reaksiya verəcək idarəetməyə ehtiyac duyurlar [6-7].

NƏTİCƏ

Təhlil nəticəsində fəaliyyətin inkişafı strategiyası formalaşdırılıb, onun əsasında strateji layihə hazırlanır.

Tikinti şirkəti üçün əsas olanlar bunlardır: məhdud artım strategiyası, böyümə strategiyası, azalma strategiyası, eləcə də bu strategiyaların kombinasiyası.

İnkişaf etmiş ölkələrin tikinti şirkətləri çox vaxt məhdud inkişaf strategiyalarından istifadə edirlər. Azaltma strategiyası müəssisədə böhran vəziyyətində istifadə olunur. Bu mərhələdə düzgün strategiyanın seçilməsi şirkətə mövcud itkiləri minimuma endirməyə və müstəqilliyi, likvidliyi və ödəmə qabiliyyətini bərpa etməyə imkan verir. Digər sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən iri tikinti müəssisələri çox vaxt strategiyaların kombinasiyasından istifadə edirlər.

Müəssisənin səmərəliliyini maksimum dərəcədə artıracaq strategiyaları təhlil edərkən ən uyğun olanı müəyyən etmək üçün menecerlər tərəfindən seçilmiş müəssisənin inkişafı üçün aydın mövqə bütün işçilər tərəfindən dəstəklənməlidir. Strategiya seçiminə aşağıdakı amillər təsir edir: risk, vaxt faktoru və keçmiş strategiyalar haqqında bilik.

Tikinti şirkəti strategiya seçərkən öz məhsul və ya xidmətinin xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirə bilər. Bu baxımdan aşağı qiymət, differensiasiya və ixtisaslaşma strategiyaları fərqləndirilir.

Xərclərin azaldılması strategiyası aşağı tikinti xərcləri baxımından rəqiblərindən üstün olan və buna görə də layihələri endirimli qiymətlərlə sata bilən tikinti şirkəti tərəfindən təbiiq edilir.

Diversifikasiya strategiyası mövcud məhsulların mövcud bazarda satışının qeyri-mümkün olduğu hallarda istifadə olunur. Belə halda yeni məhsulların istehsalına obyektiv zərurət yaranır. Diversifikasiya amillərinə aşağıdakılar daxildir: obyektin xüsusiyyətləri, satış şərtləri, unikal texnologiyalar, obyektin xüsusi dizaynı, son tarixlər və keyfiyyət. Bu strategiyanın effektivliyi və səmərəliliyi tamamilə təqdimatın ideyasından və formasından, təklif olunan məhsul və ya xidməti alıcıya çatdırmaq qabiliyyətindən asılıdır.

Bazarın ixtisaslaşması strategiyası tikinti şirkətinin xüsusi ehtiyacları olan istehlakçılardan ibarət dar bir segmentin seçilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu strategiyanın uğuru çoxlu sayda amillərdən asılıdır, buna görə də bu strategiyayı həyata keçirən müəssisə eyni amillərə malik olan, lakin daha qabaqcıl məhsullar təklif edən rəqiblərin meydana çıxma ehtimalını xüsusilə diqqətlə proqnozlaşdırmalıdır. Bütün məlumatların təhlili əsasında belə nəticəyə gələ bilərik ki, tikinti sənayesi müəssisələri üçün bir strategiya seçmək mümkün deyil. Hər bir tikinti müəssisəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır, buna görə də fəaliyyətin inkişafı strategiyasının seçimi fərddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ə.M.Əliyev, R.K.İsgəndərov, E.Ə.Əlləzov. (2023). “Tikinti sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında strateji planlaşdırmanın rolu”. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi-praktiki jurnal. № 4.
2. Yakusheva V.V. (2017). “Təşkilatın inkişaf strategiyasının inkişafı”. No 51 (185). Səh. 201-204.
3. Qrişkov A.V. (2017). “Biznesin inkişafı strategiyalarının inkişafı” Gənc alim. - No 38 (172). - səh. 53-55.
4. Malykhina I.O., Berezhnaya A.V., Basova K.S. (2019). “Müəssisənin inkişafı üçün innovativ strategiyaların həyata keçirilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmaların təhlili” // Belqorod İqtisadi Bülleteni. - No 2 (94). -İLƏ. 110-115.
5. Voronin N.V. (2019). Müəssisənin inkişaf strategiyasının seçilmə xüsusiyyətləri // Elm və təhsil bülleteni. - No 12-2 (66). - səh. 17-20.
6. Zaxarenkova İ.A., İqotti İ.N., Qordienko N.V. (2019). “Müəssisənin inkişafı strategiyasını hazırlamaq üçün strateji təhlil vasitələrindən istifadə” // Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (Sankt-Peterburq). - No 8 (10). - S. 57-61.
7. Shagovikova E.O. (2020). “Classification of enterprise development strategies” // Current problems of the humanities and natural sciences. - No. 1. -P.107-110.
8. Ponomareva I.K., Akifev I.V. (2020). “Formation of a development strategy for enterprises in the construction industry” // Education and science in the modern world. Innovation. - No. 1 (26). - pp. 67-74.
9. Piginov R.V. (2019). “Development strategies for enterprises in the construction industry” // Student Forum. - No. 35-2. - pp. 53-55.
10. Tsesarsky A.V. (2020). “Innovative strategy for the development of construction enterprises in Russia” // “Rationing and remuneration of labor in construction”. - No. 2. - P. 58-64.

A.M.Aliev

Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5134-188X

E.A.Allazov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

I.O.Qanbarli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The need for strategy development in construction industry enterprises

Abstract

In modern conditions, the construction industry plays a special role in economic development. Due to its characteristics, it is quite capital-intensive, creates a large number of jobs, and the product it produces is used by the society for housing, urban infrastructure, roads, etc. meets their basic needs.

At the current stage, the construction complex is a fairly fragmented set of independently operating economic entities with their own specific characteristics. In terms of economic content, the construction complex is heterogeneous, it is a living and embodied labor system of organizations and enterprises that ensure the creation of new capital funds for production and non-production purposes and the modernization of existing capital funds and has a complex. Fragmentation does not contribute

to the efficient development of the industry as a whole. The main tool for the development of the construction industry is strategy, strategic planning.

Strategic planning is essential in determining the direction of your construction company. Having a well-thought-out strategic plan focuses your efforts and ensures that all of your stakeholders and project team members are working toward a common goal.

Key words: strategy, construction industry, strategic planning, valuation model, market segment, diversification.

А.М.Алиев

к.э.н., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5134-188X

Э.А.Аллазов

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

И.О.Ганбарлы

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Необходимость разработки стратегии предприятий строительной промышленности

Резюме

В современных условиях строительная отрасль играет особую роль в развитии экономики. По своим характеристикам он достаточно капиталоемок, создает большое количество рабочих мест, а производимая им продукция используется обществом для строительства жилья, городской инфраструктуры, дорог и т. д. удовлетворяет их основные потребности.

На современном этапе строительный комплекс представляет собой достаточно раздробленную совокупность самостоятельно действующих хозяйствующих субъектов, имеющих свои специфические особенности. По экономическому содержанию строительный комплекс неоднороден, он представляет собой живую и овеществленную трудовую систему организаций и предприятий, обеспечивающих создание новых капитальных фондов производственного и непроизводственного назначения и модернизацию существующих капитальных фондов и имеет комплексную структуру. Фрагментация не способствует эффективному развитию отрасли в целом. Основным инструментом развития строительной отрасли является стратегия, стратегическое планирование.

Стратегическое планирование имеет важное значение для определения направления вашей строительной компании. Наличие хорошо продуманного стратегического плана концентрирует ваши усилия и гарантирует, что все ваши заинтересованные стороны и члены проектной команды работают над достижением общей цели.

Ключевые слова: стратегия, строительная отрасль, стратегическое планирование, модель оценки, сегмент рынка, диверсификация.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-125-130>

Р.Т.Алиева
д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5214-006X
ruhanguiz.aliyeva@azmiu.edu.az
М.А.Гаджиев
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
murad.haciyev.01@list.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРОИТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы предпринимательской деятельности в строительной сфере, пути их решения и направления эффективного развития. В современных условиях главной целью предпринимательской деятельности является получение экономической выгоды. В строительной сфере целью предпринимательской активности является производство и предложение такого товара, на который на внутреннем и внешнем рынке есть спрос и который приносит предпринимателю прибыль. В последние годы в строительный сектор были вложены инвестиции, как из внешних, так и из внутренних источников. Причем наибольший рост наблюдается частных инвестиций в жилищное строительство. Государственные инвестиции в основном направлены для улучшения социально-экономического положения регионов.

Ключевые слова: *предпринимательство, предприятие, финансы, строительство, бизнес, инвестиции.*

ВВЕДЕНИЕ

Строительная отрасль является одной из важнейших отраслей национальной экономики, благодаря которой могут развиваться города. Строительство во многом отличается от других отраслей экономики. Это отрасль можно охарактеризовать как самое емкое, сложное и опасное. Оно включает в себя деятельность различных подрядных организаций. При благоприятных условиях экономического развития строительные организации практически могут быть самыми прибыльными предприятиями во всех странах мира. Строительный рынок всегда востребован, ведь удовлетворение спроса на жилье является одним из главных финансовых условий жизни человека. Значительная часть валового национального продукта, высокие доходы бюджета от реализации строек - все это свидетельствует об экономической деятельности строительных предприятий. В результате эффективное развитие строительной отрасли может способствовать увеличению количества рабочих мест, улучшению условий жизни населения, расширению городской инфраструктуры и развитию экономики не только в регионах, но и в стране в целом.

Цель исследования - раскрыть объем строительства в Азербайджане, сумму и структуру капитальных вложений в строительство, показать состояние строительства, определить концепцию устойчивого развития экономики в соответствии со стратегическим национальным приоритетом и предложить практические рекомендации по развитию предпринимательской деятельности в строительстве.

Методы исследования: сравнительный анализ, статистический анализ, прогнозирование, применение авторского подхода по определению комплекса мер по основным направлениям предпринимательской деятельности в стране.

Результаты исследования: классифицированы виды предпринимательской деятельности на строительном рынке, наличие частных строительных фирм, потенциал развития, раскрыта характеристика основных направлений развития предпринимательства

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В условиях рыночной экономики предпринимательская деятельность является важной деятельностью для получения выгоды, сопряженной с риском и имущественными обязательствами. Предпринимательская деятельность напрямую определяется тремя важными финансовыми возможностями: рыночными возможностями, возможностями предприятия и общими финансовыми возможностями. Эти возможности позволяют предпринимателям владеть денежными активами, осуществлять деловые операции, выбирать рынок для продажи своих товаров, вести коммерческие обмены и находить контрагентов. Предприниматель может осуществлять любые виды хозяйственной деятельности, не запрещаемую законом. Коммерческий успех предпринимателя связан с получением прибыли, поэтому основной мотив его деятельности является стремление к прибыли.

Деятельность предпринимателя осуществляется в различных отраслях экономики. В современных условиях строительный бизнес, как одна из важнейших отраслей национальной экономики, с каждым днем расширяет масштабы своего развития. Строительство различных административных зданий, многоэтажных жилых домов, учебных заведений, а также подземных и путепроводов, мостов, расширение дорог и т.д. осуществляется высокими темпами. Однако нынешнее состояние строительного бизнеса возникло не внезапно. Тот факт, что наша республика на протяжении 70 лет находилась в составе советской империи, негативно сказался на экономике строительства, а также на других сферах экономики. Тем не менее, с приходом к власти великого лидера Гейдара Алиева, восстановлением общественно-политической стабильности в стране в 1993-1995 годах, подписанием «Контракта века» с влиятельными зарубежными компаниями, привели к возрождению и прогрессу в строительстве. Реализация этого соглашения привела к инвестированию 30 миллиардов долларов США только в нефтяную промышленность Азербайджана. После такого мощного толчка Азербайджан стал объектом интереса стран мира и объем инвестиций в экономику страны еще больше увеличился.

Начиная со второй половины XIX века в Баку в соответствии с национальными и инженерными традициями были построены многочисленные нефтеперерабатывающие заводы, подземные и наземные узлы проектирования, красивые сооружения различного назначения. С годами строительная сфера бизнеса развивалась еще быстрее и стала одной из самых прибыльных сфер страны.

Безусловно, огромную роль в развитии экономики страны принадлежит великому лидеру Президенту Азербайджанской республики Ильхаму Алиеву. В современных условиях состояние строительного сектора страны характеризуется внедрением новых инновационных технологий и технических решений.

В последние годы резкое увеличение объемов инвестиций в строительство, развитие строительного рынка и ускорение притока иностранных инвестиций в эту сферу сделали актуальной проблему государственного регулирования инвестиций. [2]

Среди инвесторов приняли участие как государственные, так и частные предприятия. Если в первые годы независимости большая часть инвестиций в строительство приходилась на долю государства, то в последующие годы доля частных предприятий в строительном секторе стала увеличиваться. Частные предприятия создавались за счет как внутренних, так и иностранных источников. В настоящее время государственные инвестиции в этой сфере направлены на укрепление инфраструктуры. Источники финансирования строительного сектора в нашей республике в 2021-2022 года, были представлены в таблице 1[5]

Таблица 1

Источники финансирования в строительство в 2021-2022г.г.

		2021		2022	
		Всего млн.ман.	Общее удельный вес,%	Всего млн.ман	Общее удельный вес,%
1.	Всего:	16815,5	100	17878,1	100
2.	В том числе за счет собственных средств предприятий и организаций.	9102,6	54,1	8418,2	47,1
3.	За счет средств населения	1094,2	6,5	1276,9	7,1
4.	Кредиты банков	1009,6	6,0	500,8	2,8
5.	Бюджетные средства	4315,9	25,7	6748,1	37,8
6.	Внебюджетные средства	0	0	-	-
7.	Прочие средства	1293,2	7,7	934,1	5,2

Как видно из таблицы 1, финансовые источники в строительном секторе формируются в основном за счет собственных средств строительных предприятий и организаций. Это свидетельствует о высоком уровне предпринимательской активности в строительном секторе страны. [1]

Однако, любое вложение предпринимателей на стадии строительства связаны с высокими финансовыми рисками. На рис 1 приведены основные особенности предпринимательства в строительном секторе экономики.

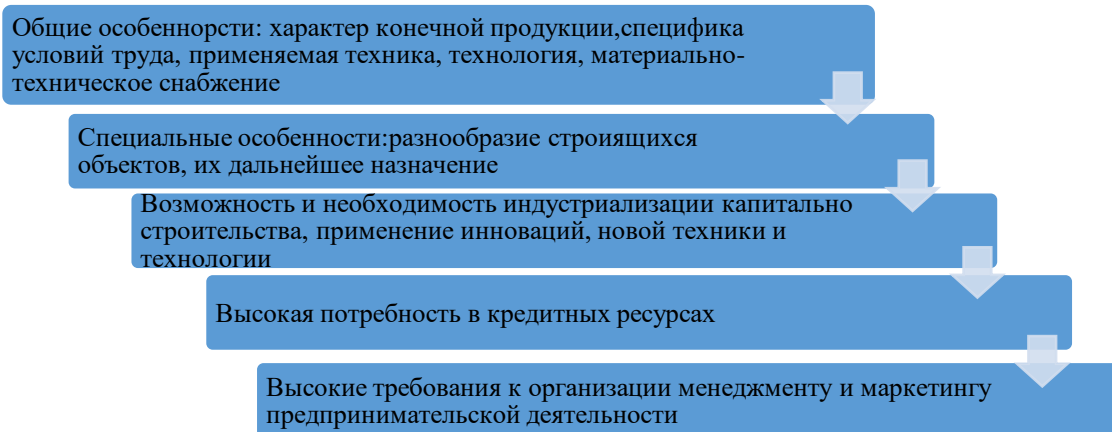


Рис.1. Основные особенности предпринимательства в строительном секторе экономики

Строительным бизнесом занимаются не только юридические лица, но и индивидуальные предприниматели. Строительные предприятия любой формы собственности характеризуются ограниченным числом работников. В строительстве малые предприятия имеют незначительный объем выпуска продукции. Однако государство поддерживает малый бизнес в строительстве. Обычно именно с малого бизнеса начинают свой рост средние и крупные предприятия. Разумное сочетание малых и средних строительных предприятий позволяет полнее учесть возможности и интересы потребителей строительной продукции.

Сравнение показателей за 2021-2022гг. показал, что индивидуальных предпринимателей больше, чем иностранных и совместных.

Таблица 2

**Показатели субъектов предпринимательства в строительстве
 в зависимости от форм собственности**

Формы собственности	Всего	2021			Всего	2022		
		Микро	Малые	Средние		Микро	Малые	Средние
Всего по формам собственности	14658	13369	837	452	15218	13755	978	485
Государственные	180	45	37	98	187	51	34	102
Негосударственные	14478	13324	800	354	15031	13704	944	383
Индивидуальные	14121	13091	719	311	14618	13461	830	327
Иностранные	268	190	51	27	317	199	80	38
Совместные	89	43	30	16	96	44	34	18

Как видно из таблицы 2, в 2022 году преобладали индивидуальные предприниматели, однако в 2021 году количество индивидуальных предпринимателей сократилось, а количество юридических лиц увеличилось. Тем не менее, общие показатели 2022 года незначительно выше, чем общие показатели 2021 года. [5]

Как известно из анализа, в Азербайджане действительно существуют всевозможные благоприятные условия для развития строительного сектора. Однако для завоевания большей доли рынка и усиления интеграции в мировой рынок необходим новый инновационный план развития. [4]

Таблица 3

SWOT-анализ строительного рынка страны

Сильные стороны	Слабые стороны
Большую часть инвесторов в этом секторе составляют малые и средние предприниматели; Рынок мелких предпринимателей в секторе лучше прослеживается;	Финансовые источники предпринимателей МСП могут быть ограниченным; Высокая задолженность малых и средних предпринимателей;

<p>Владелец предпринимательских предприятий малого и среднего предпринимательства является менеджером; МСП имеют высокие пороги риска и толерантность к неопределенности; По мере снижения уровня образования склонность к риску возрастает.</p>	<p>Слабые традиции технико-экономического обоснования и неопределенности Плохая практика антикризисного управления; По вопросам маркетинга и менеджмента отсутствие обучения.</p>
<p style="text-align: center;">Возможности</p> <p>Обновление программ связанных с гарантией о предпринимательстве и трудоустройстве; Развитие градостроительства в национальном масштабе; Высокие темпы роста населения в нашей стране.</p>	<p style="text-align: center;">Риски</p> <p>Региональные В глобальном экономическом кризисе и экономике снижение спроса на жилье; Увеличение стоимости долга; Низкий прогноз на будущее тенденции; Политические риски; Финансовые риски; Строительные риски; Экологические риски; Острая конкуренция в секторе</p>

Анализ предпринимательской деятельности в строительстве способствует выделению нескольких проблем развития субъектов бизнеса: нестабильность внешней среды, организационно-правовые, информационные, финансовые и проблемы безопасности.

В Азербайджане для поддержки и обеспечения предпринимательства разрабатываются программы государственной поддержки, которые подразумевают льготы, денежные субсидии, льготный лизинг и другое. [3]

Государство заинтересовано в поддержке предпринимательства в строительстве. Однако непростые экономические условия функционирования и проблемы бизнеса выявили, что меры поддержки бизнеса в строительстве не дают нужного эффекта. Поэтому дальнейшая финансовая поддержка предпринимательства является необходимым и обязательным условием развития экономики страны.

ВЫВОДЫ

Азербайджан имеет мощный потенциал и широкие возможности для развития малого и среднего предпринимательства в строительстве в целом. Важными шагами являются улучшение общей деловой ситуации, повышение доходности денежных активов, обеспечение доступа к соседним и отдаленным рынкам для малых и средних организаций, а также развитие талантливых и квалифицированных кадров.

Список использованной литературы:

1. Алиева Р.Т. (2019). Тенденции развития финансового рынка в Азербайджане European scientific conference, XIII Международная научно-Практическая конференция Пенза. Часть 2 с.82-84.
2. Aliyeva R, Ilchenko V. (2022). Research Evaluation of the Effectiveness of Capital Investments in the Construction and Reconstruction of Highways International Conference BUILDING INNOVATIONS p.632-642. Springer International Publishing
3. Aliyeva R.T., Aliyev F.Z. (2023). Main directions of accelerating regional socio-economic development in the digital era .Agora International journal of economical sciences, Ljubljana school of business. N2, vol.17 pp.170-180.

4. Алиева Р.Т. (2023). Аспекты развития жилищного строительства в Азербайджане Мүасир Azərbaycan memarlığında Heydər Əliyevən Fenomeni” Memarlıq İttifaqının Gündəliyi, Bakı. s.52-55.

5. Dövlət Statistika Komitəsi Sahibkarlıq .www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

R.T.Əliyeva

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5214-006X

M.Ə.Hacıyev

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Müasir şəraitdə inşaat sektorunda əsas fəaliyyət istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə tikinti sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin aktual problemləri, onların həlli yolları və səmərəli inkişaf istiqamətləri müzakirə olunur. Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi iqtisadi mənfəət əldə etməkdir. Tikinti sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədi daxili və xarici bazarlarda tələbat olan və sahibkara gəlir gətirən malların istehsalı və tədarükündən ibarətdir. Son illər tikinti sektoruna həm xarici, həm də daxili mənbələrdən investisiyalar qoyulub. Üstəlik, ən böyük artım mənzil tikintisinə özəl investisiyalarda müşahidə olunur. Dövlət investisiyaları əsasən regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlib.

Açar sözlər: sahibkarlıq, müəssisə, maliyyə, tikinti, biznes, investisiya.

R.T.Aliyeva

Associate Professor, Doctor of Philosophy in Economics
Azerbaijan Architectural and Construction University (AzACU),
ORCID 0000-0002-5214-006X

M.A.Hacıyev

master student, Azerbaijan Architectural and Construction University

Main directions of entrepreneurial activity in the construction sector in modern conditions

Abstract

The article deals with current problems of entrepreneurial activity in the construction sector, ways of their solution and directions of effective development. In modern conditions the main purpose of entrepreneurial activity is to obtain economic benefits. In the construction sector the purpose of entrepreneurial activity is to produce and offer such goods, for which there is a demand, both in the domestic and foreign markets and which brings profit to the entrepreneur. In recent years, the construction sector has received investments from both external and internal sources. And the greatest growth is observed in private investment in housing construction. State investments are mainly directed to improve the socio-economic situation of the regions.

Key words: entrepreneurship, enterprise, finance, construction, business, investment.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-131-135>

E.Ə.Əhmədada
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
axmedzadeelman3@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

ZƏNGƏZUR NƏQLİYYAT KOMMUNUKASIYALARININ İNKİŞAFININ VƏ AÇILMASININ BEYNƏLXALQ DAŞINMALARA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə 2020-ci ildə baş verən, Azərbaycanın qələbəsi ilə bitən 44 günlük zəfərimizdən sonra regionda baş verən müasir geosiyasi, mədəni və iqtisadi əməkdaşlığı əhəmiyyətli edən Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri, nəqliyyat kommunikasiya sferasının inkişafında rolu və iqtisadi əhəmiyyəti barədəsində araşdırmalar edilmişdir. Zəngəzur dəhlizi işğaldan azad edilmiş yeni torpaqlarının təhlükəsizliyində mühüm rol oynayacaq. 10 Noyabr 2020-ci il tarixli noyabr razılaşması keçmiş status-kvonun öz əhəmiyyətini işarə edəcək. Bu, ölkəmizə son dövrdə ən iddialı öhdəliyini – Ermənistan tərəfindən illərdir istismar edilən və infrastrukturu bərbad vəziyyətə gəlmiş Qarabağın bərpasını həyata keçirməyə kömək edəcək.

Açar sözlər: nəqliyyat kommunikasiyası, Zəngəzur dəhlizi, iqtisadi perspektivlər, işğal, zəfər.

GİRİŞ

Zəngəzur dəhlizi iqtisadi və siyasi amil olmaqla yanaşı Azərbaycan Respublikasının regional və beynəlxalq hüquqi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Bu dəhliz, öz əhəmiyyətini ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra öz hüquqi əhəmiyyətini böyük ölçüdə artırmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan və Ermənistan arasında bu barədə razılıq tam şəkildə icra edilməyib. Əsas səbəb isə Ermənistanın siyasi və hüquqi münasibətlərinin həyata keçirilməsində öz öhdəlikləri olan məsələləri yerinə yetirməməsindən irəli gəlir. Son dövrlərdə Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı ömüli müzakirələr getdikcə aktiv hal almağa başlamışdır, bunun əsas səbəbi İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra şanlı ordumuzun və xalqımızın iradəsi və ali baş komandanımız İlham Əliyevin önəmli siyasi görüşü ilə qazanılan zəfərin təşəbbüsü nəticəsində Ermənistanın nəzarətində olan Qərbi Zəngəzur bölgəsindən Zəngəzur dəhlizinin çəkilməsi perspektivləridir.

Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi tənlik 44 gün davam edən İkinci Dağlıq Qarabağ müharibəsindən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 103-cü ildən sonra yenidən formalaşdı. Azərbaycanın qələbəsi regional əməkdaşlıq üçün yeni dəhlizlər, sahələr və əlaqə nöqtələri yaradıb. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında strateji əhəmiyyətli keçiddir. Bu dəhliz Naxçıvan Sərhəd keçidindən başlayaraq Azərbaycana qədər davam edən 43 km-lik ərazini əhatə edir. Burada ümumilikdə 392 min insan yaşayır. Bu dəhliz Azərbaycanın əsas ərazisini və Naxçıvanı birləşdirəcək, eyni zamanda Naxçıvanın xarici dünyaya çıxışını təmin edəcəkdir. Ona görə də Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan və Naxçıvan üçün çox vacibdir. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəsi nəzərdə tutan 10 noyabr 2020-ci il tarixli Saziş çərçivəsində gündəliyə daxil edilib. Bu Saziş Qarabağ regionunda Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərə son qoymaq məqsədi daşıyırdı, Sazişin 9-cu maddəsində isə Naxçıvanın Azər-

baycanla quru əlaqəsini təmin etmək üçün istifadə ediləcək "Zəngəzur Dəhlizi" nin açılması nəzərdə tutulurdu. Naxçıvan coğrafi cəhətdən Azərbaycan ərazisindən təcrid olunmuş və Türkiyə ilə İran arasında yerləşən muxtar vilayətdir. Zəngəzur dəhlizi Naxçıvanın xarici dünya ilə iqtisadi, ticarət və logistika əlaqələrini davam etdirməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında iqtisadi əməkdaşlıq üçün imkanlar yaradır. Bu dəhliz Naxçıvanın iqtisadi inkişafını dəstəkləmək və Azərbaycanın Naxçıvanla ticarətini asanlaşdırmaq üçün istifadə olunacaq. Bu dəhlizin istifadəyə verilməsi Naxçıvanın iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin təbliğində mühüm rol oynayacaqdır. Zəngəzur dəhlizinin aktivləşdirilməsi ilə Naxçıvanın ehtiyaclarına uyğun enerji, nəqliyyat və ticarət layihələri hazırlanacaq. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında dinc münasibətlərin və əməkdaşlığın rəmzidir. Bu dəhliz regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi və münaqişələrin qarşısının alınması üçün mühüm vasitə kimi istifadə ediləcək və Naxçıvanın iqtisadi inkişafına və dayanıqlığına dəstək məqsədilə regional əməkdaşlıq layihələrinin qapılarını açacaq. Zəngəzur dəhlizi enerji daşıyıcılarının və ticarətin Naxçıvana nəqlinin əsas marşrutu kimi xidmət edəcək. Neft, təbii qaz və digər enerji resurslarının Naxçıvana nəqli, eləcə də ticarət mallarının Naxçıvana və Naxçıvandan giriş-çıxışı bu dəhliz vasitəsilə həyata keçiriləcək.

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın digər ölkələrlə transsərhəd əməkdaşlığına kömək edir. Bu dəhliz sayəsində Azərbaycan Naxçıvanla münasibətlərini yaxşılaşdıracaq və ona regional və beynəlxalq layihələrdə iştirak etməyə imkan verəcək. Xüsusilə, enerji və nəqliyyat layihələri Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında, eləcə də bu regionlarla qonşu ölkələr arasında əməkdaşlıq üçün imkanlar yaradacaq. Zəngəzur dəhlizinin təhlükəsizliyi Rusiya Federasiyası Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Xidməti tərəfindən təmin ediləcəkdir. Zəngəzur dəhlizində Rusiyanın rolu bölgədəki siyasi və enerji dinamikasını nəzərə alaraq çox vacibdir. Zəngəzur dəhlizi Rusiyanın cənub sərhədlərinin yaxınlığında yerləşir. Beləliklə, bu bölgə Rusiyanın regional siyasətinə və təhlükəsizlik siyasətinə maraq göstərir.

Zəngəzur dəhlizinin region ölkələri üçün təklif etdiyi bütün imkanlar göstərir ki, bu dəhlizin yaradılması regional nəqliyyat şəbəkələrinin genişlənməsinə gətirib çıxaracaq və region ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri stimullaşdıracaq. Bu, həmçinin Şimal-Cənub Beynəlxalq Dəhlizi və Orta Dəhliz kimi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri çərçivəsində regionun əhəmiyyətini artıracaq. İqtisadi səmərələrlə yanaşı, dəhliz hesabına iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi regionda davamlı sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına da mühüm töhfə verəcəkdir. Davamlı iqtisadi inkişaf və sülh, öz növbəsində, gələcəkdə zərərli millətçilik ideyalarının yayılmasının və yeni münaqişələrin yaranmasının qarşısını alacaq.

TƏHLİL

Yeni nəqliyyat dəhlizləri müharibədən sonra yaranmış dinc şərait sayəsində həyata keçiriləcək. Səmərəli həyata keçiriləcəyi təqdirdə, Xəzər və Türkiyədən Orta Asiya ilə Avropa arasında məhdudiyətsiz çıxışı olan bir marşrut xətti yaradılacaqdır. Beləliklə, Türkiyənin ticarət həcmi təkcə Azərbaycanla deyil, bütün Yaxın Şərq regionu ilə də artacaq. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə türk dövlətlərinin iqtisadi, logistik və siyasi əlaqələri möhkəmlənəcəkdir. Zəngəzur dəhlizi potensial olaraq türk dünyasının yüksələn ulduzu ola bilər. Zəngəzur dəhlizi İran, Ermənistan, Azərbaycan, Rusiya və Türkiyə də daxil olmaqla bir neçə ölkə üçün maraqlı regionda yerləşir. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Avrasiya bazarlarına çatdırılması Qarabağ regionunun iqtisadi potensialının artırılmasında xüsusi rol oynaya bilər. Zəngəzur dəhlizinin bir parçası olacaq həm dəmir yolunun həm də avtomobil yolunun inşasına dair işlər sürətlə reallaşdırılmaqdadır. Tarixi torpaqlarımızdan keçəcək olan dəhlizə Qarabağ regionu daxilində magistral avtomobil yollarının birləşdirilməsi aparılan işlərin kompleks təbiət ilə implementasiya edildiyindən xəbər verir. Belə ki, 101,9 km 2 hərəkət zolaqlı "Zəfər Yolu"-nun inşası Füzuli rayonu ilə Şuşa şəhərini əlaqələndirməklə Qarabağ regionunda sosial-iqtisadi əla-

qələrin dirçəlməsinə imkan yaradacaqdır. 123,8 km və 4-6 hərəkət zolaqlı Horadiz - Cəbrayıl - Zəngilan-Ağbənd yolu, 70 km və 4 hərəkət zolaqlı Xudafərin-Qubadlı-Laçın yolu, 73 km və 2 hərəkət zolaqlı Kəlbəcər-Laçın yolu, 13 km və 4 hərəkət zolaqlı Füzuli-Hadrut yolu, 45 km və 4 hərəkət zolaqlı Bərdə-Ağdam yolunun inşası Qarabağ regionunun, o cümlədən, Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını çoxşaxəli etməklə buradan keçəcək xətlərin önəmini də artıracaqdır.

Bir tərəfdən, işğal olunmuş ərazilərini azad etmək üçün Ermənistanı məğlub edən Azərbaycan da Transanadolu qaz kəməri (TANAP) ilə Türkiyəyə və Avropaya qaz göndərir və bir neçə ölkə ilə əlaqələrini gücləndirməyə çalışır, xüsusən də türk dövlətləri Təşkilatına təsirini artırır. Zəngəzur dəhlizində bir neçə ölkənin fərqli maraqları olduğu üçün ziddiyyətli maraqlar da bölgədə gərginliyə səbəb olur. Dəhlizin açılması regionun bütün ölkələri ilə digər regionlar arasında əlaqəni asanlaşdıracaq, gərginlik isə yeni iqtisadi əlaqələrlə, eləcə də ticarət və logistika sahəsində münasibətlərin möhkəmləndirilməsi hesabına rifahın yüksəldilməsi ilə əvəz olunacaq. Transxəzər nəqliyyat marşrutunun (TTN) və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin (INSTC) inkişafı Avrasiyanın təchizat xətlərinin və tranzit mövqelərinin möhkəmləndirilməsi deməkdir. Bölgədəki bütün ölkələr üçün faydaların ön plana çıxarılacağı bir diskurs hazırlamaq lazımdır. Bundan əlavə, hər hansı bir regional oyunçu istisnasız olaraq kommersiya və siyasi əlaqələrin inkişaf yollarını sağlam düşüncə ilə axtarsanız, yeni fikir və həll təklifləri həyata keçirilə bilər. Zəngəzur dəhlizinin gələcəyi və orada təhlükəsizliyin necə təmin ediləcəyi region ölkələrinin gündəliyində olmalıdır. Zəngəzur dəhlizi türk dünyasının parlaq ulduzu ola bilər, lakin onun potensialından istifadə etmək üçün qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq lazımdır. Türkiyənin tarixi vətəni olan bu bölgənin parlaq bir ulduza çevrilməsi, bölgədəki zənginliyin, firavanlığın və çoxşaxəli əməkdaşlığın inkişafı və davamlılığı ilə birbaşa əlaqəlidir.

Zəngəzur həm Qafqaz, həm də Asiya bölgəsində olan ölkələr üçün böyük bir imkandır. Belə ki, Zəngəzur dəhlizi təkcə siyasi aspektdə rol oynamır, Zəngəzur dəhlizinin regional perspektivləri aşağıda yer almışdır:

- beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsi aktuallığı artır;
- regional olaraq inteqrasiya əlaqələrinə zəmin yaradır;
- regiona yeni dividendlər və investisiyalar gətirir;
- yeni geostrateji mövqelər yaradır;
- bölgədə çoxvektorlu iş əməkdaşlıqları imkanı yaradır;
- regionda suveren əməkdaşlıq yeni bir aspektdə genişlənilir.

Zəngəzur dəhlizi suverenliyin yeni bir addımıdır. Bu dəhlizin həyata keçirilməsi ortaya çıxmış bir çox problemlərin həllinə yol açacaqdır. İndiyə qədər olan məlumatlara əsasən, Zəngəzur dəhlizinin sərhəd dəyişikliyi layihəsi deyil, regional sülh və əməkdaşlıq mühitini gücləndirəcək nəqliyyat layihəsi olduğunu söyləmək mümkündür. Bu layihənin böyük ölçüdə Rusiyanın nəzarətində olması, erməni icmasındakı anti-türk əhval-ruhiyyəsi, bəzi xarici güclərin mənfi münasibəti və bəzi digər səbəblərə görə, onun reallaşması asan olmaya bilər. Lakin reallaşarsa, nəinki Azərbaycan və Ermənistan, yaxud Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya dördlüyü, hətta təkcə türk dünyası deyil, Şərqi-Qərbi ticarətinin demək olar ki, bütün iştirakçıları qazanacaq.

Tarixi İpək Yolu üzərində qurulması region ölkələri üçün eyni zamanda, Mərkəzi Asiya ölkələrinin - Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistanın, həmçinin Əfqanıstanın Avropa və dünya bazarlarına çıxışını asanlaşdırır, onların ticarət əlaqələrinin, iqtisadiyyatlarının inkişafında, inteqrasiyasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin əsas üstünlüklərindən biri də odur ki, Azərbaycan Gürcüstan ərazisindən keçməklə Türkiyə ilə birbaşa dəmir yolu əlaqəsinə sahib olur, bu isə iki dövlət arasında münasibətləri daha da möhkəmləndirməyə xidmət edir. Digər məsələ bu layihənin Naxçıvan Muxtar Respublikasına qədər uzanmasıdır. Gələcəkdə Qarsdan Naxçıvana ayrıca dəmir yolu xəttinin çəkil-

məsi nəzərdə tutulur ki, bu da muxtar respublikanın Ermənistanın blokadasından çıxarılmasına və onun nəqliyyat müstəqilliyinin təmin edilməsinə səbəb olacaq.

Prezident İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq, Bakının Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində salınan, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi də daxil olmaqla yaradılan Azad Ticarət Zonasının da Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsində xüsusi əhəmiyyəti olacaq. Azad Ticarət Zonası beynəlxalq yükdaşıma və Avropa-Asiya logistika zəncirlərində aparıcı rol oynamaqla yanaşı, yerli istehsalın təşviqi, “Made in Azerbaijan” brendinin dünya üzrə tanınmasında müstəsna xidmət göstərəcək. Azad Ticarət Zonasının regional miqyasda Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, İran, Rusiya və Türkiyənin bir hissəsinin daxil olduğu və 130 milyon insanı əhatə edən bir bazara xidmət göstərməsi planlaşdırılır.

Şimali Avropanı Cənubi Asiya ilə birləşdirən Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə uyğun olaraq, Azərbaycan Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında fəal rol oynayır. Bununla ölkə hər iki transkontinental dəhlizin kəsişməsində, Avrasiya coğrafiyasının mərkəzində mühüm nəqliyyat-logistika qovşağına çevrilir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi Hindistan, Pakistan, İran, Azərbaycan, Rusiya və Şimali Avropa ölkələrini birləşdirəcək. Azərbaycan dünyada yeganə ölkədir ki, onun həm Rusiya ilə, həm İranla quru sərhədi var və bu coğrafi yerləşmə üçtərəfli regional əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsinin yaradılması prosesi artıq son mərhələyə qədəm qoyub. Bu dəhlizin önəmli hissəsi olan Azərbaycan-Rusiya sərhədindən Azərbaycan-İran sərhədinə qədər dəmir yolu istismara tam hazır vəziyyətə gətirilib.

Azərbaycan, eyni zamanda, İran ərazisində Astara-Rəşt-Qəzvin dəmir yolunun tikintisinin maliyyələşdirilməsində də iştirak edir. Azərbaycan İran tərəfinə Astara-Rəşt dəmir yolunun tikintisi və avadanlıqla təchiz olunması layihəsi üzrə 500 milyon dollar dəyərində kreditin ayrılmasını nəzərdə tutub. Strateji yol xəritələrində 2020-ci ilədək region üzrə tranzit ticarət həcmi artıraraq Azərbaycanın aşağıdakı göstəricilərə müvafiq pay əldə etməsi hədəflənmişdir:

- orta Asiya və Qara dəniz marşrutu üzrə 40 faiz;
- orta Asiya və Avropa marşrutu üzrə 25 faiz;
- Çin və Avropa marşrutu üzrə 3 faiz;
- Rusiya və İran marşrutu üzrə 40 faiz;
- İran və Qara dəniz marşrutu üzrə 25 faiz.

NƏTİCƏ

Zəngəzur dəhlizi hüquqi və beynəlxalq əlaqələr baxımından mühüm funksionallıq təqdim edir. Zəngəzur dəhlizinin perspektivliyinin aktuallığı Azərbaycanın maraqları üzərinə regional inkişafın davamıdır. Bu dəhlizin regional bir güc təqdim etməsi ilə bərabər nəqliyyat məsələlərinin həllinə də zəmin yarada bilməsi əsas üstünlükdür. Dəhlizin funksional məsələlərin həllində aparıcı rol oynaması bir çox ölkələrin gözündə perspektivliyini artırır. Lakin Ermənistan və onun tərəfdaşları bu dəhlizin perspektivlikləri ilə bağlı məsələləri göz ardı edərək öz siyasi maraqlarını ön planda tutur və bu da dəhlizin regional inkişafına xələl gətirir. Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin bu dəhlizin həyata keçirilməsi ilə bağlı fikirləri üst-üstə düşür. Bu dəhlizin perspektivliyini artıran digər bir məsələ türk dövlətlərinin birlik və bərabərliyinə atılacaq mühüm addım olmasıdır. Təbii ki, bu da Ermənistan başda olmaqla qonşu dövlətlər tərəfindən xoş qarşılanmır. Azərbaycan Respublikasının Qafqazda günü-gündən güc qazanması və doğru addımlarla siyasi və hüquqi müstəvidə addımlaması Zəngəzur dəhlizi ilə daha da artacağı şübhəsiz bir faktdır.

Zəngəzur dəhlizinin perspektivliyi baxımdan ortaya qoyduğu imkanlar, bir çox dövlətlərin siyasi maraqları ilə bir müstəvidə yer alır. Belə ki, dəhlizin fəaliyyəti regiona gələcək iqtisadi dividentlərin sayını artıracaq, bölgənin rifahına zəmin yaradacaq. Bu tək-cə logistik olaraq deyil, eyni

zamanda regionda yaranacaq çoxvektorlu iş imkanların əməkdaşlıqlarına bir təkan olacaq. Sonda Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında strateji əlaqədir və ondan istifadə enerji nəqli, ticarət və nəqliyyat layihələri kimi müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq imkanları yaradacaq. Bu dəhlizin beynəlxalq münasibətlərdə və regional əməkdaşlıq layihələrində mühüm rol oynayacağı gözlənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Nərimanoğlu H. (2022). Şərqi Zəngəzur. Bakı: Füyuzat.
2. Nəsirov Ə. (2022). Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin regional və qlobal əhəmiyyəti. İpək yolu.
3. Əliyev Ş.T. (2021). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. // “Geostrategiya” jurnalı.
4. Böyük İpək Yolunun bərpası. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>
5. İnternet resursu: <https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/zengezur-dehlizinde-region-olke-lerinin-de-maragi-yuksekdir-59>

E.A.Ahmadzadeh

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The impact of the development and opening of Zangezur transport communications on international transportation

Abstract

In this article, the perspectives of the Zangezur Corridor, which made the modern geopolitical, cultural and economic cooperation important in the region after our 44-day victory, which ended with the victory of Azerbaijan, in 2020, are presented in the development of the transport and communication sphere. Researches have been conducted on the role and economic importance of A. Zangezur Corridor will play an important role in the security of newly liberated lands. The November agreement dated November 10, 2020 will mark the importance of the past status quo. This will help our country to realize its most ambitious commitment in recent times - the reconstruction of Karabakh, which has been exploited by Armenia for years and whose infrastructure has reached a state of ruin.

Key words: *transport communication, Zangazur corridor, economic perspectives, invasion, victory.*

Э.А.Ахмадзаде

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Влияние развития и открытия Зангезурского транспортного сообщения на международные перевозки

Резюме

В статье представлены перспективы Зангезурского коридора, который сделал современное геополитическое, культурное и экономическое сотрудничество важным в регионе после нашей 44-дневной победы, завершившейся победой Азербайджана, в 2020 году. транспортно-коммуникационной сфере. Проведены исследования роли и экономического значения А. Зангезурский коридор сыграет важную роль в обеспечении безопасности вновь освобожденных земель. Ноябрьское соглашение от 10 ноября 2020 года подчеркнет важность прошлого статус-кво. Это поможет нашей стране реализовать свое самое амбициозное обязательство за последнее время - восстановление Карабаха, который эксплуатировался Арменией в течение многих лет и чья инфраструктура пришла в состояние разрушения.

Ключевые слова: *транспортное сообщение, Зангезурский коридор, экономические перспективы, вторжение, победа.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-136-142>

UDC: 338.12

A.X.Nəbiyev
dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
aydin.nabiyev@gmail.com
M.R.Həbibzadə
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
mehribanhebibzade@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.02.2024

The article was received by editorial board on 07.02.2024

Статья принята к печати 07.02.2024

DAŞINMAZ ƏMLAKIN İDARƏ OLUNMASININ ƏSASLARI, ONUN İQTİSADİYYATLA ƏLAQƏSİ VƏ DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN ONA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə, daşınmaz əmlakın idarə olunması ilə bağlı əsas məsələləri və bu idarəetmənin iqtisadiyyatla və demoqrafiya ilə əlaqəsini araşdıracaq, və bu prosesin önəmini vurğulayacağıq. Daşınmaz əmlakın idarə olunması, iqtisadiyyatla birləşdirildikdə, mülkiyyət və iş mühitləri arasında bir körpü və əlaqə nöqtəsi kimi funksionallaşır. İdarəetmənin effektivliyi, iqtisadiyyatın müxtəlif tərəfləri ilə və buna bağlı olaraq əmlak bazarının dəyişən dinamikaları ilə bilavasitə əlaqəlidir. Həmçinin, demoqrafik amillər - məsələn, bir neçə ərazilərin nüfuzunun dəyişməsi və ya yaş, mənzillərdən istifadə edənlərin profilindəki dəyişikliklər, daşınmaz əmlakın idarə olunmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi qarşımıza çıxır. Bu məqalədə, bu məsələlərin bir-birinə necə təsir göstərdiyi, idarəetmənin bu məsələlərlə necə uyğunlaşdırıla biləcəyi müzakirə ediləcəkdir. Bu mövzu, əmlak idarəetməsində mühüm bir əhəmiyyətə malikdir və bu məqalə, oxuculara bu sahədə bəzi məqamları dərinlən anlamağa kömək edəcək məlumatlar verəcəkdir.

Açar sözlər: daşınmaz əmlak, idarəetmə, iqtisadiyyat, demoqrafiya, mənzil.

GİRİŞ

Əmlak idarəetməsi, mülkiyyət sahibləri, idarəçilər və hətta mənzil birlikləri üçün vacib bir məsələdir. O, modern cəmiyyətlərin dinamikləşən və dəyişən tələblərinə cavab verən bir prosesdir. Bir obyektin idarə edilməsi prosesi aşağıdakıları əhatə edir: işin və resursların effektiv planlaşdırılması (taktiki və strateji), rabitə sistemlərində yaranan hər hansı nasazlığın qarşısının alınması üçün müntəzəm diaqnostika və təmir-bərpa işləri, mühəndislik sistemlərinin daimi modernləşdirilməsi, işləyən mütəxəssislərin işlərinin keyfiyyətinin nəzarət və peşəkarlığının artırılması, resurslardan düzgün istifadə edərək daşınmaz əmlakdan maksimum iqtisadi effekt əldə etmək, müəyyən edilmiş qanuni standartlara uyğunluq, və hər bir müştəri üçün fərdi yanaşma.

Daşınmaz əmlak, insanların həyatının ən əsas hissələrindən biridir. Bu, evlər, iş yerləri, ticarət sahələri və ya digər tikintiləri əhatə edir. Əmlak idarə edilməsi, əmlakın vəziyyətini qorumaq və ya təkmilləşdirmək, həmçinin onun inkişafını təhlil etmək məqsədilə xüsusi bir fəaliyyətdir. İdarəetmənin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: obyektin effektiv işləməsi, xərclərinin minimalizə edilməsi və əmlakın istifadəsindən gəlirin artırılması. Daşınmaz əmlakın önəmi yalnız insanların gündəlik həyatına mənsub deyil, eyni zamanda iqtisadiyyata da təsir edir. Əmlak idarəetməsi, həm mülkiyyət sahibləri, həm icarəçilər, həm də cəmiyyət üçün müxtəlif səbəblərdən çox vacibdir. Bu idarəetmənin əhəmiyyətini aşağıdakı aspektlərə əsaslanaraq daha yaxşı başa düşmək mümkündür:

1. Qiymətin qorunması və artırılması: Professional əmlak idarəetməsi, əmlakın qorunmasına və dəyərinin artırılmasına kömək edir. Mütəmadi təmir və yeniləmə işləri, əmlakın daha yaxşı vəziyyətdə qalmasını və əmlak bazarında daha yüksək qiymətə malik olmasını təmin edir.

2. İcarə prosesinin effektivliyi: Əmlak idarəçiləri, icarəçilərin seçilməsi, kirayə müqavilələrinin hazırlanması və icarə haqlarının toplanması kimi proseslərdə müəyyən təcrübəyə malikdirlər. Bu, həm icarəçilər üçün, həm də mülkiyyət sahibləri üçün prosesi daha rahat və effektiv hala gətirir.

3. Münaqişələrin idarə edilməsi: Münaqişələr və şikayətlər əmlak idarəetməsinin bir hissəsidir. Professional idarəetmə, bu cür məsələləri həll etməkdə təcrübəyə malikdir, bu da mülkiyyət sahibləri üçün zaman və stressi azaldır.

4. Qanuni uyğunluq: Əmlak idarəetməsi, əmlakla bağlı qanun və qaydalara riayət etməyi təmin edir. Bu, xüsusilə icarə, təhlükəsizlik qaydaları və əmlak vergiləri kimi mürəkkəb sahələrdə vacibdir.

5. Müştəri məmnuniyyətinin artırılması: Effektiv əmlak idarəetməsi, icarəçilərin məmnuniyyətini artırır, bu da onların daha uzun müddət əmlakda qalmasına və düzgün qaydada əmlakdan istifadə etməsinə səbəb olur.

6. İnvestisiya mənfəətliliyi: Sərmayəçilər üçün, əmlak idarəetməsi onların investisiyalarından maksimum mənfəət əldə etmələrinə kömək edir. Bu, icarə daxilolmalarının optimallaşdırılması və xərclərin idarə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

7. Təhlükəsizlik və qorunma: Fiziki təhlükəsizlik və əmlakın qorunması, əmlak idarəetməsinin əsas aspektlərindəndir. Bu, əmlakın və icarəçilərin təhlükəsizliyini təmin edir.

8. Bazar trendlərinin izlənilməsi: Əmlak idarəçiləri bazar trendlərini və dəyişiklikləri izləyirlər, bu da əmlak strategiyalarının vaxtında tənzimlənməsinə və əmlakın bazar qiymətinin yüksək qalmasına kömək edir.

9. Peşəkar tövsiyə və dəstək: Əmlak idarəetməsi, mülkiyyət sahiblərinə onların əmlakla bağlı qərarlarında peşəkar məsləhət və dəstək təklif edir.

Əmlakın idarə edilməsi iqtisadi, hüquqi və mühəndislik aspektlərində böyük bir təqdimə əsaslanır. İqtisadiyyatın idarə edilməsi, daşınmaz əmlakın effektiv istifadəsi və müvafiq gəlir və xərclərin strukturunun sistematik təhlilini və təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Peşəkar idarəçilər həmişə xərcləri minimuma endirməyə çalışır və əmlak sahibinə əmlakdan maksimum səmərə almağa kömək edir. Hüquqi idarəetmə isə əmlak sahibinə mülkiyyət hüquqlarını qeyd etmək üçün lazım olan bütün sənədləri hazırlayaraq daşınmaz əmlakın müstəqil idarə olunmasına imkan yaradır.

Mühəndislik (texniki) idarəetməsi, obyektin öz strukturu ilə birlikdə, onun tam funksional vəziyyətini əhatə edən bütün kommunikasiyaların və təchizatın optimal vəziyyətini qorumağa xidmət edən müstəqil bir iş kompleksi ilə əlaqəlidir.

İqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq, daşınmaz əmlak bazarı, 90-cı illərin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Sənaye və texniki bazarda olan geriləmə daşınmaz əmlak bazarının effektivliyini artırmağa kömək etmişdir. Bu dövr ərzində əmlak maliyyə strukturlarının investisiya (mənfəət) mənbəyi kimi nəzərə alınmaması, əhəmiyyətli bir nüansdır. Daşınmaz əmlak, qısamüddətli gəlirlilik və uzunmüddətli investisiya ilə əlaqələndirilən bir investisiya qoyuluşu olmuşdur.

Müasir dövrdə mülkiyyətin idarə olunmasının əsas problemlərinə aşağıdakılar aid edilir: normativ hüquqi zəminin olmaması, qanunvericilik və normativ aktlarda ziddiyyətli müddəalar, daşınmaz əmlak bazarının peşəkar iştirakçılarının müvafiq qanunlara sahib olmaması.

Nümayəndəlik orqanları və icra hakimiyyəti, vahid əmlak idarəetmə sisteminin yaradılması konsepsiyasına sahib deyillər.

Bazar münasibətləri subyektlərinin ierarxik strukturunun tərkibinə görə aşağıdakı səviyyələrə bölünür: makro səviyyə (federal), mezo səviyyə (regional, bələdiyyə) və mikro səviyyə (sahibkarlar).

Şəhər rəhbərliyi, bələdiyyə obyektlərini səmərəli şəkildə idarə etməli və daşınmaz əmlakın aşağıdakı əsas problemlərini həll etməlidir: ərazinin kompleks inkişafı, orada yaşayanların sosial-iqtisadi ehtiyaclarının ödənilməsi, yerli büdcənin daşınmaz əmlakın istifadəsindən əldə edilən vəsait-

lər hesabına doldurulması, bələdiyyə obyektlərinin tikintisi və yenidən qurulması üçün investisiyaların cəlb edilməsi.

Əmlakın idarə edilməsinin əsas problemlərini anlamaq üçün müasir mühit, tarixə müraciət etmək, hara gəldiyimizi anlamaq lazımdır. Belə ki, əmlakın idarə edilməsi ilə bağlı bir sıra qanunlar qəbul olunmuş, fərmanlar imzalanmışdır. “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” dövlət əmlakının idarə edilməsinin faydalılığının artırılmasına xidmət edir. Bu proqramın əsas məqsədinə dövlət əmlakının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın daha dinamik inkişafına nail olunması aid edilir. Onun əsas vəzifələrinə dövlət əmlakının idarə edilməsi sahəsində tənzimləmə mexanizmi yaratmaq, dövlət müəssisə və təşkilatlarının istifadəsində olan əmlakın qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsini təmin etmək və s. aid oluna bilər.

Hazırda əmlak obyektləri və onların idarə olunması ən çox diqqət yetirilən məsələlərdən biridir. Əmlak obyektlərinin effektivliyinin artırılması məsələsinə həm sahibkarlar həm də dövlət orqanları diqqət yetirir. O, müxtəlif forumlarda, müzakirələrdə, dairəvi stollarda müzakirə olunan mövzuların ilk pillələrində gəlir. Bu, əmlakın həcmi və dövriyyəyə salınan mülkiyyət komplekslərinin heterogenliyi ilə əlaqəlidir. Məlumdur ki, müstəqil əmlak idarəetmə mexanizminin seçilməsi zamanı, əmlakın növünü, tərkibini, habelə onun istifadə edilməsi üçün qoyulan məqsəd və vəzifələri nəzərə almaq lazımdır.

Daşınmaz əmlak, iqtisadi kateqoriya kimi təkrar istehsal prosesində sosial əhəmiyyətli amil kimi təzahür edir. Bütövlükdə cəmiyyətin sabitliyinə və onun iqtisadi artımına təsir göstərir, eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin göstəricisi və inkişaf amillərindən biridir. Qiymətli kağızlardan fərqli olaraq, daşınmaz əmlakın fiziki təcəssümü var - o, iqtisadi dövrdən, bazar şəraitindən və dəyişkənlikdən asılı olmayaraq saxlanıla bilər. Bir çox investorlar üçün bu, səhmlər və istiqrazlar kimi digər investisiya növlərində tapa bilmədiyi əsas amildir.

Aydındır ki, mənzillərin əlçatanlığının inkişafı sahəsində dövlət siyasəti daşınmaz əmlak bazarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, İspaniyada konstitusiya monarxiyası şəklində diktaturadan parlament demokratiyasına keçiddən sonra dövlət mənzil alınmasını fəal şəkildə təşviq etdi. Nəticədə, 2000-ci ilə qədər İspaniya əhalisi arasında ev sahibliyi faizi demək olar ki, 81%-ə çatdı, lakin ölkə Avropa Valyuta Birliyinə (Avrozonaya) qoşulduqdan və 2002-ci ildə öz valyutasından imtina etdikdən sonra avronun xeyrinə ev sahibliyi nisbəti artmağa başladı. Ölkədə isə davamlı olaraq azalırdı. Bu prosesin birbaşa öz valyutasından imtinanın nəticəsi olub-olmaması dəqiq məlum deyil, çünki bununla bağlı heç bir araşdırma aparılmayıb. Bununla belə, ev sahibliyi səviyyəsinin azalması istiqamətində oxşar tendensiyalar Avropa Valyuta İttifaqında iştirak edən bütün ölkələrdə, o cümlədən Almaniya, Avstriya, Danimarka, Lüksemburq və Belçika kimi iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlərdə qeydə alınıb.

Mənzillərin əlçatanlığının inkişafında dövlət siyasətinin zəruriliyinə baxmayaraq, daşınmaz əmlak bazarının formasının və inkişafının müəyyənləşməsində daşınmaz əmlakın qiyməti, hər kvadratmetr üçün orta əmək haqqı və ipoteka kimi iqtisadi amillər əsaslı rol oynayır. Gəlirlər və əmlak qiymətləri ölkələr arasında geniş şəkildə fərqləndiyindən, müqayisələr kvadrat metr üçün orta əmlak qiymətlərinin ev təsərrüfatlarının orta illik gəlirinə nisbətindən istifadə etməklə aparılır.

Orta illik istifadədə olan gəlir, vergilərdən və inflyasiyaya düzəlişlərdən sonra hər il ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan ev təsərrüfatlarına düşən milli orta pul gəliridir. Bir kvadrat metr üçün dəyərin birdəfəlik gəlirin faizi kimi hesablanması, yalnız əhali üçün mənzilin əlçatanlığını müəyyənləşdirməyə görə deyil, həm də konkret ölkədə daşınmaz əmlak bazarının köpüyün formalaşma əlamətlərini əks etdirməyə imkan verir.

Daşınmaz əmlaka olan tələb, qızıl kimi onun dəyərinə təsir edən iki fərqli əldə etmə məqsədindən asılıdır: şəxsi istehlak məqsədləri üçün satınalma - məsələn, yaşamaq, mağaza və ya

ofis açmaq üçün. Bu, mikroelektronika, zərgərlik və digər sənaye sahələrində qızıl istehlakı ilə müqayisə edilə bilər; investisiya məqsədləri üçün satınalma - mərkəzi və kommərsiya banklarının, investisiya, pensiya və pay fondlarının böhran, investisiyaların diversifikasiyası və qiymət artımı gözləntiləri zamanı sığorta üçün öz anbarlarında qiymətli metalı necə alması kimi.

Öz istehlak məqsədləri üçün qiymət ipoteka kreditlərinin mövcudluğu və bazarda daşınmaz əmlaka tələb və təklif balansı ilə müəyyən edilirsə, investisiya məqsədləri üçün tələb bu cür investisiyaların təmin edə biləcəyi potensial icarə gəliri ilə formalaşır.

Daşınmaz əmlaka qoyulan investisiyaların gəlirliliyi faiz dərəcələrinin səviyyəsindən və alternativ investisiyaların gəlirliliyindən, iqtisadiyyatın biznes tsiklindən, əhalinin real gəlirlərinin dəyişmə vektorundan və icarəyə, tələbata təsir edən digər amillərdən asılıdır.

Daşınmaz əmlakın yalnız dəyərini artırma biləcəyi doğru deyil. Daşınmaz əmlakın uzun xidmət müddətinə malik olmasına və icarə gəliri yarada bilməsinə baxmayaraq, o, öz təbiətinə görə sənaye istehsalının və insan əməyinin hər hansı digər nəticəsi ilə eyni əmtəədir. İstisna, fiziki sahəsinə görə məhdud olan və bəşəriyyət tərəfindən daha sonra təkrar istehsal edilə bilməyən torpaq sahələridir.

Daşınmaz əmlakın dəyərinin azalması və hətta çökməsi onun təbii, şəhər və ya texnogen səbəblərin təsiri altında xarab olması, habelə əmlakın yerləşdiyi ərazinin populyarlığının azalması nəticəsində baş verə bilər.

İqtisadçılar tərəfindən müvafiq olaraq tənəzzül və depressiya kimi təsnif edilən dərin, xüsusilə də uzunmüddətli iqtisadi tənəzzüllərin təsiri altında kvadrat metrə düşən qiymət azalmağa meyllidir. Tipik olaraq, bu dövrlər əhalinin real gəlirlərinin azalması ilə xarakterizə olunur ki, bu da daşınmaz əmlaka və onun icarəsinə tələbin azalmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, tənəzzüllər tez-tez mərkəzi banklar tərəfindən inflyasiya və ya milli valyutanın dəyərdən düşməsi ilə mübarizə üçün qaldırılan yüksək faiz dərəcələrinin təsiri altında yaranır və inkişaf edir. Faizlərin artması bank depozitləri və istiqrazlar üzrə yüksək gəlirliliyə səbəb olduğundan, bu, daşınmaz əmlaka investisiyanın cəlbediciliyini kəskin şəkildə azaldır və bu da onun dəyərinə təzyiq göstərir.

Əhaliyə məxsus daşınmaz əmlakın payı az olan və yaxşı inkişaf etmiş, kirayə mənzil bazarı olan regionlarda qiymət artımı daşınmaz əmlak qiymətlərinə xüsusilə güclü təzyiq göstərə bilər. Bu halda yaşayış daşınmaz əmlakına tələb investisiya məqsədlərinin təsiri altında formalaşdığından onun dəyəri daha çox kirayə haqqının yaratdığı rentabellik səviyyəsindən və daşınmaz əmlak qiymətlərinin gələcək artımı ilə bağlı gözləntilərdən asılı olur.

Faiz dərəcələrinin əhəmiyyətli dərəcədə artması dövlət tərəfindən dəstəklənən istiqrazlar üzrə gəlirliliyin icarə gəlirlərindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmasına səbəb olarsa, bir çox investorlar kapitalı daşınmaz əmlakdan daha yüksək gəlirli istiqrazlara köçürməyə çalışacaqlar. Bu, qiymətləri aşağı salmaq üçün stimulaşdır.

Belə bölgələrdə daşınmaz əmlakın qiymətləri faiz dərəcələrinin səviyyəsindən daha çox asılıdır. Mərkəzi banklar pul siyasətini sərtləşdirməyə davam edərsə, onlar əhəmiyyətli dərəcədə azala bilər. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, son iki onillikdə bu regionlarda əmlak qiymətlərinin artması əsasən sıfıra yaxın və hətta mənfi faiz dərəcələri hesabına baş verib

Uzunmüddətli perspektivdə demoqrafik təzyiq və tikinti üçün mövcud torpaq çatışmazlığı səbəbindən daşınmaz əmlak qiymətləri yüksəlməyə meyillidir. Bundan əlavə, inflyasiya, əmək haqqının indeksasiyası və xammalın qiymətlərinin artması yeni mənzil tikintisinin dəyərinin artmasına səbəb olur ki, bu da zəncir boyu təkrar bazarda qiymətlərin artmasına səbəb olur.

İstisna daşınmaz əmlak qiymətlərində "köpük" partlaması ola bilər. İqtisadiyyat hiperinflyasiyalı deyilsə, o zaman əvvəlki qiymətlərə çatmaq üçün onilliklər olmasa da, illər lazım ola bilər.

Daşınmaz əmlak bazarına bu amillər təsir edir: siyasi, sosial-mədəni, iqtisadi, elmi-texniki, təbii-coğrafi, demoqrafik. Bu amillər bazarı çox dəyişkən edir. Daşınmaz əmlak, cəmiyyətin əsas

birləşdirici ünsürlərindən biridir və demoqrafik amillər, bu əmlakın təmin edilməsində və idarə olunmasında əhəmiyyətli bir rola malikdir. Buna görə də demoqrafik prinsiplərin daşınmaz əmlak üzərində təsiri təhlil olunmalı və bu amillərin cəmiyyətə, sosial stabilliyə və vətəndaşların yaşayış keyfiyyətinə təsiri araşdırılmalıdır. Daşınmaz əmlaka demoqrafik amillərin təsiri dedikdə, buradakı əsas bölmələrə ədalət və bərabərlik, investisiyalar və inkişaf, sosial stabillik, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, istirahət zonaları nəzərdə tutulur. Ədalət və bərabərlik dedikdə buraya daşınmaz əmlak hüququnun, demokratik cəmiyyətlərdə bütün vətəndaşlara adil və bərabər bir şəkildə təmin edilməsi aid olunur. İnvestisiyalar və inkişafda daşınmaz əmlak sahibkarlığı, vətəndaşlara inkişaf etmə və investisiya etmə imkanı təmin edir, inkişaf edən əmlak bazarı iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Daşınmaz əmlak sahibkarlığı, sosial stabilliyi təmin edir və insanların sabit evlərə sahib olmaları sosial sakinlik yaratmağa kömək edir.

Daşınmaz əmlak hüququ, vətəndaşların hüquqlarını qoruyur və ədalət prinsiplərinə əsaslanan qanunlar tərəfindən müdafiə edilir. Daşınmaz əmlak planlaması, demokratik cəmiyyətlərin tərəfindən yaradılan yaşayış mühitlərinin inkişafına nail olmağa kömək edir. İstirahət zonalarının təşkili, yaşayış keyfiyyətini artırmağa və cəmiyyətin sağlamlığını dəstəkləməyə nail olur.

Mənzil bazarının iştirakçıları çox vaxt alıcıların maliyyə imkanlarını və ipotekanın inkişaf perspektivlərini qiymətləndirərək iqtisadi göstəricilərə diqqət yetirirlər. Bu, bazarın ölçüsünü müəyyən edən vacib və zəruri istiqamətdir, lakin onun strukturunu və istehlakçı dəyişikliklərini başa düşmək üçün sosial və demoqrafik göstəricilərə baxmaq lazımdır.

Avropa ev sahiblərinin ən yüksək göstəricilərinə sahibdir: ev təsərrüfatlarının 95,3%-i Rumıniyada, 92,3%-i Slovakiyada, 91,7%-i Macarıstanda, 90,5%-i Xorvatiyada, 84%-i Rusiyada əmlaka sahibdir. ABŞ və Böyük Britaniya kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə sakinlərin təxminən 66%-i və 65%-i öz əmlakına, Fransada 64,7%-ə, Almaniyada 49,5%-ə, İsveçdə isə 42,3% göstərici ilə öz evlərinə sahibdirlər. Ev sahibliyinin ən yüksək faizi postsovet ölkələrində və əvvəllər kommunist ideologiyasının təsiri altında inkişaf etmiş regionlarda cəmləşib, baxmayaraq ki, bu ölkələr dünyanın iqtisadi cəhətdən ən zəngin ölkələri deyil. Əksinə, kapitalist iqtisadi modelinə öncülük etmiş ölkələrdə əhali arasında ev sahibliyi səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır, çünki ev sahibliyinə çıxışın demokratikləşdirilməsi heç vaxt hökumət siyasətinin prioritetinə çevrilməyib. Əhalinin qocalması dünyanın əksər ölkələrinə xas olan tendensiyadır. Bir çox regionlarda gözlənilən ömür uzunluğu artır, doğum səviyyəsi azalır, yaşlı nəslin xüsusi çəkisi artır. Uzun illər mənzil və ipoteka bazarı gənclərin (80-ci illərin nəsli) tələbinə əsaslanırdı. Yaşayış sahəsinə böyük tələbat yaradan gənclər idi və onlarla işləmək sadə və rahat idi. Onlar kənardakı yeni əraziyə köçmək təkliflərinə asanlıqla cavab verdilər, infrastruktur disbalanslarına dözdülər və layihələrin keyfiyyətində qüsur tapmadılar. Amma bazar artıq dəyişir - tədricən kütləvi tələbat ilk evlərinin alıcıları tərəfindən deyil, yaşayış şəraitini yaxşılaşdıranların hesabına formalaşmağa başlayır. Bu, 80-ci illərin eyni böyük nəslidir. Amma bu ailələr artıq ilk ipotekanı ödəyib, uşaqları olub və təxminən 10 il əvvəl aldıkları evdə özlərini dar və ya narahat hiss edirlər. Bir çox insanlar təkcə mənzilləri və evləri üçün deyil, həm də yaşayış sahəsi üçün keyfiyyət tələblərini artırdılar. Bu tendensiya daha da güclənəcək.

Bir çox xüsusiyyətlər həyat tərzini, mədəni, milli xüsusiyyətlər və digər amillərlə əvvəlcədən müəyyən edilir. Amma mənzil bazarında birbaşa özünü göstərən bir sıra xüsusiyyətlər əhalinin yaş strukturu ilə bağlıdır.

Ümumi tendensiya gənc və aktiv insanların sayının azalmasıdır. Bu proses şəhərin iqtisadiyyatını və mənzil bazarını dəyişəcək. Amma hər yerdə bu proseslər sinxron şəkildə baş verməyəcək. Əhalinin yaş tərkibi mənzilə tələbi tənzimləyən və bazarın inkişafının keyfiyyət dinamikasını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Əhalinin hazırkı yaş strukturu tələbin strukturuna təsir edən kifayət qədər sabit parametrdir, lakin inkişaf etdiricinin onu dinamikada qiymətləndirməsi vacibdir. Ayrı-ayrı şəhərlərdə gənclərin sayında azalma tempi miqrasiya axınlarına görə kəskin

şəkildə fərqlənir. Əhəmiyyətli miqrasiya axını çox vaxt tələbi həm ərazi, həm də keyfiyyət baxımından sadələşdirir. Xüsusən də bu axını gənclər formalaşdırarsa.

Bəzi gənc şəhərlər hələ də ilk ev alıcılarının tələbini qarşılamağa davam edir və kiçik ölçülü mənzillərə qarşı güclü meyl göstərirlər. Ancaq bu gün, tarazlaşdırılmış əhali quruluşuna malik və xarici alıcılar tərəfindən korlanmayan şəhərlərdə, inkişaf etdiricilərin köhnə alıcıya doğru dönüşünü qeyd edirik. Uşaq ailələr inkişaf etdiricilər üçün əhəmiyyətli bir hədəfə çevrilir. Yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması prosesi bazarın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Uşaq ailələr üçün ipoteka subsidiya proqramları bu tendensiyanı dəstəkləməlidir.

Bu, düzgün düzəlişdir və bizə növbəti on il ərzində daha dayanıqlı biznes modeli qurmağa imkan verəcək. Lakin vurğunu ilk ev almaqdan yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına çevirmək yeganə zəruri düzəliş deyil. Mənzil bazarı 50 yaşdan yuxarı alıcıların əsas bazar proseslərindən kənar qalmasına məhəl qoymur. Belə insanların sayının artmasına baxmayaraq, bu kateqoriyadan olan əhali ilə heç kim məqsədyönlü şəkildə işləmir.

Bu qrupla işləmək müasir tərtibatçıların planlarının bir hissəsi deyil. İndiki və gələcək təqaüdüçülər bugünkü mənzil bazarı üçün mövcud deyil. Bazar iştirakçıları onları yalnız keçmiş bazar kontekstində nəzərdən keçirməyə hazırdırlar - övladları üçün kiçik ölçülü mənzillərin alınmasını maliyyələşdirənlər və vərəsəlik edənlər. Eyni zamanda, ailənin həyat dövrü onun inkişafının hər bir mərhələsində yaşayış şəraitinin tənzimlənməsi və dəyişdirilməsini təklif edir. Gec-tez birinci ev kiçik olur və yaxud ev təsərrüfatının keyfiyyət tələblərinə cavab vermir. Yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması prosesi adətən uşaqların görünüşü, onların yetkinləşməsi və uşaq otaqlarının ayrılması ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Ancaq uşaqlar tez böyüyür və çox vaxt valideynlərini tərk edirlər.

NƏTİCƏ

“Daşınmaz əmlakın idarə olunmasının əsasları, onun iqtisadiyyatla əlaqəsi və demoqrafik amillərin ona təsiri” məqaləsi əsasında görünür ki, effektiv idarəetmə, mülkiyyət sahiblərinin və idarəçilərinin əmlakının keyfiyyətini təmin etmək üçün əhəmiyyətli rola malikdir. İqtisadiyyatla əlaqədə isə, əmlakın qiyməti, satış və icarə bazarındakı dinamiklər və əmlakın sürətli və səmərəli şəkildə işlədilməsi məsələləri öz əhəmiyyətini tapır. Həmçinin, demoqrafik amillərin təsiri nəticəsində əmlak bazarında artan tələbat və tələb də ölkənin ümumi iqtisadi və demoqrafik durumuna çəkilən əhəmiyyətli nümunədir. Bu məqalə, daşınmaz əmlak idarəçiliyinin bu üç əsas aspektindən uğurlu nəticələr çıxarmağa nail olmağın əhəmiyyətini vurğulayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бердникова Т.Б. (2003). Оценка и налогообложение имущества предприятий. М. 20 с.
2. Максимов С.Н. (2000). Основы предпринимательской деятельности на рынке недвижимости. С-Пб.
3. Новиков Б.Д. (2000). Рынок и оценка недвижимости. М.
4. Самуелсон П. (1992). Экономика. Т. 1, М. МГП «Алгон» ВНИСИ.
5. Шакаралиев А.Ш., Асаул А.Н., Денисова И.В., Оруджов Г.К., Мустафаев Ф.Ф. (2004). Экономика недвижимости: Баку. 420 с.

A.Kh.Nabiev

associate professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

M.R.Habibzada

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The basics of real estate management, its relationship with the economy and impact of demographic factors

Abstract

In this article, we will examine the main issues related to real estate management and the relationship of this management to the economy and demography, and we will highlight the importance of this process. Real estate management, when combined with economics, functions as a bridge and connection point between the property and business environments. The effectiveness of management is directly related to various aspects of the economy and, accordingly, to the changing dynamics of the property market. Also, demographic factors - for example, changes in the reputation of an area or age, changes in the profile of apartment users - appear as one of the main factors affecting real estate management. This article will discuss how these issues interact and how management can be aligned with these issues. This topic is of great importance in property management and this article will provide readers with some insight into this area.

Key words: *real estate, management, economy, demography, housing.*

A.K.Набиев

доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

M.P.Хабибзаде

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Основы управления недвижимостью, его взаимосвязь с экономикой и влияние демографических факторов

Резюме

В статье рассмотрены основные вопросы, связанные с управлением недвижимостью и связью этого управления с экономикой и демографией, подчеркнута важность этого процесса. Управление недвижимостью в сочетании с экономикой функционирует как мост и точка соединения между недвижимостью и бизнес-средой. Эффективность управления напрямую связана с различными аспектами экономики и, соответственно, с меняющейся динамикой рынка недвижимости. Также в качестве одного из основных факторов, влияющих на управление недвижимостью, выступают демографические факторы - например, изменение престижа нескольких районов или изменение профиля возрастных пользователей жилья. В статье исследуется, как эти проблемы взаимодействуют и как управление может быть согласовано с данными проблемами. Эта тема имеет большое значение в управлении недвижимостью и данная статья предоставляет читателям информацию, которая поможет им понять некоторые моменты в этой области.

Ключевые слова: *недвижимость, управление, экономика, демография, жилье.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-143-153>

X.İ.Qəniyev
i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-2435-0833
khanlar.ganiyev@azmiu.edu.az
R.S.Muxtarov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ruhin_83@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.01.2024

The article was received by editorial board on 12.01.2024

Статья принята к печати 12.01.2024

ŞƏHƏR İNFRASTRUKTURUNUN YENİLƏNMƏSİ: BAKI ŞƏHƏRİNİN İQTİSADI GÖRÜNÜŞÜ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ ÜZRƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Paytaxt Bakı şəhəri ölkəmizin iqtisadi inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəhər Azərbaycanın maliyyə, maddi, insan və elmi-mədəni resurslarının mühüm bir hissəsini özündə cəmləşdirir. Bakı şəhərinin uzunmüddətli iqtisadi diversifikasiyası onun ölkə iqtisadiyyatındakı fəaliyyət qabiliyyətini və investisiya cəlbediciliyini təmin etmək, həmçinin ölkə və paytaxt iqtisadiyyatlarının neft və qaz sektorundan asılılığını azaltmaq baxımından olduqca vacibdir.

Şəhərin şimaldan cənuba və qərbdən şərqə (İpək Yolu) uzanan miqrasiya və ticarət yollarının kəsişməsinin mərkəzində yerləşməsi, eləcə də yanacaq-energetika zənginliyi onun özünəməxsusluğunu ehtiva edir. Bakının memarlıq-planlaşdırma strukturu formalaşsa da, onun bu istiqamətdə inkişafı heç də həmişə vahid xarakter daşımamışdır.

Bu məqalədə Bakının transformasiyasının əsasını təşkil edən əsas addımlar və proseslər müəyyən edilərək şəhərin iqtisadi infrastrukturunu təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə Bakı şəhərinin keçmişdən bu günə kimi şəhərsalma və planlaşdırma prosesi araşdırılmış, Bakının yeni regional inkişaf planının əsas prinsipləri təhlil edilmiş və bu istiqamətdə təkliflər qeyd olunmuşdur.

***Açar sözlər:** Bakı şəhəri, infrastrukturun yenilənməsi, iqtisadi infrastruktur, şəhərin transformasiyası, şəhər iqtisadiyyatı, şəhərsalma.*

GİRİŞ

Bakı Azərbaycanın paytaxtı və Qafqazın ən böyük şəhəridir. Şəhər Abşeron yarımadasında, 2130 kvadratkilometrdən çox ərazini əhatə edir və 59 yaşayış məntəqəsini özündə birləşdirən 11 inzibati rayona bölünür. Şəhər şimalda Abşeron rayonu ilə həmsərhəddir. Kommunizmin dağılmasından və Sovet İttifaqının parçalanmasından sonra Bakı şəhəri çox böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əhalinin daimi artması ilə Bakının inkişafı üçün son onillikdə demoqrafik meyillər kifayət qədər əlverişli olmuşdur. Belə ki, paytaxtın rəsmi əhalisi 2011-ci ildə 2,1 milyon nəfərə çatmışdır.

Nəticə etibarilə, şəhər investisiyaların aparıcı alıcısı olmağa davam etməkdədir və bunun böyük bir hissəsi tikinti sənayesinə yönəldilir. Bundan əlavə, dövlət sərmayəsi baxımından Azərbaycanın digər iri şəhərləri ilə yanaşı, Bakı şəhərinə də üstünlük verilir. Burada əsas vəsaitlər infrastruktur layihələri, şəhərin abadlaşdırılması, təmir və yenidənqurma işlərinə yönəldilmişdir. Demoqrafik artım

və yeni mənzillərə tələbat tikinti üzrə iri sərmayə ehtiva edir və bu səbəbdən yeni hündürmərtəbəli binalar şəhərin mərkəzində yüksəldilməyə davam etməkdədir (Paşayev, 2012: s7-10).

İnfrastrukturdakı dəyişikliklərlə yanaşı, Bakının urbanizasiyası və sənayesizləşməsi bütün iri miqyaslı qlobal şəhərlərdəki kimi sosial sinif strukturlarının inkişafına kömək etmişdir. Şəhərlər və şəhərlərarası nəqliyyat və daxili nəqliyyatın infrastruktur obyektləri arasında səmərəli nəqliyyat əlçatanlığının təmin edilməsi əsas məqsədlərdən biridir. Şəhərin coğrafi mövqeyi, dənizə yaxınlığı, qarışıq relyefi kimi bütün bu faktorlar nəqliyyat qovşaqlarının, yolların və binaların tikilməsi ilə yanaşı Bakının planlaşdırma strukturunun formalaşmasına təsir göstərmişdir (Jafarli, 2018: s.14-22).

Bakı şəhərinin memarlıq-planlaşdırma strukturunun bütün inkişafı dövründə F.M. Hüseyinov, N.Q. Nağıyev, A.A. Həsənov və s. alimlər öz elmi araşdırmalarında Abşeron yarımadasının nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Keçmiş SSRİ regionlarının inkişafının pozulması ilə nəticələnən postsovet dövrünə yeni formasıya keçidin yaratdığı iqtisadi və siyasi böhran dövründə şəhərsalma, nəqliyyat və əlaqəli sektorlar üzrə mütəxəssislər müəyyən əksikliklərlə üzləşmişlər. Qurucu respublikaların şəhərlərinin ümumi planlarına və köçürmə sistemlərinə yenidən baxılmalı və bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə uyğunlaşdırılmalı idi. Azərbaycanda müstəqilliyin əldə edilməsindən başlayaraq nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müasir dövrdə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsləri ilə ölkə ərazisində və paytaxt Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin müasirləşdirilməsi əməliyyatları həyata keçirilməkdədir. Belə ki. keçid dövrünün çətinliklərinə baxmayaraq, nisbətən qısa müddət ərzində nəqliyyat sisteminin inkişafı sahəsində nəzərəcarpacaq nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Strategiyası” nəqliyyat sisteminin inkişaf istiqamətlərini, dövlətin nəqliyyat sahəsində fəaliyyətinin əsas vəzifələrini, forma və məzmununu müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər)” və “Azərbaycan Respublikasının avtomobil yolları şəbəkəsinin yeniləşdirilməsinə və inkişafına dair Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər)” layihələri hazırlanmış və dövlət qurumları ilə razılaşdırılmışdır (Dayanıqlı nəqliyyat siyasəti. Təhlil, təcrübə, tövsiyələr, 2013, s.6).

TƏHLİL

Azərbaycanda şəhərsalma fəaliyyətinin müasir elm və dövlət siyasəti kimi formalaşması 19-cu əsrin ortalarına təsadüf edir. Məhz bu tarixdən, daha dəqiq desək, 1864-cü ildən Bakı şəhəri xüsusi inkişaf etməyə başlamışdır. Abşeronda fəaliyyət göstərən neft sektorunun başlanğıcı bu dövrə təsadüf edir ki, bu da ilk növbədə Bakının iri sənaye və ticarət mərkəzi kimi, xüsusən də bir elm sahəsi kimi şəhərsalma fəaliyyətinin inkişafına xüsusi təkan vermişdir. Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Bakı şəhərinin baş planı işlənib hazırlanmışdır. Bəhs olunan bu plan 1890-1910-cu illərdə rus inşaat mühəndisi Nikolaus fon der Nonne tərəfindən hazırlanmış Bakının ilk baş şəhər planı olmaqla yanaşı onun əhatə dairəsi qədim köhnə şəhər hesab olunan İçərişəhərin ətrafındakı müasir standartlara görə əhəmiyyətsiz bir ərazini özündə ehtiva edirdi (Aliyeva, 1988: s.34-41).

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı və sürətli urbanizasiya, eləcə də ağır yaşayış binalarının tikintisi Bakının və Abşeron yarımadasının şəhərsalma planını səciyyələndirən müharibədən sonrakı ilk Bakı şəhərinin baş planı 1954-cü ildə başa çatdırılmışdır. Bu planda Abşeron yarımadasının və Bakı ətrafı ərazilərin əhali artımı nəzərdə tutulurdu. XX əsrin 70-ci illərində amfiteatr formasında salınan Bakı şəhərinin gələcək inkişafı üçün amfiteatrdan kənarında konsepsiya axtarmağa ehtiyac yaranmağa başladı. Bununla əlaqədar Bakı şəhərinin beşinci baş planı üzərində işlərin başlanması qərara alındı. Halbuki 1987-ci ildə icraya qəbul edilən bu sənəd artıq bütün Abşeron yarımadasının ərazisini əhatə etmişdi. Ərazinin əhatə olunması kontekstində məhz bu kompleks və miqyaslı yanaşma şəhərsalmada yeni mərhələni müəyyənləşdirmişdir (Agayev, 2007: s. 45-52).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərinin müstəqilliyə qədərki sonuncu Baş Planı 1985-ci ildə hazırlanmış və 20 illik dövrü əhatə etmişdir. Bu plana Bakı regionunun və Abşeron yarımadasının planlaşdırılması, Bakı şəhərinin nəqliyyat sxemi, Bakı şəhərinin düzgün planlaşdırılması və Abşeron yarımadasının şimalında yaradılacaq kurort zonalarının baş planı daxil edilmişdir. Baş Plan Bakı şəhərinin hüdudları nəzərə alınmaqla Abşeronun yaşayış massivlərinin yarımada ərazisinin inkişafının funksional rayonlaşdırılması, yaxşılaşdırılmış məşğulluq, təhsil, yaşayış, mədəniyyət və istirahət imkanları ilə təmin edilmiş şəhər aqlomerasiyasının yaradılması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması kimi bir sıra məqsədlərə xidmət etmişdir. Baş planda 2006-cı ilədək Bakı və Abşeron yarımadasının əhalisinin 2,28 milyon nəfərə, yaşayış sahəsinin isə adambaşına 22,4 milyon kvadrat metrə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu.

Sovet İttifaqının dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçid Bakı şəhərinə şəhərdaxili inkişafda böyük irəliləyiş əldə etməyə və Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda ən sürətlə inkişaf edən şəhərlərdən birinə çevrilməyə imkan verdi. Digər bir çox Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Bakıda da post-sosialist şəhər dəyişikliyinə sürəti, özəlləşdirmənin post-sosialist şəhər dəyişikliyinə leytmotivi olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Konkret olaraq, Bakının postsovet məkanında şəhər transformasiyası bir çox müsbət xüsusiyyətlərlə səciyyələnirdi. İyirmi il ərzində şəhərin mənzərəsi tamamilə dəyişdi. Ən diqqətəlayiq məqam isə odur ki, bu illər ərzində Bakıda yeni hündürmərtəbəli binalar, meydanlar və biznes mərkəzləri tikilmişdir (Vəliyev, 2000: s.112-117).

1991-ci ildəki siyasi süqut Sovet İttifaqının dağılmasına və müvafiq olaraq dövlətin siyasi, iqtisadi və hüquqi komponentində baş verən dəyişikliklərə gətirib çıxardı ki, bu da təəssüflər olsun ki, Bakı şəhərinin inkişafı üzrə beşinci baş planın həyata keçirilməsini qeyri-mümkün vəziyyətə gətirib çıxardı. Eyni zamanda, konkret olaraq 1991-2001-ci illər Azərbaycanın müasir tarixində ən çətin keçən dövrlərdən biri hesab olunur ki, bu da öz növbəsində torpaqdan istifadəyə və bütövlükdə şəhərsalma sahəsinə təsirsiz ötürülməmişdir. Belə ki, yeni formalaşmış dövlət strukturunun olmaması, yeni normativ-hüquqi aktların olmaması, kifayət qədər peşəkar kadrların olmaması, şəhərsalma idarəçiliyinin şaquli mərkəzləşdirilmiş bazar sistemindən üfüqi bazar sistemə qeyri-sağlam keçidi çoxlu sayda problemlər yaratmışdır. Lakin müasir tarixin mühüm mürəkkəbliklərinə baxmayaraq, Azərbaycan ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin bütün şəhər və regionlarının özündə sosial-iqtisadi və yenidənqurma siyasəti və cənab prezident İlham Əliyevin davam etdirdiyi uğurlu siyasəti nəticəsində iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilmiş və bu gün özünü dünyada daha çox təsdiq edə bilmişdir. Ötən 10 il dövlətin iqtisadi və sosial inkişafında ən böyük yüksəlişlə yadda qaldı, bu da öz növbəsində ərazi və şəhərsalma ilə bağlı bir çox problemləri və torpaq məsələlərinin həllinə yeni, müasir yanaşmanın formalaşdırılmasının axtarışı zərurətini ortaya qoymuşdur.

“Böyük Bakının Regional İnkişaf Planı”nda Abşeron ərazisindəki qəsəbələrin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Bu plana əsasən, Dübəndi, Türkan, Zığ kimi qəsəbələrin ərazilərində şəhərciklərin yaradılması, Mərdəkan, Maştağı, Pirsağı, Nardaran kimi qəsəbələrdə turizm zonalarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bakının yeni baş planının əsas məqamlarından biri də şəhərin monosentrik modeldən çoxmərkəzli modelinə keçid etməli olduğu idi. Belə ki, postsovet məkanının hər hansı bir tarixi şəhəri kimi Bakının da bir mərkəzi mövcud idi ki, onun ətrafında meqapolis formalaşırdı. Lakin bu gün Bakı şəhəri tək-cə meqapolis deyil, həm də eyni zamanda demək olar ki, bütün Abşeron yarımadasını işğal edən Bakı aqlomerasiyasının mərkəzidir. Radial planlı tarixi şəhər mərkəzi öz funksiyalarının öhdəsindən gəlmək baxımından getdikcə çətinləşir. Gündən-günə artan tıxaclar və insan sıxlığı bu problemi daha da çətinləşdirir. İkinci, üçüncü və daha çox mərkəzlərin yaradılması məsələsi günün aktual mövzusu olmaqla yanaşı, müasir meqapolisə xas olan problemdən qurtulmağa kömək edə bilər (Paşayev, 2012: s7-10).

Bakının yeni baş planının hazırlanması, şübhəsiz ki, paytaxtın şəhərsalma probleminin həlli üçün zəruri və vaxtında atılan addımdır. Bu addım şəhərin gələcək inkişafı vektorunun müəyyənləşdirilməsinə, Bakının quruculuğunun tənzimlənməsinə, şəhərin nəqliyyat, ekoloji və digər

problemlərinin həllinin müəyyənləşdirilməsinə, təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinə imkan verəcəkdir. Lakin köçürmə və ölkədə təsərrüfat fəaliyyətinin yerləşdirilməsi problemini nəzərə almadan Bakının inkişafı problemini təkbaşına həll etmək mümkün deyil. Paytaxtın boşaldılması problemi Bakı və Abşeron problemini kölgədə qoymuşdur. Bu problemi həll etmək üçün ilk növbədə regionlarda şəhərlərin abadlaşdırılmasının iqtisadi əsasları – sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması, əhalinin kənd təsərrüfatı üçün hesabatlılığının stimullaşdırılması və güzəştlər sxemi ilə həyata keçirilməsi yolu ilə regionlara miqrasiya prosesinin stimullaşdırılması lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycanın bütün regionlarını bir şəbəkəyə birləşdirən kommunikasiya, informasiya və digər infrastrukturların yaradılması lazımdır. Bu kontekstdə Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası məsələsində mühüm rol oynayacaq yüksək sürətli dəmir yolu xətləri və avtomobil yolları sisteminin təkmilləşdirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir (Valiyev, 2010: s.78-85).

Bu gün Azərbaycanda dövlətin müəyyən ərazisinin regional inkişafı məsələsinə baxılmasına, təhlilinə və qərarların qəbuluna yanaşma ölkənin bütün ərazisini təhlil etmədən mümkün deyil. Gələcəkdə dövlətin konstruktiv və səmərəli fəaliyyətinin açarı kimi müəyyən bir regionun inkişafını bütün ölkənin inkişafı kontekstində nəzərə almaq lazımdır. Bütövlükdə Azərbaycan ərazisini nəzərə alsaq, həm landşaftın, həm təbii-iqlim şəraitinin müxtəlifliyini, həm də rayon və şəhərlər üzrə məskunlaşmanın qeyri-bərabərliyini qeyd etməliyik.

Bir tərəfdən problemin əhəmiyyətini, digər tərəfdən isə orijinal bazanın olmamasını (kadastrın olmaması, peşəkar şəkildə tamamlanan strukturların olmaması) və Azərbaycanın ən mühüm regionlarından biri olan paytaxt Bakı şəhərinin ümumi sxeminə və inkişaf planlarına təcili ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, 2008-ci ildə Azərbaycan hökuməti “Böyük Bakının Regional İnkişaf Planı” layihəsi üzərində işə başlamaq qərarına gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan bu layihə şəhərsalma prosesini elmi əsaslandırılmış, rəşional, səmərəli, əlaqələndirilmiş çərçivədə idarə etmək imkanını vermişdir. Növbəti 25 il üçün nəzərdə tutulmuş layihə torpaqdan istifadə və şəhərsalma prosesinin inkişafını özündə ehtiva edir (Paşayev, 2012: s7-10).

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən 10 il ərzində Bakıda davamlı olaraq şəhər iqtisadiyyatına milyardlarla dollar sərmayə qoyulmuş, müxtəlif beynəlxalq tədbirlər Silsiləli təşkil edilmişdir. Olimpiya stadionunun tikilməsi və s infrastruktur yeniliklərini daha da qabartmaq olar.

Bakının 2004-2005-ci illərdən sonrakı inkişaf dinamikasına nəzər saldıqda görə bilərik ki, sürətli şəkildə böyümə prosesi getmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti də Bakıdan 60 km cənubda yeni müasir liman tikmək barədə strateji qərar qəbul etmişdir. Belə ki, 2015-ci il 18 mart tarixində Bakı Limanı yenidən qurulmuş və Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti (QSC) yaradılmışdır. Liman Orta Asiyadan Avropaya və əks istiqamətdə yük və sərnəşinlərin daşınmasını asanlaşdıracaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, övlətimiz ticarət dövriyyəsinə stimullaşdıracaq limanın yaxınlığında azad ticarət zonası yaratmağı planlaşdırmaqdadır (Valiyev, 2010: s.78-85).

Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, coğrafi məhdudiyyətlərə baxmayaraq, Bakının iş adamları və ölkənin idarəetmə orqanları müvafiq istirahət məkanlarına və futuristik layihələrə külli miqdarda investisiya yatırmaqla xarici turistləri cəlb etmək cəhdlərini davam etdirir. Bakıda Marriot, Hilton, Jumeyrah, Kempinsky və Four Seasons kimi yeni otellər açılmışdır. Bakını sürətlə inkişaf edən bir mərkəz halına gətirmək və turistlərin şəhərə sürətli axınını təmin etmək üçün dövlətimiz şəhərdə müxtəlif beynəlxalq tədbirlərin və idman yarışlarının təşkil olunmasını həyata keçirir (Jafarli, 2018: s.14-22).

Hazırda universitetlərin əksəriyyəti şəhərin mərkəzində və ya şəhərin mərkəzinə yaxın ərazidə yerləşir ki, bu da vaxtaşırı minlərlə tələbənin mərkəzdə sıxlaşması ilə nəticələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, universitetlər şəhərin mərkəzindən şəhər kənarına köçürülməklə insanların axını başqa istiqamətə yönəldilə, şəhərin nəqliyyat və digər obyektlərinə olan təzyiq azaldıla bilər (Agayev, 2007: s. 45-52).

Bakı şəhərində müasir dövrün möhtəşəm layihələrinə daha bir misal olaraq, tədricən şəhərin simvoluna çevrilən Bakı Alov Qüllələrinin (Flame Towers) tikintisini göstərmək olar. Bakı Alov Qüllələrinə 33 mərtəbədən yuxarı 130 yaşayış mənzili özündə ehtiva edən yaşayış qülləsi, 250 otaq və 61 xidməti mənzildən ibarət mehmanxana qülləsi və 33,114 kvadratmetr ofis sahəsini təmin edən ofis qülləsi daxildir (Baku Urban Mobility Policy Note, 2018).

Görkəmli Alov Qüllələri ilə yanaşı, Heydər Əliyev Mərkəzi Bakı şəhərindəki tikinti bərunun daha bir incisi hesab olunur. Konfrans zalı, kitabxana və muzeyin yerləşdiyi, 15,93 ha ərazini əhatə edən Heydər Əliyev Mədəniyyət Mərkəzi 2012-ci ilin may ayında istifadəyə verilmişdir. Dünyaca məşhur memar Zaha Hadid tərəfindən layihələndirilmiş bu mərkəz Azərbaycanda tikilmiş çoxsaylı binalardan biridir. Bir məqamı da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Bakı şəhəri son bir neçə ildə Sovet hakimiyyətinin hökm sürdüyü keçmişdən uzaqlaşaraq milli kimliyə doğru bir gedişi təmsil edir. Mərkəz daha böyük bir inkişaf sahəsinin bir hissəsidir və onun şəhərin intellektual və mədəni həyatının mərkəzi olacağı gözlənilir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıyan “*Bakı Ağ Şəhər*” layihəsi 39 ha landşaft daxil olmaqla 221 ha ərazini əhatə edərək Qafqazdakı ən böyük layihə hesab olunur. Bakı Ağ Şəhərin baş planı buradakı sakinlərə ən yaxşı yaşayış, iş, istirahət və əyləncə şəraitini təklif etmək üçün 10 universal şəhər rayonlarının yaradılmasını ehtiva etmişdir. Layihə əsasında Bakı buxtasının düz mərkəzində yerləşən şəhərin incisi sayılan Bulvar yenidən təşkil edilmiş və genişləndirilmişdir. Bakılıların ən sevimli küçələrindən biri olan və bulvar boyunca uzanan Neftçilər prospekti də uzadılmışdır. Bakı Ağ Şəhər layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində Bakının müasir mərkəzi tamamilə yeni şəhər nəqliyyat sistemini əhatə etmişdir. Məsələn, Bakı Ağ Şəhərin mərkəzi meydanına çıxışı təmin edəcək yeni Metro stansiyasının tikintisi, avtobus marşrutu şəbəkəsinin genişləndirilməsi və bütün sahil boyu tramvay xəttinin çəkilməsi planlaşdırılmışdır. Bundan əlavə, bulvar boyunca tamamilə yeni su nəqliyyatı xətti çəkiləcəkdir (Baku Urban Mobility Policy Note, 2018).

Paytaxtda yeni və müasir şəhər mərkəzinin yaradılması yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlavə imkanlar yaradacaqdır. Gələcək investorların xüsusi imtiyazları var ki, onlar üçün bir stimül olaraq ehtiyatda saxlanılır. Digər təsir edici xüsusiyyət isə “Ekol Engineering Services Co” (SOCAR) tərəfindən baş plançının dayanıqlı yaşayışına uyğun olaraq şəhərdə xüsusi çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi fəaliyyətinə başlanılmışdır. Bakı Ağ Şəhər Layihəsi təkcə Britaniyanın mühəndis dizaynları üzrə ixtisaslaşmış “Atkins” şirkəti və azərbaycanlı mütəxəssisləri deyil, həm də “Foster+Partners” və “F+A Architects” kimi tanınmış memar firmaları da özündə birləşdirmişdir. Layihənin əsas hədəfləri regionun ən böyük şəhər rayonlarından birini inkişaf etdirmək və şəhər mühitini rahat və innovativ nəqliyyat variantları ilə inteqrasiya etməklə və inkişaf sıxlığını optimallaşdırmaqla torpaqdan ən səmərəli formada istifadə etməkdir.

Nəzərə alsaq ki, yerli tərtibatçıların qarşısına qoyulan vəzifələrdən biri layihəyə investisiya cəlb edilməsinə vermək idi, Bakı Ağ Şəhər Layihəsinin konsepsiyası yuxarıda qeyd olunan bütün elementlər nəzərə alınmaqla xüsusi diqqətlə hazırlanmışdır. Məhz bu layihədə ilk növbədə, orijinal memarlığı tikintinin texnoloji asanlıqı, iqtisadi səmərəlilik və ekoloji arxitektura prinsiplərindən istifadə edərək və universal infraqurtdan istifadənin ergonomikası ilə birləşdirərək şəhər ərazilərinin və şəhər mühitində insan həyatı üçün hər cür əlverişli şəraitin yaradılmasına diqqət yetirilmişdir (Jafarli, 2018: s.14-22).

Bakı Ağ Şəhərin konsepsiyası hazırlanmazdan əvvəl Barselona, London və Paris kimi görkəmli şəhərlərin planı və inkişafı ətraflı şəkildə öyrənilmiş, Bakının gələcək mərkəzi ilə bağlı ideyalara optimal şəkildə uyğun gələn və onu ən çox əks etdirən detallar üzərində geniş dayanılmışdır. Nəticə etibarilə Bakı Ağ Şəhərin gələcək siması artıq mövcud olan şəhər mühitinə inteqrasiya oluna bilən dünyanın ən yaxşı aspektlərini özündə cəmləşdirmişdir (Paşayev, 2012: s7-10).

Bundan əlavə, orada Bakı Ağ Şəhərin mərkəzi meydanına baxan yeraltı stansiya tikiləcək, avtobus nəqliyyatı şəbəkəsinin inkişafı həyata keçiriləcəkdir. Sahil boyu tramvay xəttinin çəkilməsi planlaşdırılır. Bulvar xətti boyunca su nəqliyyatından istifadəni təmin etmək üçün dəniz marşrutunun salınması nəzərdə tutulur. Beləliklə, müxtəlif obyektlərin bir-birinə yaxın yerləşməsi şəhər boyu sonrakı hərəkət ehtiyacını xeyli azaldacaq aktiv şəhər kompleksi mövcuddur. Su, enerji və telekommunikasiya şəbəkələrindən ibarət mühəndis və kommunal infrastrukturun yaradılması ilə bütün Bakı Ağ Şəhər ərazisində universal kommunal kompleksin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu xidmətlərin hər biri konseptual olaraq milli və beynəlxalq standartların və dizayn meyarlarının birləşməsinə əsaslanaraq, xüsusən Britaniya Standartları (BS) və GOST/SNIP (Tikinti Normları və Qaydaları) nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Kommunal xidmətlər şəbəkəsi Bakı Ağ Şəhərdə yerləşən hər bir binanı əhatə edəcəkdir. Həmçinin, tədarükdə baş verə biləcək nasazlıqların qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür (Baku Urban Mobility Policy Note, 2018).

Bakı Ağ Şəhərin kanalizasiya və drenaj sistemi layihə ərazisinin relyefini, kommunikasiyanın dərinliyi və axın sürətinin dəqiq hesablamaları nəzərə alınmaqla təşkil edilmişdir. Elektrik və qaz təchizatı şəbəkəsi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması meyarları aşağıdakı əsas məqsədlərə əsaslanmışdır:

- elektrik və qaz sistemləri və avadanlıqlarının enerji istehlakına dair xüsusi tələblər;
- inkişaf sahəsində təhlükəsiz və idarə olunan elektrik və qaz kommunal şəbəkəsinin təmin edilməsi;
- həm insanların, həm də avadanlıqların mühafizəsi üçün təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Yeni bulvar qərbdə köhnə bulvarla birləşdiriləcək, eyni zamanda şərqlə doğru davam etdiriləcəkdir. Xəzər dənizinin sahili ilə tramvay xətti çəkiləcək və beləliklə, bütün sahil ərazisini birləşdirən ekoloji ictimai nəqliyyatın digər forması təmin ediləcəkdir.

Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parklarının yaradılması ölkədə sənayenin inkişafına, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin edilməsinə, eləcə də istehsal sahələrinin inkişafına və onun innovasiya yönümlülyünə yönəlmiş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəlidir. Sənaye parklarının yaradılması ölkənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac imkanları, o cümlədən rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə işlər davam etdirilmiş, beynəlxalq təcrübə daim öyrənilmiş və müvafiq normativ sənədlər hazırlanmışdır. Belə ki, “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 aprel tarixli 865 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Sərəncamda qeyd olunmuşdur ki, Sənaye Parkı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri infraqurstruktura və idarəetmə strukturlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlər istehsalı məqsədilə istifadə olunan, sahibkarların səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və inkişafına köməklik göstərən bir sahədir. (Dayanıqlı nəqliyyat siyasəti. Təhlil, təcrübə, tövsiyyələr, 2013).

Qeyd etmək lazımdır ki, Balaxanı Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 28 dekabr tarixli 1947 nömrəli Sərəncamı ilə sənaye parklarının yaradılmasının ilkin mərhələsində Bakıda yaradılmışdır. Balaxanı Sənaye Parkının ərazisi 7 hektara yaxındır. Balaxanı Sənaye Parkında “Təmiz Şəhər” ASC fəaliyyət göstərir ki, bu da Balaxanı Sənaye Parkının idarəedici təşkilatı hesab olunur (Baku Urban Mobility Policy Note, 2018).

Bakı şəhərinin baş planı ilə əlaqədar son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nazirlər Kabineti tərəfindən 30 dekabr 2023-cü il tarixində “Bakı şəhərinin 2040-cı ilədək inkişafına dair Baş Planı” təsdiq edilmişdir. Belə ki, Bakı şəhərinin Baş Planı 2020-2040-cı illər üzrə iyirmi illik perspektiv dövrü əhatə etməkdədir. Baş Planın həyata keçirilməsinin birinci mərhələsində (2020-2027-ci illər) xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər, o cümlədən ərazi zonalaşdırılması və

çoxmərkəzli şəhər həlləri, əsaslı tikinti, nəqliyyat infrastrukturunu, sosial təsisatlar, mühəndis-kommunikasiya sistemləri, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və ərazinin mühəndis hazırlığı üzrə fəaliyyətlər müəyyən edilir (Jafarli, 2018: s.14-22).

Qeyd etməliyik ki, Bakı şəhərinin Baş Planı dörd prioritet hədəf əsasında hazırlanmışdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir-biri ilə əlaqələndirilmiş planlaşdırma tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsi təklif olunmaqdadır. Bakı şəhərinin Baş Planı çərçivəsində əsas diqqət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldiləcəkdir (**Şəkil 1**):

Şəkil 1. Bakı şəhərinin Baş Planı üzrə 4 prioritet



Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi (<https://www.arxkom.gov.az/index.php/bakinin-bas-plani?plan=baki-seherinin-bas-plani-2040>)

Yekun olaraq, Bakı şəhərinin nəqliyyat sistemindən də bəhs edək. Demək olar ki, avtomobil yolları və şəhər mərkəzi qovşaqları sistemi şəhər ərazisinin funksional bölgüsündən asılı olan ümumi planlaşdırma strukturunu müəyyən edir. Ümumşəhər sistemi və əsas mərkəzlə yanaşı, regional magistrallar və yerli mərkəzlərlə yerli rayon sistemləri formalaşmış və inkişaf etməkdə davam edir. Bakı şəhərinin əsas magistral yollarının ümumi sistemi xeyli dərəcədə radial halqa prinsipi əsasında formalaşmışdır, lakin şəhərin salınma tarixi bu sistemin tərkib hissələrində iz qoymuşdur ki, bu da xüsusilə şəhərin mərkəzi hissəsində özünü göstərir (“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012).

Bakı şəhərini əhatə edən bütün girişlərdən dördü xarici, 3-ü isə daxili Abşeron birləşmələrini təmin edir. Azərbaycanın əsas rayonlarına çıxışı təmin edən Şimal-Qərb girişi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Digər bir giriş mərkəzi Abşerona açılan cənub-qərb girişidir. Müvafiq olaraq, son illərdə şəhərə girişlərin əhəmiyyəti onların müasir tələblərə, funksiyalara və parametrlərə cavab verən yeni memarlıq-planlaşdırma yolları ilə təsdiqlənmişdir. Keçmiş baş planlara əsasən, Bakı kimi böyük bir şəhər üçün girişlərin sayı həmişə qeyri-kafi olmuş, çıxış və girişlərin yerləşdiyi yerlər qeyri-bərabər paylanmışdır. Lakin bəhs olunan bütün girişlər Bakının şəhərin müasir inkişafı ilə möhkəmlənmiş və XX əsrdə aparılan planlaşdırma işlərində öz əksini tapmışdır. Ətraflı təhlillər göstərir ki, onların yeri əsaslı şəkildə planlaşdırma baxımından qurulub və başqa alternativ həll yolları yoxdur. Bu, hazırda magistral yolların tikintisində təkmilləşdirilmə və yenidənqurma işlərinə öz töhfəsini verir (Paşayev, 2012: s. 7-10).

2016-cı ildə Azərbaycan hökuməti 2003-cü ildən 2016-cı ilə qədər ölkədə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına ayrılan ümumi dövlət investisiyaları barədə hesabat vermişdir. Azərbaycanda nəqliyyatın təkmilləşdirilməsi layihələri 25 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir ki, bu da nəqliyyat vasitələrinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Müasir avtomobil yollarının tikintisi, mövcud yolların ötürücülüynün genişləndirilməsi və nəqliyyat axınının sürətləndirilməsi üçün yeni layihələrin işlənilib hazırlanması ümumilikdə iqtisadiyyat üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Təkmilləşdirilmiş yol infrastrukturunu regionlar arasında sürətli və rahat rabitəni sürətləndirmişdir. 2017-ci ilin sentyabrında ölkəmiz belə bir nailiyyətə görə mükafatlandırılmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun məlumatına görə, Azərbaycan yol keyfiyyətinə görə dünyada 36-cı yeri tutmuş və bu infrastrukturun ölçülməsi indeksində bütün postsovet ölkələrini geridə qoymağı bacarmışdır. Qeyd edək ki, bu yüksək reyting əsasən Bakı regionunun şəhər nəqliyyat infrastrukturunda aparılan təkmilləşdirmələrə görə verilmişdir. Mövcud məlumatlar bunu təsdiqləyir. Belə ki, ölkənin əsas iqtisadi mərkəzi kimi Bakı şəhəri 96 faiz payla həm də milli iqtisadiyyata ən böyük töhfə verən şəhərdir.

Pik saatlarda tıxac problemlərini həll etmək üçün Bakıda bir sıra infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi barədə qərarlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2006-cı ildə Bakının şəhər nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı “Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə 2006-2007-ci illər üçün Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamı imzalamışdır (<https://e-qanun.az/framework/11860>). Qeyd etmək lazımdır ki, birinci mərhələ üzrə layihələr 2010-cu ilədək başa çatmışdır. Elə həmin ildən hökumət şəhər nəqliyyat infrastrukturunu ilə bağlı digər layihələri həyata keçirməyə başlayıb. Hazırda maliyyə boşluqlarının olmasına baxmayaraq, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı hökumətin əsas inkişaf məqsədlərindən biri olaraq qalır. Bu layihələr şəhərin mərkəzi və şəhəratrafi ərazilər üçün infrastrukturun inkişafı ilə müşayiət olunmuşdur. Bəzi layihələr 2015-ci ildən bəri tədricən yavaşlaşsa da, hələ də davam etməkdədir.

İntegrasiya edilmiş şəhər idarəetməsinin və strateji inkişafın olmaması nəqliyyatın yaxşı planlaşdırılmamasının əsas səbəbləri arasında gəlir. Dövlət qurumları şəhərlərdə ictimai xidmətləri göstərmək üçün ayrıca fəaliyyət göstərirlər. Şəhər nəqliyyatının inkişafı ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri də bütün sistemdən ayrı olaraq inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan Bakı metro sisteminin həlledici roludur. Belə ki, metro rəhbərliyi 2030-cu ilə qədər smeta dəyəri 10 milyard ABŞ dolları olan yeni xətlərin və 70-dən çox stansiyanın tikintisi və inkişafı ilə strateji inkişaf proqramını tərtib etməyə nail olmuşdur. Nəqliyyat üzrə beynəlxalq və yerli məsləhətçilər Bakı şəhəri üçün digər ictimai nəqliyyat növləri ilə integrasiya olunmuş şəhər nəqliyyatı sisteminin yaradılmasını tövsiyə etmiş və bu təkliflərin yaxın gələcəkdə həyata keçirilməsi planlaşdırılmaqdadır (Baku Urban Mobility Policy Note, 2018).

Bütövlükdə Bakının şəhər nəqliyyat sisteminə daha kompleks yanaşma lazımdır. Nəqliyyat infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi və ictimai nəqliyyatın subsidiyalaşdırılması məsələləri həlledicidir. Sistemin dövlət büdcəsinin və idarəçiliyinin fiskal bərabərləşdirilməsi perspektivindən təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Yəni də dövlət vəsaitləri yeganə investisiya mənbəyi olmamalıdır və ictimai nəqliyyat sisteminin dayanıqlığını yaxşılaşdırmaq üçün daha çox dövlət-özəl tərəfdaşlıq və ya «tik-işlət-ötür» modelləri qəbul edilməlidir. Şəhər nəqliyyatının təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilən bir çox siyasət alətləri mövcuddur və hökumət nəqliyyatın planlaşdırılması məsələlərini həll etmək üçün daha çox siyasət yönümlü yanaşma tələb olunur (Paşayev, 2012: s7-10).

NƏTİCƏ

Nəqliyyat şəbəkəsinin və infrastrukturunun, nəqliyyat qovşaqlarının, Azərbaycanın paytaxtı Bakıdan giriş və çıxışların yerləşdiyi bölgələrin təhlili onun nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşmasına təsir edən amilləri müəyyən etməyə imkan verir. Şəhərin coğrafi mövqeyi, dənizə yaxınlığı, qarışıq

relyefi kimi bütün bu faktorlar nəqliyyat qovşaqlarının və şəhərin infrastrukturunun və planlaşdırma strukturunun formalaşmasına təsir göstərmişdir.

Ölkəmiz keçmiş təcrübələrə əsaslanaraq və qlobal iqtisadi təsərrüfata inteqrasiya etdikcə, şəhər infrastrukturunun müasir formada qurulması tarixi yollarla, eləcə də bütövlükdə dövlətin iqtisadi inkişaf prinsiplərinə diqqət edilərək baş verir. Lakin yekun olaraq qeyd etməliyəm ki, bu gün Bakının şəhərsalmasında intensiv tikinti sistemi ilə əlaqədar həllini tələb edən müəyyən sosial-iqtisadi məsələlər də mövcuddur. Bəhs olunan məsələlər arasında aşağıdakı istiqamətləri qeyd etmək vacib əhəmiyyət kəsb edir:

- müasir iqtisadi siyasət baxımından məqbul hesab olunan Bakı şəhərinin tikinti sisteminin və şəhər dizaynının xərc-fayda təhlilinin tərtib edilməsi üçün yeni metodologiyanın işlənilməsi və hazırlanması;
- yeni baş planın əsası funksiyasında şəhərin müasir demoqrafik strukturunu nəzərə alan və şəhərsalma normalarına cavab verən çevik infrastrukturun inkişafı;
- Bakı şəhərində əhalinin çoxluğu, sıxlığı və yığıcamlığı ilə əlaqədar olaraq şəhərin şimal və şimal-qərb istiqamətində inkişafının nəzərdən keçirilməsi zərurəti;
- ekologiya, mühəndis-kommunikasiya və şəbəkələrinin müasirləşdirilməsi, yaşıllaşdırma və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsinin zəruriliyi;
- Bakı şəhəri hüdudlarında yaşayış binalarının tikintisinin azaldılması;
- şəhərin yenidən qurulan rayonlarının müfəssəl planlaşdırma layihələrinin və eyni zamanda şəhərin tarixi landşaftının dəyişdirilməsini tələb edən rayonlar üzrə yenidənqurma layihələrinin hazırlanması;
- küçələrin genişləndirilməsi, şəhərin və infrastruktur obyektlərinin yeni hərəkət sxeminin hazırlanması;
- yeni baş planda bitki örtüyü və parkinq şəbəkəsinə xüsusi yer verilməsi.

Qeyd edək ki, “Böyük Bakının Regional İnkişaf Planı”na əsasən, 2015-2030-cu illər yeni iqtisadi şəraitdə Bakının yenidən doğulması dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövr paytaxtda bütün köhnə quruluşların aradan götürülməsi, müasir texnologiyalara, yeni elmi araşdırmalara əsaslanan, dünyanın aparıcı şəhərlərinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla yeni, qabaqcıl müasir şəhərin salınması dövrü hesab olunur (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı).

Mövcud yol-nəqliyyat şəbəkəsinin müasirləşdirilməsi, yerüstü ictimai nəqliyyatın inkişafı, dayanacaqların işinin optimallaşdırılması, metropoliten şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi, şəhərlərarası dəmir yolu əlaqəsi marşrutunun təşkili, nəqliyyat vasitələrinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər kompleksi şəhər nəqliyyatı nəqliyyat infrastrukturunun daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, ekologiya, fiziki qüsurlu vətəndaşların sosial adaptasiyası, yaşayış binalarının sanitar tələbləri, şəhər təsərrüfatı, torpaqlardan səmərəli istifadə və s. ilə bağlı bir sıra həllini tapmayan məsələlər mövcuddur. Müasir şəhərsalmaçıları narahat edən bu vəzifələr şəhərin təkamülünün tarixi təhlili, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma üsullarının seçilməsi, perspektiv inkişafın tədqiqi, layihə təkliflərinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində səmərəli idarəetmədən ibarət kompleks yanaşmadan istifadə etməklə həll edilə bilər (“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. (2012).
2. Agayev R. (2007). “Strengthening municipalities in Azerbaijan”, Concept Paper. Baku, Azerbaijan, p.45-52.
3. Aliyeva A. (1988). “Urban Planning and Built up of Baku”, Elm, Baku, p.34-41.

4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.
5. Baku Urban Mobility Policy Note (2018). World Bank Group, Towards a More Efficient and Sustainable Urban Mobility.
6. Dayanıqlı nəqliyyat siyasəti. Təhlil, təcrübə, tövsiyələr. Yaşıl axın, Yaşıl şəhər. (2013). Ekoleks ekoloji hüquq mərkəzi
7. Jafarli F. (2018). "Modernization of Baku's Transport System: Infrastructure Development Issues", Caucasus Analytical Digest, 101, 14-22.
8. Paşayev N.Ə. (2012). "Azərbaycanda təbii fəlakətlərin tikinti sənayesinin ərazi təşkilinə və ətraf mühitə təsiri", AMEA, Coğrafiya İnstitutu, s.7-10.
9. Valiyev T.S. (2010). "Urban Development in Baku and its perception by citizens", Unpublished Manuscript, p.78-85.
10. Vəliyev T.S. (2000). "İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti", Bakı, Elm, s.112-117.
11. New urban economy, <https://www.arxkom.gov.az/index.php/en/bakinin-bas-plani?plan=yeni-seher-iqtisadiyyati>
12. The urban transformation of Baku White City, <https://www.bakuwhitecity.com/ru/newsd/13-the-urban-transformation-of-baku-white-city>
13. "Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə 2006-2007-ci illər üçün Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/11860>

Kh.I.Ganiyev

*PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-2435-0833*

R.S.Mukhtarov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Urban infrastructure renewal: analysis of the economic outlook and governance
of the city of Baku
Abstract**

Regarding the advancement of our nation's economy, the capital city of Baku is particularly significant. It should be mentioned. The financial, material, human, and scientific-cultural resources of Azerbaijan are mostly concentrated in this metropolis. In order to maintain the city's competitiveness in the global market, attract investment, and lessen the reliance of the capital and national economies on the oil and gas industry, it is imperative that the city pursue long-term economic diversification.

Its peculiarity stems from its location at the crossroads of migration and commercial routes that go from west to east and from north to south (the Silk Road), as well as from the abundance of fuel and energy. Baku's architecture-planning structure has taken shape, but its evolution in this direction hasn't always been consistent.

This article examines Baku's economic infrastructure and identifies the key procedures and processes that underpin the city's change. The essay also explores Baku's history of urban planning and growth, evaluates the key ideas of the city's most recent regional development plan, and offers recommendations for future work.

Key words: *Baku city, infrastructure renewal, economic infrastructure, urban transformation, urban economy, urban planning.*

Х.И.Ганиев

PhD, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-2435-0833

Р.С.Мухтаров

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Обновление городской инфраструктуры: анализ экономического облика и управления города Баку

Резюме

Столица Баку имеет особое значение с точки зрения экономического развития нашей страны. Следует отметить, что в этом городе сосредоточена важная часть финансовых, материальных, человеческих и научно-культурных ресурсов Азербайджана. Долгосрочная экономическая диверсификация города чрезвычайно важна с точки зрения обеспечения его работоспособности на мировой арене и инвестиционной привлекательности, а также снижения зависимости национальной и столичной экономики от нефтегазового сектора.

Уникальность города заключается в его расположении в центре пересечения миграционных и торговых путей, протянувшихся с севера на юг и с запада на восток (Шелковый путь), а также в его топливно-энергетических богатствах. Хотя архитектурно-планировочная структура Баку сформировалась, ее развитие в этом направлении не всегда носило равномерный характер.

В данной статье обозначены основные шаги и процессы, составляющие основу трансформации Баку и проанализирована экономическая инфраструктура города. Кроме того, в статье рассматривается процесс градостроительства и планирования города Баку от прошлого до наших дней, анализируются основные принципы нового плана регионального развития Баку, а также вносятся предложения в этом направлении.

Ключевые слова: *город Баку, обновление инфраструктуры, экономическая инфраструктура, городская трансформация, городская экономика, городское планирование.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-154-159>

И.Н.Ахундова
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
akhundova_inara@mail.ru

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 22.11.2023

The article was received by editorial board on 22.11.2023

Статья принята к печати 22.11.2023

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ НАРОДНОГО ЖИЛЬЯ В АРХИТЕКТУРНО-ПЛАНИРОВОЧНОМ РЕШЕНИИ ЖИЛЫХ ДОМОВ ВОСТОЧНОГО ЗАНГЕЗУРА

Резюме

В статье проведён исторический анализ застройки, типологические особенности жилых мест в горных населенных пунктах Восточного Зангезура с анализом результатов её эволюции, с целью выявить тенденции и предложить концептуальные векторы направления для дальнейшего градостроительного развития. Работа состоит из трёх глав:

1. Исторический анализ

2. Анализ последствий планировки и застройки Восточного Зангезура в современный период

3. Теоретические решения

Главным образом рассматривается вопрос о восстановлении пострадавшего в результате войны и разрушенного оккупацией экономического района, а также типологические особенности жилых мест в горных населенных пунктах Восточного Зангезура. В состав входят Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский, Зангеланский и Джебраильский районы. Проект включает общий анализ региона и всех районов, также по всем районам представлены схемы природно-экологического каркаса, памятников культурного наследия и народного хозяйства.

Ключевые слова: исторический анализ, типологические особенности жилых мест, общий анализ, теоретические решения, концептуальные векторы направления.

ВВЕДЕНИЕ

Первичный анализ климатического районирования подразумевает изучение двух ведущих факторов: температуры и влажности воздуха, что, в соответствии, позволяет вывести 5 климатических зон. Основа подобного распределения дает возможность составить базовый анализ, но не покрывает всего многообразия и специфики воздействия внешней среды на типологию жилища. Помимо прочего, подобный анализ не отражает индивидуальности влияния климата в годовом, сезонном и суточном разрезах.

Исследование природно-климатических условий на территории Восточного Зангезура позволило зафиксировать качественное изменение в широтном и меридианальном направлении основных групп климатических элементов. Данные перемены в воздействии этих элементов, в пределах каждой климатической зоны, задают окружающую природно-климатическую среду, в соответствии с которой следует выполнять проектировочные работы, конкретизированные типологической направленностью.

Актуальность Ведущим фактором актуализации данной темы стала диссонантность в организации застройки города и возникшая востребованность в анализе данной территории.

Получившая свой облик стихийностью архитектурных наслоений, сформировавшей культурно-историческую инфраструктуру, спецификой ландшафта морской бухты и его амфитеатральной орографии, структура Восточного Зангезура столкнулась с последствиями совокупных параметров ухудшения функционально - пространственных характеристик городской среды обитания, что тем самым снизило качественный показатель условий жизни населения и эстетическую уникальность восприятия.

Целью данной работы является определение роли пространственной композиции в функционально - планировочной организации Восточного Зангезура, а также своевременное предотвращение разрушений города и выявление перспектив застройки.

Задачи:

- провести цельный анализ типологии и специфики Восточного Зангезура, а также композиционных аналогов для формирования цельной картины;
- выявить основные критерии потенциального проектировочного подхода и принципы формирования современной среды приморских городских пространств;
- разработать концептуальную графическую модель интеграции современных градостроительных решений в имеющуюся среду города.

Методика исследований включает в себя сбор и систематизацию, анализ теоретической и графической информации, анализ приёмов реновации общественных пространств на примере зарубежных и отечественных аналогов, обработку и систематизацию материалов. Комплексный метод предусматривает применение системного подхода, который включает:

- визуальный анализ аналогового ряда;
- типологический анализ;
- функциональный анализ;
- графический анализ;
- нормативную базу.

Объектом исследования является исторически сложившаяся пространственная среда в Восточном Зангезуре.

Предметом исследования являются заданные историческими и ландшафтными характеристиками, направления и основные принципы формирования застройки городской среды Восточного Зангезура.

Новизна работы заключается в комбинации использования полного анализа временных изменений, как природных, так и внешних, наложенная на использование современных технологий и мировых, новаторских практик преобразования градостроительной среды, с целью оптимального раскрытия проектируемой территории для жителей города.

Практическая значимость исследования формируется из фактора потребности в целом понимании структурно-композиционных проблем, для гармоничной и грамотной реновации имеющейся городской средой.

Теоретическая база диссертации: наиболее полно понять и раскрыть сущность проблемы позволило изучение теоретических работ, принадлежащих к следующим направлениям:

1-я группа работ- специальные диссертационные труды по функциональному и композиционному формированию современных застроек в архитектурно-строительной практике (работы И.В. Григорьева, Н.Б. Демидова, П.П. Семикина и др.)

2-я группа работ - общетеоретические, исторические и искусствоведческие исследования по проблемам архитектурного проектирования, типологии и формообразования (труды Ш.Фатуллаева, М.Г.Бархина, Ю.П.Волчка, Н.Ф.Гуляницкого, А.В.Иконникова, О.Бюттнера (Германия), Дж.Биндера (Австралия), Ч.Шепарда (США) и др.)

В статье проведён исторический анализ застройки, типологические особенности жилых мест в горных населенных пунктах Восточного Зангезура с анализом результатов её эволюции, с целью выявить тенденции и предложить концептуальные векторы направления для дальнейшего градостроительного развития.

Работа состоит из трёх глав:

1. исторический анализ: рассказывает об истоках композиции и специфики его развития;
2. анализ последствий планировки и застройки Восточного Зангезура в современный период: представляет классификацию условий визуального восприятия, обосновывает выбор компонентов и их систематизации, выявляет проблемы и причинно-следственные связи между ними и факторами их порождающими, устанавливает принципы преобразования;
3. теоретические решения: предлагает генеральную схему композиционно-пространственной инфраструктуры, а также концептуальные альтернативы организации инфраструктуры и эскизные варианты их осуществления.

Главным образом рассматривается вопрос о восстановлении пострадавшего в результате войны и разрушенного оккупацией экономического района, а также типологические особенности жилых мест в горных населенных пунктах Восточного Зангезура. Восточный-Зангезур находится на западе Азербайджана, образован 7 июля 2021 года. В состав входят Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский, Зангеланский и Джебраильский районы. Площадь экономического района 7,47 км², что составляет 9% от всей территории Азербайджана.

В проведённом общем анализе региона и всех районов представлены схемы природно-экологического каркаса, памятников культурного наследия и народного хозяйства.

Типологические особенности жилья в горных населенных пунктах Восточного Зангезура

Площадь 6420 км² (до 7 июля 2021 года) - 7,5 % от общей площади Азербайджана. Население оценивается Азербайджаном (учитывая беженцев-перемещённых лиц, проживающих в Азербайджане за пределами данного экономического района) в 244,0 тыс. чел. на начало 2015 года. Кельбаджар-Лачинский экономический район до 7 июля 2021 года.

С 1991 по 2021 год назывался Кельбаджар-Лачинским экономическим районом. Район в 1993-2020 годах находился полностью под контролем непризнанной НКР. С октября 2020 года регион частично перешёл под контроль Азербайджана (Зангеланский и Губадлинский районы), а с 1 декабря 2020 года - практически полностью (согласно соглашению от 10 ноября 2020 года Кельбаджарский и Лачинский районы за исключением Лачинского 5-км коридора).

7 июля 2021 года президент Азербайджана подписал указ "О новом разделении экономических районов в Азербайджанской Республике, согласно которой Кельбаджар-Лачинский экономический район был переименован в Восточно-Зангезурский экономический район, а состав был изменен

Добыча: золота, ртути, хромита, мрамора, облицовочного строительного камня, перлита.

Производство: (приведены к 1988 году) промышленные предприятия базируются на переработке местного сырья. В экономическом районе развиты переработка мясо-молочных продуктов, ковроткачество.

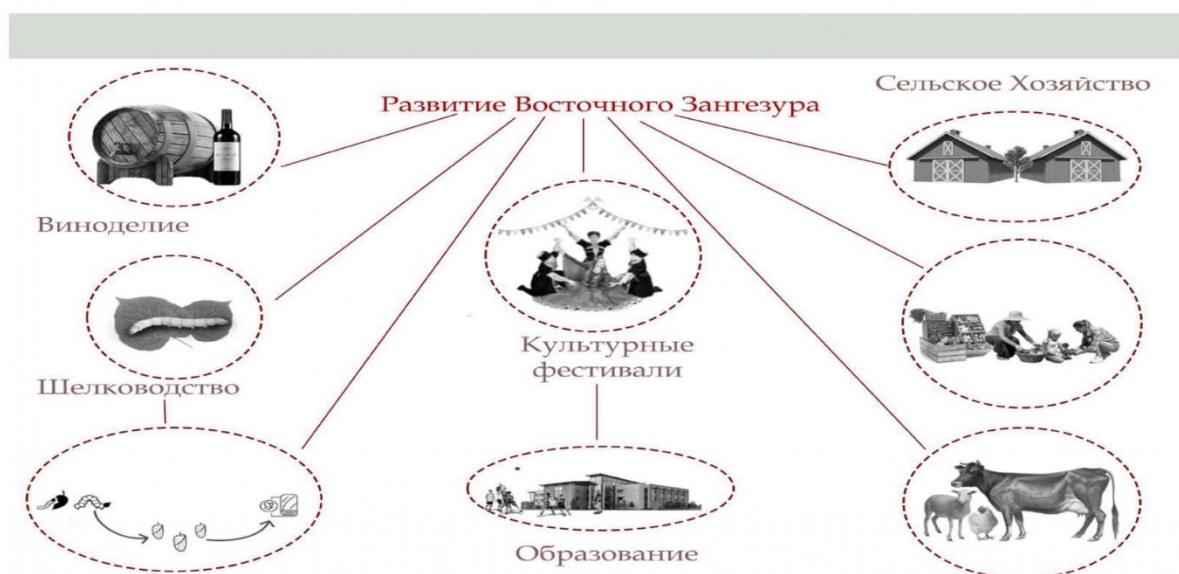
Особенности и тенденции начального периода формирования городской застройки

Восточный-Зангезур находится на западе Азербайджана, образован 7 июля 2021 года. В состав входят Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский, Зангеланский и Джебраильский районы. Площадь экономического района 7,47 км², что составляет 9% от всей территории Азербайджана.

Проект включает общий анализ региона и всех районов, также по всем районам представлены схемы природно-экологического каркаса, памятников культурного наследия и народного хозяйства, проведён анализ территории города Кубатлы. Схемы предложенных концепций развития подготовлены для региона и районов, а также на примере города Кубатлы представлена концепция развития районных центров. Основой существующего климатического районирования составляют два ведущих фактора: температура и влажность воздуха. В соответствии с этими показателями были выделены 5 климатических зон. Но такое зонирование не отражает всего многообразия и сложного воздействия внешней среды на типологию жилища. Анализ природно-климатических условий на территории Восточного Зангезура выявил качественное изменение в широтном и меридианальном направлении, группы основных климатических элементов. Изменение этих элементов в пределах каждой климатической зоны создают окружающую природно-климатическую среду в соответствии с которой должно проводиться проектирование, определяться его типологическая направленность.

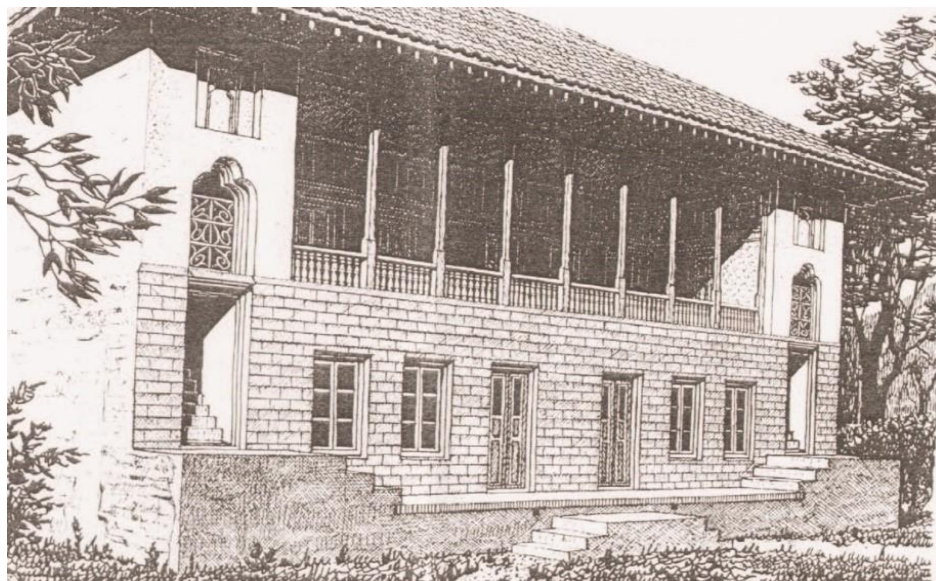
Так, в первой климатической зоне из этой группы можно выделить сочетание высокой и нормальной влажности воздуха с высокими дневными температурами на восточной части территории ($T = 25-30\text{ C}$, $\Phi = 70-90\%$), на западной части ($T = 25-30\text{ C}$, $\Phi = 50-65\%$); в центральных же районах следует выделить сочетание высокой температуры с низкой влажностью воздуха ($T = 30-35\text{ C}$, $\Phi = 50-65\%$), а также наличие пылевых бурь. Изучение влияния климата на формирование окружающей среды и вытекающих отсюда требований позволило выявить четко дифференцированных четыре типологических направления в проектировании жилых зданий и застройки в целом: жаркого влажного климата с нормальной и избыточной влажностью в первой климатической зоне; жаркого климата с комфортной и дефицитной влажностью; жаркого сухого климата с пыльными бурями; климата горных районов. Совокупность климатических факторов обуславливала разделение первой климатической зоны на два района (с нормальной и с избыточной влажностью) принципы проектирования жилища, в которых отличаются друг от друга.

Рисунок 1. Развитие Восточного Зангезура



Источник: разработано автором

Рисунок 2. Историческое народное жилье в Восточном Зангезуре



ВЫВОДЫ

Применяя стратегии, основанные на данных, эти предприятия могут формировать в представленных типологических рядах основных типов домов, исходя из необходимости решения рассмотренных проблем исследуемой категории населения и с помощью включения комплекса обслуживающих структур. Предложен общий путь построения функциональных каркасов, направленный на соответствие одновременно двум качественным уровням планировочного стандарта для населения, а также рассматривается вопрос о восстановлении пострадавшего в результате войны и разрушенного оккупацией экономического района, типологические особенности жилых мест в горных населенных пунктах Восточного Зангезура.

Список использованной литературы:

1. Коротич А.В. (2010). Теоретическая модель современной архитектуры.
2. Коротич М.А. (2010). Композиционное развитие высотной архитектуры.
3. Моисеев Ю.М. Предпосылки развития системы градостроительного планирования.
4. Новое Агентство Аvсiуа. Нет необходимости создавать крупный муниципалитет в (2010).
5. Петрова З. К. Технологии «умного дома» и энергоэффективная малоэтажная жилая застройка.
6. Сайфутдинова Л. (2010). Городская перестройка. Context, 2, 26–32.
7. Сергей Ткачев – Кензо Танге: Часть IV, <http://tehlib.com/arhitektura/kenzo-tange-chast-iv/>
8. Станилов. (2010). Постсоциалистический город. Городская форма и пространственное преобразование в Центральной и Восточной Европе после социализма. Дордрехт, Нидерланды: Springer Publishing.
9. Фатуллаев Шамиль. (1998). Архитектурная энциклопедия. Международная академия архитектуры стран Востока.

10. Фатуллаев Шамиль. Градостроительство XIX - начала XX веков.
11. Федченко И.Г. Принципы формирования жилых планировочных единиц в контексте современных тенденций градостроительства.
12. Хагвердиева К. (2010). Азербайджанская угроза сноса домов. Институт по освещению войны и мира.
13. <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20186/cild/12>

I.N.Axundova

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Şərqi Zəngəzurdə tarixi ənənəvi yaşayış evlərinin memarlıq planlaşma həlli

Xülasə

Məqalədə Şərqi Zəngəzurun dağlıq yaşayış məntəqələrində yaşayış massivlərinin inkişafının tarixi təhlili, onun təkamülünün nəticələrinin təhlili ilə onun tipoloji xüsusiyyətləri, şəhərsalma tendensiyalarının müəyyən edilməsi və gələcək şəhərsalma üçün konseptual istiqamət vektorları təklif edilir. Məqalə 3 fəsildən ibarətdir: 1. Tarixi təhlil 2. Müasir dövrdə Şərqi Zəngəzurun planlaşdırılması və inkişafının nəticələrinin təhlili. 3. Nəzəri həllər. Əsasən müharibə nəticəsində zədələnmiş və işğal nəticəsində dağıdılmış iqtisadi rayonun bərpası məsələsinə, və Şərqi Zəngəzurun dağlıq yaşayış məntəqələrində yaşayış massivlərinin tipoloji xüsusiyyətlərinə önəm yetirilir. Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları daxildir. İqtisadi rayonun sahəsi 7,47 km²-dir ki, bu da Azərbaycan ərazisinin 9%-ni təşkil edir. Layihədə regionun və bütün rayonların ümumi təhlili, həmçinin bütün regionlar üzrə təbii-ekoloji çərçivə, mədəni irs abidələri və xalq təsərrüfatının diaqramları təqdim olunur.

***Açar sözlər:** tarixi təhlil, yaşayış yerlərinin tipoloji xüsusiyyətləri, ümumi təhlil, nəzəri həllər, istiqamətin konseptual vektorları.*

I.N.Axundova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Typological characteristics of traditional settlements in Eastern Zangezur

Abstract

This essay provides a historical analysis of development, typological features of residential areas in the mountainous settlements of Eastern Zangezur with an analysis of the results of its evolution, in order to identify trends and propose conceptual direction vectors for further urban development. The work consists of 3 chapters: 1. Historical analysis 2. Analysis of the consequences of planning and development of Eastern Zangezur in the modern period 3. Theoretical solutions. The issue of restoration of the economic region damaged by the war and destroyed by occupation, as well as the typological features of residential areas in the mountainous settlements of Eastern Zangezur are mainly considered. Eastern Zangezur is located in the west of Azerbaijan. It includes Kalbajar, Lachin, Gubadli, Zangilan and Jabrayil regions. The area of the economic region is 7.47 km², which is 9% of the entire territory of Azerbaijan. The project includes a general analysis of the region and all districts; also, diagrams of the natural-ecological framework, cultural heritage monuments and national economy are presented for all regions

***Key words:** historical analysis, typological features of residential places, general analysis, theoretical solutions, conceptual vectors of direction.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-160-165>

М.А.Мамедов
д.э.н., профессор, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5327-2507
m.m.asirli@mail.ru
Л.А.Ахунбейли
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
Lyaman.a00@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.02.2024

The article was received by editorial board on 05.02.2024

Статья принята к печати 05.02.2024

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В РЕГИОНАХ

Резюме

Важным фактором развития экономики считается эффективное использование инвестиционных ресурсов, в отраслях национальной экономики в целом, а также и в отдельных регионах страны. В Азербайджане правовое определение понятие инвестиции нашло свое определено в законе Азербайджанской Республики «Об инвестиционной деятельности» (1995).

Как правило, в рыночных условиях, особое внимание государства направляется на решение таких проблем, как развития инвестиционных процессов в региональном аспекте. Это связано с таким обстоятельством, что именно инвестиции являются финансово-технической основой для реализации расширенного воспроизводства и таким образом оказывает существенное влияние на процесс развития экономики регионов страны.

В настоящее время успешное решение проблемы региональной инвестиционной политики (РИП), на основе формирования основополагающих принципов ее формирования и правового механизма реализации позволяет государству последовательно реализовать стратегию по комплексному развитию национальной экономики Азербайджана на перспективный период.

В целом, достижение поставленных целей в области обеспечения динамичного развития всех регионов страны, считается реальным лишь при формировании и эффективной применении солидной правовой базы по урегулированию этой важной проблемы.

Ключевые слова: регионы, инвестиции, региональная политика, инвестиционная политика, законы, государственные программы, правовые основы.

Как показывает исследование, в системе регулирования экономики решения проблемы по обеспечении развития региональных инвестиционных процессов является одним из самых жизненно важных вопросов. В условиях современной практики реализации инвестиционной политики в регионах страны особое значение приобретает определения правильного подхода по изучении роли и значения инвестиций, как экономическая и правовая категория. И этой связи необходимо учесть то, что:

1) инвестиционные ресурсы – это те вложения финансовых и материальных средств для обеспечения динамичного развития экономики региона;

2) региональная инвестиционная политика, эта важный элемент системы экономико-правовых государственных мероприятий по определении продолжительного расширения социально-экономического потенциала регионов в республике;

3) региональная инвестиционная политика государства – эта, комплекс экономико-правовых мер и совершенствование механизма их реализации, направленных для качественного улучшения благоприятного инвестиционного климата непосредственно в регионах страны.

Как уже отметили выше, основным фактором процесса успешной реализации комплекса мер по регулировании инвестиционной политикой в регионах считается формирование правового, экономического и финансового климата, в целях развития инвестиционной деятельности непосредственно в регионах и роста их инвестиционного потенциала.

Глубокий анализ деятельности государства в области регулирования инвестиционных процессов в регионах, показывает, что проведении такой работы необходимо обратить особое внимание к таким факторам, как:

- экономический потенциал региона;
- направления проводимой инвестиционной политики, также возможности ее финансирования;
- внутренние возможности региона по природным, демографическим, технологическим ресурсам;
- природно-климатические условия региона и т.д.
- наличие профессиональной команды, способной осуществить разработку инвестиционной политики и дальнейшие ее реализацию и управление;
- возможные взаимосвязи отраслевых проектов с другими отраслями;
- будущий спрос на определенные потребительские товары, потребление которых может возрасти за счет увеличения численности населения или покупательной способности, или предполагаемый спрос на вновь создаваемые товары.¹

Подводя итог по определению места и роли, также процесс формирования и реализации РИП, следует отметить, что для успешного решения этой архиважной проблемы со стороны государства, необходимо создание благоприятных условий по повышению инвестиционной активности, обеспечить устойчивых финансовых источников для эффективной инвестиционной деятельности, рационально и эффективно использовать всех инвестиционных ресурсов региона и т.д.

По отношению к базовой инвестиционная стратегия носит подчиненный характер и должна согласовываться с ней по целям и этапам реализации. Процесс разработки РИП включает создание соответствующего пакета правовых документов и успешного их реализации.

Важным элементом в механизме регулирования инвестиционной политики в регионах страны, это эффективно действующая правовая база, которая является основой для формирования совершенной формы правового механизма по обеспечению эффективной деятельности государственных органов в целях успешного решения поставленных в этой области важных задач. По своему характеру, правовая база регулирования инвестиционной политики в регионах Азербайджана состоит из комплекса нормативно-правовых актов (НПА), предназначенных для определения способов и методов реализации региональной инвестиционной политики. По своей сущности, правовая база регулирования инвестиционной

¹Индрисов А.Б Инвестиционная политика на территории муниципального образования. М. 2001. с.50

политики в регионах является основой для формирования самого механизма правового регулирования инвестиционных процессов в регионах.

В НПА-ах содержатся правовые нормы, которые определяют методов и порядков реализации инвестиционных процессов. К таким НПА и первую очередь относятся Законы АР «Об инвестиционной деятельности» (1995), «О защите иностранных инвестиций» (1992), «О ценных бумагах» и др.

Необходимо отметить, что в целях развития правовой базы регулированию инвестиций в регионах, помимо действующих законов со стороны государства за последние годы был принят новые законы и множество других НПА.

За последние 30 лет в республике выполнена колоссальная работа по созданию полноценного механизма урегулирования инвестиционных процессов. За указанный период Милли Меджлис Азербайджанской Республики принял свыше 400 законов по экономике страны, среди которых более 100 непосредственно касается решению инвестиционным проблемам. Это говорит о том, что все эти законы служат основой для регулирования инвестиционных процессов в регионах.

К таким законам и другим нормативно-правовым актам можно отнести: законы АР «О крестьянских (фермерских) хозяйствах» (1992), «О собственности» (1993), «О предпринимательской деятельности» (1992), «О реорганизации совхозов и колхозов» (1995), «О лизинговом обслуживании» (1996), «О несостоятельности и банкротстве» (1996), Гражданский Кодекс и др., а также, Указ Президента АР «О Государственной программе по углублению аграрных реформ и оказанию помощи развитию предпринимательства в сельском хозяйстве Азербайджанской Республики в 1999-2000 годах» (9 октября 1999 г.), Указ Президента АР «О мерах по усовершенствованию системы управления аграрного сектора в Азербайджанской Республике» (4 февраля 2000 г.).

Необходимость перехода к целенаправленному государственному регулированию активизации инвестиционного процесса вызывается возникновением устойчивого интереса к развитию производственного потенциала в целом ряде секторов экономики; созданием механизма аккумулированных инвестиционных ресурсов для многих отраслей производственного сектора, созданием новой рыночной инфраструктуры, способной организовать устойчивый инвестиционный процесс и межотраслевой перелив капитала в масштабах отрасли и регионов.

Самым важным моментом в привлечении инвестиций на регионы Азербайджана являются Государственные программы по социально-экономическому развитию регионов АР. За 2003-2023 гг. в республике были приняты и реализованы 4 Государственные программы социально-экономического развития регионов Азербайджана. Так, в 2014 г. была принята третья «Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджана на 2014-2018 гг.». А в 2019 г. была принята последняя 4-я «Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджана на 2019-2023 гг.» и в настоящее время была завершена ее реализация.

За последние 15 лет Азербайджан развивался высокими темпами. Так, за это время рост экономики составил примерно в 12 раза и к 2022 году объем ВВП достиг примерно 134 млрд. манатов. Следует отметить, что основой для получения таких результатов является последовательная проведения продуманной инвестиционной политики, которая была тесно увязана с 4-я выше отмеченными государственными программами. Как показывает исследование, по итогам реализации этих программ промышленное производство выросло почти в 3 раза и этот рост достигается в основном за счет развития не нефтяного сектора. Неслучайно, в прошлом году рост ненефтяного сектора составил почти 15 процентов. В целом,

в прошлом году экономика выросла почти на 6 процентов.²

За указанный период в экономику было вложено инвестиционные ресурсы примерно на 200 миллиардов манатов. Одновременно, объемы инвестиционных вложений за последние годы неуклонно растут и только за 2022 год в экономику были вложены инвестиции в объеме более 17 млрд. манатов.

За последние годы в регионах заметно развивался и предпринимательский институт. Для достижения таких результатов было реализована специальная инвестиционная программа, также были привлечены бюджетные средства. Одновременно, из Национального фонда развития предпринимательства были выделены инвестиции в размере более 1,5 млрд. манатов. Наряду с этим, предприниматели из регионов смогли получать и льготные кредиты. Также, из Национального фонда развития предпринимательства продолжается выделение кредитов все больших размеров в целях дальнейшего расширения бизнеса непосредственно в регионах.

Благодаря реализации государственных программ по развитию экономики регионов в настоящее время возросла и продуктовая безопасность Азербайджана. Так, уже страна стала в основном обеспечивать своим потребностям за счет продовольственными продуктами собственного производства.

В результате проведения благоразумной РИП, за последние 10 лет в регионах республики открылось около 1500 предпринимательских объектов. Всегда оказывал и буду оказывать свою поддержку предпринимателям. Это как политическая, так и материальная поддержка. То есть выделяемые государством льготные кредиты придали и придадут большой импульс развитию предпринимательства.³

Для успешного проведения РИП в Азербайджане, прежде всего необходимо сформировать эффективно действующую правовую базу в целях стимулирования и регулирования инвестиционных процессов, а также на регулярной основе проведение работ по совершенствованию действующего механизма по их регулированию.

Принятые государственные программы и их реализация способствует успешной реализации государственной стратегии по развитию регионов республики. Так, следует отметить, что в данный момент были исполнены более 40 государственных программ, стратегий и концепций в этой области.

В настоящее время по Распоряжению Президента АР от 02 февраля 2021 г. реализуется важный правовой акт «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты по социально-экономическому развитию». Этот документ определяет стратегию государства по успешному развитию регионов в первом половине XXI века.

Наряду с этим, как и в любой стране, в Азербайджане также существуют факторы, носящие по своему происхождению и сфере влияния региональный (присущий странам региона) или внутренний характер, учет которых в управлении различными сферами общественной жизни страны имеет важное значение с точки зрения формирования эффективной политики.⁴

Подводя итогов анализа путей развития регионов Азербайджана, следует отметить, что Главной стратегией государства в этой области считается обеспечение комплексного развития всех регионов республики посредством реализации обоснованной региональной инвестиционной политики.

ВЫВОДЫ

В условиях рыночных важность инвестиционной политики региона заключается в том,

²Официальный сайт Президента АР - <http://ru.president.az>

³ Официальный сайт Президента АР - <http://ru.president.az>

⁴Официальный сайт Президента АР - <http://ru.president.az>

что она призвана обеспечить формированию необходимых предпосылок для окончательного решения региональных проблем в республике.

РИП считается основополагающим действием государства для успешной реализации комплекса важных действий по развитию инвестиционных процессов в регионах.

РИП – это комплекс государственных мер по мобилизации инвестиционных ресурсов в целях обеспечения динамичного развития всех регионов страны.

По результатам анализа экономической конъюнктуры страны следует отметить, что необходимо направить РИП на дальнейшее совершенствование экономико-правового механизма регулирования экономики регионов.

В процессе развития инвестиционных процессов в регионах особое значение приобретает вопрос формирования эффективно действующего правового механизма регулирования инвестиций.

В современных условиях для успешной реализации РИП необходимо обратить особое внимание на формирование более совершенных нормативно-правовых актов и на регулярной основе их обновлять.

Список использованной литературы:

1. Гражданский Кодекс Азербайджанской Республики. Б. 2000.
2. Закон Азербайджанской Республики «О защите иностранных инвестиций». Б.1992.
3. Закон Азербайджанской Республики «Об инвестиционной деятельности», Б. 1995.
4. Закон Азербайджанской Республики «О ценных бумагах». Б. 1998.
5. Государственные программы по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики. Б. 2003, 2014, 2019.
6. Индрисов А.Б. (2015). Инвестиционная политика на территории муниципального образования. М: Изд-во “Муниципальная власть”. 425 с.
7. Быстров О.Ф. (2008). Управление инвестиционной деятельностью в регионах РФ. Монография. М.
8. Гринько Т.С. (2018). «Совершенствование механизма региональной инвестиционной политики», М.
9. Гапоненко А.Л., Дульщикова Ю.С. (2016). Региональная экономика и управление: учебник. М.: Издательство РАГС. 615 с.
10. Официальный сайт Президента АР - <http://ru.president.az/articles/10996>

M.A.Məmmədov

i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507

L.A.Axunbəyli

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Bölgələrdə investisiya prosesinin tənzimlənməsinin hüquqi aspektləri

Xülasə

İqtisadi inkişafın mühüm amili bütövlükdə milli iqtisadiyyatın sahələrində, eləcə də ölkənin ayrı-ayrı regionlarında investisiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsidir. Azərbaycanda investisiya anlayışının hüquqi tərifini “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda (1995) müəyyən edilmişdir.

Bir qayda olaraq, bazar şəraitində dövlətin xüsusi diqqəti regional aspektdə investisiya proses-

lərinin inkişafı kimi problemlərin həllinə yönəldilir. Bu onunla əlaqədardır ki, genişləndirilmiş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinin maliyyə-texniki əsasını təşkil edən və bununla da ölkə regionlarının iqtisadi inkişaf prosesinə mühüm təsir göstərən investisiyalardır.

Hazırda regional investisiya siyasəti (REP) probleminin onun formalaşmasının fundamental prinsiplərinin və həyata keçirilməsinin hüquqi mexanizminin formalaşdırılması əsasında uğurlu həlli dövlətə milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı strategiyasını ardıcıl şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycanın.

Bütövlükdə, ölkənin bütün regionlarının dinamik inkişafının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq yalnız bu mühüm problemin həlli üçün möhkəm qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və səmərəli tətbiqi ilə real hesab olunur.

Açar sözlər: *regionlar, investisiyalar, regional siyasət, investisiya siyasəti, qanunlar, dövlət proqramları, hüquqi baza.*

M.A.Mamedov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5327-2507

L.A.Akhunbeyli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Legal aspects of regulation investment processes in the regions

Abstract

An important factor in economic development is the effective use of investment resources in sectors of the national economy as a whole, as well as in individual regions of the country. In Azerbaijan, the legal definition of the concept of investment is defined in the law of the Republic of Azerbaijan "On Investment Activities" (1995).

As a rule, in market conditions, special attention of the state is directed to solving problems such as the development of investment processes in the regional aspect. This is due to the fact that it is investments that are the financial and technical basis for the implementation of expanded reproduction and thus have a significant impact on the process of economic development of the country's regions.

Currently, a successful solution to the problem of regional investment policy (RIP), based on the formation of the fundamental principles of its formation and the legal mechanism for implementation, allows the state to consistently implement a strategy for the comprehensive development of the national economy of Azerbaijan for the long-term period.

In general, achieving the goals set in the field of ensuring the dynamic development of all regions of the country is considered realistic only with the formation and effective application of a solid legal framework to resolve this important problem.

Key words: *regions, investments, regional policy, investment policy, laws, government programs, legal framework.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-166-172>

X.İ.Qəniyev
i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-2435-0833
khanlar.ganiyev@azmiu.edu.az
G.A.Nəsirova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
glnar.nasirova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.02.2024

The article was received by editorial board on 05.02.2024

Статья принята к печати 05.02.2024

REGIONAL İNKİŞAF ÜZRƏ DÖVLƏTİN İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASININ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Müasir bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi Azərbaycanda dövlət tərəfindən regional kəsikdə investisiya resurslarının səfərbər edilərək, onlardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə üzrə əsaslandırılmış siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində əməli tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir.

Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq söyləmək olar ki, hazırda ölkədə iqtisadi inkişaf yalnız ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı mövcud investisiya proseslərinin milli maraqlara uyğun tənzimlənməsi əsasında mümkün sayıla bilər.

Bu baxımdan da, Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı əsaslandırılmış investisiya siyasətinin mütəmadi olaraq müasir bazar iqtisadi qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla formalaşdırılan normativ-hüquqi baza əsasında reallaşdırılmasını həyati zərurətə çevirir. Bütün bunlar məqalədə geniş araşdırılmışdır.

***Açar sözlər:** regional iqtisadiyyat, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, investisiya ehtiyatları, dövlətin regional siyasəti, dövlətin investisiya siyasəti, regional inkişaf üzrə dövlət proqramları.*

GİRİŞ

Müasir bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi Azərbaycanda dövlət tərəfindən regional kəsikdə investisiya resurslarının səfərbər edilərək, onlardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə üzrə əsaslandırılmış siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində əməli tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir.

Dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla söyləmək olar ki, hazırda ölkədə iqtisadi inkişaf yalnız ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı mövcud investisiya proseslərinin milli maraqlara uyğun tənzimlənməsi əsasında mümkün sayıla bilər.

Bu baxımdan da, Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı əsaslandırılmış investisiya siyasətinin mütəmadi olaraq müasir bazar iqtisadi qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla formalaşdırılan normativ-hüquqi baza əsasında reallaşdırılmasını həyati zərurətə çevirir.

ƏSAS HİSSƏ

Müasir bazar münasibətləri şəraitində regional inkişafın səmərəli təmin edilməsi mövcud investisiya resurslarının maksimum rəşional istifadəsi sahəsində xüsusi investisiya siyasətinin – dövlətin regional investisiya siyasətinin (DRİS) uğurla reallaşdırılmasını onun tənzimləyici fəaliyyə-

tin prioritet iştirakına çevirib.

Bu olduqca vacib problemin milli maraqlara uyğun həlli, ilk növbədə sərbəllik hüquqi əsasın formalaşdırılmasını və bu əsasda da regionlarda investisiya proseslərinin mükəmməl hüquqi-iqtisadi mexanizminin vasitəsi ilə mümkün sayıla bilər.

Deyilənləri nəzərə almaqla qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə regionların kompleks inkişafının səmərəli təmin edilməsi baxımından, real əsaslar üzərində regional inkişafa güclü təsir sahəsində fəaliyyət imkanlarını genişləndirmək istiqamətində, iqtisadi konyukturu kompleks şəkildə öyrənməklə, səmərəli işləyən normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını xüsusi diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

TƏHLİL

Araşdırmalar göstərir ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı əsaslı şəkildə qeyri-neft sektorunun regional kəşiddə sürətli inkişafının təmin edilməsindən asılıdır və burada ön plana regionların inkişafının hüquqi bazasının əsas elementi kimi AR qanunlarının və digər normativ-hüquqi aktlarının (NHA) əlaqələndirilmiş sisteminin formalaşdırılaraq, ondan bacarıqla istifadə çıxmış olur.

Aparılan təhlil əsasən söyləmək olar ki, müasir şəraitdə regional inkişaf probleminin uğurlu həlli üzrə dövlətin investisiyaları sahəsində həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər müsbət nəticələrini vermişdir. Lakin, paralel olaraq bu sahədə bir ciddi problemin də yaranmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Beləki, 44 günlük vətən müharibəsi nəticəsində ərazimizin 20%-nin düşmən işğalında azad edilməsi 30 il ərzində düşmən tərəfindən bu ərazilərin tam tənqidi edilməsi faktını üzə çıxırdı. Başqa sözlə. Bu ərazilərdə bütün iqtisadi-sosial təyinatlı obyektlər tam məhv edilmiş və beləliklə əd milli iqtisadiyyatına dəyər ifadəsində təqribən 100 mlrd. manatdan artıq maddi ziyan vurulmuşdur bu halın aradan qaldırılması həyati məsələyə çevrilmişdir. Təbii ki, belə bir problemin yubanmadan və operativ həlli dövlətin DRİS-də də zəruri korrektivlərin aparılmasını vacib etmişdir.

Beləliklə, əminliklə qeyd edilməlidir ki, DRİS səmərəli tənzimlənməsi, bir qayda olaraq, bu sahədə qəbul olunmuş AR qanunları, AR Prezidentinin fərman və sərəncamları, AR NK-nin qərarları və sərəncamları, eyni zamanda, dövlət hakimiyyəti qurumunun NHA-rı əsasında mümkündür.

Qeyd edə bilərik ki, regional inkişafa istiqamətlənən yatırımlardan maksimum rəşional istifadənin dövlət tərəfindən formalaşdırılan hüquqi əsas üzərində səmərəli təmin edilməsinə nail olunmaq baxımından bu sahədə mövcud NHA-rı bir sıra mühüm əlamətlər üzrə qruplaşdırmaq vacibdir.

Beləliklə, müasir regional tənzimləmə prosesində dövlət tərəfindən tətbiq edilən NHA-lar aşağıdakı 4 qrup üzrə təsnifləşdirilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər:

1. ümumilikdə ölkənin bütün regionlarına münasibətdə tənzimlənmədə tətbiqi nəzərdə tutulan NHA;
2. ayrı-ayrı region qruplarının tənzimlənməsində tətbiqi nəzərdə tutulan NHA;
3. ayrıca götürülən konkret regionun inkişafının tənzimlənməsində tətbiqi nəzərdə tutulan xüsusi NHA;
4. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinə aid regionların regionun reabilitasiyası və inkişafının tənzimlənməsində tətbiqi nəzərdə tutulan xüsusi NHA.

Müasir regional tənzimləmə təcrübəsində DRİS-in mühüm elementi kimi məqsədli dövlət proqramları (DMRP), yəni regionların dinamik inkişafı üzrə fəaliyyətlərin reallaşdırılmasının tədbirlər kompleksi təşkil edir. DMRP-lar dövlət tərəfindən regional inkişaf sahəsində konkret məqsədlərin həllinə istiqamətlənməli və təbbi ki, bu sahədə mövcud durumu təhlil etmək və nəticələri nəzərə almaqla qəbul olunmalıdır.

Deyilənlərlə əlaqədə, qeyd etmək lazımdır ki, son 20 ildə Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində 4 Məqsədli Dövlət proqramı qəbul edilib və onlar artıq həyata keçirilib.

Təbii ki, artıq icrası başa çatmış və regional inkişafda önəmli rol oynamış 4 Dövlət Proqramını

milli iqtisadiyyatın inkişafında xüsusi rolu qeyd edilməlidir. Bu DMRP-ları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)»;
2. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»;
3. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»;
4. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı».

Qeyd olunann hər bir DMRP NHA sayılır və onların hər biri ayrıca olaraq AR Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə hüquqi qüvvəyə minmişdir. Həmin sərəncamlara əsasən DMRP-ın icrasında bir çox dövlət qurumları məsuliyyət daşımışlar və müvafiq dövlət orqanları tərəfindən onların icrası təmin olunmuşdur. Təbii ki, bu proqramlarda başlıca olaraq, dövləti iqtisadi siyasətinə müvafiq olaraq regionlarda qeyri-neft sahələrin inkişaf etdirilməsi üzrə nəzərdə tutan tədbirlərin yerinə yetirilməsi əsasında ölkədə regional inkişaf problemlərin tam həlli məqsədləri qarşıya qoyulmuşdur.

Beləliklə, göstərmək olar ki, Azərbaycanın DMRP-rı əsasında regionların dinamik inkişafı dövlətin işləyib hazırladığı və hazırda uğurla həyata keçirilən dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Ümumiyyətlə, regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş DMRP-da, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər üzrə digər NHA-da nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası başlıca olaraq milli iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin inkişafına, regionlarda sahibkarlığa əlverişli mühitin formalaşmasına, yatırımların artımına və nəticədə isə burada yeni müəssisələrin açılması əsasında əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə güclü təkan vermişdir.

Hesablamalar göstərir ki, DMRP-ın icrasına son 20 ildə təqribən 20 milyard manatdan əsaslı kapital qoyuluşu olmuşdur. Burada başlıca istiqamət resursların qeyri-neft bölməsinin sürətli inkişafına istiqamətlənməsi, məhsuldar qüvvələrin ölkə regionları üzrə şaxələnməsini uğurla həyata keçirilməsi hesab edilir.

Qeyd edildiyi kimi, DRİS-nin reallaşmasının mühüm hüquqi əsaslarından biri də AR Prezidentinin 14.04.2009 80 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» hesab edilir. Bu sənədin uğurlu icrasının yekunları barədə iclasda AR Prezidenti İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, proqramın reallaşdırılması nəticəsində milli iqtisadiyyatda bir sıra makroiqtisadi göstəricilər də dinamik şəkildə yüksəlmişdir. Beləki, bu Dövlət proqramlarının icra olunduğu illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.⁵

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, paralel olaraq, bu sahədə ölkənin regionlarının inkişafı ilə bağlı mövcud problemlərin uğurlu həllində dövlətin xüsusi investisiya proqramlarının reallaşdırılmasının da böyük rolu olub.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da artırmaq və «Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının isteh-

⁵ <https://AR.Prezidentinin.rəsmi.saytı> - <http://ru.president.az>

salına və emalına dair» SYX-nin və artıq icrası tamamlanmış 4-cü DMRP-nin - «AR regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın əvəzsiz rolu olmuşdur.

Bir halı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, DMRP-nin reallaşması prosesində ölkədə regional inkişafın təmin edilməsi istiqamətində mövcud hüquqi, eləcə də institusional mexanizmlər daha da təkmilləşdirilməsi vacib hesab edilir.

Regionlarda təbii resurslardan mümkün qədər tam və səmərəli istifadə olunması, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, yerlərdə yeni innovasiyalara əsaslanan məhsul və xidmət istehsalı sahələrinin dəyər zəncirinin bütün həlqələri üzrə inkişaf etdirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün münbit investisiya şəraitin yaradılması, bununla da ölkədə neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da dayanıqlı inkişafının təmin olunması, qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmının artımına nail olunması, regionlarda, o cümlədən kənd yerlərində yaşayan əhalinin layiqli məşğulluq və gəlir əldə etmə imkanlarının artması və onların sosial rifah halının yüksəlməsi, beləliklə də regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunması gözlənilir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanda regional qanunvericiliyin tam formalaşdırılması prosesinin davam etdirilməsi və artıq mövcud bazanın təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi xüsusi qeyd edilməlidir. Başqa sözlə, regional inkişafın investisiya təməlinin gücləndirilməsinin hüquqi əsaslarının həm keyfiyyət və həm də, kəmiyyət baxımından inkişafı həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda mövcud durumu nəzərə almaqla, xüsusi qeyd edilməlidir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin ciddi şəkildə iqtisadi-sosial qısa müddətə reabilitasiyaya edilməsi yalnız yenidən işlənmiş hüquqi tənzimləmə mexanizmi vasitəsilə mümkündür. Hazırda Qarabağ regionlarının qısa bir müddət ərzində iqtisadi və sosial aspektdən tam bərpa olunması və ictimai dövriyyəyə cəlb edilməsi dövlətin iqtisadi tənzimləmə fəaliyyətində prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Belə olan halda ön plana dövlətin azad olunan ərazilərin reabilitasiya olunması üzrə xüsusi siyasət və strategiyanın işləyib hazırlanmasına və ilk növbədə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 02 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər»i ilə üzvü şəkildə əlaqələndirilməlidir, yəni bütün qəbul edilən normativ sənədlərə ayrıca olaraq «Qarabağın reabilitasiyası» adlandırılan xüsusi bölmənin əlavə edilməsi vacib sayılır. Eyni zamanda, dövlətin hüquqyaradan orqanı tərəfindən «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq dövlət büdcəsinin layihəsinin hazırlanması prosesində Qarabağ regionlarının iqtisadiyyatının və sosial infrastrukturunun tam formalaşdırılması istiqamətində maliyyə mənbələrinin müəyyənəşdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız belə olan halda bütün resurslarla yanaşı, düşmən işğalından azad edilən Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionlarının operativ şəkildə ölkənin iqtisadi sisteminə inteqrasiyası üçün büdcə vəsaitlərindən də səmərəli istifadəni təmin edə bilər. Mövcud reallıq nəzərə alınmaqla, Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionunun sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün investisiyalara maliyyə mənbəyi kimi büdcədən kənar Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən də istifadə edilə bilər. Hətta, sambalı beynəlxalq maliyyə qurumları sayılan BVF və DB-1 da Azərbaycanın DNF vəsaitlərindən bu məqsədlər üçün istifadəni məğbul hesab edirlər..

Hazırda Azərbaycanda məlum səbəblərdən regional inkişafda müəyyən disproporsiya yaranmışdır. Beləki, ölkənin məhsuldar qüvvələrinin sambalı bir hissəsi Bakı şəhəri və onun ətrafında cəmləşmişdir ki, bu da milli maraqlara cavab vermir. Bu vəziyyətin normalaşdırılması regionlar üzrə məqsədli investisiya proqramlarının işlənməsi və onların ardıcıl reallaşdırılması yolu ilə mümkün sayılır.

Məlum məsələdir ki, hazırda regionların inkişafında əsas problemlərdən biri də iş yerlərinin kifayət qədər olmamasıdır. Ölkədə 5 milyon nəfərə yaxın əmək qabiliyyətli əhalinin müəyyən hissəsi işsizdir və dövlət bu problemi həll etmək üçün «Yoxsulluğun ixtisarı və iqtisadi inkişaf» Proqramının həyata keçirilməsinə başlayıb.

Azərbaycanda dövlət, regionlarda sahibkarlığın inkişafına əlverişli maliyyə mühiti yaratmaq məqsədilə səmərəli işləyən mütərəqqi vergi sistemini yaratmışdır. Buna parallel olaraq bu mexanizm mütəmadi olaraq dəyişən iqtisadi şəraitə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. Beləki. 2000-ci ildən indiyədək Vergi Məcəlləsində 1500-dən artıq əlavə və dəyişikliklər aparılmışdır ki, buda nəticə etibarlı ilə mütərəqqi vergi sisteminin formalaşdırılması deməkdir.

Mövcud durum tələb edir ki, milli maraqlar naminə regionlara vəsait yatırımlarında dövlət özü də investor kimi çıxış etməlidir. Başlıca olaraq, dövlət tərəfindən əsas strateji sahələrə diqqət yetirilməli və həmçinin büdcədən bu sahəyə güzəştli kreditlər ayrılmalıdır.

Aparılacaq məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsi kimi, son 17 ildə regionların iqtisadi inkişafına yönəldilən investisiyalar ÜDM-nin sürətli artımını təmin etmişdir. Beləki, 2022-ci ildə ÜDM-nin həcmi 134 mlrd.manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci il ilə müqayisədə təqribən 11 dəfə artım olduğunu göstərir.⁶ Bunun nəticəsidir ki, dövlət tərəfindən ardıcıl olaraq uğurlu investisiya siyasətinin reallaşdırılması nəticəsində 2005-2022-ci illər ərzində ölkədə 1,5 milyon daimi sayılmaqla, 2 milyondan artıq yeni iş yerləri açılmış ki, bu iş yerlərinin də 80 %-ə qədəri regionların payına düşmüşdür.

Hazırda regional problemlərin həllində ən mühüm NHA - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.02.2021 tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilən «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər»inin strateji sənəd hesab edilir və onun icrası uğurla davam etdirilir.

Yekunda xüsusi qeyd edilməlidir ki, regionların dinamik inkişafının təmin edilməsi baxımından Azərbaycanda DRİS-nin yalnız mükəmməl hüquqi bazaya əsaslanmaqla aparılması yüksək sosial-iqtisadi nəticələr verə bilər.

NƏTİCƏ

- Ölkədə əsaslandırılmış DRİS-ti və strategiyası nəticə etibarlı ilə regionların iqtisadi inkişafını təmin edən başlıca əsas sayılmalıdır.

- Dövlətin reallaşdırdığı DRİS-ti regionların inkişafına o zaman güclü təkan verə bilər ki, o mükəmməl hüquqi əsasa söykənmiş olsun.

- Əsaslı vəsaitlərdən regional inkişafda maksimum dərəcədə səmərəli istifadə yalnız DMRP-nin reallaşdırılması əsasında mümkün sayıla bilər.

- Regionlarda iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi fəaliyyəti mükəmməl hüquqi-iqtisadi mexanizmə əsaslanmaqla aparıldıqda yüksək nəticələr əldə edilə bilər.

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafında zəmanətli müsbət nəticələr əldə etməyin ən düzgün yolu investisiya proseslərinin tənzimlənməsində səmərəli işləyən normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması və mütəmadi olaraq onun həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından inkişafının təmin edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanda iqtisadi sferanı tənzimləyən qanunlar (1992-2022-ci illər). Bakı. 2023.
2. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)»nin təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı. 2004.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər)»nin təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı. 2009.
4. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)»nin təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı. 2018.

⁶ <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5403>

5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir «Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi». Bakı. 2016.

6. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.01.2019-cu il tarixli Fərmanı. Bakı. 2019.

7. M.Mahmudov, İ.Mahmudova. (2011). «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi». Dərslük. Bakı.

8. H.Allahverdiyev. (2009). «İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsasları». Dərslük. Bakı.

9. Əzizova G.A. (2012). «Dövlətin investisiya –innovasiya siyasəti». Bakı.

10. Ə.Nuriyev. (2004). «Regional siyasət və idarəetmə». Bakı.

11. N.Larina. (2002). Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə daxili regional siyasət. M.

12. S.İsayev, S.Tanrıverdiyev. (2013). «İqtisadi hüquq». Bakı.

13. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. ADSK. 2022. Bakı. 2023.

14. [https://AR Prezidentinin rəsmi saytı](https://AR.Prezidentinin.rəsmi.saytı) - <http://ru.president.az>

15. <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5403>

Kh.I.Ganiev

PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-2435-0833

G.A.Nasirova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Legal aspects of implementing state investment policy for regional development

Abstract

In the conditions of modern market relations, ensuring the continuous development of the national economy in Azerbaijan requires the implementation of practical measures by the state aimed at the efficient utilization of investment resources in regional areas. Drawing on global experience, it can be said that economic development in the country depends heavily on the effective regulation of existing investment processes to align with national interests, thereby promoting the socio-economic development of regional areas.

Therefore, the socio-economic development of regions in Azerbaijan necessitates the consistent implementation of a well-founded investment policy, based on the normative-legal framework formulated in accordance with modern market economic principles. All of these aspects are extensively explored in the article.

Key words: *regional economy, socio-economic development of regions, investment reserves, state regional policy, state investment policy, state programs for regional development.*

Х.И.Ганиев

д.ф.но э., Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-2435-0833

Г.А.Насирова

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

**Правовые аспекты реализации государственной инвестиционной политики
по региональному развитию**

Резюме

Обеспечение устойчивого развития национальной экономики в условиях современных рыночных отношений требует реализации практических мер в направлении реализации обоснованной политики по максимально эффективному использованию государством инвестиционных ресурсов в Азербайджане.

Опираясь на мировой опыт можно сказать, что экономическое развитие страны можно считать возможным только на основе регулирования существующих инвестиционных процессов в соответствии с национальными интересами.

В связи с этим социально-экономическое развитие регионов Азербайджана делает жизненной необходимостью регулярно проводить обоснованную инвестиционную политику на основе нормативно-правовой базы, сформированной с учетом современных рыночных экономических законов. Все это подробно рассмотрено в статье.

Ключевые слова: *региональная экономика, социально-экономическое развитие регионов, инвестиционные ресурсы, государственная региональная политика, государственная инвестиционная политика, государственные программы регионального развития.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-173-179>

А.Р.Нифталиев
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет (UNEC)
asif-niftaliyev@mail.ru

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 11.01.2024

The article was received by editorial board on 11.01.2024

Статья принята к печати 11.01.2024

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ, СОДЕЙСТВУЮЩИХ ФИНАНСИРОВАНИЮ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА ЛЬГОТНЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В статье исследуются структуры финансово-кредитных организаций в Азербайджане, оказывающих поддержку организации бизнеса, наряду с его финансированием, и отличающихся тем, что основной особенностью данных организаций является то, что источник выделенных ими кредитных ресурсов - государственный бюджет, а кредиты, выдаваемые данными институтами относятся к льготной категории. Автором раскрывается специфика данных финансово-кредитных институтов, а также отражаются основные тенденции их деятельности.

Ключевые слова: *финансово-кредитные организации, льготное кредитование, финансирование бизнеса.*

ВВЕДЕНИЕ

Обеспечение эффективного развития предпринимательства в сложившихся условиях современной экономики является фундаментом социального и экономического процветания Азербайджана. Многие субъекты бизнеса из-за нехватки собственных ресурсов, зачастую испытывают необходимость в финансовом содействии из вне. Сегодня предприниматели могут прибегнуть к различным вариантам для того, чтобы получить денежную поддержку. Финансовое содействие субъектам предпринимательства может быть оказано посредством бюджетного инвестирования субсидий, грантов, муниципальных гарантий, государственного обеспечения и др. Вместе с тем, наиболее востребованными на сегодняшний день источниками финансирования для местных бизнесменов являются кредиты, поскольку они обуславливают им выход на новые рынки, поддерживают процесс осуществления инновационной деятельности, способствуют повышению эффективности функционирования и созданию новых рабочих мест. Следовательно, исследования структуры финансово-кредитных организаций в Азербайджане и оценка результатов их деятельности в современных условиях хозяйствования несут бесспорно актуальный характер.

Формирование эффективной кредитной системы является важным показателем, характеризующим благоприятную внешнюю бизнес-среду, обуславливающим расширение инвестиций деловых людей в экономику, путем обеспечения доступа к кредитам. И чем больше эти средства носят льготный характер, тем больше у предпринимателей стимула для инвестиций (1. с.19). Важнейшей задачей претворения в жизнь политики в сфере развития бизнеса, формирования позитивной среды для осуществления бизнес-деятельности, обеспече-

ния материальной помощи проблемным отраслям, согласно приоритетам экономической политики страны, является создание эффективных структур, которые бы поддерживая бизнесменов, оказывали бы самое благоприятное влияние на экономику Азербайджана.

Как в мировой практике, так и в нашей стране имеется ряд институтов, оказывающих государственную поддержку организации бизнеса, наряду с его финансированием.

К ним следует отнести:

- фонд развития предпринимательства;
- агентство аграрного кредита и развития;
- молодежный фонд;
- агентство инноваций;
- Азербайджанская инвестиционная компания.

Основной особенностью данных организаций является то, что источник выделенных ими кредитных ресурсов - государственный бюджет. Наряду с этим, кредиты, выдаваемые данными институтами, относятся к льготной категории, и во многих случаях дешевле, рыночных.

Ознакомимся со спецификой данных финансово-кредитных институтов, а также исследуем основные тенденции их деятельности.

1. Фонд развития предпринимательства.

В августе 2018 года президентом Азербайджанской Республики И.Алиевым был издан Указ, направленный на совершенствовании механизма государственного содействия развития предпринимательства. Данный указ упразднил, созданный в 1992 году, Национальный фонд поддержки предпринимательства. Взамен ему при Министерстве экономики был организован фонд развития предпринимательства (ФРП), уставный капитал которого был установлен в 1 млрд. 94 млн. 255 тыс. манат (2).

Безусловная значимость ФРП заключается в том, что он в своей деятельности применяет льготное кредитование. В настоящее время, такие кредиты параллельно с банками выделяются и ФРП, в целях финансирования субъектов бизнеса и инвестирования, прежде всего, в развитие приоритетных отраслей экономики и бизнеса, к которым относят:

- создание производственных мощностей и перерабатывающих площадей, определенных указами и распоряжениями президента нашей страны, госпрограммы;
- поддержка стартапов;
- создание агропарков;
- строительство комплексов мясного и молочного скотоводства;
- создание фермерских хозяйств;
- применение в фермерских хозяйствах современных систем орошения;
- развитие туристического сектора, содействие реализации проектов деревенского туризма;
- переработка плодовой и овощной продукции;
- создание мясных и молочных предприятий;
- создание садоводческих и рассадных хозяйств
- создание современного кормового производства;
- создание модернизированных хлебопекарных предприятий;
- строительство логистических центров, создание зернохранилища, фермерских магазинов и зеленых рынков;
- создание инновационных оросительных систем;
- содействие в восстановлении и наращивания рыбных запасов и прочих биоресурсов;
- вовлечение в малый и средний бизнес инвалидов, женщин и молодежи. (3)

Соответственно вышеупомятому указу, осуществление руководства и проведение контроля над деятельностью фонда проводится Наблюдательным советом, состоящим из девяти человек. У Председателя правления фонда имеются два заместителя. Структура фонда содержит шесть отделов.

Все банки и прочие кредитные учреждения, которые имеют лицензию, обладают правом принятия участия, как уполномоченные кредитных организаций, предоставления льготных кредитов (ЛК), соответственно с правилами положения, установленного Наблюдательным советом фонда.

Наряду с этим, в Законе АР «О банках» предусматривается тот факт, что вышеупомянутые кредитные организации не находятся в зависимости от госорганов при принятии решений банками в их деятельности и вмешательство этих органов в текущую работу кредитных институтов недопустимо (4).

Годовая процентная ставка по кредитам ФРП определена на уровне одного процента. а годовой процент, применяемый кредитными организациями, не должен превышать 4%. Процентная ставка по ЛК, как принято, составляет 5%.

Период, в течении которого предприниматели могут использовать ссуду на льготных условиях, устанавливается исходя из специфики предпринимательской деятельности и может захватывать первую половину срока выделенной ссуды. В льготный срок предпринимателями выплачиваются лишь проценты. Максимум суммы ЛК, которая может быть выдана хозяйствующему субъекту, посредством фонда на один инвестиционный проект не должен превышать 10000000 манат.

Размеры льготных кредитов, которые могут быть предоставлены ФРП составляют:

- от 5000 манат до 50000 манат (малые ссуды);
- от 50001 маната до 100000 манат (средние ссуды);
- от 1000001 манат до 10000000 манат (крупные ссуды).

Условия ЛК ФРП определяются в следующем порядке:

- по малым кредитам – до 3-х лет;
- для средних кредитов – до 5-ти лет;
- до крупных ссуд – до 10-ти лет (5).

2. Агентство аграрного кредитования и развития (ААКР)

В 2004-ом году при Министерстве сельского хозяйства было организовано Государственное агентство сельскохозяйственных кредитов. Но, в декабре 2018-го года основании структуры Государственной службы по управлению сельхоз проектами и кредитами при Министерстве сельского хозяйства сформировалось Агентство аграрного кредитования и развития (ААКР).

Мобилизованные средства ААКР выдает уполномоченным кредитным учреждениям в определенном порядке – под 2% в год. Максимум годовой процентной ставки, который применяют кредитные учреждения к кредитным средствам ААКР, не должны быть выше 7%. (6)

Средства ААКР предоставляются в следующие направления:

- финансирование процессов, направленных на совершенствование производства, переработку, хранение и реализацию сельхозпродукции;
- финансирование на развитие лизинговых услуг;
- финансирование инновационных проектов, ориентированных на аграрное развитие в регионах;
- финансирование проектных мероприятий, направленных на развитие животноводческого хозяйства через ГЧП;
- финансирование пилотных проектов в области сельского хозяйства. (7)

Таблица 1

Виды, размеры и льготный период кредитов, выдаваемых ААКР

Вид кредита	Размер кредита (в манатах)	Льготный период кредита
Микрокредиты	до 5 000	до 12 месяцев
малые кредиты	от 5 001 до 30 000	до 18 000 месяцев
средние кредиты	от 30 000 до 100 000	до 18 месяцев
крупные кредиты	от 100 001 до 200 000	до 24 месяцев
кредиты на приобретение с/х. производственных средств	до 1 000 000	

Источник: <https://www.aqrarkredit.az/> (7)

Срок льготного кредитования не относится к ссудам, для тех сельскохозяйственных производств, в отношении которых предусматривается скидка. (Таблица 1.)

На протяжении всего льготного периода предприниматель выплачивает лишь процентные задолженности. Платежи по основному долгу в этот период не проводятся.

3. Агентство инноваций

Агентство инноваций осуществляет поддержку отечественным предпринимателям в получении ими современных технологий и модернизированного технологического оборудования. Агентство занимается организацией их передачи, поддержкой исследований, основанных на инновациях, мотивированием и финансированием инновационных проектов, стартапов, грантов и т.п.

Как видим, цель заключается в стимулировании производства, в создании высокотехнологичной продукции и предоставлении инновационных товаров и новейших услуг под брендом «Сделано в Азербайджане». Задачей агентства является формирование таких условий, чтобы местные бренды могли выходить на международные рынки, а также идентификация продукции для робототехники, облачных технологий, цифровой трансформации и пр. В агентстве функционируют бизнес-инкубаторы, в которых созданы все условия, для осуществления деятельности в режиме 24/7, а также центр акселерации.

Выделим главные направления деятельности агентства:

- срочные вложения, связанные с приобретением долей уставных капиталах юридических лиц, которые осуществляют свою деятельность в области ИКТ, в том числе и акций;
- финансирование грантов, связанных с инновационными и прикладными научно-техническими проектами;
- финансирование субъектов предпринимательства, задействованных в сфере ИКТ, в качестве ЛК, через кредитные учреждения;
- финансирование стартапов.

4. Молодежный фонд.

Основной целью Молодежного фонда направлено на грантовое финансирование социально значимых проектов и мероприятий в научной, образовательной, культурных и других социальных областях, как на национальном, так и на международном уровне. В частности, это может быть организация конференций, семинаров, олимпиад, а также финансовое содействие молодежи, в целях поддержки их проектов. Первоначальная величина уставного фонда составляла 115 млн.манат. (8)

К основным направлениям деятельности Молодежного фонда можно отнести:

- содействие молодым предпринимателям. Фонд представляет ЛК от 1000 до 50000 манат посредством уполномоченных банков, за счет средства фонда для кредитования инновационных стартапов, представляемых молодыми людьми;

- содействие в области образования. Фонд осуществляет финансовую поддержку молодым людям, обучающимся в престижных вузах за рубежом. Помимо этого, он оказывает финансовую помощь молодым талантам с особенными потребностями в соцзащите в оплате их учебы;

- грантовые курсы. Молодежным фондом организуются конкурсы на гранты индивидуальных проектов, размер которых может достигать 5000 манат;

- занятость. С целью обеспечения занятости юного поколения, а также поощрения работодателей к созданию новых рабочих мест, для юношей и девушек, которым тяжело найти работу. Согласно договору с работодателем, зарплата, выдаваемая молодым людям, участвующим в проекте более одного года частично финансируется фондом. (8)

5. Азербайджанская инвестиционная компания (АИК)

Исследование деятельности АИК, показало, что его основной целью является развитие не нефтяного сектора экономики нашей страны, посредством вовлечения местных и зарубежных инвесторов в уже имеющиеся и только созданные коммерческие предприятия, и срочных инвестиций за собственный счет. АИК активизирует деятельность данных предприятий, посредством направления государственных инвестиций на приобретение доли в уставном капитале.

Все затраты, связанные с реализацией деятельности АИК финансируются из ниже указанных источников:

- первые три года из бюджета государства;

- посредством выплаты АИК 20% от чистой прибыли государственных предприятий, которые были переданы в управление;

- прочие, разрешенные законом, источники.

Главные направления АИК:

- инвестирование в результативные проекты и/или инвестиционные фонды;

- инвестирование во все ненефтяные отрасли;

- инвестирование в действующие компании;

- инвестирование в создание новых предприятий;

- приобретение миноритарной (не подконтрольной) доли в проекте. (9)

Наряду с вышеприведенными государственными институтами, осуществляющих льготное финансирование частного сектора, следует также отметить деятельность агентства развития МСБ (КОБИА) (10). Это агентство играет заметную роль в обеспечении финансовыми ресурсами микро, малых и средних компаний в Азербайджане.

ВЫВОДЫ

Выделение кредитов различным субъектам частного сектора на льготных условиях представляет собой одну из важнейших способов содействия государства бизнесам.

Как в мировой практике, так и в нашей стране имеется ряд институтов, оказывающих государственную поддержку организации бизнеса, наряду с его финансированием.

Специфичностью отечественной системы льготного кредитования частного сектора является высокая степень сходства условий, на основании которых выдается кредит в различных финансовых институтах.

В настоящий момент в республике ЛК выделяются в зависимости от сектора экономики, прибыльности бизнес-проекта, специфики экономического региона, степени риска и прочих стратегически важных факторов. Но, несмотря на это они предоставляются на один и тот же период и с единой процентной ставкой.

На наш взгляд, представление ЛК в нашей стране целесообразно, в рамках разного рода программ, дифференцировать, исходя из направлений регионов, доходности и риска бизнес-проекта.

При разработке вышеупомянутых программ следует принять во внимание исторические и географические традиции, экономический потенциал каждого региона и основные виды занятия местного населения.

Также, при подготовке кредитных программ различных направленностей сроки кредита, льготный период и ставка процента могут устанавливаться с учетом срока окупаемости и уровня риска проекта в этом процессе.

Реализация экономически грамотно разработанных программ кредитования, конъюгированных с зарождением у предпринимателей мотивации к бизнес - деятельности, будет способствовать повышению уровня развития бизнеса в регионах нашей страны.

Государственная политика в частном секторе, прежде всего, должна быть сконцентрирована на росте эффективности системы ЛК и ориентирована на:

- выявление условий и факторов, благоприятно содействующих развитию процесса кредитования;
- поиск новейших форм сотрудничества рыночных институтов, государственных структур и частного сектора в решении проблем, выдвинутых перед предпринимательством;
- разработку эффективных кредитных продуктов;
- повышение ответственности финансово-кредитных институтов за использование ресурсов, выделенных на финансирование государственных целевых программ развития частного сектора;
- развитие национальной системы агрокредитования;
- содействие банковскому капиталу;
- повышение взаимодоверия к системе агрокредитования и др.

Таким образом, государственная политика по развитию частного сектора посредством ЛК должна быть выстроена так, чтобы можно было получить максимум синергетического эффекта от комплексного использования всех финансовых потоков. Вместе с тем, есть необходимость в учете взаимодействия различных источников, инструментариев и механизмов ЛК, их ограничений и преимуществ в целях нахождения решений, наиболее оптимальных для конкретных видов и форм бизнеса.

Список использованной литературы:

1. Ушанов А.Е. (2022). Льготное кредитование: состояние, проблемы, пути решения. Экономика, предпринимательство и право, № 12, с.3318-3330.
2. <https://interfax.az/view/740215>
3. <https://edf.gov.az/site/priority/115>
4. Закон Азербайджанской Республики от 16 января 2004 года № 590-ІІQ «О банках» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.07.2023 г.).
5. <https://edf.gov.az/az/site/conditions/84>
6. Müşfiq M.T. (2022). Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri. Agricultural Economics * Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı * Экономика сельского хозяйства. № 3 (41), s. 81-91.
7. <https://www.aqrarkredit.az/>
8. <https://youthfoundation.az/about-us/nizamnam%c9%99/>
9. <https://www.aic.az/az>
10. <https://smb.gov.az/ru/nav/casto-zadavaemye-voprosy>

A.R.Niftaliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanda sahibkarlığın güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsinə dəstək verən maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyəti

Xülasə

Məqalədə maliyyələşmə ilə yanaşı, biznesin təşkilinə dəstək verən Azərbaycanda maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyəti araşdırılır. Bu təşkilatların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ayırıqları kredit resurslarının mənbəyi dövlət büdcəsidir, bu institutlar tərəfindən verilən kreditlər isə güzəştli kateqoriyaya aiddir. Müəllif bu maliyyə və kredit institutlarının xüsusiyyətlərini açıqlayır və fəaliyyətlərinin əsas meyllərini əks etdirir.

Açar sözlər: maliyyə-kredit təşkilatları, güzəştli kreditlər, biznesin maliyyələşdirilməsi.

A.R.Niftaliyev
master student, Azerbaijan State Economic University

Activities of financial and credit organizations that contribute to the financing of entrepreneurship in Azerbaijan on preferential terms

Abstract

The article examines the activities of financial and credit organizations in Azerbaijan, which, along with financing, support business organizations. The main feature of these organizations is that the source of their allocated credit resources is the state budget, and loans issued by these institutions belong to the preferential category. The author reveals the specifics of these financial and credit institutions, as well as reflects the main trends of their activities.

Key words: financial and credit organizations, concessional lending, business financing.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-180-187>

A.Q.Garayeva
lecturer, Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan
aqarayeva53@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.12.2023

The article was received by editorial board on 26.12.2023

Статья принята к печати 26.12.2023

CURRENT STATE OF TOURISM DEVELOPMENT

Abstract

In the article, the modern development environment of tourism was characterized, and the attitude towards the factors determining it was expressed. The need to clarify the theoretical and methodological issues of the development of tourism as a multifaceted field of activity is justified. The theoretical and methodological provisions of the sustainable development of tourism have been expressed. The environment-creating possibilities of tourism as a mass form of active and cultural recreation, which does not exclude business activity outside the place of permanent residence, have been investigated. Existing classifications for all main signs were compared and generalizations were made. Due to the integration of activities and other factors, some development opportunities for the tourism business have been revealed.

Key words: *tourism, tourist, approaches to tourism, functions of tourism, types of tourism, agrotourism.*

INTRODUCTION

In modern times, tourism, as the widespread and most massive type of active recreation of people, is a dynamically developing area of the economy. The transformation of tourism, which is called the phenomenon of the 20th century in many countries, into the needs of people is the result of technical and technological development, including the formation of the digital environment. Thus, the decreasing specific weight of physical labor in human life determined the need for active rest, and at the same time, it made it necessary to enrich its cultural essence.

Tourism: the essence and the issue of environment creation

The history of tourism is not limited to our modern era, it has gone through a great path of development. However, the theoretical and methodological problems of the development of tourism, whose economic and social importance is increasing day by day, remain relevant. As is well known, the occurrence of reproduction brings to the fore the reproduction of labor resources, implying the combination of labor and capital. Active recreation of a person (in other words, tourism) is necessary for the recovery and development of the physical and mental potential of a person who is the creator of material goods. A healthy lifestyle, being a decisive factor for the sustainable development of society, can be realized mainly thanks to the organization of active tourism. On the other hand, tourism characterizes the level of social and economic development of society, having an increasing influence on transport, trade, construction, communication, agriculture, and a number of other fields.

Tourism is a socio-cultural activity and a branch of the economy. Although this field is complex and multifaceted, it is primarily a business field that involves the organization of recreation, health, education, and sports activities. This business, having the property of expansion, includes activities

on a domestic and international scale. As an economic process and an economic-cultural event, tourism requires a view of the level of costs and results of activities on a national and international scale. Tourism is a complex and dynamic system, which includes tourist services of various organizations, the production, and sale of products, as well as resource provision of various directions of economic activity, and so on. When looking at tourism as a field of socio-cultural activity, the fact that it directly affects people's quality of life should be highlighted. That influence is crucially realized through social, economic, and cultural relations.

In scientific sources and in the process of creating methodical provision of appropriate personnel training in the field of tourism, despite extensive research and generalizations, there are still quite different attitudes in relation to the concepts used. In this regard, the following position, which considers terminological clarifications necessary from both a scientific-theoretical and an empirical point of view, deserves attention. "The interpretation of tourist terms remains the subject of rather sharp discussions. At the same time, an unequivocal approach in the interpretation of terms is extremely important for practical work in tourism, for the science of tourism, and for tourism statistics. Academic circles, scientific societies, and numerous tourist schools around the world feel a serious need for the unification of the understanding apparatus of tourism" [1, p. 384].

As specified in the Law of the Republic of Azerbaijan on Tourism, which regulates the relations emerging in the field of tourism in the Republic of Azerbaijan and determines the order of effective use of tourism resources as a means of ensuring socio-economic development, tourism means "the activities of citizens, foreigners and stateless persons of the Republic of Azerbaijan temporarily away from their permanent residence for the purposes of recreation, health, familiarization, cognitive (benefiting from historical and cultural resources, etc.), business (except for the performance of duties), sports and religious purposes, provided that they do not engage in paid activities in the country (place) where they will be temporarily going (journeys)" is meant.

According to one of the first official definitions adopted by the United Nations (UN) (1954), tourism is a type of active recreation outside a permanent place of residence that affects health and physical development. In the relevant documents of the UN, work continued in the direction of clarifying the concept of tourism, taking into account the requirements of the changing environment. Thus, in 1993, the definition of tourism was amended in the Statistics Commission of that organization. The main point of the amendment is related to setting a time limit (up to one year) for trips and not excluding business trips.

For further views on the concept of tourism, it is characteristic that the recreation factor is mainly emphasized in its motives. Thus, in 2008, the concept mentioned in the international recommendations of the Statistics Department of the Department of Economic and Social Affairs of the UN Tourism is presented as follows. "Tourism is a social, cultural and economic event related to the movement of people outside their permanent residence, which usually has entertainment and recreation as a motive" [3, p. 167].

The process of interpretation and clarifying concepts continued later. At present, the following approach of the UN World Tourism Organization (WTO) is more often used in the concept of tourism in the circulation of practical documents on an international scale. "Tourism is a set of activities, services, and areas that provide transportation, lodging, food and beverages, retail stores, entertainment establishments, and other hospitality services to individuals and groups traveling away from home".

The Manila Declaration on World Tourism (1980) established the outcome of the extensive discussions and declared that: "Tourism is an important activity in the life of countries because of its direct impact on the social, cultural, educational and economic spheres of countries and their international relations. understood as" [4].

In the first approach, tourism can be seen as a process of meeting the needs of recreation, culture, and entertainment, which is caused by the temporary living of people outside their permanent place of residence for reasons not related to work. As already mentioned, business goals should also be taken into account in the current relocation.

The scope of the study of social, cultural, and economic problems of tourism continues to be expanded, and the possibilities of the development of relevant activities are explored more deeply. When studying tourism from a sociological point of view, different approaches are used. Those approaches have been comparatively evaluated in the relevant literature and the attitude towards the obtained results has been reported. Considering these and other issues, we consider it appropriate to agree with those who prefer the following concepts of the study of social, cultural, and economic problems of tourism:

1. tourism as "commercialized hospitality";
2. tourism as "democratic travel" (historical aspect);
3. tourism as a modern form of recreation and activity;
4. tourism as a modern variation of traditional tourism;
5. tourism as an exploration of key cultural questions and themes;
6. tourism as a process of cultural interaction;
7. tourism as a type of ethnic relations;
8. tourism as a form of "new colonialism".

The environment-creating ability of production and consumption factors in tourism activity is evaluated from an empirical point of view in quite different conditions. Approaches that take into account the impact of social, cultural, and other aspects of tourism on its organizational management structure are noteworthy in this regard.

"The field of tourism operates by producing products and services and for their consumption. Economic resources in the field of tourism form financial resources, labor force, and scientifically based organizational management structure. These aspects reveal the multi-faceted economic and social consequences of tourism and the economic and social significance at the level of the republic. In the sphere of tourism, there is a system of laws and a circle of interests that regulate the right of use and rules of use between tourists, natural resources, and created historical and cultural resources" [2].

Not enough studies have been conducted regarding the place and role of tourism in sustainable development. However, the growing role of tourism is observed as a type of activity that supports integration processes in sustainable development that does not cause problems for future generations. Tourism has a positive effect on the integration of activities and the development of international economic relations, the joint development of economic activities, as well as institutional development. The fact is that tourism plays a decisive role in the formation of many intergovernmental and non-governmental organizations, as well as associations. Sustainable tourism is an activity that envisages the results of the relevant activity in all aspects (economic, social, and environmental). In other words, as stated in the relevant UN WTO document, sustainable tourism is "tourism that meets the needs of visitors, industry, the environment, and host communities, and fully takes into account the current and future economic, social and environmental consequences of these activities".

Currently, the idea of joint consumption, which has found its way into the most diverse areas of economic activity, is spreading faster in the field of tourism. Under the name of the concept of joint consumption (mainly in various fields of service), the situation of preference for barter and rent is meant instead of owning goods and services. Therefore, the formation of a joint consumption economy is observed in the field of tourism. The issues of the formation and development of a joint

economy in the organization of business and leisure trips are intensively discussed at the international level. In these discussions, new models and technologies of tourism organization are in focus.

As in other areas of the economy, large companies strive to achieve the expected income by exploiting the systems they have created and improved over the years. However, both supporters and opponents of the "joint consumption economy" in the tourism sector understand well that it is impossible to ignore new trends. In addition to the emergence of new demand trends among more and more different groups of travelers, the impact of technological achievements on the impressions of tourists and the opportunities to share those impressions indicate the need to pay serious attention to the illumination of various aspects of the "joint consumption economy" in tourism and conduct research".

The scale and pace of development of modern tourism activity, and investment in its organization, once again confirms that tourism is a powerful factor that has a significant impact on economic development. Modern tourism has an important role in stabilizing the trade balance and forming the state budget [5].

"The socio-economic essence of tourism, its role in the formation and dynamics of the country's economic potential, its special resources, and other economic and population potential is explained. In the economic literature, tourism is viewed as a type of activity, economic field, inter-field complex or market, territorial potential, and also a factor of socio-economic development".

The functions performed by tourism usually include rehabilitation, development, entertainment, health, economic and social functions. Restorative function of tourism - freeing a person from feelings of fatigue and tiredness as a result of the contradictory change of the environment and type of activity; development function - provision of individual (creative and other) development opportunities; entertainment function - provision of active rest, entertainment opportunities, participation in cultural and sports events, acquaintance with local people; the economic function of tourism - meeting the wide variety of tourists' needs; its social function involves raising the standard of living and quality of life of people.

By increasing the range of services, tourism facilitates the opening of new jobs. Suffice it to say that tourism, first of all, provides a combination of scientific and practical activities for the organization and implementation of excursion, resort, and hotel business.

The economic function of tourism forms and develops the relevant service sector based on the basic principles of the development of the field. In international organizations, special attention is paid to terminological clarifications in relation to the economic functions of tourism. For example, the Hague Declaration on Tourism (1989) defines tourism as a service sector created to meet the needs arising from the free movement of people from their place of residence and work.

There are different types of tourism and approaches to classification of tourism by types are quite different. The numerous classification signs, the rapid development, diversification, and expansion of the tourism activity are part of the factors that determine the changes in the classification of tourism.

Tourism is distinguished as domestic and international tourism. In domestic tourism, the local population may not stay more than 24 hours at the resort. The time and place regulations mentioned are of course conditional and can be flexibly adjusted. As a dynamically developing field of the international economy, international tourism has an important role in bringing people, peoples, countries, and civilizations together. The coordination of these processes and, of course, the factor of organization are of decisive importance.

Currently, the development of international cooperation in the field of tourism is actively supported, and the number of international tourism organizations is more than 100. First of all, the World Tourism Organization and the World Federation of Tourism Agencies can be mentioned as those organizations. International Association for Excursion Services and Tours, International Bureau

of Social Tourism, International Tourism Alliance, Association of European Tourism Trade Fairs, Confederation of Latin American Tourism Organizations, Asia-Pacific Tourism Association, etc. should be attributed.

Tourism: classification and activity integration

Purpose, time and demand signs have an important place in the classification of tourism types. In our opinion, in the classification of tourism by type, special attention should be paid to the signs of tourist demand. From this point of view, the opinion of the researchers who propose classification signs in the following composition is of interest: cultural; sports; adventure; congress-exhibition; intense; therapeutic; the village; ecological, and religious. According to the listed signs, the following types of tourism are distinguished.

Cultural tourism activities include the following: familiarization with historical, architectural, cultural monuments, and museums; trips along historical routes; participation in cultural events; participation in educational events and i.a.

Sports tourism is distinguished as active (doing this or that type of sport) and passive (interest in sports). Sports tourism includes the following types of activities: winter sports, water sports, hunting and fishing, etc. Adventure tourism includes adventure sports and adventure travel. Adventure sports include rock climbing, hot air ballooning, water skiing, horseback riding, motorcycling, cycling, parachuting, mountain river boating, etc.

Ethnic or nostalgic tourism is a developing type of tourism. This activity is related to visiting relatives or trips to ancestral lands. At the same time - ethno-cultural tourism - involves visits to places inhabited by small peoples who do not have their own national state or administrative institution. The type of ethnic or nostalgic tourism also includes tribal tourism - the organization of trips to protect one's national values and maintain family ties abroad.

Business tourism refers to trips made with business partners without receiving income from the workplace, at the decision of the head. This type of tourism can be distinguished as business trips, participation in exhibitions and other events, and incentives (sent as a reward). Therapeutic tourism is distinguished as visits to mineral water sources, and places with natural conditions beneficial for the body. Rural tourism is a rural way of life, flora, and fauna in rural areas, local cuisine and i.a. implies familiarity. It is a type of tourism of economic and social importance and is rapidly spreading in most countries of the world [6, p. 373].

In some sources, rural tourism (agritourism) is presented as the main form of ecotourism. Ecological tourism is a type of tourism that has not been touched by human foot and has not been changed by civilization. A part of the income obtained from the organization of this type of tourism is directed to environmental protection. As one of the important types of tourism, recreational tourism is carried out for the purpose of restoring physical and mental strength during the rest period. Of course, this includes participation in entertainment, cultural, and sports events. Types of tourism also include visiting religious (including holy places).

According to the organizational form, tourism can be distinguished as organized and unorganized. In general, the criteria used in the classification of tourism activities include the following; form of organization, purpose of the trip, duration, age category, number of tourists, and sources of financing. By the way, the classification of tourism financing sources is also important. It is from this point of view that commercial and social tourism types are distinguished [7, p. 528].

Tourism has a wide subject area as a scientific direction. Here, in addition to using the achievements of many fields of science, the development of various scientific directions is encouraged. Economics, geography, and humanitarian sciences, including philosophy and sociology, information technologies, ecology, law, psychology, pedagogy, medicine, language, and speech sciences belong to those fields of science.

Thanks to the integration with various fields of science, the development of the following scientific directions was stimulated:

1. thanks to the integration of tourism and economic sciences - the economy of the tourist market, the economy of tourist activity, the marketing of the market of tourist services;
2. thanks to the integration with the science of geography - tourism geography, recreation geography, tourist country studies, tourist regional studies;
3. thanks to the integration with the humanities (philosophy and sociology) - the philosophy of hospitality, the social nature and social importance of tourism;
4. thanks to the integration of information technologies - information technologies in tourism; due to integration with ecological science - use of nature, ecological tourism, ecological safety in tourism; due to integration with legal science - legal regulation of tourism;
5. thanks to the integration with the science of psychology - psychology of tourist behavior, psychological aspects of tourism service;
6. thanks to the integration with medical science - resort medicine, medical-health tourism; thanks to the integration with the sciences of language and speech - sociolinguistics, psycholinguistics, communication theory, and i.a.

Enterprises engaged in the development and expansion of tourism business (commercial tourism) work for profit. Commercial tourism, which occupies a central place in the tourism business, is mainly organized for people with high and middle incomes, while social tourism is organized for war and labor veterans, retirees, disabled people, and young people.

Special attention is currently being paid to the employment, infrastructure and environmental aspects of the tourism economy. In modern times, the development of tourism has a significant positive impact on the life of society and the development of the national economy in various directions.

1. Based on the organization of tourism, new jobs are opened and enterprises are established.
2. The local population has opportunities to earn additional income and profit.
3. There is a greater production demand for local goods. A new market opens.
4. A new infrastructure for tourism development is being formed in the country. Also, all service facilities and utility areas are being modernized.
5. New specialties and technologies related to the development of tourism are emerging.
6. The importance of environmental protection is more correctly understood and substantial work is being done by the society in this direction.
7. The attitude towards the land changes radically in a good way, and care for it increases.
8. Health care at the state level is also being developed on a new quality basis and adapted to world standards.

The tourism economy is a very diverse, complex, and dynamic system. The research and the analysis of the experience carried out so far allow us to reveal the advantages and perspectives of a systematic approach in relation to tourism. The efficiency of the tourism economy, which meets the criteria of integrity, interaction, and interdependence, depends on the characteristics of the relevant business environment.

As it is known, the place visited largely determines the wishes and needs of the tourist. The tourism business, which involves activity in the field of service, production, and sale of products that meet those needs, is taking an increasingly important position in the national economy. So, as already mentioned, tourism plays an important role in balanced regional development by opening new jobs in different regions of the country. Tourism is an industrial activity. The tourism industry, from an institutional point of view, is understood as a system of enterprises related to the material and non-production areas involved in the production, exchange, and consumption of products and services for

tourists, the use of tourism and recreation resources, and the creation of the appropriate material and technical base.

CONCLUSION

The tourism economy, which takes an increasingly important position in the life of society, is a very diverse, complex, and dynamic system. The efficiency of the tourism economy, which meets the criteria of integrity, interaction, and interdependence, depends on the characteristics of the relevant business environment. The employment, infrastructure, and environmental aspects of the tourism economy should be given special attention now. Tourism plays an important role in balanced regional development by creating new jobs in different regions of the country. Tourism as a scientific direction has a wide subject area and deepening research in this direction is an objective necessity in terms of human development and economic efficiency.

Reference list:

1. Fundamentals of tourism. Collective of authors; under the editorship E.L.Pisarevskogo. Moscow, Federal Agency for Tourism, 2014. p. 38.4.
2. Law of the Republic of Azerbaijan on Tourism. Baku city, June 4, 1999, No. 674-IQ.
3. UN Department of Economic and Social Affairs. Statistical department. International recommendations on tourism statistics, 2008. Madrid and New York, ST/ESA/STAT/SER.M/83/Rev.1, p. 167.
4. Definition of Tourism (UNWTO Definition of Tourism) / What Is Tourism? <http://www.tugberkugurlu.com/> 2010.
5. Manila declaration on world tourism. Adopted by the World Tourism Conference held in Manila (Philippines) from September 27 to October 10, 1980.
6. Eric Cohen. (1984). The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings. Annual Review of Sociology. Vol. 10, p. 373.
7. Alirzayev A.Q. (2010). Economy and management of tourism. Baku: "Economics University" Publishing House. p. 528.

A.Q.Qarayeva

*müəllim, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Turizmin inkişafının mövcud vəziyyəti

Xülasə

Məqalədə turizmin müasir inkişaf mühiti xarakterizə olunmuş, onu şərtləndirən amillərə münasibət bildirilmişdir. Çoxşaxəli fəaliyyət sahəsi kimi turizmin inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır. Turizmin dayanıqlı inkişafının nəzəri-metodoloji müddəalarına münasibət bildirilmişdir. Daimi yaşayış yerindən kənardə işgüzar fəaliyyəti istisna etməyən fəal və mədəni istirahətin kütləvi forması kimi turizmin mühityaratma imkanları araşdırılmışdır. Bütün əsas əlamətlər üzrə mövcud təsnifatlar müqayisə edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Fəaliyyət inteqrasiyası və digər amillər hesabına turizm biznesinin bəzi inkişaf imkanları aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: *turizm, turist, turizmə yanaşmalar, turizmin funksiyaları, turizmin növləri, aqroturizm.*

А.Г.Гараева
*преподаватель, Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

Текущее состояние развития туризма

Резюме

В статье описывается современная среда развития туризма и выражается его отношение к факторам, способствующим ему. Обоснована необходимость уточнения теоретических и методологических вопросов развития туризма как многофункциональной сферы деятельности. Изложены теоретико-методологические положения устойчивого развития туризма. Ресурсы туризма были исследованы как массовая форма активного и культурного досуга, что не исключает предпринимательской деятельности за пределами постоянного места жительства. Существующие классификации по всем основным признакам были сопоставлены и обобщены. Некоторые из возможностей для туристического бизнеса были определены путем интеграции действий и других факторов.

Ключевые слова: *туризм, турист, подходы к туризму, функции туризма, виды туризма, агротуризм.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-188-193>

C.A.Zeyniyev
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ceyhunzeyniyev064@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.02.2024

The article was received by editorial board on 07.02.2024

Статья принята к печати 07.02.2024

AZƏRBAYCANIN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFINDA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN ROLU

Xülasə

Məlumdur ki, Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması istiqamətində müvafiq addımlar atır və intensiv fəaliyyət göstərir. Bunun fonunda 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi üçün şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, bu ərazilərdə müasir infrastrukturun yaradılmasına 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur.

Bu yerlərdə elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış və digər zəruri infrastrukturun, o cümlədən mədəniyyət və tarix abidələrinin bərpası və yenidən qurulması, habelə yaşayış evlərinin tikintisi üçün zəruri addımlar atılacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, Dağlıq Qarabağ, xarici investisiyalar, iqtisadi artım, təhlil, azad olunmuş ərazilər.

GİRİŞ

Məqalədə iqtisadiyyatda əldə olunan uğurlar, beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirmələrinin nəticələrinə görə Azərbaycanın reytingi, Dağlıq Qarabağda Azərbaycanla Ermənistan arasında münaqişələrə son qoyulması faktları göstərilir, dağıntıların və dəymiş ziyanın həcmi açıqlanır. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində dəymiş ziyanın miqdarı və strukturu, həlak olan insanlar, mədəni irsin dağıdılması, ekoloji terror, 44 günlük müharibədə parlaq qələbə qazanması haqqında məlumat verir. Bundan əlavə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində faydalı qazıntılar, xammal, enerji və su ehtiyatlarının olması, turizm imkanları sistemləşdirilir.

Qələbədən sonra son bir ildə görülmüş işlərə xüsusi diqqət yetirilməklə, bu regionların iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin xüsusiyyətləri açıqlanmış, davamlı və inklüziv iqtisadi inkişaf, kompleks innovativ infrastrukturların və sahibkarlığın tətbiqi imkanları ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir.

Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan öz siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında tarixi dönüş dövrünü yaşayır. Ölkədə məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın güclənməsinə və müasirləşməsinə öz töhfəsini verdi. Son 18 ildə dinamik inkişafa əsaslanaraq ÜDM-in həcmi üç dəfədən çox artmış, güclü müasir sosial-iqtisadi infrastruktur yaradılmış, müsbət demografik artım şəraitində yoxsulluğun və işsizliyin səviyyəsi xeyli azalmışdır.

Neft Strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi maliyyə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirməyə imkan verdi və ölkə orta-yüksək gəlir səviyyəsinə malik dövlətlər qrupunda öz yerini tutdu. 1995-2021-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 280 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur ki, bunun da yarısı xaricidir. Artan iqtisadi qüdrət ölkənin iri layihələrin təşəbbüsünə və regional iqtisadiyya-

tın lokomotivi olmasına imkan verib, Azərbaycan isə dünyanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaşlardan birinə çevrilib.

Dünya Bankının “Doing Business 2020” hesabatında Azərbaycanın reytingi 191 ölkə arasında 28-ci yerə yüksəlib.

BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasında çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Q.Əliyev qeyd etdi ki, “Azərbaycan dünyanın 12 ölkəsindən biridir və regionunda ilk dövlətdir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirilməsinə dair 3-cü Könüllü Milli Hesabat təqdim edir. 2030-cu il gündəliyi” [2]. Bu hesabatda Azərbaycanın inklüziv və davamlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsində əldə etdiyi irəliləyişlər, COVID-19 pandemiyası və postpandemiya problemi, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması, sağlamlıq, qidalanma, qadınların əmək bazarında iştirakı, təmiz su və sanitariya, enerjinin mövcudluğu, internetə çıxış, nəslə kəsilməkdə olan heyvanların mühafizəsi, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, şəhər və qəsəbələrin mütərəqqi inkişafı [4].

“Dayanıqlı İnkişaf Hesabatı - 2021”də Azərbaycan BMT-yə üzv olan 193 ölkə arasında 55-ci yer, 100 mümkün xaldan 72,4 xal toplayaraq Cənubi Qafqaz ölkələri arasında birinci yeri tutub.

Hesabatda Azərbaycanın düzgün yolda olduğu və “Yoxsulluğa yox” və “Təmiz su və kanalizasiya” bəndləri üzrə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini (DİM) dəstəklədiyi vurğulanır. Ölkədə Yaxşı Sağlamlıq və Rifah, Əlverişli və Təmiz Enerji, Davamlı Şəhərlər və İcmalar, İqlim Fəaliyyəti, Dinc Ədalət və Güclü Təsisatlar və Məqsədlərə çatmaq üçün Tərəfdaşlıqlar üzrə orta inkişaf müşahidə olunub” [1].

Son 10 ildə Azərbaycan İnsan Kapitalı İndeksinə görə dünyanın 103 ölkəsi arasında səhiyyə və təhsilin inkişafında ən böyük irəliləyiş əldə etmiş ilk 10 ölkə sırasına daxil olmuşdur [2].

Bütün bu sosial-iqtisadi nailiyyətlər Qarabağ müharibəsində erməni işğalçısı üzərində parlaq qələbəyə yol açdı.

TƏHLİL

2020-ci ilin noyabrında Azərbaycan və Ermənistan arasında münafişənin başa çatması regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşmasına, ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat və nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinə böyük təkan verir. [3].

Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2021-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında ümumi daxili məhsulun artımı 4,9 faiz, qeyri-neft sektoru isə 5,9 faiz artıb. Adambaşına ÜDM 7148 manat və ya 4205 dollar, nominal ÜDM-in həcmi isə 71,6 milyard manata çatmışdır.

ÜDM-in strukturunda sənayenin 40,8 faizini, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri 10,3 faizini, nəqliyyat və anbar təsərrüfatının 7,1 faizini, tikintinin 5 faizini, kənd və meşə təsərrüfatının, balıqçılığın 6,7 faizini, informasiya və rabitə sektorunun və 1,8%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə obyektləri üzrə - 1,2%, digər sektorlar üzrə -18,2%, idxal və mallar üzrə xalis vergilər -8,9% payına düşüb.

Şübhəsiz qeyd etmək olar ki, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialından istifadə respublikada yuxarıda göstərilən göstəricilərin səviyyəsini xeyli yüksəltməyə imkan verərdi.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa, daha da inkişaf etdirilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin öz doğma yurdlarına qaytarılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər həyata keçirilir.

İndi azad edilmiş ərazilər böyük tikinti meydançasını xatırladır. Bir tərəfdən yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı əsaslar qoyulur, digər tərəfdən isə beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmış müasir layihələr istifadəyə verilir. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, bu regionlarda iqtisadiyyat aşağıdakı altı əsas istiqamət üzrə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı əsasında inkişaf edəcək.

Bu gün işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarında hava limanları, geniş avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsi, “ağıllı şəhərlər” və “ağıllı kəndlər” intensiv və sistemli şəkildə salınır, kənd

təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar becərilir. Məmnuniyyətlə qeyd etmək istərdik ki, rayonda həyata keçirilən ilk iri layihələr 101 km uzunluğunda olan “Əh-Mədbəyli-Füzuli-Şuşa” marşrutu üzrə 4-6 zolaqlı “Qələbə” yolu və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı olmuşdur. Bu infrastrukturlar çox qısa müddətdə, yəni 8 ayda ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğun qurulub. Füzuli hava limanı “Qarabağın dünyaya açılan qapısı” hesab olunur.

Ölkədə neft-qaz sənayesinin müasir inkişafı və bu sahəyə investisiya qoyuluşu müvafiq inkişaf institutlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Həmçinin biznes üçün əlverişli investisiya mühiti, ixtisaslı kadr potensialı, institusional potensial, səmərəli infrastruktur, xammal imkanları və digər amillər neft-qaz sektorunun investisiya cəlbediciliyini şərtləndirir. Lakin bu obyektlərin səfərbər edilməsi, neft-qaz sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsi ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsi və onun uzunömürlülüyünün təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin artan sosial-iqtisadi tələbatı mövcud istehsal güclərindən tam və səmərəli istifadə edilməsindən, UCT (Vahid Gömrük Tarifi) nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqindən və investisiyalar kimi yeniliklərdən asılıdır. Bu baxımdan investisiyaların cəmiyyətin həyatında rolu daha da ağırlaşır.

Artıq keçid dövrünü keçmiş Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran strateji vəzifələrdən biri məhsuldarlıq və səmərəliliklə daha çoxşaxəli, yüksək rəqabət qabiliyyətli, ixrac yönümlü iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsidir.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə qaldırmaq üçün qarşıdakı 15 il ərzində təxminən 20-22 milyard dollar investisiya tələb olunacaq.

Ölkədə iqtisadi inkişaf yalnız xarici investisiya və xarici texnologiya, yeni təşkilati strukturlar və sərt büdcə məhdudiyyətləri ilə mümkündür. Bu şərtlər yerli xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda və bu funksiyalarla həyata keçirildikdə optimal nəticələr verir.

Neft-qaz sektorunda mövcud vəziyyət respublika iqtisadiyyatına və onun tərəqqisinə mühüm təsir göstərir. Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsindən əldə olunan gəlirləri ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına yönəltmək məqsədi ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu öz gələcək inkişafını davam etdirir. Azərbaycanın yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin yaxın gələcəkdə dünyada əsas neft ixracatçısı kimi qalmasına imkan verəcək.

Hazırda ölkə büdcəsinin 55-60%-i neft sənayesinin payına düşür. Bu baxımdan reallıqlar dairəsindən neft strategiyasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun elmi aspekti həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya depozitlərinin iqtisadi səmərəliliyi bir sıra problemlərin həlli ilə təmin edilir. Əlverişli investisiya mühiti yaratmaq və konkret investisiyalara investisiyaları artırmaq lazımdır, yəni. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün müasir standartlara cavab verən üsul və texnologiyalara üstünlük verilməlidir.

İnvestisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi konkret metodologiyaya əsaslanır ki, bu da istehsal həcminə və istehsal xərclərinə əsaslanaraq kapital daxilolmalarının müəyyən edilməsi metoduna əsaslanır. Bu metoda əsasən, kapitala investisiya qoyuluşunun ən yaxşı variantı gələcək müəssisənin illik istehsalının maya dəyərinə qoyulmuş kapitalın məbləğinin standart səmərəlilik əmsalı ilə müəyyən edilirdi [5].

İşğaldan əvvəl azad edilmiş ərazilər üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu ərazilərin kənd təsərrüfatı istehsalı və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür.

Şübhə yoxdur ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən edilmiş strategiyasına uyğun olaraq və Dağlıq Qarabağ üzrə üçtərəfli Sazişin [8] müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq, Ermənistan ordusunu işğal olunmuş ərazilərdən çıxaracaq. Xankəndi, Xocalı şəhərləri və digər ətraf ərazilərdə və bu ərazilərdə üçrəngli dövlət bayrağı dalğalanacaqdır. Bu şəhərlərə dinc həyat qayıdandan sonra AMEA-nın Regional Elmi Mərkəzinin işini bərpa etmək mümkün olacaq.

Elm və təhsil müəssisələrinin sənaye müəssisələrinin potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün Xankəndi şəhərində müasir texnologiyalar parkının daha da yaradılması məqsəduyğundur.

Ağdam, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının sakinlərinin tarixi və milli ənənələrini nəzərə alaraq “Azərxalça” ASC-nin filialının yaradılması, eləcə də ipəkçiliyin inkişafı kiçik və fərdi sahibkarlığın rolunun gücləndirilməsinə kömək edə bilər.

Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarında mineral suların böyük ehtiyatları nəzərə alınaraq geniş çeşiddə bulaq suyunun qablaşdırılması və satışı üzrə sahibkarlıq subyektinin təşkili tövsiyə olunur.

Gələcəkdə biz Füzuli rayonunun Horadiz şəhərində sərhədsiz azad ticarət zonasının təşkilini mümkün hesab edirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur turizmin demək olar ki, bütün növlərinin inkişafı üçün çox əlverişli imkanlara malikdir. Qara və xırdabuynuzlu heyvanların dərilərinin emalı, onlardan paltar, ayaqqabı və digər istehlak mallarının hazırlanması üzrə kiçik və fərdi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi tövsiyə olunur. Dünya şöhrətli Qarabağ atı cinsinin sayının artırılması da fərdi sahibkarların ənənəvi fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmalıdır [6].

Əhalinin bu ərazilərə köçürülməsinin təhlükəsizliyi üçün minalardan təmizləmə ən mühüm amildir. Bu prosesdən sonra kritik yolların bərpası yaşayış məntəqələri ilə digər mühüm obyektlər arasında girişi asanlaşdıracaq. İçməli su təchizatı, kanalizasiya və suvarma sistemlərinin yenidən qurulması prosesi insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına və ev təsərrüfatlarının sonrakı iqtisadi dirçəlişinə öz töhfəsini verəcəkdir. Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, minimum həyat səviyyəsinin təmin edilməsi sonrakı prosesin, yəni ilkin sosial-iqtisadi inkişafın təzahürüdür.

Erkən sosial-iqtisadi inkişafın əhəmiyyəti münafiqşədən sonrakı dövrdə insanların tədricən məskunlaşmasına və onların yardım asılılığından sürətlə azad edilməsinə səbəb olur. Beləliklə, təhsil, səhiyyə və telekommunikasiya obyektlərinin koordinasiya bərpası insanların adaptasiyası prosesini sürətləndirəcək.

NƏTİCƏ

Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan öz siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında tarixi dönüş dövrünü yaşayır. Ölkədə məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın güclənməsinə və müasirləşməsinə öz töhfəsini verdi.

Neft Strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi maliyyə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirməyə imkan verdi və ölkə orta-yüksək gəlir səviyyəsinə malik dövlətlər qrupunda öz yerini tutdu. 1995-2021-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 280 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur ki, bunun da yarısı xaricidir. Artan iqtisadi qüdrət ölkənin iri layihələrin təşəbbüskarına və regional iqtisadiyyatın lokomotivi olmasına imkan verib, Azərbaycan isə dünyanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaşlardan birinə çevrilib.

Sistem təhlili əsasında hesab edirik ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni və müasir sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması aşağıdakı təşkilati, texniki və sosial-iqtisadi üstünlüklərin əldə olunmasına öz töhfəsini verəcək:

- davamlı rəqabət qabiliyyəti çərçivəsində problemlərin və maraqların birgə həlli;
- əmlakdan rəşional istifadə;
- istehsal və xidmət sahələrində bələdiyyələrin rolunun genişləndirilməsi;
- yeni texnikanın, texnologiyanın və İKT-nin tətbiqi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- məqsədli innovasiya layihələrinin birgə həyata keçirilməsi;
- istehsal, enerji və nəqliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi;
- istehsal prosesində və maddi-texniki təchizatda qənaət prinsipinin tətbiqi;
- maliyyə imkanlarının və ixrac potensialının genişləndirilməsi;
- innovasiyaların idarə edilməsinin mütərəqqi üsullarının geniş tətbiqi;

- kənd təsərrüfatı texnologiyası, sanitariya və fitosanitar xidmətlərin kombinasiyasının vahid məkanda və ərazidə həyata keçirilməsi;
- məhsulun istehsalının, emalının və satışının yekun nəticəsi nəzərə alınmaqla əməyin həvəsləndirilməsi;
- bölgələrdə xarici və birgə müəssisələrin, ərazi klasterlərinin, regional biznes assosiasiyalarının, maliyyə-sənaye qruplarının, biznes inkubatorların, startapların və digərlərinin təşkili, o cümlədən qadın sahibkarlığının inkişafı, geniş çeşiddə brend məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi imkanları. və qeyri-kommersiya əməkdaşlığı.

Son illər Azərbaycanın qeyri-neft ixracında qızıl mühüm rol oynayır. Həm dünya bazarlarında qızılın qiymətinin qalxması, həm də bu sahədə çalışan şirkətlərin müasir istehsal texnologiyalarına malik olması onu göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə qızıl yataqlarının işlənilməsi qarşıdakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına mühüm töhfə verəcək.

Azərbaycanın ÜDM-də kənd təsərrüfatı və turizm sektorunun payı az olsa da, bu iki sektor məşgullüğe ciddi təsir göstərən regionlardır. Bu baxımdan əmək qabiliyyətli əhalinin məşgullüğü üçün böyük perspektivlər açılır. Genişmiqyaslı reabilitasiya və yeni infrastrukturun tikintisi tikinti sənayesi üçün yeni üfüqlər açır. Bərpa prosesində əsas diqqət innovativ texnologiyalardan istifadəyə yönəldiləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” Bakı qəzeti “Azərbaycan” 03 fevral 2021-ci il tarixli
2. Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün təsnifatı 2020”, AZS 882: 2020, Bakı, “VCT”, 20, 121 s.
3. Əliyev T.N. (2021). “Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində qabaqcıl idarəçilik əsasında sahibkarlığın inkişafı istiqamətləri”. İqtisadi artım və sosial rifah, I buraxılış, Bakı, səh. 10-19.
4. Xrustalev E.Y., Şramko D.G. (2017). “İnvestisiya siyasəti istiqamətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi” İqtisadi təhlil: nəzəriyyə və təcrübə, T 16. No 9., s.1664-1677.
5. Krasilnikov A.A. (2010). “İnvestisiya fəaliyyətinin təhlili”. M: Kitab laboratoriyası, 48 s.
6. Mekhovov R.T. (2012). “İnvestisiyalar və onların iqtisadiyyatda rolu”. M.: Kitab laboratoriyası, 95 s.

J.A.Zeyniyev

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The role of foreign investment in the development of the social and economic infrastructure of the liberated territories of Azerbaijan

Abstract

It is known that the government of Azerbaijan has taken necessary steps for the restoration and reconstruction of the lands freed from occupation, and intensive activities have been carried out. In this context, the allocation of 2.2 billion manats from the state budget of 2021 is kept for the provision of large amounts of grants to lands free from occupation and the provision of modern infrastructure in these areas. lands.

This place provides important infrastructure and historical facilities like electricity, natural gas, water, agriculture, roads, education, history, civilization, life and civilization. Necessary measures will be taken for recovery.

Key words: Azerbaijan's economy, Nagorno-Karabakh, foreign investments, economic growth, analysis, liberated territories.

Дж.А.Зейниев
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Роль иностранных инвестиций в развитии социально-экономической инфраструктуры освобожденных территорий Азербайджана

Резюме

Известно, что правительство Азербайджана предприняло необходимые шаги по восстановлению и реконструкции земель, освобожденных от оккупации, велась интенсивная деятельность. В этом контексте из госбюджета 2021 года сохранено выделение 2,2 миллиарда манатов на предоставление крупных сумм грантов на свободные от оккупации земли и обеспечение современной инфраструктуры на этих территориях. земли.

Это место обеспечивает важную инфраструктуру и исторические объекты, такие как электричество, природный газ, вода, сельское хозяйство, дороги, образование, история, цивилизация, жизнь и цивилизация. Будут приняты необходимые меры для восстановления.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, Нагорный Карабах, иностранные инвестиции, экономический рост, анализ, освобожденные территории.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-194-200>

O.O.Şirinzadə
PhD, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0003-0597-8887
sirinzadeorxan@gmail.com
F.N.Bayramova
magistrant, UNEC
faridabayramova10@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 03.02.2024

The article was received by editorial board on 03.02.2024

Статья принята к печати 03.02.2024

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON KOMMERSİYANIN İNKİŞAFI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Son dövrlərdə dünyada texnologiyanın sürətlə yayılması insanların həyatına elektron anlayışlar daxil etməyə başladı. Elektron kitablar, elektron dərsliklər, e-hökumət, elektron kommersiya və.s. Elektron kommersiya da bu anlayışlardan biridir. Elektron kommersiya - elektron mühitdə hər növ mal və xidmətin alış və satış mübadiləsidir. Sadə bir anlayışı olsa da elektron kommersiya öz daxilində internet dünyasında reklam anlayışını, onlayn pul köçürmələrini, təchizat zəncirinin idarə edilməsini, data analizi kimi anlayışları da özündə gətirdi. Dünyada və Azərbaycanda elektron kommersiyanın inkişafına təkan verən hadisə COVID 19 pandemiyası oldu və pandemiyadan sonra istehlakçı davranışları dəyişdi, artıq istehlakçılar elektron kommersiya ilə daha yaxından tanış oldular.

Açar sözlər: *pandemiya, texnologiya, istehlakçı.*

GİRİŞ

Elektron kommersiyanı önəmli edən ünsürlərdən biri ənənəvi ortamda həftələrlə baş verən hadisəni elektron ortamda saniyələrlə həyata keçirilməsidir. Nümunə olaraq bir ölkədən məhsul almaq istəyən istehlakçılar yalnız səyahət zamanı həmin məhsula sahib ola bilməsini göstərmək olar. Lakin elektron kommersiya ilə artıq dəqiqələr ərzində bu prosesi etmək mümkündür (Uyğur, 2017).

Dünyanın qloballaşması ilə birlikdə informasiya müdalisəsi, ticarət üçün maneələrin ortadan qalxdı və nəticə olaraq ənənəvi ticarət öz yerini elektron ticarətə verməyə başladı. Araşdırmalar onu göstərir ki, normalda 10 il çəkən brendinq prosesi elektron kommersiya sayəsində 2 ilə enmişdir. Hal-hazırda dünyanın istənilən yerində satış fəaliyyətləri internet üzərindən edən və e-ticarətlə məşğul olan şirkətlərin sayı artır. Buna misal olaraq “Ebay”, “Amazon”, “Walmart” kimi şirkətləri göstərə bilərik. Dünyada bu gün “Dünyanın ən yaxşı 500 şirkətlər” siyahısında bir neçə il əvvəl yaranmış e-ticarət markalarının da adları yer almaqdadır (Aliyeva, 2017).

ƏSAS HİSSƏ

İlk olaraq, elektron kommersiyanın tarixini araşdırsaq daha çox Amerika Birləşmiş Ştatları aparıcı rol oynadığını görürük. Telefon və ya televizor vasitəsi ilə edilən kataloq satışı da elektron kommersiyanın tarixidir. Lakin bu elektron kommersiya növü effektiv olmamışdır. Səbəbi isə internetin hər kəs üçün əlçatan vasitə olmaması idi. 1995-ci ildən sonra elektron kommersiya yavaş-yavaş populyarlaşmağa başlamışdır. Bu tarixdən əvvəldə isə elektron kommersiya yalnız şirkət

daxilində “intranet” adı verilən və ya “extranet” adı verilən şirkətlərarası şəbəkələr adlanırdı. Bu üsul üçüncü şəxslərə bağlı üsul idi. 1980-ci ildə isə elektron poçt texnologiyaları istifadə edilməyə başladı. Sənədlər göndərilən zaman isə elektron poçt vasitəsilə göndərilməyə başladı. Belə olduğu zaman əlavə insan faktoruna ehtiyac qalmamışdır. Elektron kommersionun inkişafında əsas faktorlar bunlardır: dünyada ticarətin globalaşması, nəqliyyatın istifadəsinin asanlaşması, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaxşılaşması, sənayeləşmiş ölkələrin bilgi və texnologiyadan düzgün istifadə edilməsidir.

Elektron kommersion növləri

Elektron kommersionu 2 qrupa ayırmaq mümkündür. Dolayı və birbaşa

Dolayı elektron kommersionda ənənəvi faktor da rol oynayır. Misal olaraq, elektron ortamda hər hansı bir məhsul və xidməti satın alaraq kuryer vasitəsi ilə çatdırılmadır (Özel, 2013). Birbaşa elektron kommersionda isə dolayı üsuldan fərqli olaraq ənənəvi faktor rol oynamır. Misal olaraq, dünyaca məşhur olan Netflix, Spotify kimi platformalarda ödəniş edib yalnız elektron formada filmə baxıb, musiqi dinləyə bilərsiniz. Dolayı elektron kommersionun növləri isə aşağıdakılardır:

- B2B - Business to business
- B2C - Business to company
- C2C - Consumer to consumer
- B2G - Business to Government
- C2G - Company to Government

B2B

Daha sadə dildə desək, elektron kommersionun şirkətlər arasında edilməsidir. B2C (biznesdən müştəriyə) bazarından daha geniş bazar payına sahibdir. Ənənəvi ticarətdən fərqi ondadır ki, toptan və pərakəndə satıcılar bir-biriləri ilə internet ortamında əlaqə qurub ticarət edə bilər. Bu elektron kommersion növünə dünyanın ən böyük B2B elektron kommersion növünə aid olan “Alibaba” şirkətini nümunə gətirmək olar. Biznes qurmaq istəyən pərakəndə satıcılar alibaba saytındakı toptan satıcılarla sayt üzərindən bütün ticarət əlaqələrini qura bilər. Pərakəndə satıcıların elektron ortamda sifariş vermələri malın istehsalı, satışı, sığortası, çatdırılması və satış sonrası əməliyyatlar daxildir.

B2C

İstehlakçı yönümlü elektron kommersion növüdür. Mal və xidmətlərin təklif olduğu ehtiyacların ödənilməsi üçün istehlakçıların ticarət edə biləcəyi ortamdır. Daha az bazar payına sahibdir. Bunun da ən böyük səbəbi isə istehlakçıların güvənlik sistemlərinə qarşı güvənsiz olmalarıdır.

Cədvəl 1

Elektron kommersionun B2C-nin istehlakçı və mağazalar üçün faydaları

İstehlakçı	Mağaza
<ul style="list-style-type: none">• 7/24 əlaqədə olmaq imkanı• Sürətli çatdırılma üsulunun olması• Məkan fərq etmədən alışveriş etmək• Satıcı təzyiqinin olmaması• Alışılmış mağazadan başqa mağazaya keçmək imkanının daha rahat olması• Geniş mal və ya xidmət çeşidliliyinin olması• Müqayisə etmək daha asandır.	<ul style="list-style-type: none">• Satışların daha da artması• İstehlakçılar online və ya offline alışveriş etsələr də SEO metodundan istifadə edərək mağazanı axtara bilərlər.• Coğrafi sərhədləri aşib dünya üzərindən bir çox ölkələrə satış edə bilərlər.• Elektron kommersion saytlarını yaratmaq üçün maliyyətlərin ucuzlaşması• Kiçik müəssisə olsa da böyük müəssisələrlə rəqabət etmək imkanı daha asandır.• Bütün dünyada e-ticarət artmaqdadır. Böhran zamanı e-ticarət daha da artmaqdadır

(İyiler, 2015)

C2C

İstehlakçıların sahib olduğu malları digər istehlakçılara online platformalarda sata bildiyi ticarət növünə C2C deyilir. Dünyada bu üsulla satış edə bilən ən məşhur elektron kommersion platforması "Ebay"dir. Azərbaycanda da bu ticarət növü geniş yayılmışdır və "Lalafo", "tap.az", "ünvan.az" kimi satış platformaları buna misaldır. Lakin dələduzluqlar, fishing üsulu C2C ticarət üsulunda geniş yayılmışdır (Yılmaz, 2020).

B2G

Bu elektron kommersion növü dövlət ilə şirkətlər arasında baş verir. Şirkətlərin dövlətə qarşı vergi, gömrük rüsumları kimi öhdəlikləri vardır və öhdəliklərin elektron sistemdə izlənməsi elektron kommersion növüdür. Ölkəmizdə vergi borclarını, cərimələri elektron sistemdə izləmək mümkündür. Ölkəmizdən nümunə gətirsək "stat.gov.az", "e-taxes.gov" kimi dövlət saytları şirkətlərin işini elektronlaşdıraraq daha da asanlaşdırmışdır. B2G elektron ticarət sistemində müəssisələr satıcı olduğu halda, hökumətlər alıcıdır. Mövcud elektron ticarət sistemdəki dövlət strukturunun dinamikası, müəssisələr tamamilə virtual şəbəkə sistemi əsasında əlaqə yaradır və öz əməliyyatlarını buna uyğun həyata keçirir (Toprak, 2014).

C2G

Bu ticarət növü istehlakçı ilə dövlətin arasında texnoloji bağlantıların olmasıdır. Hökumətlər öz xidmətlərini istehlakçılara satarlar. Bu ticarət növünün ən yaxşı nümunəsi elektron hökumət portalıdır. Elektron hökumət portalı ənənəvi vasitələrdən ən əsas fərqi ondadır ki, 7/24 xidmətdən yararlanıla bilərsiniz. C2G ticarət növü, B2B ticarət növündən sonra ən əsas bazar payına sahibdir və inkişaf prosesindədir (Söylər, 2023). Cərimələr, avtomobil sığortaları, vergilər, gömrük ödənişlərini elektron hökumət portalında ödəmək mümkündür. Müraciətlərlə elektron şəkildə bürokratik maneələri də aşmaq mümkündür. Elektron ortamda dövlət xidməti nə qədər çox təqdim edilərsə, potensial təkmilləşdirmə də bir o qədər çox olar.

Azərbaycanda Elektron Kommersionın İnkişafı Və Perspektivləri

Hal-hazırda Azərbaycanda ənənəvi neft sektoru kimi qeyri-neft sektorunun da inkişafı davam edir bununla bərabər isə informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə qeyri-neft sektoru da inkişaf edir. və qurulması "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası 2011-ci ildə qəbul edilmiş "gələcək üçün" müxtəlif vəzifələri ehtiva edir, bunlar arasında aşağıdakıları sadalaya bilərik:

- informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi; bilik iqtisadiyyatının yaradılması; dövlət və yerli hökumət strukturlarında İKT tətbiqlərinin həyata keçirilməsi,

- e-xidmətlər; Milli Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin yaradılması və sürətləndirilməsi üçün fəaliyyət;

- icma üzvlərinin İKT məhsulları və xidmətlərinə olan ehtiyaclarını tam şəkildə təmin etmək;

- ixrac yönümlü və rəqabətqabiliyyətli İKT potensialının gücləndirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 10 may tarixli "Elektron ticarət haqqında" qərar qəbul olunub. Bütün hüquq və öhdəliklər, o cümlədən öhdəliklər elektron ticarətlə bağlı tərəflərin məsuliyyəti bu qanunla tənzimlənir amma bəzi çatışmazlıq səbəbləri ilə Azərbaycanda 2008-ci ildə onlayn ödəniş sisteminin tətbiqi ilə bu sahədə ilk addımlar atılıb. Elektron ticarətin yayılması, elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı da onlardan biridir. "Elektron Hökumət" Dövlət Proqramı. "SilverKey Azerbaijan" 2 dekabr 2008-ci il ölkədə ilk onlayn ödəniş sistemi olan "GoldenPay"-i yaradıb. Visa və MasterCard-dan xüsusi lisenziyalar aldı və şirkətlərin istifadəsinə verdi. Araşdırmalara əsasən, vətəndaşlar avtomobil, mobil telefonlar, geyimlər, kosmetika və zərgərlik məhsulları sifarişinə üstünlük verir. Onlayn satış qiymətləri də mağazalardakı adi qiymətlərdən xeyli aşağıdır. Onlayn alış-verişin bir çox üstünlükləri var, o cümlədən vaxta və pula qənaət, geniş çeşid seçimləri, rahatlıq və sadələşdirilmiş alış proseduru buna daxildir.

Araşdırmalar onu göstəri ki, elektron kommersiya ənənəvi bazarın nümayəndələri ilə rəqabət apara bilmir buna səbəb ənənəvi ticarətçilərin döviyyələri çox və reklam kampaniyaları güclüdür.

Elektron ticarətlə məşğul olmaq istəyənlər üçün dövlətin xüsusi dəstəyi olmalıdır. Digər tərəfdən banklar elektron ticarətlə məşğul olmaq istəyən sahibkarlara daha aşağı faizlə kreditlər verməli, onlara müəyyən güzəştlər etməlidir. Elektron kommersiyanın istifadəsinin genişləndirilməsi məqsədi ilə bir çox ölkələrdə elektron ticarətlə məşğul olanlara vergi güzəştləri tətbiq edilir.

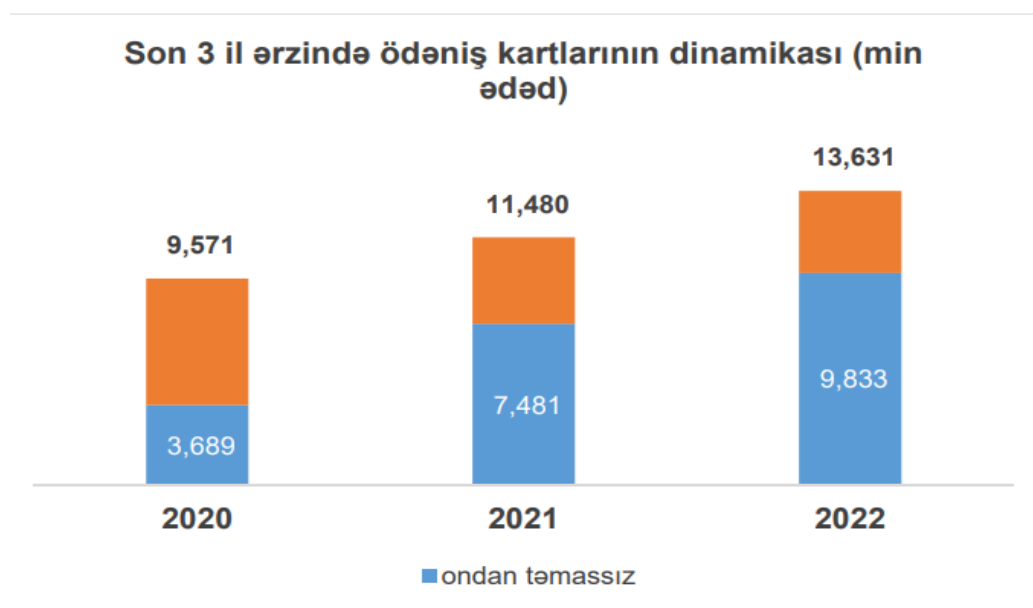
2020-ci ilin yanvar-mart aylarında elektron ticarətdə 10,1 milyon manatlıq məhsul satılıb. Bu, 2016-cı ilin yanvar ayı ilə müqayisədə müqayisəli qiymətlərlə 1,7 dəfə çoxdur. Lakin ekspertlərin fikrincə, Azərbaycanda elektron ticarət cəmi 4% təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ticarətin 80% ABŞ-da və Avropada 60% elektron şəkildə edilir.

Dövlət büdcəsi, Azərbaycan hökuməti bunun inkişafında bilavasitə maraqlı olmalıdır. Statistika görə, Azərbaycanda internet istifadəçilərinin ən böyük qrupu 7-24 yaş arasındadır və əksəriyyəti əmək qabiliyyətli əhaliyə aid olmayan yeniyetmələr və tələbələrdir. Diqqət çəkən başqa bir fakt isə odur ki, 64 yaşdan yuxarı əhali internet istifadəçisi deyil (yalnız 0,1%) (Hajiyeva, 2021).

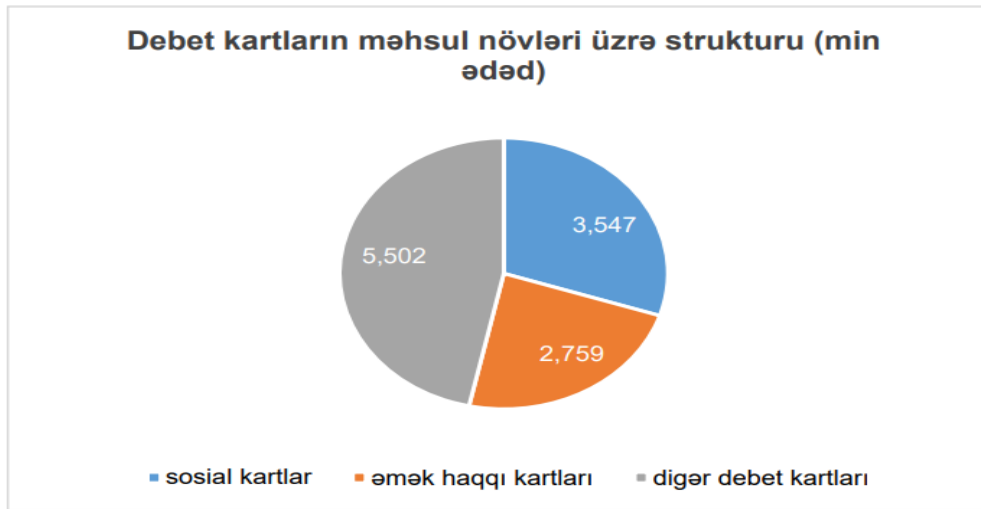
Qiymətləndirmə göstərir ki, xarici e-ticarət resurslarından alışların həcmi dəfələrlə çoxdur. Bunun əsas səbəbi geniş məhsul çeşidi olması və daha aşağı qiymətlərdir. Yerli elektron ticarət saytları olsa da, beynəlxalq e-ticarət platformalarının döviyyəsi daha çox aşağıdır və mal satışından daha çox xidmət göstərən saytlar. Sığorta təmin edən xidmət şirkətləri, yeməklərin çatdırılması, kuryer xidmətləri, səyahət və s. daha populyardır.

Hazırda Azərbaycanda elektron kommersiya inkişaf mərhələsindədir lakin digər ölkələrə nəzərən inkişaf aşağı səviyyədədir. Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı üçün ödəniş kartlarının rolu böyükdür. Son 3 ilin statistikasına baxdığımız zaman ödəniş kartlarının sayı artmaqdadır. Ödəniş kartlarının sayının artması o deməkdir ki, Azərbaycanda elektron kommersiya da inkişaf mərhələsindədir. 01.01.2023 tarixində olan statistika əsasən ödəniş kartları 13.6 milyon ədəd olmuşdur və 2021 ilinə baxdığımız zaman isə 11.4 milyon ədəd olmuşdur. Bu da o deməkdir ki, 19% artmışdır. (bankı, 2022)

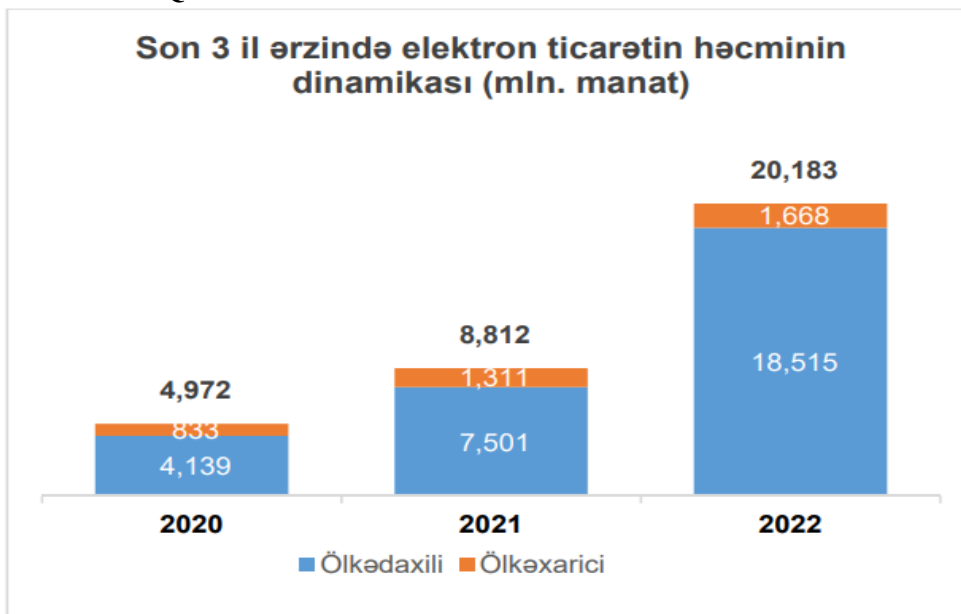
Qrafik 1. Son 3 il ərzində ödəniş kartlarının dinamikası



Qrafik 2 .2020-2021 illərində Azərbaycanda istifadə olunan ödəniş kartları



Qrafik 3. 2020-2022 illərdə elektron ticarət dinamikası



Ölkədə ödəniş kartları ilə həyata keçirilən nağdsız ödənişlərin əksəriyyətini elektron ticarət təşkil edir. 2021-ci ildə ümumi olaraq 8812 milyon manat olmuşdur lakin 01.01.2023 tarixində isə bu rəqəm artaraq 20183 milyon manat olmuşdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda elektron kommersionun inkişaf etməsi çox önəmlidir və buna görə addımlar atılmalıdır. Dövlətin etməli olduğu əsas addımlardan biri; inzibati icra hakimiyyəti orqanları və xidmət funksiyalarını yerinə yetirərəkən e-hökumətin verdiyi imkanlar istifadə etməli və inkişaf etdirməlidir. Əhəlinin qeydiyyatı, vergi qoyma, ödəmə və dövlətin mal və xidmət alarkən elektron ticarətdən istifadə etməsi də vacibdir.

- Elektron kommersion qlobal bir mövzu olduğu üçün həyata keçirilən bütün tətbiqlər standartlara uyğun olmalıdır. Bu mövzuda tələsilməməlidir
- Dövlət özəl sektorla bu barədə güclü əməkdaşlıq etməlidir.

- Kağız hökumətdən elektron hökumətə keçid üçün addımlar atılmalıdır. Misal olaraq, illər öncə vergi hesabatları kağız formasında verilirdisə indi isə e-taxes.gov.az saytı vasitəsilə elektron formada vermək mümkündür.
- Reallaşması mümkün olan addımlar atıldığı zaman çalışmaq lazımdır ki, istifadəçilərin təhlükəsizliliyi təmin edilməlidir.
- Bu inkişaf proqramlarında infrastrukturu inkişaf etdirmək və dövlət qurumlarını adekvat büdcələrlə təmin etmək.
- İstifadəçilərə qarşı kiberhücumlar, istifadəçi məlumatlarının və ödəniş kartı məlumatlarının oğurlanmasının qarşısını almaq üçün addımlar atmaq lazımdır.
- Qanun və qərarlarda e-ticarət və ticarətlə bağlı ifadələrin anlaşılması baxımından yenilənməsi lazımdır.
- Elektron ticarətin inkişafı üçün hökumət bu sektora vergi güzəştləri, vergi endirimləri və müxtəlif güzəştlər verəcək.
- Rəqəmsallaşan dünyada hökumətin və istifadəçilərin rahatlığı Azərbaycandadır
- Xidmətlərə asan çıxışı təmin etmək üçün elektron ticarət inkişaf etməlidir. Sektorun inkişafı üçün
- Dövlət qurumları və təşkilatları birlikdə və koordinasiya işləməlidir.
- Sektorun inkişafı üçün Azərbaycan dövlətinin qanun və sərəncamları beynəlxalq qanunlara uyğunlaşdırmaq lazımdır. Məsələn, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi baxımından 19 sentyabr 1994-cü il 2005-ci ildə verilmiş və sonuncu dəfə 10 iyun 2005-ci ildə düzəliş edilmiş "İstehlakçı Hüquqları". "Müdafiə haqqında" qanunda dəyişikliklər edilərək yenilənməyə ehtiyac var (Suleymanov, 2011).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aliyeva B. (2017). Elektronik Ticaret: Dünyadaki Gelişmeler ve Azerbaycan Açısından Bir Değerlendirme . Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi.
2. Bankı A.R. (2022). <https://uploads.cbar.az/assets/14b9d83d84bb035f6f062044e.pdf>.
3. Hajiyeva L. (2021). The prospects and problems of e-commerce in Azerbaijan in the context of globalization . Globalization and its Socio-Economic Consequences 2020.
4. <https://uploads.cbar.az/assets/14b9d83d84bb035f6f062044e.pdf>. (2022). 2022 Rəqəmsal ödənişlər icmalı. Bakı: AZərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.
5. İyiler Z. (2015). E-ticaret. İstanbul Sanayi odası.
6. Özel D.H. (2013). E-ticaret ve türkiye'nin bilgi toplumundaki yeri. akademik bakış dergisi sayı. 38, 4.
7. Söylər S. (2023). Gönüllü sade tüketim tarzının e-ticaretsatın alma davranışına etkisinde e-ticarete kullanılan satış artırma çabalarının aracılık rolü. t.c.. bolu abant izzet baysal üniversitesi lisansüstü eğitim enstitüsü işletme anabilim dalı, 36..
8. Suleymanov E. (2011). E-Ticaret Ve Azerbaycanda Tetbiqinin Iqtisadi Semereliliyi. Bakı: Qafqaz Universiteti, Maliyyə kafedrası.
9. Toprak N.G. (2014). B2C E-ticaret'in tam rekabet piyasası çerçevesinde değerlendirilmesi: Türkiye. Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi ISSN: 2146-3417.
10. Uyğur S. (2017). Amerika'da ve Türkiye işletmelerinde e-ticaret uygulamalarının karşılaştırılması. azerbaycan cumhuriyeti eğitim bakanlığı Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi.
11. Yılmaz Ö.T. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye'de e-ticaret ve e-ihracat. Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı: 2, Aralık 2020, 37-54.

O.O.Shirinzade

PhD, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0000-0003-0597-8887

F.N.Bayramova
magistrant, UNEC

Development and prospects of electronic commerce in Azerbaijan

Abstract

In recent times, the development of technology worldwide began to include electronic concepts. E-books, e-textbooks, e-government, e-commerce, etc. E-commerce is one of these concepts. To understand e-commerce law, it is first necessary to know the concept of e-commerce. Electronic commerce is the purchase and sale of all types of goods and services in the electronic environment. Although it has a simple idea, e-commerce has brought together concepts such as advertising, online money transfers, supply chain management, and data analysis in the Internet world. The COVID-19 pandemic created an impetus for the e-commerce organization worldwide and Azerbaijan. After the pandemic, consumer behavior has changed, and now consumers are more familiar with e-commerce.

Key words: *technology, consumer, pandemic.*

О.О.Щиринзаде

PhD, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ф.Н.Байрамова
магистрант, UNEC

Развитие и перспективы электронной коммерции в Азербайджане

Резюме

В последнее время развитие технологий во всем мире стало включать в себя электронные концепции. Электронные книги, электронные учебники, электронное правительство, электронная коммерция и т. д. Электронная коммерция является одним из этих понятий. Чтобы понять закон об электронной коммерции, сначала необходимо знать концепцию электронной коммерции. Электронная коммерция – это покупка и продажа всех видов товаров и услуг в электронной среде. Несмотря на простую идею, электронная коммерция объединила такие концепции, как реклама, денежные переводы онлайн, управление цепочками поставок и анализ данных в мире Интернета. Пандемия COVID-19 дала толчок развитию организации электронной коммерции во всем мире и в Азербайджане. После пандемии поведение потребителей изменилось и теперь потребители больше знакомы с электронной коммерцией.

Ключевые слова: *технология, потребитель, пандемия.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-201-209>

N.K.İsmayılova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nerminismayılova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.02.2024

The article was received by editorial board on 12.02.2024

Статья принята к печати 12.02.2024

MƏDƏNÇIXARMA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏSRƏFLƏRİN İDARƏ OLUNMASI MODELLƏRİ

Xülasə

Məqalədə idarəetmə uçotunun obyektini kimi xərclərin mahiyyəti və təsnifatından bəhs edilmiş, idarə edilməsi üsulları təsvir edilmişdir. Həmçinin mədənçixarma müəssisələrində xərcləri yaradan amillərə toxunulmuş, xərclərin idarə olunmasından bəhs edilmişdir. Mühəsibat uçotu, nəzarət və məsrəflərin təhlili əsasında operativ qərarların qəbul edilməsi müəssisələrin daha səmərəli işləməsinə şərait yaradır, ona görə də təsərrüfat subyektlərinin xərclərinin idarə edilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Bu problemi həll etməyin yollarından biri xərclərin müəyyən edilməsi və idarə olunmasının yeni üsullarından istifadənin artırılmasıdır.

Açar sözlər: xərclərin idarə olunması, idarəetmə uçotu, mədən və emal müəssisələri, istehsal məsrəflərinin uçotu.

GİRİŞ

Mədən əməliyyatları maşın, əmək və texnologiyaya əhəmiyyətli investisiyaları əhatə edir. Effektiv xərc idarəetmə modelləri resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa kömək edir, hər bir elementin ümumi məhsuldarlığa effektiv töhfə verməsini təmin edir. Bu, uzunmüddətli perspektivdə gəlirliliyi və davamlılığı qorumaq üçün çox vacibdir.

Mədən sənayesi tez-tez əmtəə qiymətlərindəki dalğalanmalara həssasdır və bu, mənfəət marjasına təsir edə bilər. Effektiv xərc idarəetmə modelləri mədənçixarma institutlarına qiymət dəyişkənliyindən keçməyə imkan verir, bazardakı qeyri-müəyyənlik dövrlərində rəqabətə davamlı və maliyyə cəhətdən möhkəm qalmağa kömək edir.

Mədənçixarma müəssisələrində məsrəflərin idarə edilməsi modelləri aktualdır, çünki onlar sənayeyə xas olan çətinlikləri və mürəkkəbliyi həll etmək üçün sistemli yanaşma təmin edir. Onlar təşkilatlara məlumatlı qərarlar qəbul etməyə, əməliyyat səmərəliliyini artırmağa və sürətlə inkişaf edən və çətin mühitdə uzunmüddətli davamlılığı təmin etməyə imkan verir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifəsi: Tədqiqatın əsas məqsədi sənaye müəssisələrində, xüsusilə də mədənçixarma sektorunda xərclərin idarə olunması üsullarının öyrənilməsidir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş vəzifələr aşağıdakı kimidir:

- idarəetmə uçotunda xərclərin mahiyyətini tədqiq etmək və təsnifatını araşdırmaq;
- xərclərin idarə edilməsi modellərini müəyyən etmək;
- mədənçixarma müəssisələrinin xərclərin idarə edilməsi üsullarını öyrənmək.

Tədqiqatın metodologiyası: Aparılmış tədqiqat işində müqayisəli təhlil, analiz, sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işində mədənçıxarma müəssisələrində xərclər və onların idarə olunması ilə əlaqəli araşdırmaların kifayət qədər olmaması bir sıra məhdudiyyətlərə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və xarici alimlərin tədqiqatları təşkil edir.

İdarəetmə uçotunda xərclər və onların təsnifatı.

Ölkəmizdə inkişaf edən bazar münasibətləri şəraitində müəssisə hüquqi və iqtisadi cəhətdən müstəqilləşmişdir. İstehsal və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün təşkilati idarəetmənin bütün səviyyələrinin məsuliyyəti artmışdır. Təcrübə göstərir ki, mürəkkəb istehsal strukturuna malik sənaye müəssisələri xərcləri optimallaşdırmağa və müsbət maliyyə nəticələrini əldə etməyə, əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə kömək edən vaxtında iqtisadi və maliyyə məlumatlarına ciddi ehtiyac duyurlar.

Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətini və xidmətlərini həyata keçirmək üçün istehsal obyektləri, istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi kimi amillərdən istifadə edirlər. Bununla belə, istehsal amillərinin olması effektiv fəaliyyətə zəmanət vermir və həmişə planlaşdırılmış həcmdə mənfəəti təmin etmir.

Hər bir təsərrüfat subyektinin əsas vəzifəsi bu amillərin idarə edilməsi mexanizmini yaratmaqdır. İstənilən iqtisadi qərarın əsasında sənaye müəssisəsinin fəaliyyəti ilə bağlı məsrəflərin hesablanması, uçotu və nəzarəti yolu ilə mövcud məhdud resurslardan səmərəli istifadə yollarının tapılması dayanır.

İdarəetmə uçotunun əsas məqsədi biznesin idarə edilməsi üzrə səmərəli qərarlar qəbul etmək üçün bütün səviyyələrdə menecerləri lazımi və vaxtında məlumatlarla təmin etməkdir. İstehsal uçotunun inkişafının əsas istiqaməti onun səmərəliliyini, analitikliyini artırmaq, indiki dövrdə və gələcəkdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə diqqət yetirməkdən ibarətdir. Təsədüfi deyil ki, “istehsal uçotu” termini çox vaxt onun mahiyyətini və məqsədlərini daha yaxşı əks etdirən “idarəetmə uçotu” termini ilə əvəz olunur. İdarəetmə uçotunun xarakterik xüsusiyyəti məsrəf uçotunun özünün və onların təhlilinin nəticələrinin və nəticədə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin inteqrasiyasıdır. Beləliklə, daxili uçot sistemi ilk növbədə xərclər haqqında məlumat yaradır.

İdarəetmə uçotunda məsrəflər müəyyən müddət ərzində sahibkarlıq fəaliyyəti prosesində pul ifadəsində ifadə olunan yaşayış və təcəssüm olunmuş əməyin ümumi məsrəfləridir. Məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalının rentabelliyini artırmaq məqsədi ilə xərcləri idarə etmək; qiymətdoyma sahəsində qərarların qəbul edilməsi; alternativ istehsal və ya digər xidmət növlərinin seçilməsi; biznesin inkişafı və ya iflas zamanı xərcləri təsnif etmək lazımdır. Xərc məlumatları idarəetmə qərarlarının qəbulu və təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı demək olar ki, bütün ehtiyacları ödəmək üçün çarpaz təsnif edilir (Илюхина Н. А., 2016: 97).

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, idarəetmə uçotu sistemində xərclərin təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

Cədvəl 1

İdarəetmə uçotu sistemində istehsal xərclərinin təsnifatları

Xərclərin uçotu və idarəedilməsinin məqsəd və vəzifələri	Xərclərin təsnifatının prinsipləri	Təsnifat əlamətləri	Xərclərin təsnifatı
Hazır məhsulların hesablanması və qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan məsrəflər	Təsərrüfat subyektinin ölçüləri; texnologiyanın, avadanlıqların və	-texnoloji prosesə münasibətdə; - müəyyən növ məhsulların	- əsas və fakturalar - birbaşa və dolaylı - cari hesabat dövrünə aid edilən xərclər və gələcək dövrlərə aid edilən xərclər

	istehsalın təşkilinin xüsusiyyətlərini; məhsulların çeşidi; istehsal prosesində rolu	maya dəyərinə daxil edilmə üsuluna görə; -hesabat dövrü ilə əlaqədar; - tərkibinə görə, -mühasibat uçotunun metodologiyası üzrə; -istehsal həcminə görə; -istehsal prosesində funksiyasına görə	- tək elementli və mürəkkəb - elementlər və (və ya) maya dəyəri maddələri üzrə - dəyişənlər (şərti dəyişənlər) - və daimi (şərti daimi) - istehsal, idarəetmə, kommersiya və s.
Təhlil və planlaşdırma üçün əsas olan xərclər	Analitiklik; azaldıcı amillər; hesablamalarda əhəmiyyəti; xərclərin bölüşdürülməsinin mümkünlüyü; ümumi xərclərdə payı	-planlaşdırma mümkün olduqda; -standartlaşdırma mümkün olduqda; -hüquqi əsaslarına görə; -məqsədəuyğunluğa görə	-planlaşdırılmış və planlaşdırılmamış -standartlaşdırılmış və standartlaşdırılmamış - sahiblərin və yalnız sahiblərin xərcləri - məhsuldar və qeyri-məhsuldar (zərər)
Nəzarət və tənzimləmə sistemində istifadə olunan məsrəflər	Məhsul, mənşə yeri üzrə paylanmada etibarlılıq; nəzarət; mühasibat uçotunun əmək intensivliyi	- tənzimləmə mümkün olduqda (nəzarət); -mənşə yerinə görə	- Tənzimlənən və tənzimlənməmiş (nəzarət olunan və nəzarətsiz) - emalatxanalar, sahələr, xərc mərkəzləri üzrə xərclər

Mənbə: Илюхина Н. А., 2016: 98 с.

Bununla əlaqədar nəzərə almaq lazımdır ki, xərclərin təsnifatı qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq onların müxtəlif qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur - planlaşdırma, uçot, maya dəyərinin hesablanması (vahidlər, məhsul qrupları, işlər, xidmətlər), maliyyə-iqtisadi göstəricilərin təhlili, fəaliyyətləri və s.

Bu mürəkkəb problemə bu cür yanaşma gələcəkdə hazır məhsulların istehsalı və satışı üçün maya dəyəri uçotunun qurulması, bitməmiş işlərin qiymətləndirilməsi və maliyyə nəticələrinin hesablanması üçün əsas olacaq, elmi əsaslandırılmış iqtisadi qruplaşmanın işlənilməsinə imkan verəcəkdir. Sənaye müəssisələrinin məsrəflərinin idarəetmə uçotunun təşkilinin nəzərdən keçirilən metodoloji prinsipləri məhsulların və yarımfabrikatların maya dəyərini müəyyən etmək üçün onların qruplaşdırılması, uçotu və təhlili istiqamətlərini müəyyən etmişdir. İstehsal xərclərinin təklif olunan çoxməqsədli təsnifatı istənilən vaxt xarici və daxili istifadəçilərin informasiya ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Mənfəət əldə etmək üçün zəruri şərt istehsalın müəyyən dərəcədə inkişafıdır, məhsulun satışından əldə edilən gəlirin onun istehsalına və satışına çəkilən xərclərdən çox olmasını təmin edir. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, istehsal məsrəflərinin uçotu və hesablanması mühasibat işinin mərkəzi sahələrindən biridir. Təşkilat rəhbərliyi xərclərin hansı bölmələrdə təsnif ediləcəyini və yerlərinin nə qədər təfərrüatlı olacağına özü qərar verir. Bu, əsasən, müəssisənin fəaliyyət sahəsi, məhsulların təyinatı, onların çeşidi, texnoloji prosesin xarakteri və bir sıra digər amillərlə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsində, ilkin məlumatların sistemləşdirilməsində, istehsalın analitik uçotunun qurul-

masında və məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinin hesablanması üsullarında və s. fərqləri müəyyən edir (<https://www.redalyc.org/pdf/564/56444608013.pdf>).

Xərclərin idarəedilməsi metodları.

Uğurlu (və ya uğursuz) bir işin əsas səbəblərindən birinin xərclər olmasına baxmayaraq, məqsədə çatmaq üçün xərclərin layihənin özünün nəticəsi ilə necə əlaqəli olduğunu müəyyən etmək də vacibdir. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti məhsulların istehsalı və satışı ilə bağlı xərclərin idarə edilməsini tələb edir. Sənaye müəssisəsinin mütəxəssisləri mühasibat uçotu və məsrəflərin təhlili əsasında tez bir zamanda qərarlar qəbul etməlidirlər ki, bu da onlara maksimum səmərəliliklə işləməyə imkan verir. Əksər sənaye müəssisələrində məsrəflərin idarə edilməsi prosesi ya ümumiyyətlə həyata keçirilmir, ya da heç bir əsaslandırılmış, tənzimlənmiş üsullar olmadan həyata keçirilir ki, bu da müəssisənin iqtisadi inkişafına zərər verir, onun dinamikliyini və səmərəliliyini aşağı salır. İstehsal məsrəfləri bazar şəraitində istehsalın inkişafında daimi və güclü effektiv amil olduğundan onların səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi vacibdir.

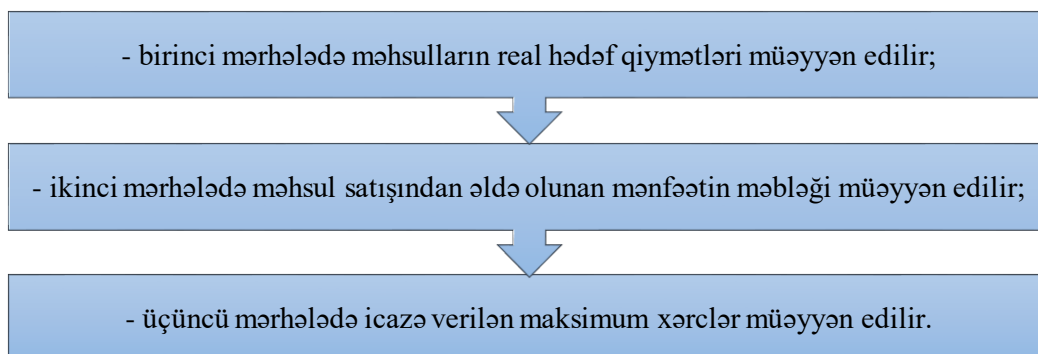
Mövcud məsrəflərin idarə edilməsi sistemləri onların artımına qarşı çıxma və ya məhsuldar olmayan xərcləri azalda bilməyib. Xərclərin idarə edilməsi ilə bağlı ən mühüm tədbirlər sırasında istehsal xərclərinin azaldılması proqramının işlənilib hazırlanması dayanır. Bu, maddi, əmək, enerji və maliyyə xərclərinə qənaət rejiminin tətbiqi deməkdir. Xərclərin idarə edilməsində, yəni onların səviyyəsini planlaşdıranda və tənzimləyəndə müvafiq məlumat tələb olunur. Belə informasiya mənbələri arasında idarəetmə uçotu mühüm yer tutur. Yerli sənaye müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkili dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənir. Hər bir müəssisə texnologiyasının, avadanlıqların, istehsalın və əməyin təşkilinin və məhsul çeşidinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müstəqil olaraq idarəetmə uçotunun təşkili modelini işləyib hazırlayır.

Xərclərin idarə edilməsi məsrəflərin strukturuna və dinamikasına onların azaldılması istiqamətində təsir edən metodlar toplusunu əhatə edir. Bu, müasir iqtisadi şəraitdə çox vacib olan yerli müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli mövqelərinin gücləndirilməsinin səmərəli vasitələrindən biridir. İstehsal məsrəflərinin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması üsulu məhsulun maya dəyərinin müəyyən edilməsini təmin edən sənədləşmənin təşkili və istehsal xərclərinin uçotu üsullarının məcmusudur. Müəyyən bir metodun istifadəsi istehsalın texnologiyasından və təşkilindən asılıdır (<https://www.science.gov/topicpages/m/mining+cost+model.html>).

Yerli sənaye müəssisələrində istifadə olunan əsas üsullara sadə üsul, kəşimə üsulu, sifariş üsulu və normativ metod daxildir (Спивак Н.С., 2019: 4)

Hal-hazırda, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin müəssisələrində qüvvədə olan və getdikcə daha çox istifadə olunan məsrəflərin uçotu sistemlərində xərclərin müəyyən edilməsi və onların idarə edilməsi üçün yeni prosedurlar tətbiq edilir. Maksimum icazə verilən məsrəflərin səviyyəsini müəyyən etmək üçün planlaşdırılmış məsrəf metodundan istifadə edilir. Bu üsul aşağıdakı ardıcılıqla istifadə olunur:

Sxem 1: Məsrəf metodunun mərhələləri



Mənbə: Спивак Н. С., 2019, 8 с.

Planlaşdırılmış məsrəf metodu uzunmüddətli rəqabət strategiyasını mühasibat uçotu sistemi ilə birləşdirməyə imkan verir. Bu, məqsədyönlü xərclərin idarə edilməsinə keçməyə imkan verir. Planlaşdırılan məsrəf metodu təkcə təmiz məsrəfləri deyil, həm də bazar aspektlərini nəzərə alır, ona görə də onu sənaye müəssisəsinin idarə edilməsinin strateji vasitəsi kimi təsnif etmək olar.

Məsrəflərin strukturunda dəyişikliklərin baş verdiyi və məhsulların çeşidinin genişləndiyi, istehsal çevikliyinin yüksəldiyi, yəni istehsalın mürəkkəbləşdiyi hallarda məsrəflərin proses üzrə müəyyən edilməsi metodunun tətbiqi məqsədəuyğundur.

Yuxarıdakı məsrəflərin idarə edilməsi üsullarına əlavə olaraq, digərləri də istifadə olunur. Bunlara məhsulun həyat dövrünün uçotu əsasında məsrəflərin müəyyən edilməsi metodu daxildir ki, bu da məsrəflərə əsaslanan layihələndirmə metodu adlanır (Котенева Е.Н., Краснослободцева Г.К., Фильчакова С.О., 2016: 78).

Nəzərə alınan xərclərin idarə edilməsi üsulları əhəmiyyətli üstünlüklərlə yanaşı, müəyyən çatışmazlıqlara da malikdir. Beləliklə, planlaşdırılan məsrəflər metodu müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif növləri üçün qeyri-bərabər effektivliyə malikdir; proseslərə görə xərclərin müəyyən edilməsi metodunun istifadəsi ənənəvi maya dəyəri sistemlərindən əldə edilə bilməyən əsas məlumatların əldə edilməsinin çətinliyi ilə əlaqələndirilir ki, bu da əlavə xərclər tələb edir.

Xərclərin rasionallığını qiymətləndirmək üçün funksional xərclərin təhlili metodologiyasından istifadə etmək məqsədəuyğundur, ona görə idarəetmə qərarının qəbulu prosesi müəssisənin funksiyaları, habelə bunların həyata keçirilməsi üçün alternativlər arasında seçimdir. Sənaye müəssisəsinin funksiyalarının seçimi cari və ən əsası gələcək səmərəli tələbatı olan məhsulların istehsalının saxlanması və inkişafına yönəldilməlidir. Buna uyğun olaraq, mənfəət əldə etmək potensialına malik olan malları, işləri, xidmətləri vurğulamaq lazımdır

Bundan sonra əsas funksiyaya tabe olan köməkçi funksiyalar sistemi müəyyən edilir. Sənaye müəssisəsinin funksiyalarının faktiki və potensial miqyası onların həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər baxımından qiymətləndirilir.

Gələcəkdə satış və gəlir əldə etmək imkanı meyarına cavab verən müəssisənin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün alternativ variantların təhlili və axtarışı müəssisənin fəaliyyətinin ümumi xərclərini azaltmağa imkan verir. Sənaye müəssisəsinin rentabelliyyətinin artırılması variantlarının təhlili və seçilməsi əsasında xərclərin azaldılması proqramı hazırlanmalıdır (https://www.researchgate.net/publication/283881773_A_cost_management_model_for_economic_sustainability_and_continuos_improvement_of_mining_operations)

Seçilmiş xərclərin azaldılması strategiyasının həyata keçirilməsi xərclərin idarə edilməsi sisteminin özünün müəssisənin idarə edilməsinə, xüsusən də maliyyə menecmentinə funksional dəstək verməyə yönəlmiş metod və vasitələrin xüsusi özünüidarəetmə sistemi olan nəzarətə çevrilməsini tələb edir və məlumatları özündə cəmləşdirir. Əksər mütəxəssislər maliyyə nəzarətini bir sənaye müəssisəsinin maliyyə fəaliyyətində planlaşdırma, nəzarət, əlaqələndirmə, daxili konsaltinq və müəssisənin idarə edilməsinə ümumi məlumat dəstəyinin funksional sistemi kimi başa düşürlər (<https://www.redalyc.org/pdf/564/56444608013.pdf>).

Müəssisə xərclərinə səmərəli nəzarətin tətbiqi ilkin mərhələdə istehsalın və idarəetmənin təşkilatı strukturunun yenidən təşkili ilə bağlı əhəmiyyətli işlərin görülməsini tələb edir. Xərclər üzrə məsuliyyət mərkəzlərinin yaradılmasına və kənarlaşmanın idarə edilməsinə (xərclərin formalaşmasının normativ metoduna əsaslanaraq) ehtiyac var. İstehsalda belə məsuliyyət mərkəzləri istehsal prosesinin mərhələləri, texnoloji proseslər ola bilər.

Xüsusilə çətin iqtisadi şəraitdə olan sənaye müəssisələri üçün xərclərin azaldılması proqramının həyata keçirilməsində xərclərin səviyyəsi və onların hər bir məsuliyyət mərkəzinin gəlirlərinə uyğunluğu haqqında operativ məlumatların verilməsi kimi nəzarət funksiyasının yerinə yetirilməsi vacibdir.

Beləliklə, məsrəflərin kompleks idarə edilməsi sənaye müəssisəsinin əməliyyat səmərəliliyinin və mənfəətinin artımının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xərclərin idarə edilməsi xərclərin strukturuna və dinamikasına təsir edən bütün metodlar kompleksindən istifadə etməlidir, bu halda xarici təcrübədən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Mədənçıxarma müəssisələrində məsrəflərin idarə edilməsi.

Mədən emal zavodları filizlərin yeraltı və ya açıq üsullarla çıxarılması, xammal kimi hazırlanması üçün kompleks istehsal müəssisələridir. İstənilən təsərrüfat subyektinin strukturu mühasibat uçotu sisteminin təşkilatı əsaslarına birbaşa təsir göstərir. Müəssisənin istehsal strukturuna təsir edən amillərə məhsulun xarakteri və onun istehsal texnologiyası, istehsalın miqyası, ixtisas dərəcəsi və digər müəssisələrlə əməkdaşlığı, habelə müəssisə daxilində istehsalın ixtisaslaşma dərəcəsi kimi amillər daxildir. Mədən müəssisələri iş prosesinin strukturunun ən bariz sabitliyi, eyni növ məhsulun istehsalı ilə əlaqədar hər bir iş yerində eyni əməliyyatların təkrarlanması ilə xarakterizə olunan kütləvi istehsal növünə aiddir.

Kütləvi istehsalda, bütün texnoloji proses əməliyyatlarının zaman və məkanda ciddi şəkildə əlaqələndirilmiş icrasını təmin edən axın istehsalı üsulu üstünlük təşkil edir. Mədən sənayesində kimyəvi və fiziki sənaye texnologiyalarından istifadə olunur və bu onunla xarakterizə olunur ki, son məhsul xammalın bir sıra ardıcıl texnoloji mərhələdə emalı nəticəsində əmələ gəlir, bir mərhələdəki məhsullar isə tam və ya qismən növbəti mərhələyə verilir.

Hesablama obyektinin seçimi məhsulların alınması üsulu ilə birbaşa bağlıdır. Mədənçıxarma və emal sənayesində xammal hazır məhsula çevrilməzdən əvvəl bir sıra ardıcıl emal proseslərindən keçir, hər birinin məhsulları (sonuncudan başqa) sonrakı emal üçün yarımfabrikat kimi xidmət edir. Nəticə etibarlı ilə təkcə son məhsulların deyil, həm də sonrakı emala gedən və ya qismən xaricə satılan yarımfabrikatların maya dəyərini hesablanmasına ehtiyac yaranır.

Beləliklə, konsentrat istehlakçılara satıla bilər, bu halda o, hazır məhsuldur, ya da bir sıra ardıcıl texnoloji proseslərdə ondan qranullar alınacağı qranullaşma zavodu üçün yarımfabrikat ola bilər. Əgər məsrəf daşıyıcısı texnoloji proseslərdirsə (partlayış, qazma, süxur kütləsinin qazılması, əzilməsi, zənginləşdirilməsi və s.), onda o, hesablama obyektinə uyğun gəlmir (<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301420715000951>).

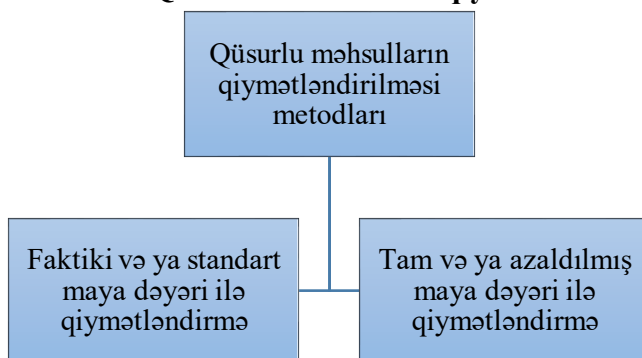
Mədən və emal istehsalında hazır məhsul və yarımfabrikatlar ola bilər. Bu zaman hesablama obyektinə bir neçə məsrəf daşıyıcısı daxildir. Mədən və emal istehsalında məsrəflərin çoxu dolayı xarakter daşıyır, yəni birbaşa olaraq konkret maya dəyəri obyektinə və ya məsrəf daşıyıcısına aid edilə bilməz. Bundan əlavə, mədən hasilatının ümumi məsrəflərində əhəmiyyətli bir payı qaimə məsrəfləri - ümumi iqtisadi olanlar tutur. Bu halda dolayı və qaimə xərclərin bölüşdürülməsi metodunun seçilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tamamlanmayan işlərin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar işlənilib hazırlanarkən məhsulların əldə edilməsi üsulu nəzərə alınmalıdır. Bir sıra dağ-mədən sənayesi müəssisələrində tamamlanmamış istehsal xərcləri yoxdur və ya nəzərə alın bilməz. Mədən və emal müəssisələrində hesabat dövrünün sonunda bitməmiş istehsalat məsrəfləri olur və onların qiymətləndirilməsi metodunun seçilməsi zərurəti yaranır.

Tamamlanmamış istehsalın qiymətləndirilməsi üsulu əsasən seçilmiş məsrəflərin uçotu metodu ilə, həmçinin texnoloji proses zamanı maya dəyərini artım dinamikası, tamamlanmamış istehsalın kəmiyyət sabitlik dərəcəsi və s. ilə müəyyən edilir.

Qüsurlu məhsulların qiymətləndirilməsinə gəldikdə, iki əsas istiqamət var:

Sxem 1: Qüsurlu məhsulların qiymətləndirilmə üsulları



Mənbə: Илюхина Н. А., 2016, 94 с.

Mədənçıxarma istehsalında keyfiyyətə nəzarət mədən mərhələsində və istehsal mərhələsində həyata keçirilir. Mədən prosesi zamanı filizin qarışdırılmasına nəzarət edilir və filizin keyfiyyətsiz əzilməsi aşkar edilir. Əzmə-emal kompleksinin texniki nəzarət şöbəsi keyfiyyətsiz konsentrat istehsalına səbəb ola biləcək texnoloji rejimin pozulması hallarına nəzarət edir. Qüsurlu məhsullar, mədən və emal istehsalının tullantıları çox vaxt tam faktiki və ya azaldılmış maya dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Son nəticədə məsrəflərin uçotu və məsrəflərin hesablanması altsisteminin qurulması zamanı mədənçıxarma müəssisələrinin nəzərdən keçirilən təşkilati-istehsal xüsusiyyətləri nəzərə alınır, bunun nəticəsində konkret məsrəflərin uçotu metodu seçilir və uçot sisteminin təşkilati əsaslarından biridir. Mədənçıxarma və emal sənayesi üçün mühasibat uçotu sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur (Илюхина Н.А., 2016: 90):

– mədən-emal zavodlarına mədən sexləri, karxanalar, köməkçi və xidmət idarələri kompleksi, emal və filiz hazırlama zavodları, yerin təkinin geoloji tədqiqi və faydalı qazıntıların kəşfiyyatı bölmələri və bir sıra başqa elementlər daxildir, bunlar uçot sistemində əks etdirilməlidir. Məsələn, mədən emalatxanası üçün əsas diqqət çıxarılan faydalı qazıntının maya dəyərinə aid edilən məsrəflərin uçotu prosesinin təşkilinə, köməkçi və xidmət şöbələri kompleksi üçün əsas diqqət əlavə məsrəflər və nəticədə hasil edilən faydalı qazıntıların növləri arasında onların bölüşdürülməsi üçün əsasların seçilməsinə yönəldilməlidir;

- mədən və emal kompleksi, bir qayda olaraq, əsas istehsalın, köməkçi və xidmət istehsalının bölmələrini əhatə edir. Bu, xərclərin və maliyyə nəticələrinin ənənəvi olaraq ayrıca əks etdirilməsini müəyyən edir;

– kapitallaşdırılmış məsrəflərin mövcudluğu (mədən və hazırlıq xərcləri, təbii ehtiyatların işlənməsi xərcləri). Bu, xüsusi hesablarda məsrəflərin yığılmasının xüsusiyyətlərini müəyyən edir, onların silinməsi və hasil edilmiş faydalı qazıntıların maya dəyərinə daxil edilməsi mexanizmini işləyib hazırlayır;

– fəaliyyət növü üzrə məsrəflərin uçotunun və hesablanmasının müxtəlif üsullarının tətbiqi. Mədənçıxarma xərclərini əks etdirərkən proses üsulu, hazır məhsulların emalı və istehsalı zamanı mərhələli yarımfabrikat üsulu istifadə olunur.

Son olaraq qeyd edək ki, kəskin bazar tələbləri şəraitində rəqabətə tab gətirmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün xərclərin minimuma endirilməsi və optimallaşdırılması hər bir şirkətin qarşısında duran əsas vəzifədir. Dünya təcrübəsi aydın şəkildə sübut edir ki, xərclərin optimallaşdırılması yüksək gəlir əldə etməyə imkan verir.

Məhsulların istehsalı və satışında xərclərin optimallaşdırılması iki istiqamətdə aparılmalıdır (İsmayılov B.V., 2018: 169 s.):

1. xərclərin minimuma endirilməsi;

2. struktur bölmələr arasında optimal tarazlığın yaradılması zamanı məhsulların əlavə maya dəyərinin azaldılması.

NƏTİCƏ

Beləliklə, apardığımız tədqiqatdan məlum olduğu üzrə xərclərin idarə olunması müvəffəqiyyətli bir müəssisənin idarə edilməsinin vacib aspektidir və onun əhəmiyyəti müxtəlif ölçülərə yayılır. Effektiv xərclərin idarə edilməsi maliyyə sağlamlığının, rəqabət qabiliyyətinin və davamlılığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xərclərin düzgün idarə edilməsi birbaşa şirkətin mənfəətinə təsir edir. Xərclərə nəzarət etməklə müəssisələr gəlirliliyi artırma bilər.

Xərclərin idarə edilməsi büdcə və planlaşdırma prosesinin tərkib hissəsidir. Bu, xərclərin dəqiq proqnozlaşdırılmasına imkan verir, biznesə real maliyyə məqsədləri təyin etməyə və resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə imkan verir. Yaxşı idarə olunan büdcə resurslarının strateji prioritetlər əsasında bölüşdürülməsini təmin edir, həddindən artıq xərclənmənin və ya resurs çatışmazlığının qarşısını alır.

Xüsusilə də son illərdə bazarda artan rəqabət müəssisələrin xərclərini düzgün idarə etməyə sövq edir. Mədəncixarma müəssisələri nümunəsində müəssisələrin xərclərini düzgün idarə etməsi üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

- əvvəlcədən xərcləri planlaşdırmaq;
- əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə xərcləri bölüşdürmək;
- xərcləri izləmək və təsnif etmək üçün mühasibat proqramlarından və ya xərclərin idarə edilməsi alətlərindən istifadə etmək;
- təşkilatın ümumi maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün mütəmadi olaraq maliyyə təhlilləri aparmaq;
- prosesləri avtomatlaşdırmaq, əl səhvlərini azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün texnologiyadan istifadə etmək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılov B.V. (2018). "Strateji menecment", Bakı: "Təhsil", 296 s.
2. Котенева Е.Н., Краснослободцева Г.К., Фильчакова С.О. (2016). "Управление затратами предприятия", М.: Дашков, 224 с.
3. Спивак Н.С. (2019). "Управления затратами на промышленных предприятиях" // "Экономические науки", 8 с.
4. Илюхина Н.А. (2016). "Методология управления затратами промышленного предприятия", Московский экономический журнал № 1, 87-102
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301420715000951>
6. https://www.researchgate.net/publication/283881773_A_cost_management_model_for_economic_sustainability_and_continuous_improvement_of_mining_operations
7. <https://www.redalyc.org/pdf/564/56444608013.pdf>
8. <https://www.science.gov/topicpages/m/mining+cost+model.html>

N.K.İsmayılova
master student, Azerbaijan State Economic University

Abstract

In the article, the essence and classification of costs as an object of management accounting were discussed, and management methods were described. The factors that create costs in mining enterprises were also touched upon, and cost management was discussed. Making operational decisions based on accounting, control and cost analysis enables enterprises to work more efficiently, therefore, the management of costs of economic entities requires special attention. One way to solve this problem is to increase the use of new methods of determining and controlling costs.

Key words: *cost management, management accounting, mining and processing enterprises, production cost accounting.*

Н.К.Исмаилова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Модели управления затратами на горнодобывающих предприятиях

Резюме

В статье рассмотрены сущность и классификация затрат как объекта управленческого учета, а также описаны методы управления. Также были затронуты факторы, создающие затраты на горнодобывающих предприятиях, обсуждено управление затратами. Принятие оперативных решений на основе учета, контроля и анализа затрат позволяет предприятиям работать более эффективно, поэтому управление затратами хозяйствующих субъектов требует особого внимания. Одним из способов решения этой проблемы является более широкое использование новых методов определения и контроля затрат.

Ключевые слова: *управление затратами, управленческий учет, горнодобывающие и перерабатывающие предприятия, учет себестоимости продукции.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-210-219>

L.M.Alızadə
magistrant, Azərbaycan dövlət iqtisad universiteti
lala.alizade.99@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ELEKTRON KOMMERSİYADA FİRMA BİLİNİRLİYİNİN SATIN ALMA NİYYƏTİNƏ TƏSİRİNDƏ HİSS EDİLƏN RİSKİN ROLU: AZƏRBAYCAN ÜZRƏ ARAŞDIRMA

Xülasə

Tədqiqatımız Azərbaycanda elektron ticarət kontekstində brend məlumatlılığının alış niyyətində təsirdə qəbul edilən riskin rolunu araşdırır. Onlayn alış-verişin yüksəlişi istehlakçı davranışını dəyişdirərək, brend məlumatlılığını e-ticarət uğuru üçün kritik bir aspektə çevirdi. Azərbaycanın inkişaf edən rəqəmsal bazarında istehlakçıların riski necə qəbul etdiyini və bunun onların tanınmış brenddən satın almaq niyyətində necə təsir etdiyini başa düşmək e-ticarət biznesi üçün vacibdir. Tədqiqatımız kəmiyyət yanaşmasından istifadə edir, azərbaycanlı istehlakçılarda brend məlumatlılığının onların onlayn alış-veriş niyyətində təsirini ölçmək üçün sorğu aparır, eyni zamanda qəbul edilən riskin moderativ təsirini nəzərə alır. Tapıntılar göstərir ki, marka məlumatlılığı satın alma niyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bununla belə, maliyyə itkisi, məxfiliklə bağlı narahatlıqlar və məhsulun təhrif edilməsi kimi onlayn əməliyyatlarla bağlı qəbul edilən risklər bu əlaqəni mülayimləşdirir. Nəticələr göstərir ki, güclü marka məlumatlılığı alış niyyətlərini artırma bilsə də, qəbul edilən risklərin mövcudluğu bu təsiri azalda bilər. Tədqiqat Azərbaycanın e-ticarət sektorunda effektiv brend idarəçiliyi və risklərin azaldılması strategiyalarının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: elektron ticarət, brend şüurluluğu, alış niyyəti, alınan risk, istehlakçı davranışı.

GİRİŞ

Son illərdə Azərbaycanda internetə girişin və mobil cihazdan istifadənin artması ilə bağlı e-ticarət fəaliyyətlərində əhəmiyyətli artım müşahidə olunub. Rəqəmsal platformalar daha çox yayıldıqca, istehlakçıların brendlərlə əlaqəsini və satın alma qərarlarını dəyişdirirlər. Brend məlumatlılığı konsepsiyası bu kontekstdə getdikcə daha vacib hala gəlir və geniş onlayn bazarda gəzən istehlakçılar üçün bir mayak rolunu oynayır. Brend məlumatlılığı istehlakçıların tanınmasına və qavrayışına və nəticədə onların satın alma davranışına təsir edən brend kapitalının təməl elementini təmsil edir. Bununla belə, e-ticarətin virtual təbiəti istehlakçı baxımından özünəməxsus riskləri də gətirir. Bir çox inkişaf etməkdə olan rəqəmsal bazarlarda olduğu kimi Azərbaycanda da istehlakçılar tez-tez onlayn ödəniş təhlükəsizliyi, məhsulların həqiqiliyi və xidmətin etibarlılığı ilə bağlı narahatlıqlarını bildirirlər. Qəbul edilən bu cür risklər, hətta tanınmış brendlərlə işləyərkən belə, istehlakçıların alış niyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər [1,s.129-139].

Brend məlumatlılığı və qəbul edilən risk arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək Azərbaycan e-ticarət məkanında fəaliyyət göstərən bizneslər üçün vacibdir. İstehlakçı inamını və satın alma ehtimalını artırma bilən daha effektiv marketinq strategiyaları və risklərin idarə edilməsi təcrübələrini inkişaf etdirməyə imkan verir. Strategiya araşdırması brendin tanınması ilə onlayn alış-veriş kontekstində istehlakçılar tərəfindən qəbul edilən potensial risklər arasında mövcud olan nüanslı əlaqəni açmaq məqsədi daşıyan bu dinamikamı tədqiq edir [2,s.345-357].

Azərbaycan onlayn biznes üçün rəqəmsal infrastrukturunu və tənzimləyici çərçivələri inkişaf etdirməyə davam edərkən, bu araşdırma istehlakçıların inamını artırmaq və satışları çoxaltmaq üçün elektron ticarətin necə optimallaşdırıla biləcəyi barədə vaxtında məlumat verir. Yerli konteksti və istehlakçı münasibətlərini araşdıraraq, bu araşdırmanın nəticələri inkişaf etməkdə olan bazarlarda e-ticarət strategiyaları haqqında daha geniş müzakirələrə töhfə vermək məqsədi daşıyır [3,s.56].

Məqalənin məqsədi - Azərbaycanda elektron ticarət kontekstində qəbul edilən riskin firma məlumatlılığı ilə istehlakçıların alış niyyəti arasındakı əlaqəyə təsirini araşdırmaq və anlamaqdır. İstehlakçıların firmanın markası və məhsulları haqqında məlumatlı olması və onların onlayn əməliyyatlarla bağlı risk qavrayışının onların satın alma niyyətinə necə təsir etdiyinə işıq salmaqdır. Onlayn alış-veriş davranışlarının və tendensiyalarının sürətlə dəyişdiyi Azərbaycanın inkişaf edən e-ticarət mənzərəsi üçün xüsusilə aktualdır.

Məqalənin hipotezləri - Tədqiqata rəhbərlik etmək üçün bir neçə fərziyyə təklif olunur:

•**H1:** Daha yüksək firma məlumatlılığı e-ticarətdə istehlakçıların satın alma niyyətinə müsbət təsir göstərir.

•**H2:** Qəbul edilən risk e-ticarətdə istehlakçıların satın alma niyyətinə mənfi təsir göstərir.

•**H3:** Qəbul edilən risk firma məlumatlılığı ilə satınalma niyyəti arasındakı əlaqəni tənzimləyir, beləliklə, qəbul edilən risk artdıqca firma məlumatlılığının satın alma niyyətinə müsbət təsiri zəifləyir.

Məqalənin modeli-Tədqiqatın konseptual modeli üç əsas konstruktun qarşılıqlı təsiri ətrafında qurulub:

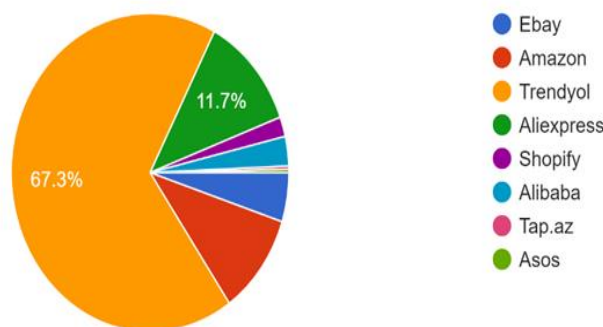
•**Firmanın məlumatlılığı:** Bu, istehlakçıların müəyyən e-ticarət firması və onun təklifləri ilə tanış olma və biliklərə malik olma dərəcəsinə aiddir.

•**Alınan Risk:** Bu, istehlakçıların maliyyə riski, məhsul riski və məxfilik riski də daxil olmaqla onlayn alışla əlaqələndirdiyi potensial mənfi nəticələri əhatə edir.

•**Satınalma Niyyəti:** Bu, istehlakçıların bir e-ticarət firmasından satın alma ehtimalı və ya istəyidir.

Qrafik 1. Ən çox istifadə edilən elektron ticarət göstəricisi

Ən çox istifadə etdiyiniz elektron ticarət platforması hansıdır ?
300 responses



Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

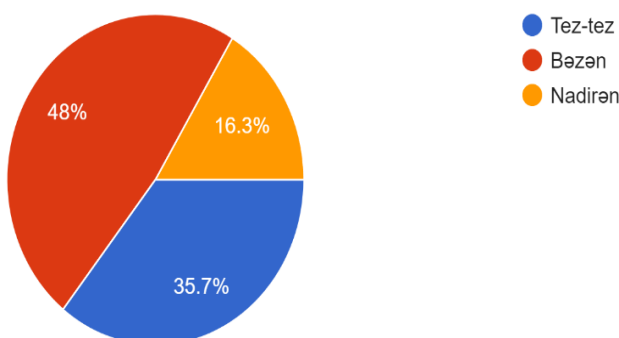
Elektron ticarətlə bağlı sorğu keçirilmişdir. Sorğuda iştirak edən 300 şəxsdən 67,3%-i ən çox trendyol ticarət platformasından istifadə etdiyini, 11,7%-i asos ticarət platformasından, qalanları isə ebay, amazon, aliexpres, tap.az, shopify kimi elektron ticarət platformalarından istifadə etdiklərini qeyd etmişdilər [4,s.98].

Mövzu Azərbaycanın inkişaf edən e-ticarət mənzərəsi kontekstində olan aktuallığını çərçivəyə salmaqla hərtərəfli təhlil üçün zəmin yaradır. İlk təqdimatdan başlayaraq Azərbaycanın elektron ticarət sektorunda brend şüurunun və qəbul edilən riskin istehlakçıların qərar qəbul etmə prosesinə inteqrasiyası daha çox araşdırma tələb edir. Tələb olunan sorğu Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli rəqəmsallaşması və nəticədə istehlakçıların alış-veriş nümunələrinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla xüsusilə aktualdır. Ənənəvi kərpic pərakəndə satış onlayn alış-verişin rahatlığı və əlçatanlığı ilə üzləşdiyinə görə, azərbaycanlı istehlakçının “almaq” düyməsini klikləməsinə nəyin səbəb olduğunu başa düşmək onlayn pərakəndə satıcılar üçün əsas məsələyə çevrilir [5,s.345-367]. Qeyd etmək lazımdır ki, brend məlumatlılığı anlayışı sadəcə tanınmadan kənara çıxır. O, brendin istehlakçının yaddaşında qoyduğu izin keyfiyyətini və dərinliyini əhatə edir, təkcə brendlə əlaqə saxlamağın seçiminə deyil, həm də ona təsir edir. Məhsulların birbaşa fiziki müayinəsinin qeyri-mümkün olduğu e-ticarət kontekstində brend məlumatlılığı məhsulun keyfiyyətinin təminatı və etibarlılığı üçün əvəzedici rol oynaya və potensial olaraq tərəziləri satınalmaya yönəldə bilər [6,s112-130].

Qrafik 2. Elektron ticarətdən istifadə sıklığı

Elektron ticarət platformalarından hansı sıklıqda istifadə edirsiniz ?

300 responses



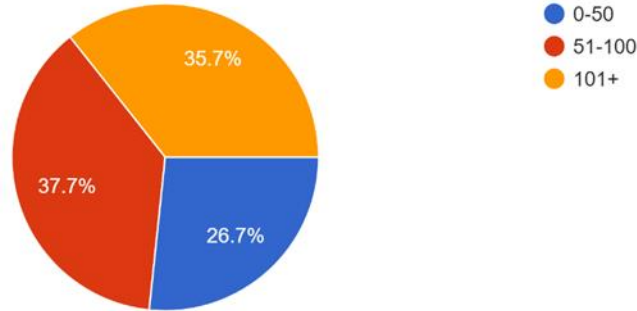
Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

Daha sonar elektron ticarət platformalarından hansı sıklıqda istifadə etdikləri sualı verilmişdir. Sorğuda iştirak edən 300 şəxsdən 48%-i bəzən istifadə etdiklərini, 16,3%-i nadirən istifadə etdiklərini, 35,7%-i isə tez-tez istifadə etdiklərini qeyd etmişdilər. Sorğudanda belə nəticəyə gəlmək olarki, insanlar electron ticarət platformasından bəzən istifadə edirlər [7,s.200-219].

Eyni zamanda, qəbul edilən risk elementi əməliyyat mənzərəsi üzərində böyük görünür. Üz-üzə qarşılıqlı əlaqənin olmadığı bir mühitdə riskin ölçüləri daha qabarıq olur. Bunlara məhsulun performansı ilə bağlı funksional risklər, ödəniş təhlükəsizliyi ilə bağlı maliyyə riskləri və alışın məmnunluğu ilə bağlı psixoloji risklər daxildir. Elektron ticarətin hələ inkişaf mərhələsində olduğu Azərbaycanda bu mülahizələr daha da kritik xarakter alır. İstehlakçıların onlayn tranzaksiyanı tamamlamaqda inam sıçrayışı təkcə rahatlıq məsələsi deyil, həm də inam məsələsidir – söz verildiyi kimi çatdırmaq üçün brendə və platformaya inamdır [8,s.431-450].

Qrafik 3. Elektron ticarətdən aylıq alış-veriş büdcəsi

Elektron ticarət platformalarından aylıq alış-veriş büdcəniz nə qədərdir ?
300 responses



Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

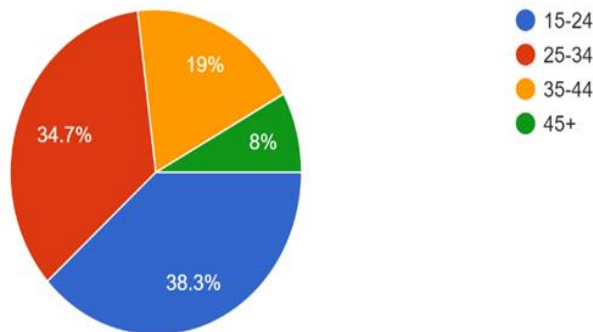
Sorğuda iştirak edən 300 şəxsə, elektron ticarət platformalarından aylıq alış-veriş büdcələrinin nə qədər olduğu soruşulmuşdur. Sorğuda iştirak edənlərdən 37,7%-i 51-100 manat, 35,7%-i 101 manatdan çox, 26,7%-i isə 0-50 manat arası pul xərclədiklərini söyləmişdirlər. Qrafikdəndə görüldüyü kimi insanlar, electron ticarət platformasına aylıq təxminən 51-100 manat arası pul xərcləyirlər [9,s.50-65].

Tədqiqat Azərbaycan istehlakçılarının onlayn alış niyyətlərinə təsir edən bu kritik amilləri araşdırmaq, təhlükəsiz, və etibarlı e-ticarət ekosisteminin böyüməsini gücləndirmək məqsədi daşıyan bizneslər və siyasətçilər üçün dəyərli fikirlər təklif edən tədqiqat üçün əsas yaradır [10,s.45-55]

Azərbaycanın e-ticarət sektorunda brend məlumatlılığı yerli mədəniyyət, iqtisadi amillər və regionun rəqəmsal təkamülündən təsirlənən unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Bir çox azərbaycanlı istehlakçılar üçün brendin reputasiyası təkə tanınmaqdan ibarət deyil; alış-verişin hissiyat təcrübəsinin olmadığı bazarda keyfiyyətin və etibarlılığın təmin olunmasından bəhs edir [11,s.120-135]

Qrafik 4. Sorğuda iştirak edənlərin yaş göstəricisi

Yaşınız ?
300 responses



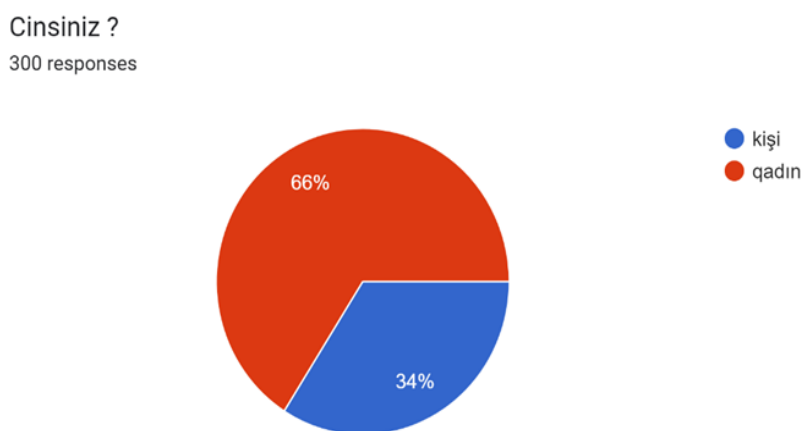
Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

Sorğuda iştirak edənlərdən 34,7%-i 25-34 yaş arası şəxslər, 19%-i 35-44 yaş arası şəxslər, 8%-i 45 yaşdan yuxarı şəxslər, 38,3%- isə 15-24% arası şəxslərdir.

Bend məlumatlılığının istehlakçı inamının əsas sürücüsü kimi necə fəaliyyət göstərdiyini və Azərbaycan bizneslərinin onlayn mühitdə brend varlığını necə qurduğunu və saxlamasını araşdırır. Azərbaycanın rəqəmsal bazarlarında fırıldaqçılıq və məxfilikdən tutmuş icra və satınalma sonrası xidmətə qədər müxtəlif narahatlıqlar olan riskin dərk edilməsi çoxşaxəlidir. Qəbul edilən risk, hətta güclü marka tanınmasına kölgə salaraq, alış üçün maneə kimi çıxış edə bilər. Bu bölmədə Azərbaycan istehlakçılarının internetdə üzləşdiyi risk növləri və bu qavrayışların onların alış-veriş davranışlarını necə formalaşdırdığı araşdırılır. Risk komponentlərini tədqiq etməklə, onların brend məlumatlılığı ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşə bilərik və e-ticarət əməliyyatlarında iştirak etmək üçün ümumi qərara təsir edə bilərik.

Azərbaycanlı istehlakçılar arasında satınalma niyyəti boşluqda baş vermir, lakin brend məlumatlılığının təmin etdiyi təminat və qəbul edilən risklərin yaratdığı tərəddüd arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin məhsuludur. Bu bölmədə istehlakçıların onlayn alış-veriş etmək qərarına gəldikdə bu amilləri necə balanslaşdırdıqları təhlil edilir. İstehlakçı sorğuları və məlumatların təhlilindən istifadə edərək, tədqiqat satın alma davranışındakı nümunələri və tendensiyaları aşkar edir və potensial alıcıların qərarlarını necə ölçdükləri barədə fikir verir. Azərbaycanda e-ticarətin inkişaf etməsi üçün bizneslər təkcə brend məlumatlılığını gücləndirən deyil, həm də qəbul edilən riskləri aradan qaldıran və azaldan strategiyalar qəbul etməlidirlər.

Qrafik 5. Sorğuda iştirak edən şəxslərin cinsiyəti



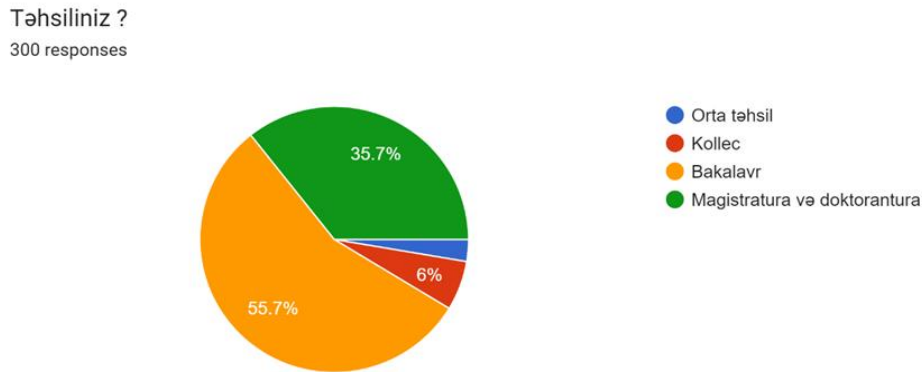
Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

Sorğuda iştirak edən 300 şəxsdən 66%-i qadın, 34%-i isə kişilərdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli və beynəlxalq e-ticarət oyunçuları tərəfindən sosial sübutlardan istifadə etməklə güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsinə qədər uğurlu strategiyaları təsvir edilir, həmçinin şəffaf kommunikasiya və müştəri xidmətlərinin qəbul edilən riskləri azaltmağa və marka etibarını artırmağa necə xidmət edə biləcəyini araşdırır. Müzakirə əvvəlki bölmələrin tapıntılarını birləşdirir, əlaqəli bir hekayə təqdim etmək üçün brend məlumatlılığı, qəbul edilən risk və satınalma niyyəti mövzularını birləşdirir. O, Azərbaycan bazarının unikal aspektlərini kontekstləşdirir, global tendensiyalarla müqayisələr aparır və sektorda artım və təkmilləşmə potensialını müəyyən edir. Əsas orqanın bu hissəsi tədqiqatın nəticələrini başa düşmək və maraqlı tərəflərə aid olan nəticələr çıxarmaq üçün çox vacibdir. Yekun bölmə Azərbaycanda elektron ticarətin gələcəyi üçün onların daha geniş təsirlərini müzakirə etmək, nəticələri ekstrapolyasiya edir. O, tək-

milləşdirilmiş brend şüurunun və azalmış qəbul edilən riskin e-ticarət bazarının böyüməsinə, istehlakçı məmnunluğuna və iqtisadi inkişafa potensial təsirini nəzərdən keçirir. Azərbaycanda e-ticarət sektorunun davamlı genişlənməsini dəstəkləmək məqsədi ilə bizneslər və siyasətçilər üçün tövsiyələr verilir [12,s.234-250].

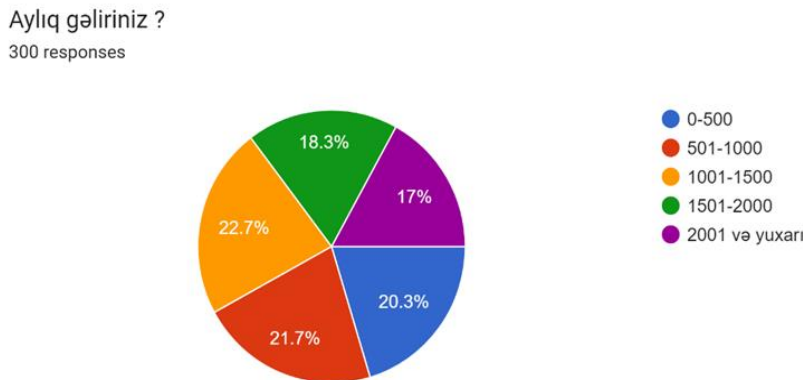
Qrafik 6. Sorğuda iştirak edən şəxslərin təhsil səviyyəsi



Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

İştirak edən 300 şəxsin təhsilinə nəzər yetirdikdə isə onların 35,7%-i magistratura və doktorantura tələbəsi, 6%-i kollec tələbəsi, 55,7% -i bakalavr tələbəsidir. Geri qalanları isə orta təhsilli şəxslərdir. Azərbaycan e-ticarət istehlakçılarından toplanmış empirik sübutları araşdırır. O, anketlər, müsahibələr və bəlkə də veb-analitika vasitəsilə toplanmış ilkin məlumatlara nəzər salaraq, brend məlumatlılığının satın alma niyyətlərinə faktiki təsirini başa düşmək üçün qəbul edilən risklərin moderator rolunu nəzərə alır. O, müxtəlif demografik seqmentlərin e-ticarət platformaları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və bu qarşılıqlı əlaqələrin daha geniş bazar dinamikasını necə məlumatlandırdığını araşdırır. Azərbaycan kimi texnoloji tətbiqin e-ticarət dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bildiyi bir ölkədə bu bölmə brend məlumatlılığının artırılmasında və qəbul edilən risklərin azaldılmasında texnoloji innovasiyaların rolunu qiymətləndirir. O, mobil ticarət, fərdiləşdirilmiş marketing, süni intellekt və əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün blokçeyn kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaların qəbuluna müraciət edir. Bundan əlavə, bu texnoloji amillərin istehlakçı qavrayışlarını və niyyətlərini formalaşdırmaqda ənənəvi brend quruculuğu təcrübələri ilə necə inteqrasiya etdiyini araşdırır.

Qrafik 7. Sorğuda iştirak edən şəxslərin aylıq gəliri

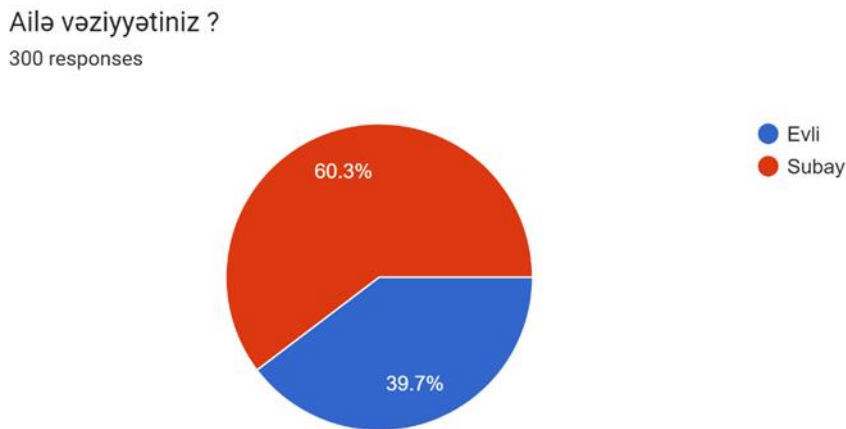


Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

Sorğuda iştirak edən 300 şəxsin 18,3%-nin aylıq gəliri 1501-2000 azn arası, 17%-i 2001 və yuxarı azn, 20,3%-i 0-500 azn arası, 21,7%- 501-1000 azn arası, 22,7%- i isə 1001-1500 azn arasındadır.

Azərbaycanda tənzimləyici baza və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunlar təhlükəsiz elektron ticarət mühitinin əsasını təşkil edir. Araşdırma mövcud qaydaların istehlakçıların risk qavrayışlarına və onların onlayn brendlərə olan inamına necə təsir etdiyini qiymətləndirir. O, həmçinin brendlərin uyğunluğu təmin etmək və istehlakçıların inamını aşılamaq üçün qəbul edilə biləcəyi strategiyalara potensial olaraq təsir edən daha möhkəm e-ticarət sektorunu inkişaf etdirmək üçün bu qaydaların təkamülünün necə lazım ola biləcəyini araşdırır.

Qrafik 8. Sorğuda iştirak edən şəxslərin ailə vəziyyəti



Mənbə: Müəllifin apardığı sorğu əsasında tərtib edilmişdir

300 şəxsin 60,3%-i subay, 39,7%- i isə evlidir. Qrafikdəndə görüldüyü kimi sorğuda daha çox subaylar iştirak etmişdir.

Azərbaycanda uğurlu e-ticarət əməliyyatlarına dair nümunə araşdırmalarını təqdim etməklə, bizneslərin brend məlumatlılığı və qəbul edilən risklə bağlı problemlərin öhdəsindən necə gəldiyinə dair praktiki nümunələri vurğulayır. O, Azərbaycanın e-ticarət landşaftında inkişaf etmək üçün müəyyən brendlərin rəqəmsal marketinq, müştəri xidmətlərinin mükəmməlliyi və əməliyyat səmərəliliyindən necə səmərəli şəkildə istifadə etdiyinə ətraflı nəzər salır. Getdikcə qloballaşan dünyada Azərbaycanın elektron ticarət bazarı ayrılıqda mövcud deyil. E-ticarətdəki qlobal tendensiyaların yerli kontekstə uyğunlaşdırılması üçün necə tarazlandığını müqayisə edir. O, e-ticarət sahəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr və Azərbaycan istehlakçıları ilə rezonans doğuran yerli taktika arasında qarşılıqlı əlaqəni müzakirə edib və qlobal-yerli əlaqənin nüanslı görünüşünü təmin edir.

Əsas orqanın yekunu, satınalma niyyətlərinin formalaşmasında brend məlumatlılığı və qəbul edilən risk arasındakı incə tarazlığı vurğulayaraq, tədqiqat nəticələrini sintez edir. O, bu tapıntıların Azərbaycanda e-ticarət bazarı üçün əhəmiyyətini bir daha vurğulayır və artan rəqəmsal iqtisadiyyatdan yararlanmaq istəyən bizneslər üçün əsas yolları təsvir edir. Son hissə bu sahədə gələcək tədqiqatlar və praktiki göstərişlər üçün təsirlərə dair məlumatı təqdim edir.

Azərbaycan e-ticarət mənzərəsinin nüanslarını daha dərinlən araşdıraraq, tədqiqat internetdə istehlakçı davranışını şərtləndirən mürəkkəb amillər şəbəkəsini nəzərə almalıdır. Əsas bölmənin davamı Azərbaycan istehlakçısının nöqtəyi-nəzərindən rəqəmsal alış-veriş təcrübəsinin çoxşaxəli görünüşünü təqdim edərək, bu mürəkkəblikləri açmağa çalışır. Etibar və loyallıq istehlakçıların e-ticarətdə, xüsusən də rəqəmsal əməliyyatların nisbətən yeni bir fenomen olduğu Azərbaycan kimi bazarlarda iştirakının əsasını təşkil edir [13,s.88-102].

Etimadın qurulması dinamikasını, o cümlədən müştəri rəylərinin, təsir edənlərin təsdiqinin və loyallığın təşviqində ictimaiyyətin cəlb edilməsinin rolunu araşdırır. O, brend şüurunun etimada necə çevrilə biləcəyini və bu etibarın çoxsaylı onlayn risklər arasında uzun müddətdə necə davam etdirilə biləcəyini araşdırır. İstifadəçi təcrübəsi (UX) və interfeys dizaynı e-ticarətdə kritik elementlər kimi dayanır və istehlakçıların qəbul etdiyi istifadə asanlıığı və riskinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Tədqiqat Azərbaycan onlayn bizneslərinin brend qavrayışını artırma və onlayn əməliyyatlar qorxusunu azalda bilən istifadəçi dostu, təhlükəsiz alış-veriş mühiti təmin etmək üçün öz rəqəmsal vitrinlərini necə optimallaşdırdığına diqqət yetirir. Elektron ticarətdə qəbul edilən riskin əhəmiyyətli cəhəti ödəniş təhlükəsizliyinə aiddir. Azərbaycanda mövcud olan yerli ödəniş məntəqələri və beynəlxalq ödəniş sistemləri kimi ödəniş infrastrukturlarını tədqiq edir, onların təhlükəsizlik xüsusiyyətləri və istehlakçıların müdafiəsi protokollarının onların arasında qəbul edilən maliyyə riskinə və həmçinin onlayn alış-veriş etmək istəyinə necə təsir etdiyini qiymətləndirir.

Marketing strategiyaları e-ticarət markasının tanınması səylərinin can damarıdır. Burada biz Azərbaycan e-ticarət müəssisələrinin sosial media reklamından tutmuş e-poçt marketing kampaniyalarına qədər tətbiq etdiyi marketing taktikalarını və bu strategiyaların istehlakçıları necə cəlb etdiyini, onların qəbul edilən risklərini azaldıb alış niyyətlərini necə gücləndirdiyini təhlil edirik [14, s.95-108].

Elektron ticarətdə məhsulun özü qədər vaxtında çatdırılma vədi də vacibdir. Bu seqment Azərbaycanda logistika və təchizat zəncirinin mənzərəsini nəzərdən keçirir, bu xidmətlərin səmərəliliyi və etibarlılığının istehlakçıların funksional risklə bağlı qavrayışlarına necə təsir etdiyini və e-ticarət əməliyyatlarına ümumi etibara necə təsir etdiyini nəzərə alır. Tədqiqatın nəticələrinin sintezi brend məlumatlılığı, qəbul edilən risk və istehlakçıların alış niyyətlərinin müxtəlif istiqamətlərini bir araya gətirir və Azərbaycanda elektron ticarət təcrübəsinin hərtərəfli təsvirini yaradır. İrəliləyərək, bu seqment inkişaf edən istehlakçı meyllərinin, texnoloji irəliləyişlərin və tənzimləyici mühitdəki potensial dəyişikliklərin təsirini nəzərə alaraq e-ticarətin böyümə trayektoriyasını proqnozlaşdırır. Tədqiqatın fikirlər, tövsiyələr və gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər zəmin hazırlayarkən, tədqiqatın mahiyyətini əhatə edərək, əsas hissəni yekun qeydlərə birləşdirəcək [15, s. 30-45].

NƏTİCƏ

Azərbaycan e-ticarət bazarında brend şüurunun, qəbul edilən riskin və onların alış niyyətlərinə təsirinin tədqiqi çoxşaxəli və dinamik mənzərəni ortaya qoyur. Tədqiqi araşdırma, istehlakçı davranışının formalaşmasında qəbul edilən risklərin oynadığı mühüm rolunu vurğulayarkən rəqəmsal iqtisadiyyatda marka tanınmasının vacibliyini vurğuladı. Elektron ticarətin inkişaf edən sektor olduğu Azərbaycanda bu anlayışlar xüsusilə dəyərlidir. Təhlil güclü brend məlumatlılığı ilə artan istehlakçı inamı arasında aydın korrelyasiya təqdim etdi və bu, daha yüksək satınalma niyyətlərinə səbəb oldu. Bununla belə, bu əlaqə xüsusilə onlayn əməliyyatlarla bağlı qəbul edilən risklərlə tənzimlənir. Tədqiqat vurğuladı ki, Azərbaycan istehlakçıları üçün maliyyə təhlükəsizliyi, məhsulun keyfiyyəti və çatdırılma etibarlılığı ilə bağlı risklər, brend məlumatlılığından asılı olmayaraq, onlayn alışların qarşısını ala biləcək əsas narahatlıqlardır.

Azərbaycanda e-ticarətin yüksəliş trayektoriyasını davam etdirməsi üçün bizneslər möhkəm brend identifikasiyası yaratmağa və qəbul edilən riskləri minimuma endirməyə üstünlük verməlidirlər ki, bu təkə texnologiya və innovativ marketing strategiyalarından istifadə etməklə kifayətlənmir, həm də daha güclü istehlakçıların müdafiəsi siyasətini müdafiə etməyi və e-ticarət tənzimləyici bazasını gücləndirməyi əhatə edir. Təhlükəsiz, istifadəçi dostu platformalara və şəffaf kommunikasiyaya sərmayə qoyan müəssisələr, ehtimal ki, uzunmüddətli uğur üçün vacib olan istehlakçı inamını qazanacaq və saxlayacaq. Azərbaycanda e-ticarətin yüksəliş trayektoriyasını davam etdirməsi üçün bizneslər möhkəm brend identifikasiyası yaratmağa və qəbul edilən riskləri minimum endirməyə üstünlük verməlidirlər. Endirilmə təkə texnologiya və innovativ marketing

strategiyalarından istifadə etməklə kifayətlənmir, həm də daha güclü istehlakçıların müdafiəsi siyasətini müdafiə etməyi və e-ticarət tənzimləyici bazasını gücləndirməyi əhatə edir. Təhlükəsiz, istifadəçi dostu platformalara və şəffaf kommunikasiyaya sərmayə qoyan müəssisələr, ehtimal ki, uzunmüddətli uğur üçün vacib olan istehlakçı inamını qazanacaq və saxlayacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həsənov C. və Xəlilov H. (2020). Azərbaycanada Elektron Ticarətin İstehlakçı Davranışına Təsiri. *Journal of Business and Economics*, 11(2), 129-139.
2. Qurbanov A. (2021). Azərbaycanada Elektron Ticarət Trendləri və Perspektivləri. *Eurasian Journal of Business and Management*, 9(4), 345-357.
3. Əliyev R. (2022, mart). Azərbaycanada Elektron Ticarətin Tədqiqi: Empirik Tədqiqat. <https://www.ecommercejournal.az> saytıdan götürülüb
4. İsmayılova F. (2023, yanvar). Azərbaycanada onlayn alış-verişin və istehlakçı güvəninə yüksəlişi. *Bakı Biznes İcmalı*. <https://www.bakubusinessreview> saytıdan alındı.
5. Əli T. və Xan R.A. (2021). İstehlakçı Qavrama və Elektron Ticarət: İnkişaf etməkdə olan Bazarlar üzrə Tədqiqat. *Journal of Internet Commerce*, 20(3), 345-367.
6. Həsənov F. və Xəlilov R. (2019). Azərbaycanada Elektron Ticarət Trendləri. *Bakı Biznes İcmalı*, 15(2), 112-130.
7. Rəhman M. və Rəsul T. (2020). Rəqəmsal Bazarlarda İstehlakçı Etibarını Anlamaq. *Journal of Digital Commerce*, 11(3), 200-219.
8. Mirzə N. və Həsən S. (2020). İnkişaf etməkdə olan bazarlarda elektron ticarət: Azərbaycanadan sübutlar. *Journal of Internet Commerce*, 19(4), 431-450.
9. Yusifov F., & Ələkbərov R. (2018). Azərbaycanada e-ticarətin inkişafı: tendensiyalar və problemlər. *Bakı Biznes İcmalı*, 16(1), 50-65.
10. Axundov M. (2021). Azərbaycanada e-ticarət artımı: Trendlər və Proqnozlar. *Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı*.
11. Əliyev H. və Məmmədova L. (2022). Azərbaycanada elektron ticarətin inkişafı: problemlər və imkanlar. *Baku Business Journal*, 18(2), 120-135.
12. Həsənov T., & Quliyev R. (2021). Onlayn Bazarlarda İstehlakçı Davranışı: Azərbaycanlı Alıcıların Tədqiqi. *Journal of Internet Commerce*, 20(3), 234-250.
13. İbrahimov R. və Yusifova P. (2019). Azərbaycanada Rəqəmsal Transformasiya: İqtisadiyyata və Cəmiyyətə Təsir. *Azərbaycan İqtisadiyyat və Sosial Tədqiqatlar Jurnalı*, 15(4), 88-102.
14. Məmmədli A. (2018). Onlayn İstehlakçı Güvən və Onun Təsirləri: Azərbaycanadan Insights. *Elektron Ticarət Araşdırmaları və Tətbiqləri*, 12(2), 95-108.
15. Zeynalova Ü. (2022). İnkişaf etməkdə olan İqtisadiyyatlarda Elektron Ticarət üçün Brendləşmə Strategiyaları. *Journal of Digital Marketing*, 11(1), 30-45.

L.M.Alızade

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of perceived risk on the influence of firm awareness on purchase intention in electronic commerce: a study on Azerbaijan

Abstract

This study examines the role of perceived risk in the influence of brand awareness on purchase intention in the context of e-commerce in Azerbaijan. The rise of online shopping has changed consumer behavior, making brand awareness a critical aspect of e-commerce success.

Understanding how consumers perceive risk in Azerbaijan's evolving digital market and how this affects their intention to purchase from a well-known brand is important for e-commerce businesses. This study uses a quantitative approach, surveying Azerbaijani consumers to measure the effect of brand awareness on their online purchase intention, while also considering the moderating effect of perceived risk. The findings show that brand awareness significantly affects purchase intentions. However, perceived risks associated with online transactions such as financial loss, privacy concerns, and product misrepresentation moderate this relationship. The results show that although strong brand awareness can increase purchase intentions, the presence of perceived risks can moderate this effect. The study highlights the importance of effective brand management and risk mitigation strategies in Azerbaijan's e-commerce sector.

Key words: *electronic commerce, brand awareness, purchase intention, perceived risk, consumer behavior.*

Л.М.Алызаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль предполагаемого риска на влияние информированности фирм на намерение покупки в электронной торговле: исследование на примере Азербайджана

Резюме

В этом исследовании рассматривается роль воспринимаемого риска во влиянии узнаваемости бренда на намерение совершить покупку в контексте электронной коммерции в Азербайджане. Рост онлайн-покупок изменил поведение потребителей, сделав узнаваемость бренда важнейшим аспектом успеха электронной коммерции. Понимание того, как потребители воспринимают риск на развивающемся цифровом рынке Азербайджана и как это влияет на их намерение совершать покупки у известного бренда, важно для предприятий электронной коммерции. В этом исследовании используется количественный подход: азербайджанские потребители опрашиваются для измерения влияния узнаваемости бренда на их намерение совершить покупку в Интернете, а также учитывается смягчающий эффект воспринимаемого риска. Результаты показывают, что узнаваемость бренда существенно влияет на намерения совершить покупку. Однако предполагаемые риски, связанные с онлайн-транзакциями, такие как финансовые потери, проблемы конфиденциальности и искажение информации о продуктах, смягчают эти отношения. Результаты показывают, что, хотя высокая узнаваемость бренда может повысить намерение совершить покупку, наличие предполагаемых рисков может смягчить этот эффект. Исследование подчеркивает важность эффективного управления брендом и стратегий снижения рисков в секторе электронной коммерции Азербайджана.

Ключевые слова: *электронная коммерция, узнаваемость бренда, намерение совершить покупку, предполагаемый риск, поведение потребителей.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-220-229>

E.Ə.Əliyev
i.e.n., əməkdar mühəndis, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-3114-511X
elmancam@gmail.com
N.H.Abbasova
i.ü.f.d. dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mi.narmina@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

RƏQƏMSAL ŞÜUR İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASINDA VƏ REİNTEQRASIYA PROSESLƏRİNDƏ AMİL KİMİ

Xülasə

Rəqəmsal şüur insan kapitalının formalaşmasında və reinteqrasiya proseslərində əhəmiyyətli bir amildir. Rəqəmsallaşma, müxtəlif sahələrdə (təhsil, iş dünyası, texnologiya, mədəniyyət və s.) insanların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox geniş imkanlar yaradır. Bu, insanların müxtəlif məsələlərə olan yanaşmalarını dəyişdirir və onları rəqəmsal biliy və bacarıqlığa nail olmaqla yenidən inteqrasiya etməyə kömək edir.

Rəqəmsallaşma prosesində, insanlar üçün təhsil və öyrənmə imkanları artır, onlara yeni karyera yolunu açmağa bilər və ya mövcut karyeralarında rəqəmsal alətləri və texnologiyaları istifadə etmək imkanını verir. Bu, insan kapitalının yenilənməsinə və dinamik iş gücünün formalaşmasına kömək edir.

Reinteqrasiya proseslərində isə, rəqəmsal şüur insanları müasir işgüzarlıq tələblərinə uyğunlaşdırır və onları iş dünyasında aktiv rol oynaya bilən, texnologiyalara uyğun insanlar kimi yenidən inteqrasiya edir. Bu, sənaye dövriyyəsinin dəyişən tələblərinə uyğun insan resurslarının təmin edilməsində əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Ən qısa cürdə də olsa, rəqəmsal şüur insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərində müəyyən bir amil kimi hər iki sahədə də əhəmiyyətli bir rola malikdir.

Açar sözlər: rəqəmsal şüur, insan kapitalı, formalaşma, reinteqrasiya, təhsil, innovasiya, texnologiya, ömürboyu öyrənmə, iş bazarı, adaptasiya, texnoloji bilik, dəyişən tələblər.

Məqalənin aktuallığı

Rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşmasında və reinteqrasiya proseslərində əhəmiyyətli bir amil olaraq göstərilə bilər. Rəqəmsal şüur, texnologiyalar və informasiya ilə əlaqəli yüksək səviyyədə məlumat, bilik və bacarıqların əldə edilməsini və inkişafını təmin edir. Məqalənin aktuallığı əsasən bu məsələnin cəmiyyətin və iş dünyasının dəyişən dinamikasına uyğunluğu ilə bağlıdır. Rəqəmsal texnologiyaların yayılması, iş dünyasında və təhsil sahəsində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur, buna görə də insanların rəqəmsal şüur sahib olmaları artıq vacib bir tələbdir.

Bu məqalə, bu mühüm mövzunu aktual bir kontekstdə təqdim edir və rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşmasında və reinteqrasiya proseslərində necə əhəmiyyətli bir rol oynadığını vurğulayır. İş dünyasında və təhsil sahəsində rəqəmsal texnologiyaların yüksək səviyyədə inteqrasi-

yası, insanların öyrənmə proseslərini dəyişdirir, yeni bacarıqların öyrənilməsinə tələb edir və həyat boyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına təkan verir.

Məqalədə bu mühüm mövzuların müvafiq məlumatlarla və aktual araşdırmalarla dəstəklənmiş olması, onun elə bir məqalə olaraq müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verə biləcəyini və oxuculara mühüm bir anlayış verməsini təmin edir.

Məqalənin məqsədi

Bu məqalənin məqsədi, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşmasında və reinteqrasiya proseslərindəki rolu haqqında oxucuları məlumatlandırmaq və bu mövzuda aydınlanma yaratmaqdır. Məqalə, rəqəmsal şüurun təhsil, işgücü bazarı və cəmiyyətdəki yerinin önəmini vurğulayaraq, bu konseptin insanların həyatlarında necə əhəmiyyətli bir amil olduğunu və onların müasir dünyaya uyğunlaşma və inkişaf etmə prosesinə necə yardım etdiyini təsvir edir.

Məqalə, rəqəmsal şüurun insan kapitalı üzərindəki təsirini izah edərək, oxucuların bu konsepti daha yaxından anlamalarına və qiymətləndirmələrinə kömək edir. Həmçinin, məqalə rəqəmsal şüurun işgücü bazarında və cəmiyyətdəki rolunu aydın şəkildə izah edərək, oxucuları bu sahədəki mövcud dəyişikliklər və perspektivlərlə tanış edir.

Nihayət, məqalə rəqəmsal şüurun ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafında oynadığı rolu vurğulayaraq, oxucuların bu konseptin önəmini daha da çox qiymətləndirmələrinə və öyrənmə proseslərini öyrənenlərə daha çox yönəlmələrinə təkan verir. Bu məqalənin məqsədi, oxucuları rəqəmsal şüurun əhəmiyyəti və işləmə prinsipləri barədə məlumatlandırmaq və onları bu məsələdə düşündürməkdir.

GİRİŞ

Mövcud mədəniyyət və iqtisadiyyatın əsasında insan kapitalının formalaşması və onun dəyişən tələblərə uyğunlaşması ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri olmuşdur. Bu prosesdə rəqəmsal şüurun rolu daha da artmaqdadır. Bu məqalədə, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki əhəmiyyəti və əhəmiyyətli amilləri araşdırılacaqdır. İlk olaraq, "rəqəmsal şüur" və "insan kapitalı" terminlərinin mənası və əhəmiyyəti izah ediləcək. Ardından, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki rolunu və açar amillərini analiz ediləcək. Son olaraq, bu məqalənin əsas müzakirəsi ətrafında əldə olunan nəticələr və nəticələrin təhlili veriləcəkdir. Bu məqalə, rəqəmsal şüurun insan kapitalı ilə əlaqədə olan əhəmiyyətini vurğulamaq və bu sahədəki araşdırmalara dəstək vermək məqsədilə hazırlanmışdır.

METODOLOGİYA

Bu məqalənin metodologiyası, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki əhəmiyyətini və amillərini araşdırmaq üçün bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk mərhələdə, rəqəmsal şüurun mənası və əhəmiyyəti ilə insan kapitalı kavramı və onun dəyişən tələbləri araşdırılacaqdır. Bu, məqalənin nəzəri zəminini təşkil edir.

İkinci mərhələdə, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki rolu və əhəmiyyətini təsdiq etmək üçün müxtəlif mənbələrdən əldə olunan empirik məlumatlar və tədqiqat nəticələri istifadə olunacaqdır. Bu mərhələdə, məqalənin mövzusunə uyğun olan aktual statistik məlumatlar, elmi araşdırmalar və layihələr də daxil ediləcəkdir.

Üçüncü mərhələdə, məqalənin ana müzakirəsi aparılacaqdır. Burada, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki amillər və effektiv strategiyalar geniş şəkildə müzakirə ediləcəkdir. Tez-tez istifadə olunan prinsiplər və praktikalar nəzərə alınaraq, rəqəmsal şüurun bu proseslərdəki təsiri və əhəmiyyəti dərinliklə analiz olunacaqdır.

Son mərhələdə, əldə olunan nəticələr əsasında rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki rolunun nəzərdən keçirilməsi və mümkün həll yolları və irəliləyən iradlar müzakirə ediləcəkdir. Bu, məqalənin əsas conclusiyasını təşkil edir. Metodologiya, teoriya və empirik araşdırmaların birləşdirilməsi yolu ilə məqalənin əsas mövzusunun təhlilinə və anlaşılmasına kömək edir.

Tədqiqatın nəticələri

Rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki əhəmiyyəti və amilləri ilə bağlı əldə olunan nəticələr aşağıdakılardır:

1. *Təhsil və Öyrənmənin Təşviqi*: Rəqəmsal şüur insanlara daha geniş təhsil və öyrənmə imkanları təmin edir və onları yeniliklərə uyğunlaşdırmaq üçün təcrübə və biliyə sahib olmağa yönəldir.

Rəqəmsal şüur insan kapitalının formalaşmasında və reinteqrasiya proseslərində əhəmiyyətli bir amil kimi təhsil və öyrənmənin təşviqində mühüm bir rol oynayır. İstifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar, təhsil və öyrənmə proseslərini daha interaktiv, əlaqəli və fəal edir. Aşağıda bu məsələni daha ətraflı izah edəcəyəm:

*Geniş Təhsil İmkanları: Rəqəmsal şüur, təhsil imkanlarını gələcəkdəki tələblərə uyğun şəkildə genişləndirir. İnternet vasitəsilə istifadəçilərə ətraflı təhsil məzmunu və məktəblərə çatan bir çox dərslər təklif edir.

*Əlaqəli Öyrənmə Təcrübəsi: Rəqəmsal şüur, öyrənməni daha əlaqəli və mədəniyyətə uyğun hala gətirir. Özəlliklə, məzmunun interaktiv və multimedia olması, öyrənmənin daha maraqlı və mənəviyyətli olmasını təmin edir.

*Öyrənmənin Mövqeyini İnkişaf Etdirir: Rəqəmsal təhsil vasitələri insanların öyrənmə prosesinə öz qəbuluna imkan verir. Bu, insanların öz mövqeyini formalaşdırmaq və özünü mənimsəmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

*Fəallıq və İştirakı Artırır: Rəqəmsal təhsil platformaları istifadəçilərə öz işlərini seçmək və təhsilin vaxt və yerini əldə etmək imkanı verir. Bu, insanları öz öyrənmə proseslərinin inkişafında fəal qatılıma səsəlayir.

*Yeniliklərə İzləyir: Rəqəmsal təhsil platformaları sürətli dəyişən iş tələblərinə uyğun olaraq təhsil məzmununu yeniləyir və yeniliklərə sürətli şəkildə uyğunlaşdırır.

Bu məlumatlar, rəqəmsal şüurun təhsil və öyrənmənin təşviqi sahəsindəki əhəmiyyətini və amillərini aydın şəkildə göstərir. Bu, insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərində rəqəmsal şüurun əhəmiyyətli bir unsuru olduğunu təsdiqləyir.

Təhsil və öyrənmənin təşviqi məsələsi, beynəlxalq mərkəzləşmiş təcrübəyə dəyərli bir nümunədir. Beynəlxalq səviyyədə təhsil və öyrənməyə dəstəyin artırılması və bu sahədəki əməkdaşlıqların gücləndirilməsi dünya genişmişində bir çox ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən öncəlikli bir məsələ kimi dəyərləndirilir. Aşağıda bu məsələni məcələn izah edəcəyəm:

- *Beynəlxalq Təhsil Proqramları*: Bir çox ölkə və beynəlxalq təşkilatlar, tələbələrin beynəlxalq təcrübə qazanmalarına imkan verən müxtəlif təhsil proqramları təşkil edirlər. Bu proqramlar, tələbələrin digər ölkələrdə və mədəniyyətlərdə təhsil almaq və öyrənmək imkanı yaradır və onların beynəlxalq perspektivlərdən faydalanmasını təmin edir.

- *Avtomatlaşdırılmış Təhsil Platformaları*: Beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər, avtomatlaşdırılmış təhsil platformalarını təşkil edərək, beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir və tələbələrə dünya səviyyəsində yüksək keyfiyyətli təhsil imkanı təmin edir. Bu, tələbələrə müxtəlif ölkələrdən gələn tələbələrin bir-biri ilə əlaqə qurması və müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olması imkanı verir.

- *Beynəlxalq Təhsil Mübadilə Proqramları*: Bir çox ölkə, tələbə və akademik personelin beynəlxalq təhsil mübadilə proqramları vasitəsilə digər ölkələrdə təhsil almasını təşviq edir. Bu, tələbələrin beynəlxalq mətbuatda fəal olmasına imkan verir və onların öz təhsil və öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirir.

- *Beynəlxalq Təhsil Tədbirləri və Konfranslar*: Beynəlxalq təhsil tədbirləri və konfranslar, tələbələrin, akademik mütəxəssislərin və araşdırmaçıların bir araya gələrək təcrübə və fikirlərini paylaşmaq, yeni ən yaxşı praktikaları öyrənmək və beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirmək imkanı yaradır.

Bu məlumatlar, beynəlxalq səviyyədə təhsil və öyrənmənin təşviqi sahəsində əməkdaşlıq və tərəfdaşlığın önəmini vurğulayır. Bu, dünya genişmişində öyrənməyə daha çox fərqli perspektivlərdə baxmağı, beynəlxalq əlaqələr qurmağı və beynəlxalq təcrübəni qazanmağı təmin edir.

2. *Texnologiyalara İnteqrasiya*: İnsanlar rəqəmsal şüur sayəsində texnologiyalara daha yaxınlaşır və onları iş və həyatlarında daha effektiv şəkildə istifadə edə bilirlər.

Rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşmasında və reinteqrasiya proseslərində amil kimi texnologiyalara inteqrasiya, əlbəttə ki, mühüm bir rol oynayır. İstifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar insanların günlük həyatlarına daxil olmaq, iş həyatında daha effektiv olmaq və müxtəlif sahələrdə bəzi fəaliyyətləri avtomatlaşdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Aşağıdakı cümlələrdə bu məsələni daha ətraflı izah edəcəyəm:

*Yeniliklərə Uyğunlaşma: Rəqəmsal şüur, insanları müasir texnologiyalara uyğunlaşmağa vadar edir. Bu, onların iş təcrübələrini və təlimlərini texnologiyalarla birləşdirərək yenilikçi və texnoloji qabiliyyətlərini artırır.

*Texnologiya Tətbiqlərinin Artırılması: Rəqəmsal şüur insanları texnologiyaları həyatlarında müxtəlif sahələrdə daha effektiv şəkildə istifadə etməyə vadar edir. Bu, həm iş yerində həm də şəxsi həyatda texnologiyalardan daha çox yararlanmağa kömək edir.

*İş Verimliliyinin Artırılması: Rəqəmsal şüur insanlara iş həyatında texnologiyalardan daha effektiv istifadə etmək imkanı verir. Bu, iş verimliliyinin artırılmasına və iş proseslərinin sürətləndirilməsinə kömək edir.

*Öyrənmə Proseslərinin İnkişafı: Rəqəmsal şüur təhsil və öyrənmə proseslərini də dəyişdirir. İnsanlar artıq onlayn platformalar vasitəsilə öz öyrənmə proseslərini tənzimləyə bilirlər və bu, onların müstəqil öyrənmə qabiliyyətlərini artırır.

*Reinteqrasiya və Yenidən İnteqrasiya: İşgücünün dəyişən tələblərinə uyğun insanların reinteqrasiyası və yenidən inteqrasiyasında rəqəmsal şüurun texnologiyalara uyğunluq və adaptasiya qabiliyyəti əhəmiyyətli bir amil olaraq nümayiş edir.

Bu məlumatlar, rəqəmsal şüurun texnologiyalara inteqrasiyanın insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki əhəmiyyətli bir amil olduğunu göstərir. Bu, insanların günlük həyatlarında və iş dünyasında texnologiyalardan daha effektiv şəkildə yararlanmalarına və sürətlə dəyişən iş tələblərinə uyğunlaşmalarına kömək edir.

Texnologiyalara inteqrasiya məsələsi, beynəlxalq səviyyədə də geniş əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Beynəlxalq təcrübələr və təcrübələrin paylaşılması, müxtəlif ölkələr və mədəniyyətlər arasında texnologiyalara inteqrasiyanın inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Aşağıda bu məsələni məcələn izah edəcəyəm:

- *Beynəlxalq Təcrübələr və İnkişaf Proqramları*: Beynəlxalq təcrübələr və inkişaf proqramları, müxtəlif ölkələrdəki təcrübə və innovasiya paylaşımalarına imkan verir. Bu proqramlar vasitəsilə ölkələr və təşkilatlar arasında texnologiya tətbiqləri və inteqrasiyası haqqında təcrübələr mübadilə edilir və bu da texnologiyaların daha geniş yayılmasına və inkişafına səbəb olur.

- *Beynəlxalq Texnologiya Təlimi və Tədqiqatı*: Beynəlxalq təlim və tədqiqat layihələri, müxtəlif ölkələrdəki tədqiqat mərkəzlərinin bir araya gəlməsini və birgə texnologiya inkişafına çalışmasını təmin edir. Bu layihələr texnologiya təliminin keyfiyyətini artırmağa və yeni innovasiyaların yaranmasına imkan verir.

- *Beynəlxalq Təcrübə Mübadiləsi*: Beynəlxalq təcrübə mübadiləsi, texnologiyalara inteqrasiya və yeni fikirlərin paylaşılması üçün vacib bir vasitədir. İnsanlar müxtəlif ölkələrdəki şirkətlərdə, universitetlərdə və tədqiqat mərkəzlərində iş təcrübəsi və tədqiqat imkanları əldə edərək texnologiyaların dünya səviyyəsində inkişafına kömək edirlər.

- *Beynəlxalq Texnologiya Sərgiləri və Konfranslar*: Beynəlxalq texnologiya sərgiləri və konfranslar, dünya çapında müxtəlif texnologiya şirkətləri və təcrübəçilərinin bir araya gələrək texnologiyaya inteqrasiyası haqqında fikirlərini mübadilə etmələrinə imkan verir. Bu tədbirlər yeni

layihələrin təqdim edilməsi, texnologiya trendlərinin müzakirəsi və iş birliyinin təşviqi üçün əhəmiyyətlidir.

Bəzi təşkilatlar və tədbirlər texnologiya inteqrasiyasını təşviq etməkdə və bu məqsədlə beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməkdə müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Bu, dünya genişmişində texnologiyalara inteqrasiyanın inkişafını təmin edərək müasir texnoloji yeniliklərinin daha geniş yayılmasına və tətbiq edilməsinə kömək edir.

3. *Geri dönmə və Adaptasiya*: Rəqəmsal şüur insanlara dəyişən iş gücündə fəal rol oynamaq üçün lazım olan elastikiyyət və adaptasiya qabiliyyətini inkişaf etdirmələrində kömək edir.

Geri dönmə və adaptasiya, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərində əhəmiyyətli bir amil olaraq nümayiş edir. Bu məsələyə daha geniş bir baxış aşağıdakı kimi olur:

**Dəyişən İş Tələblərinə Cavab*: Rəqəmsal şüur insanları işgücündə dəyişən tələblərə uyğun hala gəlməyə kömək edir. İş dünyasında rəqəmsal texnologiyaların və yeni innovasiyaların artması ilə insanların yenilikçi fikirlərə və texnoloji bacarıqlara sahib olması tələb olunur. Rəqəmsal şüur, insanların bu dəyişikliklərə cavab verməsi və bu yeni səviyyəyə yüksəlməsi üçün gərəkli olan elastikiyyəti inkişaf etdirmələrində yardım edir.

**Öyrənmə və Yenilikçilik*: Rəqəmsal şüur insanlara öyrənməyə və yenilikçilikə qarşı açıq olmağa təşviq edir. İnsanlar rəqəmsal texnologiyalar və yeni iş prosesləri ilə tanış olarkən, adaptasiya və yenilikləri qəbul etməyi öyrənirlər.

**Mövqeyi Dəyişməyə Hazırlıq*: Rəqəmsal şüur insanları işdə və həyatda mövqeyi dəyişməyə hazırlayır. Dövlət proqramları, təhsil təşkilatları və iş yerləri, rəqəmsal texnologiyalara uyğun təlim və dəstək proqramları təklif edir.

**Yenidən İnteqrasiya və Karyera Dəyişiklikləri*: İnsanlar karyera dəyişiklikləri ilə üzləşdikdə, rəqəmsal şüur onları yenidən inteqrasiya etməyə və yeni karyera imkanlarına uyğunlaşmağa kömək edir. Bu, onların yeni sahələrdə müvəffəqiyyətlə qayıtmağını və adaptasiya etməsini təmin edir.

Bu məlumatlar, rəqəmsal şüurun geri dönmə və adaptasiya proseslərində insanların iş gücündə fəal rol oynamaq üçün lazım olan elastikiyyət və adaptasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrində dəstək olduğunu vurğulayır. Bu, insanların dəyişən iş tələblərinə cavab vermələrində və iş dünyasında sürətlə dəyişən tələblərə uyğunluq göstərmələrində kömək edir.

Geri dönmə və adaptasiya məsələsi, beynəlxalq səviyyədə həm işgücü həm də məişət həyatında əhəmiyyətli bir məsələdir. Beynəlxalq təcrübələr və təcrübələrin paylaşılması, fərqli mədəniyyətlərdə və ölkələrdə işgücünün geri dönüşünü və adaptasiyasını təmin etmək üçün dəyərli bir imkan təşkil edir. Aşağıda bu məsələni məcələn izah edəcəyəm:

- *Məşğulluq Vəzifələri və Reintegrasiya Proqramları*: Beynəlxalq təşkilatlar və humanitar yardım təşkilatları, müharibədən, fəlakətdən vəziyyətlərində məhdudiyət çəkmiş insanlara məşğulluq təmin etmək üçün beynəlxalq təcrübələr və proqramlar təşkil edir. Bu proqramlar, insanlara yeni məşğulluq vəzifələri təmin edir və onların işgücünə geri qayıtmasına və cəmiyyətə adaptasiya olmasına kömək edir.

- *Beynəlxalq Məişət Həyatı və Yerləşmə Proqramları*: Beynəlxalq təcrübə və proqramlar, məişət həyatında geri dönüşü və adaptasiyanı dəstəkləyir. Bu proqramlar məişət həyatında məhdudiyət çəkmiş insanlara ev tapmaq, iş tapmaq, məktəbə qayıtmaq və sağlamlıq xidmətlərinə daxil olmaq kimi imkanlar təqdim edir.

- *Beynəlxalq İşgücü Hərəkəti və Yerləşmə Proqramları*: Beynəlxalq işgücü hərəkəti və yerləşmə proqramları, fərqli ölkələrdə iş axtaran və işə alınan insanların adaptasiya prosesini dəstəkləyir. Bu proqramlar, mühacir və məcburi köçkünlərin işgücünə qatılmasına, yeni ölkələrdə yerləşməsinə və yerli işgücü ilə uyumlu hala gəlməsinə kömək edir.

- *Beynəlxalq Təlim və İnkişaf Proqramları*: Beynəlxalq təlim və inkişaf proqramları, fərqli ölkələrdə təhsil alaraq gələnlərin və işgücünə qatılanların adaptasiya prosesini dəstəkləyir. Bu proq-

ramlar, tələbələrin və işçilərin yeni mühitlərə uyğunlaşmalarına və yeni tələbələrin müstəqil öyrənmə proseslərini tənzimləmələrinə yardım edir.

Bu məlumatlar, beynəlxalq təcrübənin geri dönüş və adaptasiya proseslərini dəstəkləməkdə və məhdudiyət çəkmiş insanların yenidən inteqrasiyasında əhəmiyyətli bir rol oynadığını vurğulayır. Beynəlxalq təcrübə, insanların yeni məkanlarda, işlərdə və məşğulluqlarda rahat hiss etmələri və cəmiyyətə daxil olmaları üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

4. *İşgücü İstifadəsinin Artması*: Rəqəmsal şüur sayəsində insanlar iş dünyasında daha effektiv və texnologiyalara uyğun işgücü olaraq qəbul olunurlar, buna görə də iş bazarında işgücü istifadəsi artır.

Rəqəmsal şüurun işgücü istifadəsinin artmasına olan təsiri mühüm bir məsələdir. İstifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar və rəqəmsal məlumatların iş dünyasına daxil olması, insanların iş gücündə daha effektiv və texnologiyalara uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Aşağıdakı cümlələrdə bu məsələ daha ətraflı izah olunmuşdur:

*Texnoloji Bacarıqların Qəbul Edilməsi: İş dünyasında rəqəmsal şüur, insanların texnoloji bacarıqları və texnoloji məlumatlarına sahib olmaqlarına kömək edir. Bu, onların iş yerində daha effektiv və sürətli işləmələrini təmin edir.

*Texnologiyalara Uyğun İşgücünün İstifadəsi: Rəqəmsal şüur insanları texnologiyalara uyğun olaraq təyin olunan və təlim edilən işlər üçün daha uyğun və işə yarar işgücü kimi qəbul olunmasına imkan verir. İşverənlər texnoloji məlumat və bacarıqlara malik olan işçiləri daha çox dəyərləndirir və işə götürmək üçün daha istəklidir.

*İş Verimliliyinin Artması: Rəqəmsal şüurun işgücü üzərindəki təsiri iş verimliliyinin artmasına səbəb olur. Texnoloji məlumat və alətlər işçilərə daha sürətli işləmə imkanını verir və bu da işin daha sürətli icrasına və nəticələrin daha tez əldə edilməsinə gətirib çıxarır.

*Texnologiyalara Uyğun Yenilikçi İşgücünün Yaradılması: Rəqəmsal şüur, texnologiyalara uyğunluğu və yenilikçilik bacarıqlarını təşviq edir. Bu, iş dünyasında yenilikçi fikirlərə, texnologiyalara uyğun həllərə və yenilikçi layihələrə səbəb olur.

Bu məlumatlar, rəqəmsal şüurun insanların iş dünyasında daha effektiv və texnologiyalara uyğun işgücü olaraq qəbul olunmalarına kömək edərək işgücü istifadəsinin artmasına səbəb olduğunu göstərir. Bu, həm işverənlərə həm də işaxtarlar və iş axtaran insanlara faydalı olur, iş dünyasında daha sürətli və effektiv iş prosesləri yaradır və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir.

İşgücü istifadəsinin artması məsələsi, beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli bir məsələdir və beynəlxalq təcrübələr bu sahədə dəyərli təcrübələrə sahibdir. Beynəlxalq əmək bazarında işgücü istifadəsinin artmasını təmin etmək üçün həm mədəniyyətlər arasındakı həmlə, həm də işgücü hərəkəti və iş bazarında təhsil və təlim proqramlarına yönəldilmiş beynəlxalq təcrübələr vacibdir. Aşağıda bu məsələni məcələn izah edəcəyəm:

- Müxtəlif Mədəniyyətlərə Qarşı Açıqlıq: Beynəlxalq təcrübələr, fərqli mədəniyyətlərlə təmas qurmağı təmin edir. Bu, insanların digər mədəniyyətlərin işgücü bazarında mövcud olan imkanlarını və fərqli iş təcrübələrini öyrənmələrinə və bu bölgələrdə iş axtarmağa imkan verir.

- Beynəlxalq İşgücü Hərəkəti və Köç: Beynəlxalq işgücü hərəkəti və göç, işgücü istifadəsinin artmasına səbəb olur. İnsanlar fərqli ölkələrə köçərək və ya iş axtararaq işgücünə qatılırlar. Bu, işgücü piyadasında fərqli bacarıqlara malik olan insanların artmasına və işgücü istifadəsinin genişlənməsinə səbəb olur.

- Beynəlxalq Təhsil və Təlim Proqramları: Beynəlxalq təhsil və təlim proqramları, insanların dünya səviyyəsində keyfiyyətli təhsil almaq imkanına malik olmalarına kömək edir. Bu, insanların fərqli ölkələrdə iş tapmalarına, təcrübə qazanmalarına və beynəlxalq işgücü bazarında aktiv olmalarına imkan verir.

- Beynəlxalq İş Təcrübəsi: İş təcrübəsinin beynəlxalq səviyyədə artması, insanların müxtəlif ölkələrdə və mədəniyyətlərdə işə alınmaq imkanını artırır. Bu, işgücü istifadəsinin genişlənməsinə və işgücü bazarının daha müəyyən olmasına kömək edir.

Beynəlxalq təcrübə və təcrübələrin paylaşılması, işgücü istifadəsinin artmasına səbəb olan müxtəlif fərqləndirici amillərdən sadəcə biri. Bu təcrübə, insanların fərqli mədəniyyətlər və işgücü bazarlarında özünü inkişaf etdirmələrinə və daha geniş işgücü imkanlarına sahib olmalarına kömək edir.

5. *Ömürboyu Öyrənmə Mədəniyyətinin İnkişafı*: Rəqəmsal şüur insanları həyatları boyu öyrənməyə və yeniliklərə uyğunlaşmağa təşviq edir, buna görə də ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına kömək edir.

Rəqəmsal şüurun ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına təsiri mühüm və əhəmiyyətlidir. Bu, insanların həyatları boyu öyrənməyə, yeni mədəniyyətlərə uyğunlaşmağa və yeniliklərə açıq olmalarına təşviq edir. Aşağıda bu məsələni daha ətraflı izah edəcəyəm:

*Yeniliklərə Qarşı Açıqlıq: Rəqəmsal şüur, insanları yeniliklərə və yeni texnologiyalara qarşı açıq olmağa təşviq edir. Bu, ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına kömək edir və insanların müasir dünyada fəal şəkildə qalmasını təmin edir.

*Onlayn Təhsil və Öyrənmə Platformaları: Rəqəmsal şüurun inkişafı ilə birlikdə, onlayn təhsil və öyrənmə platformalarının da artması insanlara həyatları boyu öyrənmə imkanı yaradır. Bu platformalar, insanların öz müstəqil öyrənmə proseslərini tənzimləmələrinə kömək edir və ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına töhfə verir.

*Texnoloji İnkişafın İzlənməsi: Rəqəmsal şüur, insanların texnologiyaların inkişafını izləmələrini və onlara uyğunlaşmalarını təşviq edir. Bu da onların ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına və yeniliklərə uyğunlaşmağa daha açıq olmalarına səbəb olur.

*Karyera Dəyişiklikləri və Reintegrasiya: İnsanlar həyatlarında müxtəlif karyera dəyişiklikləri ilə üzləşdikdə, rəqəmsal şüur onları yeni sahələrdə öyrənməyə və yeniliklərə uyğunlaşmağa dəstəkləyir. Bu, onların ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur və yenidən integrasiya proseslərini dəstəkləyir.

Bu məlumatlar, rəqəmsal şüurun insanların həyatları boyu öyrənməyə və yeniliklərə uyğunlaşmağa təşviq etməsi ilə ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafına dəstək olduğunu vurğulayır. Bu, insanların həyatlarında dəyişikliklərə və texnologik inkişafa ayak uydurmağa daha hazır və qabiliyyətli olmalarına kömək edir.

Ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafı məsələsi, beynəlxalq səviyyədə dəyərli təcrübələrə sahibdir. Beynəlxalq təcrübə və mübadilə proqramları, insanların həyatları boyu öyrənməyə təşviq edilərək, müxtəlif ölkələrdə təhsil və təlim imkanlarından istifadə etmələrini və fərqli mədəniyyətlərlə əlaqə qurmağını təmin edir. Aşağıda bu məsələni məcələn izah edəcəyəm:

- Beynəlxalq Təhsil və Təlim Proqramları: Beynəlxalq təcrübə proqramları, insanlara dünya səviyyəsində keyfiyyətli təhsil almaq imkanı təqdim edir. Bu proqramlar, öyrənənlərə fərqli ölkələrdəki universitetlərdə və təhsil müəssisələrində öyrənmə imkanı yaradır və onların fərqli mədəniyyətlər və təhsil sistemi ilə tanış olmalarına imkan verir.

- Beynəlxalq Təcrübə Mübadiləsi: Beynəlxalq təcrübə mübadilə proqramları, tələbələrə, təhsilçilərə və akademik mütəxəssislərə müxtəlif ölkələrdə təcrübə qazanmaq imkanı yaradır. Bu, insanların özünü inkişaf etdirmək, yeni mədəniyyətlərə uyğunlaşmaq və dünya səviyyəsində ən son tədqiqat və inkişafı izləmək imkanına malik olmalarına kömək edir.

- Beynəlxalq Təlim və İnkişaf Proqramları: Beynəlxalq təlim və inkişaf proqramları, müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərin təlim və inkişafını təmin edir. Bu proqramlar vasitəsilə insanlar, beynəlxalq təlim mərkəzlərində və konfranslarda təcrübə və təlim imkanlarından istifadə edərək öz biliklərini və bacarıqlarını artırma bilirlər.

Beynəlxalq Təhsil Platformaları: Beynəlxalq təhsil platformaları, onlayn təhsil məzmununu və imkanlarını dünya səviyyəsində təqdim edir. Bu platformalar, insanlara həyatları boyu öyrənməyə imkan verir və onları dünya çapında müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərlə əlaqə qurmağa vadar edir.

Beynəlxalq təcrübə və mübadilə proqramları, ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin inkişafını təmin edərək insanların öz potensiallarını maksimum səviyyədə iş salmalarına və dünya səviyyəsində inkişaf etmələrinə kömək edir. Bu proqramlar, insanların mədəniyyətlərarası diyalog, inkişaf və başarının gücləndirilməsinə yardım edir.

Bu nəticələr, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərində oynadığı əhəmiyyəti və amilləri aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu məqalədə analiz edilən məlumatlar, rəqəmsal şüurun insanların həyatında və iş dünyasında dəyişiklik yaratmaq üçün mühüm bir amil olduğunu göstərir.

Müzakirə

Müzakirə bölməsində, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki rolunun təhlili və mövcud nəticələrin önəmini vurğulamaq əsas olacaq.

İlk olaraq, rəqəmsal şüurun insanların təhsil və öyrənmə imkanlarını genişləndirməsi və texnologiyalara uyğunlaşmaq üçün lazım olan biliyi və bacarıqlarını artırması müzakirə olunur. Bu, insanların səlahiyyətlərini artırmaq və müasir iş bazarında fəal olmaq üçün əhəmiyyətli bir təşviq vasitəsi kimi görülür.

İkinci olaraq, rəqəmsal şüurun insanlara texnologiyaların işdə effektiv şəkildə istifadəsi üçün təlim və dəstək təmin etməsinin əhəmiyyəti vurğulayır. Bu, insanların iş gücünün texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmasını və texnoloji innovasiyalara fəal olaraq qoşulmasını təmin edir.

Üçüncü olaraq, rəqəmsal şüurun insanların rezilyens və adaptasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi və dəyişən iş dünyasına uyğunluğunu artırması müzakirə ediləcək. Bu, insanların dəyişən iş tələblərinə və texnologik inkişafa uyğun olaraq fəaliyyət göstərmələri üçün əhəmiyyətli bir araç kimi dəyərləndirilir.

Nihayət, müzakirədə əldə olunan nəticələr və irəliləyən iradlar müzakirə olunacaq. Bu, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki əhəmiyyətini daha da məhdudlaşdırmaq və bu sahədə gələcək araşdırmalar üçün döngə nöqtəsi təşkil etmək məqsədilə aparılacaq.

Müzakirə bölümü, əldə olunan nəticələrin təhlili və əhəmiyyətini aydın şəkildə vurğulamağa kömək edir və rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki rolu haqqında daha dərin bir anlayış təmin edir.

Qənaətə gəlmək. Bu məqalədə, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərindəki əhəmiyyəti və amilləri təhlil edildi. Əldə olunan nəticələr nümayiş etdirir ki, rəqəmsal şüur insanların təhsil və öyrənmə imkanlarını genişləndirir, texnologiyalara uyğunluğunu artırır və iş dünyasında rezilyens və adaptasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu proseslər insanların iş gücündə fəal rol oynamaq üçün lazım olan biliyi və bacarıqları artırır və müasir iş bazarındakı dəyişikliklərə uyğunluğunu təmin edir.

Nəticədə, rəqəmsal şüurun insan kapitalının formalaşması və reinteqrasiya proseslərində əhəmiyyətli bir amil olduğunu vurğulayır və bu sahədə dövlətlər, təhsil müəssisələri, iş sahibləri və fərdlər üçün irəliləyən iradlar və strateji planlar təklif etmək üçün bir əlamət olduğunu göstərir. Bu nəticələr, rəqəmsal şüurun insan kapitalının inkişafı və cəmiyyətin rəqəmsallaşması üzərindəki əhəmiyyətini dəstəkləyən əlavə araşdırmaların və tədbirlərin zəruriliyini vurğulayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. E.Əliyev. (2023). Maşınqayırmada rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi. ADNSU. s.154.

2. S.Məmmədov. (2021). Rəqəmsal keçid və elmi texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi zəruriliyi.Ecoprint Bakı. s. 407.
3. Johnson L., Adams Becker S., Estrada V., & Freeman A. (2015). NMC Horizon Report: 2015 p.p. 56.Higher Education Edition. New Media Consortium.
4. World Economic Forum. (2020). h.h.163. The Future of Jobs Report 2020. World Economic Forum.
5. Acemoglu D., & Autor D. (2011). Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings. In Handbook of Labor Economics (Vol. 4, pp. 1043-1171). North-Holland.
6. Carnevale A.P., Smith N., & Melton M. (2011).pp.112. STEM. Georgetown University Center on Education and the Workforce.

E.A.Aliyev

Candidate of Economic Sciences, Honored Engineer
Azerbaijan State Oil and Industry University
ORCID 0000-0002-3114-511X

N.H.Abbasova

PhD in Economics, associate professor of Azerbaijan State
University of Oil and Industry

Digital awareness as a factor in human capital formation and reintegration processes

Abstract

Digital awareness is an important factor in human capital formation and reintegration processes. Digitalization creates many opportunities to develop people's knowledge and skills in various fields (education, business, technology, culture, etc.). It changes people's approach to various issues and helps reintegrate them by achieving digital knowledge and skills.

In the process of digitalization, education and learning opportunities for people increase, which can open them to a new career path or enable them to use digital tools and technologies in their current careers. It helps in renewing human capital and building a dynamic workforce.

In reintegration processes, digital awareness adapts people to modern business requirements and reintegrates them as tech-savvy people who can play an active role in the world of work. It plays an important role in providing human resources to meet the changing demands of the industrial cycle.

At the very least, digital awareness has an important role in both areas as a determining factor in human capital formation and reintegration processes.

Key words. *digital awareness, human capital, formation, reintegration, education, innovation, technology, lifelong learning, job market, adaptation, technological know-how, changing demands.*

Э.А.Алиев

к.э.н., заслуженный инженер, Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-3114-511X

Н.Г.Аббасова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

Цифровая осведомленность как фактор процессов формирования и реинтеграции человеческого капитала

Резюме

Цифровая осведомленность является важным фактором в процессах формирования и реинтеграции человеческого капитала. Цифровизация создает множество возможностей для развития знаний и навыков людей в различных областях (образование, бизнес, технологии, культура и т. д.). Это меняет подход людей к различным проблемам и помогает им реинтегрироваться путем приобретения цифровых знаний и навыков.

В процессе цифровизации возможности образования и обучения для людей увеличиваются, что может открыть им новый карьерный путь или позволить им использовать цифровые инструменты и технологии в своей нынешней карьере. Это помогает обновить человеческий капитал и создать динамичную рабочую силу.

В процессах реинтеграции цифровая осведомленность адаптирует людей к современным требованиям бизнеса и реинтегрирует их как технически подкованных людей, которые могут играть активную роль в мире труда. Он играет важную роль в обеспечении человеческими ресурсами для удовлетворения меняющихся потребностей промышленного цикла.

По крайней мере, цифровая осведомленность играет важную роль в обеих областях как определяющий фактор в процессах формирования и реинтеграции человеческого капитала.

Ключевые слова: *цифровая осведомленность, человеческий капитал, образование, реинтеграция, образование, инновации, технологии, непрерывное обучение, рынок труда, адаптация, технологические ноу-хау, меняющиеся требования.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-230-235>

Ə.B.Əliyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0000-4550-8340

Məqalə redaksiyaya daxil olub 03.02.2024

The article was received by editorial board on 03.02.2024

Статья принята к печати 03.02.2024

RƏQƏMSALLAŞMANIN İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Hazırda iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətləri innovasiyaların və yüksək rəqəmsal texnologiyaların tətbiqidir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların belə sürətlə yayıldığı bir zamanda rəqəmsallaşma öz təsirini bütün fəaliyyət sahələrinə göstərməkdədir. Və bu təsir iqtisadiyyatda da öz rolunu oynayır. Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatın inkişafına necə təsir göstərdiyindən bəhs olunur. İKT dövründə bank sektorunda informasiya və rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin iqtisadi artımın yüksəlməsində necə rol oynadığı araşdırılmışdır. Eyni zamanda rəqəmsal bankçılığın ənənəvi bankçılıqla müqayisəsi edilmiş, bir sıra fərqli və üstün cəhətləri müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, rəqəmsal texnologiyalar, bank sektoru, iqtisadiyyat, innovasiya, rəqəmsal bankçılıq, iqtisadi artım.

GİRİŞ

Geniş əlaqə, kəskin şəkildə artan hesablama gücü və portativ, çoxməqsədli mini-kompüterlərin, bir sözlə, smartfonların yayılması - son illərdə genişmiqyaslı sosial və iqtisadi dəyişikliklərə təkan verdi. Nəticədə, rəqəmsal transformasiya biznes, siyasət, media və tədqiqatda gündəmin zirvəsinə yüksəldi. Texnoloji inkişaf və sosial-iqtisadi proseslər arasında əks əlaqə, şübhəsiz ki, yeni bir şey deyil. Bununla belə, son bir neçə ildə texnoloji inkişaf tempi elə sürət qazanıb ki, korporasiyalar, istehlakçılar və hökumətlər tez-tez ayaqlaşmaqda çətinlik çəkirlər.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları dövründə rəqəmsal texnologiyaların əhəmiyyəti və həyatımızdakı rolu günü gündən artmaqdadır. Rəqəmsallaşma demək olar ki, artıq bütün sahələrə öz təsirini göstərmişdir. Son zamanlar banklar tərəfindən elektron bankçılıq sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilən bank xidmətlərinin çeşidləri sürətlə artmaqdadır. Həmçinin ölkəmizdə rəqəmsal ödənişlərdən istifadənin əhatə dairəsi genişlənməyə başlayır. İqtisadiyyatda rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin geniş miqyas almağı həm əhali üçün həm də banklar üçün əlverişlidir. Bankların göstərdiyi xidmətlərdə innovativ texnologiyaların tətbiqi ödəniş əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması, çirklə pulların yuyulması riskini aşağı salır.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı fərqlər bu gün texnologiyaya əsaslanaraq görünə bilər. Bu kontekstdə iqtisadi inkişafın effektiv texnoloji investisiyalarla mümkün ola biləcəyini düşünmək və rəqəmsal transformasiyanı, rəqəmsal iqtisadiyyatı görmək qaçınılmazdır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu cür investisiyalar və konvertasiyalar ancaq effektiv bank sektoru ilə mümkün ola bilər. Sonda bankçılıq və rəqəmsallaşma iki mühüm hadisə kimi meydana çıxır.

TƏHLİL

Rəqəmsal transformasiya mövcud metodları dəyişdirərək yeni metodların mənimsənilməsi deməkdir. Rəqəmsal transformasiyada banklar ənənəvi üsullarını dəyişdirərək yeni dəyişiklikləri qəbul ediblər. Müştərilərin xeyrinə olan yeni üsullar tətbiq edilərək biznes fəaliyyətləri dəyişdirildi. Rəqəmsal transformasiya bu yeni rəqəmsal dövrdə biznes fəaliyyətlərini yenidən müəyyənləşdirmək deməkdir. Rəqəmsal transformasiya artıq mövcud prosesi təkmilləşdirmək və bank sektorunu yeni üsulla tanımaq, yeni texnologiyalar icad etmək və müştəri təcrübəsini artırmaq deməkdir. Rəqəmsal Transformasiya bütün sənayelərdə əhəmiyyətini artırır. Rəqəmsal Transformasiya yeni inqilabi dəyişikliklərdən biridir. Rəqəmsal transformasiya sayəsində xidmətlər bütün müştərilərə tez və asan şəkildə çatdırılır. Ağıllı cihazlardan istifadənin artması, daha yaxşı əlaqə və rəqəmsal transformasiyaların yaşanması rəqəmsal transformasiyanın əsas amilləridir, buna görə də bank müştəriləri bu yeni texnologiyalardan tam istifadə edirlər. Sürətli rəqəmsallaşma bank sektorunda etibarlı bir strategiya ilə istifadə olunur.

Bu texnoloji dəyişiklik bank sektorunda tətbiq olunur. Mükəmməl rəqəmsal çevrilmə dövrünə başlamaq üçün möhkəm strategiyaya sahib olmaq vacibdir. Rəqəmsal bankçılığın gələcəyi gələcəkdə müştərilərə uyğun rəqəmsal məhsulların dizaynıdır. Bank sektoru hər bir strategiyada müştəriləri diqqət mərkəzinə çevirərək rəqəmsal strategiyasını hazırlayır. Banklar 2030-cu ilə qədər müştərilərə öz xidmətlərini problemsiz şəkildə çatdırma bilmələri üçün bu gündən öz strategiyalarını inteqrasiya etməli və həyata keçirməlidirlər.

Elmi və texnoloji inkişaf bir çox sahədə dəyişiklikləri zəruri edir. İllər ərzində müxtəlif dövrlərdə baş verən inkişaf paralel olaraq yeni imkanlar və transformasiya proseslərini üzə çıxarmışdır. Məsələn, mətbəenin ixtirası və informasiya mənbələrinin sürətlə təkrar istehsalı Orta əsrlər Avropasında insanların savadlılıq səviyyəsini yüksəltmiş, fikir və düşüncə azadlığını təmin etmişdir. Bu inkişafdan sonra İntibah və islahat hərəkatları meydana çıxdı və bununla da Avropada yeni bir maarifçilik dövrü başladı. Yenə sənaye inqilabından əvvəl buxar maşınlarının icad edilməsi ilə yeni bir istehsal dövrü başlamış və bununla da bugünkü iqtisadi quruluşun və sənaye istehsalının əsasları qoyulmuşdur. 90-cı illərdə kompüter texnologiyalarının meydana çıxması və internetin geniş tətbiqi ilə bir çox iqtisadi və sosial sahələrdə böyük dəyişikliklər baş verdi.

Dünya inkişafının qlobal tendensiyası dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinin hərəkatverici qüvvələrindən biri kimi İKT-dən məqsədyönlü istifadə proseslərinin gücləndirilməsidir. Hazırda təkcə VI texnoloji nizamın formalaşması deyil, həm də spesifik xüsusiyyəti virtuallaşdırma olan dünya iqtisadiyyatının şəbəkə inkişafı modelinə keçid baş verir. Bu, zamanımızın obyektiv reallığıdır ki, bütün ölkələr buna uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalırlar, bunu təbii qəbul edirlər, vahid rəqəmsal məkanda birgə yaşayırlar.

Dövlət idarəetməsi sferasının nümunəsində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması təcrübəsi öyrənilib, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas amillər formalaşdırılıb, mövcud iqtisadi inkişaf modeli çərçivəsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin perspektiv istiqamətləri müəyyən edilib. Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının və idarəetmə orqanlarının elektron xidmətləri sahəsi bu gün rəqəmsal iqtisadiyyatın təşkilati-texniki sisteminin əsas komponentlərindən biridir. Azərbaycanda elektron hökumətin inkişafı təşəbbüslərinin uğurla həyata keçirilməsi kölgə iqtisadiyyatının həcmnin azalmasına kömək edəcək.

Bu cür texnoloji tərəqqi, onun sürəti və sosial-iqtisadi nəticələrinin genişliyi ən yaxşı Şumpeterin "yaradıcı məhvetmə"²¹ konsepsiyası ilə təsvir olunur. Bununla belə, növbəti texnoloji sıçrayış(lar)ın ümumi təsirinin istər fərdi, istərsə də cəmiyyət səviyyəsində müsbət kimi görünüb-görülməyəcəyi bəlli deyil. Süni intellekt, robototexnika və əlaqəli texnologiyaların yaratdığı artan məhsuldarlıq və gəlir əmək və kapital arasında, yəni bir tərəfdən (potensial olaraq artıq) işçilər/işçilər, digər tərəfdən texnologiya sahibləri arasında necə bölüşdürüləcək? Bu, yüksək ixtisaslı və aşağı ixtisaslı işçilərə nə dərəcədə fərqli təsir göstərəcək? Gələcəkdə hamımız maşınların bizi yaşamaq üçün vasitələrlə təmin etdiyi bir "asudə vaxt cəmiyyətində" yaşayacağıq? Yoxsa texnoloji tərəqqi

bərabərsizliyin artmasına, kütləvi işsizliyə və yoxsulluğa səbəb olacaq? Belə bir ssenari əsas siyasi sistemlərə, hökumətlərin roluna və sosial dövlətə necə təsir göstərəcək? Bu və gələcək nəşrlərdə işıqlandırmaq istədiyimiz suallardan bəziləri bunlardır. Texnoloji faydaların yayılması, şübhəsiz ki, əvvəlcədən müəyyən edilmiş trayektoriyaya və ya təbii qanuna uyğun gəlir. Artan avtomatlaşdırma və bolluq işığında, ən azı demokratik cəmiyyətlərdə hansı cəmiyyətdə yaşamaq istədiyimizin kollektiv seçiminə gəlir. (Stefan Schneider Digital economy, 2018)

Rəqəmsallaşmanın dərin iz qoyduğu sahələrdən biri maliyyə-bank sektorudur. Müasir iqtisadiyyat və cəmiyyət hazırda rəqəmsal transformasiya mərhələsindədir. Bu isə nəinki yalnız iqtisadiyyatı, həm də bütövlükdə dövləti və cəmiyyətimizi rəqəmsal amillərə diqqət yetirməyi tələb edir. Texnologiyaların kəşfi və qloballaşma prosesinin başlanması ilə rəqəmsal və ənənəvi bankçılıq paralel olaraq inkişaf mərhələsindədirlər. Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan, yəni informasiya və kompüter texnologiyalarına dayanan bir iqtisadiyyat kimi başa düşülür. İqtisadiyyatın bu növü, yəni rəqəmsal iqtisadiyyat informasiya kommunikasiya texnologiyaları ilə dəstəklənən bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir və geniş bir anlayışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyat İKT vasitəsilə təmin edilən iqtisadi fəaliyyət, kommertiya əməliyyatları və peşəkar təsirlərin dünya miqyaslı şəbəkəsidir.

Onlayn bankçılığın genişlənməsi yüksək sürətli genişzolaqlı qoşulmanın artmasına və internet istifadəçilərinin artan yetkinliyinə uyğun gəldi. Rəqəmsal bankların böyüməsini şərtləndirən digər amil isə bankların rəqəmsal bankçılığın üstünlüklərini kəşf etməsi və onu bankçılıq kimi təklif etməyə başlamasıdır.

2020-ci ilin may ayına olan məlumata görə, internet istifadəçilərinin yalnız 79%-i 8 milyona yaxın internet istifadəçisidir. Azərbaycanda internet əhalisi daha sürətlə artsa da İnternet bankçılıqdan istifadə digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha yavaş olmuşdur. (N.Ch. İsmaylova “İnternet banking adoption in Azerbaijan: Factors influenced consumers”, 2020)

Müştərilər internet bankçılıq vasitəsilə istənilən vaxt, istənilən yerdən, bank filiallarına getmədən bir sıra bank əməliyyatlarını həyata keçirə bilərlər. Bu, həm də banklar üçün sərfəli olduğunu sübut edir, çünki müştərilərə bank xidmətlərinin göstərilməsində çeviklik və səmərəlilik artır. Bu, banklara öz xidmətlərini rəqiblərdən fərqləndirməyə imkan verəcək, nəticədə şaxələnmiş müştəri segmentlərinə əlavə dəyər artacaq. ABŞ və Avropa kimi inkişaf etmiş ölkələrdə internet bankçılıqdan istifadə nisbətinin çox yüksək olduğu, Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu nisbət hələ də daha yavaş sürətlə artdığı aşkar edilmişdir.

Hal hazırda dünyada olan bütün böyük şirkətlərin demək olar ki, hamısı rəqəmsal iqtisadiyyatın subyektləridir. Rəqəmsal iqtisadiyyat sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin, xidmətlərin və dövlət idarəçiliyinin inkişafını sürətləndirə biləcək və ölkənin qlobal rəqabət qabiliyyətini və milli təhlükəsizliyini artırma biləcək real iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ənənəvi istehsalın paralel inkişafı ilə həyata keçirilməlidir. Bu halda rəqəmsal iqtisadiyyatdan əsas dividendlər yalnız informasiya texnologiyaları şirkətləri tərəfindən deyil, cəmiyyət tərəfindən əldə ediləcəkdir.

Rəqəmsal bankçılıq ənənəvi bankçılıq üsullarına rahat və səmərəli alternativ təklif edir. Veb saytlar və mobil proqramlar vasitəsilə bank xidmətlərinə uzaqdan daxil olmaq imkanı ilə istifadəçilər pul köçürmələri, hesabların ödənilməsi və bank çıxarışlarının yaradılması kimi geniş spektrli tapşırıqları yerinə yetirə bilərlər. Rəqəmsal banklar əmanət hesabları, cari hesablar, nağd pul çıxarılması və depozitlər, fond köçürmələri və kreditlər daxil olmaqla ənənəvi banklara bənzər məhsul və xidmətlər təqdim edir. (“Rəqəmsal iqtisadiyyat” dərslik, 2023)

Bu perspektiv dəyişikliyinə baxmayaraq, İKT-nin iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsi (xüsusilə makro və ölkələrarası səviyyədə) “infrastruktur/giriş baxışı” qəbul edilməklə, İKT-dən hansı dərəcədə, necə və hansı sosial-iqtisadi sahədə istifadə olunur. Bu, əsasən məlumat məhdudiyətləri ilə bağlıdır. Faktiki olaraq, əksər ölkələrdə İKT üzrə məlumatların toplanması son

onillikdə getdikcə genişlənsə də, milli sorğular idarə oluna bilən beynəlxalq müqayisəli göstəricilər toplusunda standartlaşdırılması və sintezi çətin olan kifayət qədər heterojen məlumat toplusunu təmin edir.

Bütün bu proseslərə əlavə olaraq, rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyatımıza və cəmiyyətimizə müsbət təsirlərinin yüksəldilməsi və gücləndirilməsi və bu prosesin fasiləsiz dayanıqlı şəkildə inkişafı üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın ölkə iqtisadiyyatına təsirlərinin qiymətləndirilməsi və bu sahədə qabaqcıl metodologiyaların tətbiq olunması məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlər görülür. Rəqəmsal bank sistemləri daha çevikdir və banklara ənənəvi sistemlərdən daha sürətli funksiyalar əlavə etməyə və genişləndirməyə imkan verir. Rəqəmsal bankçılıq yüksək səviyyəli proseslərin avtomatlaşdırılmasına, veb-əsaslı xidmətlərə və API-lərə əsaslanır ki, banklara və onların müştərilərinə yüksək səviyyəli xərc səmərəliliyi, təhlükəsizlik və çeviklik təmin edilir. Müasir bank həlləri real vaxt rejimində məlumat axını yaradaraq və əsas analitikanı sürətləndirərək tam rəqəmsal müştəri səyahətinə imkan verir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın rolunun əhəmiyyətinin sübuta yetirilməsi dövlətlərin ÜDM-də illik payının təxminən 20% artmasıdır, inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm orta hesabla 7% təşkil edir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının ölkənin ÜDM-nin artımına mühüm təsiri vardır. Bu dövrdə Əşyaların internetindən əldə olunan gəlir 4 dəfə artaraq 1.1 trilyon ABŞ dolları həcmində olacağı proqnozlaşdırılır. Rəqəmsallaşma və infrastrukturun inkişafı mobil internet istifadəçilərinin də sayında artımın baş verməsi ilə nəticələnəcəkdir. Dünya İqtisadi Forumunun məlumatına əsasən, növbəti onillikdə iqtisadiyyatda yaranan yeni dəyərin 70%-i məhz rəqəmsal platformalara əsaslanacaqdır.

Rəqəmsal cəmiyyətə doğru addım “insanların texnologiyadan istifadə etməsinə” deyil, daha çox “insanların həyatına təsir etmək və dəyişdirmək üçün texnologiyadan istifadə etməkdən” ibarətdir. Elektron daxilolma perspektivində firmalar və istehsal fəaliyyətləri deyil, fərdlər və onların sosial və iqtisadi davranışları müvafiq siyasət hədəfləri və təhlil obyektləri olur. Rəqəmsallaşma ilə məşğul olmaq və onun sosial-iqtisadi təsirini qiymətləndirmək, buna görə də, ilk növbədə, İKT-nin ənənəvi və dar infrastruktur, təchizat və texnologiyaya əsaslanan perspektivini aradan qaldırmağı, habelə İKT-nin yayılması və istifadəsi üzrə daha əhatəli göstəricilərdən istifadə etməyi tələb edir. İqtisadiyyat və bütövlükdə cəmiyyət. Belə bir istiqamətdə hərəkət etmək zərurəti rəqəmsal uçurum və rəqəmsal istisna/inklüzivliyə dair ədəbiyyatın ən son inkişafı ilə ortaya qoyulmuşdur. Bu multidissiplinar töhfə axını açıq şəkildə vurğuladı ki, İKT infrastrukturunun mövcudluğu və İKT obyektlərinə sadəcə əlçatanlıq rəqəmsallaşmış cəmiyyətə doğru irəliləmək üçün yalnız zəruri ilkin şərtidir və informasiya texnologiyalarının istifadəsində “səviyyə” və “keyfiyyət” bu texnologiyalar, eləcə də bu cür “rəqəmsal səlahiyyətləri” asanlaşdıran və ya əngəlləyən şərtlər çox güman ki, daha mühüm rol oynayacaq.

NƏTİCƏ

Hazırkı dövrdə iqtisadiyyatın əsas xarakterik cəhətləri biliyin, innovasiyanın və yüksək texnologiyaların geniş tətbiq olunmasıdır. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində əsas məsələlərdən biri informasiya texnologiyalarının tətbiqidir ki, bu da yuxarıda göstərilən faktorların ən önəmlisidir. Dünyada iqtisadiyyatda davamlı islahatlar aparmaq, müvəffəq iqtisadi siyasət yürütmək üçün, adətən, yeni iqtisadi inkişaf strategiyaları işlənib hazırlanır və həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında da 2016-cı ilin sonlarından etibarən iqtisadiyyatın əsas sektorlarının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritələri (SYX) işlənib hazırlanmışdır. Onların həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin daha da artırılmasına istiqamətlənmişdir. Elektron Hökumət və rəqəmsal iqtisadiyyat 2016-2022-ci illər üçün informasiyalaşdırma strategiyasının prioritetləri kimi müəyyən edilmişdir. İqtisadiyyatın rəqəmsal seqmentinin mövzusu İqtisadiyyat və cəmiyyətdə baş verən keyfiyyətli dəyişikliklər səbəbindən aktual olmuşdur. Yeni texnologiyalar və platformalar müəssisə menecmentinə və fiziki şəxslərə qarşılıqlı fəaliyyətin transaksiya məsrəflərini

getdikcə daha böyük miqyasda azaltmağa və dövlət strukturları ilə daha sıx əlaqə yaratmağa imkan verir. Nəticədə şəbəkə xidmətlərinə, yəni rəqəmsal və ya elektron xidmətlərə əsaslanan iqtisadiyyat formalaşır.

Texnoloji cəhətdən Rəqəmsal İqtisadiyyat Hüquqi və fiziki şəxslərin birgə fəaliyyətlə bağlı bir-biri ilə əlaqə saxlaya biləcəyi bir mühitdir. İT-nin müasir istehsalı sayəsində yüksək sürətlərə və xidmətlərin göstərilməsinin və malların buraxılmasının müxtəlifliyinə daha çox rast gəlinir. Sonuncular üçün, yeni məhsulların sürətli inkişafı və görünüşü və onların həyatlarının daha qısa bir müddəti ilə xarakterizə olunur. Xidmətlərin bir hissəsində rəqəmsal texnologiyalar böyük həcmli əməliyyatlar ilə tipik problemlərin həllini daha ucuz, daha sürətli, rahat və vasitəçilər olmadan edə bilər. İqtisadiyyatın bir çox sahələrində gəlirləri artırmaq üçün vasitəçilər avtomatik şəbəkə xidmətləri (kifayət qədər yaxşı işləyən sayt və ya mobil tətbiq) ilə əvəz edilə bilər. Biznesin bu cür təşkili xidmətin dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmaqla yanaşı, həm də iqtisadiyyatın yeni strukturuna gətirib çıxarır ki, burada üstünlük təşkil edən rol fərdi istehsalın müxtəlif formaları oynaya bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.Müseiybov, F.Mirzəyev. (2023). “Rəqəmsal iqtisadiyyat”, dərslik.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası.
3. “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”.
4. N.Ch.İsmaylova. (2020) “Internet banking adoption in Azerbaijan: Factors influenced consumers”.
5. Stefan Schneider. (2018). “Digital Economy”.

A.B.Alieva

magistrant, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0009-0000-4550-8340

The impact of digitalization on the development of the economy

Abstract

At present, the main features of the economy are the application of innovations and high digital technologies. At a time when digital technologies are spreading so rapidly in modern times, digitization is showing its effect on all fields of activity. And this influence also plays its role in the economy. The article talks about how digital technologies affect the development of the economy. It has been investigated how the use of information and digital technologies in the banking sector in the ICT era plays a role in increasing economic growth. At the same time, digital banking has been compared with traditional banking, and a number of different and superior aspects have been identified.

Key words: *digitization, digital technologies, banking sector, economy, innovation, digital banking, economic growth.*

A.Б.Алиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0000-4550-8340

Влияние цифровизации на развитие экономики

Резюме

В настоящее время основными особенностями экономики являются применение инноваций и высоких цифровых технологий. В условиях, когда в наше время цифровые технологии так быстро распространяются, цифровизация показывает свое влияние на все сферы деятельности. И это влияние также играет свою роль в экономике. В статье говорится о том, как цифровые технологии влияют на развитие экономики. Исследовано, как использование информационных и цифровых технологий в банковском секторе в эпоху ИКТ играет роль в повышении экономического роста. В то же время цифровой банкинг сравнивают с традиционным банкингом и выделяют ряд различных и превосходных аспектов.

Ключевые слова: *цифровизация, цифровые технологии, банковский сектор, экономика, инновации, цифровой банкинг, экономический рост.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-236-239>

F.A.Mammadova
Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-1284-7562
fidanmammadova.edu@gmail.com
S.A.Jabrayilova
master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0009-0003-9734-6840
seadet.cebarayilova@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

MACRO-INNOVATION STRATEGIES AS A PRIORITY DIRECTION OF GOVERNMENT STIMULATION OF INNOVATION ACTIVITY

Abstract

The article states that success in achieving sustainable economic growth can only be ensured through the application of innovation. It is noted that state participation in innovation activity is objectively necessary, and the reasons for this are determined in the article. It is justified that the macro-innovation policy creates conditions for the intensive development of business structures at the macro level and the stimulation of innovations. It is shown that this mechanism is intended to ensure the implementation of state and innovation strategies from the micro level and to increase the level of innovation priorities of the entrepreneurial initiative. In conclusion, it is noted that to develop the country's innovative potential, first of all, it is necessary to have coordinated management at all stages of innovation activity, to create a complex system for evaluating the efficiency of innovation both at the enterprise level and at the state level, but the government's intervention should be based on the creation of a favorable innovation environment.

Key words: *innovation, strategy, incentive, priority, macro level, innovation potential of the country.*

The state of innovation activity is the most important indicator of the development of society and the economy of the state. Success in achieving sustainable economic growth can only be ensured by new knowledge and scientific and technical progress. Most of the gross domestic product in developed countries is accounted for by new or improved technologies, products, and equipment. In this regard, there is a need to improve the innovation management system at the macro level. Three main tasks are solved at the macro level with the policy implemented in the direction of promoting innovations:

- the state innovation strategy is formed;
- favorable innovation environment for the economy as a whole is created;
- state innovation programs are implemented.

Macro-innovation policy creates conditions for intensive development of business structures and stimulation of innovations at the macro level. This mechanism is intended to ensure the implementation of state and innovation strategies from the micro level and to increase the level of

innovation priorities of the entrepreneurial initiative [1, p. 153]. The need for state intervention shows the limitations of market mechanisms, which can be observed in a number of directions:

- firstly, it is difficult for individual economic entities to collect the funds necessary for the implementation of large-scale innovations;
- secondly, many innovations can only be effective if implemented on a large scale;
- thirdly, the isolated implementation of innovations can lead to economic losses due to the uncertain duplication of research and innovation costs;
- fourth, the results of fundamental scientific research, as a rule, cannot be commercialized;
- fifthly, innovative projects are characterized by significant uncertainty of the result and duration of profit in most cases;
- sixth, high price of new types of products and services.

State participation in innovation activities is objectively necessary and this is determined by the following reasons:

- market regulators themselves do not create conditions for the innovation activity to have the character of a continuous flow of innovations;
- the second reason for the increase in the role of the state in the field of innovation is the rapid increase in costs required for its implementation;
- the third group of reasons that require more active participation of the state in innovation is related to the need for long-term forecasting of technology;
- the fourth reason for the increase in the role of the state in innovation is that the level of technological progress and the increase in the amount of resources absorbed by the innovation process create the need for cooperation between different subjects of innovation.

In order to implement the macro-innovation strategy, it is possible to mention the general system of state innovation policy measures consisting of three parts related to financing, dissemination of technical knowledge and competition. The connection between the management mechanism and the subjects of innovation is carried out through the influence of the state on their technological strategy, as well as on the formation of innovation resources. The methods of government influence in the field of innovation can be divided into direct and indirect. The main instrument of direct influence on the innovation activity of the state is the scientific and technical policy of the state. By planning, organizing and implementing scientific and technical programs, the state itself creates scientific and technical resources [2, p. 138].

Indirect methods of state innovation policy mainly involve the use of economic regulatory instruments. They are not aimed at creating innovative resources, but at supporting and stimulating innovative activity. The most important tools of this direction of stimulation include credit and tax policy. Based on the above, it can be noted that the need for state support for innovation is related to a number of factors, which primarily include high economic risk, long-term capital turnover, high cost of innovation, low innovation potential of enterprises, and low effective demand. Thus, the following is necessary for the development of independent innovative activity of enterprises:

- offering favorable conditions, advantages and subsidies for the development of innovation at the legislative level;
- creation of a system that regulates the cooperation and participation of enterprises, scientific institutes, and universities for the creation and implementation of innovations at the applied level.

In order to realize the goal of sustainable development, the following tasks must be solved at the enterprise level:

- development of new ideas, inventions and mechanisms of improvements and ensuring efficient operation of structures;
- create favorable conditions within the enterprise that will encourage employees to creative work and innovation;

- to ensure efficient transfer of new knowledge, technological developments, prototypes from one stage of the innovation process to another;
- to plan and control intra-enterprise innovation activities;
- to promote a comprehensive functional interaction between the participants of the innovation process.

The main problem of the implementation of innovations in the business environment of the country is inadequate evaluation of the effectiveness of the implementation of innovations, incomplete market analysis and lack of understanding of the ultimate goal of the implementation of innovations, which leads to additional material and non-material consequences. In accordance with the above classification, enterprises should carry out preliminary evaluation of applied innovations by taking preventive measures to reduce unreasonable losses. Innovation management in the enterprise should be project-based and should represent purposeful activity in the field of planning, organization, motivation and control of innovation processes. With the joint efforts of various institutions, rational solutions to the problems of managing innovative projects should be found. Among these problems, first of all, the following should be noted:

- evaluation and selection of projects;
- market orientation of the project;
- compliance of the project with the general strategic goals;
- adequacy of funds for research and development;
- type of innovation project;
- ensuring the participation of the management team in the implementation of the project;
- creation of the necessary information base;
- formation of personnel motivation systems.

In order to develop the country's innovative potential, first of all, it is necessary to have coordinated management at all stages of innovation activity, to create a complex system for evaluating the efficiency of innovation both at the enterprise level and at the state level, but the government's intervention should be based on the creation of a favorable innovation environment.

References:

1. Mammadov M.A. (2022). Strategic management. Textbook for higher schools / M. A. Mammadov., F. A. Mammadova., Sh. I. Alizadeh. - Baku, AzMIU "Publishing-Polygraphy Center", - 240 p.
2. Tahmezov M. (2020). The role of innovative mechanisms in the development of corporate management // Silk Road, No. 1, p. 134-140.

F.Ə.Məmmədova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1284-7562

S.A.Cəbrayilova

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0003-9734-6840

Makroinnovasiya strategiyaları innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasının prioritet istiqaməti kimi

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, davamlı iqtisadi artıma nail olmaqda uğur yalnız innovasiyaların tətbiqi ilə təmin edilə bilər. Qeyd edilir ki, innovasiya fəaliyyətində dövlətin iştirakı obyektiv zəruridir və məqalədə bunun səbəbləri müəyyən edilir. Əsaslandırılır ki, makroinnovasiya siyasəti makro səviyyədə biznes strukturlarının intensiv inkişafı və innovasiyaların stimullaşdırılması üçün şərait yaradır. Göstərilir ki, bu mexanizm dövlət və innovasiya strategiyalarının mikro səviyyədə həyata keçirilməsini təmin etmək və sahibkarlıq təşəbbüsünün innovasiya prioritetləri səviyyəsini artırmaq məqsədilə nəzərdə tutulur. Yekunda qeyd edilir ki, ölkənin innovativ potensialını inkişaf etdirmək üçün, ilk növbədə, innovasiya fəaliyyətinin bütün mərhələlərində koordinasiya edilmiş idarəetmənin olması, həm müəssisə səviyyəsində, həm də dövlət səviyyəsində innovasiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün kompleks sistemin yaradılması zəruridir, lakin hökumətin müdaxiləsi əlverişli innovasiya mühitinin yaradılmasına əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: innovasiya, strategiya, stimül, prioritet, makrosəviyyə, ölkənin innovasiya potensialı.

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-1284-7562

С.А.Джабраилова

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0009-0003-9734-6840

Макроинновационные стратегии как приоритетное направление государственного стимулирования инновационной деятельности

Резюме

В статье говорится, что успех в достижении устойчивого экономического роста может быть обеспечен только за счет применения инноваций. Отмечается, что участие государства в инновационной деятельности объективно необходимо, и в статье определяются причины этого. Обосновано, что макроинновационная политика создает условия для интенсивного развития бизнес-структур на макроуровне и стимулирования инноваций. Показано, что данный механизм призван обеспечить реализацию государственной и инновационной стратегии на микроуровне и повысить уровень инновационных приоритетов предпринимательской инициативы. В заключение отмечается, что для развития инновационного потенциала страны, прежде всего, необходимо иметь скоординированное управление на всех этапах инновационной деятельности, создать комплексную систему оценки эффективности инноваций как на уровне предприятия, так и на уровне предприятий, и на государственном уровне, но вмешательство государства должно быть основано на создании благоприятной инновационной среды.

Ключевые слова: инновации, стратегия, стимул, приоритет, макроуровень, инновационный потенциал страны.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-240-244>

F.A.Mammadova
Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-1284-7562
fidanmammadova.edu@gmail.com
Sh.Y.Huseynli
master student, Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0009-0000-3183-8023
sholehuseinli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN SUCCESSFUL PROJECT MANAGEMENT

Abstract

In the conditions of modern global competition, increasing the competitiveness of businesses and effective use of their resources is directly related to the correct use of information technologies. This article explains the most important key roles of information technology in project management success. These key roles are: plan and organize teamwork, data analysis, using information technology successfully, and so on. All of this helps project managers make more efficient and accurate decisions during the project and simplify processes. By using information technology, organizations, and project managers are more likely to achieve their goals on time and budget. Therefore, being aware of the latest innovations, adapting to the times and taking advantage of technological opportunities are of great importance in the project management process. Investing in Information Technology has become one of the most important issues of almost all businesses.

This research thoroughly examines how Information Technology and project management work together, using real-world examples and best practices for support. Information technology integration helps the organization's well-being and project success.

Key words: *information technology, project management, streamlined processes, information technology tools, integration.*

INTRODUCTION

In today's business environment, successful and good project management is highly dependent on the effective use of information technologies. As the complexity and scale of projects continue to increase day by day, it has become essential to use information technology to ensure accurate data management and timely decision-making. This article aims to explore the multifaceted role that IT plays in project management and highlight the impact of these technologies on project outcomes and organizational success. We'll explore key IT tools and strategies to show how they empower project managers and empower them to tackle challenges with agility and precision.

METHODOLOGY

This article uses a multidisciplinary research approach to explain the importance of project management. The information contained in the article includes the professional experiences of expe-

rienced project managers. He provided valuable perspectives on how and in what form to apply information technologies during project management. Also, we looked at scientific articles and real-life examples to find proof supporting the use of technology in project management. This article is based on a mix of stories and numbers, giving a complete and fact-based look into the topic.

Information Technology in Successful Project Management

Nowadays, with the increasing use of developing technology in business life, IT projects are carried out in all kinds of institutions and the results of these projects have great strategic importance. Therefore, it is important for organizations to design and implement IT project processes in accordance with their own structures, previous experiences and available resources.

In the globalization process that accelerates day by day, businesses are under the pressure of increasing competition and rapid progress. Businesses planning their future regularly gives them an advantage over those who aim to move forward with change. Naturally, businesses based on strategic management models will be the ones that overcome this competition and become leaders. Strategic management is a dynamic process consisting of a complex series of actions and reactions. In the process of globalization, which is accelerating day by day, enterprises are under the pressure of increasing competition and rapid progress. Enterprises that regularly plan their future will always be ahead.

On the contrary, enterprises that adapt to the system, do not regularly plan future steps and are satisfied with the available opportunities without keeping up with the latest technological innovations will undoubtedly fail in this process. Of course, businesses based on strategic management models will win this competition and become leaders.

There are a number of information technology tools available for project management works implementation. Project management tools are specifically designed to help an individual or team manage projects and tasks effectively. Each is used for different purposes.

Some of these types of information technology in project management help project managers in project planning, task allocation and progress monitoring. Asana and Microsoft Project are information technologies that serve these purposes. Both tools address different aspects of project management.

Asana is a project management platform that enables effective collaboration. This platform performs tasks such as proper division of tasks, effective project management and etc. Asana's interface is simple and intuitive, making more teams more productive. At the same time, Microsoft Project is an information technology designed to perform tasks such as planning and resource management. It visualizes project timelines using Gantt charts. This tool is especially useful for complex and large-scale projects. Asana provides more project progress and task tracking, while Microsoft Project provides in-depth and detailed project planning and resource allocation.

In addition to planning and monitoring the work of the project, establishing a continuous and effective relationship between the project participants is also one of the important factors. Here, a number of information technologies help project managers to communicate and collaborate. For example: Zoom, Microsoft Teams, etc. Both information technologies help team members to communicate easily and efficiently between project teams. Microsoft Teams serves as a comprehensive platform for project discussions, file sharing, and real-time collaboration. Also known for its powerful virtual conferencing capabilities, Zoom provides project management and efficiency as it allows sharing of virtual meetings, presentations, and workshops. Both Microsoft Teams and Zoom make significant contributions to project management.

Eliminating or preventing factors that may create risk during the start and continuation of the project is one of the important factors. A number of effective tools are used to prevent potential risks in project management. Active Risk Manager and Risk Watch are examples of these tools. Active Risk Manager identifies, assesses, and takes measures to prevent risks. Ensures cooperation between

teams. Risk Watch, on the other hand, has powerful risk assessment capabilities and a simple interface that allows users to systematically identify and assess risks. This tool facilitates users with visualizations and reports for effective, efficient communication and decision making. Both tools increase the overall safety and effectiveness of project management by performing tasks such as identifying potential risks, assessing those risks, and more.

Another key factor in project management is effective budgeting and resource management. These are of great importance in project management. Mavenlink and Sciforma are information technologies that help project managers in budgeting and resource management and simplify processes. Mavenlink can manage resource planning and finance by finding common solutions for teams. It allows users to track costs and expenses throughout the project. Sciforma excels in resource management. It offers powerful functionality for project resource optimization, project portfolio management, and more. It allows teams to allocate resources efficiently, ensuring optimal use in projects. Also, this information technology facilitates strategic planning.

CONCLUSION

As a result, the interaction between information technologies and project management has become one of the important factors in today's dynamic business world. As explored in this article, information technology tools and strategies are critical to successful project management.

The versatile role of information technology, from effective team collaboration to risk mitigation and strategic planning, makes it indispensable in modern project management. The real-world examples and best practices outlined in this article highlight the impact of information technology integration on organizational and project success.

In today's global competition, being able to use the power of information technologies appropriately and correctly has become a strategic necessity. Careful planning and organization of the work of teams, data analysis and successful use of information technologies allow project managers to make more flexible and efficient decisions.

Additionally, various information technology tools discussed, such as Asana, Microsoft Project, Zoom, and others, have a special place in project management. For businesses that want to achieve their goals on time and within budget, investing in information technology is no longer an option, but a necessity. Keeping up with the times, being aware of technological innovations and using the opportunities offered by Information Technologies are important components of successful project management. As the globalization process accelerates, businesses that adopt strategic management models and integrate information technologies into their processes are preparing to become leaders in the competitive environment.

In conclusion, this study highlights the key role of information technology in shaping the future of project management. Information technology integration is not just a trend, it is a strategic imperative. Organizations that recognize and invest in this reality are better positioned to navigate the complexities of today's business environment, ensuring not only project success but also sustainable organizational development and leadership.

References:

1. Kathy Schwalbe, seventh edition. 2015. Information Technology Project Management, pp 9-14 / 82-117.
2. Albert Lester. (2017). Project Management, Planning and Control: Managing Engineering, Construction, and Manufacturing Projects to PMI, APM, and BSI Standards, p.p. 1-16.
3. Scott Berkun. (2008). Making Things Happen, Mastering Project Management, pp 1 - 23
4. James Cadle and Donald Yeates, fifth edition. 2008. Project Management for Information Systems, pp 4-9 / 399-411.

5. Harold Kerzner, thirteen editions. (2022). Project Management, A System Approach to Planning, Scheduling and Controlling, pp 44-50.
6. Eric Verzuh, fourth edition. (2012). The Fast Forward MBA in Project Management, p.p. 11-21.
7. <https://www.wrike.com/project-management-guide/faq/what-are-project-management-too-ls/>

F.Ə.Məmmədova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1284-7562

Ş.Y.Hüseynli

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0000-3183-8023

Uğurlu layihələrin idarədilməsində informasiya texnologiyaların rolu

Xülasə

Müasir qlobal rəqabət şəraitində biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onların resurslarından səmərəli istifadə olunması bilavasitə informasiya texnologiyalarından düzgün istifadə ilə bağlıdır. Bu məqalə layihənin idarə olunması prosesində uğur qazanılmasında informasiya texnologiyalarının ən mühüm rollarını izah edir. Komanda işini planlaşdırmaq və təşkil etmək, məlumatların təhlili, informasiya texnologiyalarından uğurla istifadə etmək və s. bu kimi əsas rollardandır. Bütün bunlar layihə menecerlərinə layihə zamanı daha səmərəli və dəqiq qərarlar qəbul etməyə və prosesləri sadələşdirməyə kömək edir. İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, təşkilatlar və layihə menecerləri öz məqsədlərinə vaxtında və büdcə daxilində nail olurlar. Ona görə də layihənin idarə olunması prosesində ən son yeniliklərdən xəbərdar olmaq, zamana uyğunlaşmaq və texnoloji imkanlardan yararlanmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya Texnologiyalarına sərmayə qoymaq demək olar ki, bütün müəssisələrin ən vacib məsələlərindən birinə çevrilib.

Bu tədqiqat real dünya nümunələri və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə edərək informasiya texnologiyaları və layihə idarəetməsinin birlikdə necə işlədiyini hərtərəfli araşdırır. İnformasiya texnologiyalarının inteqrasiyası təşkilatın rifahına və layihənin uğuruna kömək edir.

***Açar sözlər:** informasiya texnologiyaları, layihələrin idarə edilməsi, sadələşdirilmiş proseslər, informasiya texnologiyaları vasitələri, inteqrasiya.*

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-1284-7562

Ш.Я.Гусейнли

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0000-3183-8023

Роль информационных технологий в успешном управлении проектами

Резюме

В условиях современной глобальной конкуренции повышение конкурентоспособности бизнеса и эффективное использование его ресурсов напрямую связано с правильным использованием информационных технологий. В статье объясняются наиболее важные

ключевые роли информационных технологий в успехе управления проектами. Этими ключевыми ролями являются: планирование и организация командной работы, анализ данных, успешное использование информационных технологий и так далее. Все это помогает менеджерам проектов принимать более эффективные и точные решения в ходе проекта и упрощать процессы. Используя информационные технологии, организации и менеджеры проектов с большей вероятностью достигнут своих целей вовремя и в рамках бюджета. Поэтому быть в курсе последних инноваций, адаптироваться ко времени и использовать технологические возможности имеют большое значение в процессе управления проектами. Инвестиции в информационные технологии стали одним из важнейших вопросов практически для всех предприятий. В этом исследовании тщательно рассматривается, как информационные технологии и управление проектами работают вместе, используя примеры из реальной жизни и передовой опыт поддержки. Интеграция информационных технологий способствует благополучию организации и успеху проекта.

Ключевые слова: информационные технологии, проект менеджмент, оптимизированные процессы, инструменты информационных технологий, интеграция.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-245-251>

M.A.Aşurov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
maarifasurov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

MÜASİR TEKNOLOGİYALARIN MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏTBİQ ETDİYİ BİZNES MODELLƏRİ VƏ STRATEGİYALARINA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə müasir texnologiyaların Azərbaycanda şirkətlər tərəfindən qəbul edilmiş biznes modelləri və strategiyalarına transformativ təsirləri araşdırılır. Burada, texnoloji irəliləyişlərin gətirdiyi dinamik dəyişikliklər və regiondakı müəssisələrin rəqabətə davamlı qalmaq üçün texnologiyaya necə uyğunlaşdığı araşdırılır. Təhlil müxtəlif sektorları əhatə edir və texnologiyanın əməliyyat çərçivələrinə təsir göstərdiyi xüsusi üsullara işıq salır. Məqalədə Azərbaycanda şirkətlərin prosesləri sadələşdirmək, səmərəliliyi artırmaq və yaranan imkanlardan yararlanmaq üçün rəqəmsal alətlərdən necə istifadə etdiyi araşdırılır. Məqalədə həmçinin müasir texnologiyaların inteqrasiyası ilə bağlı çətinliklər və bu maneələri aradan qaldırmaq üçün müəssisələrin tətbiq etdiyi strategiyalar vurğulanır. Hərtərəfli icmal təqdim etməklə, məqalə texnoloji tərəqqi şəraitində Azərbaycanda inkişaf edən biznes mənzərəsi haqqında dəyərli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır. Nəhayət, məqalə, ölkədə müasir biznes mühitinin formalaşmasında texnoloji innovasiyaların mühüm rolunu vurğulayır.

Açar sözlər: texnoloji təkamül, biznesin transformasiyası, rəqəmsal innovasiya, adaptiv strategiyalar, global rəqabətlik.

GİRİŞ

Daim inkişaf edən ticarət mənzərəsində müasir texnologiyaların biznes modellərinə və strategiyalarına təsiri 21-ci əsrdə uğurun müəyyən edici amilinə çevrilmişdir. Süni intellekt, böyük verilənlərin analitikası, blokçeyn və əşyaların interneti kimi yeniliklərlə səciyyələnən texnoloji tərəqqinin sürətli tempi bütün sənaye sahələri üzrə bizneslər üçün yeni imkanlar və çətinliklər dövrünü açmışdır. Müəssisələr daxili prosesləri tənzimləməkdən tutmuş müştərilərin təcrübələrini yaxşılaşdırmağa qədər texnoloji inqilaba uyğunlaşmağa və ya köhnə riskini almağa məcburdurlar. Təşkilatlar yeni biznes modelləri yaratmaq və bazar mövqeyini yenidən müəyyən etmək üçün qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etdikcə sənayelərin ənənəvi sərhədləri dəyişir və inkişaf edir. Bundan əlavə, şirkətlər məlumatlara əsaslanan anlayışlardan istifadə etdikcə və avtomatlaşdırmanı mənimsədikcə, onlara səmərəliliyi optimallaşdırmaq, riskləri minimuma endirmək və məhsul və xidmətlərini innovasiya etmək üçün görünməmiş imkanlar təqdim olunur.

Azərbaycanda biznes modellərinin və strategiyalarının transformasiyası və uyğunlaşdırılması müasir texnologiyaların dərin təsirini vurğulayır. Bu texnologiyaların sürətli təkamülü, xüsusən rəqəmsal platformaların və e-ticarətin yaranması ilə malların və xidmətlərin əldə edilməsi və istifadə edilməsində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Texnologiyanın əhəmiyyəti Azərbaycanda biznesin əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək və rəqabət üstünlüyünü təmin etmək üçün süni intellekt və məlumat analitikasından istifadə etməsi ilə vurğulanır.

Tarixən enerji sektorunun üstünlük təşkil etdiyi ölkəmizdə texnologiya şaxələnməyə təkan verir. Startapların və texnologiyaya əsaslanan müəssisələrin yaranması daha dinamik və innovativ iqtisadi mühiti təşviq edir. Bundan əlavə, uzaqdan iş texnologiyalarının uğurlu birləşdirilməsi ənənəvi iş yeri dinamikasını yenidən formalaşdırır, daha çevik və qlobal şəkildə əlaqəli olan işçi qüvvəsini gücləndirir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan müasir texnologiyaların üstünlüklərini mənimsəsə də, kibertəhlükəsizlik, məlumatların məxfiliyi və texnoloji tərəqqiyə ədalətli çıxışın təmin edilməsi kimi mühüm məsələlər ön plana çıxır. Bu transformativ relyefdə naviqasiya biznes modellərinin strateji yenidən qurulmasını və Azərbaycanın fərqli sosial-iqtisadi mənzərəsinə uyğun gələn texnologiyaya əsaslanan strategiyaların həyata keçirilməsini tələb edir. Azərbaycan biznesinin gələcəyi texnoloji irəliləyişlərlə sıx bağlıdır və bu, təkcə təcrübələrin modernləşdirilməsini deyil, həm də ölkənin iqtisadi identikliyinə dinamik şəkildə yenidən formalaşmasını ifadə edir [5, s.76].

Azərbaycan müəssisələrində İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) geniş şəkildə tətbiqi biznes modellərində və strategiyalarında transformativ dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İKT-nin inteqrasiyası əməliyyat səmərəliliyini artırır, innovasiyaları təşviq edir və rəqəmsal biznes paradimalarına keçidi sürətləndirir. Elektron ticarət inkişaf edir və müştərilərin cəlb edilməsi onlayn kanallar vasitəsilə inkişaf edir. Çevik və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu strateji planlaşdırmaya əhəmiyyətli təsir göstərərək üstünlük təşkil etmişdir. Bundan əlavə, uzaqdan iş imkanlarının birləşdirilməsi ayrılmaz hala gəldi və işçi qüvvəsi strukturlarının yenidən müəyyənləşdirilməsinə səbəb oldu. Azərbaycandakı bizneslər İKT-ni mənimsəməkdə davam etdikcə, bu göstəricilər dinamik qlobal biznes mənzərəsi daxilində texnoloji tərəqqiyə, səmərəliliyə və rəqabətə sadıqlığı vurğulayır [6, s.103].

Cədvəl 1

Müəssisələrdə İKT-dən istifadənin əsas göstəriciləri

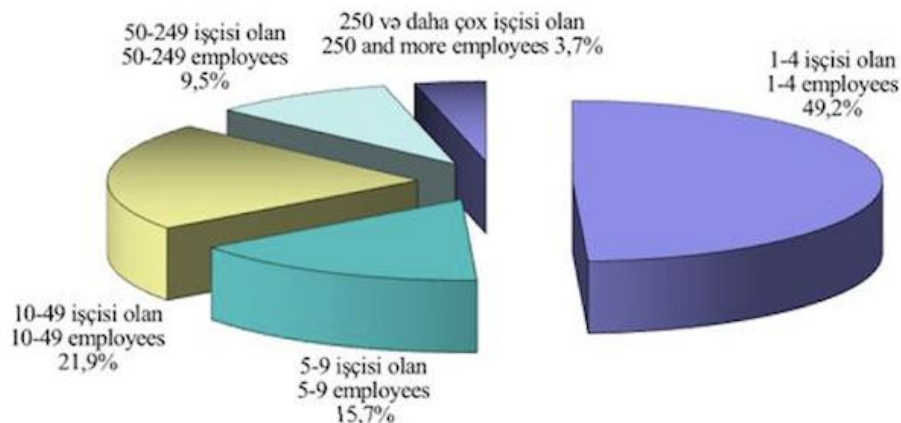
Göstəricilərin adı (faizlə)	2018	2019	2020	2021	2022
Kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi	67.2	62.8	63.9	65.2	65.8
Kompüterdən istifadə etmiş işçilərin sayının fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti	33.4	33.9	35.1	35.8	36.2
İnternetə çıxışı olan müəssisələrin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi	52.9	51.5	52.5	54.2	54.8
İnternetdən istifadə etmiş işçilərin sayının fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbətən	25.3	25.7	26.9	28.1	29.4
İnternetdən istifadə etmiş işçilərin internetə çıxışı olan müəssisələrdə çalışan bütün işçilərin siyahı sayına nisbəti	30.7	31.3	32.9	34.4	35.8
Veb sahifəsi olan müəssisələrin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi	12.3	9.8	9.9	10.2	10.5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldə göstəriləyi kimi, 2022-ci ildə kompüterdən istifadə edən müəssisələrin ümumi sayında 2018-ci illə müqayisədə azalma, eləcə də veb-saytı olan müəssisələrin faizində azalma müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, bütün aktiv müəssisələr üzrə kompüterlərdən istifadə edən işçilərin ümumi işçilərin sayına nisbətində artım müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, bütün fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında internetə çıxışı olan müəssisələrin faizində, bütün aktiv müəssisələrdə

internetdən istifadə edən işçilərin ümumi işçi qüvvəsinə nisbətində və İnternetdən istifadə edən işçilərin ümumi işçilərə nisbətində artım müşahidə edilmişdir [3, s.297].

Diaqram 1. Kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin işçilərinin sayına görə bölgüsü, yekuna nisbətən faizlə, 2022

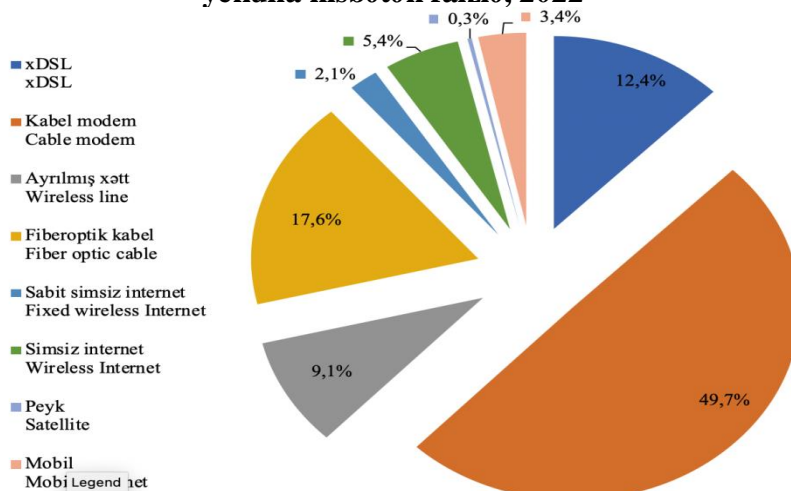


Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Diaqramdan göründüyü kimi, 2022-ci ildə Azərbaycanda kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin 49,2 faizi 1-4 işçisi olan müəssisələrin payına düşür. 21,9 faizi 10-49 işçisi olan müəssisələrin, 9,5 faizi 50-249 işçisi olan müəssisələrin, 15,7 faizi 5-9 işçisi olan müəssisələrin, 3,7 faizi isə 250 və daha çox işçisi olan müəssisələrin payına düşür.

Azərbaycanda müəssisələrin internetə qoşulma növünə görə təsnifatı ölkənin müxtəlif texnoloji mühitini nümayiş etdirir. Böyük şirkətlər tez-tez yüksək sürətli genişzolaqlı bağlantılara üstünlük verir, etibarlı məlumat ötürülməsini və səmərəli onlayn əməliyyatları təmin edir. Əksinə, kiçik müəssisələr DSL və ya simsiz bağlantılar kimi daha qənaətcil alternativləri seçə bilərlər. Fiber-optik birləşmələrin geniş istifadəsi mürəkkəb və etibarlı şəbəkə infrastrukturuna sadıqlığı daha da vurğulayır. Bu müxtəlif paylama Azərbaycan müəssisələrinin İnternet bağlantısı seçimlərini əməliyyat tələblərinə və resurs əlçatanlığına uyğunlaşdıraraq çevikliyini vurğulayır. Trend rəqəmsal boşluğu daraltmaq və müxtəlif biznes sektorları arasında ümumi əlaqəni artırmaq üçün ümummilli təşəbbüsü əks etdirir [8, s.18].

Diaqram 2. Müəssisələrin internetə qoşulma növünə görə bölgüsü, yekuna nisbətən faizlə, 2022



Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Diaqramdan göründüyü kimi, 2022-ci ildə Azərbaycanda internetə qoşulmuş müəssisələrin 49,7 faizi kabel modemdən, 12,4 faizi xDSL-dən, 17,6 faizi fiberoptik kabeldən, 9,1 faizi ayrılmış xətdən, 3,4 faizi mobil internetdən, 5,4 faizi simsiz internetdən, 2,1 faizi sabit simsiz internetdən, 0,3 faizi isə peyk internetdən istifadə etmişdir.

Azərbaycanda proqram təminatı və İKT avadanlığına qoyulan investisiyalar texnoloji tərəqqiyə sadıqlığı ifadə edir. Ölkədəki şirkətlər qabaqcıl proqram həlləri və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) avadanlığı əldə etmək üçün əhəmiyyətli resurslar ayırırlar. Bu məqsədyönlü investisiya əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasına, innovasiyaların təşviqinə və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlib. Proqram təminatı lisenziyalarına, kibertəhlükəsizlik alətlərinə və müasir İKT infrastrukturuna artan ehtiyac iqtisadi artıma təkan verməkdə texnologiyanın əsas rolunun etirafını vurğulayır. Azərbaycan bu cür xərclərin prioritetləşdirilməsində ısrarlı olduğu üçün özünü rəqəmsal transformasiya dalğasının önündə yerləşdirir və dayanıqlı inkişaf üçün hazırlanmış dinamik biznes mühitini gücləndirir [1, s.94].

Cədvəl 2

Proqram təminatı və İKT avadanlıqları üzrə xərclər, milyon manat

Xərclər	2019	2020	2021	2022
Cəmi	128.6	157.7	216.4	244.4
o cümlədən proqram təminatı üzrə xərclər	38.2	48.5	84.2	103.1
Proqram təminatı xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə	0.05	0.07	0.09	0.08
Lisenziyalar üzrə xərclər	29.9	32.6	64.8	78.8
Tətbiqi proqram təminatlarının hazırlanması üzrə xərclər	8.3	15.9	19.4	24.3
Texniki dəstək üzrə xərclər	34.0	44.0	62.5	68.1
Əməkdaşların təlimi və yeni tətbiqlərin öyrənilməsi üzrə xərclər	2.8	4.8	2.9	3.1
İKT avadanlıqları üzrə xərclər	25.4	28.3	27.5	25.0
İnternet şəbəkəsinə qoşulmaq üçün xərclər	19.7	23.1	28.2	35.8
Texniki vasitələrlə məlumatlandırma (sms və digər) üzrə xərclər	7.1	6.4	10.3	7.9
Digər sistemlərin hazırlanması (video konfrans, çağrı mərkəzi, xidməti terminallar və s.) üzrə xərclər	1.4	2.6	0.8	1.4

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, 2022-ci ildə Azərbaycanda proqram təminatı və İKT avadanlıqları üçün ümumilikdə 244,4 milyon manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Bu rəqəm 2019-cu ildəki 128,6 milyon manatdan nəzərəcarpacaq dərəcədə artaraq qeyd olunan dövrlə müqayisədə 1,9 dəfə artmışdır. Bundan əlavə, proqram təminatı xərclərinin ÜDM-ə nisbətində artım müşahidə edilmişdir. 2019-cu ildə bu nisbət yüzdə 0,05 idisə, 2022-ci ildə 0,08 faizə yüksəldi. Bundan başqa, lisenziyalar, tətbiqi proqram təminatının hazırlanması, texniki dəstək, işçilərin təlimi, yeni proqramların əldə edilməsi, internetə qoşulma, texniki vasitələrlə (SMS və s.) rabitə ilə bağlı digər xərclərdə də artım qeydə alınmışdır [4, s.201].

Azərbaycanda korporativ internetə çıxışın mövcudluğu biznes modellərinin və strategiyalarının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Geniş yayılmış əlaqə bizneslərə çevik, məlumatlara əsaslanan metodologiyaları mənimsəmək, innovasiyaları və uyğunlaşma qabiliyyətini təşviq etmək imkanı vermişdir. Elektron ticarət platformaları genişlənmiş, daha geniş istehlakçı audi-

toriyasına çatmış və uzaqdan iş üçün həllər önə çıxmışdır. Təkmilləşdirilmiş kommunikasiya vasitələri coğrafi sərhədlər arasında əməkdaşlığı asanlaşdırmışdır. Bu rəqəmsal əlaqə müəssisələri marketing və satış üçün onlayn platformalardan istifadə edərək müştəri mərkəzli modelləri qəbul etməyə sövq etdi. Nəticə, İnternetə çıxışın Azərbaycanda biznes mənzərəsinə transformativ təsirini vurğulayaraq, dinamik bazarda hərəkət edən bizneslərin nümayiş etdirdiyi çeviklik və dayanıqlılıqda özünü göstərir.

Cədvəl 3

Müəssisələrin internetə çıxış imkanları

Göstəricilərin adı	2018	2019	2020	2021	2022
İnternetə qoşulmuş kompüterlərin sayı, vahid	174817	178727,0	185541	195951	220605
İnternetə çıxışı olan müəssisələrin sayı, vahid	9981	12439	12676	13102	13252
İnternetdən istifadə etmiş işçilərin sayı, min nəfər	223.6	229.0	232.1	243.0	252.5
kişilər, faizlə	53.0	56.3	53.8	52.3	52.0
qadınlar, faizlə	47.0	43.7	46.2	47.7	48.0

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldə göstəriləyi kimi, 2022-ci ildə 2018-ci illə müqayisədə internetə qoşulmuş kompüterlərin sayında, internetə çıxışı olan müəssisələrin sayında və internetdən istifadə edən işçilərin sayında artım müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanın bütün müəssisələrində internetə çıxışı olan kompüterlərin geniş yayılması biznes modellərində və strategiyalarında transformasiyaya səbəb olmuşdur. Artan əlaqə çevikliyi və innovasiyanı gücləndirərək rəqəmsallaşmaya keçidi sürətləndirdi. Müəssisələr bu vasitələrdən bazar araşdırması, səmərəli ünsiyyət və müştərilərlə onlayn əlaqə kimi fəaliyyətlər üçün istifadə edir və bununla da müştəri mərkəzli yanaşmaları yenidən formalaşdırır [7, s.43].

Diagram 3. Müəssisələrdə internetə çıxışı olan kompüterlərin sayı, vahid, 2022



Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Diaqramda göstərilədiyi kimi, 2022-ci ildə təhsil müəssisələri 53 192 ədəd olmaqla internetə çıxışla təchiz edilmiş kompüterlərin sayına görə Azərbaycanda birinci yerdə qərarlaşmışdır. Bunu yaxından izləyən dövlət idarəetməsi, müdafiə və sosial təminat qurumları 45 919 kompüterlə ikinci yeri tutmuşlar. Üçüncü yeri 22 015 kompüterlə maliyyə və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumlar tutmuşdur. Ən aşağı göstərici isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrində olub ki, bu da 1463 kompüterdir.

Müasir texnologiyaların Azərbaycanda biznes modellərinə və strategiyalarına təsiri transformativ və dinamik trayektoriya ilə xarakterizə olunur. Ölkədəki müəssisələr texnoloji irəliləyişləri fəal şəkildə mənimsəyir, əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, innovasiyaları təşviq etmək və bazarın inkişaf edən tələblərinə uyğunlaşmaq üçün rəqəmsal vasitələrdən istifadə edir. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) inteqrasiyasından tutmuş geniş yayılmış internetə çıxışa və intellektual biznes həllərinin qəbuluna qədər Azərbaycan rəqəmsal inqilabdan ayaqlaşmaq öhdəliyini nümayiş etdirir. Bu texnoloji təkamül təkcə dəyişikliklər qarşısında dayanıqlılığı təşviq etmir, həm də Azərbaycan bizneslərinə rəqabətə davamlı qlobal mənzərədə inkişaf etməyə imkan verir və müasir texnologiyaların ölkədə biznesin gələcəyinin formalaşmasında mühüm rolunu vurğulayır.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, müasir texnologiyaların biznes modelləri və strategiyalarına dərin təsiri, dinamik uyğunlaşma və innovasiya dövrünü açaraq, şübhəsiz transformasiya edir. Azərbaycanda müxtəlif sektorlarda və sənayelərdə bizneslər texnoloji tərəqqiləri ürəkdən qəbul edir və ənənəvi sərhədləri aşan rəqəmsal təkamül dalğasını açır. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) inteqrasiyası, geniş yayılmış internetə çıxış və ağıllı həllərin qəbulu ölkənin rəqəmsal mənzərəni çevikliklə naviqasiya etmək öhdəliyini ifadə edir.

Bu texnoloji inkişaf təkcə cari bazar tendensiyalarına cavab deyil; bu, həm də əməliyyat paradigmalarını yenidən formalaşdıran strateji imperativdir. Müəssisələr rəqəmsal alətlərdən təkcə səmərəliliyi optimallaşdırmaq üçün deyil, həm də davamlı innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirmək və onları daim inkişaf edən bazarda irəli aparmaq üçün istifadə edirlər. Rəqəmsal inqilabın ön sıralarında qalmaq öhdəliyi Azərbaycanın dəyişikliklər qarşısında dayanıqlılığını və qlobal səhnədə rəqabət aparmaq üçün sarsılmaz əzmini nümayiş etdirir.

Müasir texnologiyaların təkan verdiyi transformasiya səyahəti üzərində düşünərkən aydın olur ki, Azərbaycan biznesləri təkcə rəqəmsal dövrlə ayaqlaşmırlar, onlar həm də fəal şəkildə formalaşırlar. Azərbaycanda biznesin gələcəyi uyğunlaşma, səmərəlilik və gələcəyə hesablanmış yanaşmanı vurğulayan texnologiyaların strateji inteqrasiyası ilə qurulur. Bu dinamik mənzərədə müasir texnologiyaların rolu təkcə təsirli deyil; o, biznesin trayektoriyasının formalaşmasında, rəqabətqabiliyyətliliyin və inkişafın yeni dövrünün təşviqində mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S. (2004). *İnnovasiya menecmenti*. Bakı, 136 səh.
2. Qasımzadə C. (2016). "Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları", Bakı, "ADİU" 489 səh.
3. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. (2015). "İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri", Bakı: "Elm" 416 səh.
4. Məmmədova N. (2016). "Biznesin innovasiyalı inkişafının əsas istiqamətləri", Bakı, "ADİU" 301 səh.
5. Rüstəmli T. (2016). "Müasir dövrdə innovasiyalı inkişaf modelinə keçidin dövlət mexanizmi", Bakı, "ADİU" 106 səh.
6. Rzayeva A., Paşayeva Z. (2019). *İKT*. Bakı, 127 səh.
7. Tağıyev A.H. (2012). *İnnovasiya*. Bakı, 68 səh.

8. ADB. Azerbaijan: Country Digital Development Overview. Country Diagnostics, January 2019.

M.A.Ashurov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Impact of modern technologies on business models and strategies applied by companies

Abstract

The article examines the transformative effects of modern technologies on business models and strategies adopted by companies in Azerbaijan. It examines the dynamic changes brought about by technological advances and how businesses in the region are adapting to technology to remain competitive. The analysis spans a variety of sectors and sheds light on the specific ways in which technology is impacting operational frameworks. The article examines how companies in Azerbaijan are using digital tools to simplify processes, increase efficiency, and take advantage of emerging opportunities. The article also highlights the challenges of integrating modern technologies and the strategies companies use to overcome these obstacles. By providing a comprehensive overview, the article aims to provide valuable insights into the developing business landscape in Azerbaijan amid technological progress. Finally, the article highlights the important role of technological innovation in shaping the modern business environment in the country.

Key words: *technological evolution, business transformation, digital innovation, adaptive strategies, global competitiveness.*

М.А.Ашуров

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Влияние современных технологий на бизнес-модели и стратегии, применяемые компаниями

Резюме

В статье рассматривается преобразующее воздействие современных технологий на бизнес-модели и стратегии, принятые компаниями в Азербайджане. В нем рассматриваются динамические изменения, вызванные технологическим прогрессом, и то, как предприятия в регионе адаптируются к технологиям, чтобы оставаться конкурентоспособными. Анализ охватывает различные сектора и проливает свет на конкретные способы воздействия технологий на оперативные рамки. В статье рассматривается, как компании в Азербайджане используют цифровые инструменты для упрощения процессов, повышения эффективности и использования открывающихся возможностей. В статье также освещаются проблемы интеграции современных технологий и стратегии, которые компании используют для преодоления этих препятствий. Предоставляя всесторонний обзор, статья призвана предоставить ценную информацию о развивающемся бизнес-ландшафте в Азербайджане на фоне технологического прогресса. Наконец, в статье подчеркивается важная роль технологических инноваций в формировании современной бизнес-среды в стране.

Ключевые слова: *технологическая эволюция, трансформация бизнеса, цифровые инновации, адаптивные стратегии, глобальная конкурентоспособность.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-252-258>

Н.Л.Гусейнова
д.ф.но э., Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0000-0002-7940-8628
nigar777@hotmail.com

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 09.01.2024

The article was received by editorial board on 09.01.2024

Статья принята к печати 09.01.2024

ИННОВАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И СИСТЕМНЫЙ ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД

Резюме

В статье основное внимание уделяется инновационной системе, где целью является оценка современного состояния инновационной системы, определить теоретические и эмпирические достижения, связанные с подходом к этой системе. Анализируются подходы ученых-экономистов к инновационной системе для разработки инновационной политики. В работе на основе системного анализа определены основные компоненты инновационных систем.

Ключевые слова: инновационная система, системный подход, детерминанты, таксономия, инновационная политика.

ВВЕДЕНИЕ

Подход «Системы инноваций» (СИ) существует уже немногим более десяти лет после долгих работ Фримена (1987), Лундвалла (1992) и Нельсона (1993). Подход СИ получил широкое распространение за очень короткий период времени. Он широко используется в академических контекстах, а также в качестве основы для разработки инновационной политики.

Цель этой статьи - оценить современное состояние подхода СИ: как он развивался до сих пор, каковы основные достижения (теоретические и эмпирические достижения) и каковы наиболее сложные проблемы, все еще связанные с этим подходом. Оценка подхода СИ, представленная в данной статье, включает обсуждение роли государства в СИ, что, в свою очередь, включает обсуждение полезности подхода СИ как основы для разработки инновационной политики.

Подход к этой системе можно заметить в произведениях Эдгюста (1997), который определил систему инноваций как «все важные экономические, социальные, политические, организационные и другие факторы, которые влияют на развитие, распространение и использование инноваций». (Edquist 1997: 14) Это означает, что подход СИ касается детерминант инноваций, а не их последствий (с точки зрения роста, количества рабочих мест, условий труда и т. д.) При условии, что концепция инновации определена, решающим вопросом является выявление всех тех важных определяющих факторов, которые может также называться деятельностью в СИ или функциями СИ.

Первоначально основное внимание уделялось национальным СИ (Freeman 1987; Lundvall 1992; Nelson 1993). С тех пор возникли отраслевые и региональные варианты, которые в настоящее время используются в дополнение к национальному. Подход отраслевых инновационных систем (ОИС) фокусируется на различных технологических областях или

продуктовых областях (например, Breschi и Malerba 1997; Carlson 1995; Nelson and Mowery 1999).

Географическими границами региональных инновационных систем (РИС) являются регионы внутри стран или включают части разных стран (например, Cooke, GomezUranga и Etxebarria 1997, Braczyk, Cooke and Heidenreich 1998, Asheim 1999 и Cooke 2000). Можно утверждать, что эти подходы дополняют друг друга, а не исключают друг друга (Edquist 1997). Три упомянутых здесь типа СИ можно рассматривать как варианты типового подхода СИ (Edquist 1997: 11-12).

Помимо анализа появления подхода СИ Edquist (1997), также охарактеризовал его в девяти измерениях. Возможно, самым важным из них было то, что в рамках подхода СИ инновации обычно рассматриваются как основанные на обучении, которое является интерактивным между организациями; фирмы не делают как правило, внедряют инновации изолированно. (Edquist 1997: 7, 20-22) Еще одной важной особенностью является то, что институты считаются ключевыми элементами во всех версиях подхода СИ (Edquist 1997: 24-26).

Эти характеристики подхода СИ представляют собой значительный прогресс в изучении инновационных процессов. Эти сильные стороны подхода СИ сделали его абсолютно центральным для современного понимания инновационных процессов (Edquist 1997: 24-26).

Также можно подвергнуть критике подход СИ в нескольких отношениях, заявив, например, что некоторые концепции использовались разными и непоследовательными способами отцами-основателями подхода, и иногда такое использование характеризовалось неясностью и нечеткостью. Это справедливо для понятия «институт», которое разные авторы используют как в смысле организационных акторов (или игроков), так и в смысле институциональных правил (или правил игры).

Кроме того, функциональные границы систем были очень расплывчаты. Ни одна из связей между переменными не была описана строго. По этой причине подход СИ не заслуживает статуса «теории» инноваций, а скорее должен называться концептуальной основой. (Edquist 1997: 28-29)

Существует острая необходимость в дальнейшем концептуальном и теоретическом развитии и уточнении подхода СИ. Чтобы сделать подход СИ более «теоретическим» – т.е. включать более конкретные утверждения о связях между переменными – необходимо для повышения степени строгости и специфичности подхода.

Основываясь на этом понимании считаю, что лучший способ сделать это - использовать этот подход в эмпирических (и сравнительных) исследованиях. Это просто потому, что ясные концепции и недвусмысленные утверждения необходимы, когда ищут эмпирические соответствия теоретическим конструкциям. Эмпирическая работа, на наш взгляд, является лучшим способом концептуально и теоретически выправить подход СИ. Эмпирическая работа будет функционировать как «дисциплинирующее» средство в стремлении разработать концептуальную и теоретическую основу.

Конечно, можно выявить и другие слабые стороны подхода СИ. Во-первых, в настоящем мало знаем о детерминантах инноваций, хотя это слабость исследований инноваций в целом, а не только подхода СИ. Другая причина заключается в том, что подход СИ частично игнорирует другие виды процессов обучения, кроме тех, которые ведут к инновациям прямым и непосредственным образом. Это относится к определенным видам организационного обучения, таким как создание фирменных программ и баз данных. Кроме того, подход СИ в значительной степени игнорирует индивидуальное обучение в форме образования.

Еще одна слабость подхода СИ заключается в том, что ему не хватает «теоретического» компонента, касающегося роли государства. Это важное пренебрежение, поскольку госу-

дарство и его агентства, очевидно, являются важными факторами, определяющими инновации в любой СИ.

Системный анализ

В большей части литературы по инновационным системам основные положения основаны на интуитивном понимании, а отношения между переменными не описаны строгим образом. Этот «индуктивный» метод работы и анализа, основанный на эмпирических обобщениях, привел к значительному прогрессу в наших знаниях об инновационных процессах. Как уже упоминалось, что фирмы обычно не осуществляют инновации «изолировано» и что институты имеют решающее значение для инновационных процессов. Это сделало подход СИ центральным для современного способа понимания инноваций. Для того чтобы сделать подход СИ более «теоретическим», на наш взгляд, необходимо повысить степень строгости и специфичности подхода. Попытаемся внести небольшой вклад в это направление, начав с общего понятия «система» и «проработав» подход СИ с помощью этого, будем использовать более «дедуктивный» подход. Поэтому начнем с нескольких замечаний о системном анализе в целом.

В повседневном языке, а также в значительной части научной литературы термин «система» используется щедро и с ограниченными требованиями к точному определению. Существует общий ответ как в повседневной речи, так и в научном контексте:

- система состоит из двух видов сущностей: во-первых, существуют некоторые виды компонентов, а во-вторых, между ними существуют отношения;
- должны быть причины, по которым для образования системы был выбран определенный набор компонентов и отношений; они образуют единое целое;
- должна быть возможность дискриминировать систему по отношению к остальному миру; т. е. должна быть возможность определить границы системы. Однако лишь в исключительных случаях система является замкнутой в том смысле, что она не имеет ничего общего с остальным миром. Та часть остального мира, которая в некотором смысле важное значение для системы называется ее средой. (Ингельштам 2000: 9)

В этом отношении в общем смысле имеются значительные неясности. Рассматривать систему в целом может быть проблематично: политическую систему концептуально можно рассматривать как единое целое, но если она характеризуется сильной (внутренней) напряженностью, то при анализе она будет более важной, чем целое. Граница между системой и ее окружением в большинстве случаев может быть определена разными способами, во многом в зависимости от цели системного анализа. Наконец, разные аналитики, частично руководствуясь разными целями, могут по-разному судить о том, что является «интересным». В конкретных работах по системному анализу эти трудности не будут проблематичными. Напротив, они окажутся интересными и аналитически плодотворными (Ингельштам 2000: 9). Все описания систем являются упрощениями. При описании используется метод абстракции; мы игнорируем несущественные компоненты и отношения. А то, что неважно или нет, отчасти определяется целью нашей работы и нашими имеющимися знаниями в этой области.

Основные компоненты инновационных систем (СИ)

Мы интуитивно и эмпирически понимаем, что для инновационных процессов важны разные организации и институты. Поэтому давайте пока будем считать организации и институты основными компонентами инновационных систем. В литературе по СИ также существует общее согласие, хотя иногда это не выражается ясно.

Организации представляют собой формальные структуры с явной целью, и они создаются сознательно (Эдквист и Джонсон 1997: 47). Они являются игроками или действующими лицами. Некоторыми важными организациями в СИ являются компании (которые могут быть поставщиками, клиентами или конкурентами по отношению к другим

компаниям), университеты, организации венчурного капитала и агентства государственной инновационной политики.

Институты - это наборы общих привычек, распорядков дня, установившейся практики, правил или законов, которые регулируют отношения и взаимодействие между людьми, группами и организациями (Edquist and Johnson 1997: 46). Примерами важных институтов в СИ являются патентные законы и нормы, влияющие на отношения между университетами и фирмами.

Хотя существует общее мнение, что «организации» и «институты» являются основными компонентами СИ, в литературе нет единого мнения о том, что следует понимать под этими терминами. Например, институты для Нельсона и Розенберга - это, по сути, разные виды организаций (согласно приведенному выше определению), тогда как Лундвалль, используя термин «институт», имеет в виду правила игры. (Нельсон и Розенберг 1993: 5, 9-13; Лундвалль 1992: 10). Следовательно, термин «институт» используется в литературе по крайней мере в двух основных смыслах.

Системы инноваций могут сильно отличаться друг от друга, например, в отношении специализации производства, затрат ресурсов на НИОКР и т. д. Например, промышленное производство в США гораздо более специализируется на производстве наукоемкой («высокотехнологичной») продукции, чем промышленное производство в ЕС (Fagerberg 2001, Edquist and Texier 1996). Кроме того, внутри ЕС интенсивность НИОКР сильно различается в зависимости от страны. Кроме того, организации и учреждения, входящие в состав компонентов систем, могут быть разными. Например, исследовательские институты и исследовательские отделы компаний могут быть важными организациями в одной стране (например, в Японии), тогда как исследовательские университеты могут выполнять аналогичную функцию в другой (например, в США). Такие институты, как законы, нормы и ценности, также значительно различаются между системами.

Подводя итог, можно сказать, что существует общее мнение, что основными компонентами СИ являются организации и институты. Однако спецификация этих компонентов, безусловно, различается в зависимости от системы. Мы уже подчеркивали, что взаимодействие между различными организациями имеет решающее значение в тех процессах обучения, которые обычно являются основой развития инноваций. Эти отношения могут быть рыночного и нерыночного характера.

Здесь можно упомянуть, что рынки лишь координируют транзакции, то есть продаваемые и покупаемые товары. Они не имеют дело с другими видами отношений. А процессы обучения, которые являются интерактивными между организациями, касаются обмена элементами знаний и сотрудничества, которые нелегко реализовать посредством рыночных транзакций. Рынки важны в инновационных системах, но и другие механизмы – например, нерыночное сотрудничество, которое опосредует отношения между компонентами систем.

Отношения между организациями и учреждениями важны для инноваций и функционирования инновационных систем. Организации находятся под сильным влиянием и формируются институтами; Можно сказать, что организации «встроены» в институциональную среду или набор правил, которые включают правовую систему, нормы, стандарты и т. д. Но институты также «встроены» в организации. Примерами являются конкретные практики фирмы в отношении бухгалтерского учета или отношений между менеджерами и сотрудниками; Многие институты развиваются внутри фирм. Следовательно, существуют сложные двусторонние отношения взаимной укорененности между учреждениями и организациями, и эти отношения влияют на инновационные процессы и тем

самым как на производительность, так и на изменение инновационных систем. (Эдквист и Джонсон 1997: 59-60)

Другой тип отношений между организациями и институтами заключается в том, что некоторые организации непосредственно создают институты. Примерами могут служить организации, создающие стандарты, и государственные организации, формулирующие и внедряющие правила, которые мы называем инновационной политикой. (Edquist and Johnson 1997: 60) Институты также могут быть основой для создания организаций, например, когда правительство принимает закон, который приводит к созданию организации. Также могут иметь место важные взаимодействия между различными институтами, например, между патентным законодательством и неформальными правилами, касающимися обмена информацией между фирмами. Отношения между организациями и учреждениями очень сложны и часто характеризуются взаимностью. Этот акцент на сложных отношениях между компонентами представляет собой главное преимущество подхода СИ. Однако это также представляет собой проблему, поскольку наши знания об этих отношениях очень ограничены. Отношения между двумя явлениями не могут быть удовлетворительно исследованы, если они концептуально не отличаются друг от друга. Поэтому важно уточнить концепции и провести четкое различие между организациями и институтами, чтобы иметь возможность рассматривать отношения между ними.

Таксономия инноваций

Несмотря на название – «системный инновационный подход», – многие работы в рамках этой традиции изначально были сосредоточены на технологических изменениях, а не на инновациях в более общем смысле. Среди технологических инноваций основное внимание часто неявно уделялось инновациям в технологических процессах. Чтобы определить детерминанты и, таким образом, иметь возможность определить границы систем, необходимо четко понимать, что на самом деле представляет собой «инновация». Можно ожидать, что разные виды инноваций будут иметь разные определяющие факторы. Например, инновации в организационных процессах имеют и другие детерминанты, кроме технологических. А у продуктовых инноваций есть и другие. Поэтому необходимо разделить инновации на категории. Нужна таксономия инноваций. Деагрегирование имеет решающее значение для прогресса в определении определяющих факторов инноваций. Важное значение имеет мезо- и микроуровень анализа. По упомянутым здесь причинам уточним понятие инновации.

Инновации - это новые творения, имеющие экономическое значение, обычно осуществляемые фирмами (или иногда отдельными лицами). Они могут быть совершенно новыми, но чаще всего представляют собой новые комбинации существующих элементов. Вопрос в том, что и как производят фирмы.

Продуктовые инновации могут быть товарами или услугами. Все зависит от того, что производится. Процессуальные инновации могут быть технологическими или организационными. Речь идет о том, как производятся товары и услуги. Некоторые продуктовые инновации трансформируются в процессные инновации во «втором воплощении» (или «втором появлении»). Это касается только «инвестиционных продуктов», а не продуктов, предназначенных для немедленного потребления. Например, промышленный робот является продуктом, когда он производится, и процессом, когда он используется в производственном процессе. Инновации в продуктах и процессах тесно связаны друг с другом и во многих других отношениях. Несмотря на это, важно проводить различия между этими разными видами инноваций, т.е. деагрегировать и провести анализ на микро- и мезо-уровне. В этой таксономии только инновации в товарах и технологических процессах являются инновациями «материального» типа. Инновации и услуги в организационных процессах явля-

ются «нематериальными активами». Крайне важно также принимать во внимание нематериальные инновации, поскольку они приобретают все большее значение для экономического роста и занятости.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таким образом, продуктовые инновации являются основным механизмом изменения структуры производства. Поэтому неуместно игнорировать инновации в продуктах, как это часто делает основная экономическая теория. Инновации в технологических процессах, конечно, не единственные, которые важно для экономического роста и занятости. Хотя продуктовые инновации имеют решающее значение для изменений в структуре производства, это, однако, не следует интерпретировать как умаление важности процессных инноваций; последние необходимы для конкурентоспособности всех фирм во всех странах, отраслях и регионах.

Подход СИ может применяться ко всем этим категориям инноваций, хотя основной упор в некоторой литературе по СИ делается на технологические инновации. Эту возможность подхода СИ следует использовать и учитывать все четыре вида инноваций, упомянутых выше. Теперь, когда мы знаем, что можно понимать под «инновациями», мы стали на один шаг ближе к определению границ систем. Но, учитывая определение, представленное изначально, нам также необходимо больше знать о детерминантах инновационных процессов.

Список использованной литературы:

1. Asheim, Björn T (1999). Innovation, social capital and regional clusters: on the importance of cooperation, interactive learning and localised knowledge in learning economies. Paper presented at the Regional Studies Association International Conference on “Regional Potentials in an Integrating Europe”, University of the Basque Country, Bilbao, Spain, September 18-21, 1999.
2. Braczyk H-J, P. Cooke & M. Heidenreich (eds.) (1998). Regional innovation systems: the role of governance in a globalized world. London and Pennsylvania: UCL.
3. Breschi S. & F. Malerba (1997). Sectoral innovation systems: technological regimes, Schumpeterian dynamics, and spatial boundaries. In Edquist, C. (ed.) 1997 Systems of Innovation: Technologies, Institutions and Organizations. London and Washington: Pinter/Cassell Academic.
4. Carlsson B. (ed.) (1995). Technological systems and economic performance: the case of factory automation. Dordrecht: Kluwer.
5. Cooke P., Gomez Uranga M. and Etxebarria G. (1997) “Regional systems of Innovation: Institutional and Organisational Dimensions”, Research Policy, 26, 1997: 475 – 491.
6. Cooke P. Forthcoming (2000). “Regional Innovation Systems, Clusters and the Knowledge Economy” Industrial & Corporate Change, forthcoming 2000.
7. Edquist C. (1997). ‘Systems of innovation approaches - their emergence and characteristics’ in Edquist C. (ed.) (1997). Systems of Innovation: Technologies, Institutions and Organizations, London: Pinter/Cassell.
8. Fagerberg J. (2001). ‘The economic challenge for Europe: adapting to innovation-based growth’ in Archibugi, D., and Lundvall, B-Å., (eds.) The Globalising Learning Economy: Major Socio-Economic Trends and European Innovation Policy, Oxford: Oxford University Press.
9. Freeman C. (1987). Technology policy and economic performance: lessons from Japan. London: Pinter.
10. Ingelstam, Lars (forthcoming 2001). System och systemforskning: en resonerande översikt, med sikte på forskning kring energi, teknik och samhälle. (‘Systems and systems research: ‘reasoning’ overview with regard to research on energy, technology and society’).

11. Lundvall B-Å. (1992). (ed.). National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive learning, London: Pinter.

12. Nelson R.R. (1993). (ed.). National Innovation Systems: A Comparative Study, Oxford: Oxford University Press.

13. Nelson R.R., and Mowery D. (1999). (eds.) Sources of Industrial Leadership: Studies of Seven Industries, Cambridge: Cambridge University Press.

N.L.Huseynova

PhD, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0000-0002-7940-8628

Innovation policy and systemic innovation approach

Abstract

The article focuses on the innovation system, where the goal is to assess the current state of the innovation system, to determine the theoretical and empirical achievements associated with the approach to this system. The approaches of academic economists to the innovation system for the development of innovation policy are analyzed. The work, based on system analysis, identifies the main components of innovation systems.

Key words: *innovation system, systems approach, determinants, taxonomy, innovation policy.*

N.L.Hüseynova

i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0002-7940-8628

İnnovasiya siyasəti və sistemin innovasiya yanaşması

Xülasə

Məqalədə məqsəd innovasiya sisteminin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, bu sistemə yanaşma ilə bağlı nəzəri və empirik nailiyyətləri müəyyən etmək olan innovasiya sisteminə diqqət yetirir. Akademik iqtisadçıların innovasiya sisteminə yanaşmaları, innovasiya siyasəti təhlil edilir. İşdə sistem təhlil əsasında innovasiya sistemlərinin əsas komponentləri müəyyən edilir.

Açar sözlər: *innovasiya sistemi, sistem yanaşması, determinantlar, taksonomiya, innovasiya siyasəti.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-259-265>

Q.M.Kərimov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
qadirkerimovv@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ELEKTRON KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİNDƏ İNNOVATİV İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Xülasə

Bu məqalə rəqabət qabiliyyətini artırmaq və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün innovativ idarəetmə sistemlərinə mövcud ehtiyaca diqqət yetirərək, e-ticarətin inkişaf edən sahələrini araşdırır. Bir çox idarəetmə sistemləri vasitəsilə elektron ticarət əməliyyatlarını idarə etmək üçün innovativ həllərin araşdırılmasını təmin edir. Müasir e-ticarət əməliyyatlarına xas olan problemlərin və mürəkkəbliklərin hərtərəfli tədqiqi yolu ilə tədqiqat inkişaf edən istehlakçı tələblərinin qarşılansında real vaxt rejimində məlumatın yayılmasının oynadığı mühüm rolunu aydınlaşdırır. İnnovativ idarəetmə sisteminin işlənilməsi və tətbiqi sistem təhlilindən tutmuş sınaq və tətbiqə qədər mühüm mərhələləri əhatə edən dəqiqliklə təsvir edilmişdir. Nəzəri çərçivələrə və praktiki anlayışlara əsaslanaraq, məqalə müxtəlif sənaye sektorlarında e-ticarət əməliyyatlarını dəyişdirməkdə təklif olunan sistemin effektivliyinə dair inandırıcı bir nümunə təqdim edir. Məqalə e-ticarət mənzərəsi daxilində davamlı böyümə və sosial inkişafı təmin etmək üçün innovativ idarəetmə sistemlərinin əsas potensialını vurğulayır. Təklif olunan innovativ idarəetmə sisteminin əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməklə və müasir biznes təcrübələrində innovasiya və texnologiyanın əhəmiyyətini vurğulamaqla yekunlaşır.

Açar sözlər: *elektron ticarət, innovativ idarəetmə sistemləri, idarəetmə əməliyyatları, texnologiya.*

GİRİŞ

İnnovativ idarəetmə sistemləri təşkilatlar daxilində effektiv idarəetməni və ümumi əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün əsas vasitə kimi xidmət edir. Rəqəmsal inqilabın gəlişi və qloballaşması ilə birlikdə e-ticarət sektoru dinamik inkişaf edir. İstehlakçılar vaxta qənaət, gecə-gündüz əlçatanlıq və qiymətləri və seçimləri müqayisə etmək imkanı kimi üstünlüklərə əsaslanan alış-verişlərini sürətlə ənənəvi fiziki mağazalardan onlayn alış-verişin rahatlığına dəyişirlər. Bununla belə, bu inkişaf edən böyümə fonunda, e-ticarət pərəkəndə satış şirkətləri güclü rəqabətlə üzləşirlər, çünki istehlakçılar bir neçə saniyə ərzində çoxsaylı onlayn platformalara səy göstərmədən baxa bilirlər.

Beləliklə, məhsul sifarişindən tutmuş çatdırılmaya qədər e-ticarət əməliyyatlarının hər bir istiqamətinin dəqiq və səmərəli şəkildə idarə olunmasını təmin etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu, təkcə müştəriləri cəlb etməyə və saxlamağa kömək etmir, həm də şirkətin məhsuldarlığını və gəlirliliyini artırır. Rəqəmsal landsaftda hamıya uyğun bir yanaşma anlayışı azalır və yaranan tendensiyalara daimi uyğunlaşma tələb olunur.

Perfect Digital, inkişaf edən e-ticarət elementlərindən xəbərdar olmağın davamlı bir səy olduğunu qəbul edərək, geniş onlayn sahədə naviqasiya etmək üçün müştərilərlə əməkdaşlıq edir. Saytın optimallaşdırılması daxili keçidlərin keyfiyyəti və Meta teqlərin uyğunluğu kimi müxtəlif amilləri nəzərə alaraq bu işdə həlledici rol oynayır. Bu imkanlardan istifadə etməklə təşkilatlar öz səhifə səlahiyyətlərini optimallaşıdır və onlayn mövcudluğunu effektiv şəkildə artırmağa bilirlər.

Üstəlik, təhsil müəssisələri onlayn öyrənməni getdikcə daha çox qəbul etdiyi halda, rəqəmsal təhsil sahəsində davamlı inkişaf üçün təhlükəsiz və dayanıqlı onlayn tələbə qeydiyyat sisteminə ehtiyac hər şeydən üstün olur. Belə bir sistem potensial onlayn tələbələr üçün istədikləri kurslara yazılmaq və onların öyrənmə təərəqqisini problemsiz izləmək üçün istifadəçi yönümlü interfeys təklif etməlidir. Qabaqcıl qeydiyyat sistemlərinin strateji tətbiqi vasitəsilə təhsil müəssisələri rəqəmsal dövrdə tələbələr üçün ümumi öyrənmə təcrübəsini artırmağa bilər.

ƏSAS HİSSƏ

İntensiv şəkildə inkişaf edən e-ticarət mənzərəsində elektron kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hər kəs məhsul və xidmətləri sürətlə təhlil etmək, proqnozlaşdırmaq və çatdırmaq üçün daimi təzyiq altındadır. Biliyin, texnologiyanın və innovasiyanın effektiv idarə edilməsi təşkilatlara məlumatı problemsiz şəkildə bölüşmək və nəticədə rəqabət üstünlüyü əldə etməkdə mühüm rol oynayır. Müasir qloballaşan bazarda yaşamaq və uğur qazanmaq rəqabət qabiliyyətini qorumaqdan asılıdır. Bu rəqabət üstünlüyü, təşkilatın təkliflərini rəqib müəssisələrin təklifləri ilə müqayisədə istehlakçılar arasında üstünlük verilən seçimlər kimi yerləşdirən strateji qərarlar vasitəsilə əldə edilir.

Elektron ticarətin idarə edilməsi onlayn pərakəndə satışçılar üçün çox vacibdir. Buna baxmayaraq, bizneslərin həll etməli olduğu bir sıra geniş yayılmış problemlər mövcuddur. Elektron ticarətin idarə edilməsinin bir neçə əsas aspektləri bunlardır:

1. Təchizat zənciri problemləri ilə məşğul olmaq:

Son dövrlərdə e-ticarət müəssisələri təchizat zəncirlərində əhəmiyyətli maneələrlə qarşılaşdılar. Bu problemlər geniş yayılmış ehtiyat çatışmazlığını, emal gecikmələrini və məşhur əşyalar üçün uzadılmış sifarişləri əhatə edir. İstehlakçı xərclərinin artması, onlayn alış-verişin inkişaf edən tendensiyası və pandemiyanın yaratdığı yavaşlama bu çətinliklərə daha çox kömək edir.

2. Effektiv e-ticarət marketinq strategiyasının hazırlanması:

Uğurlu bir e-ticarət marketinq planının formalaşdırılması mürəkkəb ola bilər. Bunu idarə etmək üçün veb saytınızda, sosial media platformalarınızda və onlayn marketinq səylərinizdə hərtərəfli açar söz araşdırması aparmaq faydalı ola bilər. Bu tədqiqat məzmununu müvafiq axtarış şərtləri üçün optimallaşdırmağa kömək edir və bununla da potensial müştərilərin brendinizi və istədiyiniz məhsulları kəşf etmə ehtimalını artırır. Birgə vasitələrdən istifadə etmək və sosial medianı effektiv idarə etmək komandanızı marketinq təşəbbüsləri üçün uyğunlaşdırmağa bilər.

3. Təcrübəli anbar idarəçiliyinin təmin edilməsi:

Səmərəli anbar idarəçiliyi e-ticarət əməliyyatlarında başqa bir problem yaradır. Hansı məhsulların yaxşı performans göstərdiyini və hansının olmadığını izləmək çətin ola bilər. Məhsulun performansına nəzarət etməmək ehtiyatların tükənməsi və ya artıq inventar riskini artırır ki, bu da potensial olaraq maliyyə uğursuzluqları və müştərilərin narazılığına səbəb olur. İnteraktiv idarəetmə proqramı kimi uyğun e-ticarət alətlərinə investisiya etmək inventar səviyyələrini, satış məlumatlarını və daha çoxunu izləməyə imkan verir. Təkmilləşdirilmiş inventar nəzarəti aşağı və ya həddindən artıq satışın qarşısını alır və müştəri təcrübəsini artırır.

4. Etibarlı sifariş emalının genişləndirilməsi:

E-ticarət təşəbbüsünüz genişləndikcə, daha yüksək həcmdə sifarişlərin idarə edilməsi imkanlarınızı üstələyə bilər. Çox sayda sifarişin idarə edilməsi sifarişin yerinə yetirilməsi prosesində qeyri-dəqiqliklərə və gecikmələrə səbəb ola bilər. Xüsusilə biznesiniz böyüdükcə və ya yeni satış kanalları yarandıqca, iş yükünüzü azaltmaq və sifarişin yerinə yetirilməsi prosesini təkmilləşdirmək üçün variantları qiymətləndirmək, səmərəli sifariş idarəçiliyini təmin etmək çox vacib olur.

Tarixən innovasiyalar dəyərli nəticə yaradan yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına təkan verən iqtisadi artımın katalizatoru olduğunu sübut etmişdir. İnnovasiya mədəniyyətinin təşviqi davamlı, uzunmüddətli inkişaf üçün, xüsusən də e-ticarətin dinamik sferasında vacibdir. İnternetin yayılması və texnologiyanın inkişafı ilə innovativ imkanlar çoxalır. Açıq innovasiya təcrübələri şir-

kətlərə təkcə öz ideyalarını yaratmağa deyil, həm də xarici bilik və tədqiqatlardan istifadə etməyə imkan verir, bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşma və cavab vermə qabiliyyətini artırır.

Effektiv biliyin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi e-ticarət təşkilatlarında innovasiyaları təşviq etmək üçün çox vacibdir. Belə bir sistem yeni ideyaların bazara çıxarılması üçün zəruri olan proseslərin inteqrasiyasını və əlaqələndirilməsini asanlaşdırır. Bilik müxtəlif biznes funksiyaları arasında effektiv şəkildə idarə edildikdə innovasiya inkişaf edir. Güclü bilik idarəetmə sistemi yeni ideyaların yaradılmasına və onların təşkilat daxilində yayılmasına kömək edəcək şəkildə biliklərin saxlanması, idarə edilməsinə və paylaşılmasına imkan verir.

Uğurlu innovasiya təcrübələri biznes proseslərində inqilab edə, müştəri məmnuniyyətini artırır və gəlirliliyi artırır bilər. İnternet və texnologiyanın gücündən istifadə etməklə təşkilatlar məlumatı səmərəli şəkildə saxlaya və mübadilə edə, əməkdaşlığı asanlaşdırır və innovasiyaları irəli apara bilər. Nümunəvi hallardan biri E-bay qlobal onlayn bazardır və o, öz əməliyyatlarında biliklərin idarə edilməsini tətbiq etməklə innovativ lider mövqeyini qoruyub saxlayır. Bütün dünyada İnnovasiya Mərkəzlərinin yaradılması kimi təşəbbüslər vasitəsilə E-bay işçilərin fikir və ideyaları paylaşa biləcəyi əməkdaşlıq mühitini inkişaf etdirir və inkişaf edən bazar tələblərinə uyğunlaşdırılmış innovativ məhsul və xidmətlərin inkişafına gətirib çıxarır. Bu təcrübələr nəinki E-bay-ın bazar payını qorudu, həm də onun rəqabətli e-ticarət mənzərəsində davamlı böyüməsinə təkan verdi.

Mövcud tədqiqat məlumatların idarə edilməsi, müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi (CRM) və risk və təhlükəsizlik idarəçiliyinə diqqət yetirməklə, elektron ticarət sahəsində innovativ idarəetmə sisteminin bir neçə əsas komponentlərini müəyyən edir.

Qreqori və Ayves e-ticarət kontekstində CRM-in inkişaf edən təbiətini vurğulayaraq, kommertiya əlaqələrinin real vaxt rejimində idarə olunmasını dəstəkləyən innovativ sistemlərə ehtiyac olduğunu vurğulayırlar. Bu, müştəri vərdislərini və üstünlüklərini anlamaq üçün ənənəvi CRM təcrübələrindən kənara çıxır, buna dinamik müştəri qarşılıqlı əlaqəsi və müştərilərin özünə xidmət və satış gücünün avtomatlaşdırılması vasitəsilə asanlaşdırılan çarpaz satış və satış daxildir. Bu, marketinq, satış və xidmət funksiyalarının inteqrasiyasını, eləcə də real vaxt rejimində uyğunlaşdırılmış təqdimatlar üçün şəxsi müştəri məlumatlarının sistematik şəkildə izlənməsini və təhlilini tələb edir.

Eynilə, Wigand və Soyex müştəri və müəssisə qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirən avtomatlaşdırılmış və əl imkanlarını əhatə edən CRM-in hərtərəfli xarakterini vurğulayır. Onlar təşkilatı və müştəri biliklərinin təhlilini və istifadəsini, məlumat idarəetməsi və müştəri ilə əlaqə proseslərinin inteqrasiyasını və davamlı olaraq performansın yaxşılaşdırılmasını əhatə edən müştəri biliklərinin effektiv idarə edilməsini müdafiə edirlər.

Risk və təhlükəsizliyin idarə edilməsi ilə bağlı ədəbiyyat e-ticarət üçün innovativ idarəetmə sistemlərində müştəri təhlükəsizliyi və məxfilik problemlərinin həllinin vacibliyini vurğulayır. Bhattacharjee və Bala əməliyyatları təmin etmək və istehlakçı məlumatlarını qorumaq üçün hərtərəfli kibertəhlükəsizlik infrastrukturuna və mexanizmlərinə ehtiyac olduğunu vurğulayır. Almsy, Grundy və İbrahim müasir rəqəmsal risk modellərinə əsaslanan biznes modellərinin və kommertiya strukturlarının davamlı təhlilini, modernləşdirilməsini və rəqəmsal uyğunlaşmasını əhatə edən bir model təklif edirlər. İnnovativ təhlükəsizlik və risk idarəetmə sisteminə inteqrasiya olunmuş bu yanaşma davamlı rəqəmsal təkamüllə dəstəklənən müştəri yönümlü və təkrarlanan təkmilləşdirmə prosesini tələb edir.

İnnovativ idarəetmə çərçivəsi inkişaf edən rəqəmsal mənzərəyə uyğunlaşmaq və uzunmüddətli biznes uğurunu saxlamaq üçün qabaqcıl məlumat idarəetməsini, dinamik CRM təcrübələrini və möhkəm risk və təhlükəsizlik idarəetmə strategiyalarını özündə birləşdirməlidir.

Bu elektron ticarət müəssisəsində innovativ idarəetmə sisteminin tətbiqi həm vasitəçilər, həm də müştərilər üçün eyni dərəcədə fayda verən aydın və asan başa düşülən strategiya vasitəsilə həyata keçiriləcək. Bu icra planı hər biri üç ay müddəti əhatə edən üç fərqli mərhələyə strukturlaşdırılacaq.

Bu proses boyu sistemdən istifadənin diqqətlə izlənilməsi gözlənilən məqsədlərə nail olunmasını təmin edəcək.

Bu Elektron Ticarət Müəssisəsində innovativ idarəetmə sisteminin tətbiqi üçün təklif olunan strategiyalar həm vasitəçilər, həm də müştərilər tərəfindən sadə və asan başa düşülən şəkildə tərtib edilmişdir. Tətbiq planı hər biri üç ay davam edən üç əsas mərhələyə bölünür və bu müddət ərzində istənilən nəticələrin əldə olunmasını təmin etmək üçün sistemin istifadəsinə nəzarət ediləcək.

İlkin mərhələdə bütün maraqlı tərəflər innovativ idarəetmə sisteminin integrasiyasının vacibliyi ilə bağlı maarifləndiriləcək. Ekspertlərin təqdimatları və mövcud təcrübələr nəzərə alınmaqla seminarlar və seminarlar keçiriləcək. Sayt administratorları, satış və marketinq işçiləri kimi əsas sistem istifadəçiləri sistemin gözlənilən faydalarını həyata keçirmək üçün zəruri olan əməliyyat fəaliyyətləri haqqında təlim keçəcəklər. Bu təlim sistemin kağız qeydlərdən rəqəmsal kodlaşdırma və paylaşmaya keçməklə satış və marketinq məlumatlarının təşkili, saxlanması və paylaşılmasında necə inqilab edəcəyinə diqqət yetirəcək.

İkinci mərhələ innovativ idarəetmə sisteminin faktiki tətbiqini əhatə edəcək və bu, hamar keçidi təmin etmək üçün bütün iştirakçı tərəflərin əməkdaşlığını tələb edir. Texniki komanda müəssisənin xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün sistemin qurulmasında və fərdiləşdirilməsində mühüm rol oynayacaq. İstifadəçilər sistemin xüsusiyyətləri arasında naviqasiya üzrə təlim keçəcək və tam yerləşdirmədən əvvəl hər hansı potensial problemləri həll etmək üçün hərtərəfli sınaq aparılacaq.

Tam icra edildikdən sonra, üçüncü mərhələ performansını optimallaşdırmaq və inkişaf edən ehtiyacları həll etmək üçün sistemin monitorinqinə, qiymətləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirəcəkdir. Təkmilləşdirilməli olan sahələri və əlavə təlim tələblərini müəyyən etmək üçün istifadəçilərdən müntəzəm rəylər toplanacaq və təhlil ediləcək. İstənilən problemləri həll etmək və sistemin düzgün işləməsini təmin etmək üçün davamlı dəstək və texniki xidmət göstəriləcəkdir.

Ümumilikdə, innovativ idarəetmə sisteminin tətbiqinin Elektron Ticarət Müəssisəsinin səmərəliliyini, effektivliyini və ümumi fəaliyyətini artıracağı gözlənilir. Texnologiya və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə etməklə, müəssisə əməliyyatları sadələşdirməyi, vasitəçilər və müştərilər üçün müstəsna təcrübə təmin etməyi və davamlı inkişaf və uzunmüddətli uğura yol açmağı hədəfləyir.

Gündəlik olaraq innovativ idarəetmə sistemlərindən istifadə edən müəssisələrin istifadə etdiyi məlumatların genişliyi və dərinliyi əhəmiyyətlidir. Rəhbərlik adətən analitik hesabatlarla və müxtəlif ölçülərə əsaslanır. Bununla belə, statistik təhlil alətlərinin ənənəvi dəstləri innovativ idarəetmə sistemləri ilə müqayisədə müxtəlif mənbələrdən məlumatları effektiv şəkildə manipulyasiya etmək, mənimsəmək və çıxarmaq üçün möhkəmliyə malik deyil.

Data mining, tendensiyaları və nümunələri üzə çıxarmaq üçün sisteməlik olaraq böyük bir verilənlər toplusunun tədqiqi təcrübəsi, innovativ idarəetmə sistemlərində istifadə olunan qabaqcıl texnologiya ilə asanlaşdırılır. Bu, rəhbərliyə alt qruplar arasında fərqli davranışları ayırd etməyə imkan verir. Daha güclü analitik proqram təminatından istifadə etməklə, müəssisələr daha mürəkkəb təhlillər apara və daha məqsədyönlü strategiyalara səbəb ola bilər. İnnovativ sistemlər tərəfindən təmin edilən məlumatların çıxarılması imkanları abunəçi tələblərini başa düşmək üçün daha dərin araşdırmalara imkan verir. Nəticə etibarilə, müəssisələr öz məhsul və xidmətlərini daha səmərəli və effektiv olmaq üçün təkmilləşdirə və bununla da bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaqla bilər.

Məlumatlar təşkilatlar və onların əlaqələri arasında elektron şəkildə ötürüldükdə, məlumat axını ilə birlikdə zərərli proqram təminatı və virusların ötürülməsi riski var. İnnovativ idarəetmə sistemləri bugünkü iş mühitində təhlükəsiz məlumat təcrübələrini həyata keçirməyə kömək edir, xüsusilə də yüksək məxfi və ya həssas şəxsi məlumatların işləndiyi biznes mühitlərində faydalıdır. Məlumatların mühafizəsi qaydalarına riayət etmək məlumatlarla işləmək ilə bağlı potensial tələləri azaltmağa kömək edir.

İnnovativ idarəetmə sistemləri üçün proqram təminatının işlənilməsi hazırlanması prosesi adətən daha çevikdir və bu, çox vaxt məhsulun istismar müddəti ərzində çoxsaylı buraxılışları ilə nəticələnir.

İstifadəçilər təcrübəyə əsaslanaraq, onların ehtiyaclarına birbaşa cavab verən həllər, dəyişikliklər və yeniləmələr təklif etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Müəssisələrdə məlumatların idarə edilməsinin daim inkişaf edən mənzərəsində müvəffəqiyyət üçün ən son texnologiya və alətlərdən xəbərdar olmaq vacibdir. Bu baxımdan innovativ idarəetmə sistemləri mühüm rol oynayır və rəqabətə davamlı qalmağa çalışan təşkilatlar üçün çoxsaylı üstünlüklər və üstünlüklər təklif edir. Böyük həcmdə məlumatları təhlil etmək və dəyərli fikirlər əldə etmək qabiliyyəti ilə bu sistemlər bizneslərə məlumatlı qərarlar qəbul etmək və böyüməyə təkan vermək imkanı verir. Ən qabaqcıl texnologiya və mürəkkəb alqoritmlərdən istifadə etməklə menecerlər istehlakçı davranışını, bazar tendensiyalarını və sənaye dinamikasını anlamaq üçün vacib olan tendensiyaları, nümunələri və korrelyasiyaları müəyyən edə bilirlər. Bundan əlavə, innovativ idarəetmə sistemləri tərəfindən həyata keçirilən təhlükəsiz məlumat təcrübələri məlumatların bütövlüyünü və məxfiliyini təmin edir, riskləri azaldır və normativ tələblərə uyğunluğu təmin edir. Bu sistemlərin tətbiqi bugünkü rəqabətli biznes mənzərəsində böyümə, innovasiya və uğur üçün yeni imkanlar açır.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə, e-ticarət sənayesi son illərdə eksponensial artım yaşadı, şirkətlər müştəri məmnuniyyətini ön planda tutmaqla daha yaxşı nəticələr əldə etməyə və rəqabət qabiliyyətini qorumağa çalışırlar. Bununla belə, bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi məhsul məlumatlarının mürəkkəbliyini və e-ticarətdə müştərilərin müxtəlif tələblərini nəzərə alaraq real vaxt rejimində alış-veriş məlumatlarını təmin edə bilən möhkəm sistem tələb edir. Bu tədqiqatda nəzərdə tutulan innovativ idarəetmə sistemi sistem təhlili, tələblərin müəyyən edilməsi, sistem arxitekturası, sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi daxil olmaqla hərtərəfli inkişaf mərhələlərindən keçmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, bu innovativ idarəetmə sistemi e-ticarət sektorunda müxtəlif firmalar üçün əməliyyat səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma və prosesləri sadələşdirə bilər. Sistemin yaradılması və tətbiqinin hər bir addımı dəqiq təsvir edilmiş və əsaslandırılmış, müasir e-ticarətdə kritik çağırışların həlli yolu ilə yeni müştəriləri cəlb etmək və mövcud müştəriləri saxlamaq qabiliyyətinə inam aşılayır.

Bu tədqiqatın əsasını təşkil edən nəzəri çərçivə tək-cə sistemin inkişafına rəhbərlik etmədi, həm də tətbiq edilən yanaşmalar üçün möhkəm zəmin yaratdı. Logistikanın gücləndirilməsinə diqqət yetirməklə, bu sistemin tətbiqi biznes baxımından zəmanətli uğur vəd edir. Şirkətlər ənənəvi üsullardan daha çox e-ticarət sistemlərinə üstünlük verdikləri üçün bu hesabatda təqdim olunan alternativ sosial inkişaf üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir.

Ən yaxşı korporasiyalardan tutmuş kiçik biznesə qədər bütün ölçülü şirkətlərin hədəflənməsi bu innovativ sistemin faydalarının bütün bütövlükdə həyata keçirilməsini təmin edir. İrəliləyərək, növbəti mərhələ sistemin real e-ticarət mühitində tətbiqini nəzərdə tutur, burada onun praktiki effektivliyi şübhəsiz ki, sənayedə davamlı uğur və irəliləyiş üçün yol açacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. G.Taher. (2021). In Accounting Finance and Management. E-commerce: advantages and limitations.165-167.
2. M.Al Tamer. (2021). BAU Journal-Creative Sustainable. The advantages and limitations of e-commerce to both customers & businesses. 10-15.
3. V.Davidavičienė, O.Markus (2020). Identification of the opportunities to improve customer's experience in e-commerce. 15-18.
4. E.Knight, J.Daymond. (2020). Design-led strategy: how to bring design thinking into the art of strategic management. 150-152.

5. B.Ku, E.Lupton. (2022). Health design thinking: creating products and services for better health. 128-130.
6. J.Lerner, R.Nanda. (2020). Journal of Economic Perspectives. Venture capital's role in financing innovation: What we know and how much we still need to learn. 320-322.
7. L.E.Herman, S.Sulhaini, N.Farida. (2021). Journal of Relationship. Taylor & Francis. Electronic customer relationship management and company performance: Exploring the product innovativeness development. 66-68.
8. N.Kampani, D.Jhamb. (2020). Journal of Critical Review. Analyzing the role of e-crm in managing customer relations: A critical review of the literature. 72-74.
9. M.M.Migdadi. (2020). Journal of Business & Industrial Marketing. Knowledge management, customer relationship management and innovation capabilities. 142-144.
10. D.I.Sensuse, R.J.Sipahutar, R.K.Jamra. (2020). Innovation Challenges and Recommended Solutions for Change Management in Indonesian E-Commerce. 52-54.
11. V.Simakov. (2020). Three Seas Economic Journal, History of formation of e-commerce enterprises as subjects of innovative entrepreneurship. 26-30.
12. A.Mohdhar, K.Shaalan. (2021). Advances in Technology Acceptance Models. The future of e-commerce systems: 2030 and beyond. 34-36.
13. E.Kurniawati, A.Siddiq, I.Huda. (2020). Polish Journal of Management. E-commerce opportunities in the 4.0 era innovative entrepreneurship management development. 40-44.
14. A.Abramova, K.Shaposhnykov, A.Zhavoronok. (2021). Studies of Applied. The Ecosystem of VAT administration in E-commerce: Case of the Eastern Europe Countries. 64-66.
15. A.Y.A.B.Ahmad, T.N.Gongada, G.Shrivastava. (2023). Intelligent Systems. E-commerce trend analysis and management for Industry 5.0 using user data analysis. 27-30.
16. J.P.Bharadiya. (2023). International Journal of Computer. Machine learning and AI in business intelligence: Trends and opportunities. 82-84.
17. M.A.Kafi, T.Adnan. (2022). Asian Business Review. Empowering organizations through IT and IoT in the pursuit of business process reengineering: the scenario from the USA and Bangladesh. 5-10.
18. L.Antwiadjei. (2021). Eduzone: International Peer Reviewed. Evolution of Business Organizations: An Analysis of Robotic Process Automation. 66-70.

Q.M.Karimov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Innovative management system in e-commerce activity

Abstract

This article explores the dynamic landscape of e-commerce, emphasizing the necessity for forward-thinking management systems to enhance sales and profitability. It delves into innovative approaches for overseeing e-commerce activities through diverse management systems. By thoroughly analyzing the complexities inherent in contemporary e-commerce operations, the study underscores the pivotal role of real-time data acquisition in meeting consumer needs. The development and implementation of the innovative management system are detailed, encompassing stages from system analysis to testing and deployment. Drawing on theoretical frameworks alongside practical insights, the paper presents a compelling argument for the efficacy of the proposed system in revolutionizing e-commerce operations across various sectors. It underscores the potential of innovative management systems to foster growth and societal advancement within the e-commerce

domain. The conclusion provides a summary of the key features of the proposed system and emphasizes the transformative impact of innovation and technology on modern business practices.

Key words: e-commerce, innovative management systems, management operations, technology.

Г.М.Керимов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Иновационная система управления в сфере электронной коммерции

Резюме

В статье исследуется динамичная среда электронной коммерции, подчеркивая необходимость дальновидных систем управления для увеличения продаж и прибыльности. В нем рассматриваются инновационные подходы к надзору за деятельностью электронной коммерции с помощью различных систем управления. Тщательно анализируя сложности, присущие современным операциям электронной коммерции, исследование подчеркивает ключевую роль сбора данных в реальном времени в удовлетворении потребностей потребителей. Подробно описана разработка и внедрение инновационной системы управления, охватывающая этапы от системного анализа до тестирования и внедрения. Опираясь на теоретические основы и практические идеи, в документе представлены убедительные аргументы в пользу эффективности предлагаемой системы в революционном преобразовании операций электронной коммерции в различных секторах. Это подчеркивает потенциал инновационных систем управления для содействия росту и социальному развитию в сфере электронной коммерции. В заключении представлено краткое изложение ключевых особенностей предлагаемой системы и подчеркнуто преобразующее влияние инноваций и технологий на современную деловую практику.

Ключевые слова: электронная коммерция, инновационные системы управления, управленческие операции, технологии.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-266-270>

A.B.Əmrahov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ali_amrahov@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.02.2024

The article was received by editorial board on 12.02.2024

Статья принята к печати 12.02.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA LOGİSTİK FƏALİYYƏT ÖDƏNİŞLƏRİNDƏ FAKTORİNG MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN CARİ VƏZİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ölkəmizdəson 20 il ərzində faktoring maliyyə-kredit xidmətinin ümumi dövriyyəsi və faktoring xidmətinin ölkəmizdə real sektora qoyulmuş cəmi kredit həcminə nisbətində yer verilmişdir. Mərkəzi bankın statistik bülleteni əsasında statistik məlumatlar təhlil edilmiş artım və azalma templəri ətraflı izah edilmişdir. Bundan əlavə sahibkarların faktoring xidmətindən istifadə etməmə səbəbləri araşdırılmış, bankların debitor və kreditor tərəfdən tələb etdiyi sənədlər, faktoring xidməti müqabilində kreditor tərəfdən tələb etdiyi xərclər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: faktoring, nağdsız hesablaşmalar, likvidlik, debitor borclar, qısamüddətli aktivlər.

GİRİŞ

İstehlakçı tələblərinin, beynəlxalq ticarətin, əsasən də nağdsız ödəniş göstəricilərinin gözlə görünən dərəcədə artdığı post-pandemiya dövründə logistik fəaliyyətlərin həm dövriyyə məbləğinin artdığını, həm də fəaliyyət istiqamətlərinin genişləndiyini asanlıqla demək olar.

Logistik fəaliyyətlərin dəyərinin ümumi xidmət bazarı dövriyyəsində payının artması onun maliyyə vəziyyətinin likvid və investora görə cəlbedici olması üçün öz iqtisadi göstəricilərini qorumaq baxımından bazar iştirakçılarının istifadə etdiyi bəzi “iqtisadi trend”-lərə qoşulmasını zəruri edir.

Belə ki, logistik fəaliyyətlə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslər yük və sərnişin daşıma hesabına öz dövriyyələrini artırıqları zaman inkişaf, tərəqqi ilə yanaşı özləri ilə bərabər bəzi problemləri də öz müəssisələrinə çəkdiklərindən xəbərdar olurlar. Dövriyyənin artması eyni zamanda müəssisədə qarşı tərəfə təqdim edilmiş mal və ya xidmət qarşılığında göndərilən problemlə, ödənilməmiş elektron qaimə fakturaların da olmasından xəbər verir. Müəssisələr daima maliyyə vəziyyəti yaxşı olmayan, düzgün hesablaşma aparmayan riskli vergi ödəyicilərindən, bir sözlə “problemlə” müştərilərdən uzaq durmağa çalışırlar.

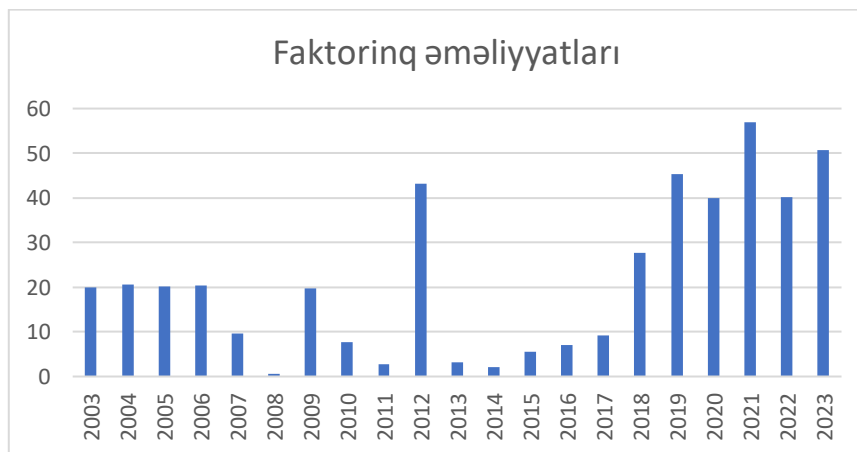
Bu tip problemlərin qarşısının alınması zamanı isə bir neçə həll yolları vardır ki, bunlardan ən təhlükəsiz, qarant yolu kimi tədqiqat işində maliyyə faktoring xidmətlərinin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkəmizdə sözügedən xidmət səviyyəsinin və xidmət zamanı maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən əldə edilən komissiyon xərclərinin arzu edilən edilən səviyyədə olmaması, yəni bu xidmətlərin ölkə bazarında hələ ibtidai, tərəqqi etməmiş formada qalması və analiz, təhlillər nəticəsində inkişafa ehtiyacının olması bu həll yolu mövzusunda akademik araşdırmanın zəruriliyinin bariz nümunəsidir.

Araşdırma zamanı logistik fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin maliyyə təşkilatlarına qarşı mövqeyi ilə yanaşı bank və digər kredit təşkilatlarının da faktoring xidmətləri göstərilməsində nə dərəcədə həvəsli olmaları və xidmət tarifləri araşdırılmış ölkə xaricindəki məlumat mənbələri ilə qarşılıqlı müqayisə edilmiş və təhlillər aparılmışdır. Fikrimizcə, ölkədəki sözügedən xidmət səviyyəsinin inkişafı və logistik fəaliyyətlə məşğul müəssisələrin daha təhlükəsiz inkişafı üçün maliyyə kredit təşkilatlarının xidmət göstərməsi zamanı təqdim etdiyi tarifləri dünya miqyasında olan səviyyəyə gətirməli və fəaliyyət göstərən şəxslər də eyni zamanda bu xidmətlə bağlı maariflənməlidirlər.

Azərbaycanda faktoring maliyyə xidmətlərinin cari vəziyyəti.

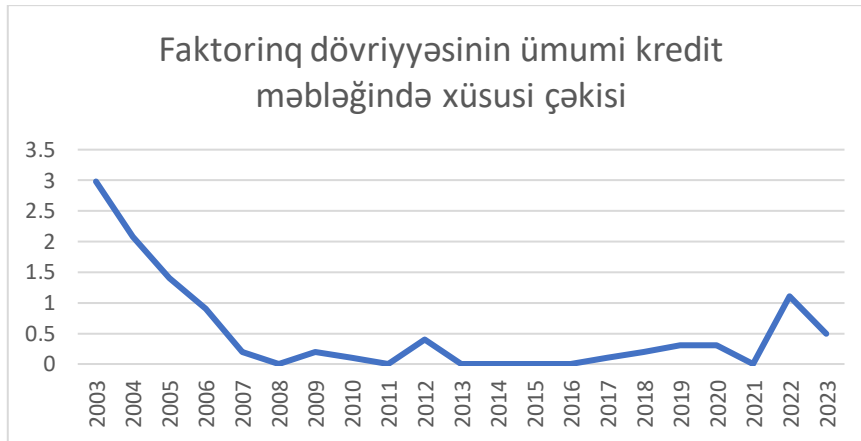
Faktoring qısamüddətli maliyyələşdirmənin müasir və spesifik formasıdır. Belə ki, şirkətlər qısamüddətli təminatlı aktivlərini ixtisaslaşmış maliyyə təşkilatına müəyyən kəsilmələr qarşılığında sata bilirlər (1). Faktoring xidməti kredit, defolt və likvidlik kimi risklərinin yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnən dəyişən maliyyə mühitində şirkətlərə tələb olunan likvidlik səviyyəsini idarə etməkdə dəstək olur. Faktoring maliyyəti aləti kimi kreditin bir növüdür (2). Ölkəmizdə əsas da logistik-təchizat sahəsində faktoringdən istifadə çox aşağı səviyyədədir. Xidmət göstərən və istifadəçilər adətən öz aralarında məsələnin həllinə daha çox maraqlıdırlar. Mərkəzi bankın təqdim etdiyi statistik bülletəndə kredit növləri arasında faktoringin payının bütün fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsünə nəzər yetirək:



Qrafik 1. (3)

Statistikadakı qeyri-müəyyənliyi göz önünə alsaq, hər hansı bir qanunauyğunluq tapmaq qeyri-mümkün kimi görünür və yalnız, faktoringdən əsas istifadə edənlərin, sadəcə bir qrup müəssisə olduğunu demək olur. Faktoring dövryyəsinin maksimum hədlərinin belə Azərbaycan maliyyə bazarı üçün kiçik görünməsi sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istifadə olunmaması mənasını verir. Onu da qeyd edək ki, maliyyə bazarına yeni alət daxil olarkən, öncə dövlət və özəl qurumlardan isə daha çox iri sahibkarlıq subyektlərinə təklif olunması arzu edilən olardı. Beləliklə, kiçik sahibkarlıq subyektlərində həmin maliyyə alətinə qarşı inam formalaşmış olacaq və həmin maliyyə aləti bazara sürətli şəkildə yayılacaqdır.

Faktoring dövryyəsinin ümumi kredit məbləğinə nisbətində gəldikdə isə, yenə də ürəkaçan vəziyyətin olmadığını şahidi olarıq. 0,0-2,8 faiz aralığında dəyişən nisbət göstəricisi kredit bazarında faktoringin əhəmiyyətinin olduqca kiçik olduğuna nişanədir. 2003-2006-cı illərdə faktoring dövryyəsinin sabit, davamlı olmasına baxmayaraq, faktoringin ümumi kredit dövryyəsinə nisbətən azalan istiqamətdə olmuşdur. 2008, 2010 və 2011-ci illərdə xüsusi çəkinin aşağı, 2009 və 2012-ci illərdə isə yuxarı olması faktoring dövryyəsinin həmin illər çərçivəsində yüksəlməsindən qaynaqlanır. 2013-2023cü illərdə isə faktoring əməliyyatlarında artan tendensiya müşahidə edilmişdir.



Qrafik 2. (3)

Tendensiya 2021-ci ildə pozulmuşdur. Buna əsas səbəb kimi isə, həmin dövrdə real sektora qoyulan ümumi kredit portfelinin artması ilə əlaqəlidir. (3)

Faktoring maliyyə xidmətinin tətbiqi problemləri.

Faktoring istifadədə məhdudiyətlər adətən banklar və maliyyə qurumları arasında fikir ayrılığı səbəbindən baş vermişdir. Sopranzettinin fikirlərinə görə faktoring kiçik və orta sahibkarların inkişafını dəstəkləyir, eyni zamanda bazarda investisiya qoyuluşu probleminin azaldılmasında rol oynayan əsas maliyyəti aləti kimi çıxış edir. Sərmayə qoyuluşu problemini azaltmaq üçün debitor borclarını satmaq sərfəli bir metod kimi görünə bilər. (2)

Digər tərəfdən isə, Smith və Schnucker tərəfindən aparılan tədqiqatlara əsasən müəssisələrin faktoring xidmətindən yararlanmada əsas məqsədi nağd axışını davamlı etmədən daha önəmli olan problemlə kreditlərdən, münafişlərdən kənar qalmaqdır. Problemlə kreditlər şirkətlər üçün önəmli vaxt itkisidir. Bundan əlavə olaraq, ödənilməyən debitor borclar üçün şirkətlər hüquqşünas, problemlə kreditlər üçün ilkin təqib üzrə mütəxəssis kimi işçiləri öz kollektivinə cəlb etməli, hətta risk və ya təhlilə əlaqədar şəbələr belə təsis etməlidir. Bu isə müəssisəyə həm vaxt, həm də maliyyə itkisi deməkdir. Bundan əlavə idarəçilik də çətinləşir. Belə zamanlar müəssisələr yüksək xidmət haqqı ilə razılış debitor borclarını satmağa hazır olurlar və bu borcların təqibini bu sahədə professional şəxslərə ötürürlər. Təbii ki, bu halda tam hüquqi müqavilə bağlanmalıdır. Yoxsa, kreditin ödənilməməsi ilə bağlı risklər yenə də kreditor şirkət üzərində qalacaq və həmin şirkət az öncə qeyd edilən heyət xərclərini yenidən çəkməli olacaqdır. Deyilən hər iki növ fikirlərdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, müəssisələr ya öz gəlirlərini artırmaq üçün faktoringə müraciət edirlər, ya da özlərini risklərdən qorumaq üçün. Birinci növ ümumiyyətlə gözləməyə meyillə deyil, onlar daima öz gəlirlərini düşünürlər. İkinci növdə isə ancaq təhlükəli məqamda faktorlara müraciət edirlər. (4)

1. Kiçik biznes sahibləri öz bizneslərini maliyyələşdirmək üçün faktura faktoringini tətbiq etmək üçün maliyyə savadına malik deyillər. İri sahibkarlıq subyekti müəssisələrin güclü maliyyə dəstəyi səbəbindən likvid meyara görə faktoring xidmətlərinə daha az ehtiyac duyması, yalnız riskli müştərilərlə münasibətdə xidmətdən yararlanmaq istəməsi, bank və digər maliyyə qurumlarının isə riskli ödənişlərdən kənar durması, kiçik logistik müəssisələrin isə bu sahədə maliyyə savadlığının az olması ümumilikdə faktoring dövrünün aşağı olmasına gətirib çıxarır. Kiçik sahibkarlıq subyektlərində, əsasən dəyişkən maliyyə vəziyyəti mövcud olan ölkələrdəki kiçik logistik fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxslərdə maliyyə qurumlarına qarşı inamsızlıq mövcuddur. Elmi işin aparılması zamanı Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən 38 rezident şirkətə təqdim etdiyimiz sorğu-anketlərin cavabsız qalması da logistika sahəsində müəssisələrin maliyyə qurumlarının təklif etdiyi faktoring xidmətindən xəbərsiz olduğu və ya ümumiyyətlə önəm verməməsinin bir göstəricisidir. (5)

2. Logistik şirkətlərin faktoring xidmətlərindən kənar durmalarının əsas səbəblərindən biri isə, sənədləşmə prosesinin uzun vaxt almasıdır. Bankların kreditor tərəfdən iki tərəf arasındakı əlaqələri təsdiq edən sənədləri başa düşülən olsa da, debitor borclarının ödənilməsi üçün debitor tərəfindən ödəniş qabiliyyətini təsdiq edən bank çıxarış və digər sənədlərin tələb edilməsi debitor tərəfdən birmənalı olaraq qarşılınmaya bilinir. Belə ki, nəzəri hissədən də aydın olduğu kimi faktoring xidmətlərinin debitor tərəfə məlumat ötürülən və ötürülməyən növləri vardır. Debitor tərəfdən ödəmə qabiliyyətinə dair sənədlərin tələb edilməsi həm faktura məbləğinin əldə edilməsi prosesinin zəif sürətlə davam etməsinə, həm də görülən işin səmərəsiz olmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə bəzi bank və maliyyə qurumları qarşı tərəfin bank çıxarış vərəqi olmadığı halda girov tələb edirlər. Girov müqabilində isə təbii ki, istifadə hüququ müəssisə tabeliyində olan qısa, əsasən də uzunmüddətli aktivlər olmalıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ticarət və istehsalat sektorlarından fərqli olaraq xidmət, əsasən də logistika sahəsində görülən iş müqabilində ödənilən vəsaitin əksər hissəsi xidmətin əlavə dəyəridir. Yəni, xidmət sahəsinin istehsalata nisbətən material tutumlu olmaq əvəzinə daha çox əmək tutumlu sahə olması və girov qoyulan aktivlərin də azlığı sahibkarların faktoring xidmətindən yan keçməyinə səbəb olur. (7)

3. Bank xərclərinin qeyri-müəyyənliyi. Yük daşıyan tərəf lazımı bütün sənədləri təqdim etdiyi təqdirdə belə yenə də əldə edəcəyi məbləği öncədən öyrənə bilmir. Əksər bankların daxili siyasətlərinə əsasən faktura dəyərinin neçə faizinin öncədən ödənilməsi kreditora bildirilmir. İlkin ödəniləcək faktoring hissəsi, daha sonra ödəniləcək hissə, ümumi bank komisionları debitorun bank ilə münasibətləri, onun maliyyə-kredit keçmişi, bank çıxarış sənədləri, bir sözlə ümumi maliyyə göstəricilərinə əsasən müəyyən edilir. Kredit xidmətlərinə nisbətə faktoring xidməti tələblərinin daha çox olması, sənəd dövriyyəsinin mürəkkəb olması logistik fəaliyyətlə məşğul şirkətlərin kredit xidmətlərinə daha meyli olmasına gətirib çıxarır. Halbuki, faktoringin istifadəsinin kreditə nisbətə daha səmərəli olması artıq məlumdur. (8)

4. Müddətin çox qısa olması. Düzdür, müddətdən asılı olmayaraq faiz dərəcələndirməsi sabit qalır və faktoring xidmətindən yaralanan dövrələ uyğun nisbətə hesablanır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə kommərsiya bankları tərəfindən debitor tərəfə ayrılan müddət adətən 3 aydan çox olmur. Bu müddət də əslində, kreditor tərəfin gözləyə biləcəyi qısamüddətli bir borc məbləğidir. Faktoring xidməti demək olar ki, bütün modullarında qısamüddətli dövr üçün keçərlidir. Lakin, ölkəmiz bu müddətin daha da qısaldırılıb bəzən 30-60 gün kimi qısa müddətlərə enməsi sahibkarların həmin xidmətin istifadəsindən imtina etməsinə və xidmət əvəzinə sadəcə məbləğin debitor tərəfindən ödənilməsinin gözlənilməsinə gətirib çıxarır. Sahibkarların daha çox riskli məqamlarda faktoringdən istifadə etmək istəyi, bankların isə faktoring xidmətlərinə kredit xidməti kimi yanaşması, yəni ödəmə qabiliyyəti olan şəxslərlə əlaqədə olmaq istəyi, sahibkarlarla banklar arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. (6)

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə ümumi faktoring xidmətindən aşağı istifadə əsasən sahibkarlarla maliyyə qurumları arasında fikir ayrılığından formalaşır. Sahibkarlıq subyektlərinin faktoring əməliyyatlarını riskdən sığorta vasitəsi kimi, maliyyə qurumlarının isə sadəcə bir kredit forması kimi görməsi iki tərəf arasında uzlaşmanı çətinləşdirən bir məqamdır.

Debitor və kreditor tərəfin xidmət göstərilməsindən əvvəl müqavilədə faktoringlə bağlı hər hansı qeydi etməməsi, mübahisəli məsələləri doğurur. Bundan əlavə, yükü daşıyan tərəfin faktoring xidmətləri ilə bağlı anlayışının məhdud olması kreditordan bank tərəfindən debitorun bank çıxarış və mənfəət və ya sadələşmiş vergi bəyannamələrini istəməsi, debitor tərəfdən birmənalı olaraq qarşılınmaya bilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Martinko K. (2002). “Factoring – the Cinderella of Corporate Financing”, Budapest, “Saldo Financial Consulting and Informatics Rt, 111 p.
2. Sopranzetti B. (1999). “Selling accounts receivable and the underinvestment problem”, The Quarterly Review of Economics and Finance, vol.39, p.291–301.
3. Mərkəzi Bank 2003-2023-cü illər statistik bülletenləri
4. Smith J.K., Schnucker C. (1994). “An empirical examination of organizational structure: the economics of the factoring decision”, Journal of Corporate Finance, vol.1, p.119–138.
5. İvan J.S., (2016). “The Effects of Using Invoice Factoring to Fund a Small Business”, Walden University.
6. <https://birbank.business/maliyyelesme/ticaret-emeliyyatlarinin-maliyyelesdirilmesi/factoring>
7. <https://atb.az/factoring/>
8. https://www.pashabank.az/corporate_factoring_services/lang,az/

A.B.Amrahov

master student, Azerbaijan State Economic University

Current situation and problems of factoring financial services in logistics activity payments in the republic of Azerbaijan

Abstract

In the article, the total turnover of the factoring financial-credit service in our country over the last 20 years and the ratio of the factoring service to the total volume of loans placed in the real sector in our country are given. Based on the statistical bulletin of the central bank, statistical data were analyzed and the rates of growth and decline were explained in detail. In addition, the reasons for not using the factoring service by entrepreneurs were investigated, the documents required by the banks from the debtor and the creditor side, and the costs demanded by the creditor side in exchange for the factoring service were analyzed.

Key words: *factoring, non-cash settlements, liquidity, receivables, current assets*

A.Б.Амрахов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Текущее положение и проблемы факторинга финансовых услуг в оплате логистической деятельности в Азербайджанской Республике

Резюме

В статье приведены общий оборот факторингового финансово-кредитного обслуживания в нашей стране за последние 20 лет и соотношение факторингового обслуживания к общему объему кредитов, размещенных в реальном секторе нашей страны. На основе статистического бюллетеня центрального банка были проанализированы статистические данные и подробно объяснены темпы роста и спада. Кроме того, были исследованы причины неиспользования факторинговой услуги предпринимателями, проанализированы документы, требуемые банками от стороны должника и кредитора, а также затраты, требуемые стороной-кредитором в обмен на факторинговую услугу.

Ключевые слова: *факторинг, безналичные расчеты, ликвидность, дебиторская задолженность, оборотные активы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-271-279>

A.V.Baxışlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aydan.abdullayeva.2001@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.02.2024

The article was received by editorial board on 08.02.2024

Статья принята к печати 08.02.2024

AQRAR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MÜHASİBAT UÇOTU STRATEGİYALARI: PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı: Kənd təsərrüfatı sektoru global iqtisadiyyatlarda mühüm rol oynayır və ərzaq istehsalına və məşğulluğa əhəmiyyətli töhfə verir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu strategiyaları effektiv maliyyə idarəçiliyi, resursların bölüşdürülməsi və qərarların qəbulu üçün çox vacibdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin üzləşdiyi mühasibat problemlərini müəyyən etmək, təhlil etmək və həll yollarını təklif etməkdir. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun incəliklərini başa düşməklə, tədqiqat bu mühüm sektorda maliyyə şəffaflığını, davamlılığı və ümumi performansını artırma biləcək dəyərli fikirlərə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın vəziyyəti: Mövsümlilik, hava şəraitindən asılı risklər, inventarların qiymətləndirilməsi və hökumət siyasətinə təsiri kimi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin üzləşdiyi xüsusi mühasibat problemlərini araşdırın və sənədləşdirin. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin tətbiq etdiyi mövcud mühasibat strategiyalarını araşdırın və sektorun unikal problemlərinin həllində onların effektivliyini qiymətləndirin.

Tədqiqat metodologiyası: Əvvəlki tədqiqat nəticələrini başa düşmək və biliklərdəki boşluqları müəyyən etmək üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu üzrə mövcud ədəbiyyatın hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı müəssisələri, maliyyə idarəetmə, bazar dəyişkənliyi, qərar vermə, davamlılıq.

GİRİŞ

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu strategiyaları maliyyə fəaliyyətlərinin idarə edilməsində və davamlılığın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Bununla belə, bu müəssisələr tez-tez effektiv mühasibat uçotunun aparılmasına mane ola biləcək xüsusi problemlərlə üzləşirlər. Mövsümlilik, gözlənilməz hava şəraiti və bazar dəyişkənliyi kimi məsələlər maliyyə planlaması və uçotun aparılmasında çətinliklər yaradır. Bundan əlavə, canlı bitkilər və mal-qara kimi kənd təsərrüfatı aktivlərinin unikal təbiəti qiymətləndirmə ilə bağlı çətinliklər yaradır. Bu xülasə kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu ilə bağlı problemləri araşdırır və maliyyə idarəçiliyi və qərarların qəbulunu təkmilləşdirmək üçün potensial həll yollarını təklif edir.

ƏSAS HİSSƏ

Əkinçilik sahəsində uzunmüddətli uğur üçün kənd təsərrüfatı uçotunun incəliklərinə yiyələnmək çox vacibdir. Bir çox fermerlər, xüsusən də sənayedə yeni olanlar, kənd təsərrüfatı əməliyyatlarına xas olan mühasibat uçotunun əsasları ilə mübarizə aparırlar. Bu bələdçi fermerləri öz

səylərinin iqtisadi aspektlərini idarə etmək üçün əsas biliklərlə təchiz etmək məqsədi daşıyır (Farming Business Guide to Agricultural Accounting, 2023).

Təsərrüfat biznesinin müəyyənləşdirilməsi:

Ümumi problemlərdən biri hobbinin harada bitdiyini və qanuni kənd təsərrüfatı biznesinin harada başladığını başa düşməkdir. IRS qaydalarına əsasən, kənd təsərrüfatı biznesi mənfəət üçün fermanı böyütmək, nəzarət etmək və ya idarə etmək kimi fəaliyyətləri əhatə edir. Əhəmiyyətli olan odur ki, o, başqaları üçün məhsul toplamaq üçün müqavilə bağlamaq və ya bitki və ya heyvanların alınması və yenidən satılması kimi fəaliyyətləri istisna edir.

Əsas Maliyyə Qeydləri:

Dəqiq maliyyə qeydləri istənilən uğurlu biznesin əsasını təşkil edir və kənd təsərrüfatı da istisna deyil. Fermerlər hesab-fakturaları, qəbzləri, biznes bank çıxarışlarını, ləğv edilmiş çekləri və vergi ilə bağlı sənədləri diqqətlə saxlamalıdırlar. Sənayeyə xas olan filial uçotunun nüanslarını başa düşmək çox vacibdir və kənd təsərrüfatı mühasibat uçotunu yaxşı bilən mühasibin köməyinə müraciət etmək məqsədəuyğundur.

Dəqiq mühasibat uçotunun əhəmiyyəti:

Kənd təsərrüfatında düzgün uçotun aparılması bir sıra üstünlüklər verir. O, istehsalın maya dəyərinin asan hesablanması asanlaşdırır ki, bu da gəlirliliyi təmin edən mühüm amildir. Bundan əlavə, o, səmərəli planlaşdırma və büdcələşdirməyə imkan verir, fermerlərə maliyyə mənzərələri haqqında strateji icmal təqdim edir. Təsərrüfat idarəçiliyinin sadələşdirilməsi resurslardan və işçi qüvvəsindən optimal istifadəni təmin etməklə dəqiq uçotla mümkün olur.

Mühasibat uçotu üsulları:

Təsərrüfat müəssisələri üçün düzgün mühasibat uçotu metodunun seçilməsi çox vacibdir. Gəlirin mədəxil edildikdə və xərclərin ödəniş zamanı tanındığı pul metodu fermerlər arasında geniş yayılmışdır. Bununla belə, daha geniş baxış üçün, qazanılan zaman gəlirin və çəkilən zaman xərclərin uçotu hesablama metodu tövsiyə olunur. Nağd pul metodu daha sadə olsa da, hesablama metodu xüsusilə inventar üçün dəqiq hesabatla uyğun gəlir.

Effektiv mühasibat uçotu üçün göstərişlər:

Fermerlər çox vaxt mühasibat uçotunu yorucu hesab edirlər, lakin onun əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Bəzi əsas məsləhətlərə təbii şərtlərlə kəmiyyətin yerləşdirilməsini təmin etmək, vahid hesablar planını saxlamaq, istehsal ehtiyatlarının təfərrüatlı qiymətləndirilməsini aparmaq və dövlət subsidiyaları ilə bağlı diqqətli olmaq daxildir. Aktiv inventarlarının müntəzəm olaraq yenilənməsi, torpaqdan istifadədə dəyişikliklərin izlənməsi, internet resurslarından və bulud əsaslı proqram təminatından istifadə kənd təsərrüfatı uçotunun effektivliyini daha da artırır.

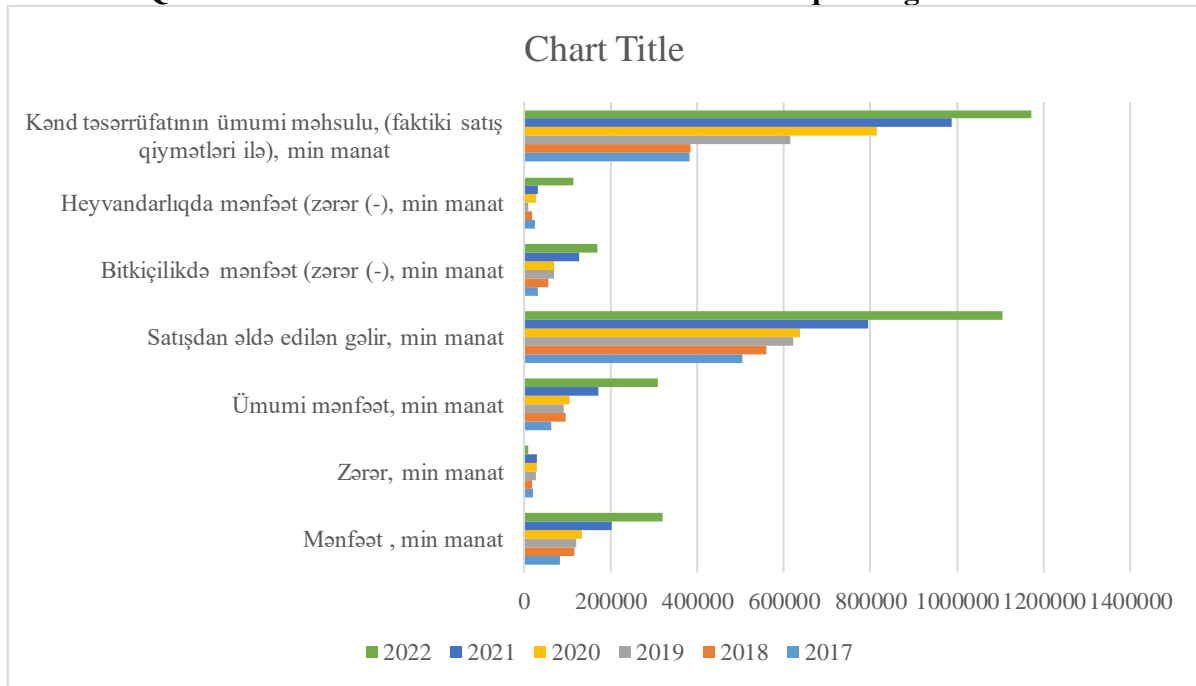
Outsorsinq və gələcəyə diqqət:

Kənd təsərrüfatının mühasibat uçotunun mürəkkəbliyini nəzərə alsaq, peşəkarlara outsorsinq etmək müdrik seçim ola bilər. Bu, fermerlərə əsas təsərrüfat fəaliyyətlərinə diqqət yetirməyə imkan verir, ekspertlər isə maliyyə incəliklərini həll edirlər. İnternet və bulud əsaslı proqram təminatından istifadə məlumatlara, qiymət məlumatlarına və hava proqnozlarına real vaxt rejimində çıxışı təmin edir, qərar qəbul etmə proseslərini tənzimləyir.

Nəticə olaraq, kənd təsərrüfatının uçotu tək-cə tənzimləmə tələbi deyil, həm də davamlı təsərrüfat idarəçiliyi üçün strateji alətdir. Dəqiq və vaxtında maliyyə hesabatlarını mənimsəməklə, fermerlər əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə, bazar tendensiyalarını qabaqlaya və nəticədə kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyətlərinin uzunmüddətli uğurunu təmin edə bilirlər. Mütəxəssislərə outsorsinq etmək, fermerlərə diqqətlərini ən yaxşı etdikləri iş – torpağı becərməyə yönəltmək imkanı yarada bilər.

İndi isə gəlin aqrar sahədə əsas statistik göstəricilərə nəzər salmaq.

Qrafik 1: Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri



Mənbə: Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 1

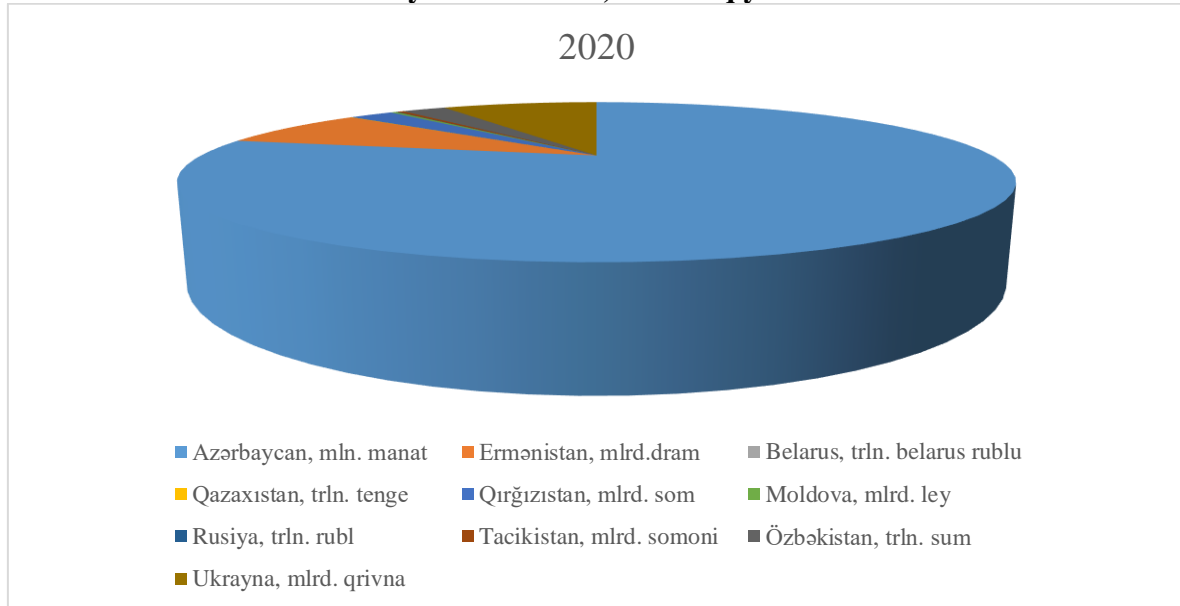
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilərin adı	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Mənfəət, min manat	83720	116506	120622	132835	201836	319498
Zərər, min manat	20906	19587	27926	28820	30638	9486
Ümumi mənfəət, min manat	62814	96918	92696	104016	171197	310012
Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	504031	558807	622035	637351	794863	1104580
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər (-), min manat	32235	56577	68795	69321	127159	170174
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-), min manat	24355	19048	10481	27180	32557	113751
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, (faktiki satış qiymətləri ilə), min manat	383157	384958	615203	814426	988366	1172861

Mənbə: Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Bu qrafik və cədvəl 2017-2022-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının maliyyə göstəricilərini göstərir. Mənfəət, zərər, ümumi mənfəət, satış gəliri, bitkiçilik və heyvandarlıq mənfəəti və ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı kimi göstəricilər biznesin iqtisadi sağlamlığını qiymətləndirmək üçün vacib məlumatlar verir.

Qrafik 2: Azərbaycan və MDB ölkələri ilə: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə



Mənbə: Azərbaycan və MDB ölkələri ilə: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

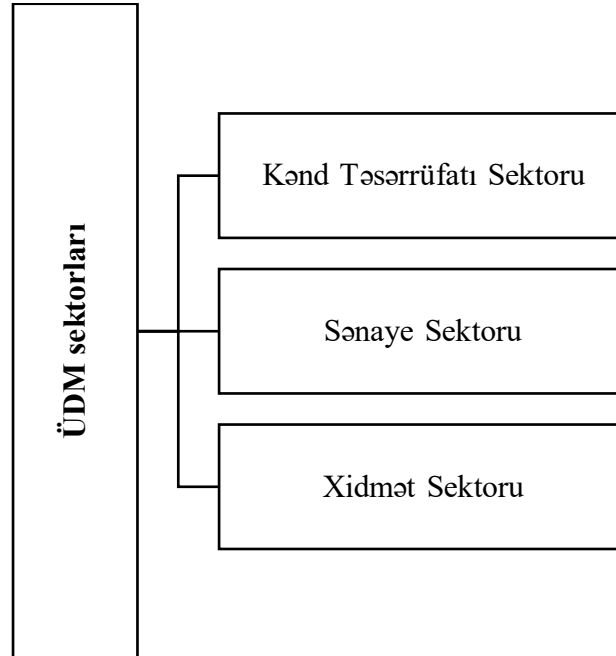
Cədvəl 2
Azərbaycan və MDB ölkələri ilə: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə

	2020	2021	2022
Azərbaycan, mln. manat	8428.9	9163.4	10984.2
Ermənistan, mlrd.dram	833.3	934.4	1021.4
Belarus, trln. belarus rublu	23,6*	26.1*	31.8*
Qazaxıstan, trln. tenge	6.3	7.5	9.2
Qırğızıstan, mlrd. som	248.3	322.6	354.7**
Moldova, mlrd. ley	30.1	48.4	40.6
Rusiya, trln. rubl	6.5	7.7	8.9
Tacikistan, mlrd. somoni	37.3	45.6	57.8
Özbəkistan, trln. sum	250.3	303.4	347.6
Ukrayna, mlrd. qrivna	887.8	1359.4	...

Mənbə: Azərbaycan və MDB ölkələri ilə: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

ÜDM adətən üç əsas sektora bölünür:

Sxem 1: ÜDM sektorları



Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Kənd Təsərrüfatı Sektoru: Bu sektora kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri daxildir. Kənd təsərrüfatı sektoru kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və paylanmasını əhatə edir.

Sənaye Sektoru: İstehsal, mədənçıxarma və enerji istehsalı kimi fəaliyyətlər bu sektora daxildir. Sənaye sektoru çox vaxt ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

Xidmət Sektoru: Maliyyə, təhsil, səhiyyə və turizm kimi xidmətlər daxildir. Çox vaxt müasir iqtisadiyyatların ən böyük sektorudur.

Ölkə iqtisadiyyatı adətən bu üç sektorun birləşməsindən ibarətdir, baxmayaraq ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda xidmət sektoru adətən daha böyük çəkiyə malikdir.

ÜDM iqtisadiyyatın ümumi sağlamlığını qiymətləndirmək, artım meyllərini anlamaq, siyasətçiləri istiqamətləndirmək və beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün vacibdir. Sektor ÜDM məlumatları iqtisadiyyatın hansı sektorlarının böyüməyə və ya daralmağa meyli olduğunu başa düşmək üçün istifadə olunur.

Cədvəl 3

İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və rabitə	xalis vergilər	digər sahələr
milyon manat							
2007	100.0	59.7	6.7	6.4	7.3	6.6	13.3
2008	100.0	58.7	5.6	7.0	6.7	6.7	15.3

2009	100.0	49.2	6.1	7.2	8.6	7.9	21.0
2010	100.0	51.7	5.5	8.1	7.4	6.8	20.5
2011	100.0	53.8	5.1	8.0	6.7	5.9	20.5
2012	100.0	49.4	5.1	10.1	6.6	6.2	22.6
2013	100.0	45.4	5.4	11.6	6.1	6.7	24.8
2014	100.0	41.0	5.3	12.6	6.3	7.5	27.3
2015	100.0	32.9	6.2	12.0	8.0	8.9	32.0
2016	100.0	37.1	5.6	10.5	8.5	8.1	30.2
2017	100.0	40.1	5.6	9.6	8.3	7.1	29.3
2018	100.0	44.5	5.2	7.7	7.8	7.7	27.1
2019	100.0	41.4	5.7	7.4	7.7	9.0	28.8
2020	100.0	34.1	6.7	7.9	9.2	9.4	32.7
2021	100.0	42.9	5.7	5.9	8.7	8.1	28.7
2022*	100.0	51.1	4.8	4.8	7.4	7.4	24.5

Mənbə: *İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə (2023)* URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Bu cədvəldə Azərbaycan iqtisadiyyatının illər ərzində müxtəlif sektorlara verdiyi töhfələr göstərilir. Sütunlar müvafiq olaraq illər, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və rabitə, xalis vergilər və digər sahələri əks etdirir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu strategiyaları ilə bağlı müxtəlif problemlər mövcuddur. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda qarşıya çıxan əsas problemlər bunlar ola bilər:

Problemlər:

Mühasibat uçotu prinsipləri və təcrübələri ilə kifayət qədər tanış olmayan kənd təsərrüfatı biznesi sahibləri və menecerlər arasında bilik boşluğu var.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri gəlir və xərclərdə mövsümi dəyişikliklərlə üzləşməli ola bilər ki, bu da pul vəsaitlərinin idarə edilməsini çətinləşdirə bilər.

Daim dəyişən və mürəkkəb tənzimləmə tələblərinin öhdəsindən gəlmək zərurəti bizneslər üçün problem yarada bilər.

Bioloji amillər və bazar dəyişkənliyi kənd təsərrüfatı inventarını dəqiq izləməyi çətinləşdirə bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dəyişməsi müəssisələrin maliyyə göstəricilərinə təsir edə bilər.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxışında məhdudiyyətlər ola bilər.

Müasir mühasibat texnologiyalarına müqavimət müəssisələrin məhsuldarlığını azalda bilər.

Kənd təsərrüfatı təbii fəlakətlər və iqlim dəyişikliyi kimi ekoloji risklərə məruz qala bilər.

Həll təklifləri:

Mühasibat uçotu üzrə biliklərin artırılması üçün müəssisə sahibləri və menecerlər üçün təlim proqramları təşkil edilməli, mühasibat uçotu ilə bağlı maarifləndirmə aparılmalıdır.

Mövsümi tərəddüdləri idarə etmək üçün müəssisələr pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozlaşdırılmasını və effektiv büdcə tərtibatını tətbiq etməlidirlər.

Mürəkkəb tənzimləyici mühitlərə uyğunlaşmaq üçün bizneslər tənzimləmə dəyişikliklərindən xəbərdar olmalı və ekspert məsləhətçilərindən dəstək almalıdırlar.

Kənd təsərrüfatı inventarını izləmək üçün təkmil inventar idarəetmə sistemlərindən istifadə edilməli və müntəzəm fiziki hesablamalar aparılmalıdır.

Bazar qiymətlərinin dəyişkənliyi ilə mübarizə aparmaq üçün risklərin idarə edilməsi strategiyaları yaradılmalı və gəlir mənbələri şaxələndirilməlidir.

Maliyyəyə çıxış problemini həll etmək üçün müəssisələr effektiv maliyyə planlaşdırması ilə məşğul olmalı və yerli maliyyə institutları ilə möhkəm əlaqələr qurmalıdırlar.

Müasir mühasibat texnologiyalarından istifadəni artırmaq üçün müəssisələr texnologiya inteqrasiyasını təşviq etməli və işçilərinə təlim imkanları təqdim etməlidirlər.

Təbii fəlakətlərdən sığorta kimi ekoloji risklərə qarşı hazırlıq tədbirləri görülməli və davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri qəbul edilməlidir.

Bu həllər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bizneslərinə mühasibat strategiyalarını gücləndirməyə kömək edə bilər. Bununla belə, hər bir biznesin ehtiyacları fərqli olduğundan, təklif olunan həllər yerli şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır.

NƏTİCƏ

Bu mövzuda yeni tədqiqatların nəticələri, onun əvvəlki tədqiqatlarla uyğunluğu və bu mövzuda gələcək tədqiqatlar aşağıdakı kimi müzakirə edilə bilər:

Yeni Araşdırmanın Nəticələri:

Tədqiqat rəqəmsal texnologiyaların və mühasibat proqramlarının kənd təsərrüfatı müəssisələrində necə istifadə oluna biləcəyini və bu istifadənin biznes performansına təsirlərini qiymətləndirə bilər.

Əvvəlki Tədqiqatlarla Uyğunluq:

Yeni tədqiqat əvvəlki tədqiqatların nəticələrinə uyğun ola bilər və ya bu tapıntıları yeniləyə və daha geniş perspektiv təklif edə bilər.

Əvvəlki tədqiqatlarda müəyyən edilən problemlərin bugünkü şəraitdə necə inkişaf etdiyini və dəyişdiyini vurğulamaq olar.

Əvvəlki tədqiqatlardan əldə edilən məlumatlar yeni tədqiqatların əsasını təşkil edə bilər və mövcud problemlərin həlli üçün əvvəlki təkliflərə istinad edilə bilər.

Gələcək Tədqiqatlar:

Gələcək tədqiqatlar kənd təsərrüfatı müəssisələrində uçot strategiyalarının gələcək inkişafı üçün təkliflər verə bilər.

Davamlılıq, iqlim dəyişikliyinə təsirlər, marketinq strategiyaları kimi yeni və vacib məsələlərin mühasibat strategiyaları ilə necə əlaqəli ola biləcəyini diqqət yetirə bilər.

Kənd təsərrüfatı bizneslərində xüsusi vəziyyətləri başa düşmək və tətbiqdə çətinlikləri müəyyən etmək üçün daha çox nümunə araşdırması və sahə tədqiqatı vacib ola bilər.

Bu mövzuda aparılan yeni tədqiqatlar keçmiş tədqiqatlarla uyğunlaşmalı və kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu strategiyalarının hazırlanması üçün konkret təkliflər verməlidir. Bundan əlavə, gələcək tədqiqatlar sənayedəki dəyişən dinamikanı başa düşməyə və bizneslərin üzləşdiyi yeni çağırışların həllinə yönəldilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Farming Business Guide to Agricultural Accounting (2023) URL: <https://www.bookstime.com/articles/agricultural-accounting>

2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

3. İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

4. Azərbaycan və MDB ölkələri ilə: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə (2023) URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

5. Dempsey M., Brennan A., Holzberger A., & McAvoy J. (2022). A Review of the Most Significant Challenges Impacting Conventional Project Management Success. *IEEE Engineering Management Review*, 50(3).

6. Zhigeng F., Shuang W., Xiaoli Z., & Yunke S. (2021). ADC-GERT network parameter estimation model for mission effectiveness of joint operation system. *Journal of Systems Engineering and Electronics*, 32(6).

A.V.Bakhishli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Accounting strategies in agricultural enterprises: problems and solutions

Abstract

Relevance of the research topic: The agricultural sector plays an important role in global economies and contributes significantly to food production and employment. Accounting strategies in agricultural enterprises are crucial for effective financial management, resource allocation and decision making.

Main objective of the study: The main objective of this study is to identify, analyze and suggest solutions to the accounting problems faced by agricultural enterprises. By understanding the ins and outs of accounting in agriculture, the research aims to contribute valuable insights that can improve financial transparency, sustainability and overall performance in this important sector.

Research Objective: Explore and document specific accounting challenges facing agricultural businesses, such as seasonality, weather-related risks, inventory valuation, and implications for government policy. Examine current accounting strategies employed by agricultural businesses and assess their effectiveness in addressing the unique challenges of the sector.

Research methodology: A comprehensive review of existing literature on accounting in agricultural enterprises to understand previous research findings and identify gaps in knowledge.

Key words: *agricultural enterprises, financial management, market volatility, decision making, sustainability.*

A.V.Бахышлы

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Стратегии бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях: проблемы и решения

Резюме

Актуальность темы исследования: Сельскохозяйственный сектор играет важную роль в мировой экономике и вносит значительный вклад в производство продовольствия и обеспечение занятости населения. Стратегии бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях имеют решающее значение для эффективного финансового управления, распределения ресурсов и принятия решений.

Основная цель исследования: Основной целью данного исследования является выявление, анализ и предложение решений проблем бухгалтерского учета, с которыми сталкиваются сельскохозяйственные предприятия. Понимание сути и особенностей бухгалтерского учета в сельском хозяйстве позволит внести ценный вклад в повышение финансовой прозрачности, устойчивости и общей эффективности этого важного сектора.

Цель исследования: Изучить и задокументировать конкретные проблемы бухгалтерского учета, с которыми сталкиваются сельскохозяйственные предприятия, такие как сезонность, риски, связанные с погодными условиями, оценка запасов и последствия для государственной политики. Изучить текущие стратегии бухгалтерского учета, применяемые сельскохозяйственными предприятиями, и оценить их эффективность в решении уникальных проблем сектора.

Методология исследования: Всесторонний обзор существующей литературы по бухгалтерскому учету на сельскохозяйственных предприятиях для понимания результатов предыдущих исследований и выявления пробелов в знаниях.

Ключевые слова: *сельскохозяйственные предприятия, финансовый менеджмент, волатильность рынка, принятие решений, устойчивость.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-280-288>

B.Ə.Piriyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bahlul_piriyev@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.02.2024

The article was received by editorial board on 09.02.2024

Статья принята к печати 09.02.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ REZİDENT LOGİSTİK ŞİRKƏTLƏRİN AKKREDİTİV HESABLAŞMALARININ CARİ VƏZİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında yerləşən rezident logistik şirkətlərin akkreditivlərlə hesablaşmalarının cari vəziyyəti və problemlərindən bəhs edilmişdir. Ölkəmizdə yerləşən rezident logistik şirkətlər hansı aralıqlarla akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə edirlər və ya akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə etmirlərsə, hansı səbəblə istifadə etmədiklərindən danışılmışdır. Bununla yanaşı bankların akkreditivlərlə bağlı ticarət tərəflərinə hansı üstünlükləri verdiyini və ya vermədiyini, onların akkreditivlə hesablaşmalar zamanı hansı faiz dərəcəsindən istifadə etdiyi haqqında araşdırma aparılmışdır.

Araşdırma zamanı ölkəmizdə olan rezident şirkətlərin hansı problemlərlə qarşılaşdığı bu məqalədə öz əksini tapmışdır. Və bankların hal-hazırda yeritdiyi siyasətin hansı nəticələrə gətirib çıxartdığı və fərqli siyasətdən istifadə etsəydilər hansı nəticəyə gətirib çıxaracağı haqqından araşdırılıb, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın statistikalarından istifadə edərək, müqayisə metodu vasitəsilə gələcəkdə hansı nəticələrə yolaçacağını araşdırıb, problemin aradan qaldırılması üçün hansı tədbirləri görmək lazım olduğu halda fikirlər verilmişdir.

Açar sözlər: akkreditiv, beynəlxalq ticarət, təminat, ticarət riski, beynəlxalq ödəmə metodları.

GİRİŞ

Digər dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə olunur. Ölkə ərazisində yerləşən rezident logistik şirkətlər müəyyən səbəblərdən akkreditivlərlə hesablaşmalardan həm istifadə edə həmdə ondan imtina edə bilirlər. Bunun başlıca müəyyən səbəbləri vardır ki, müəssisələr akkreditivlərlə hesablaşmalardan imtina edə bilirlər. Əsas səbəblər odur ki, tərəflər arasında müəyyən anlaşmazlıqlar meydana gəlir və bu səbəblərdən akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə etməyə bilirlər. Misal olaraq tərəflərdən biri bu ödəniş forması üçün əlavə xərclər çəkmək istəmir. Bu ən sadə göstərilən misaldır. Əlavə olaraq tərəflər bir-birilərini tam tanıyır və etibar edilər ki, akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə etməyərək, bir sıra maliyyəxərclərinin qarşısını almış olurlar. Təbiiki maliyyə xərclərinin qarşısını alaraq özlərinə müəyyən miqdarda risklərdə götürmüş olurlar. Çünki hər bir şey hər zaman dəqiq yerində olmur və ən əsasıgələcəyi öncədən bilmək olur. Ən sadə halda müəssisələrdən biri bağlana və ya iflas edə bilər ki, bu da öz növbəsində çox böyük maliyyə və vaxt itkilərinə gətirib çıxaracaqdır.

Məlum olduğu kimi ölkəmizdə demək olarki bütün banklar tərəfindən akkreditiv hesabların açılması mümkündür. İlk öncə bankların biznesmənlərə və ya ticarət tərəflərinə təklif etdiyi akkreditiv şərtlərinə nəzər salmaq daha sonra ölkəmizdə yerləşən rezident logistik şirkətlərin

akkreditivlə ödənişlər zamanı qarşılaşdığı problemlərə, niyə akkreditivdən istifadə edirlər və ya etmirlər və ən əsasında tərəflər üçün akkreditiv nə dərəcədə uyğundur suallarına cavab tapaq.

Ölkəmizdə ticarətin inkişafı və tərəflərin qorunması üçün bir sıra tədbirlər görülür. Akkreditiv banklar tərəfindən həyata keçirildiyindən, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı birsıra qərarlar qəbul edir ki, bu da öz növbəsində ticarətə və ən əsasında beynəlxalq ticarətə müsbət təsir etmiş olur. Verilmiş bu qərarlar ilə biznes tərəflərini akkreditivlə hesablaşmalara yönəltməyə və buradan banklar tərəfindən tutulan müəyyən faiz dərəcəsini minimumda tutmağa çalışırlar. Bankların ticarətin akkreditivlərlə hesablaşmalara yönəltməyinin əsas səbəbi isə ölkəmizdə olan və beynəlxalq ticarət həyata keçirən tərəflərin mənfəətini qorumaq və onlar üçün ən əlverişli biznes şəraitinin yaradılmasıdır. Ölkə daxilində yerləşən biznesmənləri və ya biznes tərəflərinin qorunması elə ölkəmizin iqtisadiyyatına və onun büdcəsinə eyni zamanda beynəlxalq ticarət zamanı ölkəmizin güvənli ölkələr siyahısına daxil olunması deməkdir.

Akkreditivlərlə hesablaşmalarda bankların cari vəziyyəti

Ölkəmizdə ən çox istifadə olunan ödəniş forması avans ödəniş və açıq hesab üzrə ödəniş təşkil edir. (1)

Avans ödəniş malın alıcıya çatdırılmamışdan əvvəl ödənişin həyata keçirilməsi deməkdir ki, burada əsas yük idxalçının üzərinə düşür. İxracatçı məhsulu göndərən zaman çətinliklə üzləşərsə və ya müflis olarsa, idxalçı tərəf böyük həcmdə maliyyə və vaxt itkisi ilə üz-üzə qalmış olacaqdır.

Açıq hesab ilə ödəniş isə idxalçı malları qəbul etdikdən sonra ödənişi həyata keçirməsidir. Bu ödəniş formasında isə bütün riskləri ixracatçı firma öz üzərinə götürmüş olur ki, ən kiçik problemdə böyük maliyyə itkiləri ilə qarşılaşaçağı deməkdir.

Ölkəmizdə yerləşən bankların ticarət tərəflərinə (idxalçı və ya ixracatçı) təklif etdiyi akkreditivlə hesablaşmaların faiz dərəcələrinə nəzər salaq:

Xalq Bank təklif etdiyi akkreditivə nəzər salaq.

3. SƏNƏDLİ ƏMƏLİYYATLAR

Komissiya	
3.1. Akkreditiv (o cümlədən rezervli akkreditiv)	
3.1.1. Akkreditivin açılması	0,3 %, min. 200 AZN/USD/EUR; maks. 2000 AZN/USD/EUR
3.1.2. Akkreditivin avizolanması	0,1 %, min. 50 AZN/USD/EUR; maks. 500 AZN/USD/EUR
3.1.3. Akkreditiv üzrə sənədlərin qəbulu və yoxlanılması (hər göndərilmiş sənədlər paketi üzrə)	0,2 %, min. 100 AZN/USD/EUR; maks. 1000 AZN/USD/EUR
3.1.4. Akkreditiv üzrə ödənişlər (hər ödəniş üçün)	0,1 %, min. 100 AZN/USD/EUR; maks. 500 AZN/USD/EUR
3.1.5. Akkreditiv üzrə şərtlərin dəyişdirilməsi (hər dəyişiklik üçün tutulur)	100 AZN/USD/EUR
3.1.6. Akkreditiv üzrə dəyişikliyin avizolanması	100 AZN/USD/EUR
3.1.7. Akkreditivin qüvvədə olma müddətinin uzadılması və/və ya məbləğin artırılması	0,3 %, min. 100 AZN/USD/EUR; maks. 2000 AZN/USD/EUR
3.1.8. Akkreditivə vaxtından əvvəl xitam verilməsi	100 AZN/USD/EUR

ASC "Xalq" Bankında Fiziki və hüquqi şəxslər üçün əməliyyatlar üzrə Tariflər

 Xalq Bank

13.08.2021

21

3.1.9. Akkreditiv üzrə uyğunsuzluqlar aşkar olunduğu sənədlərin geri qaytarılması	100 AZN/USD/EUR
3.1.10. Akkreditiv üzrə poçt xərcləri (hər göndərilən paketa görə)	Poçt təşkilatının tariflərinə əsasən
3.1.11. Akkreditiv üzrə faiz dərəcəsi	Razılaşma əsasında

Qeyd:

1. Akkreditiv üzrə vasitəçi bankların əməliyyat xərcləri vasitəçi bankların tariflərinə əsasən müəyyən edilir və müştərilər tərəfindən əlavə olaraq ödənilir.
2. AZN, USD və EUR valyutalarında açılmış akkreditivlər üzrə komissiyalar akkreditivlərin müvafiq valyutasında, digər valyutalarda açılmış akkreditivlər üzrə komissiyalar isə USD ekvivalenti ilə hesablanır.

Şəkil 1. (2)

Göründüyü kimi Xalq Bank akkreditivlərlə hesablaşmalarda komissiyalarının faiz dərəcəsini çox da yüksək olmayan səviyyədə saxlayır və rəsmi saytında akkreditiv üzrə faiz dərəcəsini razılaş-

ma əsasında olduğunu göstəriblər. Sorğu nəticəsində alınan məlumat əsasən 1-1.5% ətrafında faiz dərəcəsi olur ki, 1.5%-dən çox olduğu isə rastlanılmamışdır. Eyni zamanda akkreditiv hesabının açılması üçün müəyyən miqdarda vəsait tələb olunur ki, bank tərəfindən akkreditiv açıla bilinsin. Bəzi hallarda tərəflərdən birinin bu vəsaiti banka verməyə gücü çatmadıqda bank tərəfindən akkreditiv üçün xüsusi kredit xətti açılır və həmin kredit ancaq akkreditiv hesabı açmaq istəyənlər üçün xüsusi şərtlər əsasında müştəriyə verilir. Bu kreditin maksimum illik 8% şərti ilə və ya ABŞ dollar ilə ödəniş olarsa, 4% şərti ilə təklif olunur. (3)

Access Bank müştərilərinə təklif etdiyi akkreditivə nəzər salmaq:

Tariflər

Əməliyyat	Qiymət
Akkreditiv açılması üçün komisiyon	0,2% (min. 50\$)
Akkreditiv müddətinin uzadılması	0,2% (min. 50\$)
Akkreditiv avizo edilməsi	0,1% (min. 50 max. 500\$)
Akkreditiv üzrə təqdim edilmiş sənədlərin qəbulu və yoxlanılması	0,1% (min. 50 max. 500\$)
Akkreditiv üzrə ödəniş	0,1% (min. 50 max. 500\$)
Köçürülə bilən akkreditivin köçürülməsi haqqı	Köçürmə tariflərinə uyğun olaraq +Müxbir bankların xərcləri
Akkreditiv ləğv edilməsi	0,2% (min. 50\$)
Akkreditiv şərtlərinin dəyişdirilməsi	50\$
Akkreditiv üzrə sənədlərin ödənişsiz qaytarılması	50\$
Digər banklar tərəfindən açılmış akkreditiv haqqında sorğunun verilməsi	50\$
Poçt xidmətləri	Real qiymətlər

Şəkil 2. (4)

Teşkilat	Ad	Akkreditiv açılması üçün xidmət haqqı, faizlə	Akkreditiv faiz dərəcəsi
ACCESSBANK QSC	Birbaşa Akkreditiv	0.2 ÷ 0.2	0.5 ÷ 0.5
ACCESSBANK QSC	Geri çağrılmayan Akkreditiv	0.2 ÷ 0.2	0.5 ÷ 0.5
ACCESSBANK QSC	Rezervli Akkreditiv	0.2 ÷ 0.2	0.5 ÷ 0.5
ACCESSBANK QSC	Təsdiq olunmamış Akkreditiv	0.2 ÷ 0.2	0.5 ÷ 0.5
ACCESSBANK QSC	Təsdiqlənmiş Akkreditiv	0.2 ÷ 0.2	0.5 ÷ 0.5

Şəkil 3. (5)

Əldə olunan nəticələrə baxdıqda akkreditivin faiz dərəcəsi bankda təklif olunan bütün akkreditiv növləri üçün 0.5% olaraq görsənir.

AFB Bank akkreditiv faiz dərəcələrinə nəzər salmaq:

Teşkilat	Ad	Akkreditivin açılması üçün xidmət haqqı, faizlə	Akkreditivin faiz dərəcəsi
"AFB BANK" ASC	Akkreditivlər	0.2 ± 0.2	5 ± 5

Şəkil 4. (7)

Son olaraq isə YapıKredit Bank Azərbaycan təklif etdiyi akkreditiv faiz dərəcəsinə baxaq:

Teşkilat	Ad	Akkreditivin açılması üçün xidmət haqqı, faizlə	Akkreditivin faiz dərəcəsi
"YapıKredit Bank Azərbaycan" QSC	İxrac akkreditivi (təsdiqli və təsdiqsiz)	-	2 ± 8

Şəkil 5. (7)

Bankların akkreditivlərlə bağlı faiz dərəcəsinə nəzər saldıqda aralarında çox faiz dərəcəsi olduğunu görə bilərik. Qeyd olunan bankların bəzilərinin faiz dərəcəsi çox aşağıda olduğunu (0.1%) və akkreditivlərlə hesablaşmaların aparılması üçün ticarət tərəflərinə optimal ticarət şəraitinin yaradılmasına köməklik göstərdiklərini görmək mümkündür. Lakin digər banklarda faiz dərəcəsinin 8-ə qədər qalxdığını görə bilərik. Arada bu qədər çox faiz dərəcəsinin olması banklar arasında akkreditivlə hesablaşmaların aparılmasında rəqabətin olmadığından qaynaqlanır. Rəqabətin olmadığı yerdə isə ticarət tərəflərinin akkreditivdən çox da istifadə etmədiyi mənasını verir. Bunu çox sadə misal ilə göstərmək olar.

Azərbaycanda yerləşən resident bankların kredit portfəlləri ilə akkreditivlə hesablaşmaların statistik əlaqələri.

Ölkəmizdə yerləşən bankların istehlak kredit faiz dərəcəsinə nəzər saldıqda görə bilərik ki, aralarında olan illik faiz dərəcəsi bir-birinə çox yaxınlıq təşkil edir. Bunu bankların rəsmi saytında yerləşən statistikaya baxdıqda görə bilərik:

1. ABB – 10.9%
2. Kapital Bank – 10.9%
3. Paşa Bank – 12%
4. Xalq Bank – 12%
5. Bank Respublika – 10%
6. Uni Bank – 11%
7. Access Bank – 10%
8. Yelo Bank – 11.7%
9. Rabitə Bank – 11.5%
10. Bank Of Baku – 15%

Bu formada bankların istehlak kreditinin faiz dərəcəsinə baxdıqda arada çox da faiz dərəcəsinin olmadığı və eyni zamanda krediti əldə etmək üçün bir sıra şərtlərində güzəştlərə gedildiyini görmək mümkün olur. Bu da öz növbəsində rəqabətə gətirib çıxarır ki, əhali kredit əldə

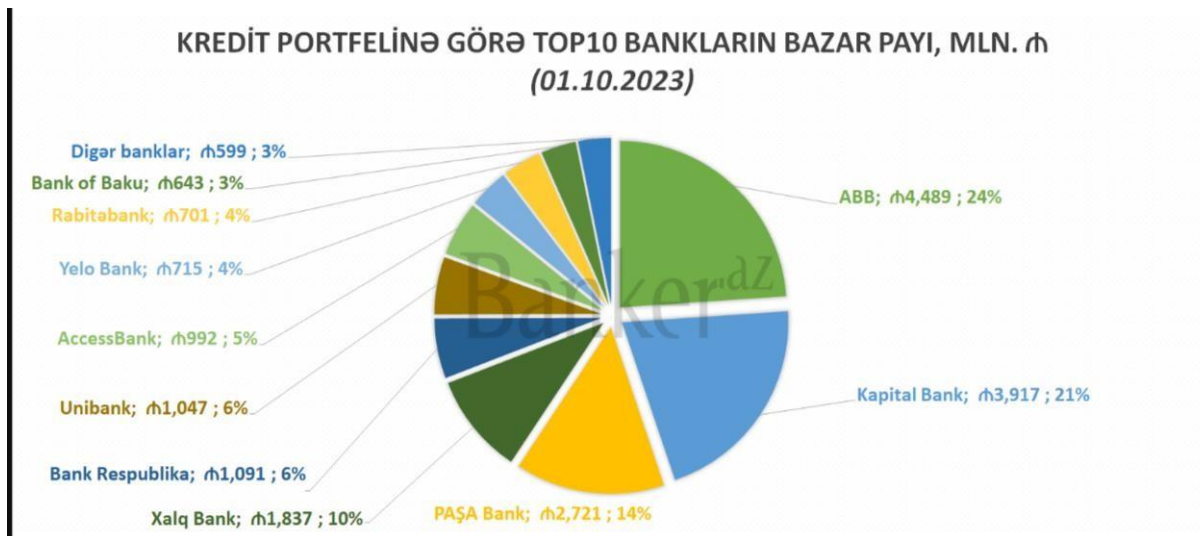
etmək istədiyi zaman çox detallı şəkildə banklar arasında seçim etmək məcburiyyətində qalır. Banklar isə öz növbəsində müştəri itirməmək üçün faiz dərəcəsini ən minimum səviyyədə və ya kredit vermə şərtlərini çox sadə formaya gətirib çıxarırlar.

Bankların bu formada bir-birilə rəqabətdə olduğu dövrdə kredit portfelinə və bazar payına nəzər salaraq bunu rahatlıqla anlamaq mümkündür.

Bankların kredit portfelinə görə renkinqi			
1 oktyabr 2023-cü il tarixinə bankların aktivlərinin olan həcminə, ilin əvvəlindən artıma/azalma dinamikasına və bazar payına görə renkinqi			
No	Bank	Həcm, manat	Artma/azalma
1	ABB	4 488 984 740	+27.1%
2	Kapital Bank	3 916 565 000	+24.03%
3	PAŞA Bank	2 720 769 000	-0.3%
4	Xalq Bank	1 837 175 370	+5.5%
5	Bank Respublika	1 090 730 991	+13.3%
6	Unibank	1 046 828 750	+17.7%
7	AccessBank	992 398 000	+22.0%
8	Yelo Bank	715 382 840	+15.0%
9	Rabitəbank	701 471 020	+14.8%
10	Bank of Baku	643 085 238	+11.4%

Şəkil 6. (8)

Qeyd olunan siyahıda bankların (TOP10) kredit portfelini və eyni zamanda onların ilin əvvəlindən 3-cü rübünə qədər olan dövrdə kredit portfelinin faiz olaraq artıb - azalmasını görə bilirik.



Şəkil 7. (9)

Qeyd olunan şəkildə isə bankların kredit portfelini və bazar payını faiz olaraq görə bilirik. Bazar payı olaraq nəzər saldıqda ilk 5 bankın toplam faiz dərəcəsi bazanın 75%-ə bərabər olduğunu görə bilirik.

Yuxarıda qeyd olunan hər iki statistikaya və bankların kredit faiz dərəcələrinə baxdıqda bir-birilə düz mütənasiblik təşkil etdiyini anlamaq mümkündür. Bir-birilə kredit faiz dərəcəsi ilə rəqabətdə olan bankların, kredit portfellərinin il ərzində böyük həcmdə artdığını və bazar payının isə digər banklara nəzər saldıqda çox fərq olduğunu və onlardan qabaqda olduğunu açıq-aşkar görmək mümkündür.

Banklar faiz dərəcəsini aşağı salmaqla gəlirliyinə mənfi təsir göstərmiş kimi görünə bilər. Amma bazar payı olaraq baxdıqda qeyd olunan bankların bazanın böyük hissəsini əllərində

saxladığını və bunun nəticəsində isə mənfəətləri digər banklara nisbətə çox olduğunu, kredit faiz dərəcəsinin yüksək tutub bazarın çox az hissəsinə sahib olan bankların isə mənfəətinin çox yüksək olmadığını görə bilmək mümkündür.

Bu qeyd olunanları rahatlıqla anlamaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz ilk 5 bankın bazar payının 75% olması ən böyük göstəricidir ki, həmən bankların kredit faiz dərəcəsinin aşağıda olduğunu bir-birilə rəqabət zamanı faiz dərəcələrində 0.1-lərin oynadığını rahatlıqla görübənəlməyə mümkündür.

Bu kimi rəqabətlər bazarı həm aktiv formada saxlayır həm də əhali kreditlə bağlı tam məlumatlanmış olurlar. Bazarın aktiv olması həm də insanların məlumatlılığından qaynaqlanır. Məlumatlı müştəri daima araşdırır və axtarır özünə ən uyğun olan kommərsiya şirkətini taparaq onunla əməkdaşlıq etməyə başlayır.

Ölkəmizdə yerləşən resident logistic şirkətlərdən sorğu şəkilində akkreditivlə hesablaşmalardan istifadə edib-ətmədiyindən, istifadə edirlərsə hansı banklardan istifadə etdiklərini və nə üçün akkreditivlə hesablaşmalardan istifadə etmədikləri ilə bağlı sorğu keçirdik. Bu sorğuda toplamda 53 sayda logistik şirkətlə sorğu aparılmışdır. Bunların siyahısı aşağıdakı kimidir:

1. ABA LOGISTICS
2. ABD TRANSPORT
3. ABSHERON LOGISTICS CENTER
4. ADY CONTAINER
5. ADY EXPRESS
6. AGL LOGISTIKA
7. AIR CARGO AZERBAIJAN
8. AR TRANSPORT
9. ARD LOGISTICS
10. ARN GROUP
11. ARNOTRANS
12. ARS EXPRESS & LOGISTICS
13. ASE EXPRESS
14. AZ LOGISTICS & MANAGEMENT SERVICES
15. AZERBAIJAN EXPRESS FREIGHT AND LOGISTICS SERVICES
16. AZEX NIZAMI
17. AZFIN GROUP
18. AZKOMPAS LOGISTICS
19. AZTRANSLINE
20. BLUE WATER SHIPPING CASPIAN
21. BUSINESS LIFE LOGISTICS
22. CARAVAN RELOCATIONS
23. CASPIAN GLOBAL LOGISTICS
24. CASPIAN LOGISTICS FREIGHT & FORWARDING SERVICES
25. CATONI GROUP
26. CJ ICM FZCO LOGISTICS
27. CROCUS LOGISTICS
28. DREAM LINE LOGISTICS
29. EDELWEISS LOGISTICS
30. EL CARGO
31. EL-SEVER TRANSPORT

32. EVEREX
33. EXPORT IMPORT GROUP
34. GATE BAKU AG SHEHER
35. GLOBAL LOGISTICS SERVICES
36. GRAND LOGISTICS CENTER
37. HELLMANN WORLDWIDE LOGISTICS
38. HELPER GROUP
39. HERITUS LOGISTICS
40. HIKMETOGLU TRANSPORT
41. IBROKER AND LOGISTICS
42. IMAJ TRANSPORT
43. INTRANSCO TRANSPORT & LOGISTICS
44. JAHANGIR LOGISTICS
45. KDY LOGISTICS
46. KRICON BAKU
47. KUR TRANSPORTATION
48. LV CASPIAN LIMITED
49. M-TRANS
50. MAKAROGLU LOGISTICS AZERBAIJAN
51. MAVRI
52. MOBIL LOGISTICS
53. SIRAT114

Sorğuda şirkətlərin böyük bir hissəsi müəyyən maliyyə səbəblərindən dolayı iştirak etməkdən boyun qaçırırdılar. İştirak edənlər isə toplamda 2 fərqli şirkət oldu. İştirak edənlər isə SIRAT114 və AİRCARGO şirkətləri oldu. Və hər birinin özünə məxsus cavabları oldu.

SIRAT114 MMC ölkəmizə Rusiyadan meşə məhsulları(taxta) idxal edib, onunsatışını həyata keçirdən bir şirkətdir. Ticarəti həyata keçirdən zaman avans ödəmə yöntəmindən istifadə etdiklərini bildirdilər. Bu ödəmə yöntəmindən istifadə etmələrinin əsas səbəblərindən biri isə qarşı tərəfi tanıyıb və onlara etibar etmələrindən qaynaqlanır. Sorğu nəticəsində akkreditivlərlə hesablaşmaların ölkəmizdə olan faiz dərəcələrindən məlumatları olmadığından və ticarət zamanı qarşı tərəfi tanıdıqları üçün banklara əlavə faiz ödəyərək akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə etmədiklərini bildirdilər.

1. AİRCARGO Azərbaycan şirkəti isə beynəlxalq ticarət zamanı yüklərin daşınmasını həyata keçirir. Bu yükdaşıma quru yolları, hava yolları, dəniz yolları vasitəsilə həyata keçirilir. Sorğu zamanı şirkət akkreditivlərlə hesablaşmalardan istifadə etmədiyini bildirdi. Buna səbəb isə, bankların akkreditivlə bağlı olan faiz dərəcəsi və digər məlumatlardan xəbərdar olmamalarından qaynaqlandığı görə bildik. Əlavə olaraq faiz dərəcəsinə qeyd etdikdən sonra bankların çox yüksək faiz dərəcəsinin tələb etdiyinin və şərtlərinin çox da əlverişli olmadığını qeyd etdilər.

NƏTİCƏ

Ümumi vəziyyətə nəzər saldıqda rahatlıqla görə bilərik ki, bankların çox az bir hissəsi faiz dərəcəsinə aşağıda saxlayır digərlərinin isə faiz dərəcəsi çox yüksəkdir. Rəqabətin olmadığı bir bazarda kommərsiya şirkətlərinin faiz dərəcələrinin bir-birindən çox böyük fərqlər yaratmasına, bazaranın “ölməsinə” gətirib çıxarır.

Ən əsası isə akkreditivlə hesablaşmalardan resident şirkətlərin böyük bir qisminin xəbəri olma-

masından və ya banklarımızın belə bir xidməti həyata keçirdiklərindən məlumatı olmadıqlarından qaynaqlanır. Əslində şirkətlərin və ya insanların ödəniş formalarının bu növü ilə (akkreditivlə hesablaşmalar) məlumatlandırılması və şirkətlərə ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı seminarlar və bankların bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün məcburiyyətlər qoyulsa, ödənişlərin həyata keçirilməsi dünyanın bir çox ölkəsində olduğu kimi ölkəmizdə də biznes tərəflərinin qorunmasına və onların inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://marja.az/44639/nedir-bu-akkreditiv-kime-lazimdir-ondan-nece-istifade-edirler-musahibe>
2. <https://api.xalqbank.az/storage/tarifleraz19092022.pdf>
3. <https://marja.az/44639/nedir-bu-akkreditiv-kime-lazimdir-ondan-nece-istifade-edirler-musahibe>
4. <https://www.accessbank.az/az/business/doc-ops/accrreditive/>
5. <https://infobank.az/search/category-20>
6. <https://banker.az/wp-content/uploads/2023/10/345940534534.png>

B.A.Piriyev

master student, Azerbaijan State Economic University

Current status and problems of letter of credit payments of established logistics companies of the Republic of Azerbaijan

Abstract

The current state and problems of letter of credit reconciliations of logistics companies based in the Republic of Azerbaijan are discussed in this article. The frequency of use of letter of credits by local logistics firms, and the reasons if they do not use them, are explored. Additionally, the advantages and disadvantages provided by banks to commercial parties in letter of credit transactions, the interest rates used in letter of credit transactions, and the challenges faced by local companies during the research are examined.

The article investigates how the current policies of banks in Azerbaijan have consequences and explores the potential outcomes if a different policy were to be adopted. By utilizing statistics from the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, the impact of the existing policies and the potential results of adopting a different approach are analyzed. The article concludes with suggestions on future measures to be taken for resolving the identified problems through a comparative method.

Key words: *letter of credit, international trade, security, trade risk, international payment methods.*

Б.А.Пириев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Текущее положение и проблемы расчётов по аккредитивам резидентских логистических компаний Азербайджанской Республики

Резюме

В статье обсуждается текущая ситуация и проблемы расчетов по аккредитивам логистических компаний-резидентов, расположенных на территории Азербайджанской

Республики. Обсуждалось, как часто логистические компании-резиденты, расположенные в нашей стране, используют расчеты по аккредитивам, или если они не используют аккредитивы, то почему они ими не пользуются. При этом было проведено исследование о том, какие преимущества банки предоставляют или не предоставляют участникам торговли в отношении аккредитивов и какую процентную ставку они используют при расчетах по аккредитивам.

В статье отражены проблемы, с которыми столкнулись компании-резиденты нашей страны в ходе исследования. И было исследовано, к каким результатам приводит текущая политика банков и к каким результатам она привела бы, если бы они использовали другую политику, используя статистику Центрального Банка Азербайджанской Республики, было исследовано, к каким результатам это привело бы. в дальнейшем методом сравнения и какие меры следует предпринять для устранения проблемы.Идеи изложены в деле.

Ключевые слова: аккредитив, международная торговля, гарантия, торговый риск, международные способы платежа.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-289-294>

C.N.Quliyeva
müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
cahan.quliyeva0901@mail.ru
ORCID 0000-0002-3568-1788

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.01.2024

The article was received by editorial board on 26.01.2024

Статья принята к печати 26.01.2024

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI VƏ ONUN FORMALAŞMASI

Xülasə

Qiymətli kağızlar bazarının və onun formalaşmasının əhəmiyyəti bir neçə əsas səbəbdən irəli gəlir. Bazar investora investisiya etmək imkanları təqdim edir. Şirkətlər və dövlətlər üçün əlverişli və effektiv bir maliyyələşmə vasitəsi kimi xidmət edir. Formalaşmış bir qiymətli kağızlar bazarı şəffaf və standartlaşmış əməliyyat prinsipləri ilə maliyyə tənzimləmələrini təmin edir. Bu investora və şirkətlərin əminliyini artırır. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ölkə üçün böyük iqtisadi inkişaf imkanları yaradır. Dövlətlər üçün onların maliyyələşməsi və proyektlər üçün lazımı kapitalı əldə etmək üçün effektiv və keyfiyyətli bir vasitədir. Ümumilikdə, formalaşmış qiymətli kağızlar bazarları maliyyə əlaqələrini inkişaf etdirir, investorların marağını cəlb edir və şirkətlər üçün maliyyələşməyə daha asan və şəffaf bir yol təqdim edir. Bütün bunlar hər bir ölkənin maliyyə sistemini gücləndirmək, iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və dünya bazarlarında rəqəbat avantajı əldə etmək üçün əsas vasitədir. Qeyd edilənlər qiymətli kağızlar bazarı və onun formalaşması mövzusunun müasir maliyyə sistemi üçün çox aktual və önəmli olduğunu göstərir.

Açar sözlər: strateji, portfel, spekulyant, mülkiyyət, investor, strategiya.

GİRİŞ

Qiymətli kağızlar bazarı hissələr, sənədlər, valyutalar və digər maliyyə alətlərinin ticarət edildiyi məkanını ifadə edir. Bu bazarın formalaşması üçün çoxsaylı qanunvericilik və tənzimləmələr mövcuddur. Hər ölkənin öz maliyyə tənzimləmə orqanları, bazarın dəhlizində fəaliyyət göstərən müəssisələr və təchizatçılar üçün tələblərə əsasən formalaşdırma prosesləri müəyyənləşir. Bu proseslər bazarın təhlükəsizliyi, şəffaflığı və effektivliyi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. İşləyən bir qurum və ölkənin maliyyə tənzimləmə orqanlarından asılı olaraq, bu üsullar dəyişə bilər.

Əsas formalaşma üsulları bunları əhatə edir:

Lisenzialaşdırma - Qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərmək üçün lisenziya almaq tələb olunur. Bu, bazarın tənzimlənməsi və fəaliyyət göstərən tərəflərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsasən lazımlıdır.

Tənzimləmə və nəzarət - maliyyə tənzimləmə orqanları, qiymətli kağızlar bazarının nəzarətini və tənzimləməsini təmin etmək üçün qanunvericilik tətbiq edir və bu bazarın fəaliyyətinə nəzarət edir.

Ticarət platformaları - bəzi ölkələr, qiymətli kağızlar bazarının formalaşması üçün öz ticarət platformalarını yaradırlar. Bu platformalar, ticarətə məhdudiyət qoyaraq və fərdləri qeyri-həqiqi məlumatlar verməklə bazarın şəffaflığını artırmaq üçün dizayn edir.

Standart və tələblər - maliyyə tənzimləmə orqanları, qiymətli kağızlar bazarında ticarət edilən məhsullar üçün standartlar və tələblər təyin edir. Bu, bazarın effektiv və qanunsuzluq risklərindən uzaq saxlanılmasını təmin edir.

Məlumat mübadiləsi - bazarın formalşması üçün, fəaliyyət göstərən tərəflər arasında məlumat mübadiləsi təmin etməlidir. Bu, ətraflı məlumatların və hesabatların mövcudluğunu və təhlükəsizliyini təmin edir.

Bu üsullar qiymətli kağızlar bazarının formalşması və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tətbiq olunan prinsiplərdən bəziləridir. Ümumilikdə isə hər hansı bir ölkədə qeyd edilən bazarın formalşması maliyyə sisteminin inkişafına korporativ sahənin və dövlət maliyyəsinin artmasına və investorların marağına səbəb olaraq ölkə iqtisadiyyatının genişlənməsinə nail olmağa kömək edir.

Geniş həcmdə buraxılmış qiymətli kağızların yerləşdirilməsini həyata keçirmək üçün qiymətli kağızların buraxılışına zəmanət verən və mənfəətlərin bölünməsi prinsipinə əsaslanan anderrayterlər qrupu – emissiya sindikatları formalaşdırılır. Hüquqi şəxs sayılmayan emissiya sindikatları hər hansı emitentə və qiymətli kağız buraxılışına aid birgə öhdəçiliklərin qəbul edilməsi əsasında hər hansı bir məsələnin yerinə yetirilməsi üçün yaradılmış investisiya şirkətlərinin müvəqqəti birliklərini təşkil edir. Sindikatlar öz fəaliyyətlərini hesabların bölünməsi və ya bölünməməsi prinsipləri əsasında təşkil edə bilərlər. Hesabların bölünməsi prinsipi dünya təcrübəsində daha çox tətbiq sahəsi tapmışdır. Bu prinsipdən istifadə edərəkən sindikat üzvləri sindikata iştirakı və buraxılışdan ona ayırmış pay dairəsində cavabdehlik daşıyırlar. Belə hallarda sindikat üzvünün iştirakının faiz göstəricisi nə qədərdirsə, o bu göstəriciyə uyğun say qədər aksiyaların satışını təşkil etməlidir. Qalan aksiyaların isə satılıb-satılmamasının ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Eləcə də o, qalan aksiyaların satışından alınmış mənfəətdən istifadə edə bilməz. Hesabın bölünməməsi prinsipi adətən bələdiyyə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi zamanı istifadə olunur. Bu zaman hər bir sindikat üzvü həm özünün, həm də digər sindikat üzvlərinin payı üzrə cavabdehlik daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının “Qiymətli kağızlar haqqında” qanununa əsasən investor – özünün və ya borc vəsaitlərinin investisiya formasında qoyuluşunu həyata keçirən, bu qoyuluşların məqsədyönlü istifadəsini təmin edən investisiya fəaliyyəti subyektidir. Öz vəsaitlərini ən çox səhmlərə qoyan əsas investor dairəsi özəlləşdirilmiş müəssisələrin işçiləridir. Azərbaycanda bu göstərici demək olar ki, əlli faizə yaxındır.

Qiymətli kağızlar bazarında vasitəçi kimi professional fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün lisenziyası olmayan hüquqi şəxslər, qiymətli kağızları öz adından və öz hesabına alırlar. Bunlar institusional investorlar qrupunu təşkil edirlər. Çox çətin təsvir etmək olar ki, dövlətin bütün səviyyələrdə kəsri olan büdcədə, dövlət qiymətli kağızları əldə etsin. Lakin bəzi hallarda dövlət strateji investor kimi çıxış edir, məqsədi mülkiyyət formasını dəyişdirmək, bazarı tənzimləmək, beynəlxalq bazarlara qoyulmuş vəsaitlərdən gəlir əldə etmək, öz ehtiyatlarını diversifikasiya etmək və s. Öz investisiyalarını həyata keçirmək imkanı olmayan, lakin pul vəsaitlərinə malik olan müəssisə və təşkilatlara aid olan korporativ investorların ikili mövqeyi mövcuddur.

Bir tərəfdən, müəssisə maliyyə resurslarını cəlb etmək məqsədilə qiymətli kağızları emissiya edir, digər tərəfdən özünün müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini gəlirli sahələrə yatırmaq yollarını axtarır. Investorları təsnifləşdirməyi investisiyanın məqsədlərindən asılı olaraq aparmaq olar. Onda onları strateji, portfel və spekulyantlara bölürlər. Strateji investor nəzərdə tutur ki, mülkiyyəti əldə etsin, səhmdar cəmiyyət üzərində nəzarət etsin və sözsüz ki, minoritar səhmdardan (cüzi səhm paketinin sahibi) fərqli olaraq bu mülkiyyətdən istifadədən gəlir götürməyi planlaşdırır. Portfel investoruna aid olan qiymətli kağızlardan gələn gəlirə ümid eləyir. Ona görə də nə almaq, necə almaq, harada almaq və nə vaxt almaq sualı onun üçün həmişə aktualdır.

Bu suallara cavab verməzdən öncə, investor müəyyənləşdirməlidir ki, nə məqsədlə o qiymətli kağızlara (maliyyə alətlərinə) bu vəsaitləri yatırır. O nə dərəcədə hazırda investisiya ehtiyatlarından risqə getsin, onun üçün nə vacibdir, qoyulmuş vəsaitlərin təhlükəsizliyi və ya yüksək risk səviyyəsinə

də gəlirliliyin yüksək olması. Buna görə də, investorların gələcək təsnifləşdirilməsi zamanı investisiyanın məqsədlərini və risqə münasibəti əsas götürülməlidir. Belə təsnifləşdirmə gəlirlə risqin nisbətini əks etdirir. Investorların əlamətlərindən asılı olaraq onları bu qruplara bölmək qəbul olunmuşdur:

- konservativ və ya qorxaq investor, yüksək risqə istiqamətli deyil və hətta minimum gəlirlilik səviyyəsində təhlükəsizliyi təmin edir;
- mülayim-aqressiv, “orta” investor qorxaqlıqla aqressiv arasında mövqe tutur, bu zaman o investisiyanın təhlükəsizliyinə can atır, lakin onların gəlirliliyini nəzərdə tutur;
- aqressiv investorun məqsədi yüksək gəlir götürmək və dəyərin artırılması, qiymətli kağızların likvidliyi (birinci növbədə səhmlər);
- təkmilləşdirilmiş investor özünün strategiyasını elə qurur ki, maksimal dərəcədə gəlir götürsün;
- səmərəli olmayan investor. Bu o investordur ki, müəyyən edilmiş məqsədləri olmadan, öz pulunu qiymətli kağızlara qoyur.

Hər bir investisiya qrupu digər investisiya qrupunun strategiyasından fərqli olaraq adətən, öz investisiya alətlərindən istifadə edirlər və özünün ayrıca strategiyası olur. Bununla əlaqədar olaraq bu və digər investisiya qruplarının istifadə etdikləri investisiya alətləri, həmçinin onların investisiya strategiyaları fərqlidir. Çox şey investorun psixologiyasından və onun hüquqi təminatının sistemindən asılıdır. Ona görə də yeni maliyyə məhsulları buraxılarkən qiymətli kağızlar bazarının xarici tələb şərtləri nəzərə alınmalıdır. Bu və ya digər investisiya xüsusiyyətinə malik olan məhsullar buraxılmalıdır. Yerləşmə xüsusiyyətinə görə investorlar rezident və qeyri-rezidentlərə bölünürlər. Rezident investorlar ölkədəki qanuni tənzimləmələrə və məhdudiyətlərə əsaslanaraq ölkə daxilində yerləşən şəxslər və təşkilatlardır. Qeyri-rezident investorlar isə ölkə daxilində olmayan vətəndaşlar, xarici şirkətlər və ya beynəlxalq təşkilatlardır. Bu iki kateqoriya arasındakı fərq ölkədəki maliyyə və investisiya sahələrinə girişdə, maliyyə tənzimləmələrinə və vergi siyasətlərinə tabe olmağa əsaslanır. Hər bir ölkənin özünəməxsus qaydaları və tənzimləmə sistemləri olduğundan rezident və qeyri-rezident investorların investisiya imkanları və vergi avantajları ölkədən ölkəyə dəyişir.

Qiymətli kağızlar bazarının idarə olunması, təhlükəsizlik və effektivliyin təmin edilməsi bir neçə əsas prinsipi əhatə edir. Bu prinsiplər arasında tənzimləyici orqanların keyfiyyətləndirilməsi, şəffaflığın təminatı, maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi və effektiv məhdudiyətlərin qoyulması yer alır. Tənzimləyici orqanlar bazarın düzgün fəaliyyətini təmin etmək, keyfiyyətləndirmək və təhlükəsizlik tədbirlərini qorumaq üçün məsuliyyət daşıyırlar. Şəffaflıq, bazarın işləmə prinsiplərinin və qiymətlərinin açıq və anlaşılıqlı olmasını təmin edir. Maliyyə təhlükəsizliyi idarəetmə, bazarın mövcud risklərini və çatışmazlıqlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirmək üçün lazımdır. Effektiv məhdudiyətlər, ticarət qaydaları, bazarın transparenseyası və qanuni əsasların müəyyən edilməsi kimi elementləri əhatə edir. Bu prinsiplər bazarın sağlam və etibarlılığı üçün əhəmiyyətlidir.

Hal-hazırda elektron ticarət sistemlərindən dünya miqyasında ən geniş tətbiq sahəsi tapmış NASD firmasının sistemidir. Bu sistemdə informasiyaya müraciət üç səviyyədə aparılır. Birinci səviyyə bütün istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur və onlar sistemə müraciət edərək, ticarətdə olan bütün qiymətli kağızların kotirovkaları haqqında məlumatları ala bilirlər. Bu məlumatlar qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilmiş əqdlərə əsaslanaraq sistemdə toplanır. Birinci səviyyədə sistem yüz iyirmi min terminal vasitəsilə istifadəçilərə xidmət göstərir və gün ərzində yüz iyirmi beş milyondan çox aksiya dövriyyəsi olan qiymətli kağız əqdləri haqqında məlumatları istifadəçilərə çatdırır. İlk növbədə dilerlər nəzərdə tutulmuş ikinci səviyyədə qiymətli kağızların alışı və satışı haqqında təklifləri istifadəçilərə çatdırır. Bu səviyyədə dilerlər özlərinə məxsus uyğun təklifləri də sistemə daxil edə bilirlər. Qiymətli kağızların alışı və satışı üzrə sifarişlər sistemə müxtəlif üsullarla – kompüter klaviaturasından, sensor ekranından, səs sintezatoru vasitəsilə və ya kağız daşıyıcıları ilə daxil edilir. Düzəlişlər və dəqiqləşdirmələrin aparılması üçün daxil edilmiş sifarişlərin dilerlərə

qaytarılması imkanı sistemdə olan informasiyanın etibarlılığını təmin edir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər bir sıra istiqamətlər üzrə bu funksiyaları yerinə yetirməlidir: - emissiya fəaliyyəti üzrə: vəsait haqqlarının mərhələlərlə ödənilməsi şərtlə qapalı yazılma şəklində aksiyaların yerləşdirilməsi, aksiyaların açıq yazılma şəklində yerləşdirilməsi, aksiyaların sənədli və sənədsiz yerləşdirilməsi, digər sistemlərdə həyata keçirilmiş yerləşdirmələrin yekununa nəzərən qiymətli kağızların deponentlərə keçirilməsi, yerləşdirmə qiymətinin uçotu, diskont ilə satış, emitentlərə və investora tələb olunan sənədlərin formalaşdırılması və çap edilməsi. – təkrar dövriyyələrin aparılması üzrə: qiymətli kağızların güzəştə başqalarına təcrid edilmə və s. kimi müxtəlif məhdudiyət növlərinin uçotu, müxtəlif depozitar əməliyyatlar üzrə haqq ölçülərinin seçilməsi, depozitariyaların qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi, qiymətli kağız borclarının qaytarılmasının uçotu. – hesablaşmalar və dividend ödənişləri üzrə: aksiyaların sayına və ödəniş vəsaitlərinə görə dividendlərin paylanması, aksiya sahibləri üzrə retrospektiv məlumatların alınması, faiz qoyuluşlarının dəyişdirilməsi zamanı hesablamaların aparılması, iri investora üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif faiz qoyuluşlarının və müxtəlif güzəştlərin uçotu, vergilərin təyin edilməsi və qanunvericilik əsasında vergilərin hesablanması.

Kredit təşkilatlarının qiymətli kağız bazarında iştirakı maliyyə təşkilatlarının və strategiyalarının bir hissəsi olaraq qiymətləndirilir. Bu onların likvidliyini artırmağa və kapital strukturlarını yeniləməyə kömək edir. Bazar onlara borc və kapital mənbələrini çeşidləmə, əmanət və kredit məhsulları əldə etmə imkanı verir. Kredit təşkilatlarının bazarda rolu əsasən onların əmanət, kredit və maliyyə xidmətləri təklif etməsi ilə bağlıdır. Bu təşkilatlar öz müştərilərinin maliyyə ehtiyaclarını qarşılamaqda rol oynayaraq, bazarda aktiv iştirak edir. Həm də öz kapital strukturlarını idarə etməklə və likvidliyini artırmaqla bazar üzrə inkişaf strategiyasını təyin etməkdə də maraqlı bir rola sahib olurlar. Qiymətli kağız bazarında investisiya fəaliyyəti investora müxtəlif sərmayə bazarlarındakı maliyyə hissələrindən (hissə sənədləri, borc sənədləri, fondlar kimi) istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu fəaliyyət investora portfel diversifikasiyası və riskin idarə edilməsi imkanını təmin edir. Həmçinin, investora gəlir əldə etmə, əmanət və kredit məhsullarından yararlanmağa imkan verir. Bazarda elmi yeniliklər texnologiyaların və analitika metodlarının tətbiqi, maliyyə məhsullarının inkişafı və ticarət platformalarının yenilənməsi kimi sahələrdə baş verir. Bu yeniliklər bazarın daha effektiv şəkildə fəaliyyət göstərməsinə, investisiya idarəetməsinin inkişafına və risklərin səmərəli şəkildə idarə edilməsinə kömək edir.

Qiymətli kağız bazarının özünütənzimləmə təşkilatlarının əsas məqsədi bazarın şəffaf və təhlükəsiz bir şəkildə fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq və bazarın fəaliyyətinin bütün tərəflər üçün əhəmiyyətli olan norma və standartlara uyğunluğunu təmin etməkdir. Bu da investora və bazarın ümumiləşdirilmiş sağlamlığının qorunmasına kömək edir. Qiymətli kağız bazarının tənzimlənməsində dövlət müstəqil vəzifələr yerinə yetirir. Dövlət bazarın şəffaf və əmanətli işləməsinə təmin etmək üçün tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Bu investora və bazarın qorunmasına kömək edir. O bazarın məlumatlarının düzgün və zamanında təmin edilməsini tənzimləyir. Bazarın dövriyyəsinə tənzimləməklə böhranlı hallarda müdaxilə edərək sistemi qoruyur və sabitləşdirir. Dövlət investora maraqlarını qorumaq və onları hədəfli şəkildə məlumatlandırmaq üçün tədbirlər görür ki, bunlar da öz növbəsində qarışıqlığın azaldılması və ədalətli bazar şəraitlərinin yaradılması üçün əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, bazarın dəstəklədiyi tənzimləmə standartları və qaydaları tərtib edir və tənzimləmə orqanlarını təyin edir. Dövlətin qeyd edilən vəzifələri birinci növbədə maliyyə bazarının səmərəli və sabit işləməsinə və investora maraqlarını qorumağını təmin edir. Qiymətli kağız müasir bazar iqtisadiyyatının əsas simvollarından biri hesab edilir. Hal-hazırda qiymətli kağız bazarı iqtisadiyyatın maliyyə mənbələrinin təmin edilməsi ilə dövlət büdcəsi və bank sahəsi ilə yanaşı ən mühüm mənbələrdən biri hesab edilir. Qiymətli kağız bazarının köməyi və həmçinin iştirakı ilə iqtisadiyyatdakı sərbəst pul vəsaitləri cəmləşdirilərək iqtisadiyyatın inkişafı etməsinə və iqtisadiyyat qarşısında duran vəzifələrin

yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilir. Bazar iqtisadiyyatının Azərbaycan Respublikasında yaranması ilə bilavasitə qiymətli kağızların iqtisadi rolu daha da yüksəlir və daima araşdırmalar, analizlər, təhlillərin aparılmasını tələb edir. Qiymətli kağız müəyyən edilmiş formaya əməl olunmaqla hər hansı bir hüququ təsdiq edən elə bir sənəddir ki, həmin hüquqlar qeyd edilən sənəd olmadıqda nə həyata keçirilə bilər, eyni zamanda nə də başqa şəxsə verilə bilər.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda qiymətli kağızlar dövlət təhlükəsizliyinin və iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əhəmiyyətli bir rola sahibdir. Bu kağızlar ölkənin maliyyə sisteminin keyfiyyətini və stabilliyini təmin etmək, investorların marağına nail olmaq və xarici maliyyə bazarlarında ölkəyə dəstək verərək iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləmək üçün istifadə olunur. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı son illərdə sürətlə inkişaf etmişdir. İnkişafın əsas səbəblərindən biri, Azərbaycan hökumətinin maliyyə bazarını gücləndirməyə və inkişaf etdirməsinə dair strategiyalarını həyata keçirməyə yönəlmiş olmasıdır. Bakı Fond Birjası ölkədəki əsas qiymətli kağızlar bazarını təmsil edir və dövlət, eyni zamanda özəl sektor tərəfindən çıxarışların sənəd və paylarını təklif edir. BFB şəffaflığı artırmaq və investorların marağını çəkmək üçün müxtəlif texnologiyalardan istifadə edir. Hökumətin təşviqat və tənzimləmə tədbirləri də bazarın inkişafını dəstəkləyir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı və digər tənzimləyici orqanlar bazarın stabil və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün lazımı tədbirləri həyata keçirməkdədir. Ümumilikdə, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ölkənin maliyyə sahəsində daha çox diversifikasiya və müxtəlifliyə nail olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. S.Məmmədov. (1997). “Maliyyə”. Bakı.
2. A.Musayev, N.Bəliyev. (1999). “Qiymətli kağızlar bazarı”. Bakı.
3. R.Cəbiyev. (2000). “Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı”. Bakı.
4. E.Sadıqov. (2003). “Azərbaycanın qiymətli kağız bazarı və onun inkişaf perspektivləri”. Sankt-Peterburq.
5. A.Kərimov, A.Babayev. (2003). “Qiymətli kağızlar və banklar”. Bakı.
6. Z.Məmmədov, Z.Zeynalov. (2005). “Pul, kredit və banklar, qiymətli kağızlar və valyuta”. Bakı.
7. H.İsrafilov. (2009). “Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”. Bakı.
8. R.Bəşirov. (2012). “Pul və banklar”. Bakı.

J.N.Guliyeva

teacher, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Securities market and its formation

Abstract

The importance of the securities market and its formation arises from several main reasons. The market provides opportunities for investors to invest. It serves as a convenient and effective means of financing for companies and states. A well-established securities market ensures financial arrangements with transparent and standardized operating principles. This increases the confidence of investors and companies. The development of the securities market creates great economic development opportunities for the country. It is an effective and quality tool for States to obtain the necessary capital for their financing and projects. In general, established securities markets develop financial relationships, attract investors interest and provide an easier and more transparent way of

financing for companies. All these are the main means to strengthen the financial system of each country, stimulate economic development and gain a competitive advantage in world markets. What is mentioned is modern finance of the subject of the securities market and its formation shows that it is very relevant and important for the system.

Key words: *strategic, portfolio, speculator, ownership, investor, strategy.*

Д.Н.Гулиева

преподаватель, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Рынок ценных бумаг и его формирование

Резюме

Важность рынка ценных бумаг и его формирования обусловлена несколькими основными причинами. Рынок предоставляет инвесторам возможности для инвестирования. Он служит удобным и эффективным средством финансирования для компаний и государств. Хорошо развитый рынок ценных бумаг обеспечивает финансовые механизмы с прозрачными и стандартизированными принципами работы. Это повышает доверие инвесторов и компаний. Развитие рынка ценных бумаг создает большие возможности экономического развития страны. Это эффективный и качественный инструмент, позволяющий государствам получить необходимый капитал для финансирования и проектов. В целом сложившиеся рынки ценных бумаг развивают финансовые отношения, привлекают интерес инвесторов и предоставляют компаниям более простой и прозрачный способ получения финансирования. Все это является основными средствами укрепления финансовой системы каждой страны, стимулирования экономического развития и получения конкурентных преимуществ на мировых рынках. Изложенное показывает, что тема рынка ценных бумаг и его формирования очень актуальна и важна для современной финансовой системы.

Ключевые слова: *стратегический, портфель, спекулянт, собственность, инвестор, стратегия.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-295-303>

F.R.Sultanova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fatimesultanova29659@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

KOS ÜÇÜN MHBS ƏSASINDA EHTİYATLARIN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA, MƏNFƏƏT VƏ YA ZƏRƏRLƏR VƏ DİGƏR MƏCMU GƏLİRLƏR HAQQINDA HESABATLARINDA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Fəaliyyət istiqamətindən asılı olmayaraq hər bir müəssisənin tərkibində yer alan ehtiyatların maliyyə hesabatlarında düzgün əks olunması mühüm məsələdir. Qloballaşan dünyamızda Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri (KOS) tərəfindən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının (MHBS) tətbiqinin zəruriliyi maliyyə hesabatlarında olan məlumatların şəffaf, düzgün, obyektiv əks olunmasına gətirib çıxarmışdır ki, ehtiyatlar haqqında məlumatlarında istifadəçilərin ehtiyaclarını düzgün ödəməsi üçün bunlar mühüm faktorlardır. Məhs buna görə də seçdiyimiz “Azərxaçça” ASC üzrə ehtiyatların tətbiq etdiyi KOS üçün MHBS-ə əsasən maliyyə hesabatlarında qoyulan tələblərə əsasən əks etdirilməsi təhlil olunacaqdır.

Müəssisənin fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq düzgün ehtiyat idarəetməsini təmin etməsinin təhlil olunması üçün maliyyə əmsallarından istifadə etməklə ehtiyatlar üzrə seçilən iki müəssisə məlumatlarına əsasən təhlili məqalənin əsasını təşkil edir. “Azərxaçça”ASC və “Avtomotoservis” MMC-nin fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq ehtiyatların müəssisənin payında çox yer tutduğunu nəzərə alıb Maliyyə vəziyyəti və Mənfəət və Zərərlər haqqında hesabatda “Müqayisəli” və “Horizontal(üfqi)” təhlil metodlarından istifadə edərək maliyyə nisbətlərinin üzərində müqayisələr aparılmış və mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: KOS üçün MHBS, ehtiyatlar, təhlil, maliyyə hesabatları, əmsal.

GİRİŞ

Ölkələrdə olan mühasibat uçotu standartlarında olan fərqliliklər maliyyə hesabatlarının müqayisəsinə çətinlik yaradırdı. Bu da beynəlxalq mühasibatlığın biznes dili sayılan Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının(MHBS) təcübədə tətbiq edilməsi və həm yerli, həm də xarici iqtisadiyyatda mühasibat uçotu sahəsində standartların tətbiq olunmasına gətirib çıxarırdı. Ölkələrin iqtisadiyyatının çox hissəsini təşkil edən müxtəlif miqyaslı, həmçinin ictimaiyyətə açıq olmayan subyektlər tutur. Müvafiq kriteriyaları nəzərə alaraq dünya iqtisadiyyatın böyük bir hissəsini əhatə edən Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektlərinin (KOS-un), qloballaşmanın təsiri nəticəsində artıq böyük investisiya layihələrdə iştirak etməsi “Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı”nı (KOS üçün MHBS) qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Standartların tətbiqi ilə müəssisələrin maliyyə və investisiya qərarları, eləcə də maliyyə hesabatları standartları milli səviyyədən beynəlxalq səviyyəyə yüksəltməyə başladı.

Müəssisələrin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında fəaliyyət istiqamətindən asılı olmayaraq mühüm yer tutan ehtiyatların şəffaf, obyektiv, düzgün, tam əks olunması mühüm məsələdir. Standartlaşmanın gətirdiyi zəruriliyi nəzərə alaraq konseptual keyfiyyət xüsusiyyətlərinə uyğun

maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi və düzgün istifadəsi aktual xarakter daşıyır. Sadaladığımız bu kimi xüsusiyyətlərin ehtiyatlarda özünü əks etdirilməsinin təmini üçün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən, fəaliyyət istiqaməti cəhətdən geniş olan “Azərxaçça” ASC və “Avtomotoservis” MMC-nin 2022-ci il üzrə maliyyə hesabatlarına əsasən təhlil və qiymətləndirilməsi qarşılıqlı müqayisə olunaraq məqalə işində öz əksini tapacaqdır.

Maliyyə hesabatları ayrı-ayrı təhlil etdiyimizdə müəssisələrin fəaliyyəti barədə ancaq müəyyən bir məlumat verə bilər. Maliyyə hesabatları seçilən bir dövr üçün tələb olunan maliyyə məlumatı barədə məlumatı təmin edə bilərlər. Maliyyə nisbətləri və ya əmsalları maliyyə hesabatlarının istər daxili, istərsə də xarici istifadəçilərinə onlar üçün vacib olan məlumatları əldə etmək üçün şərait yaradır. Ehtiyatların müəssisələrdə tutduğu həcmə görə onların düzgün idarə edilməsi məsələsinin qiymətləndirilməsi üçün seçilən hər iki müəssisə üzrə ehtiyatların digər maliyyə elementlərinə təsiri, müəssisənin bu təsirlər nəticəsində vəziyyətinin təhlili müzakirə olunacaq.

2022-ci il tarixinə olan Maliyyə vəziyyəti və Mənfəət və Zərərlər haqqında hesabatda olan məlumatlarına əsasən “Deskriptiv modellər” sayılan “Müqayisəli” və Horizontal(üfiqi)” təhlil metodlarından istifadə edərək xalis, əməliyyat, məcmu mənfəət marjaları, likvidlik əmsalları, mal-material dövriyyəsi kimi ehtiyatları və onunla bağlı əməliyyatları əks etdirən maliyyə nisbətlərinin təhlili praktiki cəhətdən tədqiqat üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Növbəti təhlil isə “Azərxaçça” ASC-nin öz maliyyə hesabatlarını KOS üçün MHBS-nin “Ehtiyatlar” Bölməsinə qoyduğu açıqlama tələblərinə riayət etmə uyğunluğu xüsusiyyətləri qiymətləndiriləcəkdir. Konseptual keyfiyyət xüsusiyyətlərinə əməl olunması və Standartlaşma tələblərinin pozulmaması da məqalədə diqqət yetiriləcək məqamlardan biridir.

Nəzəri yanaşmalar

Günümüzdə maliyyə sahəsində inteqrasiya, iqtisadiyyatın qlobalaşması və mühasibat uçotunun beynəlxalq səviyyədə uyğunlaşdırılmasının nəticəsində ortaq bir biznes dilinin olmasına gətirib çıxarmışdır. Maliyyə hesabatlarında olan məlumatların güvənli, anlaşılan, tam və müqayisə edilə bilən olması üçün dünya ölkələri tərəfindən qəbul edilən mühasibat uçotu standartlarının, onların tərkibində kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün də standartlaşmanın zəruriliyini ortaya qoydu.

KOS üçün MHBS üzrə əsas arqument kiçik firmalar üçün mütənasib olaraq daha ağır olan hesabatın yersiz xərc yüküdür. KOS üçün MHBS tam qanunla müəyyən edilmiş maliyyə hesabatlarının KOS istifadəçiləri üçün daha az uyğun olduğunu başa düşürlər. Standart daha az açıqlama tələbləri də tam MHBS Standartlarında olanlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azaldılır, çünki bir çox açıqlamalar KOS tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlardan daha sadədir.

35 Bölmədən ibarət olan KOS üçün MHBS-nin 13-cü Bölməsi ehtiyatlara sərf olunmuşdur. Bildiyimiz kimi ehtiyatlar, satılmaq və ya istifadə üçün alınan və ya saxlanılan qısamüddətli maddi varlıqlar olub və bu varlıqlara- mallar, materiallar, hazır məhsullar, yarımfabrikatlar, satışa qədər saxlanılan varlıqlar aiddir. Ehtiyatların belə təsnifləndirilməsi, ehtiyatların dəyər və xərclərini mühasibat uçotu baxımından müəssisənin hesabatlarında əks etdirmək üçündür. KOS-da ehtiyatların idarə edilməsi müəssisənin fəaliyyəti üçün mühüm amildir. Ehtiyatlar Bölməsi müəssisələrin ən çox əməliyyat aparılan və ilin sonunda hazırlanan maliyyə hesabatlarında yer alıb, digər mühasibat elementləri ilə əlaqədə olduğu üçün müəssisələrin ən çox fikir verməsi lazım olan hesab qruplarının başında gəlir. Düzgün ehtiyat idarə edilməsi müəssisələrə tələbatı ödəməyə imkan verir, eyni zamanda onlara xərcləri optimallaşdırmağa kömək edir.

Maliyyə hesabatlarının təhlili iqtisadi təhlilin bütün həlqələri üçün xas hesab olunan xüsusi və ümumi metodlardan istifadə olunur. “Azərxaçça”ASC və “Avtomotoservis” MMC- nin 2022-ci il tarixinə olan Maliyyə vəziyyəti və Mənfəət və Zərərlər haqqında hesabatda olan məlumatlarına əsasən təhlili nəticəsində ehtiyatların digər maliyyə elementləri ilə birgə qarşılıqlı əlaqəsi müəssisələrin vəziyyətinə necə təsir edəcəyi və həmin təsirlərin güclü və zəif tərəflərinin təhlili tədqiqat məqaləsində əsas amillərdən biridir. Aparacağımız təhlillərdə təsviredici xarakter daşıyıb,

şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlil və qiymətləndirilməsi üçün əsas hesab olunan- “Deskriptiv” modellərin- “üfüqi və müqayisəli” təhlil metodlarından istifadə edəcəyik. Bu yolla ehtiyatların digər eyni sektordan olan müəssisələr ilə müqayisəsi daha səmərəlidir. Ehtiyatların müəssisədə düzgün idarəetmə siyasətini araşdırmaq üçün bizə maliyyə nisbətləri lazım olacaqdır. Bir maliyyə elementinin digər maliyyə elementinə nisbəti maliyyə nisbəti və ya maliyyə əmsalı adlanır. Nisbətlər və ya əmsallar istifadəçilərə müəyyən əmsallara yönəlməklə maliyyə hesabatları vasitəsilə təhlil etməyə şərait verir. Əmsalların təhlili ilə biz ehtiyatlarla bağlı müəssisələr arasında qarşılıqlı müqayisə əsasında hesablamlar nəticəsində müəssisənin maliyyə gücünün və ya zəifliyinin ortaya çıxmasına imkan yaradacağıq.

Maliyyə hesabatlarında əks olunan elementlər arasında özünəməxsus yeri olan və fəaliyyət istiqamətindən asılı olmayaraq hər bir müəssisədə yer alan ehtiyatlar bu məqalə işində əsas maliyyə elementidir. Standartlaşmanın gətirdiyi zəruriliyin ölkəmizdən yan keçməməsi nəticəsində öz maliyyə hesabatlarını hazırlayan müəssisələr qanunverciliyə uyğun olaraq öz seçimlərindən asılı olaraq KOS üçün MHBS əsasında həyata keçirilən. Ehtiyatları mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında əks etdirən “Azərxaçça”ASC -nin KOS üçün MHBS-ə uyğun olaraq aparması nəticəsində ehtiyatların maliyyə hesabatlarında əksini də “Ehtiyatlar” adlı 13-cü Bölməyə uyğun aparmalıdır. Açıqlanacaq məlumatlar bu Bölmənin 22-ci maddəsində özünü göstərir. Bu məlumatların maliyyə hesabatlarında əks olunmasından yola çıxaraq seçdiyimiz “Azərxaçça”ASC müəssisəsi üzrə təhlillər aparılacaq və hər hansı məlumatın düzgün və ya əks olunmaması KOS üçün MHBS üzrə keyfiyyət xüsusiyyətləri sayılan konseptual əsasların pozulmasına gətirib çıxaracaqdır. İstifadəçilər üçün maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyanın keyfiyyət göstəriciləri belədir: Münasiblik, Əhəmiyyətlik, Düzgün təqdimat, Tamlıq, Neytrallıq, Təhrifsizlik, Müqayisəlilik, Təsdiqlənmə imkanı, Vaxtında təqdimat, Anlaşıqlıq, Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi, Faydalı Maliyyə Hesabatı Verilməsi üzrə Xərc Məhdudiyyəti (Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2019).

Onu qeyd etmək ki, “Azərxaçça” ASC-ni seçməyimizin səbəbi 2022-ci il üzrə maliyyə hesabatını auditor rəyi və izahlı qeydlər ilə birlikdə öz internet sahifələrində yayımlamalarıdır ki, bu da adı çəkilən müəssisədə ehtiyatların maliyyə hesabatlarında əks etdirməyin təhlilini asanlaşdırır. Onu da qeyd etmək ki, “Azərxaçça” ASC istehsal və satış, “Avtomoservis” MMC isə satış və xidmət sahəsində fəaliyyət göstərir.

TƏHLİL

Cədvəl 1

Azərxaçça ASC və Avtomoservis MMC -nin 31/12/2022 tarixinə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı

	Azərxaçça ASC	Avtomoservis MMC
	2022	2022
AKTİVLƏR		
Uzunmüddətli aktivlər		
10-Qeyri-maddi aktivlər	5875	
11-Torpaq,Tikili və Avadanlıqlar	68239702	301729
12-Digər investisiyalar		
18-Digər uzunmüddətli aktivlər		
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	68245577	301729
Qısamüddətli aktivlər		

20-Ehtiyatlar	10228823	71517
21-Qısamüddətli debitor borclar		36216
22-Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	272383	102538
24-Sair qısamüddətli aktivlər	12061513	60406
Cəmi qısamüddətli aktivlər	22562719	270677
Cəmi aktivlər	90808298	572406
KAPİTAL VƏ ÖHDƏLİKLƏR		
Kapital:		
Nizmanamə kapitalı	15000000	521841
Əlavə kapital qoyuluşu	95298569	
Bölüşdürülməmiş mənfəət(zərər)	(20406371)	
Cəmi kapital	89892198	521841
Öhdəliklər:		
Uzunmüddətli öhdəliklər		
40-Uzunmüddətli bank borcları		
43- Uzunmüddətli kreditör borcları		
44- Uzunmüddətli digər öhdəliklər		
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər		
Qısamüddətli öhdəliklər:		
52- qısamüddətli bank borcları		
53-qısamüddətli kreditör borcları	916100	383444
54-sair qısamüddətli öhdəliklər		12221
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	916100	50565
Cəmi öhdəliklər	916100	50565
Cəmi kapital və öhdəliklər	90808298	572406

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərxaçça ASC və Avtomotoservis MMC-nin 31/12/2022 tarixinə olan Konsultasiya edilmiş maliyyə hesabatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2

Azərxaçça ASC və Avtomotoservis MMC-nin 31/12/2022 tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı

	Azərxaçça ASC	Avtomotoservis MMC
GƏLİRLƏR:	2022	2022
Əsas əməliyyat gəlirləri	1551079	437839
Satılan malların maya dəyəri	(904235)	(350886)
Məcmu mənfəət/zərər	646844	86953
XƏRCLƏR:		
Digər əməliyyat gəliri/zərəri	203239	
İnzibati xərclər	(4969684)	(32272)
Sair xərclər		
Əməliyyat mənfəəti/zərəri	(4766446)	54681

Digər maliyyə gəlirləri	751941	
Digər maliyyə xərcləri		
Vergidən əvvəlki mənfəət/zərər	(3367661)	
Vergi xərci		(10936)
Xalis mənfəət/zərər	(3367661)	43745

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərxaçça ASC və Avtomotoservis MMC-nin 31/12/2022 tarixinə olan Konsultasiya edilmiş maliyyə hesabatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Maliyyə hesabatlarının təhlili üçün bir çox təhlil metodları vardır. Biz iki müəssisənin maliyyə hesabatlarında ehtiyatları təhlil edərək "Müqayisəli təhlil" və "Trend təhlili və ya Horizontal(üfiqi)" təhlil metodlarından istifadə edərək təhlilimizi aparacağıq.

Müəssisələrin mənfəətliliyini təhlil etmək üçün ən yaxşı yol onun əldə etdiyi gəlirlərə diqqət yetirməkdir ki, həmin gəlirlərin tərkibində satışların maya dəyəri olaraq ehtiyatlar yer tutur.

Məcmu mənfəət marjası = (Məcmu mənfəəti/satış gəlirləri) x 100

Azərxaçça ASC=646844/1551079*100=41.7%

Avtomotoservis MMC=86953/437839*100=19.86%

Əməliyyat mənfəət marjası = (Əməliyyat mənfəəti/satış gəlirləri) x 100

Azərxaçça ASC 2022= Mənfə nəticə

Avtomotoservis MMC 2022=54681/437839*100=12.5%

Xalis mənfəət marjası = (Xalis mənfəəti/satış gəlirləri) x 100

Azərxaçça ASC 2022= Mənfə nəticə

Avtomotoservis MMC 2022=43745/437839*100=9.99%

Mənfəət marjasını təhlil etməkdə məqsədimiz, müəssisələrin satışlarının onların mənfəətinə necə təsir etməsidir. Aldığımız nəticələrdən də görürük ki, satışı çox olan ilin mənfəət marjasında daha çoxdur. Bu, o deməkdir ki, Avtomotoservis MMC SMMD və ehtiyatlar üzərində nəzarəti artırmalıdır. Bu da satışlarla mənfəət marjası arasında düz mütənasibliyin olmasına gətirib çıxardır. Əməliyyat və Xalis mənfəət marjasında isə təkcə SMMD deyil, digər xərclərin təsiri də olduğu üçün məcmu mənfəət marjasına görə daha aşağı faiz göstəricisi ortaya çıxır. Azərxaçça ASC-də isə Məmu mənfəət marjasına təsir edən SMMD-ilə yanaşı digər xərclərin də çoxalması Əməliyyat və Xalis mənfəət marjası üzrə mənfə nəticə alınır ki, bu rəqəmi Avtomotoservis MMC ilə müqayisə etmək lazımsız olardı. Gəldiyimiz nəticə odur ki, satışların maya dəyəri artar lakin gəlirlər sabit qalarsa bu mənfəət marjasının aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Biz mənfəət marjasından istifadə etməklə iki müəssisənin satışlarının maya dəyəri, gəlirlər və məcmu mənfəət arasında əlaqəyə diqqət yetirmiş olduq. Alınana əmsallardan məcmu mənfəət marjası istisna olmaqla Avtomotoservis MMC -nin yüksək marjaya səbəb olması, Azərxaçça ASC-yə nisbətə bu nisbət nə qədər böyük olarsa şirkətin fəaliyyəti, birbaşa olaraq satışın maya dəyərindəki xərcləri idarə etmək o qədər səmərəli və mal çeşidliyi ilə bağlı göstəricilər o qədər də yaxşı olacaq. Ona görə də Azərxaçça ASC daxil olmaqla digər müəssisələrdə xərclərini düzgün idarə etməlidir.

Aktivlərin gəlirliliyi=(Əməliyyat mənfəəti/Cəmi aktivlər)x100%

Azərxaçça ASC=mənfə nəticə

Avtomotoservis MMC=54681/572406*100=9.55%

Bu nisbətin Avtomotoservis MMC-nin 2022-ci il üzrə daha böyük olması və ya müsbət olması o deməkdir ki, aktivlər o il üzrə daha yaxşı idarə olunub. Bununla səbəbi əməliyyat mənfəətinin artmasına baxmayaraq aktivlərində paralel olaraq bir o qədər artmasıdır ki, belə bir nəticənin olmasına gətirib çıxardır və bu iki müəssisə üzrə ciddi fərqlər vardır. Əməliyyat mənfəətinin Azərxaçça ASC-də zərərlə nəticələnməsi və buna yenə də xərclərin səbəb olması bu əmsalda da Aktivlərin gəlirliliyini mənfə etmişdir. Düzgün xərc idarəedilməsi belə burda öz sözünü deyir və bu fərqi azalda bilər. Bu nisbət nə qədər böyük olarsa, o qədər aktivlərdən müəssisənin daha səmərəli və eyni zamanda gəlirli istifadə olunmasını göstərir.

Ehtiyatların aktiv və mənfəətin tərkibində ümumi göstəricisinə baxdıqdan sonra, sırf ehtiyatlarla bağlı olan hissəni təhlili üçün ilk növbədə üfqi təhlil vasitəsilə 2022-ci il üzrə Azərxaçça ASC və Avtomotoservis MMC-nin "Ehtiyatlar"ındakı dəyişimə nəzər salaç. Bunun üçün bizə 2021-ci il ehtiyatların rəqəmləri lazımdır ki, maliyyə hesabatlarına diqqət etsək Azərxaçça ASC-də 16584 min AZN, Avtomotoservis MMC-də isə 29134 min AZN dəyərində olmuşdur. Beləki,

(2022-ci il-2021-ci il)/2021-ci il düsturundan istifadə edərək ehtiyatların 2 il üzrə dəyişim-artıb/azalma faizi belə olur:

$$\text{Azərxaçça ASC}=(10228823-8209473)/8209473=0.25$$

$$\text{Avtomotoservis MMC}=(71517-80338)/80338=(0.91)$$

Bu o deməkdir ki, 2022-ci ildə Avtomotoservis MMC-də ehtiyatlar 2021-ci ilə nisbətən 9 % azalmış, Azərişiq ASC də isə 25 faiz artmışdır ki, müsbət nəticə alırıq.

Müəssisələrin tərkibində ehtiyatların aktivlərin ümumi məbləğində payını göstərmək üçün:

$$E / A \times 100$$

E-ehiyatlar

A-aktivlər

$$\text{Azərxaçça ASC}=10228823/90808298*100 =11.3\%$$

$$\text{Avtomotoservis MMC}=71517/572406*100=12.5\%$$

Demək ki, Avtomotoservis MMC-də ehtiyatların payı 1.2% vahid daha çoxmuş. Ehtiyatların toplam payı, bir müəssisənin fəaliyyətlərinə və sektoruna bağlı olaraq dəyişə bilər. əmsal olaraq böyük fərq olmasada, ümumi olaraq, müəssisələr ehtiyatları nə qədər investisiya edəcəklərini müəyyənləşdirərkən bir neçə faktoru nəzərə almalıdırlar.

• Tələb: müştəri tələblərini qarşılamaq üçün nə qədər ehtiyatın saxlamağının vacib olduğunu proqnoz etməlidir.

• Tədarük zənciri: burdakı dəyişikliklər və gecikmələr, ehtiyat səviyyələrinə təsir edə bilər.

• Məsrəflər: ehtiyat saxlama məsrəfləri, müəssisənin kapital və əməliyyat büdcəsinə görə müəyyən edilməlidir. Yüksək məsrəfləri müəssisənin qazancını mənfə təsir edə bilər.

Müəssisənin öz borclarını ödəmə qabiliyyətini göstərən likvidlik əmsallarını iki müəssisə üzrə müqayisə edək:

Cari likvidlik=Cari aktivlər/Cari öhdəliklər

$$\text{Azərxaçça ASC}=22562719/916100=25.63$$

$$\text{Avtomotoservis MMC}=270677/50565=5.35$$

Bu o deməkdir ki, müəssisə 2022-ci ildə hər 1 manat dəyərindəki cari öhdəliyini ödəmək üçün Azərxaçça ASC 25.63 manat, Avtomotoservis MMC isə 5.35 manat cari aktivə malikdir.

Ani likvidlik=(Cari aktivlər-Mal-material ehtiyatları)/Cari öhdəliklər

$$\text{Azərxaçça ASC}=12333896/1551079*100=13.46$$

$$\text{Avtomotoservis MMC}=3.94$$

Bu o deməkdir ki, müəssisə 2022-ci ildə hər 1 manat dəyərindəki cari öhdəliyini ödəmək üçün Azərxaçça ASC 13.46 manat, Avtomotoservis MMC isə 3.94 ani aktivə malikdir.

Cari və ani likvidlik nisbətləri nə qədər yüksək olarsa, müəssisə pul vəsaitlərini bir o qədər yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olacaq deməkdir. Lakin ani likvidlik nisbətən 2:1 əmsalında olması qənaətbəxş haldır. Bu göstərici də Avtomotoservis MMC daha uyğundur. Daha yüksək halisə müəssisənin investisiya yatırımı ilə bağlı çatışmazlığını göstərir. Və Azərxaçça ASC-də olduğu kimi, bu müəssisə yüksək gəlirli investisiya yatırımı etməklə bu əmsalları aşağı salıb, normativ göstəricilərə yaxınlaşmalıdır.

Səmərəlilik nisbətləri

Aktiv dövriyyəsi=Satış gəlirləri/Cəmi aktivlər

$$\text{Azərxaçça ASC}=1551079/90808298*100=1.7$$

$$\text{Avtomotoservis MMC}=437838/572406*100=76.5$$

Bu göstərici 2022 ci il üzrə Azərxaçça ASC-nin 1.7 manat dəyərindəki aktivin ildə 0.21, Avtomotoservis MMC-nin isə 76.5 dəfə gəlir gətirdiyini göstərir. Təbii ki, böyük nisbət burada Avtomotoservis MMC-nin daha yüksək gəlirliliyinin göstəricisidir.

Mal-material ehtiyatı dövriyyəsi = SMMD/ Mal-material ehtiyatı

Azərxaçça ASC=904235/10228823=0.09

Avtomotoservis MMC=350886/71517=49.06

Bu göstərici 2022 ci il üzrə Azərxaçça ASC-nin ehtiyatlarının ildə 0.09 dəfə, Avtomotoservis MMC-də isə təxminən 49.06 dəfə dövr etdiyini göstərir və müqayisə nisbət aradsında dəhşətli dərəcədə çox fərq var ki, bu da satılmış malların maya dəyəri ilə bağlıdır. Bu nisbət nə qədər böyük olsa daha yaxşı olar. Çünki bu ehtiyatların bir o qədər sürətlə satıldığını göstərir.

Mal-material ehtiyatı dövriyyəsi müddəti = Mal-material ehtiyatı/SMMDx365

Azərxaçça ASC=10228823/904235*4128.93

Avtomotoservis MMC=71517/350886*365=74.39

Günlərin sayının Avtomotoservis MMC-də 2022-ci ilə görə Azərxaçça ASC-ə görə az olması, bu mal-material ehtiyatlarının daha sürətlə satıldığını göstərir və müsbət haldır.

Ehtiyatlarının səviyyəsi il ərzində dəyişkənlik göstərdiyinə görə mal-material ehtiyatlarının orta göstəricisindən istifadə etmək daha real nəticə verə bilər. Mal-material ehtiyatlarının orta göstəricisini tapmaq üçün dövrün əvvəlindəki və sonundakı mal-material ehtiyatlarının dəyəri hesaba alınır.

2022-ci il üzrə mal-material ehtiyatlarının dövriyyəsi=Mal-material ehtiyatlarının orta dəyəri/SMMDx365

Azərxaçça ASC=(10228823+8209473)/2/904235*365=3721.36

Avtomotoservis MMC=(71517+80338)/2/350886*365=78.98

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən iki müəssisənin maliyyə uçotu idarə siyasətini təhlil etdik və aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruri hesab edirik:

– xərclərini düzgün idarə etmək, çünki bu səbəbdən mənfəət marjaları xərclərin çox olması ilə aşağı düşür;

– düzgün investisiya yatırımı etmək, likvidlik əmsalları nisbətinin 1 və 2 əmsal arasında tarazlaşdırmaq üçün- düzgün investisiya yatırımı əks halda düzgün yatırımın olmamasına gətirib çıxardır;

– əsas fəaliyyətdən lap çox mənfəətin qazanılması üçün çalışmaq;

– xüsusilə də Azərxaçça ASC satışlarını artırmalı və xərclərini aşağı salmalıdır.

KOS üçün MHBS-nin 13.22-ci maddəsindən yola çıxaraq müəssisələr maliyyə hesabatlarının izahedici qeydlərində aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdırlar:

a) ehtiyatların ölçülməsində istifadə edilən dəyər formulları,

b) ehtiyat kimi qeydə alınan əşyaların təsnifatı

c) satış xərcləri, ehtiyatların dəyərinin dəyişməsi ilə bağlı xərclər və artıq bunun nəticəsində silinmiş dəyərlər

d) Bölüm 27– “Aktivlərin dəyərsizləşməsi”nə uyğun olaraq tanınmış və ya mənfəət və ya zərər olaraq

e) zəmanət göstəricisi olaraq öhdəliklərə bərabər girov qoyulmuş ehtiyatlar (KOS üçün MHBS 13.22).

Müqayisəyə keçməzdən əvvəl onu qeyd edək ki, hər Azərxaçça ASC fəaliyyətinin fasiləsizliyinə əsaslanaraq öz maliyyə hesabatlarını ilkin dəyər prinsipinə uyğun hazırlamışdır. İlk məsələ ehtiyatların qiymətləndirmə metodu və uçot siyasətidir ki, müəssisə ilkin dəyər və xalis satış dəyərinin daha az olan məbləği əsasında qiymətləndirir, və müəssisə xalis satış dəyəri dedikdə lazım olan qiymətləndirilmiş xərcləri çıxmaqla dəyəri hesabladığını bildirir. Müəssisə mal-material ehtiyatlarının maya dəyərini FIFO metoduna əsasən müəyyənləşdirir. Hər hansı bir dəyərsizləmə baş

verdikdə yəni qalıq dəyəri balans dəyindən fərqləndikdə dəyər xalis satış dəyərində salınır və məbləğ mənfəət və zərər hesabında tanınır.

İkinci şərt olan təsnifləşdirməyə gəldikdə isə Azərxaçça ASC öz ehtiyatlarını fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq “bitməmiş istehsal, xammal, hazır məhsul, digər ehtiyatlar” olaraq təsnifləşdirilmişdir. Təsnifləşmənin dolğun verilməsi həmin maliyyə hesabatlarında “tamlıq” prinsipinə uyğunlaşır. Və təsnifləşdirilmiş ehtiyatların müəssisələrin fəaliyyət sahəsinə aid təsnifləşdirdiyinə görə “uyğunluq” prinsipinə uyur.

Digər açıqlanacaq məsələ olan xərc kimi tanınmadır ki, hər iki müəssisənin “Satışın maya dəyəri” altında “işçilik, xammal, köhnəlmə və digər” xərc maddələri adı ilə 904235 AZN məbləğində öz əksini tapmışdır.

Son olaraq tələb olunan açıqlanacaq məlumatlarda aktivlərin dəyərdən düşməsi və girov qoyulması ilə bağlı məlumatlara hər iki müəssisənin maliyyə hesabatlarında rast gəlinməmişdir. Hər iki müəssisə auditor rəyindən müsbət olaraq keçmişdir, lakin sadaladığımız bu boşluqlar rəydə qeyd olunmamışdır.

Tələb olunana lakin rast gəlinməyən məlumatlar haqqında düşünürük ki, hesabatlarda məlumat verilməsi lazımdır. Bu həm istifadəçilər üçün, həm də rəy verən auditorlar üçün ehtiyat və ya digər elementlərin düzgün əks olunmasının təhlilini rahatlaşdırır.

NƏTİCƏ

Bu gün kapital bazarının iştirakçılarının və ya maliyyə məlumatlarının istifadəçilərinin iqtisadi qərarlarına kömək edəcək ehtiyatlarla bağlı məlumatların maliyyə hesabatlarında yer alması zəruridir. Nəticədə, Ehtiyatların istər istehsal, istərsə də xidmət sferasından asılı olamayaraq vacib rola sahib olması və mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında ehtiyatlara rast gəlməməyən qeyri-mümkünlüyü Ehtiyatlar bölməsinin öz əksini düzgün, dolğun tapmasını zəruri etmişdir. Mühasibat uçotunda ehtiyatlarla bağlı məlumatlarının yüksək keyfiyyətli və müqayisəli olmasını təmin etmək beynəlxalq miqyasda maliyyə hesabatı standartları ilə mümkündür. Tədqiqat nəticəsində hər iki müəssisədə gördüyümüz və digər elementləri böyük təsiri olan “xərclər” və “satış” elementidir ki, xərclərin və satışın düzgün idarə edilməsi müəssisənin vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırır. Maliyyə hesabatında qeyd olunan məlumatlarda Standartın tələblərindən asılı olaraq düzgün və konseptual əsaslara uyğun əks etdirməsi həm daxili, həm də xarici istifadəçilər üçün mühim rol oynayır ki, tələblərdə açıqlanacaq, lakin müəssisədə yer almayan məlumatların qeyd edilməsində fikrimizcə zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının “Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 2019-cu il Q-15 №-li Qərarı.
2. “Azərxaçça ASC”-nin 31 dekabr 2022-ci il tarixində tamamlanan il üzrə Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditorların Hesabatı.
3. “Avtomotoservis MMC”-nin 31 dekabr 2022-ci il tarixində tamamlanan il üzrə Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditorların Hesabatı.
4. Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı.
5. F3-Mühasibat uçotu/Maliyyə hesabatlarının təhlili/H2/Nisbətlər.
6. Mahmudov Şamil. (2020). “İstehsalat sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatlarının tətbiqi məsələləri”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, s.88.
7. “Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın məlumatları əsasında əsasında təşkilatın aktivlərinin, kapitalının və öhdəliklərinin təhlili”, mühazirə mətnləri.

F.R.Sultanova

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Measurement of inventories in the statements of financial position, profit or loss
and other comprehensive income under the IFRS for SMEs**

Abstract

Ensuring accurate reflection of inventories in financial statements is an important issue for every institution, regardless of its line of business. In our globalized world, the necessity of applying International Financial Reporting Standards (IFRS) by Small and Medium-sized Enterprises (SMEs) has underscored the importance of transparent, accurate, and objective representation of information in financial statements. This is crucial for meeting the needs of users in understanding inventories. Therefore, an analysis will be conducted on the reflection of provisions applied by "Azərxałça" LLC in accordance with the requirements set forth in IFRS for SMEs in financial statements.

The analysis article is based on the data of two selected institutions, "Azərxałça" ASC and "Avtomotoservis" MMC, chosen based on their dependence on different business sectors. Using financial ratios, comparisons have been made on financial ratios and the current situation has been evaluated by employing "Comparative" and "Horizontal (dynamic)" analysis methods in the financial position and Profit and Loss Report, taking into account that reserves occupy a significant portion of the institution's equity depending on its field of activity.

Key words: *IFRS for SMEs, legislation, provision, inventories, coefficient.*

Ф.Р.Султанова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Оценка запасов в отчетах о финансовом положении, прибыли или убытках и прочем
совокупном доходе по МСФО для малых и средних предприятий**

Резюме

Обеспечение точного отражения запасов в финансовой отчетности является важной задачей для каждого учреждения, независимо от его направления деятельности. В нашем глобализованном мире необходимость применения Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) для малых и средних предприятий (МСП) подчеркивает важность прозрачного, точного и объективного представления информации в финансовых отчетах. Это критически важно для удовлетворения потребностей пользователей в понимании запасов. Следовательно, будет проведен анализ отражения резервов, применяемых ООО "Азербайджан" в соответствии с требованиями, изложенными в МСФО для малых и средних предприятий, в финансовых отчетах.

Приведенный в статье анализ основан на данных двух предприятий - "Azərxałça" ASC и "Avtomotoservis" MMC, выбранных в соответствии с их зависимостью от различных секторов бизнеса. С использованием финансовых показателей были проведены сравнения финансовых показателей. Текущая ситуация была оценена с использованием методов "Сравнительная степень" и "Горизонтальный (динамический) анализ" в финансовом положении и отчете о прибылях и убытках, учитывая, что резервы занимают значительную часть собственного капитала предприятия в зависимости от его сферы деятельности.

Ключевые слова: *МСФО для МСП, законодательство, обеспечение, запас, коэффициент.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-304-308>

P.H.İdrisli
doktorant, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
parvin.idrisli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.02.2024

The article was received by editorial board on 02.02.2024

Статья принята к печати 02.02.2024

MÜASİR BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Bank sisteminin səmərəliliyi iqtisadiyyatın bütün sahələrini hərəkətə gətirməklə bankların maliyyə sabitliyini qorumağa, onların fəaliyyətini gücləndirməyə xidmət edir. Bank sistemi makroiqtisadi vəziyyətə və məqsədlərə uyğun olaraq ümumi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasını tələb olunur. Bu strategiya ilk növbədə, maliyyə vəziyyətinə təsiri şərtləndirməklə, kreditlərə olan tələbatın ödənilməsi imkanlarını önə çəkir. Təbii ki, sistemli dəyişikliklər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsində, o cümlədən stimullaşdırmanın həyata keçirilməsi məqsədilə vergi yükünün azaldılmasında, aşağı inflyasiyanın səviyyəsi, əhalinin və müəssisələrin kredit vəsaitlərinə tələbinin ödənilməsində əsaslı rol oynayır. Ona görə də bankların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına və bank sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlərə xüsusi əhəmiyyət verilməsi vacibdir.

Açar sözlər: kredit, rəqabət, bank, risk, səmərə, rəqabət mühiti.

GİRİŞ

Bank sistemi maliyyə bazarının ən əhəmiyyətli seqmentini təmsil edir. Bu, kredit münasibətlərinin bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrini hərəkətə gətirən və sürətləndirən əsas alət olduğu ilə bilavasitə əlaqəlidir. Bununla belə, iqtisadiyyatın hazırkı vəziyyəti hələ də nisbətən yüksək kredit riskləri, innovasiya və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün kredit mənbələrinin çatışmazlığı, qeyri-maliyyə sektoru təşkilatlarının əsas kapitalının maliyyələşdirilməsi, real istehsalın kreditləşdirilməsi üçün stimulların olmaması ilə xarakterizə olunur.

Hazırda ölkənin iqtisadi sistemindəki vəziyyəti müsbət inkişaf nöqtəyi-nəzərindən xarakterizə etmək olar. Lakin bank strukturlarının kredit aktivlərində hələ də əhəmiyyətli dərəcədə qaytarılmayan kreditlər var. İqtisadi proseslərdə baş verən dəyişikliklərə və onların təsərrüfat subyektlərinin çətinliklərlə üzləşdikdə onların maliyyə vəziyyətinə təsirinə operativ reaksiya verilməməsi kredit riskinin səviyyəsini xeyli artırır. Bu baxımdan, vəsaitlərin yerləşdirilməsi zamanı keyfiyyət göstəricisi kəmiyyət göstəricisindən üstündür. Bank sisteminin kapitallaşmasının artması ilə kapitalın adekvatlığı göstəricisi aktivlərin yerləşdirilməsinin dayandırılması şəraitində artır və ya aktivlər kapitalın artmasına mütənasib olaraq yerləşdirildiyi təqdirdə eyni səviyyədə qalır.

Problemin həlli metodları. Araşdırmalar zamanı statistik məlumatların sistemli tədqiqini həyata keçirmək üçün qruplaşdırma, ümumi dinamikanı müşahidə etmək məqsədilə müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Bank sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili. İnkişafın mövcud mərhələsində bank sisteminin vəziyyəti bankların maliyyə sabitliyini qorumaqla yanaşı, onu gücləndirmək üçün kompleks tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bütün bu proseslərin tənzimlənməsi və nəzarət Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzi Bank tək-cə inzibati deyil, həm də iqtisadi tədbirlər vasitəsilə bank

nəzarətini reallaşdırmaq üçün unikal imkanlara malikdir. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsi Mərkəzi Bankın səlahiyyətləri və öhdəlikləri çərçivəsində səmərəli bank sisteminin formalaşmasına kömək edir. Eyni zamanda, bu yanaşma ilə nəzarətin effektivliyi təkcə Mərkəzi Bankdan deyil, həm də ümumi iqtisadi siyasətdən, eləcə də onun konkret nəticələrindən asılıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, son illər həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində bankların kredit portfeli artmışdır. Belə ki, 2019-2021-ci illərdə ümumi kredit portfeli 11,8%, o cümlədən biznes kreditləri 7,8%, istehlak kreditləri 10,9%, ipoteka kreditləri 33,8% artmışdır [cədvəl 1].

Cədvəl 1

Bankların kredit portfelinin tərkibi, mln.manat [6]

Portfelin bölgüsü	2019	2020	2021	2019-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə, %-lə
Kredit portfeli, o cümlədən	14,900.9	14,157.0	16,659.1	111,8
- biznes kreditləri	9,031.6	8,478.3	9,740.0	107,8
- istehlak kreditləri	4,075.3	3,661.2	4,518.4	110,9
- ipoteka kreditləri	1,794.0	2,017.5	2,400.7	133,8

Maraqlıdır ki, kredit portfelinin yüksəlməsi bankların sayının azalması fonunda baş vermişdir. Belə ki, müqayisənin aparıldığı illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə bankların sayı 13,3% azalmışdır. Dövlət banklarını sayı son 3 ildə dəyişməsə də özəl banklarda 14,3% azalma müşahidə edilir. Xarici kapitallı bankların sayı 14,3% azalmış, xarici bankların yerli filiallarının sayı dəyişməmiş, bankların filiallarının sayında 5,9%, bankların şöbələrinin sayında 27,1% azalma qeydə alınmışdır. Buna baxmayaraq bank işçilərinin sayında artım meyli müşahidə edilir [cədvəl 2].

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikası üzrə bankların sayının dinamikası [6]

Xarici kapitallı banklar	14	12	12	85,7
Xarici bankların yerli filialları	2	2	2	100,0
Bankların filiallarının sayı	509	455	479	94,1
Bankların şöbələrinin sayı	133	109	97	72,9
Bank işçilərinin sayı	19460	18708	20329	104,5

İqtisadiyyatın inkişaf vəziyyətindən asılı olaraq banklar bazarda öz mövqelərini qorumaq və iqtisadi sferaya təməli möhkəmləndirəcək və yeni səviyyəyə çatacaq yeni məhsul və xidmətlər təqdim etmək vəzifəsi ilə üzləşirlər. Pərakəndə biznesin sərhədlərinin genişləndirilməsi də ölkədə etibarlılığın və maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsi vəzifəsinin bir hissəsidir.

Bank fəaliyyətinə təsir edən amillər. Məlumdur ki, bankların resurs bazası xarici bazarlarda çətin vəziyyət və struktur likvidlik kəsimi davam edən şəraitdə formalaşır. Belə şəraitdə banklar cəlb-

edici faiz dərəcələri təklif etməklə daxili mənbələrdən, xüsusilə depozitlərdən intensiv istifadə etməyə can atır. Araşdırmalar göstərir ki, bank sektorunda artan problemlər əsasən bank idarəetməsinin aşağı səviyyəsi və ümumi iqtisadi inkişafın əlverişsiz tendensiyaları ilə müəyyən edilir. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin dinamikasının müsbət nəticələrinə uyğun olaraq, onların gələcək inkişafına mane olan və rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan bir çox problemlər yaranır. Bu həm də həm xarici, həm də daxili mühitin müxtəlif amillərinin təsiri ilə bağlıdır. Xarici amillərə daxildir:

- müəssisələrin aşağı səviyyədə fəaliyyəti və hesabatlarında olan məlumatların etibarlılığı;
- kredit risklərinin yüksək səviyyəsi və məhdud qısamüddətli kredit resursları;
- bank sektorunun kapitallaşma səviyyəsi;
- qeyri-dövlət kredit təşkilatları üçün uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələrinə (o cümlədən beynəlxalq borc kapitalı bazarlarında) çıxış;
- iri yerli bankların regional bank bazarlarına, habelə xarici bank kapitalının genişləndirilməsi;
- kredit təşkilatlarının inzibati xərclərinin səviyyəsi və s.

Kredit təşkilatlarının inkişafına mane olan daxili amillərə aşağıdakılar daxildir:

- biznes planlaşdırma səviyyəsinin aşağı olması;
- bir çox kredit təşkilatlarında bank idarəetmə sisteminin (xüsusilə risklərin idarə edilməsi sisteminin) zəif inkişaf etməsi və s.

Qeyd olunan amillər kredit təşkilatlarının nüfuzuna mənfi təsir göstərir və onlara inamın artmasına mane olur, onların onsuz da məhdud olan investisiya cəlb etmək imkanlarını azaldır. Bank sisteminin strukturunun qiymətləndirilməsinə əsasən demək olar ki, bankların yalnız kiçik bir hissəsi maliyyə cəhətdən sabitdir. Əksər hallarda maliyyə sabitliyi dövlət dəstəyi olan banklarda özünü göstərir, çünki belə banklar effektiv hesab olunurlar və iqtisadi fəaliyyətlərində etibarlıdırlar. Daxili maliyyə çətinliklərinə aşağıdakılar daxildir: qeyri-səmərəli idarəetmədə; strateji planlaşdırma olmadıqda; kredit portfelini bacarıqla formalaşdırmaq və riskləri idarə edə bilməmək; banklara birbaşa və dolaylı təzyiqlər formalarında və s.

Bank sisteminin təkmilləşməsi istiqamətləri. İqtisadiyyat və bank sektorundakı vəziyyət, bank sisteminin təkmilləşməsinə tələb edir. Hazırda əsas məsələ bank sisteminin fəaliyyətini pozmadan qəbul edilmiş qanunların icrasına nail olmaqdır. Xarici ölkələrin nəzarət orqanlarının təcrübəsi bank sisteminə mütəxəssislərin fikirlərini formalaşdırmağa və inkişaf etmiş ölkələrin maliyyəçilərinin səhvlərindən dərs almağa kömək edir. Beynəlxalq standartlara nail olmaq üçün bank tənzimlənməsi və bank nəzarəti səviyyəsinin artırılması hazırda bank sisteminin inkişaf strategiyasında Mərkəzi Bankın ən vacib fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsində bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sahəsində qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Mərkəzi Bank bank sektorunun əsas tənzimləyicisi kimi aşağıdakı əməliyyatlar nəticəsində yaranan risklərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tələbləri sərtləşdirməyi hədəfləyir:

- qeyri-şəffaf əməliyyatlar;
- filiallarla əməliyyatlar,
- nəticəsi mövcud risk növlərindən hər hansı birinin konsentrasiyasının artması ola bilən əməliyyatlar.

Bu gün banklar üçün əsas problem istehlakçıların kredit qabiliyyəti problemdir, eyni zamanda dövrü üçün vəsait tələb edən kifayət qədər təşkilatlar mövcuddur. Buna görə də kreditlər verərkən banklar, borcalanın kreditlərin qaytarılması üçün qanunla müəyyən edilmiş effektiv üsulların olmasında maraqlıdır. Bu baxımdan investisiyaların etibarlılığını təmin etmək üçün banklar bir sıra problemləri həll etməlidirlər. Ona görə bank sisteminin gələcək inkişafı üçün icra və qanunvericilik orqanları, Mərkəzi Bank, kredit təşkilatları, təsisçilər, habelə etibarlı bank sisteminin formalaşmasın-

da maraqlı olan şəxslər tərəfindən müəyyən tapşırıqlar planlaşdırmaq və kompleks tədbirlər həyata keçirmək vacibdir. Bank sisteminin xidmət sistemi kimi inkişafı üçün makroiqtisadi vəziyyətə və məqsədlərə uyğun olaraq bank ictimaiyyəti ilə birgə hazırlanmış inkişaf strategiyası tələb olunur. Bank sektorundakı vəziyyətin daimi, geniş və keyfiyyətli monitorinqi əsasında mütəmadi olaraq strateji istiqamətlər və cari modernləşdirmə tapşırıqları üzərində iş aparılmalıdır. Beləliklə, bankların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına və bank sektorunun gələcək inkişafı üçün hökumət tərəfindən bank sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş əlavə səylər tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank sisteminin vəziyyəti iqtisadiyyatın və maliyyə sektorunun ümumi vəziyyətini əks etdirir. Hazırda banklar çoxsaylı, o cümlədən sistemli risklərdən zəif qorunma ilə xarakterizə olunur və bu səbəbdən aşağı funksional potensial müşahidə olunur. Milli bank sistemi beynəlxalq standartlara diqqət yetirərək demək olar ki, qloballaşma və inkişaf mərhələsindədir. Bankların inkişafını tənzimləyən və təşviq edən bir sıra sənədlər hazırlamışdır. Bununla belə, gələcək inkişaf yolunda aradan qaldırılmalı və ya minimuma endirilməli olan ciddi maneələr qalmaqdadır. Bundan əlavə, bank sisteminin vəziyyəti sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir göstərə bilər və buna görə də daim xüsusi nəzarət və diqqətdə olmalıdır.

Bank sisteminin mövcud artım templərini qoruyub saxlaması üçün onun dinamik inkişafa ehtiyacı var. Bütövlükdə bank sistemi əldə etdiyi mənfəətdən, səhm haqlarından, subordinasiyalı kreditlərdən və bank əmlakının həcmnin artırılmasından formalaşan resurs bazasını artırmaqla öz əməliyyatlarının miqyasını artırır. Eyni zamanda, mənfəətin artırılmasının müvafiq yolu əməliyyat və faiz xərclərinin məbləğinin azaldılması, habelə komissiya və faiz gəlirlərinin artırılmasıdır. Bu gün əməliyyat xərclərinin azalmasına, müştərilərin inkişaf etməkdə olan uzaqdan bankçılıq xidmətlərinə geniş şəkildə köçürülməsi kömək edir. Bu istiqamət artıq ölkənin ən böyük bankları tərəfindən fəal şəkildə həyata keçirilir. Bank təşkilatları daha ucuz resurslar cəlb etməklə faiz xərclərinin azalmasına nail olurlar. Komissiyon gəlirlərinin artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri kredit təşkilatları tərəfindən müştərinin həyatında rastlaşdığı müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən xidmətlərin toplanması nəzərdə tutulan ekosistemlərin yaradılması məqsədi ilə süni intellekt və məlumatların təhlili ilə bağlı texnologiyaların inkişafıdır. Faiz gəlirlərinin artması birbaşa investisiya və resurs potensialından fəal istifadə ilə bağlıdır. Müəssisə və korporasiyalar üçün borc vəsaitlərinin əsas mənbəyi iqtisadiyyatın real sektorunun istehsal və texnoloji imkanlarının artmasına səbəb olan iri investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi çərçivəsində bank kreditləri olmaqda davam edir. Qeyd edildiyi kimi, daxili maliyyə bazarında kifayət qədər çox sayda bank təşkilatı var və hər bir iştirakçı müxtəlif kateqoriyalı borcalanlar üçün kredit faizlərini aşağı salmaqla bazardan öz payını almağa çalışır. Sonsuz dempinq sektorun inkişafına səbəb olmayacaq, əksinə, maliyyə bazarı iştirakçılarının bu fəaliyyət növündən pul qazanacağı dayandırmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də yalnız sistemli dəyişikliklər bu gəlir növündə müsbət dəyişikliklərə təsir göstərə bilər. Belə dəyişikliklər sabit iqtisadi artım, əsas göstəricinin aşağı salınması, iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün vergi yükünün azaldılması, aşağı inflyasiyanın səviyyəsi və əhalinin və müəssisələrin kredit vəsaitlərinə tələbini stimullaşdıracaq yeni dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi deməkdir.

Müşayiət olunan inkişaf amili kiçik və orta bank strukturlarının birləşməsi və satın alınması yolu ilə bank biznesinin konsolidasiyası kimi görünür. Bugünkü şəraitdə kiçik kommersiya banklarının məhdud maliyyə imkanlarını nəzərə alaraq, iri bank strukturları ilə rəqabət aparmaq çətinidir. Müxtəlif kateqoriyalı müştərilərə maliyyə və bank xidmətləri üçün əhəmiyyətli layihələr hazırlamaq və praktikada həyata keçirmək yalnız kifayət qədər maliyyə dəstəyi olduqda mümkündür. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, bank aktivlərinin yerləşdirilməsinin artım imkanlarını, cəlb olunan resursların durmadan artan həcmi, habelə kapitalın adekvatlığına nəzarət tələblərini nəzərə alaraq, bank sisteminin hazırkı formada inkişafını məqbul hesab etmək olar. Bu perspektivlərin praktikada həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın kəmiyyət artımına və keyfiyyətə inkişafına nail olmağa imkan verə bilər.

NƏTİCƏ

Tarixi inkişaf yolu ilə formalaşmış rəqabətqabiliyyətli və səmərəli fəaliyyət göstərən bank sistemi və qanunvericilik səviyyəsində rəsmiləşdirilmiş bank təcrübəsinin təşkili sistemi bu gün dünyanın istənilən dövlətinin iqtisadi və maliyyə sisteminin ən mühüm elementidir. Səmərəli strukturlaşdırılmış bank sistemi milli iqtisadi sistemdə baş verən bütün inkişaf proseslərinə müsbət təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, bütövlükdə bank sisteminin stabil işləməsi və inkişafı iqtisadiyyatda investisiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün zəruri amildir. Məhz maliyyə vasitəçiliyi funksiyasını həyata keçirməklə bank sektoru öz fəaliyyətində sərbəst bazar pul kapitalının pul vəsaitlərinin və əmtəə hərəkətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abasquluyev R. Maliyyə və kredit. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2011. 256 s.
2. Məmməd Z.F. (2010). “Pul, Kredit, Banklar” Bakı, Azər nəşr, 320 s.
3. Банк и банковские операции: Учебник / Под ред. Лаврушина О.И. (2018).- М.: КноРус, - 303 с.
4. Меркулова Н.С., Шапгала А.Р. (2021). Перспективы развития современной банковской системы // Научное обозрение. Экономические науки. – № 1. – С. 10-14.
5. Печникова А.В. (2018). Банковские операции: Учебник / А.В. Печникова, О.М. Маркова, Е.Б. Стародубцева. - М.: Форум, - 512 с.
6. www.stat.gov.az

P.H.İdrisli

doctoral student, Azerbaijan State Agrarian University

Development perspectives of the modern banking system

Abstract

The efficiency of the banking system serves to protect the financial stability of banks and strengthen their activity by moving all areas of the economy. The banking system requires the formulation of a general development strategy in accordance with the macroeconomic situation and goals. This strategy is primarily adapted to changes in economic processes. Therefore, it is important to pay special attention to the measures aimed at improving the activity of banks and increasing the competitiveness of the banking sector.

Key words: *credit, competition, banking, risk, efficiency, competitive environment.*

П.Г.Идрисли

докторант, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Перспективы развития современной банковской системы

Резюме

Эффективность банковской системы служит защите финансовой устойчивости банков и усилению их деятельности за счет перемещения всех сфер экономики. Банковская система требует формулирования общей стратегии развития в соответствии с макроэкономической ситуацией и целями. Эта стратегия в первую очередь адаптирована к изменениям экономических процессов. Поэтому важно уделить особое внимание мерам, направленным на улучшение деятельности банков и повышение конкурентоспособности банковского сектора.

Ключевые слова: *кредит, конкуренция, банковское дело, риск, эффективность, конкурентная среда.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-309-317>

L.M.Cəfərova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
laleceferova02@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

MÜHASİBAT UÇOTUNUN KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏTBİQİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Bu tədqiqat, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun tətbiqinin effektivliyini artırmaq və mövcud problemləri təhlil etmək məqsədini güdür.

Tədqiqatın metodologiyası – Metodoloji yanaşma olaraq, empirik və iqtisadi analiz üsulları seçilmiş və müəyyən edilmiş informasiya bazasından istifadə edilərək mühasibat uçotunun tətbiqi təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Araşdırma, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun tətbiqi ilə bağlı mühüm nəticələr ortaya qoymuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – Tədqiqat, mövcud məlumatların məhdudluğu və coğrafi bölgənin xüsusiyyətləri daxil olmaqla, bəzi məhdudiyyətlərə malikdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – Bu tədqiqat, kənd təsərrüfatı sahəsində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinə yönəlik praktik tövsiyələr təqdim edir.

Tədqiqatın orijinallığı –Tədqiqat, mühasibat uçotunun kənd təsərrüfatı müəssisələrində tətbiqi ilə bağlı əvvəlki tədqiqatlarla uyğunluq göstərərək, yeni perspektivlər və yanaşmalar təklif edir.

Açar sözlər: mühasibat uçotu, kənd təsərrüfatı, müəssisələr, tətbiq perspektivləri, effektivlik artırma.

1. GİRİŞ

Bu məqalə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun tətbiqi ilə bağlı mövcud problemləri və gələcək perspektivləri tədqiq edir. Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı, kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadiyyatdakı mühüm rolu və bu sahədə effektiv mühasibat uçotunun zəruriliyi ilə əsaslandırılır.

Araşdırmanın əsas məqsədi, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu tətbiqlərinin effektivliyini yüksəltmək və bu sahədəki problemləri dərin şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqatın metodologiyası, empirik və iqtisadi analiz üsullarının bir birləşməsini əhatə edir və geniş bir informasiya bazasından yararlanılaraq həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri və əsas istinad olunan mənbələr də bu hissədə müfəssəl şəkildə izah edilmişdir. Məqalənin əsas hissəsi, magistr dissertasiyasının nəzəri əsaslarını və tədqiqat metodlarını əhatə edən alt başlıqlarla təşkil edilmişdir.

Son nəticə hissəsində isə tədqiqatın yeni nəticələri ortaya qoyulmuş, əvvəlki tədqiqatlarla uyğunluğu müqayisə edilmiş və gələcək tədqiqatlar üçün yol göstəriciləri təklif edilmişdir. Bu araşdırma, kənd təsərrüfatı sektorunda mühasibat uçotunun tətbiqi sahəsində əhəmiyyətli bir töhfə olaraq qəbul edilə bilər.

2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun mövcud vəziyyəti və tətbiqi

Bu bölmədə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun cari durumu, uçot sistemlərinin strukturu və tətbiqinin qaydaları ətraflı şəkildə təhlil edilir. Həmçinin, bu sahədə tətbiq olunan ənənəvi və müasir uçot metodlarının müqayisəli təhlili də bu hissənin məzmununa daxildir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun mövcud vəziyyəti və tətbiqi, həm iqtisadi inkişafın, həm də effektiv maliyyə idarəetməsinin mühüm bir aspektidir. Bu sahədə mühasibat uçotu, müəssisənin maliyyə durumunu əks etdirən, qərar qəbul etmə proseslərini asanlaşdıran və uzun müddətli planlaşdırmanı mümkün edən kritik bir vasitədir [2].

Mühasibat uçotunun tətbiqi, kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu müəssisələr tez-tez dəyişən iqlim şərtləri, məhsuldarlıq dalğalanmaları və bazar şərtlərinə həssasdır. Effektiv mühasibat uçotu sistemi, bu cür dəyişən şərtlər altında maliyyənin idarə edilməsini asanlaşdırır və müəssisəyə dayanıqlılıq və böyümə üçün məlumat əsasını təmin edir.

Ənənəvi olaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu məhsuldarlıq, maliyyə mənbələri, xərclər və gəlirlər üzrə məlumatların toplanması və təhlili üzərində qurulub. Bu, müəssisənin maliyyə performansını ölçmək və təsirli qərarlar qəbul etmək üçün əsas təşkil edir. Ancaq, müasir dünyada, bu yanaşmanın yanında, elektron uçot sistemləri və avtomatlaşdırılmış maliyyə alətləri də əhəmiyyət qazanır. Hazırda, bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri mühasibat uçotu üçün ənənəvi yanaşmalardan müasir texnologiyalara keçid etməkdədir [8]. Bu texnologiyalar, məlumatların toplanmasını, saxlanmasını və təhlilini sadələşdirir, həmçinin maliyyə hesabatlarının dəqiq və vaxtında hazırlanmasına kömək edir. İnkişaf etmiş analitik vasitələr və məlumat emalı texnologiyaları, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla birlikdə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mühasibat uçotu sahəsində hələ də ciddi problemlər və çətinliklər mövcuddur. Bu problemlərdən ən mühümləri, kifayət qədər mütəxəssisliyin olmaması, maliyyə mənbələrinin məhdudluğu və texnoloji infrastrukturun zəif olmasıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri, xüsusilə kiçik və orta miqyaslılar, müasir mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqində maliyyə və texniki resurs çatışmazlıqları ilə üzləşirlər. Həmçinin, bu müəssisələrdə mühasibat uçotunun prinsipləri və standartları ilə bağlı məlumat və təhsil səviyyəsi də çox vaxt kifayət qədər deyil.

Bu sahədəki bir başqa məsələ isə qanunvericilik çərçivəsidir. Bəzi hallarda, kənd təsərrüfatı müəssisələri, xüsusilə regionlararası fərqlər nəzərə alınaraq, mühasibat uçotu qanunvericiliyinin dəyişkənliyi və mürəkkəbliyi ilə üzləşirlər[4]. Bu, həm maliyyə hesabatlarının standartlaşdırılmasını, həm də maliyyə məlumatlarının şəffaflığını çətinləşdirən amildir. Buna baxmayaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələri mühasibat uçotu sahəsində önəmli irəliləyişlər əldə etməkdədir. Yeni texnologiyaların və avtomatlaşdırma vasitələrinin tətbiqi ilə maliyyə idarəetmə prosesləri daha effektiv və şəffaf hala gətirilir. Müasir mühasibat uçotu alətləri, məsələn, bulud əsaslı uçot sistemləri və maliyyə texnologiyaları, müəssisələrin maliyyə məlumatlarını daha rahat idarə etməsinə, maliyyə planlaşdırmasını daha dəqiq həyata keçirməsinə və riskləri daha yaxşı idarə etməsinə imkan verir.

Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun mövcud vəziyyəti və tətbiqi, həm çətinliklər və məhdudiyyətlər, həm də texnoloji tərəqqi və metodoloji yeniliklər baxımından dinamik bir mənzərə təqdim edir. Bu sahədə davamlı təkmilləşmə və adaptasiya, müəssisələrin uzunmüddətli dayanıqlılığını və iqtisadi uğurlarını təmin etməkdə mühüm rol oynayır.

Bu dinamik mənzərənin bir hissəsi olaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələri mühasibat uçotu sahəsində innovasiyalara və texnoloji yeniliklərə daha çox açıq olmalıdır. Məsələn, rəqəmsal texnologiyalar və avtomatlaşdırma vasitələri, maliyyə məlumatlarının dəqiq və vaxtında idarə edilməsinə imkan verərək, qərar qəbul etmə proseslərini gücləndirir. Bu, həm də müəssisələrin maliyyə risklərini azaltmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün mühüm addımdır.

Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mühasibat uçotu sahəsində təhsil və təlim məsələlərinə diqqət yetirmələri lazımdır. Təhsil və təlim proqramları, xüsusilə rəqəmsal maliyyə

idarəetməsi və mühasibat standartları üzrə, müəssisələrin maliyyə idarəetməsi bacarıqlarını artırmağa və mühasibat uçotu proseslərini təkmilləşdirməyə kömək edə bilər [3].

Kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün bir digər mühüm aspekt isə qanunvericilikdəki dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətidir. Qanunvericilikdəki yeniliklər və dəyişikliklər, xüsusilə vergi qanunvericiliyi və mühasibat standartları ilə bağlı olanlar, bu müəssisələrin maliyyə idarəetməsi strategiyalarına təsir edir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin qanunvericilikdəki yeniliklərə tez və effektiv şəkildə uyğunlaşma qabiliyyəti, onların uzun müddətli uğurlarının əsas amillərindən biri olaraq qalır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun mövcud vəziyyəti və tətbiqi, daimi dəyişən bir mühitdə yer alır. Bu dəyişən şəraitdə, müəssisələr effektiv maliyyə idarəetməsi üçün lazımı resursları, bilikləri və texnologiyaları əldə etməli, həmçinin qanunvericilik və bazar şərtlərinə uyğunlaşma qabiliyyətlərini artırmalıdır. Bu proses, kənd təsərrüfatı sahəsində mühasibat uçotunun tətbiqi üzrə davamlı təkmilləşmə və adaptasiyanın vacibliyini vurğulayır.

Mühasibat uçotunun kənd təsərrüfatı müəssisələrində tətbiqi, həmçinin, dəyişən iqtisadi və ekoloji şərtlərə adekvat reaksiya vermə qabiliyyətini tələb edir. İqlim dəyişikliyi və ekoloji məsələlər, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə planlaşdırmasında və risk idarəetməsində yeni çağırışlar yaradır. Bu vəziyyətdə, mühasibat uçotunun rolu yalnız maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ekoloji risklərin idarə edilməsi və dayanıqlılıq strategiyalarının hazırlanması proseslərində də mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün mühasibat uçotu tətbiqi, qlobal iqtisadi və bazar şərtlərinin dəyişməsi ilə də bağlıdır. Dünya iqtisadiyyatının globalizasiyası və ticarət şərtlərinin dəyişməsi, bu müəssisələrin maliyyə strategiyalarını və bazar üzrə planlaşdırmalarını təsir edir. Bu kontekstdə, mühasibat uçotu tətbiqi, beynəlxalq bazarlara uyğunlaşma və xarici ticarət münasibətlərinin idarə edilməsi üçün mühüm bir vasitədir [7].

Son olaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun tətbiqində, insan resursları və korporativ mədəniyyət də mühüm rol oynayır. Mühasibat uçotu tətbiqi, təkə texnoloji və metodoloji cəhətdən deyil, həm də insan resursları və korporativ mədəniyyət cəhətdən də dəstəklənməlidir. Bu, müəssisələrin maliyyə idarəetməsi bacarıqlarının artırılması, işçilərin təhsil və təliminin gücləndirilməsi və korporativ mədəniyyətin müasir mühasibat uçotu prinsiplərinə uyğunlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun mövcud vəziyyəti və tətbiqi, müxtəlif aspektləri əhatə edən və sürekli inkişaf edən bir sahədir. Bu sahədə uğur, yalnız texnoloji və metodoloji adaptasiyalarla deyil, həmçinin qanunvericilik, ekoloji, iqtisadi və korporativ mədəniyyət məsələlərinin də daxil edilməsi ilə mümkündür. Bu kompleks yanaşma, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə idarəetməsini gücləndirərək, onların uzun müddətli dayanıqlılığını və iqtisadi uğurlarını təmin etməyə kömək edə bilər.

Bu kontekstdə, mühasibat uçotunun tətbiqində hərtərəfli bir yanaşma, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə idarəetməsi və qərar qəbul etmə proseslərinin mərkəzində durmalıdır. Maliyyə məlumatlarının dəqiq və şəffaf bir şəkildə toplanması, emal edilməsi və təhlil edilməsi, müəssisənin strategiyasının və operativ fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsini təmin edir. Bu proses, həm də müəssisənin bazar şərtlərinə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

İqtisadi və bazar şərtlərinin daim dəyişməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələrini yeni strategiyaların qəbul edilməsi və maliyyə idarəetmə metodlarının yenilənməsi istiqamətində təşviq edir. Bu yenilənmə, müasir texnologiyaların və maliyyə idarəetmə vasitələrinin tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Məsələn, rəqəmsal maliyyə alətləri və avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sistemləri, müəssisələrin maliyyə məlumatlarını daha effektiv idarə etməsinə və qərar qəbul etmə proseslərini yüksək dərəcədə optimallaşdırmağa imkan verir [6].

Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisələri, mühasibat uçotu prinsiplərinin və standartlarının daim yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi prosesində də fəal iştirak etməlidirlər. Bu, həm qanunvericilik çərçivəsindəki dəyişikliklərə, həm də beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğunlaşma baxımından vacibdir. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma, müəssisələrin xarici bazarlarda daha rahat fəaliyyət göstərməsinə və beynəlxalq maliyyə münasibətlərində daha yaxşı inteqrasiya olunmasına kömək edir.

3. Problemlər və çətinliklər: kənd təsərrüfatı müəssisələrində uçotun qarşılaşdığı əsas məsələlər

Bu hissədə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun qarşılaşdığı əsas problemlər və çətinliklər, məsələn, maliyyə mənbələrinin məhdudluğu, təhsil və təcrübənin azlığı, texnoloji geridə qalma və qanunvericilikdəki boşluqlar kimi mövzular ətrafıca araşdırılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri, mühasibat uçotu sahəsində bir sıra ciddi problemlər və çətinliklər ilə üzləşir. Bu problemlərin əsas səbəbləri müxtəlif amillərə əsaslanır və bu amillərin həlli müəssisələrin maliyyə idarəetməsinin effektivliyini artırmaq üçün vacibdir.

İlk olaraq, texniki və texnoloji resursların məhdudluğu, xüsusilə kiçik və orta ölçülü kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün ciddi bir problem təşkil edir. Bu müəssisələr, müasir mühasibat uçotu texnologiyalarına və məlumat sistemlərinə investisiya etmək üçün lazımi maliyyə resurslarından çox vaxt məhrumdurlar. Nəticədə, ənənəvi və köhnəlmüş uçot metodlarından istifadə edirlər ki, bu da maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini və şəffaflığını məhdudlaşdırır.

İkinci əsas problem, mütəxəssislik və təhsil səviyyəsinin azlığıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan bir çox şəxsin mühasibat və maliyyə idarəetməsi üzrə kifayət qədər təhsil və təcrübəsi yoxdur. Bu, yanlış qərarların qəbul edilməsinə və maliyyə risklərinin artmasına səbəb olur. Mühasibat uçotu standartlarının və prinsiplərinin düzgün tətbiqi üçün təhsil və təlimin gücləndirilməsi zəruridir.

Üçüncü problem, qanunvericilik və mühasibat standartlarındakı dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətinin az olmasıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri, xüsusilə regionlarda, qanunvericilikdə və mühasibat standartlarında tez-tez baş verən dəyişikliklərə tez reaksiya verə bilmirlər. Bu, müəssisənin maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına təsir edə bilər [1].

Dördüncü problem isə, maliyyə mənbələrinin məhdudluğudur. Kənd təsərrüfatı müəssisələri, xüsusilə kiçik və orta ölçülü olanlar, investisiya və kredit imkanlarına çətinliklə çıxış tapırlar. Bu vəziyyət, müəssisələrin inkişafı və böyüməsi üçün lazımi kapitalla çıxışını məhdudlaşdırır.

Son olaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələri, xüsusilə dəyişən iqtisadi və ekoloji şərait altında, maliyyə risklərinin idarə edilməsində çətinlik çəkirlər. İqlim dəyişiklikləri, məhsuldarlıq dalğalanmaları və bazar şərtlərinin daimi dəyişməsi, bu müəssisələrin maliyyə planlaşdırmasını və dayanıqlılığını mürəkkəbləşdirir. Effektiv risk idarəetmə strategiyalarının olmaması, maliyyə sabitliyinə və uzunmüddətli uğura mənfi təsir göstərir.

Bu problemlərin həlli üçün kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən bir sıra addımların atılması zəruridir. İlk olaraq, texnoloji və təhsil investisiyalarına daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Müasir mühasibat uçotu sistemlərinin və rəqəmsal alətlərin tətbiqi, maliyyə idarəetməsini yaxşılaşdırır və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini artırır. İkincisi, təhsil və təlim proqramlarına investisiya etmək, işçilərin mühasibat və maliyyə idarəetməsi üzrə bilik və bacarıqlarını artırır.

Üçüncü olaraq, qanunvericilik və mühasibat standartlarındakı dəyişikliklərə adaptasiya olunma prosesi gücləndirilməlidir. Bu, müəssisələrin maliyyə hesabatlarının qanunvericiliyə və beynəlxalq standartlara uyğun olmasını təmin edəcəkdir [7]. Dördüncüsü, alternativ maliyyə mənbələrinə çıxışı təmin etmək, müəssisələrin inkişafı və böyüməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Son olaraq, effektiv risk idarəetmə strategiyalarının qurulması və tətbiqi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə sabitliyini və dayanıqlılığını təmin etmək üçün vacibdir. Bu strategiyalar, müəssisələrin dəyişən iqtisadi və ekoloji şərtlərə tez və effektiv şəkildə reaksiya verməsinə imkan verəcəkdir.

Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu ilə bağlı qarşılaşılan problemlər və çətinliklər, bu sahədəki uğurun əsas təminatçılarıdır. Bu problemlərin həlli, müəssisələrin maliyyə idarəetməsinin effektivliyini yüksəltmək, maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini artırmaq və uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin etmək üçün vacibdir [5].

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu ilə bağlı qarşılaşılan əsas problemlər və çətinliklər aşağıdakı kimi sıralana bilər:

1. Texnoloji və İnfrastruktur Məhdudiyyətləri: Müəssisələr, xüsusilə kiçik və orta ölçülü olanlar, müasir mühasibat uçotu texnologiyalarına və məlumat sistemlərinə yatırım etmək üçün lazımı maliyyə resurslarından çox vaxt məhrumdurlar. Bu, maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini və şəffaflığını məhdudlaşdırır.

2. Təhsil və Mütəxəssislik Səviyyəsinin Azlığı: Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan şəxslərin mühasibat və maliyyə idarəetməsi üzrə kifayət qədər təhsil və təcrübəsi yoxdur, bu da yanlış qərarların qəbul edilməsinə və maliyyə risklərinin artmasına səbəb olur.

3. Qanunvericilik və Standartlara Uyğunlaşma Çətinlikləri: Qanunvericilikdə və mühasibat standartlarında tez-tez baş verən dəyişikliklərə tez adaptasiya olunma qabiliyyətinin azlığı, müəssisənin maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına təsir edir.

4. Maliyyə Mənbələrinin Məhdudluğu: Kiçik və orta ölçülü kənd təsərrüfatı müəssisələri, investisiya və kredit imkanlarına çətinliklə çıxış tapırlar, bu da inkişaf və böyümə üçün lazımı kapitalla çıxışını məhdudlaşdırır.

5. Risk İdarəetmənin Zəifliyi: Dəyişən iqtisadi və ekoloji şərait altında effektiv risk idarəetmə strategiyalarının olmaması, maliyyə sabitliyinə və uzunmüddətli uğura mənfi təsir göstərir.

6. İqtisadi və Bazar Dalğalanmalarına Reaksiya Vermə Qabiliyyətinin Azlığı: Global iqtisadi dəyişikliklər və bazar şərtlərinin daimi dəyişməsi, müəssisələrin maliyyə idarəetməsi və planlaşdırma strategiyalarını çətinləşdirir.

7. Əməkdaşların Təlim və İnkişafının Yoxluğu: Əməkdaşların mühasibat və maliyyə idarəetməsi üzrə təlim və inkişaf imkanlarının məhdud olması, müəssisənin ümumi maliyyə idarəetmə bacarıqlarının artırılmasına mane olur.

8. Qlobal Standartlara Uyğunlaşma Çətinlikləri: Beynəlxalq mühasibat standartlarına və qlobal maliyyə bazarlarına adaptasiya olunma prosesinin zəifliyi, müəssisələrin xarici bazarlarda və beynəlxalq maliyyə münasibətlərində inteqrasiya olunmasını çətinləşdirir. Bu, xüsusilə beynəlxalq ticarətdə və investisiya cəlb edildiyində məhdudiyyətlər yarada bilər.

Bu sıralanan problemlər, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə idarəetməsi və mühasibat uçotu sistemlərinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu çətinliklərə qarşı effektiv strategiyaların hazırlanması və tətbiqi, müəssisələrin maliyyə sabitliyini, dayanıqlılığını və böyümə potensialını artırmaq üçün zəruridir.

Məsələn, texnoloji və infrastruktur məhdudiyyətlərinin həlli üçün dövlət və özəl sektor tərəfindən maliyyə və texnoloji dəstək proqramları təşkil edilməli, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə müasir uçot sistemlərinə keçid üçün lazımı resurslar təmin edilməlidir. Eyni zamanda, işçilərin təhsil və təlim imkanlarının artırılması, onların maliyyə və mühasibat idarəetməsi sahəsindəki bilik və bacarıqlarını gücləndirəcəkdir [9].

Qanunvericilik və standartlara uyğunlaşma prosesinin gücləndirilməsi, müəssisələrin maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və şəffaflığını artırmağa kömək edəcəkdir. Bu, həmçinin müəssisələrin qanuni və vergi öhdəliklərinə daha yaxşı uyğunlaşmasını təmin edəcəkdir.

Risk idarəetmənin gücləndirilməsi və iqtisadi və bazar dalğalanmalarına adekvat reaksiya vermək üçün proaktiv strategiyaların hazırlanması, müəssisələrin maliyyə sabitliyini və uzunmüddətli uğurunu təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, alternativ maliyyə mənbələrinin axtarışı və təmin edilməsi, müəssisələrin inkişafı və böyüməsi üçün lazımı maliyyə resurslarına çıxışını genişləndirəcəkdir.

Nəhayət, qlobal standartlara uyğunlaşma və beynəlxalq maliyyə bazarları ilə inteqrasiya, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xarici ticarət və investisiya fəaliyyətlərini genişləndirməyə imkan verəcəkdir. Bu, həmçinin müəssisələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artıracaq və yeni bazarlar qarşısında imkanlarını genişləndirəcəkdir.

4. Tətbiq perspektivləri və yenilikçi yanaşmalar: kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun gələcəyi

Bu bölüm, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotu sahəsində mümkün yeniliklər və tətbiq perspektivləri üzərində diqqət mərkəzindədir. Yenilikçi texnologiyaların, məsələn, elektron uçot sistemlərinin və maliyyə texnologiyalarının (FinTech) tətbiqi, uçotun avtomatlaşdırılması və təlim və inkişaf proqramlarının rolu kimi mövzular bu hissədə əhatə edilir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun gələcəyi, yenilikçi yanaşmalar və texnoloji tətbiqlərə əsaslanan geniş perspektivlərə malikdir [10]. Bu, həm müəssisələrin maliyyə idarəetməsinin effektivliyini artırmaq, həm də müasir iqtisadi və ekoloji çağırışlara uyğunlaşmaq üçün zəruridir.

- İlk olaraq, rəqəmsal texnologiyaların və məlumat sistemlərinin tətbiqi, kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün böyük imkanlar açır. Bulud əsaslı mühasibat uçotu sistemləri, maliyyə məlumatlarının idarə edilməsini asanlaşdırır və hesabatların hazırlanmasını avtomatlaşdırır. Bu cür sistemlər, müəssisələrə real vaxt rejimində maliyyə məlumatlarına çıxış imkanı verir, bu da qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirir və daha dəqiq maliyyə planlaşdırmasına kömək edir.

- Məlumat analitikası və süni zəka texnologiyalarının tətbiqi, maliyyə məlumatlarının təhlilini və proqnozlaşdırılmasını daha dərin və dəqiq hala gətirir. Bu texnologiyalar, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində, məhsuldarlıq göstəricilərinin analizində və maliyyə performansının optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

- Mobil texnologiyalar və rəqəmsal kommunikasiya vasitələri, mühasibat uçotu məlumatlarının idarə edilməsini və paylaşılmasını daha rahat və əlçatan edir. Mobil tətbiqlər və onlayn platformalar, müəssisələrə hər yerdən və hər zaman maliyyə məlumatlarına çıxış imkanı təmin edir.

- Elektron ticarət və onlayn ödəmə sistemlərinin inteqrasiyası, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə əməliyyatlarını daha səmərəli və şəffaf hala gətirir. Bu sistemlər, müəssisələrin müştəriləri ilə əməliyyatlarını asanlaşdırır və maliyyə axınlarının idarə edilməsini yaxşılaşdırır.

- Dayanıqlıq və ekoloji hesabatların inteqrasiyası, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ekoloji və sosial məsuliyyət strategiyalarını gücləndirir [11]. Bu, həm müəssisənin imicini yaxşılaşdırır, həm də investolar və tərəfdaşlar üçün əlavə dəyər yaradır. Dayanıqlıq hesabatları, müəssisələrin ekoloji təsirini və sosial məsuliyyətini daha şəffaf şəkildə göstərir, bu da onların bazar mövqeyini və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

- Avtomatlaşdırılmış maliyyə və mühasibat prosesləri, müəssisələrin iş proseslərini səmərələşdirir və işçi məhsuldarlığını artırır. Bu, xüsusilə də böyük məlumat həcmələrinin idarə edilməsi və mürəkkəb maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında vacibdir. Avtomatlaşdırma, səhvlərin azalmasına və iş proseslərinin sürətlənməsinə kömək edir.

- Blockchain texnologiyaları və kriptovalyuta ödəmə sistemləri, maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını və təhlükəsizliyini artırma potensialına malikdir. Bu texnologiyalar, maliyyə əməliyyatlarının izlənməsini asanlaşdırır və müəssisələrə maliyyə məlumatlarının manipulyasiya olunmasına qarşı daha güclü qoruma təmin edir.

- Qlobal mühasibat standartlarına və qanunvericilik dəyişikliklərinə adaptasiya proseslərinin optimallaşdırılması, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin beynəlxalq maliyyə bazarlarına inteqrasiyasını asanlaşdırır. Bu, həmçinin müəssisələrin xarici ticarət əməliyyatlarını və investisiya cəlb ediciliyini artırır.

- İnteraktiv və istifadəçi dostu mühasibat uçotu interfeyslərinin inkişafı, müəssisələrə maliyyə məlumatlarını daha asan idarə etmə və təhlil etmə imkanı verir. Bu cür interfeyslər, mühasibat uçotu-

nun anlaşılmaz və mürəkkəb aspektlərini sadələşdirir və işçilərin maliyyə hesabatlarına və məlumatlarına daha rahat çıxışını təmin edir.

- Elektron faturalaşdırma və e-ödəmə sistemləri, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin tədarük zəncirindəki əməliyyatlarını daha səmərəli və şəffaf edir. Bu sistemlər, müəssisələr arasında maliyyə axınlarını sürətləndirir və hesablaşmaların dəqiqliyini artırır.

- Müəssisələr üçün tədarük zəncirinin maliyyə idarəetməsi və lojistik proseslərin inteqrasiyası, maliyyə axınlarının və ehtiyatların daha effektiv idarə edilməsinə imkan verir. Bu, xüsusilə böyük həcmli məhsuldarlıq və tədarük zənciri ilə işləyən müəssisələr üçün vacibdir.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün korporativ sosial məsuliyyət (CSR) və dayanıqlılıq hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi, müəssisənin sosial və ekoloji təsirini daha şəffaf şəkildə göstərməyə kömək edir. Bu, həmçinin müəssisənin imicini yaxşılaşdırır və müxtəlif tərəfdaşlarla əlaqələrini gücləndirir.

- Son olaraq, müxtəlif maliyyə mənbələrinə və investisiya imkanlarına çıxışın genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə mənbələrini müxtəlifləşdirməsinə və maliyyə dayanıqlılığını artırmasına imkan verir. Bu, xüsusilə yenilikçi layihələr və texnologiyaların tətbiqi üçün vacibdir.

Bu tətbiq perspektivləri və yenilikçi yanaşmalar, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mühasibat uçotu praktikalarını dəyişdirərək, onların maliyyə idarəetməsini daha effektiv, şəffaf və adaptiv hala gətirir. Bu yeniliklər, həmçinin müəssisələrin uzunmüddətli uğurunu və dayanıqlı inkişafını dəstəkləyir.

5. NƏTİCƏ

Bu tədqiqat, kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun mövcud vəziyyəti, qarşılaşdığı problemlər və gələcək perspektivləri ilə bağlı ətraflı bir analiz təqdim etmişdir. Mühasibat uçotunun tətbiqindəki əsas çətinliklər kimi texnoloji və infrastruktur məhdudiyyətləri, mütəxəssislik və təhsil səviyyəsinin azlığı, qanunvericilik və standartlara uyğunlaşma çətinlikləri, maliyyə mənbələrinin məhdudluğu, risk idarəetmənin zəifliyi və iqtisadi və bazar dalğalanmalarına reaksiya vermə qabiliyyətinin azlığı qeyd edilmişdir.

Bununla birlikdə, tədqiqat mühasibat uçotunun gələcəyi üçün tətbiq perspektivləri və yenilikçi yanaşmaları da ortaya qoydu. Rəqəmsal texnologiyaların, məlumat analitikasının, mobil texnologiyaların, elektron ticarət və onlayn ödəmə sistemlərinin tətbiqi, dayanıqlıq və ekoloji hesabatların inteqrasiyası, avtomatlaşdırılmış maliyyə və mühasibat prosesləri, blockchain texnologiyaları, qlobal standartlara uyğunlaşma və müxtəlif maliyyə mənbələrinə çıxışın genişləndirilməsi kimi yeniliklər, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə idarəetməsini effektivləşdirərək, onların dayanıqlı inkişafını təmin edə bilər.

Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün mühasibat uçotu sahəsindəki bu yeniliklər və tətbiq perspektivləri, maliyyə idarəetməsinin effektivliyini artırmaq, riskləri azaltmaq və dayanıqlı inkişaf üçün yeni imkanlar açmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat, həmçinin müəssisələrin qarşılaşdığı problemlərə və çətinliklərə praktik həllər təklif edir və kənd təsərrüfatı sektorunda mühasibat uçotunun gələcəyinə dair dərin təhlil və tədqiqatlar üçün zəmin hazırlayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov S.M. (2018). "Aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarəti", Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, 100 səh.

2. Atay M.S. & Kartal C. (2020). "Tarımsal ürün pazarlaması ve tarımsal işlemlerin muhasebeleştirilmesi", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, № 25(2), s.185-201.

3. Çetin E. & Bahşi N. (2019). "Tarımsal üretim gerçekleştiren işletmelerin faaliyetlerinin hedef maliyet yöntemine göre değerlendirilmesi", *OPUS International Journal of Society Researches*, №13(19), s.2365-2380.
4. Doğan S. (2022). "Tarımsal Faaliyetlere Yönelik Devlet Teşviklerinin Türkiye Muhasebe Standartlarına Göre Muhasebeleştirilmesi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, № (72), s.159-171.
5. Erkhinova M.L. (2022). "The role of land accounting in the development of regions", *Экономика и социум*, № 8 (99), p.14-18.
6. Eyvazov Z.S. & Ağazadə L.N. (2023). "Azərbaycanda aqrar sənaye və bu sektorun yeyinti sənayesi ilə bərbəşə əlaqəsi", *İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı*, № 1(18) səh.95-103.
7. Fətəliyeva A.X & Abduləlimov U.M. (2023). Azərbaycanca kənd təsərrüfatı sektorunda aparılan siyasətin başlıca mahiyyəti və vəzifələri, *İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı*, № 1(18) səh.79-86.
8. Fətəliyeva A.X. & Pənahov H.R. (2023). "Aqrar sahədə sahibkarlığa dövlət dəstəyinin iqtisadi mexanizmləri və əsas istiqamətləri", *İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı*, №1(18) səh.115-122.
9. Sadiqov İ.V. & Ələkbərova E.F. (2023). "Aqrar sektorda investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin əsas prioritetləri", *İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı*, №1(18) səh.146-154.
10. Sadiqov İ.V. & Əliyev H.S. (2023). "Kənd təsərrüfatı-sənayə münasibətlərinin iqtisadi inkişaf prosesində inteqrasiyaya təsiri", *İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı*, №1(18) səh.166-175.
11. Zeynallı E.C. (2020). "Aqrar sahədə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin səmərəliliyin yüksəldilməsində rolu", *Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı*, №4(34), səh.202-205.

L.M.Jafarova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Introduction of accounting in agricultural enterprises: problems and prospects

Abstract

Purpose of the research: This study aims to increase the efficiency of accounting application in agricultural enterprises and to analyze the existing problems.

Research methodology: As a methodological approach, empirical and economic analysis methods have been chosen, and the application of accounting has been analyzed using a designated information base.

Results of the research: The research has presented significant findings and relevant recommendations regarding the application of accounting in agricultural enterprises.

Limitations of the research: The research is subject to certain limitations, including the limited availability of existing data and the specific characteristics of the geographical area.

Practical importance of the research: This study offers practical recommendations for the improvement of accounting in the field of agriculture.

Originality of the research: The research aligns with previous studies on the application of accounting in agricultural enterprises, while offering new perspectives and approaches.

Key words: *accounting, agriculture, enterprises, application perspectives, efficiency enhancement.*

Л.М.Джафарова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Внедрение бухгалтерского учёта на предприятиях сельского хозяйства:
проблемы и перспективы**

Резюме

Цель исследования: Целью данного исследования является повышение эффективности применения бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях и анализ существующих проблем.

Методология исследования: В качестве методологического подхода выбраны методы эмпирического и экономического анализа, и проведен анализ применения бухгалтерского учета на основе определенной информационной базы.

Результаты исследования: Исследование представляет значимые результаты и соответствующие рекомендации касательно применения бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях.

Ограничения исследования: Исследование имеет определенные ограничения, включая ограниченность доступных данных и специфические характеристики географической области.

Практическая значимость исследования: Данное исследование предлагает практические рекомендации для улучшения бухгалтерского учета в сельском хозяйстве.

Оригинальность исследования: Исследование соответствует предыдущим работам по применению бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях, предлагая новые перспективы и подходы.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, сельское хозяйство, предприятия, перспективы применения, повышение эффективности.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-318-326>

L.N.Quliyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
leman.kuliyeva9@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

BANKIN GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA KREDİT ƏMƏLIYYATLARININ ROLU VƏ VERİLMİŞ KREDİTLƏRİN MAYA DƏYƏRİ, AKTİVLƏRİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Kredit əməliyyatlarının rolu kreditlərin dəyərində və aktivlərin təsnifatına birbaşa təsir etməklə bankların gəlir profilinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kredit əməliyyatları bankların əsas funksiyası olan borc pul vermə prosesini əhatə edir. Kreditlərdən əldə edilən faiz gəlirləri bankın gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Effektiv kredit riskinin idarə edilməsi defolltların minimuma endirilməsi, problemlı kreditlərin dəyərinin azaldılması və bankın maliyyə sağlamlığının qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aktivlərin təsnifatı bu prosesi daha da təkmilləşdirir, kreditləri risk profillərinə əsasən kateqoriyalara ayırır. Aktivlərin ehtiyatlı təsnifatı risklərin dəqiq qiymətləndirilməsini asanlaşdırır, banklara kapitalı səmərəli şəkildə bölüşdürməyə imkan verir. Kredit verməklə gəlir əldə etmək və kredit risklərini azaltmaq arasında tarazlığın yaradılması davamlı gəlirlilik üçün vacibdir. Bu mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə banklar öz kredit əməliyyatlarını təkcə gəlirləri artırmaq üçün deyil, həm də kreditləşmə ilə bağlı olan riskləri idarə etmək üçün optimallaşdırır və bununla da uzunmüddətli maliyyə sabitliyini təmin edirlər.

Açar sözlər: kredit əməliyyatları, bank, bankın gəliri, bank xərcləri.

GİRİŞ

Kredit əməliyyatlarının mürəkkəb bankların maliyyə dinamikasının formalaşmasında mərkəzi rol oynayır, həm gəlirlərin formalaşmasına, həm də kredit xərclərinin və aktivlərin təsnifatının incəliklərinə təsir göstərir. Bankın əməliyyatlarının mərkəzində kredit əməliyyatları vəsaitlərin kreditləşdirilməsini nəzərdə tutur və nəticədə əldə olunan faiz gəlirləri bankın gəlir axınının əsas sütununu təşkil edir. Kredit əməliyyatlarının strateji idarə edilməsi bankın maliyyə mənzərəsində əks-səda doğuran təsirləri olan çoxşaxəli bir işdir.

Kredit əməliyyatlarının kritik komponenti olan kreditlərin dəyəri bankların diqqətlə hərəkət etməli olduğu balanslaşdırma aktıdır. Kreditlər üzrə müəyyən edilmiş faiz dərəcələri kredit fəaliyyətindən əldə edilən gəlirə birbaşa təsir edərək, təşkilatın ümumi gəlirliliyinə təsir göstərir. Eyni zamanda, aktivlərin təsnifatı prosesi kredit əməliyyatlarına mürəkkəblik qatı əlavə edir. Kreditləri risk əsasında təsnif etməklə, banklar öz kredit portfellerini daha yaxşı qiymətləndirə və idarə edə, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırırlar və risklərin azaldılması strategiyalarını təkmilləşdirə bilirlər.

Kredit əməliyyatları, kredit xərcləri və aktivlərin təsnifatı arasındakı bu mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə müasir bankçılığın dinamik xarakterini vurğulayır. Maliyyə institutları risklərin idarə edilməsi ilə gəlir əldə edilməsini tarazlaşdırmağa çalışdıqca, kredit əməliyyatları daxilində nüanslı münasibətləri başa düşmək ən vacib məsələyə çevrilir. Bu giriş daim inkişaf edən maliyyə ekosiste-

mində gəlir axınlarına, xərclərə və risklərin idarə edilməsi strategiyalarına təsir edərək, kredit əməliyyatlarının bankların maliyyə mənzərəsini necə formalaşdırdığını hərtərəfli araşdırmaq üçün zəmin yaradır.

ƏSAS HİSSƏ

Bankın gəlirliliyi bankın öz əməliyyatlarından mənfəət əldə etmək qabiliyyətinə aiddir. Mənfəətlilik bankın maliyyə sağlamlığının və uğurunun əsas göstəricisidir. O, bankın müəyyən bir dövr ərzində, adətən illik əsasda əldə etdiyi xalis gəlirlə ölçülür. Xalis faiz gəliri bankın gəlirliliyinin əsas amilidir. Bu, bankın kredit vermək və digər faiz gətirən aktivlər vasitəsilə əldə etdiyi faiz gəliri ilə depozitlər və digər faiz gətirən öhdəliklər üzrə ödənilən faiz xərcləri arasındakı fərkdir. Müsbət xalis faiz gəliri bankın ümumi gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Banklar faiz gəlirləri ilə yanaşı, müxtəlif maliyyə xidmətlərindən alınan haqlar və komissiyaları əhatə edən qeyri-faiz gəlirləri hesabına da gəlir əldə edirlər [3].

Bu, investisiyaların idarə edilməsi, məsləhət xidmətləri, kredit kartı əməliyyatları və digər qeyri-kredit fəaliyyətləri kimi xidmətlərdən alınan ödənişləri əhatə edə bilər. Bankın gəlirliliyinə onun əməliyyat xərcləri də təsir edir. Bu xərclərə əmək haqqı, icarə haqqı, kommunal xidmətlər, texnologiya xərcləri və digər əlavə xərclər daxildir. Mənfəətliliyi artırmaq üçün xərclərin səmərəli idarə edilməsi vacibdir. Banklar kredit riskinin qiymətləndirilməsi əsasında potensial kredit itkiləri üçün ehtiyatlar ayırırlar. Kredit itkiləri üçün ehtiyatlara ayrılan məbləğ gəlirliliyə təsir edə bilər.

Daha yüksək ehtiyatlar xalis gəliri azaldır, aşağı ehtiyatlar isə gəlirliliyə müsbət töhfə verir. Bankın kredit portfelinin keyfiyyəti gəlirlilik üçün çox vacibdir. Qeyri-İşlək kreditlərin səviyyəsi aşağı olan yüksək keyfiyyətli aktivlər sabit və davamlı gəlirliliyə kömək edir. Əksinə, problemlə və ya gecikmiş kreditlərin yüksək nisbətində malik portfel gəlirliliyə mənfi təsir göstərə bilər. Aдекват kapital bankın sabitliyi və gəlirliliyi üçün vacibdir. Risk və kapital arasında düzgün balansın saxlanması bankın gəlirliliyinə və ödəmə qabiliyyətinə xələl gətirmədən potensial itkiləri mənimsəməsinə kömək edir.

Əməliyyat xərclərinin xalis faiz gəliri və qeyri-faiz gəlirlərinin cəminə nisbəti kimi hesablanan səmərəlilik əmsalı bankın nə qədər səmərəli fəaliyyət göstərdiyinin ölçüsüdür. Aşağı səmərəlilik nisbəti daha yaxşı səmərəliliyi və potensial olaraq daha yüksək gəlirliliyi göstərir. İqtisadi mühit və bazar şərtləri bankın gəlirliliyinə təsir göstərə bilər. Faiz dərəcələrində, inflyasiyada və ümumi iqtisadi artımda dəyişikliklər bankın mənfəət əldə etmə qabiliyyətinə təsir edə bilər. Texnoloji irəliləyişlərin tətbiqi səmərəliliyi artırır və gəlirliliyə töhfə verə bilər. Onlayn bankçılıq, rəqəmsal xidmətlər və avtomatlaşdırma əməliyyat xərclərini azalda və müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır.

Xülasə, bank rentabelliği həm faiz, həm də qeyri-faiz gəlirlərini, əməliyyat xərclərini, aktivlərin keyfiyyətini və müxtəlif digər amilləri nəzərə alan hərtərəfli ölçüdür. Mənfəətli bank iqtisadi çətinliklərə tab gətirmək, investorları cəlb etmək və müştərilərinə davamlı maliyyə xidmətləri göstərmək üçün daha yaxşı mövqə tutur.

Kredit əməliyyatları bank gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Banklar kreditlə bağlı müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə gəlir əldə edirlər və bu əməliyyatlar bankın ümumi gəlirliliyinə töhfə verir. Banklar fiziki şəxslərə, müəssisələrə və digər qurumlara kreditlər və avanslar verir. Bu kreditlər üzrə hesablanan faizlər bankın gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. Banklar borc konsolidasiyası, tibbi xərclər, səyahət və ya digər şəxsi ehtiyaclar kimi müxtəlif məqsədlər üçün fiziki şəxslərə fərdi kreditlər təklif edir. Şəxsi kreditlər üzrə faiz dərəcələri borcunun kredit qabiliyyəti və kredit şərtləri kimi amillərə görə dəyişə bilər. Ev ipotekası fiziki şəxslərə ev almaq məqsədilə verilən kreditlərdir. Bu kreditlər üzrə hesablanan faizlər bankın faiz gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

İpoteka kreditləri çox vaxt daha uzun müddətə malikdir və faiz dərəcəsi sabit və ya dəyişən ola bilər. Banklar avtomobil kreditləri hesabına nəqliyyat vasitələrinin alınması üçün maliyyə vəsaiti ayırırlar. Faiz gəliri kredit müddəti ərzində əldə edilir və faiz dərəcələri borcunun kredit tarixçəsi,

nəqliyyat vasitəsinin növü və edilən ilkin ödəniş kimi amillərə görə dəyişə bilər. Banklar müxtəlif məqsədlər üçün biznesə kredit verir, o cümlədən dövriyyə kapitalı, genişləndirmə və ya avadanlıqların alınması. Biznes kreditləri müddətli kreditlər, döner kredit xətləri və ya ticarət maliyyəsi kimi müxtəlif formalarda ola bilər. Bu kreditlər üzrə hesablanan faizlər bankın gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Banklar kredit verməzdən əvvəl borcalanın kredit tarixçəsi, maliyyə sabitliyi, kreditin məqsədi kimi amilləri nəzərə alaraq kredit riskini qiymətləndirirlər. Hesablanmış faiz dərəcəsi çox vaxt borcalanla bağlı risk səviyyəsini əks etdirir. Kreditlər təminatlı və ya təminatlısız ola bilər. Təminatlı kreditlər girovla təmin edilir (məsələn, ev və ya avtomobil), bank üçün təminat səviyyəsini təmin edir. Şəxsi kreditlər kimi təminatlısız kreditlər, adətən bank üçün artan risk səbəbindən daha yüksək faiz dərəcələrinə malikdir [2].

Kredit ödənişləri müəyyən müddət ərzində strukturlaşdırılır və hər bir ödənişin bir hissəsi faizlərə, qalan hissəsi isə əsas məbləği azaldır. Bu amortizasiya prosesi kreditin müddəti ərzində faiz gəlirlərinin bölüşdürülməsinə təsir göstərir. Banklar rentabelliği təmin etməklə yanaşı, borcalanları cəlb etmək üçün kreditlərini rəqabətli qiymətə qoymalıdır. Banklar tərəfindən təyin olunan faiz dərəcələrinə bazar şərtləri, tənzimləyici təlimatlar və rəqabət mühiti təsir göstərir.

Kreditlər və avanslar üzrə faiz gəlirləri banklar üçün həyati əhəmiyyətli gəlir axınıdır. Kredit məhsullarının müxtəlifliyi banklara müştərilərin müxtəlif ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir və risklərin effektiv idarə edilməsi sağlam kredit portfelinin saxlanması və zamanla faiz gəlirlərinin saxlanması üçün çox vacibdir.

Banklar fiziki şəxslərə əvvəlcədən təsdiq edilmiş kredit limitinə qədər alış-veriş etmək və ya nağd pul çıxarmaq imkanı verən kredit kartları verir. Kredit kartı sahibinin tam məbləği dərhal ödəməsinə ehtiyac yoxdur; əvəzinə, onlar qismən ödəniş etmək imkanına malikdirlər. Kredit kartı əməliyyatlar üçün istifadə edildikdə, kart sahibinin balansı yaranır. Bu balans kredit kartından istifadə etməklə edilən alış-veriş üçün banka borclu olan məbləği əks etdirir. Kredit kartının sahibi ödənilməmiş qalığı vaxtından əvvəl tam ödəmədikdə, bank qalan məbləğə faiz hesablayır. Faiz kredit kartı ilə əlaqəli illik faiz dərəcəsi (APR) əsasında hesablanır. Bəzi kredit kartları güzəşt müddəti təklif edir ki, bu müddət ərzində kart sahibi borcun tam qalığını ödəmə tarixinə qədər ödəsə, heç bir faiz tutulmur [5].

Bununla belə, qalıq tam ödənilmədikdə, faiz adətən əməliyyat tarixindən etibarən orta gündəlik balans hesablanır. Kredit kartı faiz dərəcələri dəyişən ola bilər və mövcud bazar faiz dərəcələri və ya kart sahibinin kredit qabiliyyəti kimi amillərdən asılı ola bilər. Dəyişən dərəcələr o deməkdir ki, hesablanan faizlər zamanla dəyişə bilər. Kredit kartı çıxarışlarında adətən kart sahibinin ödəmə tarixinə qədər ödəməli olduğu minimum ödəniş məbləği göstərilir. Minimum ödənişin edilməsi gecikmə komissiyalarının qarşısını almağa kömək etsə də, qalan balans faizlər tutulur ki, bu da kart sahiblərini balanslarını tam ödəməyə təşviq edir. Kredit kartları tez-tez istifadəçilərə nağd avans kimi tanınan bankomatlardan nağd pul çıxarmağa imkan verir. Nağd avanslar üzrə faiz adətən adi alışlar üzrə faizdən yüksəkdir və güzəşt müddəti olmadan dərhal yığılmağa başlayır. Kredit kartları faiz ödənişlərinə əlavə olaraq, gecikmə ödənişləri, limitdən artıq ödənişlər və ya illik ödənişlər kimi komissiyalar və cərimələr vasitəsilə də banklar üçün gəlir yarada bilər. Banklar kart sahibinin kredit tarixçəsi, xərcləmə sxemi və ümumi kredit riski kimi amilləri nəzərə alaraq kredit kartı əməliyyatları ilə bağlı riski diqqətlə idarə edir. Effektiv risklərin idarə edilməsi gəlirli kredit kartı portfelini saxlamaq üçün çox vacibdir.

Kredit kartlarından əldə edilən faiz gəlirləri banklar üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyidir. Kredit kartlarının təklif etdiyi rahatlıq və çeviklik onları istehlakçılar arasında populyar edir və bununla bağlı faiz ödənişləri bankın kredit kartı əməliyyatlarının ümumi gəlirliliyinə töhfə verir.

Kreditlər üzrə qazanılan faizlər ilə depozitlər üzrə ödənilən faizlər arasındakı fərq xalis faiz marjası (NIM) kimi tanınır. Kreditin verilməsi üçün komissiyalar yeni kreditin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı xərcləri ödəmək üçün banklar tərəfindən tutulur. Bura inzibati xərclər, kredit yoxlamaları və

kreditin təsdiqi və ödənilməsi ilə bağlı digər tapşırıqlar daxildir. Komissiyon tez-tez kreditin ümumi məbləğinin faizi kimi hesablanır və kreditin başlanması zamanı borcalan tərəfindən ödənilir. Kreditin verilməsi üçün komissiyalar kreditin verilməsindən dərhal sonra bankın gəlirlərinə töhfə verir. Onlar kreditin işlənməsi üçün sərf olunan resurslar və səylər üçün kompensasiya təmin edirlər.

Gecikmiş ödəniş haqları kredit ödənişlərini vaxtında yerinə yetirməyən borcalanlara tətbiq edilən cərimələrdir. Məqsəd vaxtında ödənişləri stimullaşdırmaq və bankın əlavə inzibati xərcləri və gecikdirilmiş ödənişlərlə bağlı artan riski kompensasiya etməkdir. Gecikmiş ödəniş haqları adətən sabit məbləğ və ya vaxtı keçmiş ödənişin faizidir. Xüsusi şərtlər kredit müqaviləsində göstərilmişdir. Borcalanlar ödəmə müddətlərini qaçırdıqda, gecikmiş ödəniş haqları bankın gəlirinə töhfə verir. Bununla belə, banklar əlaqədar kredit riskinə görə gecikmiş ödənişlərə də mənfə baxa bilərlər.

Borcalan bütün təsdiq edilmiş məbləğdən istifadə etməsə belə, borcalan üçün açıq kredit xəttinin saxlanması kompensasiya etmək üçün banklar tərəfindən öhdəlik haqları tutulur. Bu komissiya kreditin ehtiyac duyulduqda əlçatan olmasını təmin edir və banka əlaqədar riskləri və inzibati xərcləri kompensasiya edir. Öhdəlik haqları ümumiyyətlə kredit xəttinin istifadə olunmamış hissəsinin faizi kimi hesablanır və vaxtaşırı, çox vaxt hər il ödənilir. Öhdəlik haqları borcalan üçün mövcud kreditin saxlanması üçün kompensasiya təmin etməklə, kredit vəsaitinin istifadə müddəti ərzində bankın gəlirlərinə töhfə verir.

Xidmət haqlarına kreditin restrukturizasiyası, kredit şərtlərinə dəyişikliklər və ya erkən ödəniş kimi kredit əməliyyatları ilə bağlı xüsusi xidmətlər üçün müxtəlif komissiyalar daxildir. Xidmət haqları bank üçün əlavə gəlir təmin edir. Standart kredit şərtlərindən kənar xidmətlərə görə ödənişlər banka əlavə inzibati işləri və bankın gəlir axınına potensial təsirini kompensasiya edir. Kredit sığortası işin itirilməsi, əlillik və ya ölüm kimi müəyyən hallar zamanı mövcud olan bir və ya bir neçə borcu ödəyən sığorta növüdür [7]. Kredit sığortası üçün borcalanların ödədiyi mükafatlar bankın gəlirlərinə töhfə verir. Əsas məqsəd borcalanın maliyyə müdafiəsini təm

Bu haqlar və komissiyalar bankların faiz gəlirlərinə əlavə olaraq qazandıqları daha geniş ödənişə əsaslanan gəlirin bir hissəsidir. Borcalanların bu ödənişlərdən xəbərdar olması və onları borc götürmənin ümumi dəyərinə daxil etməsi vacibdir. Bundan əlavə, tənzimləyici orqanlar ədalətli və şəffaf kreditləşmə təcrübələrini təmin etmək üçün tez-tez belə haqların tutulmasına nəzarət edir və tənzimləyə bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, kredit əməliyyatları gəlirə əhəmiyyətli töhfə versə də, bankları kredit riskinə məruz qoyur. Bu riskin idarə edilməsi və azaldılması bankın maliyyə sağlamlığı və sabitliyi üçün çox vacibdir. Banklar kredit təhlili, girov tələbləri və potensial itkilər üçün ehtiyat yaradılması daxil olmaqla, müxtəlif risklərin idarə edilməsi təcrübələrindən istifadə edirlər.

Korporativ strukturlarda maliyyə intizamının yüksək əhəmiyyəti və beynəlxalq təcrübədən əldə edilən əvəzsiz dərslər qlobal biznes arenasında davamlı uğurun əsasını vurğulayır. Maliyyə nizam-intizamı sadəcə olaraq tənzimləyici zərurət deyil; o, düzgün qərarların qəbulu, risklərin idarə edilməsi və uzunmüddətli sabitlik üçün təməl kimi xidmət edir. Maliyyə intizamı prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət edən korporasiyalar investorların inamını artırır, fiskal şəffaflığı təmin edir və davamlı inkişaf üçün özlərini mövqeləndirirlər. Üstəlik, beynəlxalq təcrübənin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Müəssisələr qlobal miqyasda genişləndikcə, müxtəlif iqtisadi mənzərələr, mədəni nüanslar və tənzimləyici çərçivələr arasında naviqasiya etmək bacarığı strateji imperativə çevrilir. Beynəlxalq məruz qalma uyğunlaşma qabiliyyətini və bazarın inceliklərini hərtərəfli başa düşməyi təşviq edir, korporasiyalara çağırışlara fəal şəkildə cavab verməyə və imkanlardan istifadə etməyə imkan verir. Tandemdə maliyyə intizamı və beynəlxalq təcrübə dinamik sinerji yaradır. Qlobal fikirlərlə möhkəmləndirilmiş nizam-intizamlı maliyyə yanaşmasına malik şirkətlər qeyri-müəyyənliklərə qarşı daha yaxşı təchiz olunublar, yaranan tendensiyalardan faydalanırlar və davamlı strategiyalar formalaşdırırlar. Bu yekun sintez maliyyə ehtiyatlılığının və beynəlxalq səriştənin birgə təsirini vur-

ğulayaraq, korporativ davamlılığın və dünya səhnəsində uğurun formalaşmasında onların kollektiv rolunu təsdiqləyir.

Verilmiş kreditlərin dəyəri kreditlərin verilməsi ilə bağlı xərclərə aiddir. Bu məsrəflər banklar kimi maliyyə institutları tərəfindən fiziki şəxslərə, müəssisələrə və ya digər qurumlara kredit verərkən çəkilir. Aktivlərin təsnifatı isə bankın öz balansında olan müxtəlif növ aktivlərini, o cümlədən kreditləri necə təsnif etdiyinə və idarə etməsinə aiddir. Verilmiş kreditlərin dəyərinin əsas komponenti bankın kreditləri maliyyələşdirmək üçün götürdüyü vəsaitlər üzrə ödədiyi faizlərdir. Buraya depozitlər, banklararası borclar və ya digər maliyyə mənbələri üzrə ödənilən faizlər daxil ola bilər. Banklar müştərilərdən əmanət cəlb edir və onlar tez-tez hesab sahiblərinə öz vəsaitlərindən istifadəyə görə kompensasiya vermək üçün bu əmanətlər üzrə faiz ödəməli olurlar.

Əmanət hesabları, depozit sertifikatları (CD) və digər depozit məhsulları kimi müxtəlif növ əmanətlər üzrə ödənilən faizlər faiz xərclərinə töhfə verir. Banklar qısamüddətli likvidlik ehtiyaclarını ödəmək və ya ehtiyat tələblərini idarə etmək üçün banklararası bazarda digər banklardan borc götürə bilərlər. Bu banklararası borclar üzrə ödənilən faizlər faiz xərclərinin digər tərkib hissəsidir. Banklararası borclara əlavə olaraq, banklar topdan maliyyələşdirmə yolu ilə vəsait cəlb edə bilər, o cümlədən istiqrazların buraxılması və ya digər maliyyə institutlarından və ya kapital bazarlarından kreditlərin alınması [4].

Bu topdansatış maliyyələşdirmə mənbələrinə ödənilən faizlər ümumi faiz xərclərinə əlavə olunur. Banklar son instansiya kreditörü kimi mərkəzi banklardan borc ala bilərlər. Çox vaxt mərkəzi bankdan alınan bu borclar üzrə ödənilən faizlər, faiz xərclərinə töhfə verən başqa bir amildir. Bəzi banklar pərakəndə istiqrazlar və ya istiqrazlar kimi borc alətləri buraxmaqla birbaşa pərakəndə bazarlardan borc götürürlər. Fərdi istiqraz sahiblərinə və ya istiqraz sahiblərinə ödənilən faizlər faiz xərclərinin bir hissəsini təşkil edir. Banklardan mərkəzi banklarda və ya öz kassalarında müəyyən səviyyədə ehtiyat saxlamaq tələb olunur. Kredit vermək və ya investisiya qoymaq üçün istifadə oluna bilən bu ehtiyatların saxlanması ilə bağlı fürsət dəyəri faiz xərclərinin bir hissəsi kimi nəzərə alınır. Banklardan maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün tənzimləyici kapitalın minimum səviyyəsini saxlamaq tələb olunur. Çox vaxt kapital şəklində olan bu kapitalın saxlanması xərcləri, verilmiş kreditlərin dəyəri daxil olmaqla, biznesin aparılmasının ümumi dəyərinin bir hissəsi kimi nəzərə alınır.

Faiz xərcləri bankların idarə etməsi üçün çox vacibdir, çünki onlar xalis faiz gəlirinə birbaşa təsir edir, bu, kreditlər və investisiyalar üzrə əldə edilən faiz gəlirləri ilə depozitlər və borclar üzrə ödənilən faiz xərcləri arasındakı fərkdir. Xalis faiz gəliri bankın gəlirliliyinin əsas göstəricisidir. Faiz xərclərinin effektiv idarə edilməsi vəsaitlərin dəyərini optimallaşdırmaq strategiyalarını əhatə edir, məsələn, balanslaşdırılmış depozitlər qarışığının saxlanması, səmərəli maliyyə mənbələrindən istifadə edilməsi və faiz dərəcəsi riskinin idarə edilməsi. Ümumilikdə, faiz xərclərinin başa düşülməsi və səmərəli idarə edilməsi bankın maliyyə idarəçiliyi və gəlirliliyinin vacib komponentləridir.

Banklar kreditlərin işlənməsi və idarə edilməsində inzibati xərclərə məruz qalırlar. Bu xərclərə kreditlərin rəsmiləşdirilməsi ilə məşğul olan işçilərin əmək haqqı, kredit ofislərinin saxlanması üçün əlavə məsrəflər, sənədləşmə və hüquqi proseslərlə bağlı xərclər daxildir. Mütləq, inzibati xərclər banklar üçün kreditlərin ümumi qiymətində mühüm rol oynayır. Əmək haqqı və əmək haqqına kreditlərin rəsmiləşdirilməsi və idarə edilməsi ilə bağlı fəaliyyətlərdə iştirak edən işçilərə ödənilən kompensasiyalar daxildir (Cloran J.J. 2022: p.147). Bu, kredit mütəxəssisləri, anderrayterlər, kredit prosessorları və inzibati heyət kimi müxtəlif rolları əhatə edə bilər. Qaimə məsrəfləri bankın öz kredit ofislərini saxlamaq və kreditlərin işlənməsi əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün çəkdiyi dolayı xərclərdir. Buraya ofis sahələri, kommunal xidmətlər, sığorta və digər ümumi əməliyyat xərcləri üçün icarə və ya ipoteka ödənişləri daxil ola bilər.

Banklar kreditlərin işlənməsini sadələşdirmək və avtomatlaşdırmaq üçün texnologiya və proqram təminatına sərmayə qoyurlar. Bu texnologiyaların alınması, saxlanması və təkmilləşdirilmə-

si ilə bağlı xərclər inzibati xərclərə kömək edir. Kreditlərin işlənməsi ilə məşğul olan işçilər üçün davamlı təlim və inkişaf proqramları onları sənaye qaydaları, uyğunluq tələbləri və kreditləşmə mənzərəsindəki dəyişikliklərlə bağlı məlumatlandırmaq üçün vacibdir. Təlim təşəbbüsləri ilə bağlı xərclər inzibati xərclərin bir hissəsidir. Kredit sənədlərinin, o cümlədən hüquqi sənədləşmənin yaradılması və saxlanması xərcləri əhatə edir. Buraya kredit müqavilələrinin hüquqi cəhətdən əsaslı və tələblərə uyğun olmasını təmin edən hüquq mütəxəssislərinə, notariyalarla və digər qurumlara ödənilən rüsumlar daxildir. Tənzimləyici tələblərə uyğunluğun təmin edilməsi kreditlərin rəsmiləşdirilməsinin həlledici aspektidir. Banklar idarəetmə xərclərinə töhfə verən dəyişən qaydalara nəzarət etmək və onlara əməl etmək üçün sistemlərə və işçi heyətinə investisiya qoymalıdır. Borcalanlarla ünsiyyət, kredit məhsullarının marketinqi, müştəri münasibətlərinin saxlanması da xərclərə səbəb olur. Bura reklam, müştərilərlə əlaqə və kommunikasiya kanallarının saxlanması ilə bağlı xərclər daxildir. Banklar öz kredit portfellərinin düzgünlüyünü və keyfiyyətini təmin etmək üçün tez-tez daxili və xarici auditlərdən keçirlər [4].

Audit fəaliyyəti və keyfiyyətin təminatı prosesləri ilə bağlı xərclər inzibati xərclərin bir hissəsidir. Kreditlə bağlı sorğular və dəstək üçün müştəri xidmətlərinin göstərilməsi, müştəri xidmətləri nümayəndələrinin maaşları və müştəri xidməti kanallarının saxlanması ilə bağlı xərclər daxil olmaqla, xərcləri əhatə edir.

İnzibati xərclərin səmərəli idarə edilməsi banklar üçün gəlirliliyi qorumaq və borcalanlara rəqabətli kredit şərtləri təklif etmək üçün çox vacibdir. Kreditlərin emalında avtomatlaşdırma və texnoloji irəliləyişlər zamanla bu xərclərin bir hissəsini azaltmağa kömək edə bilər. Kreditorlar borcalanla bağlı kredit riskini qiymətləndirirlər. Daha yüksək riskli borcalanlardan borc verənə artan defolt ehtimalını kompensasiya etmək üçün risk mükafatı tutula bilər. Bu mükafat baza faiz dərəcəsinə əlavə edilir (Philip R.C., John G. 2015: p.84). Kreditorlar tez-tez borcalanlara müxtəlif rüsumlar və ödənişlər tətbiq edirlər, məsələn, ilkin ödənişlər, emal haqları və gecikmə ödənişləri. Bunlar kreditin ümumi dəyərinə kömək edir.

Bank işində aktivlərin təsnifatına gəlinə, aktivlər adətən balans hesabatında likvidlik və xarakterinə görə təsnif edilir. Cari aktivlər bir il ərzində nağd pula çevrilməsi və ya istifadəyə verilməsi gözlənilən qısamüddətli aktivlərdir. Bu kateqoriyaya qısamüddətli kreditlər, debitor borcları və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri daxil ola bilər. Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri yüksək likvidli və asanlıqla məlum olan pul vəsaitinə çevrilə bilən qısamüddətli investisiyalardır. Nümunələrə xəzinə vekselləri, pul bazarı fondları və qısamüddətli depozit sertifikatları daxildir. Bir il ərzində qaytarılması gözlənilən qısamüddətli kreditlər dövriyyə aktivləri kateqoriyasına aiddir. Bunlar digər maliyyə institutlarına və ya qısa ödəmə üföqü olan müəssisələrə verilən kreditlər ola bilər. Debitor borcları adətən debitor borcları və ya ticarət debitor borcları şəklində şirkətə olan borcları əks etdirir. Bunlar kreditlə mal və ya xidmətlərin satışı üçün müştərilərdən alınacaq məbləğlərdir. Onlar cari aktivlər hesab olunur, çünki onların nisbətən qısa müddət ərzində, adətən bir il ərzində toplanacağı gözlənilir. Əvvəlcədən ödənilmiş xərclər gələcəkdə alınacaq mal və ya xidmətlər üçün əvvəlcədən ödənilmiş ödənişlərdir. Bu xərclər istifadə olunduqca və ya istehlak olunduqca, onlar tədricən mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanınır. Əvvəlcədən ödənilmiş xərclər istehlak olunana qədər cari aktivlər hesab edilir. Bəzi şirkətlər qısamüddətli investisiyaları, məsələn, ödəmə müddəti bir ildən az olan bazar qiymətli kağızlarını cari aktivlərinin bir hissəsi kimi daxil edə bilərlər.

Aktivlərin cari və uzunmüddətli kateqoriyalara təsnifatı maliyyə hesabatı və təhlili üçün vacibdir. Cari aktivlər şirkətin bir il və ya bir əməliyyat dövrü ərzində nağd pula çevirməyi, satmağı və ya istehlak etməyi gözlədiyi aktivlərdir (hansı daha uzundur). Onlar şirkətin likvidliyini və qısamüddətli öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. Cari aktivlərin tərkibini anlamaq investitorlara, kreditorlara və rəhbərliyə şirkətin dövriyyə kapitalını, likvidlik vəziyyətini və ümumi maliyyə vəziyyətini ölçməyə kömək edir. O, həmçinin qısamüddətli

ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün şirkətin cari aktivlərini cari öhdəlikləri ilə müqayisə edən cari nisbət kimi maliyyə əmsallarının əsas elementidir.

Əsas kateqoriyalara aşağıdakılar daxildir:

- qeyri-dövriyyə aktivləri (uzunmüddətli aktivlər) - Bir ildən uzun müddət ərzində iqtisadi fayda verməsi gözlənilən aktivlər. İpoteka və uzunmüddətli ödəmə müddəti olan biznes kreditləri kimi uzunmüddətli kreditlər bu kateqoriyaya aiddir.

- investisiyalar - Gündəlik əməliyyatlar üçün deyil, investisiya məqsədləri üçün saxlanılan aktivlər [1]. Bu kateqoriyaya bankın investisiya portfelinin bir hissəsi kimi sahib olduğu qiymətli kağızlar, istiqrazlar və digər maliyyə alətləri daxil ola bilər.

- qeyri-maddi aktivlər - Qudvil və ya patentlər kimi fiziki mahiyyəti olmayan aktivlər. Kreditlərin özləri qeyri-maddi aktivlər olmasa da, kreditlərlə bağlı müəyyən komissiyalar və ya mükafatlar belə hesab edilə bilər.

- əsas vəsaitlər - Əmlak, avadanlıq və binalar kimi uzun istifadə müddəti olan maddi aktivlər. Kredit fəaliyyətini dəstəkləyən fiziki infrastruktur bu kateqoriyaya aiddir.

- maliyyə törəmələri - Dəyəri əsas aktivin dəyərindən alınan maliyyə alətləri. Bütün törəmə alətlər birbaşa kreditlərlə əlaqəli olmasa da, bəzi maliyyə institutları öz kredit portfelleri ilə bağlı risklərin idarə edilməsi məqsədləri üçün törəmə alətlərdən istifadə edirlər.

- standart aktivlər - Bunlar müntəzəm olaraq xidmət edilən kreditlərdir və borcalan razılaşıdırılmış şərtlərə uyğun olaraq bütün ödəniş öhdəliklərini yerinə yetirir.

- substandart aktivlər - Bunlar zəiflik əlamətləri göstərən və fəaliyyət göstərməmək riski altında olan aktivlərdir. Borcalanda ödənişdə pozuntular ola bilər və tam bərpa olma ehtimalı qeyri-müəyyəndir.

- qeyri-işlək aktivlər (NPA)

- qeyri-işlək aktivlər - Bunlar faiz və/və ya əsas borc ödənişlərinin müəyyən müddətə (adətən 90 gün və ya daha çox) vaxtı keçmiş aktivlərdir. NPA-lar daha çox təsnif edilir:

- substandart NPA-lar - Müəyyən müddət ərzində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələr göstərmədən substandart kateqoriyasında qalan NPA-lar.

- şübhəli NPA-lar - Sağalma ehtimalının çox qeyri-müəyyən olduğu ən yüksək risk səviyyəsinə malik NPA-lar. Bunlar adətən çox gecikmiş dövrlərlə xarakterizə olunur.

- zərərli aktivlər - Bunlar bərpa olunmayan hesab edilən və itkilər müəyyən edilən, lakin tamamilə silinməyən aktivlərdir. Bankın bu aktivlərin bərpaasına ümidi çox azdır və ya heç yoxdur.

- təminatlı aktivlər - Bunlar daşınmaz əmlak, inventar və ya digər aktivlər kimi girovla təmin edilmiş kreditlərdir. Borcalanın borcunu ödəmədiyi halda bank girovu götürüb sata bilər.

- təminatlı aktivlər - Bunlar xüsusi təminatlı kreditlərdir. Bərpa variantları məhdud olduğundan onlar ümumiyyətlə bank üçün daha yüksək risk yaradırlar.

Bu təsnifatlar risklərin idarə edilməsi, maliyyə hesabatları və normativlərə uyğunluq üçün çox vacibdir. Banklar mütəmadi olaraq öz kredit portfelinin keyfiyyətini qiymətləndirir və aktivlərin təsnifatı əsasında ehtiyatlara düzəlişlər edir [6]. Tənzimləyici orqanlar tez-tez bank sektorunda hesabatların vahidliyini və şəffaflığını təmin etmək üçün aktivlərin təsnifatı üçün təlimatlar və standartlar müəyyən edirlər. Bundan əlavə, aktivlərin təsnifatı banklara kapitalı effektiv şəkildə bölüşdürməyə, riskləri idarə etməyə və əsaslandırılmış kredit qərarları qəbul etməyə kömək edir.

Aktivlərin təsnifatı maliyyə hesabatları, risklərin idarə edilməsi və normativlərə uyğunluq üçün vacibdir. O, maraqlı tərəflərə bankın balans hesabatının tərkibini və onun maliyyə vəziyyətinin xarakterini başa düşməyə kömək edir. Tənzimləyici orqanlar çox vaxt şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etmək üçün aktivlərin təsnifatı və hesabatı üçün xüsusi təlimatlara malikdirlər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq, kredit əməliyyatlarının mürəkkəb təşkili bankların maliyyə arxitekturasının müəyyən edilməsində, gəlirlərin formalaşmasına, kredit xərclərinə və aktivlərin təsnifatına dərin təsir göstərməkdə əsas rol oynayır. Kredit əməliyyatlarının dinamik xarakteri mənfəətin maksimumlaşdırılması və riskin azaldılması arasında incə balans tələb edir. Bu tarazlığın tərkib hissəsi olan kreditlərin dəyəri borcalanın həyat qabiliyyətinə xələl gətirmədən gəlirləri optimallaşdırmaq üçün strateji faiz dərəcəsinin idarə edilməsini tələb edir.

Bundan əlavə, aktivlərin təsnifatı kredit riskinin mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün lazım olan gələcəyə hesablanmış ehtiyatlılığı əhatə edir. Aktivləri risk profillərinə əsasən təsnif etməklə, banklar resursları səmərəli şəkildə bölüşdürmək və potensial defoltlara qarşı möhkəmlənmək qabiliyyətini artırır. Bu təsnifat çərçivəsi kompas rolunu oynayır, ehtiyatlı qərarların qəbul edilməsinə rəhbərlik edir və möhkəm kredit portfelini inkişaf etdirir.

Maliyyə mənzərələri inkişaf etdikcə, kredit əməliyyatları, kredit xərcləri və aktivlərin təsnifatı arasında simbiotik əlaqə getdikcə daha aydın olur. Bu daim dəyişən mühitdə banklar iqtisadi qeyri-müəyyənlikləri fərasətlilik, uyğunlaşma qabiliyyəti və gəlir əldə etmək və risklərin idarə edilməsi arasında sağlam tarazlığı saxlamaq öhdəliyi ilə idarə etməlidirlər. Nəticə kredit əməliyyatlarının rolunu vurğulayan, maliyyə institutlarının fiskal sağlamlığına və uzunmüddətli davamlılığına təsir edən bank əməliyyatlarının əsası kimi davamlı əhəmiyyətini vurğulayan strateji imperativləri vurğulayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akar T. (2019). "Bankalarda Finansal İstikrar", İstanbul, "Beta Yayınları", 427 s.
2. Akbarzadeh A.T., Tohidi H. (2018). "Basics of Banking", London, InTechOpen, 350 p.
3. Karataş M. (2017). "Bankalarda Finansal İstikrar", İstanbul, Birleşik Yayıncılık. 400 s.
4. Kunii T.L. (2021). "Basics of Banking", Florida, "CRC Press", 451 p.
5. Mucuk İ. (2013). "Bankalarda Kredi Politikası", İstanbul, "Türkmen Kitabevi", 367 s.
6. Nokleby E.T., Papadopoulos S. (2021). "Credit Policy in Banks", New Jersey, "John Wiley & Sons", 428 p.
7. Михайлова О. (2019). "Формирование Доходов И Расходов Банка", Санкт-Петербург, "БХВ-Петербург", 505 с.

L.N.Guliyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

The role of credit transactions in the formation of the bank's income and the cost of the granted loans, classification of assets

Abstract

The role of credit operations is pivotal in shaping the income profile of banks, with direct implications for the cost of loans and asset classification. Credit operations encompass the process of lending money, a core function for banks. The interest income generated from loans constitutes a significant portion of a bank's revenue. Effective credit risk management is crucial in minimizing defaults, reducing the cost of non-performing loans, and safeguarding the bank's financial health. Asset classification further refines this process, categorizing loans based on their risk profiles. Prudent asset classification facilitates accurate risk assessment, enabling banks to allocate capital efficiently. Striking a balance between income generation through lending and mitigating credit risks is essential for sustained profitability. In this intricate interplay, banks optimize their credit operati-

ons to not only fuel income but also manage the inherent risks associated with lending, thereby ensuring long-term financial stability.

Key words: *credit operations, bank, bank income, bank expenses.*

Л.Н.Гулиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Роль кредитных операций в формировании доходов банка и себестоимость
выданных кредитов, классификация активов**

Резюме

Роль кредитных операций имеет решающее значение в формировании профиля доходов банков, что имеет прямое влияние на стоимость кредитов и классификацию активов. Кредитные операции включают в себя процесс кредитования денег, что является основной функцией банков. Процентные доходы, полученные от кредитов, составляют значительную часть доходов банка. Эффективное управление кредитным риском имеет решающее значение для минимизации дефолтов, снижения стоимости неработающих кредитов и защиты финансового здоровья банка. Классификация активов еще больше уточняет этот процесс, классифицируя кредиты на основе их профиля риска. Разумная классификация активов облегчает точную оценку рисков, позволяя банкам эффективно распределять капитал. Достижение баланса между получением дохода за счет кредитования и снижением кредитных рисков имеет важное значение для устойчивой прибыльности. В этом сложном взаимодействии банки оптимизируют свои кредитные операции, чтобы не только увеличивать доходы, но и управлять рисками, присущими кредитованию, тем самым обеспечивая долгосрочную финансовую стабильность.

Ключевые слова: *кредитные операции, банк, банковские доходы, банковские расходы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-327-334>

N.S.Bəkirova
magistrant, BMDM
bekirovanabat181@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 29.01.2024

The article was received by editorial board on 29.01.2024

Статья принята к печати 29.01.2024

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI VƏ SİYASİ RİSKLƏRİN MÜHASİBAT UÇOTU TƏCRÜBƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı: Azərbaycanada iqtisadi və siyasi risklərin mühasibat uçotu təcrübəsinə təsirinin tədqiqinin seçilməsi hazırkı global kontekstdə olduqca aktualdır. Azərbaycan, bir çox başqa ölkələr kimi, maliyyə hesabatları və mühasibat təcrübələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən dinamik iqtisadi və siyasi mənzərə çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Bu təsirləri başa düşmək bizneslər, siyasətçilər və mühasibat mütəxəssisləri üçün çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün çox vacibdir. Bu tədqiqat Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübələrini formalaşdıran spesifik amilləri işıqlandırmaq və bununla da iqtisadi və siyasi risklərin maliyyə idarəçiliyinə necə təsir etdiyini daha geniş başa düşməyə kömək etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın əsas məqsədi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadi və siyasi risklər arasında mürəkkəb əlaqəni və onların Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübəsinə təsirlərini araşdırmaq və təhlil etməkdir. Bu mövzunu araşdırmaqla, tədqiqat ölkədə biznes və mühasibat mütəxəssislərinin üzləşdiyi nümunələri, tendensiyaları və potensial problemləri müəyyən etməyə çalışır. Yekun məqsəd iqtisadi və siyasi qeyri-müəyyənliklər qarşısında daha dayanıqlı maliyyə mühitini təşviq edərək, mühasibat uçotu standartlarını, biznes strategiyalarını və siyasətin hazırlanmasını məlumatlandırma bilən anlayışları təmin etməkdir.

Tədqiqatın vəzifəsi: Qarşıda duran vəzifə iqtisadi və siyasi risklərin Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübəsinə təsirinin hərtərəfli araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bura müvafiq qanun və qaydaların tədqiqi, dəyişən iqtisadi şəraitə müəssisələrin reaksiyalarının qiymətləndirilməsi və siyasi qeyri-müəyyənliklər qarşısında mühasibat uçotu çərçivələrinin uyğunlaşmasının qiymətləndirilməsi daxildir. Tədqiqat empirik tədqiqatlar və məlumatların təhlili vasitəsilə Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübələrinin effektivliyini və etibarlılığını artırmaqda maraqlı tərəflərə rəhbərlik edə biləcək mənalı nəticələr çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: İqtisadi risklər, siyasi risklər, mühasibat təcrübələri, Azərbaycan, maliyyə hesabatları.

GİRİŞ

Ölkənin dinamik iqtisadi və siyasi mənzərəsi mühasibat uçotunun aparılmasına təsir edərək, biznes üçün problemlər və imkanlar yaradır. Tədqiqat mühasibatlıq peşəsində əsas maraqlı tərəflərlə keyfiyyətli müsahibələri və maliyyə məlumatlarının kəmiyyət təhlilini birləşdirən qarışıq metodlardan istifadə edir.

Azərbaycanda iqtisadi risklər, o cümlədən neft qiymətlərindəki dalğalanmalar və qlobal bazardakı qeyri-müəyyənliklər maliyyə hesabatlarının hazırlanması və qərar qəbulu proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Geosiyasi gərginliklərdən və tənzimləyici dəyişikliklərdən qaynaqlanan siyasi risklər mühasibat uçotu təcrübələrinə daha bir mürəkkəblik qatı əlavə edir. Bu tədqiqat bu risklərin mühasibat standartlarına riayət olunmasına, şəffaflığına və maliyyə məlumatlarının ümumi etibarlılığına necə təsir etdiyini araşdırır.

Bundan əlavə, tədqiqat iqtisadi və siyasi risklərin idarə edilməsində və azaldılmasında mühasibat mütəxəssislərinin rolunu araşdırır. O, dəyişən mühitə uyğunlaşmaq, beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğunluğu təmin etməklə yanaşı, Azərbaycan kontekstindən irəli gələn unikal problemləri həll etmək üçün biznes və mühasibat firmaları tərəfindən qəbul edilmiş strategiyaları təhlil edir.

Bu tədqiqatın nəticələri iqtisadi və siyasi risklərin mühasibat uçotu təcrübələri ilə kəsişməsinə dair mövcud ədəbiyyata kömək edir. Qazanılan məlumatlar mühasibatlıq peşəsinin dayanıqlığını artırmaq və sabit iqtisadi mühitə dəstəkləmək üçün Azərbaycanda siyasətçilər, tənzimləyicilər və bizneslər üçün çox vacibdir.

Məzmunu

İqtisadi və siyasi risklər xalqların və regionların trayektoriyasını formalaşdıran mürəkkəb mənzərənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Çox vaxt bir-birinə qarışan və dinamik olan bu risklər iqtisadiyyatların rifahına və sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu mürəkkəb relyefdə naviqasiya yarana biləcək çoxşaxəli problemlərin incəliklərini dərk etməyi tələb edir. Bu esse əsas iqtisadi və siyasi riskləri tədqiq edir, onların bir-biri ilə əlaqəli təbiətini və risklərin hərtərəfli idarə olunmasının vacibliyini vurğulayır.

Siyasi qeyri-sabitlik ölkənin idarəetmə strukturunda kəskin və təlatümlü dəyişikliklərə səbəb ola bilən nəhəng risk faktoru kimi dayanır. Fəsadlar çoxşaxəlidir, artan qeyri-müəyyənliyi, maneəli iqtisadi inkişafı və eyni zamanda biznes və investorlar üçün problemlərlə dolu iqlimi əhatə edir. Belə qeyri-sabitlik iqtisadi artımın təməl sütunlarını sarsıda və uzunmüddətli strateji məqsədlərin həyata keçirilməsinə maneə ola bilər.

Hökumət siyasətlərində, qaydalarında və ya qanunlarında baş verən dalğalanmalarla xarakterizə olunan siyasət riskləri bu mürəkkəb mənzərənin başqa tərəfini təşkil edir. Bu çərçivələrdə sürətli dəyişikliklər sənayelər arasında dalğalanmalar göndərə bilər, bizneslərə təsir edə bilər və investisiya qərarlarına təsir göstərə bilər. Məsələn, vergi siyasətlərində, ticarət qaydalarında və ya ətraf mühit standartlarında kəskin dəyişikliklər bazar dinamikasında və korporativ strategiyalarda əsaslı düzəlişlərə səbəb ola bilər.

Tənəzzüllərdən tutmuş tam maliyyə böhranlarına qədər olan iqtisadi tənəzzüllər iqtisadi üfüqdə əbədi təhlükələr kimi görünür. İstehlak xərclərinin azalması, sərmayələrin azalması və işsizliyin artması xəyalları bu tənəzzülləri müşayiət edir, bizneslər üçün böyük çətinliklər yaradır və investorlar tərəfindən riskə məruz qalmanın yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb olur.

Dinamik qlobal iqtisadi nizamın nəticəsi olan valyuta məzənnəsinin dəyişməsi əlavə bir mürəkkəblik qatı yaradır. Valyuta dəyərlərinin aşağı düşməsi və axını ölkənin ixracı və idxalı üçün rəqabət mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər, biznesin nəticələrinə təsir edə bilər və beynəlxalq investisiya qərarlarına təsir göstərə bilər.

Ticarət müharibələri və proteksionizm xəyalları qlobal iqtisadi mənzərəni daha da çətinləşdirir. Münaqişələrin artması və tariflər kimi proteksionist tədbirlərin tətbiqi müəyyən edilmiş ticarət modellərini poza bilər, biznesləri artan xərclər, bazara çıxışın azalması və artan qeyri-müəyyənliklə mübarizə aparır.

Korrupsiya və rüşvətxorluq, cəmiyyətin əsaslarını aşındıra biləcək korroziyaya səbəb olan qüvvələr riskin başqa bir ölçüsünü təqdim edir. Etik narahatlıqlardan başqa, bu təcrübələr bazar dina-

mikasını təhrif edə, biznes üçün qeyri-bərabər oyun sahəsi yarada və xarici investisiyaların qarşısını ala bilər.

Sosial iğtişaşlar və terrorizm iqtisadi və siyasi risklərə təhlükəsizlik ölçüsü əlavə edir. Etirazlar, vətəndaş iğtişaşları və terror aktları normal iqtisadi fəaliyyətləri poza bilər, biznesləri əməliyyat strategiyalarını yenidən qiymətləndirməyə məcbur edir və təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşən bölgələrdə investorları ehtiyatlı davranmağa sövq edir.

Təbii fəlakətlər və iqlim dəyişikliyinə geniş təsirləri güclü iqtisadi pozucular kimi ortaya çıxır. İnfrastrukturun zədələnməsi, təchizat zəncirlərindəki pozulmalar və resurs çatışmazlığı həm bizneslər, həm də hökumətlər üçün iqtisadi davamlılıq üçün davamlı strategiyalar tələb edən ciddi problemlər yaradır.

Qlobal sağlamlıq böhranları, son pandemiyaların parlaq şəkildə nümayiş etdirdiyi kimi, görünməmiş bir risk səviyyəsini təqdim edir. Sağlamlıqla bağlı təcili narahatlıqlardan başqa, bu böhranlar tədarük zəncirlərini pozur, istehlakçı xərclərini azaldır və səhiyyə xərclərini artırır ki, bu da biznes və siyasətçilərin adaptiv reaksiyalarını tələb edir.

Bu risklərin azaldılması ciddi təhlili, şəxələndirilmiş investisiya strategiyalarını və yerli və qlobal kontekstlər haqqında dəqiq məlumatlılığı əhatə edən vahid yanaşma tələb edir. Hökumətlər ardıcıl və şəffaf siyasətlər vasitəsilə sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır, beynəlxalq əməkdaşlıq isə sərhədləri aşan problemlərin həlli üçün imperativ olur. Bundan əlavə, bizneslər və investorlar çevik və iqtisadi və siyasi mənzərələrin dinamik təbiətinə cavab verən risklərin idarə edilməsi strategiyalarını birləşdirməlidirlər.

Nəticə olaraq, iqtisadi və siyasi risklər qlobal işlərin qobeleninə xasdır və effektiv idarəetmə üçün strateji və adaptiv yanaşma tələb edir. Daim inkişaf edən dünyanı gəzərkən, bu risklərin bir-biri ilə əlaqəli mahiyyətini dərk etmək dayanıqlı iqtisadiyyatları və dayanıqlı inkişafı təşviq etmək üçün əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra mühüm iqtisadi və siyasi transformasiyaların şahidi olmuşdur. Ölkə əsasən neft və qaz ehtiyatları hesabına iqtisadi yüksəliş dövrlərini yaşamışdır. Bununla belə, biznesin müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən mühasibat uçotu təcrübələrinə təsir edən iqtisadi və siyasi risklər davam edir. Bu esse Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübəsinə iqtisadi və siyasi risklərin təsirini araşdırır (Azərbaycanda Müəssisələrin Rəqəmsallaşdırılmasına Dəstək, 2023).

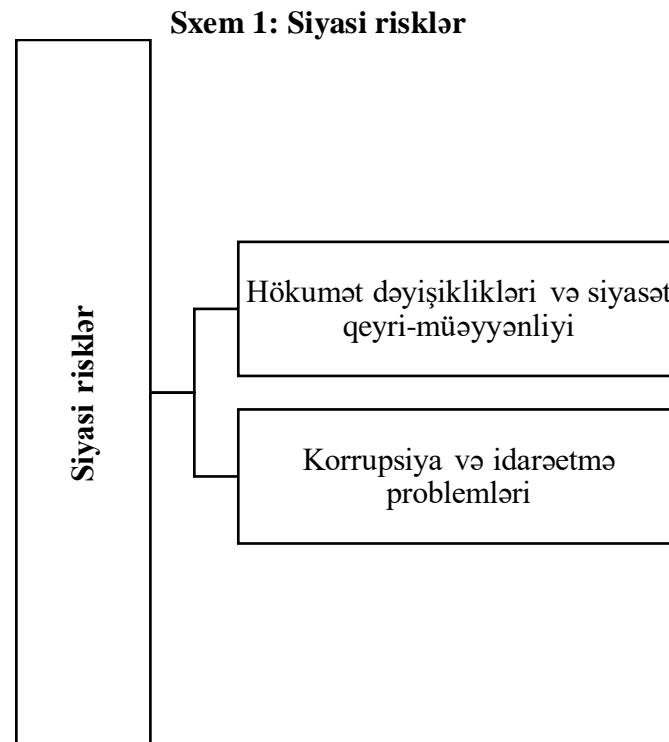
İqtisadi Risklər

Neft və qaz gəlirlərindən asılılıq

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft və qaz ixracından çox asılıdır və bu onu qlobal enerji qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı həssas edir. Neft qiymətlərinin dəyişkənliyi nəticəsində yaranan iqtisadi tənəzzüllər müəssisələrin maliyyə sağlamlığına təsir edərək onların mühasibat uçotu təcrübələrinə təsir edə bilər. Mühasiblər iqtisadi qeyri-müəyyənlik dövrlərində hərəkət etməli, şirkətlərin gəlirlərinə və gəlirliliyinə təsirini əks etdirmək üçün maliyyə hesabatlarına düzəliş etməlidirlər.

İnflyasiya və Valyuta Dəyişmələri

İnflyasiya və valyutanın dəyişməsi mühasibat uçotu praktikasında çətinliklər yaradır. Azərbaycan manatının dəyərindəki qəfil dəyişikliklər maliyyə hesabatlarına, xüsusən də əhəmiyyətli beynəlxalq əməliyyatları olan bizneslərə təsir göstərə bilər. Mühasiblər inflyasiyanın və valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin maliyyə hesabatlarına təsirini aradan qaldırmaq üçün müvafiq mühasibat uçotu metodlarını tətbiq etməlidirlər (Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, 2023).



Mənbə: (İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, 2023)

Hökumət dəyişiklikləri və siyasət qeyri-müəyyənliyi

Siyasi qeyri-sabitlik və hökumət siyasətindəki dəyişikliklər mühasibat uçotu təcrübələrinə dərin təsir göstərə bilər. Tənzimləyici çərçivələrdə, vergitutma siyasətlərində və maliyyə hesabatı tələblərində dəyişikliklər mühasibat uçotu metodlarında düzəlişləri tələb edə bilər. Mühasiblər ayıq-sayıq olmalı və uyğunluq və dəqiq maliyyə hesabatını təmin etmək üçün yeni qaydalara uyğunlaşmalıdırlar.

Korrupsiya və idarəetmə problemləri

Azərbaycan korrupsiya və idarəçiliklə bağlı problemlərlə üzləşib. Bu məsələlər maliyyə məlumatlarının etibarlılığına və şəffaflığına təsir göstərə bilər. Mühasiblər təşkilatlarda etik təcrübələrin təşviqində və şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması üçün beynəlxalq mühasibat standartlarına riayət edilməsində mühüm rol oynayırlar.

İnteqrasiya edilmiş təsir

Uyğunluq Problemləri

İqtisadi və siyasi risklər tənzimləmə tələblərində dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Mühasiblər inkişaf edən uyğunluq standartlarına uyğunlaşmaqda çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Bu, mühasibat uçotu təcrübələrinin ən son qaydalara uyğunluğunu təmin etmək, maliyyə hesabatlarının bütövlüyünü təmin etmək üçün davamlı təlim və yeniləmələri tələb edir.

Riskin Qiymətləndirilməsi və İdarə Edilməsi

Azərbaycanda mühasiblər risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunmasını öz təcrübələrinə inteqrasiya etməlidirlər. İqtisadi və siyasi risklər potensial problemləri müəyyən etmək və onların maliyyə hesabatlarına təsirini azaltmaq üçün strategiyalar hazırlamaq üçün fəal yanaşma tələb edir. Bu, maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin etmək üçün təkmilləşdirilmiş daxili nəzarəti və hərtərəfli risk qiymətləndirməsini əhatə edir (Müasir şəraitdə iqtisadi risklərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, 2023).

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda iqtisadi və siyasi risklərin mühasibat uçotu təcrübəsinə təsiri çoxşaxəlidir. İqtisadi asılılıqlar, siyasi qeyri-sabitlik və idarəetmə problemləri mü-

hasibat uçotu təcrübələrində uyğunlaşma və möhkəmlik tələb edən dinamik biznes mühitinə kömək edir. Mühasiblər təkcə beynəlxalq standartlara riayət etməməli, həm də iqtisadi və siyasi qeyri-müəyyənliklərin yaratdığı mürəkkəbliklərdən keçməlidirlər. Proaktiv risklərin idarə edilməsini tətbiq etməklə və tənzimləyici dəyişikliklərdən xəbərdar olmaqla mühasiblər Azərbaycanda maliyyə hesabatlarının sabitliyinə və şəffaflığına töhfə verə bilərlər (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında, 2023).

İndi isə gəlin, iqtisadi və siyasi risklərin Azərbaycanda mühasibat təcrübəsinə təsirini qiymətləndirmək üçün PEST təhlili aparaq:

Cədvəl 1

PEST analizi

Faktorlar	Effektlər	Mühasibat Uçotu Təcrübələri üzrə Düşüncələr
Siyasi faktorlar		
Siyasi qeyri-sabitlik	- Hökumət dəyişiklikləri və qeyri-müəyyənliklər	- Mühasibat uçotu standartlarının müəyyən edilməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər
Hüquqi Çərçivə	- Yeni qanunvericilik aktları və dəyişiklikləri	- Mühasibat uçotu siyasətinin yenilənməsi və uyğunlaşdırılması
İqtisadi amillər		
Enerji qiymətləri	- Neft və qaz qiymətlərindəki dalğalanmalar	- Maliyyə hesabatlarında gəlir və rentabelliyə təsirlərin düzgün əks etdirilməsi
İnflyasiya və Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi	- İnflyasiya və valyuta məzənnəsinin dəyişməsi	- Maliyyə hesabatlarının inflyasiya və məzənnə dəyişikliyinə uyğun uyğunlaşdırılması
Sosial amillər		
Təhsil səviyyəsi	- Ali təhsilli işçi qüvvəsi	- Mühasibat uçotu işçilərinin sərəştəlilik səviyyəsinin artırılması
Sosial gözləntilər	- Sosial gözləntilərdə dəyişiklik	- Şəffaflıq və etik standartlara uyğun gələn mühasibat təcrübələrinin vurğulanması
Texnoloji amillər		
Rəqəmsal Transformasiya	- Mühasibat proqramlarında texnoloji inkişaf	- Rəqəmsal mühasibat proqramlarının qəbulu və yenilənməsi
Məlumat təhlükəsizliyi	- Məlumat təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar	- Maliyyə məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühasibat uçotu sistemlərinin yenilənməsi

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu cədvəl Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübəsinə təsir edən siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji amilləri ümumiləşdirir. Hər bir faktorun mühasibat uçotu təcrübələrinə mümkün təsirlərinin müəyyən edilməsi müəssisələrə bu dəyişənlərə uyğunlaşmağa kömək edə bilər.

Cədvəl 2

BSC analizi

Perspektiv	Hədəflər	Ölçücülər	Hədəf Qoyma Tərəfləri
Maliyyəvi	- Finansal stabilliyi qorumaq	- Gəlir artımı: Əvvəlki ilə müqayisədə dövrüyyə gəlirin artımı	İdarəetmə, Maliyyə və İqtisadiyyat bölmələri
	- İqtisadi risklərlə başa çıxmaq	- Mənfəət marjının artırılması: Müştərilərdən əldə edilən mənfəət qoşunlaşdırılmaq üçün strategiyaların tətbiqi	İdarəetmə, Maliyyə və İqtisadiyyat bölmələri
Müştəri	- Müştəri məmnuniyyətini artırmaq	- Müştəri razı olma indeksi: Müştərilərin təşəkkür və şikayətləri əsasında müştəri memnuniyyətini ölçmək	Satış və Marketing bölmələri, Müştəri Xidməti
	- Bazar payını genişləndirmək	- Yeni müştərilərin əldə edilməsi: Yeni müştərilərə çəkiləcək marketing kampaniyalarının effektivliyini ölçmək	Satış və Marketing bölmələri, İdarəetmə
Əməkdaş	- İşçilərin motivasiyasını artırmaq	- İşçi performansı: İşçilərin iş təcrübəsini, tərəfdaşlığı və motivasiyasını qiymətləndirmək üçün 360 dərəcəlik qiymətləndirmələr	İnsan Resursları, İdarəetmə, Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq
	- Əməkdaşların əlbirliyi və komandasını artırmaq	- Komanda effektivliyi: Fəaliyyət sahələrində əməkdaşlar arasında əlbirliyi və effektivliyi ölçmək	İnsan Resursları, İdarəetmə, Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu BSC təhlili sizə biznesin məqsədlərini maliyyə, müştəri və işçi baxımından qiymətləndirməyə və izləməyə kömək edəcək. Bu məqsədlərə nail olmaq mühasibat risklərinin idarə edilməsinə və sürətli reaksiyanın təmin edilməsinə kömək edəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Neft və qaz ehtiyatlarından asılı olan iqtisadiyyat, qiymətlərin dəyişdiyi tənəzzül dövrlərində biznesin maliyyə sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Mühasiblər mənfəətin və gəlirliliyin təsirini düzgün hesablamaq üçün müvafiq mühasibat uçotu üsullarını tətbiq etməlidirlər.

Siyasi dəyişikliklər və tənzimləyici dəyişikliklər mühasibat standartlarını dəyişir, şirkətləri uyğunlaşmağa məcbur edir. Mühasiblər bu dəyişikliklərə tez və effektiv reaksiya verməli və yeni qaydaların tələblərinə uyğunlaşa bilməlidirlər.

Daha savadlı işçi qüvvəsi və sosial gözləntilərdə dəyişikliklər mühasibat uçotu sərəştəsinin yüksəldilmiş səviyyələrini və şəffaflığın vacibliyinə vurğu tələb edir.

Rəqəmsal mühasibat proqramlarında texnoloji irəliləyişlər maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühasibat uçotu sistemlərinin yenilənməsini tələb edir.

Təkliflər

Mühasiblər iqtisadi və siyasi riskləri aktiv şəkildə qiymətləndirməli və risklərin idarə edilməsinə diqqət yetirməli, həmçinin daxili nəzarət və risklərin qiymətləndirilməsi sistemlərini mütəmadi olaraq yeniləməlidirlər.

Mühasiblər ali təhsil və mühasibat uçotu sahəsində ən son yenilikləri izləməklə öz bacarıqlarını artırmalıdırlar.

Mühasibat uçotu sistemlərini təkmilləşdirmək və maliyyə məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etməklə məlumatların təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır.

Bu nəticələr və təkliflər iqtisadi və siyasi risklərə qarşı daha davamlı və müstəqil həll yollarına nail olmaq üçün Azərbaycanda mühasibat uçotu təcrübəsinə rəhbərlik edir. Bu mərhələdə dinamik təbliğata və müstəqil mühasibat reaksiyasına nail olmaq ölkə üçün çox vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanda Müəssisələrin Rəqəmsallaşdırılmasına Dəstək (2023) URL: <https://www.oecd.org/eurasia/competitivenessprogramme/PromotingEnterpriseDigitalisationAzerbaijanAZE%20.pdf>
2. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər (2023) URL: anl.az/el/al_f25/sha_di_s_r&p.pdf
3. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi (2023) URL: https://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/80_iqtisadi.pdf
4. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında (2023) URL: <https://e-qanun.az/framework/34254>
5. Müasir şəraitdə iqtisadi risklərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri (2023) URL: <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/L-ZAD-T-RLAN-Q-Z-NF-R.pdf>

N.S.Bekirova
master student, BMDM

Effect of economic and political risks on accounting practice in Azerbaijan **Abstract**

Relevance of the research topic: *the choice of studying the impact of economic and political risks on accounting practice in Azerbaijan is very relevant in the modern global context. Azerbaijan, like many other countries, operates within a dynamic economic and political landscape that can significantly affect financial reporting and accounting practices.*

Understanding these effects is crucial for businesses, policy makers, and accounting professionals to cope with difficulties and make informed decisions. This study aims to shed light on the specific factors shaping accounting practice in Azerbaijan and thereby help in a broader understanding of how economic and political risks affect financial management.

The main purpose of the study: *The main purpose of this study is to study and analyze the complex relationship between economic and political risks and their impact on accounting practices in Azerbaijan. By studying this topic, the research aims to identify patterns, trends and potential problems faced by business and accounting professionals in the country. The ultimate goal is to provide information that can inform accounting standards, business strategies, and policy development, contributing to a more resilient financial environment in the face of economic and political uncertainty.*

Research objective: *the upcoming task involves a comprehensive study of the impact of economic and political risks on accounting practices in Azerbaijan. This includes examining relevant laws and regulations, assessing the response of enterprises to changing economic conditions, and evaluating the adaptation of accounting frameworks in the face of political uncertainty. The study aims to draw meaningful conclusions through empirical research and data analysis that can help stakeholders improve the efficiency and reliability of accounting practices in Azerbaijan.*

Key words: *economic risks, political risks, accounting practice, Azerbaijan, financial reporting.*

Н.С.Бекирова
магистрант, БМДМ

Влияние экономических и политических рисков на бухгалтерскую практику в Азербайджане

Резюме

Актуальность темы исследования: *Выбор исследования влияния экономических и политических рисков на бухгалтерскую практику в Азербайджане весьма актуален в современном глобальном контексте. Азербайджан, как и многие другие страны, работает в динамичном экономическом и политическом ландшафте, который может существенно повлиять на практику финансовой отчетности и бухгалтерского учета.*

Понимание этих последствий имеет решающее значение для предприятий, политиков и специалистов по бухгалтерскому учету, чтобы решать проблемы и принимать обоснованные решения. Целью данного исследования является пролить свет на конкретные факторы, которые формируют практику бухгалтерского учета в Азербайджане, тем самым способствуя более широкому пониманию того, как экономические и политические риски влияют на управление финансами.

Основная цель исследования: *Основная цель данного исследования – изучить и проанализировать сложную взаимосвязь между экономическими и политическими рисками и их влияние на практику бухгалтерского учета в Азербайджане. Изучая эту тему, исследование направлено на выявление закономерностей, тенденций и потенциальных проблем, с которыми сталкиваются профессионалы бизнеса и бухгалтерского учета в стране. Конечная цель – предоставить информацию, которая может служить основой для стандартов бухгалтерского учета, бизнес-стратегий и разработки политики, способствуя созданию более устойчивой финансовой среды перед лицом экономической и политической неопределенности.*

Задача исследования: *Предстоящая задача предполагает тщательное исследование влияния экономических и политических рисков на практику бухгалтерского учета в Азербайджане. Это включает в себя изучение соответствующих законов и правил, оценку реакции предприятий на меняющиеся экономические условия и оценку адаптации систем бухгалтерского учета перед лицом политической неопределенности. Посредством эмпирических исследований и анализа данных исследование направлено на получение значимых выводов, которые могут помочь заинтересованным сторонам повысить эффективность и надежность практики бухгалтерского учета в Азербайджане.*

Ключевые слова: *экономические риски, политические риски, практика бухгалтерского учета, Азербайджан, финансовая отчетность.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-335-343>

S.İ.Cavadzadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
saracavadzade3@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.02.2024

The article was received by editorial board on 02.02.2024

Статья принята к печати 02.02.2024

İNTERNET BANKÇILIQ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI VƏ ONLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

İnternet bankçılığının təkamülü ənənəvi maliyyə xidmətlərini dəyişdirərək, görünməmiş rahatlıq təklif etməklə yanaşı, həm də əhəmiyyətli təhlükəsizlik problemləri yaradır. Bu tədqiqat internet bankçılıq sistemlərinin inkişafını tədqiq edir və onların təhlükəsizliyinin artırılması istiqamətlərini təsvir edir. Texnologiya irəlilədikcə, onlayn maliyyə platformalarını gücləndirmək imperativi hər şeydən üstün olur. Güclü autentifikasiya mexanizmləri, şifrələmə protokolları və biometrik doğrulama təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün vacib komponentlərdir. Bundan əlavə, süni intellekt və maşın öyrənməsinin inteqrasiyası anomaliyaların aşkarlanmasını gücləndirir, potensial təhdidləri sürətlə müəyyən edə və azalda bilər. Standartlaşdırılmış təhlükəsizlik protokollarının yaradılmasında maliyyə institutları, tənzimləyici orqanlar və kibertəhlükəsizlik üzrə ekspertlər arasında birgə səylər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Davamlı monitoring, müntəzəm auditlər və yaranan təhlükələrə qarşı vaxtında yeniləmələr vacibdir. Bundan əlavə, təhlükəsiz onlayn təcrübələr üzrə istifadəçi təhsili risklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqat internet bankçılıq sisteminin inkişafının dinamik xarakterini vurğulayır, təhlükəsizliyi gücləndirmək və istifadəçilərin rəqəmsal maliyyə mənzərəsinə davamlı inamını təmin etmək üçün çoxşaxəli yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır.

Açar sözlər: bank, internet bankçılığı, təhlükəsizlik, bankın inkişafı, bankın təkmilləşdirilməsi.

GİRİŞ

İnternet bankçılığın yaranması misilsiz rahatlıq və əlçatanlıq təklif edərək, maliyyə xidmətlərinin mənzərəsini yenidən müəyyənləşdirdi. Bununla belə, bu rəqəmsal transformasiya təhlükəsizliklə bağlı artan narahatlıqlarla yanaşı gəlir. İnternet bankçılıq sistemləri inkişaf etməyə davam etdikcə, onların təhlükəsizliyini gücləndirmək imperativi getdikcə daha kritik olur. Onlayn bankçılıq və ya e-banking kimi də tanınan İnternet bankçılıq müştərilərə internet vasitəsilə müxtəlif maliyyə əməliyyatları aparmağa və bank xidmətlərindən istifadə etməyə imkan verir. Texnologiyanın qüsursuz inteqrasiyası, şübhəsiz ki, bankçılığı istifadəçilərin əlinə gətirdi və onlara maliyyələrini evlərindən rahatlıqla idarə etməyə imkan verdi. Bununla belə, bu rahatlığın çətinlikləri də az deyil, çünki kiber təhdidlər və mürəkkəb hücumlar onlayn maliyyə platformalarının təhlükəsizliyi və bütövlüyü üçün əhəmiyyətli risklər yaradır. Bu problemləri həll etmək üçün internet bankçılıq sistemlərində davamlı inkişaf vacibdir. Bu, tək-cə texnoloji irəliləyişləri deyil, həm də təhlükəsizlik protokollarına strateji diqqəti əhatə edir.

Güclü autentifikasiya mexanizmlərinin, təhlükəsiz şifrələmə protokollarının inkişafı və biometrik doğrulama kimi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası internet bankçılıq sistemlərinin müdafiəsini gücləndirmək üçün əsas addımlardır. Üstəlik, təhlükəsizliyin artırılmasında süni intellek-

tin (AI) və maşın öyrənməsinin (ML) rolunu qiymətləndirmədən olmaz. Bu texnologiyalar potensial risklərin tez müəyyən edilməsinə və azaldılmasına imkan verən dinamik təhlükə aşkarlama imkanlarını təmin edir. Rəqəmsal mənşərə inkişaf etdikcə, standartlaşdırılmış təhlükəsizlik çərçivələrinin yaradılması üçün maliyyə institutları, tənzimləyici orqanlar və kibertəhlükəsizlik üzrə ekspertlər arasında birgə səylər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu giriş internet bankçılıq sisteminin inkişafının və onların təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması üçün tələb olunan mühüm istiqamətlərin hərtərəfli tədqiqi üçün zəmin yaradır. O, bu təkamülün dinamik xarakterini vurğulayır və inkişaf edən kibertəhlükələr qarşısında onlayn maliyyə platformalarının dayanıqlığını təmin etmək üçün vahid yanaşmanın zərurliyini vurğulayır.

TƏHLİL

İnternet bankçılıq sistemlərinin tarixi inkişafı, hər biri texnoloji irəliləyişlər, dəyişən istehlakçı davranışı və maliyyə xidmətlərinin davamlı təkamülü ilə qeyd olunan fərqli mərhələlərdən keçərək izlənilə bilər. Bu səyahət 20-ci əsrin sonlarında başlayır və rəqəmsal bankçılığın mənzərəsini formalaşdıran müxtəlif mərhələlərdən keçir.

İnternet bankçılıq konsepsiyası 1980-ci illərdə onlayn bankçılıq xidmətlərinin meydana çıxması ilə formalaşmağa başladı [4]. Bu dövrdə banklar müştərilərə hesab qalıqlarını yoxlamaq və mülkiyyət şəbəkələri vasitəsilə pul köçürmələri həyata keçirmək imkanı verən əsas onlayn funksiyalar təklif etməyə başladılar. Bu erkən xidmətlər sonradan bank təcrübələrində inqilabi dəyişikliklərə çevriləcək şeyin əsasını qoydu.

1990-cı illərdə Ümumdünya Şəbəkəsinin geniş şəkildə tətbiqi İnternet bankçılığı üçün mühüm məqam oldu. Maliyyə institutları internetin potensialını tanıdılar və onlayn xidmətlər göstərmək üçün rəqəmsal infrastruktura sərmayə qoymağa başladılar. Diqqət istifadəçilərə daha əlçatan və istifadəçi dostu interfeyslər təklif edərək, mülkiyyət şəbəkələrindən veb əsaslı platformalara keçdi. İnternet bankçılığının əhatə dairəsini genişləndirən onlayn faktura ödənişi və elektron hesabatlar kimi əsas xüsusiyyətlər bu dövrdə ortaya çıxdı.

2000-ci illərin əvvəlləri internet bankçılıq xidmətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinin şahidi oldu. Banklar hesabların toplanması, investisiyaların idarə edilməsi və kredit tətbiqləri kimi daha geniş funksiyalar təklif etmək üçün texnologiyaları mənimsəmişlərdi. Ev kompüterlərindən maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının rahatlığı texnologiyadan xəbərdar olan istehlakçılar tərəfindən mənimsənilməsinin artmasına səbəb oldu. Mobil bankçılıq da bu dövrdə maraq qazanmağa başladı və istənilən vaxt, istənilən yerdə maliyyə xidmətlərinə çıxış üçün yol açdı.

2010-cu illərdə smartfonların yayılması İnternet bankçılıqda paradigma dəyişikliyinə səbəb oldu [7]. Mobil bank tətbiqləri hər yerdə geniş yayıldı və istifadəçilərə əl cihazlarında maliyyələrini idarə etmək üçün rahatlıq təklif etdi. Təhlükəsiz və istifadəçi dostu mobil proqramların inkişafı problemsiz əməliyyatlara, balans sorğularına və hətta mobil çek depozitləri kimi təkml funksiyalara imkan verdi. Bu dövr istehlakçı davranışında əsaslı dəyişikliyi qeyd etdi, istifadəçilər getdikcə ənənəvi kanallardan daha çox mobil bankçılığın rahatlığına üstünlük verdilər. İnternet bankçılığının artan yayılması ilə təhlükəsizlik ən vacib məsələyə çevrildi. 2010-cu illərdə təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmək üçün maliyyə institutları birgə səy göstərdilər. İki faktorlu autentifikasiya, biometrik doğrulama və qabaqcıl şifrələmə protokolları standart təcrübəyə çevrildi. Kibertəhlükəsizlik texnologiyalarında davamlı irəliləyişlər, o cümlədən süni intellekt və maşın öyrənməsi inkişaf edən kibertəhlükələrin aşkarlanması və onlara cavab verilməsi üçün inteqrasiya edilmişdir. Son illərdə açıq bankçılıq anlayışı ön plana çıxmışdır.

Açıq bankçılıq üçüncü tərəf tərtibatçılarında maliyyə institutları ətrafında tətbiqlər və xidmətlər yaratmağa imkan vermək üçün açıq API-lərin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma innovasiyaya təkan verir, yeni maliyyə məhsulları və xidmətlərinin yaradılmasına imkan verir. Blokçeyn və mərkəzləşdirilməmiş maliyyə (DeFi) kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalar da maliyyə əməliyyatları üçün təhlükəsiz və şəffaf alternativlər təqdim etməklə internet bankçılığının gələcəyini

formalaşdırır. Nəticə olaraq qeyd edək ki, internet bankçılıq sistemlərinin tarixi inkişafı davamlı innovasiya və texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşmanın nəğilidir. Əsas onlayn xidmətlərlə təvazökar başlanğıclardan başlayaraq, müasir mobil bankçılıq və inkişaf etməkdə olan texnologiyalar dövrünə qədər, səyahət maliyyə sənayesinin getdikcə rəqəmsallaşan dünyada istehlakçıların inkişaf edən ehtiyaclarını ödəmək öhdəliyini əks etdirir. İrəlilədikcə, qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası və təhlükəsizliyə diqqət internet bankçılığının gələcəyini müəyyənləşdirməyə davam edəcəkdir.

İnternet bankçılıq sistemlərinin inkişafı fərdlərin və müəssisələrin öz maliyyələrini idarə etmə tərzində inqilabi bir səyahətdir. 1980-ci illərdə onlayn bank xidmətlərinin meydana çıxması ilə başlayan bu təkamül texnoloji irəliləyişlər, dəyişən istehlakçı seçimləri və maliyyə əməliyyatlarında daha çox əlçatanlıq və səmərəliliyin davamlı axtarışı ilə əlamətdar olmuşdur. İnternet bankçılığının ilkin mərhələləri balans sorguları və pul köçürmələri kimi əsas onlayn xidmətlərlə xarakterizə olunurdu. Bu xidmətlər ilk növbədə müştərilərə öz hesablarına uzaqdan daxil olmaq rahatlığını təmin edən ənənəvi bankçılığın genişləndirilməsi idi. Bununla belə, İnternet bankçılığının inkişafı üçün əsl katalizator 1990-cı illərdə Ümumdünya Şəbəkəsinin geniş tətbiqi ilə baş verdi. Maliyyə institutları rəqəmsal infrastruktura böyük sərmayə qoymağa, istifadəçi dostu interfeyslər yaratmağa və onlayn xidmətlərin çeşidini genişləndirməyə başladı. 2000-ci illər daha mürəkkəb xüsusiyyətlərin tətbiqi ilə irəliləməyə doğru əhəmiyyətli bir sıçrayışın şahidi oldu. Onlayn hesab ödənişi, elektron çıxarışlar və hesabların yığılması adı hala çevrilərək istifadəçilərə maliyyə fəaliyyətləri üzərində daha çox nəzarət təklif edir. Mobil cihazların yayılması internet bankçılığın inkişafını daha da sürətləndirdi, istifadəçilərə yolda olarkən əməliyyatlar aparmağa imkan verdi. Mobil bankçılıq proqramları internet bankçılığının artan populyarlığına töhfə verdi.

İnternet bankçılıq mənzərəsi inkişaf etməyə davam etdikcə, təhlükəsizlik əsas narahatlıq kimi ortaya çıxdı. Maliyyə institutları artan sayda kibertəhdidlər qarşısında həssas müştəri məlumatlarının məxfiliyini və bütövlüyünü təmin etmək problemi ilə üzləşdi. Nəticə etibarilə, möhkəm təhlükəsizlik tədbirlərinin inkişafı internet bankçılığının təkamülünün əsas aspektinə çevrildi. Doğrulama mexanizmləri sadə istifadəçi adı və parol birləşmələrindən iki faktorlu autentifikasiya və biometrik doğrulama daxil olmaqla daha təhlükəsiz üsullara çevrildi. Şifrələmə texnologiyaları ötürülmə zamanı məlumatların qorunmasında mühüm rol oynayıb, həssas məlumatların məxfi qalmasını təmin edib. Təhlükəsiz sockets layer (SSL) protokollarının tətbiqi istifadəçi cihazı ilə bank serverləri arasında təhlükəsiz rabitə kanalı yaradaraq standart təcrübəyə çevrildi. Süni intellektin (AI) və maşın öyrənməsinin (ML) inteqrasiyası internet bankçılığının inkişafının növbəti mərhələsini qeyd etdi. Bu texnologiyalar proaktiv təhlükənin aşkarlanmasına imkan verməklə təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsində mühüm rol oynadı. AI və ML alqoritmləri istifadəçi davranış nümunələrini təhlil edir, anomaliyaları müəyyənləşdirir və potensial təhlükəsizlik pozuntularına tez cavab verə bilər.

Təhlükəsizliyə bu adaptiv yanaşma inkişaf edən hücum vektorlarına qarşı daha möhkəm müdafiə təmin edərək kibertəhlükələrin dinamik təbiəti ilə uyğunlaşır. Bundan əlavə, açıq bank API-lərinin (Application Programming Interfaces) inkişafı əhəmiyyətli bir tendensiya kimi ortaya çıxdı. Açıq bankçılıq müxtəlif maliyyə institutları arasında maliyyə məlumatlarının təhlükəsiz mübadiləsini asanlaşdırır, istifadəçilərə bir platforma daxilində müxtəlif mənbələrdən öz maliyyə məlumatlarının hərtərəfli görünüşünə daxil olmaq imkanı verir. Bu qarşılıqlı fəaliyyət yeni və təkmilləşdirilmiş xidmətlərin inkişafını təşviq edərək, maliyyə sektorunda innovasiya və rəqabətə təkan verir. Gələcəyə baxsaq, İnternet bankçılıq sistemlərinin inkişafı yeni texnologiyalarla formalaşmağa davam edir. Məsələn, Blockchain maliyyə əməliyyatlarında əməliyyat təhlükəsizliyi və şəffaflığı dəyişmək potensialına malikdir [1].

Blokçeyn texnologiyası üzərində qurulmuş mərkəzləşdirilməmiş maliyyə (DeFi) platformaları maliyyə xidmətlərini daha da demokratikləşdirə biləcək alternativ modelləri araşdırır. Yekun olaraq qeyd edək ki, İnternet bankçılıq sistemlərinin inkişafı əsas onlayn xidmətlərdən mürəkkəb, istifadəçi mərkəzli platformalara qədər inkişaf edən dinamik və transformativ proses olmuşdur. Səyahət teno-

loji yeniliklər, gücləndirilmiş təhlükəsizlik tədbirləri, səmərəlilik və əlçatanlığın davamlı axtarışı ilə yadda qalıb. Gələcəyə doğru irəlilədikcə, inkişaf etməkdə olan texnologiyaların inteqrasiyası və təhlükəsizliyə proaktiv yanaşma, şübhəsiz ki, internet bankçılığın təkamülünün növbəti fəslini formalaşdıracaq, istifadəçilərə getdikcə daha qüsuruz, təhlükəsiz və innovativ maliyyə təcrübələri təqdim edəcək.

Məlumatların şifrələnməsi İnternet bankçılıq sistemlərinin təhlükəsizliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Maliyyə əməliyyatları və həssas məlumatlar şəbəkələr üzərindən ötürüldükcə, şifrələmə bu məlumatların məxfi, ayrılmaz və icazəsiz giriş və ya saxtakarlıqdan təhlükəsiz qalmasını təmin edir. İnternet bankçılıqda şifrələmənin təkmilləşdirilməsi istiqaməti şifrələmə alqoritmlərində, əsas idarəetmə təcrübələrində və qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyasında davamlı irəliləyişləri əhatə edir. İnternet bankçılığının təhlükəsizliyinin artırılmasında əsas istiqamətlərdən biri qabaqcıl şifrələmə alqoritmlərinin istifadəsidir. Sənaye ənənəvi metodlardan kənara çıxdı və Advanced Encryption Standard (AES) və RSA (Rivest-Şamir-Adleman) kimi möhkəm alqoritmləri qəbul etdi. Xüsusilə, AES məlumatların qorunmasında səmərəliliyi və gücü sayəsində geniş şəkildə qəbul edilir. Hesablama gücü artdıqca, mürəkkəb hücumlara tab gətirmək üçün daha güclü şifrələmə alqoritmlərinə ehtiyac da artır. Buna görə də, davam edən tədqiqat və inkişaf inkişaf edən kibertəhlükələrin yaratdığı problemlərə tab gətirə bilən şifrələmə üsullarının yaradılmasına diqqət yetirir.

Kvant hesablamalarının yaranması ənənəvi şifrələmə üsulları üçün unikal problem yaradır. Kvant kompüterləri şifrələnmiş məlumatların təhlükəsizliyini təhdid edərək, mövcud kriptografik alqoritmləri pozmaq potensialına malikdir. Cavab olaraq, internet bankçılıq təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətinə kvant davamlı şifrələmə üsullarının inkişafı daxildir. Bu şifrələmə üsulları kvant erasında məlumatların mühafizəsinin uzunömürlüliyünü və davamlılığını təmin edərək, kvant kompüterlərinin hücumlarına tab gətirmək üçün nəzərdə tutulub. Mükəmməl Ötürmə Məxfiliyi, uzunmüddətli açarın oğurlanması halında belə, keçmiş kommunikasiyaların təhlükəsiz qalmasını təmin edən mühüm şifrələmə xüsusiyyətidir. İnternet bankçılıq kontekstində, PFS, hətta gələcəkdə şifrələmə açarları pozulsa belə, əvvəllər qeydə alınmış əməliyyatların retroaktiv deşifrəsinin qarşısını alır.

Nəqliyyat Layer Təhlükəsizliyi (TLS) kimi rabitə protokollarında PFS-nin qəbulu əsas kompromislərin təsirini məhdudlaşdırmaqla İnternet bankçılıq sistemlərinin ümumi təhlükəsizlik vəziyyətini artırır. Şifrələmənin uğurla həyata keçirilməsi üçün açarların effektiv idarə edilməsi vacibdir. Təkmilləşdirmə istiqaməti etibarlı açarların yaradılması, paylaşılması, saxlanması və fırlanması da daxil olmaqla etibarlı əsas idarəetmə təcrübələrinin həyata keçirilməsini əhatə edir. Şifrələmə açarlarının müntəzəm olaraq yenilənməsi və açarların idarə edilməsində sənayenin ən yaxşı təcrübələrinə riayət edilməsi icazəsiz giriş riskini azaltmağa kömək edir. Əlavə olaraq, hardware təhlükəsizlik modulları (HSM) kimi əsas idarəetmə texnologiyalarında irəliləyişlər daha təhlükəsiz və davamlı şifrələmə infrastrukturuna kömək edir. End-to-End Encryption (E2EE) İnternet bankçılıq təhlükəsizliyində mühüm konsepsiyadır [6]. O, verilənlərin mənbədə (istifadəçinin cihazı) şifrələnməsini təmin edir və təyinat yerinə (bankın serverinə) çatana qədər şifrələnmiş qalır. E2EE vasitəçilərin, o cümlədən şəbəkə provayderlərinin və ya potensial təcavüzkarların ötürülmə zamanı həssas məlumatlara daxil olmasının qarşısını alır. İnternet bankçılıq sistemləri başdan sona şifrələməni qəbul etməklə, bütün əməliyyat prosesi boyunca istifadəçi məlumatlarını qoruyan təhlükəsiz rabitə kanalı yarada bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, İnternet bankçılıq sistemlərinin təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsinin şifrələmə istiqaməti çoxşaxəli yanaşmanı nəzərdə tutur. Şifrələmə alqoritmlərində irəliləyişlər, kvant-davamlı texnikaların inkişafı, Mükəmməl İrəli Məxfiliyin tətbiqi, əsas idarəetmənin ən yaxşı təcrübələrinə riayət edilməsi və ucdan-uca şifrələmənin qəbulu kollektiv şəkildə möhkəm təhlükəsizlik çərçivəsinə töhfə verir. Kiber təhdidlər inkişaf etdikcə, rəqəmsal dövr-

də maliyyə əməliyyatlarının məxfiliyini və bütövlüyünü təmin etmək üçün şifrələmə təcrübələrinin davamlı təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Çox faktorlu autentifikasiya (MFA) ənənəvi parol əsaslı mexanizmlərdən kənarında əlavə müdafiə qatını təmin edərək İnternet bankçılıq sistemlərinin təhlükəsizliyinin artırılmasında təməl daşı kimi dayanır. XİN vasitəsilə internet bankçılıq sisteminin təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi istiqaməti müxtəlif autentifikasiya amillərinin təkamülünü və inteqrasiyasını, adaptiv autentifikasiyanı və daim inkişaf edən kibertəhlükələrin mənzərəsinə qarşı gücləndirmək üçün istifadəçi dostu tətbiqetmələri əhatə edir. Adi istifadəçi adı və parol modeli fişinq, etimadnamənin doldurulması və kobud güc hücumları kimi müxtəlif təhlükəsizlik risklərinə həssasdır [3].

Bu zəiflikləri aradan qaldırmaq üçün XİN-in təkmilləşdirilməsi istiqaməti müxtəlif autentifikasiya amillərinin inteqrasiyasını əhatə edir. Bu, adətən istifadəçinin bildiyi bir şeyi (parol), istifadəçinin sahib olduğu bir şeylə (məsələn, mobil cihaz, smart kart) və istifadəçinin nəyinsə (barmaq izi və ya üz tanıma kimi biometrik məlumat) birləşdirməyi əhatə edir. Çoxsaylı amillərin istifadəsi icazəsiz giriş cəhdlərinin mürəkkəbliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və etimadnaməyə əsaslanan hücumlara qarşı möhkəm müdafiə təmin edir. Biometrik autentifikasiya əhəmiyyətli irəliləyişlərin şahidi oldu və onun XİN-ə inteqrasiyası İnternet bankçılığının təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas istiqamətdir. Barmaq izləri, üz tanıma, iris skanları və səsənin tanınması autentifikasiya proseslərində istifadə olunan getdikcə daha çox yayılmış biometrik amillərdir. Biometrik sensor texnologiyalarında davamlı təkmilləşdirmələr, dəqiqlik və saxtakarlığa qarşı tədbirlər biometrik autentifikasiyanın etibarlılığını artırır, qüsursuz və təhlükəsiz istifadəçi təcrübəsi təklif edir. Adaptiv autentifikasiya hər bir istifadəçinin risk profilini qiymətləndirən və autentifikasiya tələblərini müvafiq olaraq uyğunlaşdıran dinamik bir yanaşmadır.

Sistem konkret əməliyyat və ya giriş cəhdi ilə bağlı risk səviyyəsini müəyyən etmək üçün cihaz məlumatı, yer və istifadəçi davranışı kimi kontekstual amilləri təhlil edir. Məsələn, istifadəçi yeni cihazdan və ya qeyri-adi yerdən daxil olmağa cəhd edərsə, sistem əlavə autentifikasiya faktorlarını tələb edə bilər. Bu dinamik və riskə əsaslanan yanaşma, çevik və uyğunlaşan təhlükəsizlik çərçivəsini təmin edərək, vəziyyət tələb etdikdə daha güclü autentifikasiya tədbirlərinin tətbiqini təmin edir. Smartfonların istifadəsi hər yerdə artdıqca, autentifikasiya üçün mobil cihazlardan istifadə etmək İnternet bankçılıq təhlükəsizliyinin əsas istiqamətinə çevrildi.

Mobil autentifikasiya həllərinə SMS, mobil proqramlar və ya token əsaslı autentifikasiya vasitəsilə çatdırılan birdəfəlik parollar (OTP) daxildir. Bundan əlavə, istifadəçilərin mobil cihazlarında əməliyyatı təsdiqləmək və ya rədd etmək üçün xəbərdarlıq aldığı push bildirişləri etibarlı və istifadəçi dostu autentifikasiya metodunu təklif edir. Mobil cihazlarda biometrikə inteqrasiyası mobil əsaslı autentifikasiyanın təhlükəsizliyini daha da artırır. İstifadəyə yararlılıq MFA-nın effektivliyində mühüm amildir. Təkmilləşdirmə istiqaməti təhlükəsiz istifadəçi təcrübəsi ilə təhlükəsizliyi balanslaşdıran istifadəçi dostu tətbiqlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Mobil cihazlarda biometrik autentifikasiya və ya təsdiq üçün sadə təkən bildirişləri kimi sürtünməni minimuma endirən həllər istifadəçinin qəbuluna və təhlükəsiz autentifikasiya təcrübələrinə riayət olunmasına kömək edir. İstifadəçilərin maarifləndirilməsi və maarifləndirilməsi kampaniyaları da fərdlərin XİN-in əhəmiyyətini dərk etmələrini və tövsiyə olunan təhlükəsizlik təcrübələrinə əməl etmələrini təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Yekun olaraq, çoxfaktorlu autentifikasiya vasitəsilə İnternet bankçılıq sisteminin təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi istiqaməti müxtəlif autentifikasiya amillərini, biometrik irəliləyişləri, adaptiv autentifikasiyanı, mobil autentifikasiya həllərini və istifadəçi dostu tətbiqləri əhatə edən vahid yanaşmanı əhatə edir. Bu elementləri inteqrasiya etməklə, maliyyə institutları icazəsiz girişə qarşı möhkəm müdafiə qura, həssas istifadəçi məlumatlarını qoruya və inkişaf edən kibertəhlükəsizlik problemləri qarşısında təhlükəsiz rəqəmsal bankçılıq mühitini inkişaf etdirə bilər.

Təhlükəsiz giriş məlumatları vasitəsilə İnternet bankçılığının təhlükəsizliyinin artırılması rəqəmsal əsrdə ən vacib məsələdir. İnkişaf edən kibertəhlükələrlə həssas maliyyə məlumatlarının qorunmasının əhəmiyyətini şışirtmək olmaz. İnternet bankçılığının təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində əsas addım möhkəm parol siyasətinin həyata keçirilməsidir. Maliyyə institutları istifadəçiləri böyük və kiçik həflərin, rəqəmlərin və xüsusi simvolların birləşməsindən ibarət mürəkkəb parollar yaratmağa təşviq edən təlimatları tətbiq etməlidir. Şifrələrin müntəzəm olaraq yenilənməsi və ad günləri və ya adlar kimi asanlıqla təxmin edilən məlumatların istifadəsini qadağan etmək əlavə təhlükəsizlik səviyyəsini artırır. İstifadəçinin cihazı ilə bank serveri arasında təhlükəsiz əlaqənin təmin edilməsi giriş etimadnamələrinin icazəsiz ələ keçirilməsinin qarşısının alınmasının ayrılmaz hissəsidir [5].

HTTPS kimi şifrələnmiş rabitə protokollarının tətbiqi ötürülmə zamanı həssas məlumatları qoruyur. Maliyyə institutları giriş məlumatlarını potensial dinləmə və ya ortada olan hücumlardan qoruyan təhlükəsiz və şifrəli əlaqə yaratmaq üçün Nəqliyyat Layeri Təhlükəsizliyi (TLS) istifadəsinə üstünlük verməlidir. Təhlükəsiz giriş təcrübələri haqqında biliklərlə istifadəçilərin gücləndirilməsi İnternet bankçılıq təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsinin mühüm aspektidir. Maliyyə institutları davamlı istifadəçi təhsili təşəbbüslərinə sərmayə qoymalı, müştəriləri güclü parolların əhəmiyyəti, parolun təkrar istifadəsi ilə bağlı risklər və təhlükəsiz giriş təcrübələrinin əhəmiyyəti barədə məlumatlandırmalıdır. Təhsilli istifadəçilər potensial təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı kollektiv müdafiə yaratmaqla təhlükəsiz giriş davranışlarını mənimsəmək və onlara riayət etmək ehtimalı daha yüksəkdir. Hesabın bloklanması siyasətlərinin həyata keçirilməsi kobud güc hücumları riskini azaltmağa kömək edir.

Müəyyən edilmiş müddət ərzində daxil olmaq cəhdlərinin sayını məhdudlaşdırmaqla, maliyyə institutları sınaq və səhv vasitəsilə parolları təxmin etmək məqsədi daşıyan avtomatlaşdırılmış hücumların qarşısını ala bilər. Hesabın bloklanması siyasətləri çəkendirici rol oynayır və hesabları icazəsiz girişdən qoruyur. Nəticə etibarilə, İnternet bankçılığının təhlükəsizliyi əsasən giriş məlumatlarının gücü və bütövlüyündən asılıdır. Güclü parol siyasətlərini həyata keçirməklə, çoxfaktorlu autentifikasiyanı özündə birləşdirməklə, biometrik autentifikasiya üsullarından istifadə etməklə, təhlükəsiz kommunikasiya kanallarını təmin etməklə, istifadəçilərin davamlı təhsilini aparmaqla və hesabların bloklanması siyasətlərini həyata keçirməklə maliyyə institutları kiber təhdidlərə qarşı möhkəm müdafiə yarada bilərlər. Texnologiya inkişaf etdikcə, bu təhlükəsizlik tədbirlərini təkmilləşdirmək və uyğunlaşdırmaq üçün davamlı öhdəlik potensial riskləri qabaqlamaq və rəqəmsal bankçılıq ekosisteminə istifadəçilərin etibarını qorumaq üçün vacibdir.

İnternet bankçılıq sistemlərinin təhlükəsizliyini artırmaq üçün yeniləmə və yamaqların idarə edilməsi istiqaməti çox vacibdir. Texnologiya inkişaf etdikcə potensial zəifliklər və təhlükəsizlik təhdidləri də artır. İnternet bankçılıq sisteminin təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün əsas istiqamətlərdən biri təhlükəsizlik yamalarının vaxtında tətbiqindən ibarətdir. Proqram təminatı zəiflikləri davamlı olaraq aşkar edilir və satıcılar bu zəiflikləri aradan qaldırmaq üçün yamaqlar buraxırlar. Maliyyə institutları bu yamaları öz sistemlərinə, o cümlədən veb serverlərə, verilənlər bazalarına və İnternet bankçılıq platformalarının fəaliyyəti üçün vacib olan hər hansı digər proqram komponentlərinə operativ şəkildə tətbiq etmək üçün möhkəm proseslər yaratmalıdırlar. Sistemlərin müntəzəm olaraq yenilənməsi və yamaqlanması məlum zəifliklərin tez bir zamanda aradan qaldırılmasını təmin edir və bu, təcavüzkarlar üçün fürsət pəncərəsini azaldır. Təkmilləşdirmə istiqaməti avtomatlaşdırılmış yamaq idarəetmə sistemlərinin qəbulunu nəzərdə tutur. Bu sistemlər İnternet bankçılıq infrastrukturunun müxtəlif komponentlərində yamaqların müəyyən edilməsi, sınaqdan keçirilməsi və yerləşdirilməsi prosesini asanlaşdırır.

Avtomatlaşdırılmış sistemlər bütün sistemlərin ən son təhlükəsizlik yamaları ilə yenilənməsini təmin edərək, maliyyə institutlarına çoxlu sayda cihaz və proqramları səmərəli şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bu yanaşma insan səhvini minimuma endirir, yamaq prosesini sürətləndirir və ümumi

təhlükəsizlik vəziyyətini artırır. İnternet bankçılıq təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi üçün proaktiv istiqamət hərtərəfli zəifliyin idarə edilməsi proqramlarının həyata keçirilməsidir. Bu, sistemdəki potensial zəiflikləri müəyyən etmək üçün müntəzəm zəifliyin qiymətləndirilməsini və nüfuzetmə testini əhatə edir. Zəiflikləri sistemə olaraq müəyyən etmək və prioritetləşdirməklə maliyyə institutları yamaqların və yeniləmələrin tətbiqi üçün yol xəritəsi yarada bilər. Bu yanaşma potensial riskləri istismar edilməzdən əvvəl azaltmaq üçün proaktiv strategiya təmin edərək reaktiv yamaqdan kənara çıxır [2].

Riskə əsaslanan yamaq strategiyaları hər bir zəifliklə bağlı risk səviyyəsinə əsaslanaraq yamaqların tətbiqinə üstünlük verilməsini nəzərdə tutur. Maliyyə institutları zəiflikləri kritik sistemlərə və həssas məlumatlara potensial təsiri baxımından qiymətləndirməlidir. Yüksək riskli zəifliklər təcili olaraq həll edilməlidir, aşağı riskli zəifliklər isə daha müntəzəm yamaq cədvəlinə əməl edə bilər. Bu yanaşma potensial təhlükələrə məruz qalmağı minimuma endirmək üçün ilk növbədə diqqəti ən kritik sahələrə yönəltməklə resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir. İnternet bankçılıq sisteminin davamlı monitorinqi yaranan təhlükələri və zəiflikləri müəyyən etmək üçün vacibdir. Maliyyə institutları sistemin davranışının real vaxt rejimində monitorinqinə, anomaliyaların aşkarlanmasına və potensial təhlükəsizlik insidentlərinə dərhal reaksiya verməyə imkan verən əks əlaqə dövrələri yaratmalıdır.

Davamlı monitorinq yeni zəifliklərin sürətlə müəyyən edilməsinə imkan verir və təşkilatlara yamaqların idarə olunması strategiyalarını operativ şəkildə tənzimləməyə imkan verir. Maliyyə sənayesi daxilində məlumat mübadiləsinə əhatə edən əməkdaşlıq yanaşması İnternet bankçılıq sisteminin təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm istiqamətdir. Maliyyə institutları, təhlükəsizlik tədqiqatçıları və tənzimləyici orqanlar təhlükə kəşfiyyatı, qabaqcıl təcrübələr və yaranan təhlükəsizlik çağırışları ilə bağlı fikirləri bölüşmək üçün əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu kollektiv bilik effektiv yamaq idarəetmə strategiyaları haqqında məlumat verə bilər və sənayenin inkişaf edən kibertəhlükələrdən qabaqda qalmasına kömək edə bilər. Nəticə olaraq, yeniləmə və yamaqların idarə edilməsi istiqaməti İnternet bankçılıq sistemlərinin təhlükəsizliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhlükəsizlik yamaqlarının vaxtında tətbiqi, avtomatlaşdırılmış yamaq idarəetmə sistemlərinin qəbulu, zəifliyin hərtərəfli idarə edilməsi, riskə əsaslanan yamaq strategiyaları, davamlı monitorinq və sənaye daxilində əməkdaşlıq kollektiv şəkildə möhkəm və adaptiv təhlükəsizlik çərçivəsinə töhfə verir. Bu istiqamətləri həyata keçirməklə maliyyə institutları zəiflikləri aktiv şəkildə aradan qaldıra, hücum səthini azalda və inkişaf edən kibertəhlükələrə qarşı internet bankçılıq sistemlərinin ümumi dayanıqlığını gücləndirə bilər.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarlı ilə, İnternet bankçılıq sistemlərinin təkamülü fərdlərin öz maliyyələrini idarə etmələri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olmasında paradigma dəyişikliyinə əks etdirir. Ənənəvi kərpic və mınaatan bankçılıqdan rəqəmsal səltənəyə qədər olan səyahət, şübhəsiz ki, görünməmiş rahatlığa səbəb oldu, lakin o, həm də maliyyə institutlarını və istifadəçiləri çoxsaylı təhlükəsizlik problemlərinə məruz qoydu. İnternet bankçılıq sisteminin inkişafının çoxşaxəli mənzərəsi texnoloji yenilikləri, birgə təşəbbüsləri və yaranan kibertəhlükələrə qarşı fəal mövqeyi əhatə edən vahid yanaşma tələb edir. Doğrulama mexanizmlərində, şifrələmə protokollarında və biometrik doğrulama kimi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyasında əldə edilən addımlar maliyyə sənayesinin onlayn platformaların təhlükəsizliyini gücləndirmək öhdəliyini vurğulayır.

Bununla belə, təhlükəsizliyin davamlı uyğunlaşma və sayıqlıq tələb edən dinamik və inkişaf edən sahə olduğunu etiraf etmək çox vacibdir. Süni intellektin və maşın öyrənməsinin İnternet bankçılığının təhlükəsizliyinə daxil edilməsi təkcə təhlükənin aşkarlanmasını gücləndirmir, həm də kibercinayətkarlar tərəfindən istifadə olunan daim dəyişən taktikalara qarşı fəal müdafiəni təmsil edir. Bu texnologiyaların öyrənmək və uyğunlaşdırmaq qabiliyyəti onları həssas maliyyə məlumatlarını qorumaq üçün davam edən döyüşdə əvəzolunmaz aktivlər kimi yerləşdirir. Əməkdaşlıq, möhkəm

İnternet bankçılıq təhlükəsizliyinin axtarışında mərkəzi mövzu kimi ortaya çıxır. Maliyyə institutları, tənzimləyici orqanlar və kibertəhlükəsizlik üzrə ekspertlər arasında sinerji standartlaşdırılmış təhlükəsizlik çərçivələrinin yaradılması, məlumat mübadiləsinin asanlaşdırılması və yaranan təhdidlərə effektiv cavab verilməsi üçün zəruridir. Üstəlik, istifadəçi təhsili fərdlərə rəqəmsal mənzərəni təhlükəsiz şəkildə idarə etmək üçün bilik və alətlərlə gücləndirən bir dayaq nöqtəsi olaraq qalır. İnternet bankçılığının gələcəyinə nəzər salarkən, bu kəşfiyyatda müəyyən edilmiş istiqamətlər - texnoloji irəliləyişləri əhatə edən, əməkdaşlığın təşviqi və istifadəçi təhsilinin prioritetləşdirilməsi - təhlükəsiz və möhkəm rəqəmsal maliyyə ekosisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayacaq. Ayıq-sayıq və uyğunlaşmaqla, maliyyə sənayesi bu rəqəmsal dövrdə riskləri azaltmaqla və istifadəçilərin inamını və inamını təmin etməklə internet bankçılığının faydalarını təmin etməyə davam edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adam S. (2017). Management of Banks. Los Angeles: Urban Farming Press.
2. Altınay M. (2021). Banka Yönetimi. Ankara: Yetkin Yayınları.
3. Barua D. (2022). Internet Banking System. New York: Greenough.
4. Begley S. (2021). Internet Banking. Boston: Healty News.
5. Mark J.C. (2020). Management of Banks. Sydney: Waterwise Publishing.
6. Peter T. (2022). Internet Banking System. New Jersey: Wiley-Blackwell, 414.
7. Selçuk H. (2022). Bankaların Yönetimi. İstanbul: Tasam Yayınları.

S.I.Javadzade

master student, Azerbaijan State University of Economics

Development of internet banking system and directions for improving their security

Abstract

The evolution of Internet banking is transforming traditional financial services, offering unprecedented convenience but also creating significant security challenges. This study examines the development of internet banking systems and describes directions for improving their security. As technology advances, the imperative to strengthen online financial platforms becomes paramount. Strong authentication mechanisms, encryption protocols, and biometric authentication are essential components to strengthen security. In addition, the integration of artificial intelligence and machine learning can enhance anomaly detection, rapidly identifying and mitigating potential threats. Collaborative efforts between financial institutions, regulatory authorities, and cybersecurity experts are critical in establishing standardized security protocols. Continuous monitoring, regular audits and timely updates against emerging threats are essential. In addition, user education on safe online practices plays an important role in reducing risks. This study highlights the dynamic nature of the development of the internet banking system, emphasizing the need for a multifaceted approach to strengthen security and ensure users' continued confidence in the digital financial landscape.

Key words: *banking, internet banking, security, bank development, bank improvement.*

С.И.Джавадзаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Развитие системы интернет-банкинга и направления повышения их безопасности

Резюме

Эволюция интернет-банкинга трансформирует традиционные финансовые услуги, предлагая беспрецедентное удобство, но также создавая серьезные проблемы с безопасностью. В данном исследовании рассматривается развитие систем интернет-банкинга и описываются направления повышения их безопасности. По мере развития технологий необходимость укрепления онлайн-финансовых платформ становится первостепенной. Надежные механизмы аутентификации, протоколы шифрования и биометрическая аутентификация являются важными компонентами повышения безопасности. Кроме того, интеграция искусственного интеллекта и машинного обучения может улучшить обнаружение аномалий, быстро выявлять и смягчать потенциальные угрозы. Совместные усилия финансовых учреждений, регулирующих органов и экспертов по кибербезопасности имеют решающее значение для создания стандартизированных протоколов безопасности. Непрерывный мониторинг, регулярные проверки и своевременные обновления информации о возникающих угрозах имеют важное значение. Кроме того, важную роль в снижении рисков играет обучение пользователей безопасным онлайн-практикам. Это исследование подчеркивает динамичный характер развития системы интернет-банкинга, подчеркивая необходимость многогранного подхода для усиления безопасности и обеспечения постоянного доверия пользователей к цифровому финансовому ландшафту.

Ключевые слова: банк, интернет-банкинг, безопасность, развитие банка, совершенствование банка.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-344-355>

S.Ş.Əskərzadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
esgerzadesekinexanim@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2024

The article was received by editorial board on 13.02.2024

Статья принята к печати 13.02.2024

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ ÜÇÜN MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTININ “TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQ” ADLI 17 NÖMRƏLİ BÖLMƏSİNƏ UYĞUN OLARAQ MÜHASİBAT UÇOTUNUN APARILMASI

Xülasə

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri digər müəssisələr kimi bütün istifadəçilər üçün maliyyə hesabatları hazırlanmaq məcburiyyəti olmayan, yalnız kənar istifadəçilər üçün ümumi xarakter daşıyan maliyyə hesabatları dərc edən müəssisələrdir.

Azərbaycanda hökm sürən tendensiyalar nəticəsində aparılan islahatların sonunda iyunun 29-u 2004-cü ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmişdir. Bu çoxmiqyaslı islahatlar nəticəsində qanunun qəbul edilməsindən sonra da bir sıra köklü dəyişikliklər olunmuşdur. Başlıca mərhələlərdə sadəcə regional əhəmiyyətli layihələrdə iştirak edən bəzi ictimai əhəmiyyətli müəssisələrin fəaliyyəti üçün MHBS uyğunlaşdırılmışdısa, sonradan ölkəmizdə sürətlə gedən inkişaf nəticəsində bir sıra global layihələrdə iştirakın artması artıq daha əsaslı dəyişiklik tələb etmişdi. Bunun nəticəsidir ki, 4 may 2018-ci ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında “Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları” bizim dilə tərcümə edilmişdir.

Mühasibat uçotunun aparılması müəssisələrin maliyyə məlumatlarının sistemətik şəkildə hazırlanmasına, dəqiq, faydalı qərarların qəbul olunmasına köməklik göstərir. Fəaliyyət dövrü ərzində bu qeydlərin aparılmaması nəticəsində sonda müəssisəni qazanc əldə etməsi və ya zərərə işləməsi sualı qarşısında çətin vəziyyətə sala bilər. Bütün müəssisələrdə həmçinin Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün mühasibat uçotunun aparılması zəruri amillərdəndir. Fəaliyyət istiqamətindən, miqyasından və digər amillərdən asılı olmayaraq hər-hansı müəssisənin uçot aparmaqdan imtina etməsi yolverilməzdir. Çünki AR-ın Mühasibat uçotu haqqında qanununun 3-cü maddəsinə əsasən istənilən hüquqi şəxs və ya hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər mühasibat uçotunu aparmaq və qurmaq məcburiyyətindədirlər.

Açar sözlər: KOS üçün MHBS, torpaq, tikili və avadanlıq(TTA), KOS üçün MHBS əsasında mühasibat uçotunun aparılması qaydaları.

GİRİŞ

Mühasibat uçotunun aparılması müəssisələrin maliyyə məlumatlarının sistemətik şəkildə hazırlanmasına, dəqiq, faydalı qərarların qəbul olunmasına köməklik göstərir. Fəaliyyət dövrü ərzində bu qeydlərin aparılmaması nəticəsində sonda müəssisəni qazanc əldə etməsi və ya zərərə işləməsi sualı qarşısında çətin vəziyyətə sala bilər. Bütün müəssisələrdə həmçinin Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün mühasibat uçotunun aparılması zəruri amillərdəndir. Fəaliyyət intiqamə-

tindən, miqyasından və digər amillərdən asılı olmayaraq hər-hansı müəssisənin uçot aparmaqdan imtina etməsi yolverilməzdir. Çünki AR-ın Mühasibat uçotu haqqında qanununun 3-cü maddəsinə əsasən istənilən hüquqi şəxs və ya hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər mühasibat uçotunu aparmaq və qurmaq məcburiyyətindədirlər. Torpaq, tikili və avadanlıqlar Hesablar planının 11-ci bölməsində əksini tapır:

Cədvəl 1

“Torpaq, tikili və avadanlıqların hesablar planında mövqeyi”

11			Torpaq, tikili və avadanlıqlar
	111		Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri
		111-1	Torpağın dəyəri
		111-2	Tikililərin dəyəri
		111-3	Maşın və avadanlıqların dəyəri
		111-4	Nəqliyyat vasitələrinin dəyəri
		111-5	Digər torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri
	112		Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri
		112-1	Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya
		112-1-1	Torpaq üzrə yığılmış amortizasiya
		112-1-2	Tikililər üzrə yığılmış amortizasiya
		112-1-3	Maşın və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya
		112-1-4	Nəqliyyat vasitələri üzrə yığılmış amortizasiya
		112-1-5	Digər torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya
		112-2	Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		112-2-1	Torpaq üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		112-2-2	Tikililər üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		112-2-3	Maşın və avadanlıqlar üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		112-2-4	Nəqliyyat vasitələri üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		112-2-5	Digər torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
	113		Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması
		113-1	Təyinatı üzrə istismar edilməsi üçün əlavə məsrəflər tələb edən torpaq, tikili və avadanlıqlar
		113-2	Təyinatı üzrə istismara hazır olan torpaq, tikili və avadanlıqlar
		113-3	Tikilməkdə (istehsalatda) olan torpaq, tikili və avadanlıqlar

Mənbə: KOS üçün MHBS əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları

Cədvəldən də göründüyü kimi torpaq, tikili və avadanlığa aid hesablar və subhesabları öz əksini tapır. Torpaq, tikili və avadanlığa aid əsas hesablar 111, 112 və 113 nömrəli hesablardır. Əməliyyatların mahiyyətini tam əks etdirmək üçün bu hesablar əsasında bir neçə subhesablar yaradılmışdır. 111 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri” hesabı üçün 5 subhesab, 112 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiyası və qiymətdəndüşmə zərərləri” hesabı üçün 2 subhesab və onun daxilində də subhesablar açılmışdır, 113 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabı üçün isə 3 subhesab yaradılmışdır.

ƏSAS HİSSƏ

KOS üçün MHBS-in “Torpaq, tikili və avadanlıq” adlı 17 nömrəli bölməsinə uyğun olaraq mühasibat uçotunun aparılması

Maddə 17.1 KOS üçün MHBS-də Torpaq, tikili və avadanlıq bölməsinin tətbiq sahəsini əhatə edir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydalarına görə hesablar planında bu bölməyə aid müvafiq hesablar öz əksini tapır:

111 Nəli “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri”;

112 Nəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri”;

113 Nəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”.

111 “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri” hesabı müəssisə tərəfindən 1 ildən artıq istifadə olunmaq məqsədi ilə istehsalatda, mal və materialların çatdırılması, işlərin görülməsi və s. istifadəsi üçün alınan aktivlərin dəyərini əks etdirmək üçün istifadə olunur. 111 Nəli “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri”; 112 Nəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri”; 113 Nəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabları ümumi xarakter daşdığından daha aydın ifadə olunması üçün subhesablar yaradılmışdır.

Maddə 17.2 əsas aktivlərin malik olduğu xüsusiyyətlər və meyarları haqqında məlumat verir. Bunlar bildiyimiz kimi, torpaq, tikili və avadanlıq uzunmüddət üçün müəssisə tərəfindən alınan və istehsalat və ya xidmət göstərilməsi və başqa məqsədlər üçün istifadə olunması lazım olan aktivlər nəzərdə tutulmalıdır.

Torpaq, tikili və avadanlıq dedikdə ümumiləşdirilmə nəzərə alınmaqla yanaşı həmçinin bu bölməyə aid edilə bilməyəcək aktivlərin də mövcudluğu diqqətdən yayınmamalıdır. Bu KOS üçün MHBS-nin 17.3 maddəsində izah olunur. Maddəyə əsasən:

Torpaq, tikili və avadanlıqlar aşağıdakıları özündə birləşdirmir:

(a)kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə əlaqədar bioloji aktivlər (bax 34-cü Bölmə “İxtisaslaşdırılmış fəaliyyətlər”) və yaxud

(b)neft, təbii qaz və oxşar bərpa oluna bilməyən təbii resurslar kimi faydalı qazıntılar ehtiyatı və istifadəsinə olan hüquqlar(KOS üçün MHBS)

Maddə 17.4-də torpaq, tikili və avadanlıqların tanınması meyarları əksini tapır. KOS üçün MHBS bu aşağıdakı kimi əks olunur.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyekt yalnız aşağıdakı şərtləri təmin etdikdə, aktiv kimi tanınmalıdır;

(a)həmin obyektə bağlı gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə axını ehtimal edildikdə;

(b) obyektin dəyəri etibarlı əsasla qiymətləndirilə bildikdə. (KOS üçün MHBS)

Bu şərtlər ödəndiyi zaman müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş torpaq, tikili və avadanlıqlar ilkin dəyər ilə və ya ədalətli dəyərin müəyyən olunması mümkün olan aktivlər üçün yenidənqiymətləndirmə üsulu ilə də uçota alına bilər. İlkin dəyərlə uçota alındıqdan sonra torpaq, tikili və avadanlıqlar üçün amortizasiya hesablanmalı və qiymətdəndüşmə göstəriciləri mütəmadi olaraq hesabat dövründə yoxlanmalıdır.

Məzmun	DT	KT
Torpaq, tikili və avadanlıqların alınması	113	531
Torpaq, tikili və avadanlıqlar ödənildikdə	531	223
Torpaq, tikili və avadanlıq balansına alındıqda	111	113

Mənbə: (Cəfərov E.)

Gördüyümüz kimi əsas aktivlərin tanınması üçün standartda uyğun olaraq müəyyən xüsusiyyətlər vardır. Müəssisə tərəfindən əldə edilən hər hansı bir torpaq, tikili və avadanlıq bu meyarlara cavab verməlidir. Lakin, bəzən belə hallar olur ki, bu aktivlər bu xüsusiyyətləri tam özündə əks etdirmir. Bu zaman KOS üçün MHBS-nin 17.5-ci maddəsinə görə belə aktivlər müəssisə tərəfindən material ehtiyatları kimi tanınmalı və uçotda öz əksini tapmalıdır.

Maddə 17.6 torpaq, tikili və avadanlıqların istifadə olunması zamanı lazım olan, əhəmiyyət kəsb edən əvəzləmələrdən bəhs edir. Məsələn istifadə olunan avadanlıqlardan bəziləri üçün artıq istifadəyə yararlı olmayan hissəsinin dəyişdirilməsi vacibdir. Əgər bu dəyişiklik həmin avadanlığın istifadəsindən müəssisəyə gələn iqtisadi səmərənin artımında iştirak edəcəksə bu zaman müvafiq xərclər təsdiqləndiyi andan həmin əvəzləmənin dəyəri əsas aktivin balans dəyərində əlavə edilməlidir.

Ayaqqabı istehsalı və satışı ilə məşğul olan kiçik bir müəssisə istehsalat üçün vacib hesab edilən tikiş maşınları alır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bəzi tikiş maşınlarının detallarından bəziləri funksiyasını itirir. Müəssisə tikiş maşınlarının detallarını dəyişmək üçün yeni detallar almaq məcburiyyətindədir. Bu zaman müəssisənin hesabatlarında mühasibat yazılışlarının dəyişikliklərinə baxaq.

Məzmun	DT	KT
Tikiş maşınlarının istismara verilməsi	111 “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri”	113 “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”
Alınmış detalların avadanlığın balans dəyərində əlavə edilməsi	111	113

Torpaq, tikili və avadanlıqların istismarı zamanı vacib çəkilməli olan xərclər sırasına texniki baxış xərclərini aid etmək olar. Bu xərclər əsas aktivlərdə müəyyən əvəzləmələrin olub-olmamasından asılı olmayaraq baş verən xərclərdir. Bu xərcləri biz həmçinin bir növ təhlükəsizlik xərcləri də adlandıra bilərik. Çünki əsas aktivlərin davamlı üçün texniki baxışlar vacib mövqeyə sahibdir. Bunlar nəzərə alınmaqla istifadəsi KOS üçün MHBS-in 17.7-ci maddəsi texniki baxışlar üçün çəkilmiş xərclər barədə hazırlanmışdır. Aktivin ətraflı texniki baxışı həyata keçirilməsi bütün xərclər nəzərə alınmaqla (tanınma meyarlarına uyğun hesab edilsə) əvəzlənmə şəklində torpaq, tikili və avadanlığın balans dəyərində tanınır.

Məzmun	DT	KT
TTA kreditlə alınması	113	531
TTA istismara verildikdə	111	113
Keçirilən texniki baxışların TTA balans dəyərində tanınması	111	113
TTA ödənişi ödəndikdə	531	223

Bu mühasibat yazılışları KOS üçün MHBS uyğun maddələri əsasında hazırlanmışdır. KOS üçün MHBS əsasında mühasibat uçotunun aparılması qaydalarında əsas vəsaitlər üçün lazımi olan əvəzləmələr və ya texniki baxış xərclərinə aid bölmə yer almayıb. Balans dəyərinə əlavə edilən bu 2 xərc üçün DT 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri”, KT 113 “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” mühasibat yazılışlarının qaydada əks etdirilməsini təklif edirik.

Maddə 17.8 əsasən torpaq və tikililərin qiymətləndirilməsi ayrılıqda aparılmalıdır. Bu 2 aktivin birlikdə əldə edilməsi qiymətləndirmədə çəşqinlik yarada bilər. Lakin bu maddəyə əsaslanaraq torpaq və onun üstündə olan tikililər bir-birindən asılı olmayaraq ayrılıqda qiymətləndirilməlidir.

17.9-cu maddə tanınma meyarlarına uyğunlaşmış olan torpaq, tikili və avadanlıqlar ilkin dəyərle qiymətləndirilməlidir.

İlkin dəyər torpaq, tikili və avadanlıqların müəssisəyə daxil olduğu zaman, alış zamanı yaranan dəyərdir. İlkin dəyərin tərkib hissələrini bilmək üçün standartın 17.10-cu maddəsinə nəzər salmaq lazımdır. Alış zamanı ümumi sərf edilən xərclər (ticarət endirimləri çıxılmaqla), əvəzləndirilməyən vergilər, idxal rüsumları, alınmış aktivin çatdırılması və quraşdırılması ilə bağlı olan birbaşa məsrəflər, obyektin daha uzunmüddət istifadəsi məqsədi ilə bağlı olan bəzi sökülmə və ya bərpa edilmə işləri aktivlərin ilkin dəyərinə daxil edilir. Nümunə ilə daha aydın şəkildə diqqət yetirək:

X müəssisəsi Y müəssisəsindən dəyəri 1000 manat olan avadanlıq almışdır. 180 manat ƏDV hesablanmışdır, avadanlığın quraşdırılmasına isə 150 manat xərc hesablanmışdır:

Məzmun	DT	KT	Məbləğ
Avadanlığın digər müəssisədən alınması	113 “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”	531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”	1000 AZN
ƏDV hesablanması	241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”	531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”	180 AZN
Quraşdırılma xərclərinin kapitallaşdırılması	113 “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”	531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”	150 AZN
Kapitallaşdırıldıqdan sonra avadanlığın istismara verilməsi	111 “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri”	531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”	1150 AZN

17.11 Bəzi məsrəflər vardır ki, onlar digərlərindən fərqli olaraq əsas vəsaitlərlə bağlı məsrəflərə aid edilə bilməz.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri üzrə məsrəflərə aid olmayan məsrəflər aşağıdakılardır:

- yeni obyektlərin istismara verilməsi üzrə məsrəflər;
- yeni məhsulun və ya xidmətin təqdim edilməsi üzrə məsrəflər (reklam xərcləri daxil olmaqla);
- yeni ərazidə və yeni müştərilərlə fəaliyyətlər üzrə məsrəflər (işçi heyətinin təlimatlandırılması üzrə məsrəflər daxil olmaqla);
- idarəetmə və digər əlavə məsrəflər; və
- kredit xərcləri (bax 25-ci Bölmə Kredit Xərcləri) (KOS üçün MHBS)

Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı olan xərclər müxtəlifdir. Bəzi xərclərin çəkilməsi məcburi xarakter daşdığı halda, bəziləri zəruri olmaya bilər. Bu çəkilən xərcin xarakteri, məqsədi və bir çox

şeydən asılı olaraq dəyişir. Buna görə də biz bilməliyik ki, aktivin dəyərində hansı xərclərin əlavə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Aktivlərin alınması şəraitində çatdırılma, istismar olunabiləcək vəziyyətə gətirilmə və bu kimi işlərlə bağlı olmayan bəzi zəruri olmayan xərclər maddə 17.12-ə əsasən bu kimi əməliyyatlar üzrə gəlir və xərclərdə göstərilməlidir. Bildiyimiz kimi bir çox məzənnələr tez-tez dəyişikliklərə məruz qalır. Bu alış, satış və digər əməliyyatların baş verməsi halında daha çox nəzərə çarpır. Müəssisə alış etdiyi zaman ödənişi nağd və ya kredit şəklində ödəyə bilər. Kreditlə ödədiyi zaman uzunmüddətli və ya qısamüddətli kredit götürmək məcburiyyətindədir. Fors-major hallar yaşanmadığı təqdirdə qısamüddətli kreditlə ödəniş zamanı qiymətdə böyük bir dəyişiklik nəzərə çarpmaya bilər, lakin kreditin müddəti uzandıqca aktivin qiyməti də dəyişəcək və bu ödənişdə əhəmiyyətli problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu kimi hallarla qarşılaşmamaq üçün 17.13 maddəyə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, aktivin ilkin dəyəri onun əldə edildiyi tarixə görə pul vəsaitlərinin ekvivalenti ilə ifadə olunan cari alış qiymətinə bərabər olmalıdır.

Məzmun	DT	KT
Müəssisə TTA kreditlə əldə edir	113	431
TTA istismara verilməsi	111	113

17.14 maddəyə görə torpaq, tikili və avadanlıqlar müəssisəyə mübadilə prosesi əsasında da daxil ola bilər. Bəzi hallar istisnadır ki, bu hallar olmadıq müddətdə torpaq, tikili və avadanlıq ədalətli dəyərlə qiymətləndirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. əgər mübadilə kommersiya məzmunu daşımırsa

2. mübadilə olunmuş aktivlərin, yəni alınmış və verilmiş aktivlərin ədalətli şəkildə qiymətləndirilməsi mümkün olmadıqda

Belə olduğu halda qiymətləndirmədə çətinlik yarana bilər, buna görə də maddəyə uyğun olaraq müəssisə əldə etdiyi aktivi qiymətləndirmək üçün təhvil verdiyi aktivin balans dəyəri ilə qiymətləndirmə aparır. KOS üçün MHBS əsasən mühasibat uçotunun aparılma qaydalarına nəzər yetirsək bu maddəyə uyğun bölmədə bəzi dəyişiklik diqqət çəkir. Qaydaya istinadən əgər aktivi qiymətləndirmək mümkün deyilsə bu zaman təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir. Əgər onu müəyyən etmək olmur, yalnız bu halda həmin torpaq, tikili və avadanlığın balans dəyəri ilə qiymətləndirilə bilər. Qayda və standart arasında bu uyğunsuzluq uçot zamanı çəşqınlıq yarada bilər. Mühasibat uçotunun aparılması qaydalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi və KOS üçün MHBS-ə tam uyğun şəkildə tərtib olunması məqsədəuyğun olardı. Mübadilə nəticəsində əldə edilən əsas vəsaitlər üçün mühasibat yazılışları 113 nömrəli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 431, 432, 433, 531, 535, 536, 532 nömrəli hesabların müvafiq subhesablarının krediti üzrə aparıla bilər.

Məzmun	DT	KT
TTA mədaxil edildikdə	113	531
TTA balansına alındıqda	111	113
Satış nəqsədi ilə təqdim olunmuş məhsullar və saxlanılan aktivlər TTA ilə mübadilə olunduqda	531	211, 217
Təqdim olunmuş əsas və sair gəlirlər alınmış torpaq, tikili və avadanlıqlardan artıq olduqda	223	211, 217
Təqdim olunmuş əsas və sair gəlirlər alınmış torpaq, tikili və avadanlıqlardan əskik olduqda	211, 217	223

Mənbə: (Cəfərov E. Səh.14)

Müəssisə ilkin tanınmadan sonra aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün ilkin dəyər modeli və ya yenidənqiymətləndirmə modeli tətbiq edə bilər. Seçilmiş modeldən asılı olmayaraq bu qiymətləndirmə bütün torpaq, tikili və avadanlıq sinfinə tətbiq edilməlidir. KOS üçün MHBS-in 17.15, 17.15A, 17.15B, 17.15C, 17.15D maddələrində bu modellərdən bəhs olunur. İlkin dəyərle qiymətləndirmədə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri çıxılmaqla qalıq dəyər hesablanır. (17.15A)

Məzmun	DT	KT
Hesablanmış amortizasiya məbləğləri	202, 203, 711, 721, 731	112
Yığılmış qiymətdəndüşmə zərərləri	731	112
Hesablanmış amortizasiya məsrəfləri xərcə aid edildikdə	701	202, 203
Hesablanmış amortizasiya məsrəfləri hazır məhsulun maya dəyərinə aid edildikdə	204	202, 203
Hesablanmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri üzrə xərclər	801	701, 711, 721, 731

Yenidənqiymətləndirmə modelini seçən müəssisə əsas vəsaitlərin ədalətli şəkildə qiymətləndirilməsi mümkün olan maddə üçün yenidənqiymətləndirmə aparıldıqdan sonra tarix üçün yığılmış dəyərsizləşmələri və yığılmış amortizasiyanı çıxdıqdan sonra qalıq dəyəri ilə qiymətləndirir.(17.15B) Bu üsulu seçən müəssisə yenidənqiymətləndirmə işlərini mütəmadi aparmaq məcburiyyətindədir, çünki hesabat dövründəki dəyərle qalıq dəyərinin bir-birindən çox fərqlənməsi müsbət hal hesab edilmir. Yenidənqiymətləndirmə üçün belə bir şərt də mövcuddur ki, əgər torpaq, tikili və avadanlıqlarda bir maddə yenidənqiymətləndirilibsə bu zaman onun aid olduğu qrup bütünlüklə yenidənqiymətləndirilməlidir. Aktivin qalıq dəyəri yenidənqiymətləndirmə zamanı arta və yaxud azala bilər. Artım baş verdiyi zaman bu digər məcmu gəlirlərdə tanınmalıdır və yenidənqiymətləndirmə zamanı yaranan gəlir kimi qeyd olunmalıdır.(17.15C) Azalma baş verərsə bu da mənfəət və zərərdə tanınmalıdır. Əgər aktivin yenidənqiymətləndirmə gəliri mövcuddursa bu zaman həmin azalan məbləğ qədər gəlir azaldılmalıdır.(17.15D) Yenidən qiymətləndirmə zamanı aktiv 2 üsuldən istifadə etməklə uçota alınabilir:

1. yığılmış amortizasiyalar sıfıra bərabər edilməsi;
2. aktivin ilkin dəyərinin və yığılmış amortizasiyanın proporsional şəkildə düzəldilməsi.

Yığılmış amortizasiyanın sıfıra bərabər edilməsi üsulundan istifadə edildikdə aşağıdakı mühasibat yazılışlarından istifadə olunur:

Məzmun	DT	KT
Yığılmış amortizasiya sıfıra bərabər edildikdə	112	111
Yenidən qiymətləndirmə zamanı aktivin balans dəyərində artım baş verərsə	111	331

Aktivin dəyəri ilə amortizasiya məbləğinin proporsional bölüşdürülməsi üsulundan istifadə edildikdə:

Məzmun	DT	KT
Yenidən qiymətləndirmə zamanı aktivin balans dəyərində artım baş verdikdə	111	331
Qiymətdəndüşmə zərərləri nəzərə alınmaqla, yığılmış amortizasiyaya düzəliş edildikdə	111	112
Yenidən qiymətləndirmə zamanı aktivin balans dəyərində azalma baş verdikdə	731	112
Balans dəyərinin azalmasının "Mənfəət və zərər"də tanınması	801	731

Qeyd etdiyimiz kimi, Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün mühasibat uçotunun aparılması və ya maliyyə hesabatlarının hazırlanması daha sadə şəkildə aparılmalıdır buna görə qaydalarda bəzi dəyişikliklər etmək zəruridir. Yenidən qiymətləndirmə zamanı bu 2 üsulun mövcudluğu KOS üçün əhəmiyyətli hesab olunmur. Təklif edilir ki, mümkün qədər sadələşdirmələrin olması üçün bu 2 üsuldən biri saxlanılmaq şərti ilə digər üsul mühasibat uçotunun aparılması qaydalarından çıxarıla bilər.(yığılmış amortizasiyanın sifira bərabər edilməsi üsulunun saxlanılması daha məqsədəuyğundur). (Cəfərov E.O., Kəlbəyev Y.A 2023, səh.44)

Müəssisə yeni ildən uçot siyasətində dəyişiklər edir, torpaq, tikili və avadanlıqlar üçün yenidən qiymətləndirmə metodundan istifadə etməklə uçota alır. İlin əvvəlinə binaların ilkin dəyəri 500 000 AZN-dir, yığılmış amortizasiyanın məbləği 60 000 AZN təşkil edir. Müəssisə yenidən qiymətləndirmə ilə bağlı müqavilə bağlayır. Qiymətləndirici qanunvericik əsasında yenidən qiymətləndirməni aparır, binaları qiymətləndirir və bunun nəticələri ilə bağlı hesabat təqdim edir. Bu hesabat əsasən qiymətləndirmə gününə binaların dəyəri 550 000 AZN-dir.

Bu hesablamalara əsasən binaların qalıq dəyəri 440 000 AZN(500 000-60 000), yenidən qiymətləndirməyə əsasən binaların dəyəri 550 000 AZN, artım 110 000 AZN(550 000-440 000). Aşağıdakı mühasibat yazılışlarından istifadə edə bilərik.

Əməliyyat məzmunu	DT	KT	Məbləğ, AZN
Binalar üçün amortizasiyanın silinməsi	112 "Torpaq, tikili və avadanlıqlar yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri"	111 "Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri"	60 000
Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində binaların dəyərinin artması	111 "Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri"	331 "Yenidən qiymətləndirilmə üzrə ehtiyat"	110 000

17.16 maddə amortizasiya hesablamalarından bəhs edir. Bu maddədə əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, əgər torpaq, tikili və avadanlıqların əsas komponentləri iqtisadi səmərəlilik baxımından əhəmiyyətli fərqləri mövcuddursa, ümumi olaraq ilkin tanınmış məbləğ bu komponentlər arasında bölüşdürülməlidir. Hər bir komponentin istifadə müddəti də bir-birindən fərqlənə bilər, buna əsasən də ayrılıqda amortizasiyanın hesablanması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Digər aktivlər də bu

kimi istifadə müddəti hesablandıqdan sonra ümumi şəkildə köhnəlməsi hesablanmalıdır. Torpaq istifadə müddəti təyin oluna bilməyən bir aktivdir, buna görə də tullantı sahələri və ya karxanalar istisna olmaq şərti ilə digər torpaq aktivlərinə amortizasiya hesablanmır. Maddə 17.17-ə görə hər bir dövr üzrə köhnəlmə xərcləri həmin dövr üçün mənfəət və ya zərərdə tanınması vacibdir.

17.18 maddə amortizasiya məbləğinin bölüşdürülməsi haqqında məlumat əks etdirir. İstifadə müddətinə əsasən köhnəlmə məbləği sistemləşdirilmiş şəkildə bölüşdürülməlidir.

Müəssisə istehsalatda istifadə üçün avadanlıq alır. Bu avadanlığın ilkin dəyəri 150 000 AZN-dir. Faydalı istifadə müddəti 5 il, son qalıq dəyəri isə 50 000 AZN-dir. Düzxətt metodundan istifadə etməklə avadanlıq üçün amortizasiya hesablanması belədir:

$$\frac{(\text{İlkin dəyər} - \text{Son qalıq dəyəri})}{\text{Faydalı istismar müddəti}} \\ (150\,000 - 50\,000)/5 = 20\,000$$

İl	İlkin dəyər	Amortizasiya dəyəri	Amortizasiya dərəcəsi	Amortizasiya ayırmaları	İlin sonuna qalıq dəyəri
1	150 000	100 000	20%	20 000	130 000
2	150 000	100 000	20%	20 000	110 000
3	150 000	100 000	20%	20 000	90 000
4	150 000	100 000	20%	20 000	70 000
5	150 000	100 000	20%	20 000	50 000

Əməliyyat məzmunu	DT	KT
İstehsalatda istifadə edilən avadanlığın amortizasiyası	202-4 “İstehsalat aktivlərinin amortizasiya məsrəfləri”	112 “Torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası”

Aktiv istismar müddəti ərzində bir çox dəyişikliklərə məruz qala bilər. İstifadə müddəti, bazar qiymətləridə müşahidə edilən artıb-azalmalar və digər səbəblər nəticəsində aktivin amortizasiya metodu və həmçinin istifadə müddətinə də mütəmadi yoxlamalardan sonra dəyişikliklər edilməlidir. Maddə 17.19-a əsasən bütün bu tip dəyişikliklər uçot hesabatına edilən dəyişikliklər kimi nəzərə alınmalıdır.

Maddə 17.20 aktivin köhnəlmə müddətinin hesablanmasından bəhs edir. Aktiv istifadəyə hazır vəziyyətə gətirildikdə, yerləşdirilmiş şəkildə olduqda amortizasiya hesablanması aparıla bilər. Bəzi hallar istisnaıq təşkil etməklə yanaşı (aktivin tamamilə köhnəlməsi) aktivin fəal istifadəsi başa çatdığı zaman bu onun amortizasiya hesablanmasının dayandırılması demək deyil. Lakin aktiv istehsalda iştirak etmədiyi müddətdə amortizasiya məbləği sıfıra bərabər hesablanma bilər.

Aktivin faydalı istifadə müddəti bəzi faktorlara əsasən müəyyən olunur. Bunlardan bəziləri, aktivin gözlənilən istifadə müddəti, fiziki gücünə əsasən, amortizasiya hesablanması, aktiv istifadə olunmadıqda saxlanması, istehsalda təkmilləşdirilmələrin aparılması və s. Maddə 17.21

17.22 və 17.23 maddələr amortizasiya metodları haqqındadır. Amortizasiya metodu düzxətli, azalan balans və istehsal vahidi metodudur. Müəssisə bu amortizasiya metodlarından birini seçməklə əsas aktivlərin köhnəlməsini hesablaya bilər. İstifadə zamanı aktivdən gələn faydada dəyişikliyin baş vermə ehtimalı olduğu zaman müəssisə amortizasiya metodlarından dəyişiklik edə bilər. Bunun üçün mütəmadi yoxlamaların aparılması lazımdır.

Amortizasiya məsrəfləri başqa aktivlərin dəyərinə daxil edilmədiyi halda mənfəət və zərərdə tanınır. Belə olduğu halda 202, 203, 711, 721, 731 nömrəli hesabların müvafiq subhesablarının debeti və 112 nömrəli hesabın subhesablarının kreditində mühasibat yazılışları öz əksini tapır. Əgər aktivin gələcək iqtisadi faydası digər aktivin istehsalına yönəlikdirsə bu zaman aktivin amortizasiyası onun dəyərinin hissəsi kimi hesab edilir və onun balans dəyərinə əlavə edilir. Belə olduğu müddətdə müha-

sibat yazılışları 103, 113, 202, 203 nömrəli hesabların subhesablarının debeti və 112 nömrəli hesabın subhesablarının krediti şəklində aparılır.

Qiymətdəndüşmə ilə bağlı maddələr 17.24, 17.25 standartda öz əksini tapır. KOS üçün MHBS 27ci bölməsində Aktivlərin qiymətdəndüşməsi halları nəzərdən keçirilir. Belə hallar baş verdiyi müddətdə aktivin qiymətdəndüşməsində yaranan itkilər, onların tanınması, qiymətləndirilməsi müəyyən olunur. Həmçinin bu bölmədə aktivin qiymətdəndüşməsinin necə, nə zaman tanınması, bərpa olunması müzakirə olunur.

17.26-cı maddəyə əsasən əldə edilən aktiv əgər satılması planlaşdırılan tarixən əvvəl satılarsa bu da onun qiymətdəndüşməsinin əlamətlərindən biri kimi hesab edilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların öz fəaliyyətini dayandırması müəssisə tərəfindən hansı hallarda qəbul edilir:

- əgər aktiv satılarsa, bu zaman müəssisə tərəfindən aktivin silinməsi baş verir;
- aktivdən əldə olunması gözlənilən iqtisadi səmərə ehtimalı olmadıqda.

17.27 maddəyə görə bu zaman müəssisə əsas vəsaitlərin tanınmasını dayandırmalıdır. Torpaq, tikili və avadanlıqların tanınmasının dayandırılması zamanı əldə olunan mənfəət və ya zərər hesabatda əks olunmalıdır.

NƏTİCƏ

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları ictimai hesabatlılıq məcburiyyəti olmayan müəssisələr üçün mühasibatlığı olduqca asanlaşdırmışdır. Bu standartın tətbiq edilməsinin mahiyyəti demək olar ki, bütün dünyada istifadə edilən MHBS-yə uyğunlaşmaq, daxili və xarici iqtisadi əlaqələr zamanı çətinliklərlə qarşılaşmamaq, iqtisadi inkişafın təmin olunmasıdır. Torpaq, tikili və avadanlıqlar müəssisənin əsas vəsaitləri olub müəssisənin fəaliyyətinin davam etməsində çox böyük rola malikdir. Buna görə də hər bir müəssisədə olduğu kimi əsas vəsaitlərin uçotu KOS-lar üçün də əhəmiyyət daşıyır. Buna baxmayaraq hər bir ölkənin özünəxas qaydaları olduğu kimi AR KOS üçün MHBS əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları mövcuddur. Buna əsasən KOS üçün MHBS əsas götürülərək hazırlanmış bu qaydalarda bəzi çatışmazlıqlar görmək mümkündür. KOS üçün MHBS əsasında mühasibat uçotunun aparılması qaydalarında əsas vəsaitlər üçün lazımı olan əvəzləmələr və ya texniki baxış xərclərinə aid bölmə yer almayıb. Balans dəyərinə əlavə edilən bu 2 xərc üçün DT 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri”, KT 113 “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” mühasibat yazılışlarının qaydada əks etdirilməsini təklif edirik. Bildiyimiz kimi aktivin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı 2 üsuldən istifadə olunur. Yığılmış amortizasiyanın 0-a bərabər edilməsi və aktivin ilkin dəyərinin və yığılmış amortizasiyasının proporsional şəkildə düzəldilməsi üsulu. KOS-lar üçün mühasibat əməliyyatlarının daha sadələşdirilmiş formada olmasını nəzərə alsaq görmüş olarıq ki, bu iki üsulun tətbiq edilməsi heç də məqsədəuyğun deyil. Buna görə də yığılmış amortizasiyanın sıfıra bərabər edilməsi üsulun saxlanması və digər üsulun ixtisar olunması daha uyğun olardı. Bu kimi düzəlişlərin edilməsi və qaydalara yenidən baxılıb təkmilləşdirilməsi KOS-lar üçün mühasibatlığı daha da asanlaşdıracaq və fikir ayrılıqlarına son qoyacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Mikro, kiçik, orta və iri subyektlərinin bölgüsü meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında qərarı. Bakı 2018.
2. Cəfərov E.O. 16 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” üzrə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair bəzi məsələlər. Jurnal “Maliyyə və uçot” 2020/11, 12 və “Maliyyə və uçot” 2020/1, 2- Bakı.

3. Джафаров Э.О., Кельбиев Я.А. (2023). Некоторые вопросы отражения требований раздела 17 МСФО «Основные средства» для МСП в законодательстве Азербайджана. Журнал Вестник. с.41, № 5.

4. Mühasibat uçotu. (2012). F3 dərslik.

5. Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı (MHBS).

6. Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartına əsasən Mühasibat Uçotunun aparılması Qaydaları.

İnternet resursları:

1. <http://www.maliyye.gov.az>

2. <https://www.muhasib.az/>

3. <https://e-qanun.az/framework/41048>

S.Sh.Askarzade

master student, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Maintaining accounting records in accordance with Section 17 “Land, buildings and equipment” international financial reporting standard for small and medium businesses

Abstract

Small and medium-sized enterprises are enterprises that, like other enterprises, do not have to prepare financial statements for all users, but only publish general financial statements for external users.

As a result of the reforms carried out as a result of the prevailing trends in Azerbaijan, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Accounting" was approved on June 29, 2004. As a result of these multi-scale reforms, a number of radical changes were made even after the adoption of the law. In the main stages, IFRS was adapted for the activities of some socially important enterprises that participated in regionally important projects, but later, as a result of the rapid development in our country, the increase in participation in a number of global projects required a more fundamental change. As a result of this, on May 4, 2018, on the basis of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Accounting", "International Standards of Financial Reporting for Small and Medium Business Entities" was translated into our language.

Accounting helps to systematically prepare financial information of enterprises and to make accurate, useful decisions. As a result of not keeping these records during the period of activity, it may eventually put the enterprise in a difficult situation in front of the question of making a profit or operating at a loss. Accounting is one of the necessary factors in all enterprises, as well as for small and medium-sized enterprises. It is unacceptable for any enterprise to refuse to keep records, regardless of the direction of activity, scale and other factors. Because according to Article 3 of the Law on Accounting of AR, any legal entity or natural persons operating without creating a legal entity are obliged to conduct and establish accounting records.

Key words: *IFRS for SMEs, property, plant and equipment(PPE), accounting rules for IFRS for SMEs.*

С.Ш.Аскерзаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Ведение бухгалтерского учёта в соответствии с разделом 17 «Земля, строения и оборудование» международного стандарта финансовой отчетности для малых и средних предприятий

Резюме

Малые и средние предприятия – это предприятия, которые, как и другие предприятия, не обязаны готовить финансовую отчетность для всех пользователей, а публикуют только общую финансовую отчетность для внешних пользователей.

В результате реформ, проведенных в результате преобладающих в Азербайджане тенденций, 29 июня 2004 года был принят Закон Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете». В результате этих многомасштабных реформ был создан ряд радикальные изменения были внесены даже после принятия закона. На основных этапах МСФО были адаптированы для деятельности некоторых социально значимых предприятий, участвовавших в регионально значимых проектах, однако в дальнейшем, в результате бурного развития нашей страны, увеличение участия в ряде глобальных проектов потребовало более фундаментальное изменение. В результате 4 мая 2018 года на основании Закона Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете» на наш язык были переведены «Международные стандарты финансовой отчетности для субъектов малого и среднего бизнеса».

Бухгалтерский учет помогает систематически готовить финансовую информацию предприятий и принимать точные и полезные решения. В результате неведения данного учета в период деятельности это может в конечном итоге поставить предприятие в затруднительное положение перед вопросом о получении прибыли или работе в убыток. Бухгалтерский учет является одним из необходимых факторов на всех предприятиях, а также для малых и средних предприятий. Недопустимо, чтобы любое предприятие отказывалось от ведения учета, независимо от направления деятельности, масштаба и других факторов. Потому что согласно статье 3 Закона о бухгалтерском учете АР любое юридическое или физическое лицо, действующее без создания юридического лица, обязано вести и устанавливать бухгалтерский учет.

Ключевые слова: *МСФО для МСБ, основные средства (ОС), правила учета по МСФО для МСБ.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-356-360>

Z.V.Qasimov
magistrant, Bakı Dövlət Universiteti
Zgasimov11@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

AZƏRBAYCANDA SON 5 İLDƏ PUL AQRƏQATLARININ TƏHLİLİ

Xülasə

Azərbaycanda pul aqrəqatı kimi M0, M1, M2 və M3 istifadə edilir. Pul kütləsinin vəziyyətinin mühüm göstəricisi M2-nin ümumi daxili məhsula nisbətində bərabər olan pul qazanma əmsəlidir. Dövriyyədə olan nağd pul ilə nağdsız vəsaitlərin cəmi kimi hesablanır. M3 dedikdə isə, nağd pullar, təcili əmanətlər, tələb olunanadək əmanətlər və depozitlər aid edilir. M2 pul aqrəqatı oktyabr-dekabr ayları üçün 6,7%, 2022-ci ildə 23,8% artaraq 29 milyard 565,6 milyon manata çatmışdır.

Açar sözlər: pul aqrəqatları, nağd pul, depozitlər, dövriyyə.

GİRİŞ

Bir-biri ilə likvidlik səviyyəsinə görə, başqa sözlə nağd pul vəsaitinə daha tez çevrilə bilmə imkanlarına görə fərqlənən pul vəsaitlərinin növləri, ölkədə pul kütləsinin struktur göstəriciləridir. Müxtəlif ölkələrdə pul aqrəqatları və onların tərkibi fərqlənir. AR-da M0, M1, M2 və M3 aqrəqatlarından istifadə olunur.

M1, pulun mübadilə vasitəsi kimi funksiyasının dar ölçüsü; M2, pulun dəyər anbarı kimi funksiyasını da əks etdirən daha geniş ölçü; və M3, bir çoxlarının pulun yaxın əvəzedicisi hesab etdiyi maddələri əhatə edən daha geniş ölçüdür.

M2 nağd pul, çek depozitləri və CD kimi asanlıqla nağd pula çevrilə bilən digər əmanət növlərini əhatə edən pul kütləsinin ölçüsüdür. M1 yalnız nağd pul, çek və əmanət hesabı depozitlərinin təxminidir. Digər pul kütləsi nömrəsi, M3, yuxarıda göstərilənlərin hamısını və böyük institusional nağd depozitləri əhatə edir. M3 rüblük nəşr olunur.

İllər boyu iqtisadçılar maliyyə aktivlərinin hamılıqla qəbul edilmiş qruplaşmaları üzrə konsensusa gələ bilmirdilər. 1944-cü ildə Federal Ehtiyat Sisteminin Rəhbərlər Şurası tərəfindən iki növ mübadilə mediası haqqında aylıq məlumat hesabatları təqdim edildi. Mediada nağd pula çevrilə bilən, eləcə də çeklə köçürülə bilən əmanətlər və banklardan kənar valyuta kimi banklardakı tələb olunan depozitlər yer alırdı. M1 banklardan kənar olan ümumi tələbli depozitlərə və valyutaya istinad etmək üçün istifadə edilmişdir.

Əksər təkliflər ən yaxşı ölçü kimi pula diqqət yetirir, lakin pulun universal tərifini yoxdur. Pulun müəyyən edilməsində istifadə olunan yanaşmalardan biri maliyyə aktivlərinin konkret məqsədlərini və istifadəsini müəyyən etməkdir. Metod pulu dəyər anbarı və mübadilə vasitəsi kimi təsnif edir. İkinci yanaşma, hərəkətləri məşğulluq, qiymətlər və milli gəlir daxil olmaqla müəyyən mikroiqtisadi dəyişənlərlə sıx əlaqəli olan maliyyə aktivlərinin qruplaşmalarını təşkil etməkdir.

Şura 1971-ci ilə qədər M1-dən istifadə edərək təxminləri açıqladı. Yeni aqrəqatlar, yəni M1 və M2 haqqında məlumatların pul aqrəqatlarından istifadə edərək pul siyasətinin formalaşdırılmasının vacibliyini əks etdirdiyi bildirildi. Bundan əlavə, onlar bəzi iqtisadçıların müvəqqəti dəyər ehtiyatını

təmin edə bilən aktivlərin də pulun müvafiq tərifini təşkil etməli olduğuna dair fikirlərini əks etdirirlər.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

İqtisadiyyatın pul təklifinin ölçülməsi çətin bir təklifdir. "Pul" anlayışının mürəkkəbliyinə, eləcə də iqtisadiyyatın ölçüsünə və təfərrüat səviyyəsinə görə pul kütləsini ölçməyin bir çox üsulları mövcuddur. Bu ölçülər adətən "M" kimi təsnif edilir və dardan geniş pul aqreqatlarına qədər spektrə düşür. Tipik olaraq, "M"lər M0 ilə M3 arasında dəyişir, M2 adətən kifayət qədər geniş ölçünü təmsil edir. M2 M1-dən daha əhatəli hesablamadır, çünki o, yüksək likvidli, lakin müntəzəm olaraq nağd pul kimi istifadə edilməsi nəzərdə tutulmayan aktivləri ehtiva edir. İstehlakçılar və müəssisələr alış-veriş edərkən və ya hesabları ödəyərkən adətən müddətli depozitlərdən istifadə etmirlər, lakin qısa müddətdə onları nağd pula çevirə bilirlər. Pul bazası geniş şəkildə müşahidə olunmayan və pul kütləsindən fərqlənən, lakin buna baxmayaraq çox vacib olan pul məcmuudur. Buraya kommertiya bankı ehtiyatlarının mərkəzi bankda saxlanılan hissəsinə əlavə olaraq dövriyyədə olan valyutanın ümumi təklifi daxildir. Bu, bəzən yüksək güclü pul (HPM) kimi tanınır, çünki onu fraksiya ehtiyat bankçılığı prosesi ilə artırmaq olar.

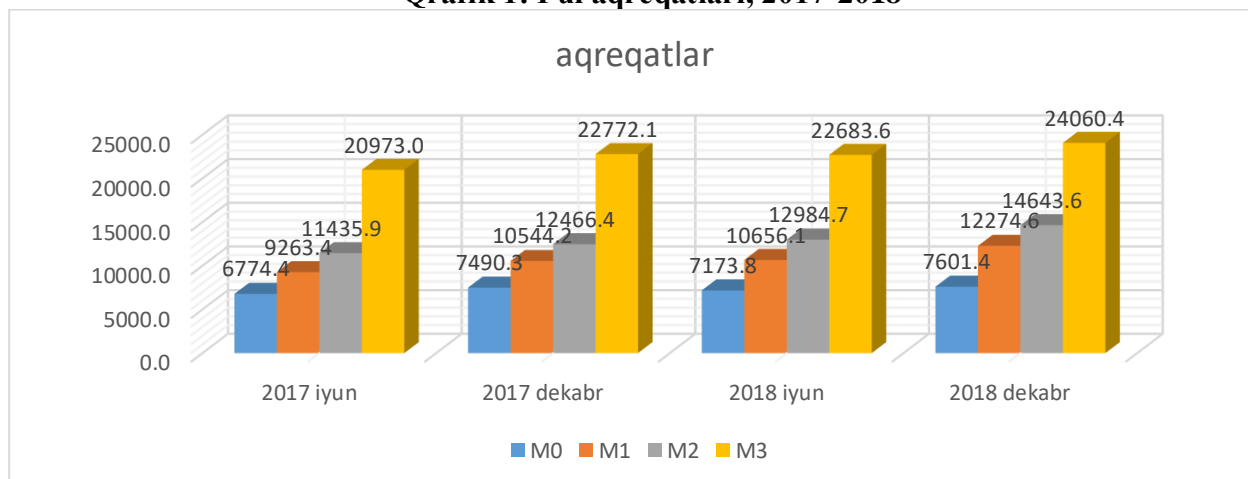
M1 fiziki valyuta, tələb olunan depozitlər, səyahət çekləri və digər yoxlanıla bilən depozitləri əhatə edən pul kütləsinin dar ölçüsüdür. M2, M1-in bütün elementlərini, eləcə də əmanət depozitlərinə, pul bazarı qiymətli kağızlarına, pay fondlarına və digər müddətli depozitlərə aid olan "pula yaxın" pul kütləsinin hesablanmasıdır. Bu aktivlər M1-dən daha az likviddir və mübadilə vasitələri kimi uyğun deyil, lakin onlar tez bir zamanda nağd pula və ya çek depozitlərinə çevrilə bilər. İqtisadçılar adətən pul kütləsini müzakirə edərkən daha geniş M2 rəqəmindən istifadə edirlər, çünki müasir iqtisadiyyatlar tez-tez müxtəlif hesab növləri arasında köçürmələri nəzərdə tutur.

M2 inflyasiyanın proqnozlaşdırılmasında mühüm amildir. İnflyasiya və cari faiz dərəcələri ümumi iqtisadiyyat üçün böyük nəticələrə malikdir, çünki onlar iş imkanlarına, istehlak xərclərinə, biznes investisiyalarına, valyuta gücünə və ticarət balanslarına böyük təsir göstərir.

TƏHLİL

Son 5 ilin təhlili. Pul faktiki olaraq bütün iqtisadi əməliyyatlarda istifadə edildiyi üçün iqtisadi fəaliyyətə güclü təsir göstərir. Pul təklifinin artması həm investisiyaya təkan verən faiz dərəcələrinin aşağı salınması, həm də istehlakçıların əlinə daha çox pul qoyulması, onları daha varlı hiss etməsi və beləliklə, xərclərin stimullaşdırılması hesabına işləyir. Biznes firmaları artan satışlara daha çox xammal sifariş etməklə və istehsalı artırmaqla cavab verirlər. İşgüzar fəaliyyətin yayılması işçi qüvvəsinə tələbatı artırır və əsas vəsaitlərə tələbatı artırır. Güclü iqtisadiyyatda birja qiymətləri yüksəlir və firmalar səhm və borc buraxır.

Qrafik 1: Pul aqreqatları, 2017-2018



Mənbə: <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Pul təklifi azaldıqda və ya onun artım tempi azaldıqda əks təsirlər baş verir. İqtisadi aktivlik azalır və ya deflyasiya (inflyasiya azalır), ya da deflyasiya (qiymətlərin enməsi) nəticələnir.

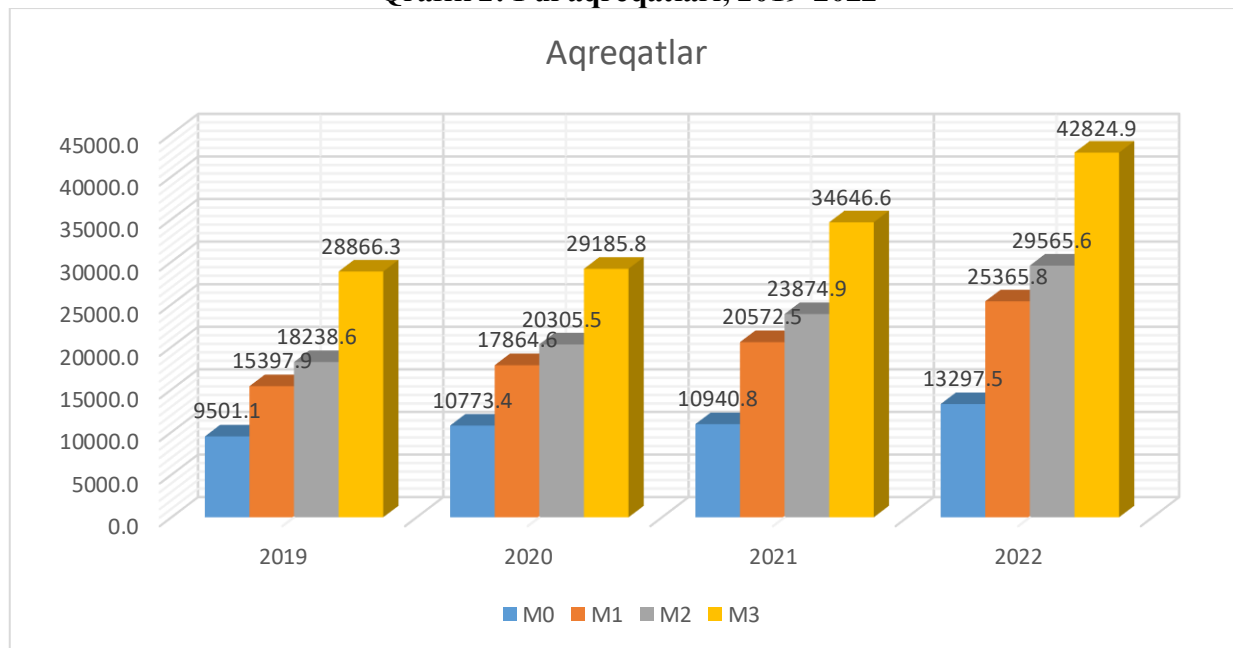
Azərbaycanda pul aqreqlarının 2017-2018-ci illər üçün dəyərləri qrafik 1-də göstərilmişdir. Qrafikə əsasən Azərbaycan 2017-ci ilin birinci yarısında M2 11 435.9 mlrd. manat, 2017-ci ilin sonunda isə 12 366.4 mlrd. manat olmuşdur. 2018-ci ilin ilk yarısında bu dəyər 12 984 mlrd. manat, 2018-ci ilin dekabr ayında isə 14 643.6 mlrd. manata yüksəlmişdir. Beləliklə, 2017-ci illə müqayisədə M2 pul kütləsi 17.6 faiz yüksəlmişdir. M3 isə 2017-ci ilin ilk yarısında 20973 mlrd. manat, ilin sonunda isə 22772.1 mlrd. manat olmuşdur. 2018-ci ildə isə bu dəyər ilin sonunda 24060.4 mlrd. manat təşkil etmiş, 2017 ilə müqayisədə 5.7 faiz artmışdır [1].

Pul aqreqları növbəti illərdə də artış göstərməyə davam etmişdir. M1 pul kütləsi 2019-cu ildə 15397.9 mlrd. manat, 2020-ci ildə 17 864.6 mlrd. manat, 2021-ci ildə 20 572.5 mlrd. manat, 2022-ci ildə 25365.8 mlrd. manat olmuşdur.

M2 pul kütləsi isə 2019-cu ildə 18 238.6 mlrd. manat, 2020-ci ildə 20 305.5 mlrd. manat, 2021-ci ildə 23 874.9 mlrd. manat, 2022-ci ildə 29 565.6 mlrd. manat təşkil etmişdir (qrafik 2). 2019-cu ildə 24.8 faiz, 2020-ci ildə 11.3 faiz, 2021-ci ildə 17.6 faiz, 2022-ci ildə isə 23.8 faiz artışı göstərmişdir.

M3 pul kütləsi 2019-cu ildə 28866.3 mlrd. manat, 2020-ci ildə 29185.8 mlrd. manat, 2021-ci ildə 34646.6 mlrd. manat, 2022-ci ildə 42824.9 mlrd. manat təşkil etmişdir. Beləliklə, M3 pul kütləsi 2019-cu ildə 20 faiz, 2020-ci ildə 1.1 faiz, 2021-ci ildə 18.7 faiz, 2022-ci ildə isə 23.6 faiz artımışdır [2].

Qrafik 2: Pul aqreqları, 2019-2022



Mənbə: <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Pul aqreqlarının öyrənilməsi ölkənin maliyyə sabitliyi və ümumi sağlamlığı haqqında əsaslı məlumat yarada bilər. Məsələn, çox sürətlə böyüyən pul aqreqları yüksək inflyasiyanın qorxusuna səbəb ola bilər.

Əgər dövriyyədə eyni miqdarda mal və xidmətlər üçün ödəmək üçün lazım olandan daha çox pul varsa, qiymətlərin qalxması ehtimalı var. Yüksək inflyasiya baş verərsə, mərkəzi bank qrupları faiz dərəcələrini artırmağa və ya pul kütləsindəki artımı dayandırmağa məcbur ola bilər.

Onilliklər ərzində pul aqreqları bir ölkənin iqtisadiyyatını başa düşmək üçün vacib idi və ümumiyyətlə mərkəzi bank siyasətinin qurulmasında əsas rol oynadı. Son bir neçə onillik pul təklifindəki dalğalanmalar ilə inflyasiya, ümumi daxili məhsul (ÜDM) və işsizlik kimi əhəmiyyətli göstəricilər arasında daha az əlaqənin olduğunu ortaya qoydu.

Cədvəl 1

Pul aqreqları, aylara görə 2021

Aylar	M3	M2	M1	M0
01	28112.3	19488.3	16944.1	10329.9
02	28578.0	19587.9	16988.6	10458.0
03	29299.5	20319.9	17633.3	10589.6
04	29753.9	20889.3	18075.2	10555.5
05	30457.0	21612.5	18735.7	10654.9
06	30293.9	21480.7	18542.4	10737.5
07	31507.3	21840.9	18791.4	11049.6
08	31289.2	21946.9	18944.1	10989.5
09	32212.1	22407.2	19265.4	11039.4
10	32462.8	22578.3	19392.3	11080.0
11	33031.3	22743.7	19513.9	10852.4
12	34646.6	23874.9	20572.5	10940.8

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

NƏTİCƏ

Ölkənin iqtisadi sağlamlığı və maliyyə sabitliyi pul aqreqları haqqında məlumatlardan istifadə etməklə qiymətləndirilir. Nəticədə, onilliklər ərzində onlar mərkəzi banklar tərəfindən pul siyasətinin qurulmasında istifadə edilmişdir.

Bu aqreqlardakı dəyişikliklər iqtisadiyyata bir neçə yolla təsir edə bilər. Məsələn, pul kütləsindəki artım iqtisadiyyatın faktiki istehsalının artımını üstələyirsə, inflyasiyaya, pul kütləsinin azalması isə tənəzzülə və ya deflyasiyaya səbəb ola bilər. Buna görə də, inflyasiya, faiz dərəcələri, iqtisadi artım və valyuta məzənnələri kimi iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ölkəmizdə son 5 ildə pul aqreqları davamlı olaraq artışı göstərməkdədir. Pul təklifinin artması adətən faiz dərəcələrini aşağı salır, bu da öz növbəsində daha çox investisiya yaradır və istehlakçıların əlinə daha çox pul qoyur və bununla da xərcləri stimullaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2019. № 3. Yanvar-Dekabr, pul siyasəti icmal <https://uploads.cbar.az/assets/b8b99630090eac66b257cd795.pdf>
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2020. № 3. Yanvar-Dekabr, pul siyasəti icmal <https://uploads.cbar.az/assets/c14b64062df55c0d18e9ec3de.pdf>
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2021. № 3. Yanvar-Dekabr, pul siyasəti icmal <https://uploads.cbar.az/assets/802ee56868fa9eeb4ddb2b617.pdf>

4. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2022. № 3. Yanvar-Dekabr, pul siyasəti icmal <https://uploads.cbar.az/assets/8e4def1590ec9c1c2b0e448f6.pdf>
5. <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Z.V.Qasimov
master student, Baku State University

Analysis of monetary aggregates in Azerbaijan in the last 5 years

Abstract

M0, M1, M2 and M3 are used as monetary aggregates in Azerbaijan. An important indicator of the state of the money supply is the ratio of M2 to gross domestic product. It is calculated as the sum of cash and non-cash funds in circulation. M3 refers to cash, emergency deposits, demand deposits and deposits. The M2 monetary aggregate increased by 6.7% for October-December, and by 23.8% in 2022, reaching 29 billion 565.6 million manats.

Key words: *monetary aggregates, cash, deposits, circulation.*

З.В.Гасымов
магистрант, Азербайджанский Государственный Университет

Анализ денежных агрегатов Азербайджана за последние 5 лет

Резюме

В качестве денежных агрегатов в Азербайджане используются M0, M1, M2 и M3. Важным индикатором состояния денежной массы является отношение M2 к валовому внутреннему продукту. Он рассчитывается как сумма наличных и безналичных средств в обращении. M3 относится к наличным деньгам, чрезвычайным депозитам, депозитам до востребования и депозитам. Денежный агрегат M2 за октябрь-декабрь увеличился на 6,7%, а в 2022 году - на 23,8%, достигнув 29 млрд 565,6 млн манатов.

Ключевые слова: *денежные агрегаты, наличные деньги, депозиты, обращение.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-361-370>

A.H.Müşəyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
musayeva994@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.02.2024

The article was received by editorial board on 07.02.2024

Статья принята к печати 07.02.2024

AZƏRBAYCANDA DEBİTOR VƏ KREDİTOR BORCLARININ TƏŞKİLİ VƏ ARAŞDIRILMASI

Xülasə

Mülkiyyət quruluşundan, istehsal istiqamətindən və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bazar mühitində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri təsisçilər, investorlar, xarici müəssisələr, büdcə idarələri, büdcədən kənar təşkilatlar, banklar və fərdlər kimi bir çox maraqlı tərəfləri əhatə edir. Bu təşkilatlar istehsal və maliyyə mənbələrinin bölüşdürülməsində, habelə istehsal, satış və təchizat proseslərinin həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Cari bazar şəraitində borcluların və kreditorların borclarının idarə edilməsi, hesablama münasibətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənmədikdə, müəssisənin aktivlərinin səmərəli quruluşunu qorumaq, vəsait dövriyyəsinə artırmaq, sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə sabitliyini təmin etmək, Sahibkarlıq əmlakını qorumaq, məhsuldar olmayan xərcləri azaltmaq və zərərlər, ödəmə qabiliyyətini artırmaq və nəticədə həyata keçirilmiş mənfəəti artırmaq olan sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinə çatmaq. Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində uzun müddət inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin, eləcə də bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə fəaliyyət göstərən milli müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, əmtəə mübadiləsi və pul dövriyyəsi artdıqca təsərrüfat subyektləri arasında, habelə bu qurumlarla dövlət və bank qurumları arasında borc və ödənişlərin dəqiq və vaxtında uçotuna ehtiyac artır. Bu ehtiyac həm daxili, həm də beynəlxalq pul bazarları arasında genişlənən və mürəkkəb əlaqələr kontekstində xüsusilə vacibdir. Beləliklə, hesablama münasibətlərində debitor və kreditor borclarının hərəkətinə Mühasibat nəzarətinin artırılmasına artan tələb var. Borcluların və kreditorların hərəkətini idarə etmək rəhbərliyin əsas vəzifəsidir..

Açar sözlər: debitor, kreditor, borc, xərc, uçot.

GİRİŞ

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidi zamanı bu prosesə bir neçə amil təsir edib. Bunlara dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaranması, tələsik aparılan islahatların yeni şəraitdə idarəetmə tələblərinə uyğun olmaması, dövlət orqanlarının sahibkarlıq fəaliyyətinə kifayət qədər nəzarət etməməsi, habelə bütün təsərrüfat subyektlərində hesablama və qarşılıqlı hesablama proseslərinin üstünlük təşkil etməsi daxildir. İnkişafın ilk mərhələlərində ölkədə mövcud maliyyə mənbələrinin olmaması, milli valyutanın tətbiqi, yeni şəraitdə hesablama əməliyyatları ilə bağlı təlimat və qaydaların olmaması, habelə ölkə sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən həm dövlət, həm də özəl müəssisələrdə digər normativ sənədlərin olmaması hesablamalarda, xüsusən də borclular və kreditorlar arasında qarşılıqlı əməliyyatlarda gərginliyə səbəb oldu. Bu gərginlik kreditorların sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və vaxtı keçmiş və pis borcların artmasına səbəb oldu.

Debitor borclarının artması qarşılıqlı hesablaşmalar və bank kreditləri üzrə borcların müvafiq artmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində ölkə daxilində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar üçün bank kreditləri və qarşı tərəflərlə qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcların daha sürətli artmasına səbəb oldu. DSK AR-nin rəsmi statistikasına əsasən, 2006-2013-cü illər arasında bank kreditləri üzrə vaxtı keçmiş borcların məbləği 137,0 mln.manatdan 558,1 mln. manata yüksəlib. Bundan başqa, qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borc 9,4 dəfə artaraq 91,0 milyon manata çatıb..

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün müəssisələr qanuni olaraq ödəmə öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər, yəni borclarını vaxtında qaytarmalıdırlar. Bununla belə, dövlət ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində debitor və kreditor borclarının, xüsusən də vaxtı keçmiş borcların azaldılması ilə maraqlanır. Bunun səbəbi dövlətin bu qurumların gəlirlərindən, mənfəətlərindən və əmlakından vergi toplaması və bununla da dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırmasıdır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti həm borclular, həm də kreditorlar tərəfindən ölkənin iqtisadi müəssisələrinin artan borclarının idarə olunması üçün bir çox fərmanlar vermişdir. Mövcud qərarların müddəalarına uyğun olaraq, əhəmiyyətli miqdarda ödənilməmiş qarşılıqlı borcun aradan qaldırılmasına və bəzi praktik tədbirlərə baxmayaraq, təsərrüfat subyektləri arasında vaxtında hesablaşmalar nəticəsində yaranan borclar artmaqda davam edir.

Hazırda ödənilməmiş kreditlər iqtisadi müəssisələrin ümumi mənfəətini üstələyir. Beləliklə, onların ödəniş etməsi ehtimalı azdır. 24 sentyabr 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "iqtisadi hesablaşmaların nəticələrinin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi tədbirləri"adlı fərman verdi. Qərar, son hesablaşmaların istehsal həcmnin azalmasına səbəb olduğunu, bu da müəssisələrə mənfəət təsir göstərdiyini və bir çox təşkilatın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olduğunu qəbul edir. Bundan əlavə, bu, dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin azalmasına səbəb oldu.

Rəsmi hakimiyyət orqanları tərəfindən effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsinə və təsərrüfat subyektlərinin Praktiki səylərinə baxmayaraq, debitor borclarının artım tempi (kreditor kimi də tanınır) son illərdə ÜDM-ə nisbətən daha yüksək olaraq qalır. Yaxın gələcəkdə idarəetmə şirkətləri və təşkilatları tərəfindən məhsul, İş və xidmətlərin istehsalı və satışında artım gözlənilir. Nəticə etibarilə, maliyyə hesablamaları nəticəsində borcun artması da proqnozlaşdırılır ki, bu da mövcud borc yükünün daha da pisləşməsinə səbəb olacaqdır.

Borcalanların və kreditorların sayının artması və ödənilməmiş borcun sürətlə artması borc idarəçiliyinin çatışmazlıqları və qeyri-adekvatlığı ilə izah edilə bilər. Mühasibat və iqtisadi təhlil idarəetmə elmləri sahəsində vacib fənlərdir və digər idarəetmə elmləri ilə müqayisədə iqtisadi subyektlərin idarə edilməsinə daha əhəmiyyətli təsir göstərir.

Borclular və kreditorlar arasında hesablaşmaların cari vəziyyəti

Tarixən Mühasibat təhsili və mənbələri debitor borc problemlərinin həllinə çox diqqət yetirməmişdir. Borclu və kreditorlarla hesablaşmalar üçün hesabların quruluşuna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hal-hazırda, yeni mühasibat sisteminin tətbiqindən sonra iqtisadi təşkilatlarda qarşılıqlı hesablaşmaların yaranmasını nəzərə almaq və bu vacib məsələni müvafiq olaraq həll etmək son dərəcə vacibdir. Beləliklə, ixtisaslı mütəxəssislərin işində mürəkkəb bir problemin həlli vəzifəsi qoyuldu.

Mühasibat uçotu sahəsində yeni başlayanlar üçün tam bacarıq əldə edəcəklərinə inanmaq çətin ola bilər, çünki təhsil müəssisələri çox vaxt mühasibat proseslərinə kifayət qədər diqqət yetirmirlər.

Buna baxmayaraq, borclular və kreditorlar arasındakı hesablaşmaların vəziyyəti firma və təşkilatların əməliyyat səmərəliliyinin çox vacib göstəricisi hesab olunur. Hal-hazırda kommərsiya əlaqələrinin maliyyə və iqtisadi komponentləri və kreditlərin quruluşu vacibdir. Mühasibat uçotunun əsas məqsədi idarəetmə qərarlarını asanlaşdırmaq üçün lazım olan vacib məlumatları əldə etməkdir.

Borclular və kreditorlarla hesablaşmaların vəziyyətini nəzərə almadan edilən hər hansı bir seçim yalnız əsaslandırılmır, həm də səhv ola bilər.

Debitor borcları, müəyyən bir müddət ərzində şirkətə ödəməli olan alıcılara, istehlakçılara və iqtisadi əməliyyat iştirakçılarna borclu olan məbləğlərə aiddir. Bunun əksinə olaraq, debitor borcları bir hüquq şirkətinin müqavilə münasibətləri və ya istehsal fəaliyyəti ilə müvəqqəti maliyyələşdirilən digər hüquqi şəxslər qarşısında maliyyə öhdəliklərinə aiddir. Təşkilatın vəzifələrinin bir hissəsi olan debitor borcları onun pul mənbəyi kimi fəaliyyət göstərdiyini sübut edir.

Debitor borclarına gəldikdə, tamamilə təşkilatın aktivlərinə aiddir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikası bazar münasibətlərinin artmasından, yeni iqtisadi və mülkiyyət strukturlarının yaradılmasından, iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasından və beynəlxalq maliyyə və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsindən xilas oldu. Nəticə etibarilə, milli mühasibat və hesabat sisteminin modernləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması zərurəti yarandı.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və digər ali idarəetmə orqanları ilə birlikdə mühasibat və hesabat sisteminin uyğunlaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər, o cümlədən bəzi yüksək riskli tədbirlər həyata keçirmişdir. beynəlxalq maliyyə standartları. Bundan əlavə, xeyli sayda tənzimləmə sənədləri də qəbul etdilər. Bununla birlikdə, milli mühasibat və hesabat sistemi beynəlxalq qaydalara uyğundur. Bu çətin vəziyyətin əsas səbəbi, müstəqillikdən sonra da dünyanın ən yaxşı təcrübələrinə əsaslanaraq uzun müddət ərzində baş verən ölkəmizdə mühasibat və hesabat sisteminin yavaş təkamülü ola bilər. Nəticə etibarilə, müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xarici ölkələrlə, xüsusən də bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəmiyyətli uğurlar qazanmış və əlamətdar iqtisadi artım templərinə nail olmuş Qərbi ölkələri ilə inteqrasiya kontekstində ölkənin iqtisadi tərəqqisi xarici ölkələrin mühasibat və hesabat sahəsində təcrübəsinin həyata keçirilməsini tələb edir. Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətlərin əksəriyyəti, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, ilk növbədə əməliyyatlar və hesablaşmalarla əlaqələndirilir. Bu hesablamalara borcluların və kreditorların yaradılması daxildir. Malların istehsalı və satışında dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, müxtəlif mülkiyyət strukturlarının bankları və xarici xidmət təminatçıları ilə maliyyə münasibətlərinin qurulması ilə yanaşı, artıq əhəmiyyətli artım müşahidə olunur.

Ölkəmizdə dövlət və kooperativ müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi yeni mülkiyyət strukturlarının tətbiqinə və qeyri-maddi aktivlər, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və aksiz vergiləri kimi müxtəlif maliyyə investisiyalarının inkişafına səbəb oldu. Bundan əlavə, ehtiyat və əlavə kapital, gələcək xərclər və ehtiyatlar və kommertiya banklarının kreditləri daxil olmaqla xüsusi və cəlb olunmuş kapitalın artması müşahidə olunur. Bundan əlavə, xarici ölkələrə və potensial sahibkarlara investisiyalar üçün borclar var. Bu dəyişikliklər, həmçinin büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalar, idxal-ixrac əməliyyatları, lizinq və faktoring əməliyyatları, təsisçilər və törəmə şirkətlərlə hesablaşmalar və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar kimi yeni biznes əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə gətirib çıxardı. Beynəlxalq mühasibat standartları sürətləndirilmiş qəbul və tətbiq etmə tələb edir.

DEBİTORLARLA HESABLAŞMALARIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan üçün dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək, öz müəssisələrinə xarici mal, xidmət, informasiya və ehtiyat bazarlarında iştirak etməyə imkan vermək zərurəti yarandı. Bu inteqrasiya həm də mühasibat və hesabat sisteminin yenidən qurulmasını, bu sahədə beynəlxalq qaydalara, standartlara və milli qaydalara uyğunluğunu təmin etməyi tələb edir. Müvafiq hesablar cədvəlinə sahib olmaq mühasibat uçotunun təşkili və aparılması və hesabatın hazırlanması üçün vacib bir zərurətdir. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 1-38 sayılı 18 aprel 2006-cı il tarixli

əmrilə kommertiya təşkilatları üçün yenidən işlənmiş standartlara uyğun hesablar cədvəlinin tətbiqinə icazə verib. Hesablar cədvəli, maliyyə hesabatı yaratmaq üçün ilkin şərtlərə uyğun olaraq, bütün komponentlərinin (aktivlər, kapital və öhdəliklər, gəlir və xərclər kimi) mövcudluğu və hərəkəti ilə əlaqəli məlumatları qeyd etmək və təsnif etmək üçün xüsusi olaraq yaradılmışdır (Сокколова Я.В. 1995: s.346-350).

Yeni Hesablar Planına əsasən debitor borclarını uçota almaq üçün aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

1. 192 №-li “Verilmiş uzunmüddətli avanslar “
2. 243 №-li “Verilmiş qısamüddətli avanslar”
3. 211 №-li “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları “
4. 171 №-li “Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”
5. 216 №-li “Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları”
6. 244 №-li “Təhtəhsəb məbləğlər”
7. 215 №-li “Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları”
8. 212 №-li “Törəmə (asılı) müəssisələrin qısamüddətli debitor borcları”
9. 212 №-li “Törəmə (asılı) müəssisələrin qısamüddətli debitor borcları”
10. 217 №-li “Digər debitor borcları”

İqtisadiyyat sahəsində elmi araşdırmalar aparan iqtisadçılar və Peşəkar Mühasiblər hesablaşmalarda, o cümlədən borclular və kreditorlar arasında, habelə qanunvericilik və normativ sənədlərdə qüsurlar və çatışmazlıqların mövcudluğunu yaxşı bilirlər. Bu, aşağıdakı amillərlə izah edilə bilər.

"Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkəmizdə borclularla kreditorlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlib. Ancaq ölkəmizdə bazar münasibətləri hələ tam inkişaf etməyib. Bundan əlavə, tənzimləmə və qanunvericilik sənədlərinin hazırlanmasından məsul olan işçilərin 1995-ci ilin əvvəlində hazırlanmış və 25 Mart 1995-ci ildə AR Prezidenti tərəfindən təsdiqlənmiş beynəlxalq mühasibat standartlarının müstəqilliyi, təcrübəsi və kifayət qədər məlumatı yoxdur.

"Müəssisələrin mühasibat planı və tətbiqi üzrə təlimatlar" 1996-cı ildən qüvvədə olan normativ sənəddir. 1995-ci ildə hazırlanıb və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən I-94 sayılı 20 oktyabr 1995-ci il tarixli əmrə uyğun olaraq verilib. Bu təlimat Mühasibat uçotu registrlərinin aparılmasına dair əsas istinad hesab olunur.

İstifadəçi heç bir mətn təqdim etməyib. AR Maliyyə Nazirliyi "müəssisənin uçot siyasəti haqqında əsasnamə"ni təsdiqləyən I-5 nömrəli 23 yanvar 1997-ci il tarixli əmrilə qəbul etdi. Bu qayda təsərrüfat subyektlərinə milli mühasibat və hesabat sistemini idarə etmək üçün əhəmiyyətli səlahiyyətlər verir.

"Nağdsız ödənişlər qaydaları haqqında" Təlimat debitor və kreditor borclarının dinamikasını müəyyənləşdirmək üçün çox vacibdir. Təsdiq 21 may 1997-ci ildə Milli Bankın Direktorlar Şurası tərəfindən alındı (Стражева В.И. 1996: s.316).

KREDİTORLARLA HESABLAŞMALARIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 1-38 sayılı 18 aprel 2006-cı il tarixli Sərəncamla kommertiya müəssisələri üçün hesablar planını yeni standartlara uyğun Təsdiq edib. Təqdim olunan hesablar ölkənin təsərrüfat subyektlərinin (dövlət qurumları və maliyyə institutları istisna olmaqla) yeni hesablar üzrə kredit və borc öhdəliklərini sənədləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- 531 №-li “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”
- 533 №-li “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar”
- 534 №-li “Dividentlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları”
- 522 №-li “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

- 521 №-li "Vergi öhdəlikləri"
- 523 №-li "Digər məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər"
- 538 №-li "Digər qısamüddətli kreditor boprcaları"

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli valyuta tanınmadı və Rusiya Rublu keçmiş Sovet Dövlətində hesablaşmalar üçün geniş istifadə olunmağa davam etdi. Bu, SSRİ-dən miras qalan və dünyada sərtiliyi ilə tanınan hesablaşma qaydalarının rədd edilməsinə səbəb oldu. Nəticədə hesablaşma münasibətlərində və ödəmə öhdəliklərində gərginlik xeyli artdı. icra müddəti ərzində problemlər yarandı (Müəssisənin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə.1997).

Malların və biznes xidmətlərinin alınması nəticəsində yaranan borcların artması, mövcud qanun və qaydalardakı çatışmazlıqlar ilə yanaşı, debitor borclarının uçotu sualına cavabımızda qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşma və valyuta hesablarına vəsaitlərin daxil olmasının gecikməsinə səbəb olan Ödəniş tapşırıqları ilə bağlı nağdsız əməliyyatlarda və akkreditivlərlə əlaqəli əməliyyatlarda bu, mənim ödəniş formalarımın istifadəsi ilə bağlı ola bilər.

Beynəlxalq səviyyədə sürətləndirilmiş hesablaşma prosesləri çek və veksellərlə hesablaşmaların istifadəsini əhatə edir. Bundan əlavə, müəyyən hesablama növlərini tənzimləyən hüquqi normalar mövcuddur. 2006-cı ildən bəri istifadə olunan mühasibat sistemi çərçivəsində 211 sayılı "alıcıların və müştərilərin qısamüddətli kreditor borcları" sintetik hesabı çərçivəsində "alınan veksellər"adlı subhesab mövcuddur. Bu subhesab xüsusi olaraq veksəl əməliyyatlarının uçotu üçün istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Direktorlar Şurası tərəfindən 21 may 1997-ci il tarixində təsdiq edilmiş "nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında Təlimat " da Ödəniş tapşırıqları, çeklər, akkreditivlər və onların Mühasibat uçotu registrlərində qeydiyyatı ilə hesablaşmaların aparılması prosedurları təsvir edilmişdir. Bununla birlikdə, elektron əməliyyatlar üçün əhəmiyyətli əhəmiyyət kəsb edən qlobal tətbiqetmə ilə, veksellərlə hesablaşma prosesi effektiv şəkildə sənədləşdirilmişdir.

Biz hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı veksəl hesablaşmalarının həyata keçirilməsi və genişləndirilməsi üçün rəhbər prinsiplər hazırlamalıdır.

AR genişlənmiş reallıq deməkdir. Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş " Beynəlxalq Mühasibat Standartlarına keçid məqsədi ilə 2003-2007-ci illər üçün Milli Mühasibat standartlarının hazırlanması və tətbiqi proqramı " 2006-cı ildə borclu və kreditorlarla əməliyyatların uçotu üçün təlimatların hazırlanmasını əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və bu normativ sənədin hazırlanmasına məsul olan Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı ölkənin təsərrüfat subyektlərində nağdsız əməliyyatlar vasitəsilə veksellər üzrə hesablaşmalar mexanizminin yaradılmasına, onların Mühasibat uçotu registrlərində düzgün qeydiyyatının təmin edilməsinə üstünlük verməlidir.

Ödənilməmiş əmək haqqı da kreditorlara olan borcun əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

Cari hesablar planına əmək haqqı işçilərinə qısamüddətli borc borclarını ödəmək üçün istifadə olunan 533 nömrəli sintetik hesablar və işçilərə digər qısamüddətli borc borclarını ödəmək üçün istifadə olunan 538 nömrəli hesablar daxildir.

"Əmək haqqı işçilərinə qısamüddətli borclar" adlı 533 sayılı hesab, təqaüdüçülərə əmək haqqı, mükafatlar, müavinətlər, əmək pensiyaları və digər ödənişlərlə əlaqəli müxtəlif növ ödənişləri əhatə edir. Bundan əlavə, müəssisənin səhmləri və digər qiymətli kağızları üzrə ödəniləcək gəlir hesablamaları haqqında məlumat daxildir (Баканов М.И. 2002: s.284-296).

Bu hesaba aşağıdakı maddələr daxil edilir: - işçilərin əməyi ilə əlaqədar çəkilən xərclər və dövrüyyə (xərcləri və dövrüyyəni izləyən hesablarda debet kimi qeyd olunur). - İşçilər üçün hesablanmış tətillər haqqı. - Xidmət müddətinə görə ödənilən illik mükafatlar. - Dövlət Sosial sığortasından tutulan müavinətlər, pensiyalar və oxşar ödənişlər. - Mühasibat işçilərinə cari hesabat

ilinin mənfəətindən və ya əvvəlki illərin bölüşdürülməmiş mənfəətindən edilən ödənişlər. - Ehtiyat fondundan istifadə etməklə hesablanan işçilərə və digər şəxslərə edilən ödənişlər.

Nəticə etibarilə istehsal xərcləri və dövriyyə xərcləri 533 nömrəli "əmək haqqı işçilərinə qısamüddətli borclar" hesabına köçürülür. Bu, hesablardakı debetlərlə kompensasiya olunur № 202, 203, 711, 721, 701, 731, 741, Sosial sığorta sığortası, hesabat ili və əvvəlki illər üçün bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər), ehtiyat kapitalı və gələcək xərclər üçün ehtiyat fondu kimi digər mənbələrdən. Bu ödənişlər 412, 522, 343, 801 nömrəli hesablarımda ödəniş xərcləri kimi qeyd olunur.

İstehsal (dövriyyə) sektorlarında çəkilən əmək xərclərini, habelə müvafiq hesablarda əks olunmalı olan əmək haqqı üçün digər mənbələrdən ödənilən məbləğləri ayrıca təsnifləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Bu ssenaridə tələb və əmək haqqının artım tempini tənzimləmək və əmək məhsuldarlığının əmək haqqı ilə müqayisədə daha yüksək artımına dair İqtisadi Qanunun şərtinin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini öyrənmək mümkün olacaqdı.

DEBİTOR VƏ KREDİTOR BORCLARININ TƏHLİLİ METODİKASI

Bazar mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə rifahı, sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti ilk növbədə aktivlərinin, kapitalının və öhdəliklərinin vəziyyətindən təsirlənir. Buraya ümumi maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən və son illərdə tərkibi ilə birlikdə ardıcıl olaraq böyüyən cari aktivlərə və ödəniş öhdəliklərinə xüsusi diqqət yetirmək daxildir. Bu, mənim dinamikamla sıx bağlıdır. Beləliklə, həm borclunun, həm də kreditorun öhdəliklərinin hərtərəfli öyrənilməsinə mülkiyyət formasından, tabeliyindən və bağlılığından asılı olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün iqtisadi müəssisələrin bütün idarəetmə səviyyələrində böyük diqqət yetirilir (Гиляровская Л.Т. 1992).

Gələn və gedən ödənişlərin effektiv işlənməsi müasir tədqiqat metodlarından istifadə edərək müşayiət olunan halların diqqətlə öyrənilməsinə tələb edir. Bunsuz şirkətin maliyyə vəziyyətinin hərtərəfli və metodik öyrənilməsi mümkün deyil.

Sahibkarlıq subyektləri Təchizat, İstehsal, Satış və maliyyə kimi sahələrdə bir neçə mühasibat qarşılıqlı əlaqəsində iştirak edir, nəticədə debitor və kreditor borcları yaranır. Debitor borcları şirkətin kapitalının digər təsərrüfat subyektləri tərəfindən istifadə olunma dərəcəsini əks etdirir və digər sahibkarların gəlirlərinə töhfə verir. Bu kreditlərin həcmi artdıqca və ödəmə müddətləri uzadıldıqca firmanın maliyyə sabitliyi qeyri-sabit olur və nəticədə fəlakətə səbəb olur.

Debitor borclarının və debitor borclarının effektiv idarə edilməsi biznesin pul vəsaitlərinin hərəkəti, gəlirləri, xərcləri və maliyyə resurslarının sağlam balansını qorumaq üçün vacibdir. Buna görə də, firmanın maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün debitor və kreditor borclarının hərəkətinin diqqətlə təhlili, onların dalğalanmalarının diqqətlə izlənməsi ilə daim aparılır. Bununla birlikdə, həm hökumətə, həm də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrə borc miqdarı daim artır. Bu ssenaridə müəssisənin təchizatı, istehsalı və kommertiya fəaliyyəti üçün mövcud mənbələri tam qiymətləndirmək üçün bütün ödənilməmiş borc və öhdəliklərin hərtərəfli təhlili aparılır. Son məqsəd maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, habelə onların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan daxili mənbələri müəyyənləşdirmək və istifadə etməkdir.

Müasir şəraitdə debitor və kreditor borclarının təhlilinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Əsas dövr kimi tanınan ilin əvvəlinə nisbətən borcluların və kreditorların borclarında dəyişiklik yaratmaq və qiymətləndirmək;

- Borcluların və kreditorların borclarının etibarlılığını müəyyən etmək;

- Hesabat dövründə və əvvəlki illərdə borclu və kreditorların tərkibindəki dəyişiklikləri təhlil etmək və qiymətləndirmək;

- Təsərrüfata və təsərrüfatın özünə olan borcları effektiv şəkildə azaltmaq, habelə onların səfərbərliyini təşviq etmək üçün məlumatlı idarəetmə qərarları vermək üçün təsərrüfat daxilində həm daxili, həm də xarici mənbələri müəyyənləşdirmək və istifadə etmək.

İstifadəçi heç bir mətn təqdim etməyib. Debitor borclarının yaranmasının qarşısını almağa, müqavilələrin, müqavilələrin və təsdiqlərin bağlanması mərhələlərində istifadə etməyə imkan verən nağdsız ödəniş formalarını axtarın və tapın; - kreditorlarla əlaqəli xərcləri və onların səmərəliliyini müəyyənləşdirmək; - debitor borcları ilə əlaqəli zərərləri müəyyənləşdirmək və onları azaltmaq üçün tədbirlər planı hazırlamaq; - borcluların və kreditorların borc dövriyyəsinin sürətini müəyyənləşdirmək və onun artmasına təsir edən tədbirlər planı hazırlamaq; - vaxtı keçmiş borcların silinməsinin və ya sahibkar üçün ödəmə müddətlərinin uzadılmasının faydalılığını; - Debitor və kreditor borclarının proqnozlaşdırılmasını təmin etmək; - yaxın gələcəkdə debitor və kreditor borclarının dinamikasını proqnozlaşdırmaq və bu borcların müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə sabitliyinə, ödəmə qabiliyyətinə, dövriyyə nisbətində təsirini müəyyənləşdirmək; - debitor və kreditor borclarının idarə edilməsinin beynəlxalq təcrübəsini öyrənmək və onlardan milli mühasibat və hesabat sistemində istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək və s.

Borcluları və kreditorları təhlil etmək üçün müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə olunur. Bunlara müəssisənin balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin təbiətinə xüsusi diqqət yetirilir), pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat və digər hesabatlar daxildir. Bundan əlavə, məlumatlar borcluların və kreditorların inventar siyahılarından, habelə müəssisəyə xidmət göstərən təchizatçılar, müştərilər və digər təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrdən toplanır. Yazışmalar, sənədlər və digər ünsiyyət qeydləri də yoxlanılır. Bundan əlavə, təlimat materialları, qərarlar, müddəalar, əmrlər və digər normativ sənədlər nəzərə alınır. Təhlil nəticələrini, müəssisənin iş planını, proqnoz materiallarını və inflyasiya dərəcələri haqqında statistik məlumatları təqdim edən elmi təşkilatların xidmətləri də nəzərdən keçirilir. İstehsal müqavilələri, tədarüklər, istehsal və hesabatlar haqqında məlumatlar satış və maliyyə proseslərindən məsul olan məmurlardan əldə edilir. Nəhayət, bazanın infrastrukturunu da öyrənilir (Данилевский Ю.А. 1995: s.112).

NƏTİCƏ

Debitor borcları Şirkətin aktivlərinin əsas hissəsidir, debitor borcları isə şirkətin kapitalını və öhdəliklərini təmsil edir. Beləliklə, cari aktivlərin və ödəniş öhdəliklərinin idarə edilməsi ilə bağlı problemlərin effektiv həlli bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə tələblərinə uyğun olaraq bu borcların uçotunun və təhlilinin tənzimlənməsini tələb edir. Bu, mühüm milli-iqtisadi əhəmiyyətə malik mühüm iqtisadi, siyasi və təşkilati məsələdir.

Tədqiqat materiallarının təhlilindən aydın olur ki, borcların artması, o cümlədən vaxtı keçmiş borcların artması müəssisə rəhbərlərinin, mühasiblərin, menecerlərin, maliyyəçilərin, sahibkarların, təsisçilərin, investorların və hesablaşma münasibətlərində iştirak edən dövlət orqanlarının laqeydliyi ilə izah edilə bilməz.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, debitor və kreditor borclarının artmasının, habelə vaxtı keçmiş borcların yaranmasının əsas səbəbi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə (1995-2000) tələsik hazırlanmış qanunvericilik və normativ sənədlərdəki uyğunsuzluqlar, çatışmazlıqlar və qüsurlarla izah edilə bilər. Bu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 2007 Fevral 20-ci il tarixli 29 ny-ı qərarı ilə təsdiq edilmiş "Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçid məqsədilə 29-297-ci illər üçün Milli Mühasibat uçotu standartlarının hazırlanması və tətbiqi proqramı" nda daha aydın şəkildə müşahidə oluna bilər.

Sonrakı tövsiyələri formalaşdırmaq üçün tədqiqatın nəticələri ilə tanış olmağı tövsiyə etdik.

İstifadəçi heç bir mətn təqdim etməyib. Borclulara və kreditorlara borclu olan borcların təxminən 70-80% - i və bəzən daha yüksək faizlər mal, məhsul, işçi qüvvəsi və xidmət mübadiləsi nəticəsində yaranan öhdəliklərdir. Qərb ölkələrində nəşr olunan iqtisadi ensiklopediyalar, iqtisadi terminlər lüğətləri, Mühasibat uçotu üzrə dərsliklər və monoqrafiyalar, habelə malların, işlərin və xidmətlərin satışı ilə bağlı əməliyyatların uçotu üçün beynəlxalq standartlar kimi müxtəlif nüfuzlu mənbələrə görə, bu materiallar dünyada Nağdsız hesablaşmalar apararı fiziki şəxslər arasında yayıl-

mış və müvafiq ünvanlarına çatdırılmışdır. Malların, məhsulların, işlərin və xidmətlərin satış qiyməti hesablaşma və ya valyuta hesabında əks olunduqdan sonra onların həyata keçirildiyi güman edilir. Hesablaşma məbləğləri daha sonra həm kreditlər həm "satış" hesabında, həm də "təchizatçılar və müştərilərlə hesablaşmalar" hesabında əks olunur.

İstifadəçi heç bir mətn təqdim etməyib. Debitor borclarının artmasına səbəb olan əsas amil hüquqi ədəbiyyatda dərc olunmuş 1999-cu il nəşrinin Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində iddiaların verilməsi müddəti və iddiaların qiymətləndirilməsi qaydaları ilə bağlı müddəaların olmamasıdır.

İstifadəçi heç bir mətn təqdim etməyib. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 22.5-ci maddəsinə əsasən, iddia müddətinin başa çatdığı debitor borcları və tutulmayan digər pis borclar şirkət rəhbərinin qəbul etdiyi qərar nəticəsində təşkilatın maliyyə hesabatlarından çıxarılır. 20.6-cı maddəyə əsasən, kreditorların və əmanətçilərin ödənilməmiş borcları qüvvədə olma müddəti bitdikdən sonra dövlət büdcəsinə köçürülür.

Azərbaycanda, debitor və kreditor borclarının təşkili və araşdırılması müxtəlif qanunvericiliklə tənzimlənir. Borc və alacaqların düzgün təşkili və ödənilməsi məsələsi, Medeni Məcəllə və digər qanunvericiliklər tərəfindən qorunur. Borc və alacaqların təyin edilməsi və təşkili prosesi əsasən müqavilələr və qanunvericilik əsasında həyata keçirilir. Bir tərəf borcunu ödəməkdən imtina edərsə, digər tərəf məhkəməyə müraciət edərək məsələni həll etmək üçün səlahiyyətli orqanlardan kömək istəyə bilər.

Əgər borc və alacaqların ödənilməsi ilə bağlı anlaşmazlıq yaranarsa, məhkəmə prosesi başlaya bilər. Bu məsələdə, məhkəmə mübahisəni araşdıraraq tərəfləri dinləyir və qanunvericilik əsasında qərar verir. Borc və alacaqların qanuni şəkildə ödənilməməsi halında, məhkəmə qərarına əsasən icra hakimiyyəti borcun təminatı üçün lazım olan addımları atmağı təyin edə bilər.

Nəticə olaraq, Azərbaycanda debitor və kreditor borclarının təşkili və araşdırılması məsələsi qanunvericilik və məhkəmə prosesləri ilə idarə olunur. Borc və alacaqların ödənilməsi ilə bağlı mübahisələr məhkəmə tərəfindən həll olunur və qanunvericilik əsasında tənzimlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Mühasibat uçotu haqqında" AR. Qanunu, Bakı 1995-ci il.
2. Müəssisənin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə, Bakı 1997-ci il.
3. "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 sentyabr 1994 il.
4. Р.Адамс. (1995). Основы аудита: Пер.с англ./ Под ред. Соколова Я.В. - М.: Аудит, ЮНИТИ. - 398 с.
5. Анализ экономики. (1999). Страна, рынок, фирма. Под ред. проф.В.Е.Рыбалкина. учебник. - М.: Междунар.Отношения. -304 с.
6. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности. (1996). Учебник Стражева В.И. - 2-е изд., Стереотип. - Мн.: Выщ.шк., -363 с.
7. В.Д. Андреев Практический аудит. Справочное пособие. - М.: Экономика. 1994-366 с.
8. М.И. Баканов, Шеремет А.Д. (2000). Теория экономического анализа. - М.: "Финансы и статистика", -416 с.
9. Л.Т.Гиляровская, Н.В. Стольная. (1992). Экономический анализ в аудировании дефтельности компании США//Бухгалтерский учет. №9
10. Ю.А.Данилевский. (1995). Общий аудит в вопросах и ответах. М.: Бухгалтерский учет, -176 с.
11. S.B.Block, Geoffrey A.Hird, Bartley Danielson. (2016). "Foundation of Financial Management" 16th Edition.

12. Charles E.Menifield. (2016). “The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners”.

13. D.Simplex. (2017). “Accounts Book for Recording Income and Expenditure SX10708” 14th Edition.

A.H.Mushayeva

master student, Azerbaijan State Economic University

Organization and research of receivables and payables in Azerbaijan

Abstract

All economic entities operating in a market environment, regardless of ownership structure, production direction, and other characteristics, involve numerous stakeholders such as founders, investors, external enterprises, budget departments, non-budgetary organizations, banks, and individuals. These entities are involved in the allocation of production and financial resources, as well as the execution of production, sales, and supply processes. The management of debts owed by debtors and creditors in the current market environment, where settlement relations are not regulated by government bodies, is crucial for maintaining an efficient structure of enterprise assets, improving the turnover rate of funds, ensuring financial stability in entrepreneurial activity, safeguarding entrepreneurial property, reducing non-productive expenses and losses, enhancing solvency, and ultimately achieving the main objective of entrepreneurial activity, which is to increase realized profit. The experience of Western countries that have developed over a long period of time in adopting a market economy, as well as national enterprises operating during the transition to a market economy, demonstrates that as the exchange of goods and money increases, there is a growing need for accurate and timely accounting of debts and payments between economic entities, as well as between these entities and government and banking institutions. This need is particularly important in the context of expanding and complex relationships between money markets, both domestic and international, which represent a crucial aspect. Consequently, there is an increased demand for enhanced accounting control over the movement of receivables and payables in settlement relations. Managing the movement of debtors and creditors is a primary responsibility of management.

Key words: *debtor, creditor, debt, expense, accounting.*

А.Г.Мушаева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Организация и исследование дебиторских и кредиторских долгов

в Азербайджане

Резюме

Все хозяйствующие субъекты, действующие в рыночной среде, независимо от структуры собственности, направления производства и других характеристик, вовлекают множество заинтересованных сторон, таких как учредители, инвесторы, внешние предприятия, бюджетные ведомства, внебюджетные организации, банки и частные лица. Эти организации участвуют в распределении производственных и финансовых ресурсов, а также в осуществлении процессов производства, продаж и снабжения. Управление задолженностью должников и кредиторов в нынешних рыночных условиях, когда расчетные отношения не регулируются государственными органами, имеет решающее значение для

поддержания эффективной структуры активов предприятия, повышения оборачиваемости средств, обеспечения финансовой стабильности предпринимательской деятельности, защиты предпринимательской собственности, сокращения непроизводительных расходов и убытки, повышение платежеспособности и, в конечном счете, достижение основной цели предпринимательской деятельности, которая заключается в увеличении реализованной прибыли. Опыт западных стран, которые в течение длительного периода времени развивались в процессе перехода к рыночной экономике, а также национальных предприятий, действующих в период перехода к рыночной экономике, показывает, что по мере увеличения товарообмена и денежного обращения растет потребность в точном и своевременном учете долгов и платежей между хозяйствующими субъектами, а также между этими субъектами и государственными и банковскими учреждениями. Эта потребность особенно важна в контексте расширяющихся и сложных взаимоотношений между денежными рынками, как внутренними, так и международными, которые представляют собой важнейший аспект. Следовательно, существует повышенный спрос на усиление бухгалтерского контроля за движением дебиторской и кредиторской задолженности в расчетных отношениях. Управление движением дебиторов и кредиторов является основной обязанностью руководства.

Ключевые слова: *дебитор, кредитор, долг, расход, бухгалтерский учет.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-371-379>

S.Q.Məmmədova
müəllim, Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali,
Qazax Dövlət Sosial İqtisadi Kolleci
sevda.memmedova.56@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 06.01.2024

The article was received by editorial board on 06.01.2024

Статья принята к печати 06.01.2024

İDARƏETMƏ UÇOTUNDA MƏSRƏFLƏR VƏ KORPOROTİV QƏRARLARIN VERİLMƏSİNDƏ MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİNİN KALKULYASIYASI METODLARININ ROLU

Xülasə

Müasir dünyada təşkilatın idarə olunması prosesi ildən-ilə daha da mürəkkəbləşir. Bu, bazar münasibətlərinin inkişafı, rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə artması və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün effektiv şəkildə emal edilməli olan böyük məlumat axını ilə bağlıdır. Müəssisə rəhbərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Məqalədə məsrəflərin uçotu, maya dəyərini kalkulyasiyası metodları və modelləri öyrənilir, göstərilir ki, idarəetmə sistemində istehsal məsrəfləri haqqında informasiyalar ümumiləşdirilir. Xərclərin növlər üzrə qruplaşdırılması onların formalaşma yerləri və xərc daşıyıcıları üzrə uçotunun aparılması üçün baza hesab olunur. Xərclərin təsnifatını xərclərin obyekt müəyyənləşdirir.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, idarəetmə uçotunun əsas məsələlərindən biri şirkətin ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsidir, onlar istehlakçı tələbatının öyrənilməsinin strateji əhəmiyyətini dərk etməyi, keyfiyyəti ön plana çəkməyi, cəmiyyətin mənafeyi haqqında düşünməyi və bu amillərin daha çox mənfəət əldə etmək məqsədi ilə uzlaşdırılmasına nail olmalıdırlar. Beləliklə, maya dəyərini uçotu metodlarının əhəmiyyəti daha qabarıq nəzərə çarpır.

Sonda təklif olunur ki, JİT modelinin xüsusiyyətlərindən istifadə etmək, yəni, lazım olduqda yalnız lazımi təchizata sahib olmaq lazımdır. Şirkəti idarə etmək üçün planlar bazarı hədəfləyərək tərtib olunmalıdır, effektiv strategiya hazırlamaq müvafiq və vaxtında məlumatlara sahib olmaq və yapon menecerlərinin qiymətəmələgəlmə düsturundan şirkətin fəaliyyətində düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Mövcud bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin idarə edilməsində ənənəvi qərarların qəbul edilməsi kifayət deyil, çevik olmaq və uğur əldə etmək üçün məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyasının müxtəlif modellərini tətbiq etmək lazımdır. Hər bir şirkət öz işində Korporativ İdarəetmə Standartlarını tətbiq etməli, korporativ idarəmənin effektiv sistemini yaratmalı, düzgün və effektiv qərar verməlidir.

Açar sözlər: idarəetmə uçotu, məsrəflər, məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyası metodları, korporativ idarəetmə, korporativ qərar vermə

GİRİŞ

Hər bir təşkilatın ümumi idarə edilməsi sistemində idarəetmə uçotu vacib komponent kimi qiymətləndirilir və bu zaman qazanılan iqtisadi xarakterli informasiyalar onun idarəetmə məqsədinə istiqamətləndirilir. İdarəetmə uçotu təşkilatın informasiya sisteminin tərkib hissəsidir. İstehsalat fəaliyyətinin səmərəli idarəedilməsi nəticəsində quruluş bölmələri, xidmətlərin, şöbələrin fəaliyyəti haqqında informasiya ilə təmin edilir. İdarəetmə uçotu bu informasiyaları müəssisənin

daxilində idarəetmənin müxtəlif səviyyələrinin rəhbərləri üçün onların düzgün idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədi ilə toplayır.

İdarəetmə uçotu – müəssisənin gündəlik fəaliyyətində mühasibat uçotu məlumatlarının rəhbərliyə kömək edəcək şəkildə təqdim olunmasıdır. İdarəetmə uçotu geniş formada müəssisə menecerlərinin onun gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması, həmin fəaliyyətə daha yaxşı nəzarət edilməsi və bu fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün idarəetmə hesabatının tərtib olunması məsələlərini özündə əks etdirir. Uçotun bu növü müəssisə, təşkilat və idarələrdə menecerlərin gündəlik maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarına dair səmərəli iqtisadi qərarlar qəbul edə bilmələri baxımından həyata keçirilir.

İdarəetmə uçotu plan, normativ, proqnoz və analitik informasiyaları ümumiləşdirir, uçotun müşahidə proseduralarını, onların ölçülməsi və qeydə alınmasını tam əks etdirir (1. Səh.18).

İdarəetmə uçotunda məsərəflər

İdarəetmə uçotunu mühasibat uçotunun daxili növü kimi də xarakterizə etmək olar. Ona görə ki, idarəetmə uçotunun nəticələri haqqında informasiyalar yalnız müəssisənin fəaliyyətini planlaşdıran menecerlərə təqdim olunur, şirkətin kommersiya sirri hesab olunduğundan kənar istifadəçilərə verilmir.

İdarəetmə uçotu sahibkarlıqla məşğul olan hər bir şəxsə lazım olan bilik sahəsidir. Menecer təşkilatın müdiriyyəti və təsisçi tərəfindən onun qarşısında qoyduğu məqsədlərin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Menecerlərin fəaliyyətinin nəticələri informasiyalardan çox asılıdır, o bunu idarəetmə fəaliyyətini planlaşdırmaq, nəzarət, tənzimləmə və qərarlar qəbul etmək üçün istifadə edir (2. Səh.580).

İdarəetmə sistemində istehsal məsərəfləri haqqında informasiyalar ümumiləşdirilir və aşağıdakı maddələr üzrə uçota alınır:

- məsrəf növləri (məhsul, iş və xidmət nomenklaturaları) üzrə;
- məsərəflərin baş vermə yerləri, yəni material ehtiyatlarına olan ilk tələbat bölmələri (iş yerləri, briqadalar, sexlər və i.a.) üzrə;
- məsrəfin aparıldığı , yəni, bazarda satılmaq üçün nəzərdə tutulan məhsul, iş və xidmət növləri üzrə (1. Səh.18).

Məhsulun istehsalına sərf olunan xərcləri əvvəlcə ayrı-ayrı fərdlər aşağı salmağa çalışmışlar, sonrakı mərhələlərdə iqtisadi ehtiyatlar azaldıqca, məhsul istehsalının neçəyə başa gəlməsi cəmiyyəti maraqlandıрмаğa başlamışdır.

Respublika Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel I-38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş Kommersiya Təşkilatlarının Hesablar Planında xərclərin uçotunu aparmaq üçün 202 Nöli “İstehsalat məsərəfləri” hesabı nəzərdə tutulmuşdur. 202 Nöli “İstehsalat məsərəfləri” hesabı müəssisədə istehsal olunan məhsulun (işin,xidmətin) istehsalına çəkilən məsərəflər haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur

202 “İstehsalat məsərəfləri” hesabına aşağıdakı subhesablar açıla bilər:

- 202-1 “İstehsalatda istifadə olunmuş əsas xammal”
- 202-2 “İstehsalatda istifadə olunmuş əsas materiallar”
- 202-3 “Əsas istehsalatda məşğul olan işçi heyətinə məsərəflər”
- 202-4 “İstehsalat aktivlərinin amortizasiya məsərəfləri”
- 202-5 “İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi xammal”
- 202-6 “İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi materiallar”
- 202-7 “Köməkçi istehsalatda məşğul olan işçi heyətinə məsərəflər”.
- 202-8 “Ümumistehsalat xərcləri”
- 202-9 “Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar”
- 202-10 “Öz istehsalının yarımfabrikatları”.

202 "İstehsalat məsrəfləri" hesabının debetində bilavasitə məhsul buraxılışı, yerinə yetirilən iş və göstərilən xidmətlərlə əlaqədar birbaşa məsrəflər (müstəqim xərclər), eləcə də köməkçi istehsalatların xərcləri, əsas istehsala xidmət və onun idarə edilməsi ilə bağlı dolay (qeyri-müstəqim) xərclər və zay edilmədən əmələ gələn itkilər əks etdirilir. Bilavasitə məhsul buraxılışı, yerinə yetirilən iş və göstərilən xidmətlərlə əlaqədar olan birbaşa xərclər, istehsalat ehtiyatlarını, əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmaları və s. uçota alan hesabların kreditindən 202 "İstehsalat məsrəfləri" hesabının debetinə silinir.

202 "İstehsalat məsrəfləri" hesabının krediti üzrə istehsalı başa çatmış məhsulun yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin faktiki maya dəyərinin məbləğləri əks etdirilir. Bu məbləğlər 202 "İstehsalat məsrəfləri" hesabının kreditindən 204 "Hazır məhsul", 601 "Satış" və s. hesabların debetinə yazılmaqla silinir.

202" İstehsalat məsrəfləri " hesabı üzrə ayın axırına olan qalıq bitməmiş istehsalın dəyərini göstərir. Bitməmiş istehsalat – istehsalat resurslarının elə məsrəfləridir ki, onlar texnoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyən dövrdə hazır məhsula çevrilə bilər (3. Səh.220).

İstehsal xərcləri qiymətin müəyyən olunması üçün əsas amildir. Bütün istehsal müəssisələri maya dəyərinin aşağı salınmasında maraqlıdır. Ona görə də başlıca resursların harada olduğunu bilmək, maya dəyərinin hansı tərkib hissələrdən ibarət olduğunu öyrənmək lazımdır. Məhsul istehsalına sət edilən bütün xərclərin yekunu onun maya dəyərini təşkil edir. Məhsulun maya dəyəri onun istehsalı və satışına sərf olunan məsrəflərin cəmini təşkil edir.

Maya dəyəri sintetik iqtisadi göstəricidir və özündə istehsal- maliyyə, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəflərini əks etdirir, onda ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin, habelə dövlətin maraqları kəşifir. Maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada uçot və hesabatda əks etdirilir. Buna görə də məhsulun maya dəyərinin müntəzəm aşağı salınması mənfəətin həcmnin artmasının, bütövlükdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinin mühüm amildir (3. səh. 218).

İstehsala məsrəflərin uçotunun aparılması üçün onların təsnifləşdirilməsi həyata keçirilir. Ümumiyyətlə iqtisadiyyatda təsnifat, öyrənilən obyekt barədə informasiyanın istər natural, istərsə də dəyər ifadəsində qruplaşdırılması üsuludur. İdarəetmə uçotu çərçivəsində xərclərin təsnifatı müəssisənin xərcləri barədə məlumatların qaydaya salınmış strukturunun formalaşdırılması məqsədini güdür. Bu cür qaydaya salınmış struktur olmadan müvafiq uçot hesablarının aparılmasını, xərclərin obyektlərə bağlılığını, xərclərlə həmin xərclərin nəticəsində yaranan gəlirlərlə müqayisəsini aparmaq mümkün deyildir.

Xərclərin təsnifatı əslində müəyyən edilmiş xərc obyektinə münasibətdə eyni xarakterə malik olan xərclərin qruplarda birləşdirilməsidir. Başqa sözlə, xərclərin təsnifatını xərclərin obyektinə müəyyənləşdirir.

Xərclərin növlər üzrə qruplaşdırılması onların formalaşma yerləri və xərc daşıyıcıları üzrə uçotunun aparılması üçün baza hesab olunur. Bir çox hallarda maya dəyəri rəqabət amilləri ilə tənzimlənən bazar qiymətlərinin hesablanması bazası hesab olunur. O, müəssisədə istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən başlıca göstəricilərdən biridir.

Məhsul (iş, xidmət) vahidinin maya dəyərinin xərc maddələri üzrə hesablanmasına kalkulyasiya deyilir. Kalkulyasiyalaşdırma dedikdə məsrəflərin onların daşıyıcıları (sex, axın, briqada, məsuliyyət mərkəzi, mərhələlər, sifarişlər, proseslər) üzrə qruplaşdırılması başa düşülür. Kalkulyasiyalaşdırmanın öyrəndiyi obyektlərə məsrəf daşıyıcılarının (məhsul, iş, xidmət), istehsal edilən məhsulların və yarımfabrikatların, köməkçi və xidmətedici istehsalatların xidmətlərinin tərkib hissələrinin, məsrəflərin uçotu və məhsul vahidinin maya dəyərinin kalkulyasiyası metodlarının və modellərinin seçilməsi, kalkulyasiya obyektlərinin fərdi və qrup obyektlərinə ayrılması, birbaşa və dolay bölüşdürülmə üsullarının müəyyən edilməsi, smeta, plan, faktiki, normativ, aylıq, rüblük kalkulyasiyaların tərtibi, marjinal kalkulyasiyanın hesablanması və s. daxildir. Kalkulyasiya məhsu-

lun maya dəyərinin hesablanma üsulu deməkdir və qiyməti təyin etmək üçün baza rolunu oynayır. Xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə təsnifatı “nə üçün sərf edilmişdir?” sualına cavab verir.

SSRİ dövründə məsrəflərin uçotu metodları (kalkulyasiya metodları) aşağıdakı kimi idi:

- normativ;
- sifariş;
- mərhələ;
- sadə.

Uçotun kalkulyasiyasının normativ metodundan bir qayda olaraq kütləvi və seriyalı məhsulları istehsal edən müxtəlif xarakterli mürəkkəb istehsal strukturuna aid olan istehsal sahələrində istifadə olunur. Bu uçot formasının vəzifəsi artıq xərclərə yol verməmək, ehtiyatları aşkar etməkdir. Onun əsasını məhsul vahidinə düşən iş vaxtı, xammal, material və pul vəsaiti məsrəflərinin əsaslandırılmış hesablama göstəriciləri və istehsal məsrəfləri normaları təşkil edir. Normativ kalkulyasiya metodu – texnikanın, texnologiyanın, istehsalın və əməyin təşkilinin əldə olunmuş səviyyəsini əks etdirən mövcud normalar və normativlər əsasında müəyyən olunur. Normativ metodunun tətbiqinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məsrəflərin ciddi qaydada normalaşdırılması və cari normadan asılı olaraq hər bir məmumat üçün qabaqcadan ayın əvvəlinə normativ kalkulyasiyanın tərtib edilməsidir.

Mərhələ metodunda – Məhsulu, ilkin xammalı müxtəlif ardıcıl mərhələlərdə emal etməklə hazırlayan istehsalatlarda tətbiq olunur.

Sifariş metodu – emaledici sənayenin fərdi və kiçik seriyalı istehsalatlarında (gəmiqayırma, təyyarə və raketqayırma, boru istehsalatında və s.) həmçinin xırda təmir işlərində tətbiq edilir.

Öz istehsalının yarımfabrikatları təkə istehsalın növbəti mərhələlərində istifadə olunur, həmçinin məmumat və yarımfabrikat kimi kənar müəssisələrə satıla bilər.

Kalkulyasiya maddələri üzrə istehsal məsrəflərinin uçotunun *sadə* forması məhdud çeşiddə məhsul istehsal edən və bitməmiş istehsalı ümumiyyətlə olmayan və ya az miqdarda olan müəssisələrdə istifadə olunur. Məsrəflərin uçotunun və məhsulun məsrəflərinin hesablanmasının proses (*sadə*) üsulu dar çeşidli məhsullar olan sənaye sahələrində tətbiq edilir.

Bazar münasibətlərinin inkişafı, rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə artması və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün effektiv şəkildə emal edilməli olan böyük məlumat axını xərclərin uçotunun yeni qaydalarının inkişafına təkan verdi. Mövcud bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin idarə edilməsində ənənəvi qərarlar qəbul etmək kifayət deyil, çevik olmaq və müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır və təşkilatı idarə etmək üçün effektiv strategiya hazırlamaq üçün müvafiq və vaxtında məlumatlara sahib olmaq və ondan öz məqsədləriniz üçün düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Bu məlumatların əsasını öz funksiyalarına görə idarəetmə uçotu təşkil edir (4. c.251).

Xarici dövlətlərdə xərclərin uçotunun Standart – Kostinq və Direkt – Kostinq, JİT, Target – Kostinq, Kayzen – Kostinq və ABC kimi modellərdən, sistemlərdən istifadə edilir. Ölkəmizdə maya dəyərinin uçotunun Standart-kostinq və Direkt-kostinq, JİT, Target – Kostinq və Kayzen – Kostinq, ABC kimi modellərin, sistemlərin öyrənilməsinə 2000-ci illərdən başlanılmışdır.

İstehsal başlanana qədər standart kalkulyasiyanı tərtib etmək və faktiki xərclərin uçotu yolu ilə müstəqim istehsal məsrəflərinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş idarəetmə uçotu sistemində standartdan kənarlaşma müəyyən edilir ki, bu da “standart-kost” adı almışdır.

“Standart” – istehsal üçün lazım olan məhsul vahidinə material və əmək məsrəflərinin miqdarını yaxud qabaqcadan məhsul (iş, xidmət) vahidi istehsalına material məsrəflərinin hesablanmasını göstərir.”Kost” bu məhsul vahidinin hazırlanmasına olan istehsal məsrəflərinin pul ilə ifadəsidir.

“Standart-kost” sistemi texnika və texnologiyanın son nailiyyətləri nəzərə alınmaqla mütərəqqi normaların əsasında əsas xərc növləri (əmək haqqı, materiallar, üstəlik xərclər və s.) üçün standartların işlənilib hazırlanmasına əsaslanır. Bu standartlara uyğun olaraq standartdan kənarlaşma

ayrıca uçota alınmaqla, məsrəflərin uçotu və məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiyası aparılır. İdarəetmə uçotunun əsas obyektlərindən biri məsrəflər sayılır (3. səh. 225).

İngilis alimləri müəyyən etmişlər ki, şərti-daimi xərclərin dəyişilməsi istehsal edilən məhsulların həcmindən bir başa asılı deyil, dəyişən xərclər isə istehsalın həcmünün artması yaxud azalmasına bir başa proporsional olaraq artır, yaxud azalır. Bunun əsasında buraxılan və satılan məhsulların həcmindən asılı olaraq şərti-daimi və şərti-dəyişən xərclərin təhlil edilməsinə və müəssisə mənfəətinin planlaşdırılmasına imkan verən “direkt-kostinq” konsepsiyası irəli sürülmüşdür.

“Direkt-kostinq” sisteminin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, məsrəflərlə idarəetmənin mühüm vəzifələrini həll etməyə imkan verir. Direkt-kost plan kimi ifadə olunur ki, buda müəssisənin istehsal xərclərinin kalkulyasiya edilməsi metodikasına baxılan zaman 1936-cı ildə Conatton Xarris tərəfindən tətbiq edilib. Mənfəətlər və zərərlər haqqında aylıq hesabatın məzmununa adi istehsalat məsrəfləri və qeyri-müstəqim üstəlik xərclərinə hədd qoyulmağa başladı. İstehsalat xərclərinin diferensiallaşdırılması mənfəətin həcmünün məhsul satışının həcmindən asılılığını müəyyən etməyə və maya dəyərini idarəetməyə imkan verdi (2.səh. 656).

Direkt-kostinqdən istifadə zamanı məhsulların maya dəyərinə sadəcə dəyişən xərclər aid olunur. Daimi xərclər isə birbaşa olaraq maliyyə nəticələrində öz əksini tapır. Bəzi nəzəriyyəçilər hesab edirlər ki, məhsulların maya dəyərində bu dəyişikliklərin olmaması üçün sabit məsrəflər maya dəyərinə daxil edilməli deyil. Bu üsul marjinal metod adlanır. Marjinal metod tətbiq edilən zaman dəyişkən məsrəflər məhsul vahidinin maya dəyərinə daxil edilir, dövr üçün sabit məsrəflər isə ümumi məcmu mənfəətdən xərc kimi çıxılır. *Marjinal metodun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onun məsrəf davranışına aid edilməsi və qərarvermə prosesində yardım göstərməsidir.* Marjinal metoda əsasən hesablanmış maya dəyərinə birbaşa material məsrəfləri, birbaşa əmək məsrəfləri, birbaşa xərclər və dəyişkən qaimə məsrəfləri daxil edilir. *Marjinal metod məsrəf növləri arasında fərqi nəzərə aldığı üçün qərarvermədə çox faydalıdır.*

Müəssisənin idarəetmə uçotu sistemində çalışan menecerlər, qiymətlərin tez-tez qalxıb-düşdüyü, tələb və təklifin nisbətinin dəyişdiyi iqtisadi mühitdə qısa bir vaxt ərzində qərar vermək məcburiyyətində qalırlar. Bu cür hallar komputer texnologiyasının inkişafına, istehsalatda yeni yanaşmaların yaranmasına, korporativ idarəetmə münasibətlərinin yaranmasına təkan verdi.

Dünya bazarında Yaponiya kimi balaca bir dövlətin məhsullarının yüksək nüfuz əldə etməsi heyrət doğurur. Sudan ayrı heç bir xammala sahib olmayan, ərazisinin dördüdə üç hissəsi yaşayış ilə kənd təsərrüfatına yaramayan, tələb edilən neftin 99,7 %-ni, alüminiumun 100 %-ni, misin 92%-ni, nikelin 95%-ni və s. xammalları xaricdən gətirən Yaponiya kimi bir dövlətin müvəffəqiyyəti mütəxəssislərin diqqətini hər zaman cəlb etmişdir. Onların üstünlüklərindən biri Yaponiya korporasiyalarında istehsal texnologiyalarının, həmçinin istehsal olunan malların xammal-material, yanacaq və enerji resurslarından istifadəsi üzrə qənaətliliyidir (5. Səh. 71).

JİT - Just-in-Time (JIT- tam vaxtında) istehsalın təşkili üsulu olan Toyota İstehsalat Sisteminin əsas sütunlarından biridir. Bu modelin müəllifi Tayitti Onodur (Yaponiya). Metodun təyinatı istehsalın optimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətin yüksəldilməsi üçün tətbiq edilməsindən ibarətdir. Metodun məqsədlərinə istehlakçıların dəyişən tələblərinə tez cavab verən və bazarın hər bir dəyişikliyi, həmçinin tələbin aşağı düşməsinə gəlir əldə edə bilən istehsalın qurulması, o cümlədən sifariş daxil edildiyində tələb edilən məhsulu dərhal təchiz edə bilən və bununla belə aralıq ehtiyatların yığılı baş verməyən mükəmməl istehsal sisteminin yaradılması aiddir. Metodun mahiyyəti – itkilərin aşkar edilməsi və sifarişçinin sifarişinin və məhsulun göndərilməsi arasında vaxtın azaldılması üçün onların aradan qaldırılması yollarının axtarışına sistemli yanaşmadan, o cümlədən az insan ehtiyatı, kapital qoyuluşları, istehsal üçün yer, material və hər bir mərhələlərdə vaxt tələb edən biznes-proseslərdədir. Bu metodologiya itkilərlə onların bütün təzahürlərində mübarizəyə yönləndirilmişdir (8. Səh 4).

Hal-hazırda Rusiya müəssisələrində tam vaxtında bir çox böyük şirkətlər artıq JIT (KAMAZ, AvtoVaz) modelini tətbiq etməyə çalışırlar. Məsələn, Ulyanovsk Avtomobil Zavodunda bu sistemin tətbiqi vaxta 20% qənaət etmək kimi bir nəticə əldə etməyə imkan verdi. Zavoljski Motor Zavodu da istehsalını JIT konsepsiyasına uyğun olaraq yenidən qurdu.

Moskvada, məsələn, "ABK" özünəxidmət mağazalar şəbəkəsi var, çatdırılması JIT sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu konsepsiyanın istifadəsi anbar sahəsi hesabına pərakəndə satış sahəsinin həcmi artırmağa, həddən artıq ehtiyatdan qaçmağa və elan edilmiş çeşidin yüksək səviyyədə doldurulmasını təmin etməyə imkan verdi.

Azərbaycandada bu metod bəzi müəssisələrdə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Həqiqətən, "başqalarından daha ucuz satmaq", "məhsulu başqalarından fərqli etmək", "keyfiyyətə diqqət yetirmək" - bunlar, demək olar ki, bütün sənaye müəssisələri üçün həm dünən, həm bu gün, həm də sabah aktual olan uğurun əsas reseptləridir.

Müasir formuladan - "hədəf maya dəyərindən" ilk istifadə edən Toshino Xiromoto olmuşdur, o, 1988-ci ildə Yapon idarəetmə uçotunun nailiyyətləri haqqında sonrakı illərdə ən çox istinad edilən məqalələrdən birini nəşr etdirmişdir. Əvvəllər ingilis dilli biznes və peşəkar nəşrlərdə "Target-Kosting" terminindən istifadə edilmirdi.

Target – Kosting modeli məsrəflərin aşağı salınması strategiyasını inkişaf etdirməklə, yeni məhsul istehsalının planlaşdırılmasını həyata keçirməklə, bazar reallığına uyğun olaraq məsrəflərin və məqsədli maya dəyəri kalkulyasiyası üzərində nəzarət etməklə idarəetmə konsepsiyasının tamlığını özündə ehtiva edir. Target – Kosting modeli uzun illərdir ki, istehsal müəssisələrində, xüsusilə mütəmadi olaraq yeni məhsul növləri və modelləri işləyib hazırlayan innovasiyalı sahələrdə istifadə edilir. Yapon menecerlərinin qiymətməmələgəlmə düsturu da aşağıdakı kimi verilmişdir: qiymət – mənfəət = maya dəyəri (6. Səh.132).

Kayzen maya dəyərinin (yapon dilindən tərcümədə "kiçik addımlarda təkmilləşdirmə" kimi) mahiyyəti istehsal mərhələsində xərclərin tədricən azaldılması prosesidir, bunun nəticəsində tələb olunan maya dəyərinə nail olunur və istehsalın gəlirliliyi təmin edilir.

"Kayzen-Kosting" anlayışını ilk dəfə işlədən Yasuxiro Monden qeyd etmişdir ki, bu model istehsal prosesinin müxtəlif mərhələlərində menecerlərin məqsədli maya dəyərinə nail olmaq və istehsalın rentabelliyyətinin təmin etmək məqsədi ilə istifadə etdikləri məsrəfləri aşağı salmaq vasitəsidir (alətidir).

Kayzen tapşırığı növbəti maliyyə ili üçün planlaşdırma mərhələsində, istehsal planları hazırlanarkən müəyyən edilir. Kayzen tapşırığı həm hər bir məhsul səviyyəsində, həm də fərdi dəyişən məsrəflər üzrə bütövlükdə müəssisə səviyyəsində qoyulur. Sabit xərclər ayrı-ayrı şöbələr üçün hesablanır və xüsusi büdcələrdə qruplaşdırılır. Bu kayzen tapşırıqlarından və sabit xərclər büdcələrindən istifadə edərək mütəxəssislər müəssisənin illik büdcəsini tərtib edirlər.

Uçotun ABC modeli Avropa və Amerikanın müxtəlif profilli müəssisələrində geniş yayılmışdır. Tam mənası ilə bu model məsrəflərin işlər üzrə (məsrəflərin funksional uçotu) uçotu deməkdir. Bu modelin analoqu olaraq bizim sənaye müəssisələrimizdə məsrəflərin uçotu və maya dəyərinin kalkulyasiyası əməliyyat üzrə metodundan istifadə edilir. ABC modelinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu model tətbiq olunan zaman müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə işçi əməliyyatların yığılımı kimi baxılır. ABC metodu bir çox müəssisələrin problemlərinin həllinə kömək edir, çünki o prosesli yanaşmadan istifadə etməklə dolaylı xərclərin detallı şəkildə hesablanması və müvafiq olaraq idarəsini təmin edir.

Yenidən Səhmdar Cəmiyyətlərinin yaranması bizim ölkəmizdədə maya dəyərinin uçotunun yeni formalarının mənimsənilməsinə, korporativ idarəetmə münasibətlərinin inkişafına zəmin yaratdı. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Korporativ İdarəetmə Prinsiplərinə əsasən korporativ idarəetmə şirkətin menecmenti, onun şurası, səhmdarları və maraqlı tərəfləri arasında bir sıra münasibətləri əhatə edir. Bununla əlaqədar demək olar ki, korporativ idarəetmə - səhmdarların

(iştirakçıların) hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə təsərrüfat cəmiyyətlərinin idarə edilməsi ilə bağlı yaranan prosesləri, onları tənzimləyən normaları, habelə bu proseslərin iştirakçıları olan strukturları və şəxsləri nəzərdə tutur (7. Səh.3).

İdarəetmə sistemində səmərəli, ardıcıl qərarların qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Təşkilati qərar vermə prosesi zəif olduqda ümumi idarəetmə funksiyalarının hasil etdiyi nəticələr də qeyri qənaətbəxş olur. Bu baxımdan, idarəetmə qərarları da informasiyalar kimi keyfiyyətli olmalıdır. Korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi təsərrüfat cəmiyyətlərində idarəetmənin qabaqcıl təcrübəyə uyğun təşkil olunması, habelə cəmiyyətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəmin yaradır. Bəzi müəssisələrdə səhmdarlar müəssisənin fəaliyyətindən bütövlükdə xəbərdar olurlar, çünki onlar eyni zamanda həmin müəssisənin menecerləridirlər. Baxmayaraq ki, bəzi müəssisələrdə səhmdarların menecerlərin idarəetmə fəaliyyəti ilə yalnız “səhmdarların ümumi yığınağı”nda tanış olmaq şansları olur. Bu da menecerlər və səhmdarlar arasında informasiyanın azlığı ucbatından maraqların toqquşmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar şirkətlərdə korporativ idarəetmənin mövcudluğunu vacibləşdirir və ölkəmizdə 28 yanvar 2011-ci il tarixində F-09 nömrəli əmrlə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartlarını zəruri edir.

Korporativ idarəetmənin beynəlxalq təcrübəsi öyrənildikcə səmərəli idarəetməyə, məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə nail olunur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Xərclər - məhsul - nəticə” modeli əsasında idarəetmə üçün uçot sisteminin yaradılması obyektiv zərurət oldu, şirkətin mühasibat uçotu, dövlət maliyyə hesabı, nəzarətin təşkili prinsipləri və üsulları və şirkət auditi yaranmışdır. Müasir idarəetmə uçotunun təşkili riyazi proqramlaşdırmanın, informatikanın, kibernetikanın, psixologiyanın, biznesin təhlilinin, iqtisadi proqnozlaşdırmanın, marketinqin, əməliyyatların tədqiqatının nəticələrini və s. nəzərə almaqla formalaşmışdır.

Araşdırmalar nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olur ki, idarəetmə uçotunun köməyi ilə müvafiq qərarın qəbul edilməsi, struktur bölmələrinin işində olan nöqsanların müəyyən olunması prosesini sürətləndirir, texnoloji proseslər arasındakı sinxronluq mühafizə edilir, ahəngdarlığa, təşkilatın əsas fəaliyyətinin səmərəli və effektiv aparılmasına riayət edilir. Bundan başqa, ehiyatlardan səmərəli istifadə olunmalıdır, xərclər məhsulun satış qiymətlərinə də təsir edir ki, bu da bazarda həmin məhsulun qiymətə görə rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Müasir dünyada təşkilatın idarə olunması prosesinin ildən-ilə daha da mürəkkəbləşdiyini nəzərə alaraq aşağıdakı təklifləri verirəm:

1. Həddindən artıq mal-material ehtiyatlarının saxlanmasına yol verilməməlidir, çünki bu pulun lüzumsuz olaraq mal-material ehtiyatlarında dondurulmasına səbəb olacaqdır. Bundan əlavə istifadə olunmayan mal-material ehtiyatları korlanacaq və daha sonra köhnəlmiş olacaqdır, JİT modelinin xüsusiyyətlərindən istifadə etmək, yəni, lazım olduqda yalnız lazımi təchizata sahib olmaq lazımdır;

2. Məhsul istehsalına sərf olunmuş faktiki məsrəflərin uçotu üzərində daha ciddi nəzarət və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq;

3. Mövcud bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin idarə edilməsində ənənəvi qərarların qəbul edilməsi kifayət deyil, çevik olmaq və uğur əldə etmək üçün məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının hesablanması müxtəlif modellərini tətbiq etmək lazımdır;

4. Şirkəti idarə etmək üçün planlar bazarı hədəfləyərək tərtib olunmalıdır, effektiv strategiya hazırlamaq müvafiq və vaxtında məlumatlara sahib olmaq və yapon menecerlərinin qiymətməmələgəlmə düsturundan şirkətin fəaliyyətində düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır;

5. Hər bir şirkət öz işində Korporativ İdarəetmə Standartlarını tətbiq etməli, korporativ idarəetmənin effektiv sistemini yaratmalı, düzgün və effektiv qərar verməlidir.

İstifadə edilmiş dəbiyyat:

1. Qəzənfər Əli oğlu Abbasov. (2009). “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”. Bakı.
2. Ə.A.Sadıqov, T.Ə.Sadıqov, Ş.Ə.Cəfərova, C.Ə.Sadıqov. (2015). “Mühasibat uçotu”, Bakı.
3. S.Q.Məmmədova, C.Baratova. (2020). “Sahələrin mühasibat uçotu”, dərslik, Gəncə.
4. Алби Анастасия Андреевна. (2019). «Экономика и управление Молодой ученный. 13 марта. (стр.251).
5. K.A.Ağayeva. (2019). “Menecmentin idarəetmə prinsiplərinin tətbiqinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi”. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi-praktiki jurnal, № 4.
6. X.C.Əzizova. (2016). “Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası”, dərs vəsaiti, Bakı.
7. Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartları 28 yanvar 2011-ci il.
8. “Qənaətli istehsal sisteminin alətləri”. Bakı – 2017.
9. Google Azərbaycan

S.Q.Mammadova

*teacher, Kazakh branch of Baku State University,
Kazakh State Social Economic College*

**Costing in management accounting and the role of product costing methods (models)
in making corporate decisions**

Abstract

In the modern world, the process of managing an organization is becoming more and more complicated every year. This is due to the development of market relations, a significant increase in competition and a large flow of information that must be effectively processed for management decision-making. A great responsibility falls on the head of the enterprise. The article studies cost accounting, cost calculation methods and models, it is shown that information about production costs is summarized in the management system. The grouping of costs by types is considered the basis for accounting for their places of formation and cost carriers. The classification of expenses is determined by the object of expenses.

It can be concluded that one of the main issues of management accounting is the coordination of the activities of separate departments of the company, they should understand the strategic importance of studying consumer demand, prioritize quality, think about the interests of society, and achieve reconciliation of these factors in order to obtain more profit. Thus, the importance of cost accounting methods is more evident.

Finally, it is proposed to use the characteristics of the JIT model, that is, to have only the necessary equipment when necessary. To manage the company, plans should be designed targeting the market, developing an effective strategy, having relevant and timely information, and being able to correctly use the Japanese managers' pricing formula in the company's operations. In the conditions of current market relations, it is not enough to make traditional decisions in the management of the enterprise, in order to be flexible and achieve success, it is necessary to apply different models of product costing. Every company should apply Corporate Governance Standards in its work, create an effective system of corporate governance, and make correct and effective decisions.

Key words: *management accounting, costs, product costing methods, corporate management, corporate decision-m.*

С.Г.Мамедова

*преподаватель, Казахский филиал Бакинского
Государственного Университета,
Казахский Государственный
Социально-Экономический Колледж*

**Калькуляция себестоимости в управленческом учете и роль методов (моделей)
калькуляции продукции в принятии корпоративных решений**

Резюме

В современном мире процесс управления организацией с каждым годом становится все сложнее. Это связано с развитием рыночных отношений, значительным ростом конкуренции и большим потоком информации, которую необходимо эффективно обрабатывать для принятия управленческих решений. Большая ответственность ложится на руководителя предприятия. В статье исследован учет затрат, методы и модели расчета себестоимости, показано, что информация о себестоимости продукции суммируется в системе управления. Группировка затрат по видам считается основой учета мест их формирования и носителей затрат. Классификация расходов определяется объектом расходов.

Можно сделать вывод, что одним из основных вопросов управленческого учета является координация деятельности отдельных подразделений компании, они должны понимать стратегическую важность изучения потребительского спроса, расставлять приоритеты в качестве, думать об интересах общества, добиваться примирения. Этих факторов, чтобы получить больше прибыли. Таким образом, важность методов учета затрат становится более очевидной.

Наконец, предлагается использовать характеристики модели JIT, то есть иметь только необходимое оборудование при необходимости. Для управления компанией необходимо разработать планы, ориентированные на рынок, разработать эффективную стратегию, располагать актуальной и своевременной информацией и уметь правильно использовать формулу ценообразования японских менеджеров в деятельности компании. В условиях современных рыночных отношений недостаточно принимать традиционные решения в управлении предприятием, чтобы быть гибким и добиваться успеха, необходимо применять разные модели калькуляции себестоимости продукции. Каждая компания должна применять в своей работе стандарты корпоративного управления, создавать эффективную систему корпоративного управления, принимать правильные и результативные решения.

Ключевые слова: *управленческий учет, затраты, методы расчета себестоимости продукции, корпоративное управление, принятие корпоративных решений.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-380-384>

А.А.Абасова
к.т.н. доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-1633-6257
abasova@gmail.com
О.Ф.Керимли
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
kerimliofeliya@gmail.com
Т.Э.Аббасова
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.02.2024

The article was received by editorial board on 12.02.2024

Статья принята к печати 12.02.2024

СТРАТЕГИИ И НОВАТОРСТВО УСПЕШНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ И КАДРОВОЙ ПОЛИТИКОЙ, ПОНИМАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ К КАДРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

Резюме

Статья предлагает глубокий взгляд на последние изменения в политике управления персоналом и кадровой политикой. Также рассматриваются актуальные тенденции, такие как гибкие методы труда и технологические изменения, а также новаторства, необходимые для решения проблем, возникающих на современном рынке труда. В этом исследовании обсуждаются современные подходы к управлению персоналом и кадровой политикой, сосредотачиваясь на последних достижениях в этих областях. Возможно прийти к глубокому пониманию современных подходов к эффективному адаптивному управлению персоналом в динамичном мире бизнеса.

Ключевые слова: *управления персоналом, тенденции, гибкость, инновационные методы.*

ВВЕДЕНИЕ

«Кадровая политика» - это термин, который можно трактовать как широко, так и узко.

В широком смысле это система правил и норм, которые должны быть осознаны и четко сформулированы, чтобы приводить человеческие ресурсы в соответствие со стратегией компании. Отсюда следует, что все операции по работе с кадрами, включая отбор, аттестацию, составление штатного расписания, обучение и продвижение, планируются и согласуются с общими целями и задачами компании.

В узком смысле это набор конкретных правил, предпочтений и ограничений, которые, как правило, не осознаются в отношениях между людьми и организациями.

Когда кадровая политика наиболее полно отражает важные элементы отношений между политикой, государством, экономикой и общественностью, она работает лучше. Единственная система распределения должностные обязанности, основанные на принципах профессионализма и компетентности, устраняют фальшивые кадровые схемы, создавая справедливый порядок в государственно-правовых и в целом социальных отношениях.

Реализация кадровой политики эффективна, когда она наиболее полно отражает важные элементы отношений между политикой, экономикой, общественностью и кадрами. Справедливый порядок в государственно-правовых и в целом социальных отношениях может быть создан только путем внедрения системы распределения должностей, основанной на профессионализме и компетентности, которая устраняет нечестные кадровые схемы.

В условиях современной научно-технической революции роль человека в производстве значительно изменилась, что делает его жизненно важным компонентом успеха и конкурентоспособности компании. Современные сотрудники должны иметь высокую культуру, широкую эрудицию, предприимчивость, стратегическое мышление и стремиться развиваться.

Эффективная кадровая политика основывается на постоянном анализе и оценке влияния окружающей среды, а также на адаптации производства к внешним воздействиям.

Все функции управления рабочей силой расширяются и углубляются. Стратегия руководства персоналом становится все более важной, когда она превращается в целостную систему. Управление персоналом требует того, чтобы рыночные партнеры учитывали мысли и действия всех сотрудников [6].

Есть определенные шаги, которые следует пройти при разработке кадровой политики организации. Первым делом необходимо создать общие принципы кадровой политики и цели. Следующим шагом является планирование потребностей в персонале, создание структуры и штата, а также создание резерва кадров. На следующем этапе осуществляется кадровый контроль и создается и поддерживается система кадровой информации. Следующим шагом является разработка и обеспечение эффективной системы стимулирования и мотивации труда, а также определение основных принципов распределения средств. На последнем этапе реализуется программа развития сотрудников, адаптация и профориентация сотрудников, планы индивидуального роста, создание команд и процесс профессиональной подготовки и повышения квалификации. На последнем этапе необходимо оценить, соответствует ли текущая кадровая политика и стратегия компании управлению ее сотрудниками. Персональный потенциал оценивается. [1, стр. 10]

Чтобы решить проблемы, возникающие на современном рынке труда, необходимо внести новаторство и инновации в различных областях кадровой политики и управления персоналом. Основные области инноваций:

Гибкие формы работы: внедрение новых моделей трудоустройства, таких как фриланс, гибкие графики и удаленная работа, чтобы адаптироваться к изменяющимся требованиям сотрудников и условиям бизнеса

Инновации в области технологий: использование передовых HR-технологий для улучшения процессов найма, обучения и развития персонала, а также прогнозирования трендов на рынке труда с помощью аналитики данных.

Развитие умений: разработка программ обучения и развития, соответствующих современным потребностям рынка труда, таким как цифровые навыки, мягкие навыки и управленческие навыки.

Агильное управление: практика агильного управления персоналом помогает быстро адаптироваться к изменениям на рынке труда и внутренним потребностям организации.

Разработка методов поиска талантов с использованием нескольких каналов: компании активно используют специализированные платформы, профессиональные сообщества и социальные сети для поиска талантов.

Фокус на совершенствовании навыков: компании стремятся помочь своим существующим сотрудникам улучшить свои навыки, чтобы они могли лучше адаптироваться

к изменениям в бизнесе, а также привлечь талантливых кандидатов с необходимыми навыками.

Эти новаторства помогают компаниям быстро адаптироваться к изменениям на рынке труда, привлекать и удерживать талантливых сотрудников и создавать конкурентное преимущество в современной бизнес-среде.

Чтобы максимизировать эффективность и удовлетворенность сотрудников, эффективное управление человеческими ресурсами включает в себя глубокий и системный подход к взаимодействию с ними. Основные компоненты такого подхода:

1. Достаточный найм: Целенаправленный и эффективный подбор персонала, учитывая, что навыки, ценности и потенциальные возможности соответствуют культуре организации.

2. Образование и развитие: разработка и реализация программ обучения, способствующих развитию сотрудников как в личном, так и в профессиональном плане.

3. Эффективная система оценки производительности: обеспечение прозрачных и справедливых систем оценки производительности, которые способствуют высоким результатам и профессиональному росту.

4. Развитие лидеров: Идентификация и совершенствование лидерских качеств сотрудников, разработка программ менторства и обучения руководителей

5. Гибкие льготы и вознаграждения: учитывайте различные потребности и предпочтения сотрудников при разработке льгот.

6. Управление разнообразием и инклюзивностью: создание инклюзивной корпоративной культуры и реализация стратегий, способствующих разнообразию сотрудников.

7. Гармония между личной и профессиональной жизнью: содействие и создание условий, позволяющих сотрудникам балансировать между своим рабочим временем и личными обязанностями.

8. Исследования и аналитика: использование данных и аналитики для постоянного мониторинга производительности, определения тенденций и принятия информированных управленческих решений.

9. Эмоциональное и психологическое благополучие: предоставление ресурсов и программ для поддержания эмоционального благополучия сотрудников.

10. Социальная ответственность: включает принципы социальной ответственности в кадровую политику, учитывая, как организация влияет на общество и окружающую среду.

Хорошая стратегия управления человеческими ресурсами учитывает особенности каждого сотрудника и помогает им расти на работе, создавая здоровую и продуктивную культуру в компании.

Рабочие обязанности HR-менеджера включают выполнение следующих задач:

Работа с новым поколением

Молодые специалисты, которые выходят на рынок, уже не являются известными миллениалами, а лидеры поколения «Z». У них совсем другие представления об идеальном работодателе, а также совсем другие ценности и привычка быстро принимать решения. В результате компании, которые не могут обеспечить этим кандидатам условия для быстрого роста, не воспринимаются такими кандидатами как идеальные места работы. [2, стр 301]

Способствовать творчеству сотрудников.

В связи с тем, насколько легко и быстро копируются стандартные продукты и бизнес-модели потребителей, становится все труднее удивить потребителей. Компании понимают важность и необходимость использования человеческого потенциала для разработки концепций для улучшения существующих товаров или разработки новых продуктов, услуг и деталей сервиса. [3, стр 513]

Значительный пересмотр штатов в отношении сотрудников.

Организации меняют политику кадров, чтобы уделять больше внимания гибкий подход к сотрудникам и их действиям, передача принципов и участие сотрудников в развитии организации.

Сторителлинг

Сторителлинг основан на рассказах самих сотрудников о своих личных жизнях в заметках и блогах. Эти рассказы более доверительны, чем рассказы, рассказанные руководителями и копирайтерами.

Применение искусственного интеллекта и информационных технологий.

Чтобы ресурсы HR-менеджера могли быть направлены на более важные и требующие человеческого внимания области, некоторые части системы управления персоналом или их отдельные функции должны быть автоматизированы. [4, стр. 121]

Повышение гибкости в организации работы персонала.

Гибкость проявляется не только в методах обучения, но и в разнообразии рабочих мест и графиков. [5, стр. 124]

Талант-менеджмент

Привлечение ценных сотрудников является жизненно важным для процветания организации в новых условиях. Это требует расширения источников поиска и создания более благоприятных условий для оплаты труда, мотивации и развития карьеры. Термин «талант-менеджмент» был разработан компанией McKinsey в 1997 году и появился как профессиональный термин в конце XX в., когда высокотехнологичные организации начали вести «войну за таланты». [2]

Таким образом используя эффективную кадровую работу, можно оптимизировать производственный процесс и снизить потери, связанные с использованием материальных, финансовых и трудовых ресурсов; это также позволяет сократить неэффективную и излишнюю численность персонала. В результате этого процесса организация становится более эффективной.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение каждый из этих подходов к управлению должен учитывать инновации и активно их применять. Только так предприятие сможет успешно адаптироваться к динамике современных бизнес-сред и обеспечить успешное развитие своих сотрудников. Также определено, что для того, чтобы проводить новаторство в области управления персоналом, необходимо иметь глубокие представления о тенденциях, существующих в настоящее время, а также уметь эффективно внедрять новые методы в кадровую политику. Важно отметить, что сегодня успешные компании стремятся разрабатывать адаптивные методы управления персоналом, которые сочетаются с лучшими методами управления персоналом. Нужно обращать внимание на то, что успешные организации должны постоянно адаптироваться к изменениям в окружающей среде, внедрять инновации в управление, менеджмент и деятельность. В конце статьи следует отметить, что стратегия управления персоналом должна постоянно обновляться, чтобы адаптироваться к быстро меняющимся условиям бизнеса. Только так они смогут конкурировать и добиться долгосрочного успеха.

Список использованной литературы:

1. Ласский И.А., Башмаков О.А. Кадровая политика и планирование в организации//Клинический опыт Двадцатки.

2. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: стратегия, маркетинг, интернационализация: учебное пособие / А. Я. Кибанов, И. Б. Дуракова.
3. Сотникова С. И. Управление персоналом организации: современные технологии.
4. Родинова Н. П. Деловая карьера и особенности ее развития в постиндустриальной среде.
5. Родинова Н. П. Инновационные технологии адаптации молодых специалистов.
6. Бизюков П.В. (2007). Служба управления персоналом: функции, типология, модели //Социс. № 5.

A.A.Abasova

*Candidate of Texnikal Sciences, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-1633-6257*

O.F.Karimly

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

T.E.Abbasova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Strategies and innovation of successful personnel management and HR policy, understanding modern approaches to HR policy

Abstract

The article offers an in-depth look at recent changes in HR and HR policies. It also examines current trends such as flexible working practices and technological changes, as well as the innovation needed to address the challenges facing today's labor market. This study discusses contemporary approaches to human resource management and personnel policy, focusing on recent developments in these areas. It is possible to come to a deep understanding of modern approaches to effective adaptive personnel management in the dynamic world of business.

Key words: *personnel management, trends, flexibility, innovative methods.*

A.Ə.Abasova

*t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1633-6257*

O.F.Kərimli

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

T.E.Abbasova

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Kadr siyasəti və personalın uğurlu idarə edilməsi strategiyaları və yenilikləri, kadr siyasətinə müasir yanaşmalar

Xülasə

Məqalədə HR və HR siyasətlərindəki son dəyişikliklərə ətraflı nəzər salınır. O, həmçinin çevik iş təcrübələri və texnoloji dəyişikliklər kimi cari tendensiyaları, eləcə də bugünkü əmək bazarının üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün lazım olan innovasiyaları araşdırır. Bu araşdırma insan resurslarının idarə edilməsinə və kadr siyasətinə müasir yanaşmalardan bəhs edir, bu sahələrdə son inkişaflara diqqət yetirir. Dinamik biznes dünyasında effektiv adaptiv kadr idarəçiliyinə müasir yanaşmaları dərindən dərk etmək mümkündür.

Açar sözlər: *kadrların idarə edilməsi, tendensiyalar, çeviklik, innovativ üsullar.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-385-394>

Л.М.Ализаде
магистрант, Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики
leylializade31@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

ВЛИЯНИЕ ПРАКТИКИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ НА МОТИВАЦИЮ И ЛОЯЛЬНОСТЬ СОТРУДНИКОВ

Резюме

Практика управления персоналом имеет значительное влияние на мотивацию и лояльность сотрудников. Когда компания применяет эффективные методы управления, такие как установление четких целей, предоставление возможностей для развития и роста, а также признание и поощрение достижений, сотрудники чувствуют себя более мотивированными и ценными для организации.

Кроме того, практика управления персоналом, которая основана на принципах справедливости и равноправия, способствует формированию лояльности сотрудников. Когда сотрудники видят, что их труд и вклад в компанию оцениваются и вознаграждаются справедливо, они склонны оставаться верными организации и проявлять высокую степень лояльности.

В целом, эффективная практика управления персоналом способствует повышению мотивации и лояльности сотрудников, что в свою очередь может привести к улучшению производительности и успеху компании.

Ключевые слова: практика управления человеческими ресурсами, лояльность сотрудников, мотивация, командный дух, карьерный рост, сектор гостеприимства.

ВВЕДЕНИЕ

Управление человеческими ресурсами - это стратегический подход к воспитанию и поддержке сотрудников, а также обеспечению позитивной рабочей среды. Его функции различаются в зависимости от бизнеса и отраслей, но обычно включают в себя подбор персонала, компенсацию и льготы, обучение и развитие, а также отношения с сотрудниками.

Исследование было проведено с целью определить взаимосвязь между кадровыми практиками, мотивацией сотрудников и лояльностью сотрудников. Были использованы статистические методы, включая исследовательский факторный анализ, анализ надежности, множественную регрессию и посреднический анализ. Эмпирические результаты показали, что переменные, связанные с командным духом, развитием карьеры, компенсацией, отношениями с менеджером и рабочей средой, напрямую влияют на мотивацию сотрудников и, следовательно, косвенно влияют на лояльность через посредство мотивации сотрудников [1].

Кроме того, на лояльность сотрудников напрямую влияли карьерный рост, рабочая среда и мотивация сотрудников. Сектору гостеприимства рекомендуется разработать прямой план карьерного обучения и развития для достижения привлекательной политики вознаграждений

и льгот, комфортной рабочей среды, последовательной культуры командной работы, а также более высокого уровня лояльности сотрудников.



Рисунок 1. Исследование мотивации сотрудников

Нельзя отрицать, что индустрия гостеприимства во Вьетнаме в последние годы переживает бурное развитие. За первые девять месяцев 2019 года Вьетнам принял почти 13,5 миллионов иностранных туристов, что увеличилось примерно на 10,8% по сравнению с 2015 годом [2]. Наряду с ростом этой отрасли, в настоящее время действуют 442 4-5-звездочных отелей, что иллюстрирует рост количества 4-5-звездочных отелей во Вьетнаме на 44% за 4 года с 2015 по 2019 год. Помимо размещения высокого класса, другие Вьетнамские стартап-организации, в том числе Luxstay, MyTour, Vntrip и Ivivu, были созданы для поддержки развития туризма. Кроме того, иностранные партнеры, такие как Redoorz и Oyo, присоединились к вьетнамскому туристическому рынку, чтобы предоставить широкий выбор вариантов размещения для международных и внутренних туристов. Что касается экономического вклада, то в 2018 году ВВП путешествий и туризма составил почти 27 миллиардов долларов США, что составляет 8% ВВП Вьетнама (VNS, 2019), и, согласно прогнозам Всемирного совета путешествий и туризма, в следующем десятилетии он вырастет до 9,8% (ВТТК). На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что индустрия туризма и гостеприимства во Вьетнаме играет определяющую роль в развитии всей экономики [3].

Будучи трудоемкой отраслью, организации гостеприимства всегда ищут отличные инструменты управления человеческими ресурсами для улучшения качества обслуживания, а также производительности, мотивации и лояльности сотрудников. Лояльность сотрудников определялась как чувство привязанности сотрудников к своей организации (Tomic et al., 2018) или благоприятная рабочая среда, которую сотрудники хотят создать в организации с высоким уровнем качества обслуживания (Yee et al., 2010). Эти исследования также указали на важность лояльности сотрудников для определения прибыльности фирмы за счет положительного влияния на качество обслуживания. Было обнаружено, что помимо качества обслуживания важную роль, влияющую на вовлеченность сотрудников и результаты работы, играет лояльность сотрудников (Ибрагим и Аль Фаласи, 2014). Чем больше лояльность

сотрудников к организации, тем выше вовлеченность сотрудников, что приводит к лучшей командной работе, производительности и снижению текучести кадров.

Еще одним определяющим фактором, помимо лояльности сотрудников, является мотивация сотрудников. В исследованиях было доказано, что оплата труда и отношения с коллегами положительно связаны с мотивацией сотрудников. Таким образом, мотивация сотрудников имела прямую положительную связь с их приверженностью, чувством потока (Watson et al., 2018) и креативностью сотрудников (Hur et al., 2016). Не только ряд исследований выявил значимое влияние мотивации сотрудников, но и многие теории мотивации также развивались на протяжении многих лет для практического повышения мотивации сотрудников [2].

Одной из наиболее известных теорий является иерархия потребностей Маслоу, в которой менеджеры могут определить уровни потребностей своих сотрудников, которые можно использовать для их мотивации. Несмотря на разнообразие теорий и исследований о мотивации и лояльности сотрудников во всем мире, исследований этих факторов, а также человеческих ресурсов в сфере гостеприимства во Вьетнаме мало. Например, Буи и Сид (2019) определили влияние практики управления человеческими ресурсами на вовлеченность сотрудников в банковской отрасли, а Фам (2019) уточнил влияние человеческих ресурсов на эффективность бизнеса в телекоммуникационной отрасли. Таким образом, это исследование считается первым ведущим исследованием влияния практик человеческих ресурсов (командный дух, вознаграждение, развитие карьеры, отношения с менеджером, рабочая среда) на мотивацию и лояльность сотрудников в индустрии гостеприимства во Вьетнаме. С тех пор это может стать теоретической платформой для уровней управления для реализации соответствующих и практических стратегий для повышения мотивации сотрудников и снижения текучести кадров с целью улучшения качества обслуживания. На основании исследования Chang et al. (2010) и Туркылмаз и др. (2011) в исследовании была разработана модель независимых переменных, включая командный дух, вознаграждение, развитие карьеры, отношения с менеджером и рабочую среду во взаимосвязи с опосредующей переменной – мотивацией сотрудников и зависимой переменной – лояльностью сотрудников [5].

АНАЛИЗ

➤ Лояльность сотрудников

В исследовании отмечено, что на лояльность сотрудников влияют заработная плата, льготы, межличностные характеристики, личная мотивация, иерархическое положение и т. д. включая ряд факторов. Кроме того, они также выявили положительные взаимоотношения между сотрудниками. лояльность и удовлетворенность работой. Помимо удовлетворения от работы, Yee et al. (2010) показали положительную взаимосвязь между лояльностью сотрудников и качеством обслуживания, что приводит к повышению удовлетворенности клиентов. В других условиях Yao et al. (2019) исследовали поведенческую лояльность сотрудников как предпосылку и последствия организационной приверженности сотрудников отеля. Они также считали, что на лояльность сотрудников помимо экономической компенсации существенно влияют и другие аспекты, такие как социальные и эмоциональные факторы.

В деталях, существует значительная прямая связь между карьерным ростом и лояльностью сотрудников в жилищной сфере. С точки зрения косвенной корреляции, доверие к коллегам и руководству, вознаграждение сотрудников, командная работа и расширение прав и возможностей оказали значительное влияние на удовлетворенность работой сотрудников, что, в свою очередь, положительно повлияло на лояльность сотрудников.

➤ Мотивация сотрудников

На протяжении многих лет мотивация сотрудников изучалась и развивалась с помощью различных мотивационных теорий, включая иерархию потребностей Маслоу, двухфакторную теорию Герцберга и т. д. Также отмечено существенное влияние сотрудников и рабочей среды на мотивацию сотрудников. Ван (2016) также внес свой вклад в исследование о том, что высококачественный LMX в отелях может повысить трудовую мотивацию сотрудников. Поэтому организации было рекомендовано уделять больше внимания положительному влиянию лидеров на членов, чтобы повысить мотивацию [4].

С академической точки зрения Макклелланд разработал теорию потребностей, включающую три мотивации: потребность в принадлежности, потребность во власти и потребность в достижениях. В деталях мы обнаружили, что хорошие и стабильные отношения между менеджерами и коллегами могут мотивировать сотрудников и вызывать высокую потребность в принадлежности, прямое влияние сотрудников на удовлетворенность клиентов может удовлетворить потребность сотрудников во власти и разрешать жалобы клиентов. может добиться достижения. Что касается результатов мотивации сотрудников, было подсчитано, что мотивационные факторы могут иметь положительную связь с лояльностью сотрудников. Между тем, мы обнаружили, что мотивация косвенно коррелирует с лояльностью через удержание. Более конкретно, повышенная мотивация приводит к увеличению удержания, а высокий уровень удержания приводит к высокому уровню лояльности.

➤ **Факторы, влияющие на лояльность и мотивацию сотрудников.**

➤ **Командный дух.**

Команда определяется как группа взаимозависимых сотрудников, работающих вместе для достижения общей цели. С другой стороны, мы описали командную работу как сеть сотрудничества и общения внутри организации или между различными функциями. Несомненно, командная работа имеет множество преимуществ, таких как более высокая удовлетворенность и приверженность, более высокое качество обслуживания и продукции, а также повышенная производительность по сравнению с индивидуальной работой.

Эффективная командная работа, при которой сотрудникам предоставляется автономия, является решающим фактором в улучшении качества обслуживания, что усиливает мотивацию сотрудников, повышает производительность сотрудников и превосходное обслуживание. Таким же образом было обнаружено, что командная работа повышает мотивацию сотрудников, повышает организационную эффективность и удовлетворенность работой сотрудников [6].

Считалось, что помимо прямого влияния на мотивацию сотрудников командная работа оказывает косвенное влияние на лояльность сотрудников через опосредующий эффект удовлетворенности сотрудников. Другими словами, командная работа положительно связана с удовлетворенностью сотрудников, а удовлетворенность сотрудников положительно связана с лояльностью сотрудников.

➤ **Компенсация**

Это инструмент управления человеческими ресурсами, позволяющий удерживать людей, поскольку работодатели понимают, что сотрудники должны ручаться за свою финансовую отчетность, основанную на предлагаемых компенсациях и льготах. Аналогичным образом мы определили причинно-следственную связь между воспринимаемыми системами вознаграждения и организационной культурой как инструментом удержания и мотивации сотрудников. Когда дело доходит до мотивации сотрудников, компенсация имеет различные аспекты, которые по-разному влияют на мотивацию сотрудников. По данным Литмана и др. (2014), компенсация, связанная с денежными вознаграждениями, была наиболее эффективным мотиватором по сравнению с другими факторами. Это также подтверждается фактами, что

денежные эквиваленты являются основными мотиваторами в управлении продажами. Помимо денежного вознаграждения, разработка и внедрение вознаграждений также повлияли на мотивацию сотрудников и даже на другие практические результаты. С другой стороны, взаимосвязь между вознаграждением и лояльностью сотрудников редко была четко определена. Мы отметили, что вознаграждение относится к практике TQM (всеобщее управление качеством) и оказывает косвенное влияние на лояльность сотрудников через посредство удовлетворенности сотрудников. Мы считали, что помимо косвенного эффекта низкая оплата труда также приводит к отсутствию лояльности сотрудников.

➤ Развитие карьеры

Карьерный рост помогает сотрудникам выявить свои таланты, чтобы они могли оптимизировать свой потенциал для организации. Таким образом, для реализации эффективной программы развития карьеры работодатели должны сосредоточиться на индивидуальных и организационных факторах, влияющих на производительность труда, поскольку развитие карьеры было опосредующим фактором во взаимосвязи между удовлетворенностью работой, производительностью труда и организационной приверженностью [8].

Помимо опосредующего эффекта, мы обнаружили прямую положительную связь между поддержкой развития карьеры и карьерной мотивацией сотрудников.

В частности, карьерная мотивация подчиненных будет выше, если они ощутят большую поддержку и авторитет со стороны своего начальства. Кроме того, развитие карьеры сыграло важную роль в снижении намерения уйти. Было показано, что карьерный рост не только напрямую влияет на намерение остаться, но и является влиятельным фактором в линейной зависимости между удовлетворенностью работой и лояльностью сотрудников.

➤ Отношения с менеджером

Теория обмена лидер-член (LMX) определяется как структура отношений между лидером и последователями, которая считается необходимым компонентом, определяющим отношения в организации. Отношения между менеджерами и подчиненными — это отношения двух людей, каждый из которых имеет разные потребности и требования в своих обстоятельствах. Эффективный лидер — отношения между членами, которые отвечают на проблемы отдельных лиц. Установлено, что улучшение взаимоотношений между работником и руководителем является эффективным средством повышения трудовой мотивации сотрудников. LMX также считается мотивационным фактором, повышающим производительность сотрудников. Поэтому уровням управления было рекомендовано обеспечить комфортную среду и ресурсы для сотрудников для достижения высокого качества LMX. Исследования взаимосвязи между отношениями лидер/последователи и лояльностью сотрудников проводятся редко. Однако недавно Бук и др. (2019) прояснили косвенную связь LMX с лояльностью сотрудников через вовлеченность сотрудников [7].

➤ Рабочая среда и ситуация

Считалось, что рабочая среда оказывает положительное или отрицательное влияние на сотрудников для достижения их результатов. Например, они выяснили положительное влияние проникновения света на удовлетворенность работой и благополучие, и отрицательное влияние на текучесть кадров или обнаружили, что чем «зеленее» здание, тем оно более продуктивно. Рабочая среда также считалась мотивирующим фактором для творчества и инноваций в бизнесе.

Поддерживая это утверждение, Рашид и др. (2016) показали, что рабочая среда является важной переменной, влияющей на мотивацию сотрудников. Более того, на втором уровне после иерархии потребностей Маслоу это указывало на то, что сотрудникам необходима безопасная и стабильная рабочая среда. Как уже упоминалось выше, доказано, что условия

труда являются одним из наиболее важных факторов, влияющих на удовлетворенность сотрудников. Следовательно, через удовлетворенность сотрудников была обнаружена положительная линейная связь между удовлетворенностью сотрудников и лояльностью сотрудников, что относится к косвенной связи между рабочей средой и лояльностью сотрудников [9].

Для достижения всех целей и дальнейшего анализа в этом исследовании предполагается, что:

H1: Факторы командного духа, оплата труда, карьерный рост, отношения с руководителем, рабочая среда и ситуация, дополнительные льготы напрямую влияют на лояльность сотрудников.

H2: Факторы командного духа, оплата труда, карьерный рост, отношения с руководителем, рабочая среда и ситуация, дополнительные льготы напрямую влияют на мотивацию сотрудников.

H3: Мотивация сотрудников напрямую влияет на лояльность сотрудников.

H4: Факторы командного духа, оплата труда, карьерный рост, отношения с руководителем, рабочая среда и ситуация, дополнительные льготы косвенно влияют на лояльность сотрудников через посредство мотивации сотрудников.

После изучения мотивационных факторов сотрудников стало ясно, что программа будет направлена на повышение профессионализма ключевого персонала путем поощрения их к участию в программе. Ведь обучение и развитие направлено не только на передачу сотрудникам необходимых знаний и развитие их профессиональных навыков.

Обучение является важнейшим инструментом распространения и укрепления желаемого отношения к делу, организации и выяснения того, какого поведения организация ожидает от своих сотрудников, что будет поощряться, подкрепляться, аплодировать. Основная цель решения задач подготовки кадров, повышения квалификации, переподготовки и формирования конкурентоспособных кадров ставит новые, весьма сложные и актуальные задачи по разработке и реализации основных направлений подготовки кадров [12].

В ходе разработки программы был проведен анализ тренингов, доступных на рынке страны и проводимых частными компаниями, и на их основе составляется программа не только обучения, но и дальнейшей работы с ними.

Задачи обучения персонала гостиницы:

- поддержание необходимого уровня квалификации персонала с учетом требований современного рынка услуг и перспектив его развития;
- защита и эффективное использование профессионального потенциала;
- Повышение конкурентоспособности услуг на основе распространения знаний и опыта применения эффективных методов организации и управления трудом;
- поддержание высокого уровня профессионализма персонала;
- создание условий для профессионального развития и самореализации работников на основе повышения трудовой мотивации;
- повышение уровня профессионализма и компетентности персонала;
- совершенствование навыков и умений, необходимых для эффективной работы.

Факторы, определяющие необходимость обучения и развития:

- планы подготовки персонала; предлагаемые кадровые изменения;
- поддержание необходимого профессионального уровня персонала.

Качество подготовки кадров характеризуется следующими показателями:

Основным показателем является индекс удовлетворенности гостей гостиничными услугами.

У сотрудников отеля есть свои тренеры, входящие в состав отдела кадров. В настоящее время они занимаются анализом и разработкой инструментов маркетинга, анализом производственных процессов, участвуют в процессе подбора и подбора персонала. Таким образом, тренеры отелей знакомы со стандартами, корпоративной культурой и, кроме того, имеют опыт обучения в промышленных компаниях, что очень важно. Предполагается, что они займутся подготовкой кадров и разработкой будущих программ. Это снизит затраты на организацию обучения, кроме того, в распоряжении тренеров и студентов имеется бизнес-центр гостиницы с несколькими номерами, и они не все заняты одновременно. Программа обучения рассчитана на 20 часов [10].

Группы формируются тренером с учетом загруженности кафедры. Занятия обычно проводятся после работы и оплачиваются как сверхурочные. Если необходимо собрать большую группу, то можно проводить лекции по выходным и оплачивать по времени. Таким образом, обучение длится около 8 дней по 2-3 часа, чтобы сотрудники не были обременены ежедневно. Все участники получают подготовленные тренером методические материалы вместе с инструкциями по использованию в работе. В самом начале тренинга я предлагаю сыграть в какую-нибудь игру, смоделировав какую-то конфликтную ситуацию (между несколькими участниками или между участниками и клиентом) и оценить эффективность решения. Для сравнения повторите в конце обучения, запишите его на камеру, чтобы сотрудники сами увидели разницу и поняли важность и смысл обучения по конкретным стандартам. Задача тренера в процессе обучения – понять основные принципы применения стандартов обслуживания в повседневной работе гостиничных служб, как учитывается звездность отеля и спектр его услуг при разработке и внедрение стандартов обслуживания. Участники тренинга отработают навыки применения стандартов обслуживания в повседневной работе службы бронирования и размещения в практических заданиях и ролевых играх. По окончании обучения проводится итоговое тестирование, результаты которого предоставляются в электронном виде. Тренеры отчитываются о результатах обучения, участниках и рекомендациях руководству подразделения.

Одной из важнейших составляющих обучения является формирование командного духа в коллективе, ориентированного не на личный результат, а на улучшение работы подразделения в целом. Это необходимо для того, чтобы сотрудники чувствовали, что их вклад в работу не оценим, а руководство компании ценило желание получать новую информацию. Чтобы сотрудники почувствовали эту разницу, я предлагаю внедрить систему материальных и нематериальных вознаграждений за участие и будущие результаты.

Участники тренингов получают сертификат об окончании курса.

Помните, что, участвуя в обучении, сотрудник тратит свое время, работая на благо компании. Это следует учитывать, и возможно проведение корпоративного праздника как морального стимула для сотрудников. Этот опыт уже доступен в отеле. Каждому участнику обучения может быть предоставлено право выбора двух дополнительных выходных в месяц без удержания заработной платы по согласованию с руководителем отдела [11].

Кроме того, сотрудникам, добившимся значительных результатов в своей работе и чьи успехи оценены коллегами, может быть предоставлена возможность самостоятельно выбрать курс обучения и пройти бесплатное обучение. Можно порекомендовать изменить систему вознаграждения сотрудников – вознаграждать подчиненных в меньшем размере, но чаще. В крупных сетевых отелях принято поощрять сотрудников ценными вознаграждениями и крупными бонусами по итогам квартала или года. Церемонии награждения лучших сотрудников проводятся редко и привлекают внимание всех сотрудников компании. Однако они обычно оказывают меньшее влияние на мотивацию, чем меньшие, но более частые вознаграждения. Финансовый отдел отеля может планировать стоимость вознаграждений и

продвижения по службе, чтобы чаще вознаграждать подчиненных. В результате для них станет более понятной связь между работой и результатами. Сотрудники будут чувствовать больше шансов на успех. Если используются крупные призы, как в крупных отелях, им может предшествовать серия более мелких призов. Это позволит сосредоточить внимание сотрудников не на самом вознаграждении, а на постепенном улучшении качества работы.

Заполняя анкеты в каждом номере отеля, гости оценивают качество услуг по различным критериям от качества чистоты, состояния номеров и отеля в целом до уровня доброжелательности и внимания персонала. (телефонные операторы также получают любую информацию от клиентов и вносят в общую базу данных). По отчету, подготовленному на основе этих оценок, можно судить о качестве предоставляемых услуг до и после обучения сотрудников и о том, насколько изменилась ситуация по сравнению с предыдущим отчетным периодом. Если показатели увеличиваются, значит, комплекс мер оказался эффективным, и сотрудники службы получают вознаграждение. Если показатели по какому-либо критерию снизились, то комплекс мероприятий (обучение является их неотъемлемой частью) готовится именно для этой «проблемной зоны». Отдел кадров готовит специальную анкету, одним из пунктов которой является удовлетворенность качеством системы корпоративного обучения. В конце года по каждой кафедре проводится общий анализ эффективности программ обучения и потребности в обучении (по всем показателям). На основе данного анализа руководитель отдела составляет план обучения персонала гостиницы на следующий год (совместно с отделом обучения), уточняя приоритетные направления работы.

Обучение и контроль работы позволяют не только поддерживать и распространять среди сотрудников традиционные ценности и приоритеты организационной культуры, но и продвигать новые подходы и рекомендации. Таким образом, целью проведения опросов после обучения может быть определение удовлетворенности уровнем оплаты труда, режимом работы, отношениями с коллегами и другими аспектами повседневной деятельности. Таким образом, это увеличивает ценность человеческих ресурсов, доступных организации. Персонал получает возможность накапливать знания, навыки и умения для дальнейшего повышения своей конкурентоспособности и превращения их в успешный опыт работы в интересах компании [12]. Эмпирические результаты показали, что переменные командного духа, развития карьеры, оплаты труда, отношений с менеджером и рабочей среды напрямую влияют на мотивацию сотрудников и, следовательно, оказывают косвенное влияние на лояльность через посредство мотивации сотрудников.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование выявило прямую положительную связь дополнительных льгот с командным духом, вознаграждением, развитием карьеры, отношениями с руководителем, рабочей средой, условиями труда и мотивацией сотрудников. Однако эти факторы повлияли не только на мотивацию сотрудников, но и на их лояльность опосредованно через мотивацию сотрудников. Кроме того, на лояльность сотрудников напрямую влияют мотивация сотрудников, карьерный рост и рабочая среда. Таким образом, это исследование расширило исследовательскую модель для измерения влияния практики управления персоналом на лояльность и мотивацию сотрудников, тем самым способствуя существующим исследованиям в области организационного управления, а также общего управления качеством (TQM). По результатам исследования можно рекомендовать менеджерам индустрии гостеприимства в своем городе сосредоточиться на разработке привлекательной политики компенсаций и льгот, комфортной рабочей среды, последовательной культуры командной работы, а также прямого плана карьерного обучения и развития для повышения мотивации сотрудников.

Учитывая причинно-следственный эффект лояльности сотрудников, поскольку рабочая среда и развитие карьеры оказывают наибольшее влияние на лояльность сотрудников, лидеры

индустрии гостеприимства должны сосредоточиться на предоставлении сотрудникам большего количества возможностей для развития своих знаний и навыков, а также на создании безопасной и дружелюбной рабочей среды. Следовательно, чем выше уровень мотивации сотрудников, тем выше их лояльность. По сравнению с тремя аналогичными исследованиями, анализирующими влияние лояльности сотрудников, проведенными в других отраслях (государственном секторе, государственном секторе и строительной отрасли), были выявлены некоторые различия. В этих исследованиях почти все практики TQM оказали прямое и положительное влияние на удовлетворенность работой сотрудников, что существенно повлияло на лояльность сотрудников. С другой стороны, наряду с удовлетворенностью работой, командным духом, рабочей средой, карьерным ростом, лидерскими отношениями и вознаграждением, результаты этого исследования также оказали заметное влияние на мотивацию сотрудников и косвенно повлияли на их лояльность.

В целом доказано, что трудовая мотивация напрямую связана с производительностью сотрудников, а также с положительным влиянием лояльности сотрудников на качество обслуживания и прибыльность организации. Будучи трудоемкой отраслью, индустрия гостеприимства должна сосредоточиться на политике, ориентированной на сотрудников, чтобы обеспечить удовлетворенность, мотивацию и лояльность сотрудников к организации; в результате они могут предоставлять гостям продукты, услуги и впечатления исключительного качества. В заключение, исследование имеет как теоретическое, так и практическое значение для рассмотрения в области управления человеческими ресурсами в индустрии гостеприимства. Благодаря подробному анализу менеджеры могут расставить приоритеты для каждого фактора, влияющего на мотивацию и лояльность сотрудников.

Таким образом, в будущих исследованиях предполагается, что чем больше разнообразия будет в данных опроса, тем более достоверным будет исследование. Кроме того, считается, что многие другие факторы влияют, регулируют и опосредуют взаимосвязь между мотивацией сотрудников, их лояльностью и независимыми факторами человеческих ресурсов. Таким образом, будущие исследования имеют различные факторы и возможности для проведения и расширения понимания управления человеческими ресурсами в индустрии гостеприимства.

Список использованной литературы:

1. Буи Н. и Сид С. (2019). Влияние практики управления человеческими ресурсами на вовлеченность сотрудников и сдерживающую роль пола и семейного положения: данные вьетнамской банковской отрасли. Письма о науке управления, 10 (7), 1633–1648.
2. Бук Л., Гатлинг А. и Ким Дж. (2019). Влияние удовлетворенности руководством на вовлеченность, лояльность и удержание сотрудников в индустрии гостеприимства. Журнал человеческих ресурсов в сфере гостеприимства и туризма, 18 (3), 1–26.
3. Всеобщее управление качеством и совершенство бизнеса, 21 (12), 1299–1314.
4. Галли Д., Чжоу Ю., Фелстед А. и Грин Ф. (2012). Работа в команде, развитие навыков и благосостояние сотрудников. Британский журнал производственных отношений, 50, 23–46.
5. Ганди С.К., Сачдева А. и Гупта А. (2018). Влияние качества обслуживания и удовлетворенности на лояльность сотрудников: эмпирическое исследование на индийских МСП. Письма о науке управления, 8 (10), 991-1014.
6. Гупта Н. и Шоу Дж. Д. (2014). Компенсация сотрудникам: игнорируемая область исследований HRM. Обзор управления человеческими ресурсами, 24(1), 1-4.
7. Гутерреса Л.Ф., Арману и Рофиати. (2019). Роль трудовой мотивации как посредника во влиянии образования, обучения и стиля руководства на эффективность работы сотрудников. Письма о науке управления, 10 (7), 1497–1054.

8. Ибрагим М. и Аль Фаласи С. (2014). Лояльность и участие сотрудников в государственном секторе ОАЭ. Отношения с сотрудниками, 36 (5), 562–582.
9. Каррахер С.М. (2011). Прогнозирование оборота с использованием отношения к льготам, оплате труда и удовлетворенности ею среди сотрудников и предпринимателей в Эстонии, Латвии и Литве. Балтийский журнал менеджмента, 6(1), 25-52.
10. Тотальный менеджмент качества и совершенство бизнеса, 19(4), 353-366.
11. Ф.Хейс А. (2018). Введение в посредничество, модерацию и условный анализ процессов. Нью-Йорк: Гилфорд Пресс.
12. Хур В.-М., Мун Т. и Джун Ж.-К. (2016). Влияние невежливости на рабочем месте на творческие способности сотрудников сферы услуг: посредническая роль эмоционального истощения и внутренней мотивации. Журнал маркетинга услуг, 30 (3), 302–315.

L.M.Alizadeh

*master student, Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan*

The impact of HR practices on employee motivation and loyalty

Abstract

Human resource management practices have a significant impact on employee motivation and loyalty. When a company implements effective management practices, such as setting clear goals, providing opportunities for development and growth, and recognizing and rewarding achievements, employees feel more motivated and valued by the organization.

In addition, human resource management practices that are based on the principles of fairness and equity help build employee loyalty. When employees see that their work and contributions to the company are valued and rewarded fairly, they tend to remain loyal to the organization and show a high degree of loyalty.

Overall, effective HR practices contribute to increased employee motivation and loyalty, which in turn can lead to improved productivity and company success.

Key words: *human resource management practices, employee loyalty, motivation, team spirit, career growth, hospitality sector.*

L.M.Əlizadə

*magistrant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

İnsan resurslarının idarəetmə təcrübəsinin işçilərin motivasiya və loyallığına təsiri

Xülasə

İnsan resurslarının idarə edilməsi təcrübələri işçilərin motivasiyasına və sədaqətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Şirkət aydın məqsədlərin qoyulması, inkişaf və böyümə üçün imkanların təmin edilməsi, nailiyyətlərin tanınması və mükafatlandırılması kimi effektiv idarəetmə təcrübələrini həyata keçirdikdə, işçilər təşkilat tərəfindən daha çox motivasiya və dəyərli hiss edirlər.

Bundan əlavə, ədalətlik və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanan insan resurslarının idarə edilməsi təcrübələri işçilərin sədaqətini artırmağa kömək edir. İşçilər onların əməyinin və şirkətə verdiyi töhfələrin ədalətli qiymətləndirildiyini və mükafatlandırıldığını görəndə, təşkilata sadıq qalmağa və yüksək dərəcədə sadıqlıq nümayiş etdirməyə meyllidirlər.

Bütövlükdə, effektiv HR təcrübələri işçilərin motivasiyasının və sədaqətinin artmasına kömək edir ki, bu da öz növbəsində məhsuldarlığın və şirkətin uğurunun artmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: *insan resurslarının idarə edilməsi təcrübələri, işçilərin loyallığı, motivasiya, komanda ruhu, karyera yüksəlişi, qonaqpərvərlik sektoru.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-395-401>

N.H.Abbasova
i.ü.f.d, dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
İ.Ə.Rüstəmov
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rintiqam_18@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.01.2024

The article was received by editorial board on 27.01.2024

Статья принята к печати 27.01.2024

MÜƏSSİSƏDƏ ƏMƏYİN MOTİVASIYA SİSTEMİNİN İNKİŞAFI YOLLARI

Xülasə

Məqalədə əməyin motivasiyası və stimullaşdırılması sisteminin inkişaf etdirilməsi yolları müzakirə olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, işçilər maddi motivasiyanın mövcudluğunu təbii qəbul edir və müəssisə rəhbərliyinin təklif etdiyi əlavə stimullara daha çox diqqət yetirirlər. İşçilərin motivasiyasının maddi və qeyri-maddi növlərinin nəzərə alınması daha əhəmiyyətlidir. Həm də sübut edilmişdir ki, rəhbərliyin yalnız maddi həvəsləndirmə üsullarından istifadə etməsi işçilərin effektiv fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, müəssisənin ən yaxşı nəticələrə nail olması üçün müəssisə rəhbərliyinin qarışıq yanaşmadan istifadə etməsi və hər bir işçinin fərdi ehtiyaclarını ayrıca nəzərə alması təklif edilir.

Açar sözlər: motivasiya, maddi əmək, qeyri-maddi əmək, inkişaf, müəssisə, fəaliyyət, həvəsləndirmə.

GİRİŞ

Müəssisədə effektiv motivasiya modelindən istifadə işçilərin əmək məhsuldarlığının artırılmasını və yaradıcılıq potensialının tam reallaşdırılmasını təmin edir. İdarəetmənin bazar formaları təkcə maddi həvəsləndirmədən deyil, müxtəlif motivasiya üsullarından praktiki istifadə üçün geniş imkanlar açır.

Müasir yerli müəssisələr bayramlarda bonuslar və kiçik ödənişlərdən daha çox istifadə edirlər. Bu üsullar yüksək effektiv deyil, ona görə də xarici şirkətlərin təcrübəsindən istifadə edilməlidir. Ən təsirli olanı təklif olunan metodların kompleks istifadəsidir. Müəssisənin hər bir işçisinə onun ehtiyac və maraqlarını nəzərə alaraq fərdi yanaşma rəhbərə əhəmiyyətli maliyyə xərcləri olmadan müəssisənin səmərəliliyini artırmağa, yüksək ixtisaslı kadrları saxlamağa və cəlb etməyə imkan verəcəkdir. [1].

Motivasiyanın əsas amili, ilk növbədə, əməyin həvəsləndirilməsi sistemidir. Eyni zamanda, sosial ədalət və əməyin ödənilməsinin əmək töhfəsinə bərabərliyi prinsiplərinə nə dərəcədə riayət edildiyini, habelə səhlənkarlıq səbəbindən işçinin çəkdiyi maddi xərclərin ödənilməsi öhdəliyini nəzərə almaq çox vacibdir. Yüksək məhsuldar əməyə görə fərdi maddi və mənəvi həvəsləndirmə tədbirlərinin rolu çox böyükdür: pul mükafatı səviyyəsinin, tarif dərəcələrinin müəyyən edilməsi, mürəkkəb və məsuliyyətli tapşırıqların təyin edilməsi, müəssisənin vəsaiti hesabına təlim üçün ezamiyyətlər və s.

Əməyin həvəsləndirilməsi sistemi müəssisənin strategiyası və məqsədlərindən asılıdır ki, buraya da işçilərin uzunmüddətli perspektivdə maddi stimullaşdırılması tədbirləri daxildir, çünki

işəgötürən əmək haqqını bir dəfə artırma və bu səviyyəni bir neçə il saxlaya bilməz, çünki belə motivasiya işləməyəcəkdir. [3].

Fərdi işçi üçün effektiv qeyri-maddi motivasiya sistemi qurmaq üçün ilk növbədə onun haqqında məlumat toplamaq lazımdır. Müəssisənin meneceri üçün başqasının fikrinin işçinin özünə hörmət və qərar qəbul etməsində hansı rol oynadığını bilməsi vacibdir. Onun motivasiyasının mürəkkəbliyi bundan asılı olacaq.

Menecerlər həmişə işçilərin həvəsləndirilməsi sistemini yaradır, onlara daha effektiv təsir göstərə bilən və onları yüksək məhsuldar iş görməyə həvəsləndirə biləcək düzgün yanaşma və təsir üsullarını axtarırlar.

Müəssisənin hər bir işçisinə onun ehtiyac və maraqlarını nəzərə alaraq fərdi yanaşma, rəhbərə əhəmiyyətli maliyyə xərcləri olmadan müəssisənin səmərəliliyini artırmağa, yüksək ixtisaslı kadrları saxlamağa və cəlb etməyə imkan verəcəkdir. [2].

İş motivasiyasının idarə edilməsi kadr idarəetmə sisteminin bir çox funksiyaları ilə sıx əlaqəli olan kadr idarəetməsinin ən vacib funksiyasıdır: kadrların inkişafı, qiymətləndirilməsi, korporativ mədəniyyətin formalaşdırılması və s.

Müəssisədə əməyin motivasiyası sistemi

Kadrların idarə edilməsi sistemi çərçivəsində motivasiya sisteminin rolu mühümdür. M. Armstrong insan resurslarını müəssisənin problemlərinin həllinə kollektiv və fərdi şəkildə töhfə verməyə qadir olan müəssisənin ən qiymətli aktivisi kimi müəyyən edir. [4].

Rəqabətli iqtisadiyyat yüksək keyfiyyətli insan resurslarının təmin edilməsi zərurətini dikte edir, “onun özəlliyi ondan ibarətdir ki:

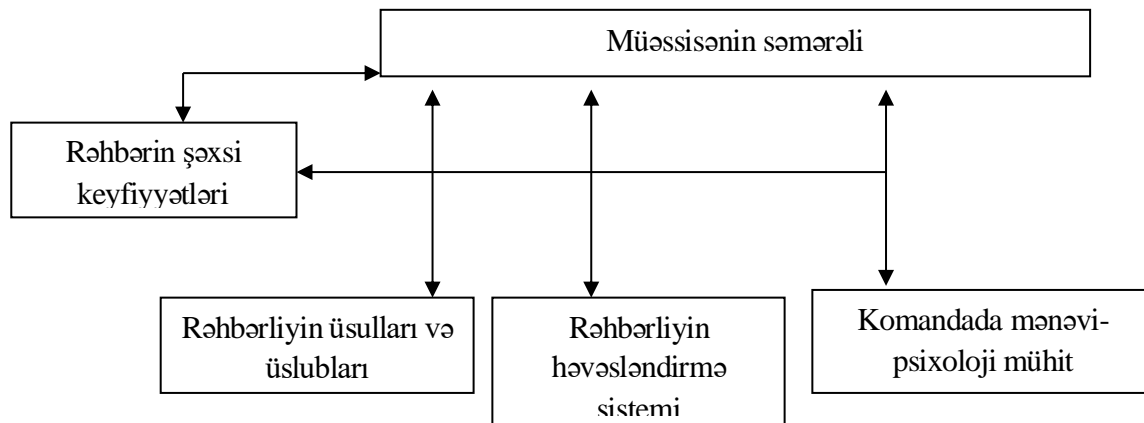
- birincisi, insan peşə fəaliyyətinə nə qədər çox cəlb olunursa, bir o qədər çox həyat təcrübəsi toplayır. Peşəkar problemlərin keyfiyyətə həlli üçün onlara nə qədər az vaxt lazımdırsa, təşkilatlar üçün bir o qədər dəyərli olurlar...” [5];

- ikincisi, istehsal proseslərinin mürəkkəbliyi işçilərin peşə hazırlığına ciddi investisiya tələb edir;

- üçüncüsü, onun effektiv stimullaşdırılması olmadan yüksək keyfiyyətli işə nail olmaq mümkün deyil.

Müəssisənin insan resursları onun uğurunun ən mühüm amillərindən biridir, onların fəaliyyətinin səmərəli təşkili müəssisənin maliyyə və istehsal göstəricilərinin artımını şərtləndirir, buna görə də müasir mübarizənin tərkib hissəsi kimi yerli və xarici müəssisələr də kadr yönümlü idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasına diqqət yetirməklə öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər.

Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin təşkilində liderin/menecerin motivasiyasının və şəxsi keyfiyyətlərinin rolu mühümdür ki, bu da inkişafın ən effektiv vektorunu müəyyən edir (şəkil 1).



Şəkil 1. Effektiv təşkilati fəaliyyətin amilləri [6]

Şəkildə sübut olunduğu kimi təşkilatın səmərəli fəaliyyəti rəhbərin şəxsi keyfiyyətləri, rəhbərliyin üsul və üsulları, motivasiya və həvəsləndirmə sistemi və s.-dir

İşin motivasiyası və stimullaşdırılması anlayışlarının xüsusiyyətləri müxtəlifdir. Motivasiya idarəetmə funksiyası kimi (lat. movere-dən) aşağıdakı kimidir:

- işçilərin motivasiyasını idarəetmənin birbaşa və dolaylı üsullarından istifadə əsasında fəaliyyətə həvəsləndirmə;

- insan davranışına nəzarət edən, onun istiqamətini, təşkilini, fəaliyyətini və sabitliyini müəyyən edən dinamik fizioloji və psixoloji proses.

Motivasiya təşkilatın ehtiyaclarını ödəmək və məqsədlərinə çatmaq üçün bir təşkilatın işçisini aktiv olmağa həvəsləndirmə prosesi kimi müəyyən edilə bilər.

Müəssisə işçilərinin aşağıdakı əsas motivasiya növlərini ayırd etmək olar: [7]

1. Fəaliyyətin məzmunu ilə əlaqəli motivasiya olan daxili motivasiya. Xarici amillərin səbəb olduğu xarici motivasiya.

2. Müsbət və mənfi motivasiya. Müsbət stimullar və mükafatlara əsaslanan motivasiya müsbət iş motivasiyası adlanır. Mənfi təşviq və cəzalara əsaslanan motivasiya mənfi adlanır.

Motivasiya və həvəsləndirmə sisteminin inkişafı müasir müəssisənin fəaliyyətinin ən vacib sahələrindən biridir. İlk növbədə, aşağıdakı problemlərlə üzləşən menecer üçün vacibdir: işçinin şəxsi məqsədlərini, şöbələrin və yüksək rəhbərliyin məqsədlərini əlaqələndirmək, kadr dəyişikliyi ilə bağlı problemləri həll etmək və kadrların axtarışı, seçilməsi və uyğunlaşdırılması xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq, həmçinin yüksək ixtisaslı kadrları saxlamaq kimi. Belə bir sistem bir tərəfdən işçilərin səmərəli işləməsinə stimullar verir, digər tərəfdən bu sistem iqtisadi cəhətdən məqsəduyğundur və əsaslandırılmalıdır. [3].

Azərbaycanda işçilərin əməyinin həvəsləndirilməsi və stimullaşdırılması sisteminin formalaşması prosesi çətin sosial-iqtisadi şəraitdə baş verir. Ölkədə uğurlu müəssisələr çox deyil və onların çoxu gec-tez mövcud kadrların həvəsləndirilməsi sisteminin işlənilməsi və ya yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti ilə üzləşirlər.

Bunun üçün müəssisədə mövcud olan əmək haqqı sisteminin xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır; əmək haqqının daimi və dəyişən hissələrinin əsaslandırılmasını həyata keçirmək. Sosial paketi də təhlil edib əsaslandırmaq lazımdır. Və nəhayət, stimullaşdırmanın qeyri-maddi formalarını inkişaf etdirin [5].

İşçilərin həvəsləndirilməsi tabeliyində olanlar iş nəticələrinə töhfələrinə və komandada layiqli statusuna görə tanındıqda nəticə verir.

Həvəsləndirmə sisteminin inkişafı davamlı və dövrü prosesdir. Müəssisələr daim inkişaf edir, onların bazar mühiti dəyişir, bütövlükdə biznes və ayrı-ayrı bölmələr qarşısında yeni vəzifələr qoyulur. Zaman keçdikcə mövcud həvəsləndirmə mexanizmləri istər-istəməz aktuallığını və effektivliyini itirir. Buna görə də, vaxtaşırı motivasiya və həvəsləndirmə sisteminin funksionallığını, biznesin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğunu yoxlamaq çox vacibdir. [6].

Tədqiqat obyektini kimi süni yaradılmış və nümunə üçün aşağıdakı fəaliyyət sahələrində ixtisaslaşan bir ticarət müəssisəsinin işçiləri üçün motivasiya və həvəsləndirmə sistemini nəzərdən keçirək:

- müəssisələrin içməli, texniki və çay suyu ilə təmin edilməsi;

- məişət, sənaye, kimyəvi cəhətdən çirklənmiş və şərti təmiz tullantı sularının axıdılması və təmizlənməsi sistemlərinin təşkili;

- elektrik enerjisinin ötürülməsi xidmətləri;

- kimya kompleksi müəssisələrinin qaz şəbəkələrinə və avadanlıqlarına texniki xidmət göstərilməsi;

- kabel elektrik xətlərinin, kabel tunellərinin, isti su kəmərlərinin və kompressor avadanlıqlarının, müəssisələrin istilik avadanlıqlarının istismarı, texniki xidməti, əsaslı və qəzalı

təmiri.

Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin əsas göstəricisi əmək məhsuldarlığıdır ki, bu da iş vaxtı ilə alınan məhsulların miqdarı arasındakı nisbətdir.

Əmək məhsuldarlığı pul ifadəsində 1 işçiyə düşən 1 nəfər-saat və ya 1 adam-gün kimi ümumi məhsulun həcmi xarakterizə edir.

Əməyin səmərəliliyinin səviyyəsini və dinamikasını əks etdirən əmək məhsuldarlığı göstəriciləri aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: istehsal olunan məhsulların əmək məsrəfləri ilə ən dəqiq müqayisəsini təmin etmək; əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının artım templərinin obyektiv müqayisəsinə imkan yaratmaq və s.

Təhlil edilən kommersion müəssisəsində kadrların sayı və əmək məhsuldarlığı göstəriciləri cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının təhlili

İl	Say, nəfər	Gəlir, min manat	Əmək məhsuldarlığı, min manat
2020	360	415 462	1 182,76
2021	320	295 173	949,95
2022	345	333 226	992,73

Mənbə: Göstəricilər qiyməti olaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əmək məhsuldarlığının öyrənilməsi əmək məhsuldarlığının 15,44% azaldığını göstərdi. Bu fenomen istehsalat dövriyyəsinin azalması ilə əlaqələndirilir ki, bu da istehsal işçilərinin və əmək haqqının azalması ilə əlaqədardır.

Sonra müəssisənin istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini daha dolğun öyrənmək üçün kommersion müəssisəsinin maliyyə vəziyyətini təhlil edək.

Sözgedən müəssisənin maliyyə nəticələrini təhlil edək (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Müəssisənin maliyyə nəticələrinin dinamikası

Göstərici	Məbləğ, min manat			Dəyişikliklər 2022/2020, %
	2020	2021	2022	
1. Satış gəlirləri	415 462	295 173	333 226	- 19,07
2. Satışın dəyəri	345 617	245 905	304 573	- 11,92
3. Ümumi mənfəət	65 845	48 278	29 654	- 57,49
4. Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)	2 862	-26 383	-48 723	- 1638,41
5. Satış gəliri, %	0,68	-8,64	-14,37	-1017,02

Mənbə: Göstəricilər qiyməti olaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Satışdan əldə olunan gəlir xalis mənfəətin bütün satış növlərindən əldə edilən gəlirə (xalis) nisbətidir.

Cədvəl 2-nin nəticələri göstərir ki, ümumilikdə təhlil edilən dövrdə satış gəlirləri a 19,07% azalıb, ümumi mənfəət 57,49% azalıb, şirkətin xalis mənfəəti isə 1638,41% azalıb.

Satış gəliri satış gəlirinin hər manatında mənfəətin payını əks etdirir və təhlil edilən dövr ərzində təhlil edilən müəssisə üçün əhəmiyyətli bir azalma tendensiyası vardır.

Cədvəl 3-də təqdim olunan struktur bölməsinin nümunəsindən istifadə edərək, sözgedən müəssisənin əmək haqqı fondunu təhlil edək.

Cədvəl 3

2020-2022-ci illər üzrə əmək haqqı fondunun təhlili

Ödəniş növü	Cəmi, manat			Dəyişiklik 2022/2020-ci illər	
	İllər	2020	2021	2022	Manatla
1	2	3	4	5	6
Əmək haqqı Fondu	18 203 721	23 248 379	24 172 263	5 969 543	33,75
1. Əmək haqqının daimi hissəsi	13 398 301	16 581 029	18 193 415	4 796 115	36,73
Əmək haqqının daimi hissəsinin ümumi əmək haqqı fondunda payı, %	74,61	75,49	76,27	1,67	3,27
2. Əmək haqqının dəyişən hissəsi	4 815 421	5 688 361	5 988 849	1 183 429	25,43
Əmək haqqının dəyişən hissəsinin ümumi əmək haqqı fondunda payı, %	27,41	26,53	25,75	-1,67	-9,28
Şöbənin 1 əməkdaşının ümumi orta əmək haqqı	15 977,31	20 611,29	22 890,95	6 923,64	44,31

Mənbə: Göstəricilər qiyməti olaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi əmək haqqı fondunda əmək haqqının daimi hissəsi dəyişən hissəsini 3 dəfə üstələyərək təhlil edilən dövr ərzində artır. 3 il ərzində əmək haqqının sabit hissəsinin artımı 1,67%, orta əmək haqqının artımı isə 44,31% təşkil etmişdir ki, bu da müəssisənin rentabilsizliyi və əmək məhsuldarlığının azalması fonunda olmuşdur.

NƏTİCƏ

Təhlil göstərdi ki, işçilər üçün mövcud olan həvəsləndirmə və həvəsləndirmə sistemi artıq müəssisənin ehtiyac və məqsədlərinə cavab vermir.

Buna görə də təhlil edilən kommərsiya müəssisəsində motivasiya və həvəsləndirmə sistemini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Biz onun optimallaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətləri seçmişik:

1. gənc işçilər üçün uyğunlaşma sisteminin təkmilləşdirilməsi (bu müəssisədə iş təcrübəsi bir ildən azdır və yaş 30 yaşa qədərdir);
2. əsas standartları və normaları müəyyən edən əsas sənəd kimi orijinal işçi kitabçası şəklində korporativ fəlsəfənin hazırlanması və həyata keçirilməsi;
3. müəssisə işçilərinə əhəmiyyətli vaxt xərcləri və şəxsi təmaslar olmadan şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin müsbət effektini almağa imkan verən virtual ünsiyyət mühiti kimi daxili veb-saytın yaradılması;
4. işçilərin səriştəsizliyi və qeyri-peşəkarlığı nümunələri göstəriləcək kommərsiya müəssisəsinin korporativ "kamera"sının yaradılması;
5. vəzifələrə namizədlərin seçilməsi zamanı rəqabətli modellərdən istifadə edilməsi;

6. yeni işçilər üçün qaydalar və standartlar haqqında danışıq, kommertiya müəssisəsinin tarixi və fəaliyyəti haqqında videoçarxların nümayişi və korporativ asudə vaxtları əhatə edən giriş seminarları proqramı;

7. universitet məzunlarının kommertiya müəssisəsinə işləməyə cəlb edilməsi;

8. işçilərin şirkətin işinin ümumi nəticəsinə şəxsi təsirinin formalaşdırılması;

9. korporativ ənənənin saxlanması - parlaq, prestijli, qeyri-standart bayramların keçirilməsi.

Həmçinin əmək haqqının daimi hissəsinin azaldılması və vəsaitlərin maddələr üzrə təfərrüatlı formalaşdırılmasından əvvəl gələn və sexin və müəssisənin istehsal-iqtisadi göstəricilərinin dinamikasını əlaqələndirməyə imkan verən əmək haqqının dəyişən hissəsinin artırılması təklif edilir.

İstehsal planının yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə görə mükafatın tətbiqi təklif olunur. Mükafatın ölçüsü müəssisənin müxtəlif istehsal və iqtisadi göstəricilərin planlaşdırılan səviyyəsinə nail olmasından asılı olaraq fərqlənəcəkdir.

Beləliklə, təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsinin iqtisadi effekti göstərir ki, diferensiallaşdırılmış bonus məbləğinin tətbiqi və sabit hissənin və daha real bonus göstəricilərinin azaldılması 16% əmək xərclərini minimuma endirəcəkdir.

Ən yaxşı təcrübələrin ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq, müasir müəssisələrdə işçilər üçün motivasiya və həvəsləndirmə sisteminin işləyib hazırlanmasının aşağıdakı yollarını təklif etmək məqsədəuyğundur:

- qeyri-maddi həvəsləndirmələrdən daha tez-tez istifadə etmək: nailiyyət sertifikatları, tərifnamələr, şifahi təriflər;

- korporativ mədəniyyəti təqdim etmək;

- bayramlar üçün hədiyyələr təqdim etmək, işçilər arasında və müxtəlif səviyyələrdə birbaşa rəhbərliklə daha tez-tez ünsiyyət qurmaq, daha çox korporativ tədbirlər və idman yarışları keçirmək;

- işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, onlara sosial xidmətlər paketinin verilməsi;

- işçinin səlahiyyətlərini genişləndirmək, ona daha çox azadlıq vermək və qərarların qəbulunda iştirak etmək imkanı vermək;

- əməkdaşlarda vaxt itirmək vərdişini inkişaf etdirməməyə kömək edəcək və işçinin özünə və ailəsinə daha çox vaxt ayırmasına şərait yaradan mükafatlandırma sistemini qurmaq, xüsusən də asudə vaxtla mükafatlandırmaq;

- işçilərə iş nəticələrində özlərini yaxşı göstərməyə imkan verəcək təlimlər keçirmək.

Beləliklə, bir motivasiya sistemi qurarkən müəssisə rəhbərliyi yadda saxlamalıdır ki, bütün işçiləri eyni şəkildə motivasiya etmək mümkün deyil. Bu, ona motivasiya və təşviq sistemini qənaətcil etməyə kömək edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov A.B. (2011). "Biznesin təşkili və idarə edilməsi". Dərslük, Bakı, 464 s.

2. İmranov A.M., Mustafayev A.M. (2004). "Menecmentdə motivləşdirmə". Bakı.

3. Kataeva B.İ. (2009). "Kreativ menecer: Uğur strategiyası". Tərcümə, Bakı, 225 s.

4. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. (2007). "Menecment". Bakı, 1036 s.

5. Ветлужских Е. (2017). Мотивация и оплата труда. Инструменты, методики, практика. М.: Альпина Бизнес Бук, 320 с.

6. Егоршин А.П. (2018). Мотивация трудовой деятельности. М.: ИНФРА-М, 371 с.

7. Филиппова Т.А., Серебрякова Д.И. (2012). Пути повышения прибыли на предприятии. Наука и экономика. №2 (10) март. с. 57-60.

N.H.Abbasova

*PhD in Economics, associate professor of Azerbaijan State University
of Oil and Industry*

İ.A.Rustamov

*master student, Azerbaijan State University of Oil and Industry Azerbaijan State
University of Oil and Industry*

Ways of development of the labor motivation system in the enterprise

Abstract

Ways of developing the system of labor motivation and stimulation were discussed in the article. It was found that employees take for granted the existence of financial motivation and pay more attention to additional incentives offered by the management of the enterprise. It is more important to consider material and non-material types of employee motivation. It has also been proven that the management's use of financial incentives alone does not lead to effective employee performance.

The practical significance of the study is that it is suggested that the management of the enterprise should use a mixed approach and consider the individual needs of each employee separately in order to achieve the best results.

Key words: *motivation, material labor, immaterial labor, development, enterprise, activity, encouragement.*

Н.Г.Аббасова

*д.ф. по э., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

И.А. Рустамов

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Пути развития системы мотивации труда на предприятии

Резюме

В статье рассмотрены пути развития системы трудовой мотивации и стимулирования. Установлено, что сотрудники воспринимают как должное наличие материальной мотивации и уделяют больше внимания дополнительным стимулам, предлагаемым руководством предприятия. Важнее рассмотреть материальные и нематериальные виды мотивации сотрудников. Также доказано, что использование руководством только финансового стимулирования не приводит к эффективной работе сотрудников.

Практическая значимость исследования заключается в том, что руководству предприятия предлагается использовать смешанный подход и учитывать индивидуальные потребности каждого работника отдельно для достижения наилучших результатов.

Ключевые слова: *мотивация, материальный труд, нематериальный труд, развитие, предприятие, деятельность, поощрение.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-402-410>

M.D.Uzarayeva
i.ü.f.d, müəllim, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-3951-5015
milyanat@mail.ru
L.T.Cəbiyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0009-0008-1995-4257
lalecebiyeva2000@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.02.2024

The article was received by editorial board on 05.02.2024

Статья принята к печати 05.02.2024

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İŞƏ QƏBUL, SEÇİM PROSESİ VƏ MÜASİR TƏTBİQİ METODLAR

Xülasə

Sənayə müəssisələrinə işçilərin seçilməsi, onboarding təlimlərinə cəlb edilməsi, yerləşdirilməsi, işçilərin karyerasının inkişafı və sair məsələlərin elmi cəhətdən araşdırılmasıdır. Ümumiyyətlə şirkətin əmək resursları önəmli faktorlardan biridir. Bunun üçün də işçilərin mövcud vakansiya və ya tələbat üzrə düzgün seçimi prosesi HR menecerlərinin başlıca vəzifələrindən biridir. İşə qəbul prosesi HR menecerinin yaratdıqları ardıcıl mərhələ əsasında həyata keçirilir. Düzgün seçim prosesinin olmamasının nəticəsi zaman və maliyyə itgisinə, kadr çatışmamazlığına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün informasiya resurslarından, eyni zamanda mövcud texnologiyadan səmərəli istifadə etmək məqsədə uyğun hesab edilir.

Sənayə müəssisələrində işə qəbul prosesini sistemli və kompleks şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə müəssisə və təşkilatlarda insan resurslarının idarə edilməsi, seçimi prosesi idarəetmə fəaliyyətinin alt sistemlərində biri kimi tanınır. Bunun əsas səbəbi müəssisənin fəaliyyətinin inkişafına, keyfiyyətin yüksəldilməsinə, məhsulun istehsal həcminin, eyni zamanda əmək məhsuldarlığının artırılmasına, iqtisadi səmərəlilik göstəricisinə böyük təsir göstərir.

Burada əldə edilmiş göstərici və nəticələri sənaye müəssisələrinin işə qəbul prosesində tətbiq etməkdən ibarətdir. Müəssisə və təşkilatlarda düzgün həyata keçirilmiş seçim prosesi onların fasiləsiz fəaliyyətinə və inkişafına səbəb olur.

HR menecerlərinin işə qəbul proseslərinin təkmilləşdirilməsi bu sahədə koseptual yeniliklərə qədəm qoyacağı zamanın formalaşmasından ibarətdir. Tədqiqatın nəticələrinin sənaye müəssisələrinin işə qəbul fəaliyyətində tətbiqi, onun daha da təkmilləşdirilməsi, inkişafı və stimullaşdırılmasına xidmət göstərir.

HR menecerlərinin işə qəbul proseslərinin mərhələlərinin müəyyən edilməsindəki üstünlükləri, sənaye müəssisələrinin uğurlu kadr siyasətinin formalaşmasına yardımçı olmaq, bu sahədə vahid korporativ konsepsiyanın yardımı, heyətin seçiminin təkmilləşdirilməsi üçün yeni texnologiyaların təklif və irəli sürülməsindən ibarətdir. Bu sahədə yeniliklərin mövcud olması əmək resursları seçiminin motivləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. İdarəetmədə seçim üsullarının geniş imkanlarının mövcud olması müəssisənin fəaliyyətinin inkişaf etməsinə, fəallığın artırılmasına səbəb olur. Seçim proseslərinin yenilənməsi və inkişafı rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən tədqiqatımızın yenilikləri seçim prosesində tətbiqi baxımından təqdirəlayiq hesab edilə bilər.

Açar sözlər: idarəetmə, metod, seçim prosesi, iş qəbul, insan resursları, personal.

GİRİŞ

İnsan resurslarının səmərəli idarə edilməsinin əsas göstəricilərindən biridə düzgün seçim prosesinin həyata keçirilməsidir. Bu günki, günümüzdə müəssisənin fəaliyyətində səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılmasında insan amili əsas göstəricidir. İş mühitindəki hədəflərə sahib olmaq, məqsədlərə çatmaq, istənilən vəzifədə olmaq, təqəüdə çıxma istəyi, işçinin işinə xitam verilməsi məcburiyyəti, ölüm, xəstəlik, qəza, doğum və sair səbəblərdən insan amilinə ehtiyac formalaşır. Bunun nəticəsində yeni işçi tapmaq və seçmək zərurəti yaranır. İnsan resurslarının idarə edilməsi müəssisə üçün zəruri insan resursu mənbəyinin tapılması və həmin mənbəyin nə zaman və harada səmərəli idarə edilməsini özündə əks etdirir. HR menecerinin əsas vəzifələrindən ən vaciblərindən ilki müəssisənin müxtəlif departamentlərindəki formalaşan vəzifələrə boşluqların doldurulmasında düzgün personalın seçimində iştirak etməkdir. [6]

Namizədlərin axtarış və seçim prosesinə başlanılması, insan resurslarının fəaliyyətinin başlanğıc nöqtəsi hesab edilir. Ümumiyyətlə ilkin formalaşmış müəssisənin əsas ehtiyacı mövcud boş vəzifələri doldurmağa yardımçı olan HR meneceri Recruiterdir.

Recruiter mövcud boş vəzifəyə ilə bağlı elanların mümkün qədər çox namizədlərə çatması üçün məqsədə uyğun sistem seçimi etməlidir. Bununla yanaşı potensial bütün namizədlərin vəzifəyə müraciət etməsini formalaşdırmalıdır. Bunun nəticəsində seçim imkanının genişliyi nəticəsində məqsədə uyğun namizədin seçimi asanlaşacaqdır. Doğru qərar vermə prosesini isə recruiterin geniş təcrübəsi eyni zamanda günümüzdə texnologiyanın inkişafı nəticəsinə rəqəmsal sistemlərin yardımçı olmasını qeyd edərək izah edə bilərik. [1]

İstər sənaye, istərsə də digər müəssisələrdə də seçim prosesi zamanı daxili və xarici mənbələrdən işçilərin seçimi prosesi həyata keçirilir. Əksər müəssisələr mövcud pozisiyaya ilkin olaraq daxili namizədlərini dəyərləndirərək seçim mərhələsinə başlayır. Təbii ki, bu addım strateji baxımından daha əlverişli hesab edilir. Çünki daxildə təcrübə keçərək şirkət üçün formalaşmış mütəxəssisin daha da inkişafı müəssisənin mövcud seçiminin uyğurlu olmasının əsas müsbət göstəricisidir. Bununla yanaşı xarici mənbələrdəki uğurlu seçimləridə göz ardı etmək olmaz.

Bu nöqtəyi nəzərdən tədqiqat işində işçi personalının düzgün seçim prosesinə, metodlarına, təkmilləşdirilməsinə eyni zamanda onların bilik və bacarıqlarının inkişaf məsələlərinə diqqət yetirilmişdir

Sənaye müəssisələrində kadr siyasəti, müasir tətbiqi metodları və seçimi.

Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq 1800-ci ilin sonlarında "İnsan Resursları"(Human Resources(HR)) anlayışı meydana gəlmişdir. [1]

İnsan Resurslarının idarə edilməsi dedikdə fərdi insan və insan qruplarına psixoloji texniki üsullardan istifadə etməklə idarəetmədir. İnsan Resurslarının idarə edilməsi(Human Resources Management(HRM)) tərkibində kadr, kadr siyasəti, heyət anlayışlarını əks etdirir. [1]

Kadr - Dedikdə insanlar nəzərdə tutulur bəzi hallarda maşın və heyvanları da əvəz edə bilər. Onuda qeyd edək ki, kadr dedikdə təşkilatda fəaliyyət göstərən bütün insanlar nəzərdə tutulmur. Yalnız onun ştatında fəaliyyət göstərən əmək haqqı alan insanlar nəzərdə tutulur.

Heyət - Dedikdə isə ştatdan kənar işçilər və kadrlar hesab edilir. Onlar təşkilatın rəhbəri üçün idarə etmə obyektini təşkil edirlər.

Kadr siyasəti - Dedikdə dinamik inkişaf edən müəssisə və təşkilatlar üçün dövrün tələbatına uyğun olaraq keyfiyyətli kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi, şəxsi inkişafının artırılması üçün həyata keçirilən siyasətdir. [6]

Sənaye müəssisəsində kadr siyasəti şirkət rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilir. Burada kadr siyasətinin idarə edilməsi insan resursları sahəsi ilə əlaqədar olan HRM departamentinə həvalə edilmişdir. Kadr siyasəti sənaye sahəsində qeyd edəcəyimiz aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- ehtiyat kadr fondu yaratmaq və təkmilləşdirmək.
- strateji dövr üçün idarəetmə heyətini müəyyən etmək.
- kadrların idarəçilik təlimlərinə cəlb edilməsi.
- əmək resurslarından davamlı olaraq sənaye sahəsinin düzgün idarə edilməsi üçün istifadə edilməsi. [7]

Digər sahələrin insan resurslarının idarə edilməsi sahəsindən fərqli olaraq “sənaye” sahəsində insan resurslarının idarə edilməsi məsuliyyətlidir. İlk öncə burada əsas məqsəd bölmə, şöbə və departamentlərdə mövcud olan boşluqların doldurulması üçün düzgün kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi əsas prioritet məsələdir.

Sənaye müəssisəsində kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi müxtəlif şirkətlərdə fərqli formatlarda həyata keçirilir. Bir çox şirkətlər seçim prosesini bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlərə həvalə edirlər. Bəs onlar kimdir? Bunlar Hedhantiqlərdir.

Hedhantiq - Vakant yerlərə namizədlərin birbaşa axtarışını həyata keçirir. Hedhantiqin mahiyyətini izah etməyə çalışaq. Müəssisə və təşkilatın əsas səmərəlilik göstəricilərindən biri onun peşəkarlığı və insan resurslarındakı işgüzar fəaliyyətidir. [6]

Aydındır ki, insanların işgüzar fəaliyyətindəki səmərəlilik göstəricisi onların bilik və bacarıqlarından aslı olaraq şəxsə görə dəyişkəndir. Buradan da onu qeyd edə bilərik ki, hər bir insan fərdinin öz bilik və bacarıqlarına uyğun əmək fəaliyyətlərini icra edəcəyi işdə seçilərək fəaliyyətə başlaması onun üçün böyük motivasiya, şirkət üçün isə böyük səmərəlilik göstəricisidir. [7]

Təbii ki, hər bir təşkilat öz müəssisəsi üçün məhsuldar işçilərin götürülməsində bir çox peşəkar üsul və metodlardan istifadə etməyə çalışırlar. Məlumdur ki, işdən xaric edilənlərin, başqa bir işə keçənlərin, vəzifə baxımından yüksəliş əldə edənlərin yeri əvəzlənməlidir.

Şirkətlər öz müəssisələri üçün peşəkar seçimə üstünlük verirlər. Peşəkar seçimin məqsədi mövcud vakansiyanı əldə etmək istəyən iddiaçılar arasından ən uyğun və səmərəli seçimi həyata keçirməkdən ibarətdir. Çünki şirkətin namizədin öhdəliyinə həvalə etdiyi işlərin yalnız bilik və bacarığa malik olan şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi müəssisənin inkişafına bir töhfə verməyəcəkdir. Əksinə səmərəlilik göstəricisini qat-qat aşağı endirəcəkdir. Bu da müəssisənin rəqabət platformasında iflasının göstəricisidir. Bunun nəticəsində peşəkar seçim vasitəsi insan resurslarının keyfiyyətinin, eyni zamanda müəssisənin səmərəlilik göstəricisinin artması üçün ən vacib elementdir. Kadrlara olan ehtiyacın ödənilməsi üçün o, işçi ehtiyatının yaradılması prosesini formalaşdırır. [4]

Bir çox müəssisələr təşkilata ehtiyac olan insan resurslarının cəlb edilməsi üçün agentliklərə ehtiyac duyurlar. Günümüzdə bu proses aktualdır. Çünki şirkətlərin işçiləri sərbəst axtarış sistemləri vasitəsi ilə axtarmaları onlar üçün uzun zaman alır bu isə əlavə xərc və zaman itkisini formalaşdırır. Təbii ki, agentlikmi yoxsha sərbəst seçimi? Suallarının cavbını şirkətlər özləri təyin edirlər. Bu prosesləri həyata keçirən agentliklərin siyahısını istənilən mənbədən (internet resursları, qəzet, jurnal və s) əldə etmək mümkündür. [3]

Agentliklər nə edir? Agentliklərə həm işə ehtiyacı olan namizədlər, eyni zamanda isə işçiyə ehtiyacı olan müəssisələr müraciət etdiyindən onlar sistem formalaşdıraraq hər iki tərəfin tələbatını ödəməyə səy göstərirlər. Buraya CV formatını formalaşdıran namizəd agentliyin elektron poçt ünvanına yollayır, agentlik isə yaratdığı peşəkar HR menecerləri vasitəsi ilə işçi tələbatına ehtiyac yaranan müəssisələr üçün ilkin olaraq dəyərləndirmə həyata keçirir. Dəyərləndirmə müsbət olduğu təqdirdə şirkətlərə namizəd məsləhət görülərək digər prosedurlar həyata keçirilir. Əks halda agentliyin

axtarış sistemlərinin məlumat bazasına namizəd əlavə edilir. Agentliklər aşağıdakı axtarış sistemlərindən daha çox istifadə edirlər:

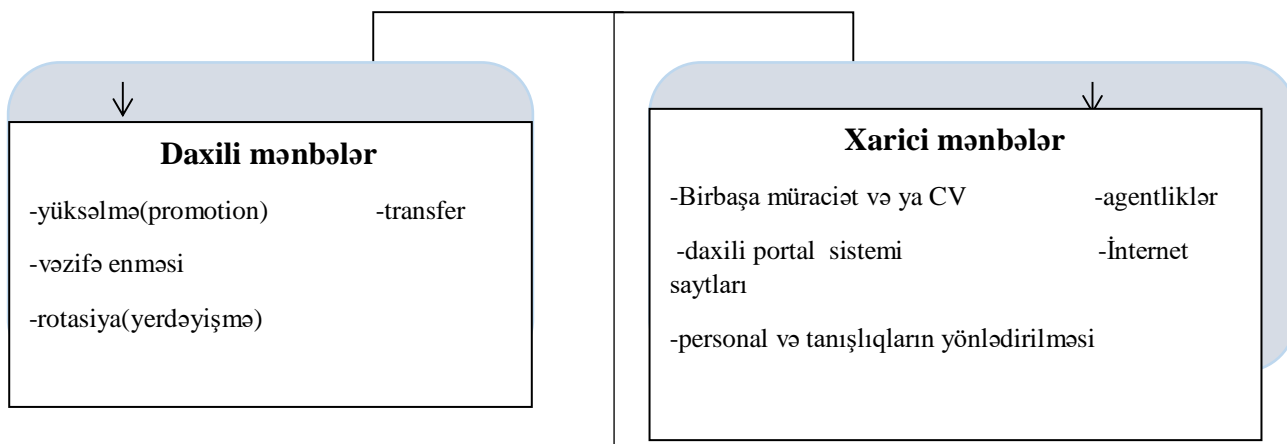
- reklam vasitəsilə axtarış;
- məlumat bazaları üzrə axtarış.

Agentliklərin buradakı əldə etdiyi motivasiyanın nə olacağını isə qeyd edək. Hedhantiq təliminin birbaşa axtarış metodu 1940-ci ildə ABŞ-da formalaşmışdır 1970-ci ildə isə ən yüksək gəlir gətirən biznes olmuşdur. Günümüzdə isə bu formatda fəaliyyət göstərən agentliklərin qazancı hər bir yeni tapılan mütəxəssisin ilkin gəlirinin 30-35% təşkil etməkdədir. [3]

Ölkəmizdə hedhantiqə olan tələbatın artması peşəkar HR menecerlərinin olmaması ilə qiymətləndirilir.

İndi isə sənaye müəssisələrində kadrların seçimi prosesindəki, daxili və xarici mənbələrin önəminə nəzər yetirək. Ümiyyətlə kadrların seçimi zamanı daxili və xarici mənbələrə müraciət edilir. Bəs daxili və xarici mənbələrə nələr daxildir? Bu suala aydınlıq gətirək. [7].

Müəssisə üçün daxili və xarici mənbələrdəki işçi seçimləri zamanı daxili və xarici mənbələrin üstün və çatışmayan cəhətlərində nəzərə almaq da lazımdır. Hər iki mənbənin üstün və çatışmayan cəhəti mövcuddur.



Daxili mənbələrin üstün cəhətləri:

- kənar məsrəflərin olmadığı üçün xərclər aşağıdır;
- namizədin iş dəyişimi daxilədən planlaşdırıldığı üçün işə qəbul prosesi zaman baxımından daha tez baş verir;
- namizədin daxilədən seçilməsi həm seçilən namizəd üçün, həm də digər namizədlər üçün işdə yüksəldilməni əks etdirən motivasiyadır;
- işçilərin fərqli pozisiyalarda çalışmaları üçün şəraitin yaradılması, gələcək idarəedici menecerlərin hazırlanması üçün şərait yaradaraq rotasiya proseslərini sürətləndirir.

Daxili mənbələrin çatışmayan cəhətləri:

- daxili mənbələrə həddindən artıq üstünlük verilməsi.Yəni boş pozisiyanın dolması üçün pozisiyaya uyğunluğun nəzərə alınmaması;
- digər mənbədə mövcud olan təcrübəli namizədin gətirilməsinə maneə yaradır;
- müəssisəyə yeni düşüncələrin daxil olmasının qarşısını alır;
- müəssisə daxilində namizədin digər vəzifəyə keçməsi namizədin boşluğunun doldurulması üçün ehtiyacı formalaşdırır.

Xarici mənbələrin üstün cəhətləri:

- xərclər yüksək olsada geniş insan portfelinə müraciət formalaşır;

• səmərəliliyin yüksəldilməsi və müəssisəyə yeni fikirlərin daxil olmasına imkan yaradan böyük fürsətdir;

• daxili mənbələrdən pozisiyanın doldurulması zamanı namizəd əksikliyinə qarşısını alır.

Xarici mənbələrin çatışmayan cəhətləri:

- maliyyə xərclərinin yüksək olması;
- axtarılan namizədin hər zaman tapıla bilməməsi;
- daxilə uyğunluq, adaptasiya ilə bağlı yaranan problemlər. [3]

Qeyd etdiyimiz mənbələr nəzərə alınaraq seçim mərhələsinə başlanır. HR recruiterin namizədləri dəyərləndirməsi zamanı iki yanaşma ön plana çəkilərək dəyərləndirmə həyata keçirilir. Bunlara daxildir:

1. Seçici yanaşma: Namizədin seçim prosesinin mərhələlərinin hər birində uğur qazanaraq növbəti mərhələdə dəyərləndirilməsi, uğursuz nəticə göstərənlərin isə dəyərləndirilməsinin dayandırılmasıdır. Bu isə digər mərhələdə namizəd sayının azaldaraq seçim prosesini sürətləndirir.

2. Ümumi yanaşma: Namizədlərin seçim prosesinin bütün mərhələlərindən əksilməyərək dəyərləndirilməsidir. Bu prosesin seçim mərhələsinin uzun zaman almasına gətirib çıxarır. Lakin HR recruiterin bütün namizədləri mərhələlərdəki göstərdikləri performans üzrə dəyərləndirməsi də bir üstünlükdür. [2]

Dünya təcrübəsində kadrların seçilməsi prosesi qeyd edəcəyimiz mərhələdən istifadə edilərək həyata keçirilir. Onuda qeyd edək ki, artıq günümüzdə rəqəmsallaşmanın inkişafı ilə bağlı olaraq qeyd edəcəyimiz mərhələlərdən Azərbaycanda da daha təkmlil şəkildə istifadə edilməyə başlanmışdır. Mövcud mərhələlər:

1. vakansiyanın elan edilməsi;
2. müraciətlərin qəbul edilməsi və ya müraciət anketinin doldurulması;
3. ilkin müsahibə;
4. test mərhələsi (iq, bacarıq, zəka, və s. testlər);
5. müsahibə;
6. təcrübələrin nəzərdən keçirilməsi;
7. sağlamlıq müayinəsi;
8. işə qəbul qərarı (iş təklifi);
9. işə yerləşdirmə;
10. onboarding (uyğunlaşma) [7] [8].

Son zamanlarda sənayə müəssisələrində işçilərin işə qəbul prosesindəki bir sıra beynəlxalq metodlar ölkəmizdəki sənayə müəssisələri tərəfindən də tətbiq edilir. Bu metodların bəzilərini nəzərinizə çatdırmaq:

- 1. STAR**
- 2. PARLA**
- 3. DISC**

Bu metodlar namizədlərin fərqli meyarlarda psixoloji, idrak, iradi imkanlarının qiymətləndirməyə şərait yaradır. Əsaslı olaraq müəssisə və təşkilatlarda idarəetmə və strateji araşdırmaçılıq tələb edən struktur fəaliyyətində çalışan kadrların doğru qiymətləndirilməsi üçün bir sıra bilik və bacarıqlarının parametrlərini dəyərləndirməlidirlər. [1]

- strateji baxışlar və analitik düşünmə bacarığı;
- tədqiqat və ya araşdırma aparmaq qabiliyyəti;
- gələcəyə dair səlil proqnoz vermək bacarığı;
- yüksək ünsiyyət qurmaq, kollektiv işləmək bacarığı;
- yenilikləri dərinədən və intensiv mənimsəmə bacarıqları;
- optimal qərar qəbul etmə bacarığı;

- lazımı informasiyanı almaq bacarığı.

Sənaye müəssisələrində işçilərin seçim prosesi fərqli formalarda təşkil edilir. Bu formalara nəzər yetirək.

- yalnız müsahibə;
- test+müsahibə və ya müsahibə+test.

Yalnız müsahibə: Bu formada işə qəbul yalnız müsahibə əsasında həyata keçirilir. Müsahibə əksər hallarda iki və ya daha çox mərhələdən ibarət olur. İlk mərhələdə HR departamentinin əməkdaşı və tələb olunan sahənin mütəxəssisi iştirak edir. Onların qərarları əsasında növbəti mərhələ həyata keçirilir bu mərhələdə isə rəhbərliklə müsahibə baş verir.

Test+Müsahibə və ya Müsahibə+Test: Test mərhələsində namizədin müvafiq müraciət etdiyi sahə üzrə bilik və bacarıqları, komputer və informasiya bacarıqları, dil bilikləri və bəzəndə iş mühitində situasiyalarla bağlı hazırlığı yoxlanılır. Uyğun gələn namizədlər növbəti mərhələyə müsahibəyə buraxılır. [7]

Sənayə sahəsində uyğun uğurlu kadrların seçilməsi insan resursları sahəsinin ən məsuliyyətli bölməsidir. Hər bir işçi müəssisə üçün müəyyən qədər vəsaitin sərf edilməsi deməkdir. Xərclər bölməsinə nəzər yetirsək 1 işçi üçün müəssisədə sərf olunan xərclər aşağıdakılardır:

- əmək haqqı xərcləri;
- işçi ilə bağlı sosial ödənişlər;
- sığorta xərcləri;
- nahar xərcləri;
- nəqliyyat (servis) xərcləri;
- təlim-tədris xərcləri;
- sair xərclər [7].

Amma unutmaq olmaz ki, nə vaxtsa bu maddi xərcləri qarşılamaq olsada, itirilmiş zamanı heç bir zaman bərpa etmək mümkün deyildir. Onu da qeyd edək ki, insan resurslarının idarə edilməsinin ən vacib ünsürü zamanın idarə edilməsidir (Time Managment). [6]

Bunun üçün ən yaxşı hal düzgün idarəçilərin və menecerlərin seçilməsini təmin etməkdir. Menecerlərin hazırlanması və ya bu sahədə çalışan mütəxəssislərin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıda qeyd edəcəyimiz təlimlərin keçirilməsi vacib hesab edilir:

1. liderlik və rəhbərlik;
2. strateji qərarların qəbul edilməsi;
3. korporativ idarəetmənin prinsipləri;
4. idarəetmə alətləri;
5. tapşırıqların icrası və nəzarət prinsipləri;
6. karyeranın idarəetmə strategiyası;
7. təşəbbüslərin səmərəli idarə edilməsi;
8. məlumat axınının idarəetmə strategiyaları və sair. [3]

İnsan resurslarının idarə edilməsində peşəkar və üstün liderlik bacarığına malik olan menecer məşhur metod hesab edilən **SANDWICH** metodundan istifadə edərək idarə etməni həyata keçirir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, rəhbər öz işində nöqsana yol vermir, işçinin iş həvəsini itirmədən, kobud münasibət görsətmədən ona səhvini izah etməsi deməkdir. [5]

Nümunə əsasında bunu izah etməyə çalışaq.

NÜMUNƏ: “X” Sənaye şirkətində çalışan “V” adlı şəxs müəyyən detalın hazırlanmasında texniki səhvə yol vermişdir. Bunun nəticəsində müəssisə zərərə uğramışdır. Müəssisənin HR direktoru və CEO-su olan “A” adlı şəxs işçini yanına dəvət edərək ona bildirmişdir. “V” adlı şəxs siz bizim müəssisə üçün çox dəyərli işçisiniz. Lakin müəyyən işi icra edərkən səhvə yol vermişiniz bunun nəticəsinə müəssisəmiz büdcəni tənzimləməkdə çətinlik çəkir. Siz çox təcrübəli mütəxəssisiniz.

Sizdən bir ricamız olacaqdır. İşinizi icra edən zaman daha diqqətli olmağa səy görsətsəniz bu cur səhvlərə yol verməyəcəyinizə əminik. Nəzərə alacağınıza inanırıq.

Nəticədə işçi dəyərli olduğunu hiss edərək çalışdığı müəssisəyə daha da diqqətli yanaşmağa çalışır. Hər bir rəhbər bunu bacarsa işçilərin işlərini tərk edərək başqa hissəyə yönəlməsinin qarşısı alınmış olar.

Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq qeyd edə bilər ki, işə qəbul prosesində seçim prosesi həyata keçirildikdən sonra növbəti ən önəmli vəzifə HR mütəxəsssinin üzərinə düşür. Müəssisəyə yeni qəbul edilmiş işçinin iş adaptasiyası və onboarding (uyğunluq və tanışlıq) prosesinin həyata keçirilməsinə yardımçı olmaq.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqatdan belə nəticə çıxarıyıq ki, insan resurslarının seçimi prosesi sənayə müəssisələrinin ən vacib proseslərindən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi müəssisənin səmərəliliyinin artırılması, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, bazarda mövcud vəziyyətinin saxlanılması üçün düzgün seçim prosesinin həyata keçirilməsi vacibdir. Məlumdur ki, yalnız seçim müəssisənin büdcəsində xərclərin artmasına, eyni zamanda səmərəliliyin azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Qeyd etdiyimiz nəticəyə əsasən müəssisə üçün yararlılığına əmin olduğumuz namizədin seçiminə dəstək olmaq üçün seçim metodlarını (müsaibə, test və sair) daima təkmilləşdirməli, dünya təcrübəsindən istifadə edərək müqayisəli şəkildə həyata keçirilməlidir.

Bir çox sənayə müəssisələri arıq bulut sistemlərindən istifadə edərək dahada təkmilləşmişdir. Öz digital platformalarını yaradaraq seçim prosesini sərbəst və sadə üsullarla həyata keçirməyə başlamışdır.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, insan resursları müəssisənin intellektual bazasıdır. Onların davamlı inkişafı, motivasiya edilməsi müəssisənin özünə yatıra biləcəyi ən böyük kapitaldır. Hər bir müəssisə rəhbərliyi hər zaman yeniliklərə açıq olmalı və bu yeniliklərin müəssisəsində tətbiq edilməsi üçün səy göstərməlidir.

Sənayə müəssisələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq eyni zamanda beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edərək HR menecerlərinin daha fərqli, yeni seçim üsullarını tətbiq etməsi nəticəsində işçilərin işə qəbul zamanı doğru dəyərləndirilmə prosesi həyata keçirilir. Bununla yanaşı namizədlərin bilik və bacarıqlarına uyğun olaraq onların düzgün yerləşdirilməsi baş verir. Nəticədə işinin mütəxəssisi olan şəxs öz bilik və bacarıqlarından daha məqsədə uyğun istifadə edərək şirkət üçün böyük töhvəyə yol açır.

Düşüncəmiz və tədqiqatımızın nəticəsində onuda qeyd edə bilərik ki, digital platformaların inkişafı nəticəsində ölkəmizdə işə qəbul prosesi daha da sadələşməkdədir. Rəqəmsallaşmanın HR sahəsinə tətbiqi böyük zaman itkisinin qarşısını almaqdadır. HR menecerlərinin uzun çəkən seçim prosesinin sistemləşdirilməsinə, qruplaşdırılmasına yardımçı olaraq prosesi dahada sadələşdirmişdir.

Son gəldiyimiz nəticəyə əsasən bu günkü günümüzdə sənayə sahələrində insan resurslarının seçim prosesindəki köklü dəyişikliklər təqdirə layiqdir. Peşəkar CEO-lar tərəfindən daima diqqət mərkəzində saxlanılaraq dahada rəqəmsallaşma ilə inkişaf edəcəyi yönündəyik.

Bu prosesə gənc kadrların yetişərək yenilikçi tətbiqlərində tətbiq edərək daha da dəstək olacaqlarına əminik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Jon M Werner, Randy L Desimone."Human Resource Development 6e".
2. Ögr.Gör.Mustafa Öcal. "İnsan Kaynakları Yönetimi ve Örgütlenmesi".
3. Muhammed.Yuksel. "İnsan Kaynakları Yönetimi".
4. John.P.Wilson."Human Resource Development".
5. Peter Boxall, John Purcell,Patrick Wright. "Human Resource Management".

6. Quliyev R.H. (2022). “İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi”, Dərslik.
7. İsrail İsgəndərov, Mətləb Əsgər, Nurlan Şixəliyev. (2017). “İnsan Resursları Menecmenti”. Monoqrafiya.
8. <https://resources.workable.com/tutorial/what-is-onboarding>

M.D.Uzarayeva

*Phd., teacher, Azerbaijan State Oil and Industry University
ORCID 0000-0002-3951-5015*

L.T.Jabiyeva

*master student, Azerbaijan State Oil and Industry University
ORCID 0009-0008-1995-4257*

Recruitment, selection process and modern application methods in industrial institutions

Abstract

It is the scientific study of the selection of workers in industrial enterprises, involvement in onboarding training, placement, career development of workers and other issues. In general, the company's labor resources are one of the important factors. For this reason, the process of correctly selecting employees according to the available vacancy or demand is one of the main tasks of HR managers. The recruitment process is based on a sequential stage created by the HR manager. To prevent this, it is considered appropriate to use information resources and existing technology effectively.

It consists of studying the hiring process in industrial enterprises in a systematic and complex way. In general, the human resources management and selection process in enterprises and organizations is recognized as one of the subsystems of management activities. The main reason for this is that it has a great impact on the development of the enterprise's activity, the improvement of quality, the production volume of the product, the increase of labor productivity, and the indicator of economic efficiency.

It consists in applying the guidelines and results obtained here in the recruitment process of industrial enterprises. The selection process carried out correctly in enterprises and organizations leads to their continuous activity and development.

The improvement of recruitment processes of HR managers consists in the formation of the time when they will enter into conceptual innovations in this field. The application of the results of the research in the recruitment activity of industrial enterprises will serve for further improvement, development and stimulation.

The advantages of HR managers in determining the stages of recruitment processes are to help the formation of a successful personnel policy of industrial enterprises, to support the corporate concept in this field, to propose and promote new technologies for the improvement of staff selection. The existence of innovations in this field is the basis of motivating the selection of labor resources. The presence of wide possibilities of selection methods in management leads to the development of the enterprise's activity and increase in activity. Renewal and development of the selection process makes it possible to strengthen competitiveness. For this reason, our research can be considered admirable in terms of the application of innovations in the selection process.

Key words: *management, method, selection process, recruitment, human resources, personnel.*

М.Д.Уразаева

*к.э.н., преп., Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-3951-5015*

Л.Т.Джабиева

*магистрант, Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
ORCID 0009-0008-1995-4257*

Прием на работы в промышленных предприятиях, процесс выбора и современные прикладные методы

Резюме

Научно исследованы вопросы подбора работников для промышленных предприятий, привлечения к адаптации, расстановки, карьерного роста работников и др. В целом трудовые ресурсы предприятия являются одним из важных факторов, поэтому процесс подбора работников правильно основан на наличие вакансии или спроса – один из основных задач менеджеров по персоналу, процесс приема осуществляется на основе очередного этапа, созданного менеджером по персоналу. Результатом отсутствия надлежащего процесса отбора являются потери времени и денег, нехватка кадров, для предотвращения которых считается целесообразным эффективно использовать информационные ресурсы и существующие технологии.

Он заключается в системном и комплексном изучении процесса найма на промышленных предприятиях. В целом процесс управления и подбора кадров на предприятиях и в организациях признается одной из подсистем управленческой деятельности, оказывающей большое влияние на показатель экономической эффективности.

Он заключается в применении полученных здесь указаний и результатов в процессе подбора персонала промышленных предприятий. Правильно проведенный процесс отбора на предприятиях и в организациях приводит к их непрерывной деятельности и развитию.

Совершенствование процессов найма менеджеров по персоналу заключается в формировании времени, когда они будут вводить концептуальные новшества в этой области. Применение результатов исследования в кадровой деятельности промышленных предприятий послужит дальнейшему совершенствованию, развитию и стимулированию.

Преимущества менеджеров по персоналу в определении этапов процесса подбора персонала заключаются в содействии формированию успешной кадровой политики промышленных предприятий, поддержке корпоративной концепции в этой сфере, предложении и продвижении новых технологий совершенствования подбора персонала. Наличие инноваций в этой области является основой мотивации выбора трудовых ресурсов. Наличие широких возможностей методов отбора в управлении ведет к развитию деятельности предприятия и повышению активности. Обновление и развитие процессов отбора позволяет усилить конкурентоспособность. По этой причине наше исследование можно признать похвальным с точки зрения применения инноваций в процессе отбора.

Ключевые слова: *управление, метод, процесс отбора, подбор персонала, человеческие ресурсы, персонал.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-411-416>

UOT: 339.5:338.23

JEL: F10; F13; O24; F50; F52

N.E.Talibova
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
dosent1966@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2024

The article was received by editorial board on 15.02.2024

Статья принята к печати 15.02.2024

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin təhlilindən ibarətdir. Bu məqsədlə, xarici ticarət əlaqələri araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəlilik məsələləri baxılmışdır. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində ixracyönlü sahələrin inkişaf prioritetləri verilmişdir. Yaxın perspektivdə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu baxımından bir sıra elmi metodlardan - analiz, sintez və statistika metodlarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, müxtəlif alimlərin bu sahədə olan elmi əsərlərinə istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri nöqtəyi-nəzərindən, hesab edirik ki, məqalədə verilmiş təkliflərdən ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi tədbirlərində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: xarici ticarət, xarici ticarət əlaqələri, xarici ticarətin səmərəliliyi, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, ixrac, idxal.

GİRİŞ

Xarici ticarət, ölkələrin müəyyən mal və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşmasını inkişaf etdirir və məhsuldarlığı artırma biləcək bir vasitədir. İqtisadi resursların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünməsi səbəbindən onlardan rəşional istifadə, yəni ən böyük ümumi məhsulu əldə etmək üçün müəyyən miqdarda məhdud resurslardan istifadə böyük önəm daşıyır ki, bu da müəyyən bir məhsulun istehsalını tələb edir. İlk dəfə D.Rikardonun ifadə etdiyi müqayisəli üstünlük prinsipinə əsasən, əgər istənilən ölkə başqa bir ölkə ilə müqayisədə nisbətən az xərclə istehsal edə biləcəyi əmtəələrin istehsalı sahəsində ixtisaslaşarsa, onda hər iki ölkə üçün ticarət qarşılıqlı faydalı olacaqdır. Müqayisəli xərclər prinsipinə əsaslanan azad ticarət vasitəsilə dünya iqtisadiyyatı resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə və maddi rifahın daha yüksək səviyyəsinə nail ola bilər.

Ticarətin liberallaşdırılması resurslardan səmərəli istifadəni stimullaşdırır ki, bu da iqtisadi artıma təkan verə bilər. İxtisaslaşma ilə iqtisadi, və davamlı artım arasında əlaqənin tendensiyası aydın şəkildə ifadə olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB) iştirak edən ölkə üçün ixtisaslaşma həmişə yaxşı hal deyil. Yalnız bir neçə əsas əmtəənin ixracına və ya əmək tutumlu, aşağı ixtisaslı istehsal sektorlarına çox güvənən ölkələr xarici ticarətin şoklarına qarşı həssas olaraq qalırlar [1, s. 96].

Bazarların genişləndirilməsi, məşğulluğun təşviqi ilə yanaşı, xarici ticarət istehsalçıları istehlakçı tələbləri və üstünlükləri haqqında məlumatlandırma bir ötürmə vasitəsidir və ticarətin özü

ətraf mühiti qoruyan, mal və xidmətlərə qlobal tələb səviyyəsini artırmaq üçün səylərin sürücüsü kimi xidmət edə bilər.

Qlobal təsirlər kontekstində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi

Hazırda əsas prioritet vəzifə xarici ticarətin genişləndirilməsidir. İstənilən ölkənin xarici ticarətinin genişləndirilməsi onun yeritdiyi xarici ticarət siyasətindən (XTS) asılıdır. XTS, ölkənin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi başa düşülən, malların idxalı və ixracı ilə əlaqəli münasibətlər sahəsinin tənzimlənməsini nəzərdə tutan siyasətdir. XTS, milli ixracın dəstəklənməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Dövlətin XTS-si məhsulların daxili bazar üçün satışı prosesinin davam etdirilməsini müəyyənləşdirir. Xaricə mal ixrac etməklə ölkə əlavə bazarlar tapır, yaradılmış məhsulların tam satışını təmin edir.

Başqa sözlə, əgər ölkədə daxili ticarət əməliyyatlarının aparılması prosesi optimallaşdırılmayıbsa, XTF-nin nəticələri onun milli iştirakçılara maksimum fayda gətirə bilməz. XTS, onun elmi əsaslarla işlənməsini tələb edir. XTS-nin elmi əsaslarına daxili və xarici təsir nəzəriyyələri, həmçinin siyasi iqtisadi təhlil daxildir. XTS-də daxili təsir nəzəriyyələri qrupu dövlətin makroiqtisadi qərarlarının xarici ticarətə və onun iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirini üzə çıxarır.

XTS-nin daxili təsirlərinə əsaslanan nəzəriyyələri əhatə edən nümunələrə aşağıdakılar daxildir.

Birincisi, XTS alətləri dünya bazarında ölkənin iqtisadi maraqlarının qorunmasında (yerli firmaların xarici rəqabət qabiliyyətinin, xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması, xarici ticarət balansının yaxşılaşdırılması) ən böyük effektivliyini nümayiş etdirir və istehlak bazarını doyurmaq, məşğulluğu stimullaşdırmaq, sənaye və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək kimi daxili problemlərin həllində səmərəsizdir.

İkincisi, yerli şirkətlərin daxili rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün proteksionizm yalnız qısamüddətli effekt verir, uzunmüddətli perspektivdə isə xarici ticarətin daxili şəraitinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Üçüncüsü, büdcəni mümkün qədər doldurmağı qarşısına məqsəd qoyan XTS xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və ixracın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş siyasətlərdən daha az ÜDM-in artımına töhfə verir.

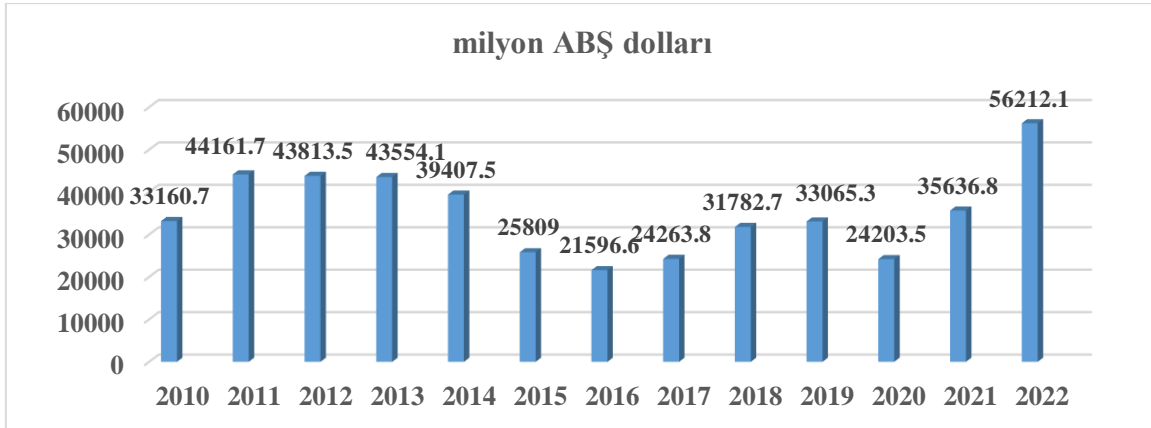
Bütün dünya ölkələri kimi, Azərbaycan da öz XTƏ-lərini daim genişləndirməyə səy göstərir. Azərbaycanda XTƏ-lər prinsip etibarilə yeni normativ-hüquqi bazaya və səmərəli dövlət tənzimləmə mexanizminə əsaslanmalı, ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etməli və ümumən bu proseslər müasir dövrün tələblərinə uyğun reallaşdırılmalıdır [2, s.98].

Bu gün Azərbaycanın XTƏ-lərinin inkişafı, dünya iqtisadiyyatına cəlb edilməsi və XTF-nin dövlət qanunvericiliyi səviyyəsində tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi bir çox müəssisələrə xarici ticarət əməkdaşlığının açıq məkanlarında iştirak etməyə və biznes fəaliyyətini reallaşdırmağa imkan verir.

Belə ki, XTF rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək və onlarla birlikdə dünya bazarına çıxmaq üçün uzunmüddətli sənaye kooperasiyası və xarici tərəfdaşlar arasında sabit ünsiyyət yolu ilə iqtisadi inkişafa töhfə verir. XTƏ-nin səviyyəsi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirən ən önəmli göstəricilərdən biridir. Bu göstərici dünya bazarlarında yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və həmin bazarlara bu məhsulların sərbəst çıxışına nail olunmasına, bununla da ölkənin beynəlxalq səviyyədə qüdrətinin artmasına gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi baxımdan inkişafını şərtləndirən və sürətləndirən əsas amillərdən biri məhz XTƏ-nin genişləndirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının uğurla reallaşdırılması, ölkələr arasında münasibətlərin milli mənafehlərə uyğun qurulmasıdır. Ümumiyyətlə, müasir dünyada XTƏ-lərin qloballaşma prosesləri ilə paralel olaraq sürətli inkişafı əsas şərtlərdəndir [3, s.119].

Şəkil 1-də Azərbaycanın xarici ticarətinin mövcud vəziyyəti verilmişdir.



Şəkil 1. 2010-2022-ci illər üzrə Azərbaycanın xarici ticarət həcminin artım dinamikası

Mənbə: ARDSK

Tədqiq olunan dövrlər ərzində Azərbaycanda xarici ticarətin həcmində qeyri-bərabər artdığını müşahidə etmək olar. Ən çox artım 2022-ci ildə olmuşdur ki, bu da bütün dövrlər ərzində ən yüksək göstəricidir. Həmin ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 56212,1 milyon ABŞ dolları həcmində olub ki, bu da 2010-cu ilə görə 69,5%, 2015-ci ilə görə 2,2 dəfə, 2020-ci ilə görə 2,3 dəfə, 2021-ci ilə görə isə 57,7% çoxdur [4].

Müasir dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətləri

İqtisadi inkişafda idxal və ixrac əməliyyatları önəmli rollardan birini oynayır. Həmin əməliyyatların inkişafı ölkənin iqtisadiyyatının necə inkişaf etdiyini göstərir və dövlət tənzimlənməsi bu əməliyyatların nizamlanmasında önəmli rol oynayır. İdxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləyərkən dövlət müxtəlif üsullardan istifadə edir [5, s. 237].

İdxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində gömrük rüsumları önəmli rol oynayır. Gömrük rüsumu XİF-in gömrük-tarif tənzimlənməsi aləti kimi üç əsas funksiyaya yerinə yetirir:

- 1) fiskal;
- 2) proteksionist;
- 3) tənzimləyici.

Fiskal funksiya gömrük rüsumlarının yığılması yolu ilə dövlət büdcəsinin doldurulmasını nəzərdə tutur. Gömrük rüsumunun proteksionist funksiyası yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən qorumaq məqsədi daşıyır. Tənzimləmə funksiyası daxili qiymətləri müəyyən səbəblərdən dünya qiymətlərindən aşağı olan malların arzuolunmaz ixracının qarşısını almağa kömək edir. Gömrük rüsumlarının tənzimləyici və fiskal funksiyaları idxal və ixrac gömrük rüsumlarına şamil edilir. Qoruyucu funksiya yalnız elə mallara şamil edilir ki, həmin mallar ölkənin gömrük ərazisinə gətirilir.

Gömrük rüsumlarının təsnifatı müxtəlif əsaslarla reallaşdırıla bilər. Onlardan bəzilərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) vergitutma obyektinə görə;
- 2) yığım məqsədinə görə;
- 3) hesablama üsuluna görə.

Vergitutma obyektinə görə gömrük rüsumu idxal, ixrac və tranzit olur. İdxal rüsumu idxal olunan mallar ölkənin daxili bazarında sərbəst dövriyyəyə buraxıldıqda onlara tətbiq edilən rüsumdur. Bu ödəniş növü ən çox yayılmışdır. İxrac rüsumu mallar dövlətin gömrük ərazisindən kənara çıxarıldıqda ixraca tətbiq edilən rüsumdur. Müəyyən kateqoriya mallar üçün daxili və dünya qiymətləri arasında böyük fərqlər olduğu üçün bu rüsum növü ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən olduqca nadir hallarda istifadə olunur. Tranzit rüsum müəyyən bir ölkənin ərazisindən tranzitlə daşınan malla-

ra tətbiq edilən rüsumdur. Bu növ rüsum nadir hallarda başqa ölkələr tərəfindən istifadə edilmir. Tranzit rüsumları tranzit yük axınlarının məhdudlaşdırılmasının tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Yuxarıda qeyd olunan rüsumlar Azərbaycanın “Gömrük tarifi haqqında” qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda gömrük qiymətləndirməsinin hüquqi əsası məhz həmin qanundur. ÜTT normalarına uyğun olaraq bu qanun müəyyən edir ki, gömrük dəyərinin təyin edilməsi üçün əsas üsul idxal olunan malların əməliyyat qiymətinə əsaslanan üsuldur. Bu metodu tətbiq edərkən gömrük dəyəri mallar üçün faktiki ödənilən və ya ödənilməli olacaq əməliyyat qiyməti əsasında müəyyənləşdirilir [6]. XİF-in GTT-sinin digər elementlərinə həmçinin xüsusi, antidempinq və kompensasiyaedici kimi gömrük rüsumları aiddir. XTF üçün nəzərdə tutulan mallardan idxal gömrük rüsumu tutulur. Yalnız şəxsi istifadə üçün gətirilən mallara idxal rüsumları tətbiq edilmir. Onların sayı yalnız məhdud ola bilər. Ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən mallar gömrük rüsumlarına məruz qalır. Bu rüsumların hesablanması üçün əsas malların gömrük dəyəri və ya onların fiziki xüsusiyyətləri (malların çəkisi, həcmi, miqdarı) götürülür. İdxal gömrük rüsumunun dərəcələrinin üç növü var:

- 1) advalor;
- 2) spesifik;
- 3) birləşdirilmiş.

İxracın həcmünün davamlı olaraq artırılması üçün qeyri-ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, sahibkarların beynəlxalq bazarlara çıxışına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin görülməsi zəruridir. Sahibkarlığın ixrac imkanlarının artırılması, xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı mexanizmlərdən istifadə davam etdirilməlidir. Habelə, qeyri-neft sektorunun ixracyönümlülüyünü inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorları arasında investisiya əməkdaşlığını inkişaf etdirmək də zəruri şərtlərdəndir. Bu baxımdan müasir iqtisadi proseslər şəraitində sahibkarlığa dövlət dəstəyi böyük önəm daşıyır. Belə ki, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artırmaq üçün azad sahibkarlıq mühitini inkişaf etdirmək, investisiyaların təşviqi ilə bağlı tədbirləri sürətləndirmək, məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, sahibkarların beynəlxalq bazarlara çıxışına dövlət dəstəyini gücləndirmək lazımdır. Yerli istehsalı stimullaşdırmaq və idxalın əvəzlənməsi ilə bağlı sənayedə investisiya layihələrini dəstəkləmək lazımdır. Bütün bunlar Azərbaycanın xarici ticarətinin genişlənməsinə, ixracın şaxələndirilməsinə, coğrafiyasının genişləndirilməsinə, istehlak mallarının idxalından asılılığının azalmasına və həcmünün artmasına imkan verəcək [7, s. 46]. Cədvəl 1-də Azərbaycanın XTƏ-lərinin coğrafiyasını əhatə etmişik.

Cədvəl 1

Azərbaycanın XTƏ-lərinin coğrafiyası

Qitələr	2020		2021		2022	
	İxrac	idxal	İxrac	idxal	İxrac	idxal
Avropa	8251,6	5218,7	15464,6	5371,7	27730,1	6001,5
Asiya	5047,2	4553,2	5693,9	5379,9	9594,2	7541,8
Amerika	38,7	885,7	369,4	853,9	123,0	879,4
Afrika	324,3	27,3	658,6	28,2	560,0	40,3
Okeaniya	70,8	47,1	21,4	69,5	139,3	76,8
Cəmi	13732,6	10732,0	22207,9	11703,2	38146,6	14539,8

Mənbə: ARDSK

Cədvəl 1-dən görünür ki, son üç il ərzində Azərbaycanın Avropa və Asiya qitələrinə ixrac və idxalın həcmi davamlı olaraq, digər qitələrə isə qeyri-bərabər artmışdır. Ən çox idxal və ixracın həcmi Avropa və Asiya qitələrinin payına düşmüşdür. Məsələn, 2022-ci ildə ixracın 72,7%-i, idxalın 41,3%-

i Avropa qitəsinin, ixracın 25,1%-i, idxalın 51,9%-i Asiya qitəsinin payına düşür. İxracın 2,2%-i, idxalın 6,8%-i isə digər üç qitənin payına düşür. 2022-ci ildə ixracda Avropa qitəsi üstünlük təşkil etdiyi halda, idxalda Asiya qitəsi üstünlük təşkil etmişdir. Ölkəmizin XTƏ-ləri getdikcə genişlənməkdə davam edir və ixracyönümlü və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılması, xarici ticarət dövriyyəsinin şaxələndirilməsi əsas məqsədlərdəndir [8, s. 112]. Azərbaycanın XTƏ-lərinin coğrafiyasını daha da genişləndirmək məqsədilə ölkənin BÖB sistemində və müxtəlif əmtəə bazarlarında səmərəli ixtisaslaşması üçün tədbirləri şaxələndirmək, bu bazarları daha səmərəli şəkildə inkişaf etdirmək, milli iqtisadiyyatı dünya ticarət sistemində mənfi təsirlərdən qorumaq, habelə xarici ticarət sistemində iqtisadi inkişafa nail olmaq, bu sahədə dövlət siyasətini reallaşdırmaq tələb olunur [9, s.107]. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın XTƏ-lərinin məzmununu və əsas istiqamətlərini əks etdirən əsas aspektlərin hər biri ölkənin gələcək inkişafını əks etdirəcək fəaliyyət proqramının əsas tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Azərbaycanın XTƏ-lərini formalaşdırarkən daha səmərəli və faydalı ola biləcək əlaqələrin qurulmasına üstünlük verilməlidir. Əgər XTƏ-lərin formalaşması prosesi bu prinsip əsasında aparılarsa, ölkənin inkişafında böyük faydalar və uğurlar əldə olunur.

Azərbaycanın xarici dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlığı onun iqtisadiyyatının diversifikasiyalı inkişafını təmin etmək baxımından böyük fayda verə bilər. Belə ki, bu proseslərdə milli iqtisadiyyatın xarici ölkələrlə əlaqələr baxımından formalaşması, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafı böyük önəm daşıyır. Azərbaycan bir çox aktual siyasi və iqtisadi problemlər baxımından yaxın və uzaq xarici ölkələrin, irili-xırdalı ölkələrin, regional və beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb edən qütbüdür. Strateji baxımdan əhəmiyyətli ərazidə yerləşən Azərbaycanda dünyanın böyük dövlətlərinin maraqları toqquşur, həmin dövlətlər arasında nüfuz uğrunda dərin mübarizə gedir. Azərbaycan özünün sosial-iqtisadi inkişafında xarici dövlətlərlə əməkdaşlığı daha da genişləndirməyə çalışır və BÖB-in dərinləşməsindən yaranan faydaları maksimum dərəcədə artırmağa çalışır [10, s.62].

NƏTİCƏ

Hesab edirik ki, Azərbaycanın dünya ölkələri ilə XTƏ-lərin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün potensial imkanlar mövcuddur. Fikrimizcə, bu imkanların reallaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- xarici ölkələrlə XTƏ-lərin səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin müəyyənləşdirilməsi və onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi;
- xarici ölkələrlə XTƏ-lərin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu sahələrdə belə əlaqələrin inkişafının təmin edilməsi;
- milli məhsulların xarici ölkələrə ixracı və bu ölkələrdən zəruri malların idxalı üçün müvafiq bazarların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə peşəkar marketinq araşdırmalarının aparılması;
- xarici ölkələrin şirkətləri ilə XTƏ-lərin sabitləşdirilməsi məqsədilə onlarla uzunmüddətli ticarət müqavilələrinin bağlanması;
- Azərbaycanda və ölkələrdə hüquqi şəxslərin iştirakı ilə birgə müəssisələrin yaradılması;
- xarici ölkələrlə XTƏ-lər haqqında müqavilələr bağlayarkən Azərbaycanın mövcud iqtisadi potensialının və daxili tələbatlarının vəziyyətinin nəzərə alınması və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Агаев А.А. (2018). Социально-экономическое значение внешней торговли для безопасности государства / А.А. Агаев // Синергия Наук. – № 19. – С. 92-98.
2. Qəribov A.H. (2017). Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı məsələləri. Audit № 1, – s.96-102.
3. Rəhimova A. (2018). Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri. İpək yolu, № 1, s.119-128.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2023, 725 s.

5. Əliyev K.M. (2022). Azərbaycanca idxal-ixrac əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. ATU, İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment, № 3, s.234-239.
6. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 13 iyun 2013.
7. Аббасова Н.Г. (2019). Современное состояние внешней торговли Азербайджана и пути улучшения / Н.Г. Аббасова // Экономика строительства и менеджмент. – № 4. – С. 39-46.
8. Əliyev Ş.T. (2015). Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, – 185 s.
9. Yusufova Ş.A. (2019). Xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsinin bəzi məsələləri. Audit № 2, Cild 24, – s.107-117.
10. Рзаев М.А.Р. (2020). Международные интеграционные торговые связи Азербайджана / М.А.Р. Рзаев // Наука, техника и образование. – № 11(75). – С. 57-63.

N.E.Talibova

doctoral student, Baku State University

Analysis of the current state of foreign trade relations of Azerbaijan

Abstract

The purpose of the research is to analyze the current state of foreign trade relations of Azerbaijan. For this purpose, foreign trade relations were studied and summarized. The issues of the effectiveness of foreign trade relations are considered. The priorities for the development of export-oriented directions in foreign trade relations of Azerbaijan are given. Recommendations and proposals were given to expand foreign trade relations.

Research methods - the article used as a research method - analysis, synthesis and statistical methods. In addition, references have been made to the scientific works of various scientists in this field.

The results of the research, we believe that the proposals presented in the article can be used in measures to expand the country's foreign trade relations.

Key words: *foreign trade, foreign trade relations, efficiency of foreign trade, expansion of foreign trade relations, export, import.*

Н.Э.Талыбова

докторант, Бакинский Государственный Университет

Анализ современного состояния внешнеторговых связей Азербайджана

Резюме

Целью исследования является анализ современного состояния внешнеторговых связей Азербайджана. С этой целью были исследованы и обобщены внешнеторговые связи и рассмотрены вопросы эффективности внешнеторговых связей. Определены приоритеты развития экспортно-ориентированных направлений во внешнеторговых связях Азербайджана. Даны рекомендации и предложения по расширению внешнеторговых связей в нынешних условиях.

Методы исследования – в статье использовали ряд научных методов – анализа, синтеза и статистических методов, кроме того, учтены научные работы различных ученых в этой области.

Результатов исследования, мы считаем, что приведенные в статье предложения могут быть использованы в мерах по расширению внешнеторговых связей страны.

Ключевые слова: *внешняя торговля, внешнеторговые связи, эффективность внешней торговли, расширение внешнеторговых связей, экспорт, импорт.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-417-426>

N.Ü.Muradlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
muradlinargiz@outlook.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2024

The article was received by editorial board on 14.02.2024

Статья принята к печати 14.02.2024

ELMI-TƏDQIQAT VƏ TƏCRÜBƏ-KONSTRUKTOR İŞLƏRİN MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Məqalədə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor fəaliyyətlərinin uçotu ilə bağlı beynəlxalq standartlar, onların ETTKİ məsrəflərinə yanaşmaları və uçot metodları araşdırılacaq. Araşdırmamızda elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor fəaliyyətləri müzakirə olunacaq, müvafiq fəaliyyətlərlə bağlı məsrəflərin strukturu ortaya qoyulacaq və daha sonra sözügedən standartlar və bildirişlər çərçivəsində müvafiq məsrəflərin uçotu nəzərdən keçiriləcəkdir.

Açar sözlər: ETTKİ, MUBS 38, tədqiqat, təcrübə-konstruktor, məsrəf, xərc, kapitallaşdırma.

GİRİŞ

Hazırda qlobal iqtisadi məkanda rəqabətin artması, əmtəə və xidmətlər üçün qlobal bazarın yaradılması, texnologiyanın sürətli inkişafı, məhsulun həyat dövrünün qısalması ilə bağlı tendensiyalar müşahidə olunur. Bu makroiqtisadi şəraitdə şirkətlər rəqabət üstünlüyü formalaşdırılması üçün effektiv metodlar axtarmağa məcbur olurlar ki, onlardan biri də yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların bazara çıxarılmasıdır. Dünya təcrübəsi təsdiq edir ki, sənaye müəssisələri üçün bazarda uğur qazanmağın əsas amili keyfiyyəti, texniki xüsusiyyətləri və istehlak xassələri daim yüksələn yüksək texnologiyalı məhsulların hazırlanması, tətbiqi və istehsalıdır.

Təcrübə göstərir ki, yerli sənaye müəssisələrində elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin (ETTKİ) məsrəflərinin idarə edilməsi sistemi ya tamamilə yoxdur, ya da yalnız onun ayrı-ayrı elementləri tətbiq olunur. Bundan əlavə, elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəflərinin idarə edilməsi sahəsində təşkilatın xarici mühitinin vəziyyəti, bu məsrəflərin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının mürəkkəbliyi, məsrəflərin idarə edilməsi sistemlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları və s. kimi vacib cəhətləri nəzərə alan inkişaf etmiş idarəetmə metod və vasitələrinin olmaması ilə əlaqəli bir sıra nəzəri və metodoloji problemlər mövcuddur.

Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərini aparmaq bacarığı texnoloji inkişafın əsas amilidir. Məsrəflərin uçotu sistemində uzunmüddətli planlaşdırma yanaşmasının zəruri olduğunu və müəssisələrin elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə daha çox resurs ayırmağa imkan verəcək məsrəflər sisteminə malik olmasını üzə çıxardı.

Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlər mərhələsi

Son illərdə ölkələrin inkişaf səviyyəsi və onların ETTKİ fəaliyyətlərinə ayırdıqları resurslar texnologiya, istehsal, məşğulluq və milli gəlir artımı kimi yollarla sürətlə bərpa olunur. İsti müharibələrin bitdiyi, elm və texnologiyaya əsaslanan soyuq müharibələrin hökm sürdüyü bu gün ölkələr arasında “informasiya əsri”nin hakim olduğunu və “informasiya cəmiyyəti”nin əhəmiyyətinin artırdığını göstərir (Bezirci, 2012, s. 8).

Xüsusilə 1950-ci illərdən sonra əmək və kapitalı əhatə edən klassik böyümə modelləri ilə yanaşı, tədqiqat və təcrübə-konstruktor fəaliyyətləri də iqtisadi inkişafın daxili elementləri kimi ortaya çıxmağa başladı (Özaydın & Dağdemir, 2022, s. 649).

Elmin yaradılması və yayılmasının cəmiyyətin iqtisadi böyüməsinə və rifahına necə töhfə verdiyini anlamaq etibarlı bir dəlil bazası tələb edir. Tarix boyu elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor nəticələri insanların və cəmiyyətin həyatını və bir hissəsi olduğumuz təbii mühiti müxtəlif şəkildə dəyişirdi. Beləliklə, siyasi analitiklər və qərar qəbul edənlər arasında müxtəlif ölkələrin, bölgələrin, firmaların və qurumların bu cür hədəflərə ayırdıqları həm insan, həm də maliyyə mənbələrinin səviyyəsini və xarakterini sənədləşdirmək üçün davamlı bir tələb yaratdı. Buna kömək etmək üçün "Frascati Manual"adlı bir bələdçi var. İlk dəfə 1963-cü ildə iqtisadi məsələlər üzərində birgə işləyən ölkələr qrupu olan Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) tərəfindən yaradılmışdır. O vaxtdan bəri bir neçə dəfə yeniləndi. Bu, insanlara müxtəlif ölkələrin tədqiqat və təcrübə-konstruktor söylərini müqayisə etməyə və onları nəyin uğurlu etdiyini anlamağa kömək edir (Frascati Manual, 2015).

Elmi-texniki fəaliyyət, texnoloji inkişaf və ixtira ilə bağlı işi ifadə etmək üçün beynəlxalq təcrübədə "Research and Development" (tədqiqat və inkişaf) termini istifadə olunur. Əgər bu kateqoriyaları Azərbaycan standartları nöqtəyi-nəzərindən keçirsək, onda tədqiqat (research) mərhələsini elmi-tədqiqat, inkişaf (development) mərhələsini isə təcrübə-konstruktor kimi təsnif etmək olar.

Elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor üçün standart bələdçi olan Frascati təlimatına görə tədqiqat və təcrübə-konstruktor; insan, mədəniyyət və cəmiyyət haqqında biliklər də daxil olmaqla, bilik hissənin artırılması və mövcud olan biliklərin yeni tətbiqlərinin aparılması məqsədilə həyata keçirilən yaradıcı və sistemli işləri özündə ehtiva edir.

Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartınının 38 №-li "Qeyri-maddi aktivlər" (IAS 38) adlı standartında tədqiqat və təcrübə-konstruktor tərifləri ayrılıqda verilmişdir (MUBS 38):

• **Tədqiqat**-yeni elmi və ya texniki bilik və ideyaların əldə olunması perspektivi baxımından orijinal və planlı elmi araşdırmaların tətbiq edilməsidir.

• **Təcrübə-konstruktor işləri**-yeni və ya daha təkmil materialların-qurğu və cihazların, məhsulların, proseslərin, sistem və xidmətlərin onların kommersiya yolu ilə istehsalı və ya istifadəsinin başlanmasına qədər, planlaşdırılması və ya layihələşdirilməsi üçün elmi kəşflərin və digər biliklərin tətbiq olunmasıdır.

Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə hansı fəaliyyətlərin daxil olduğunu müəyyən edə bilmək, ETTKİ məsrəflərinin müəyyən edilməsində və buna əsasən bu məsrəflərin uçota alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MUBS (IAS) 38-in 56-cı paragrafında tədqiqat fəaliyyətinə aid nümunələr sıralanmışdır (MUBS 38):

- yeni biliyin əldə olunmasına yönəlmiş fəaliyyətlər;
- tədqiqat nəticələri və ya digər bilik üzrə axtarışlar, qiymətləndirmələr və yekun seçim;
- materiallar, vasitələr, məhsullar, proseslər, sistemlər və ya xidmətlər üzrə alternativlərin axtarışı;
- yeni və təkmilləşdirilmiş materiallar, vasitələr, məhsullar, proseslər, sistemlər və xidmətlər üçün;
- mümkün alternativlərin formalaşdırılması, dizaynı, qiymətləndirməsi və yekun seçim.

Həmin standartın 59-cu maddəsində təcrübə-konstruktor işlərə aid nümunələr aşağıdakı kimidir (MUBS 38):

- istehsaldan və istifadədən əvvəl prototiplərin və ya modellərin dizaynı, tikilməsi və yoxlanması;

- yeni texnologiyaları istifadə etməklə alətlərin, detalların dizaynı;
- kommersiya istehsalı ilə məşğul olmaq üçün iqtisadi cəhətdən real olmayan sınaq zavodunun dizaynı, tikintisi və fəaliyyəti;
- yeni və təkmilləşdirilmiş materiallar, vasitələr, məhsullar, proseslər, sistemlər və ya xidmətlər üçün seçilmiş alternativin dizaynı, tikintisi və yoxlanması.

Cədvəl 2-də elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlər hesab edilən və edilməyən fəaliyyətlərə aid başqa nümunələr verilmişdir.

Cədvəl 1

ETTKİ hesab edilən və edilməyən fəaliyyətlər

ETTKİ hesab edilən fəaliyyətlər	ETTKİ hesab edilməyən fəaliyyətlər
Elm və texnologiyanın inkişafına imkan verəcək yeni texniki məlumatların, yeni üsullarla yeni məhsulların əldə edilməsi	Bazar araşdırması, satışın təşviqi, keyfiyyətə nəzarət, sosial elmlərdə araşdırma
Maddələrin və materialların, alətlərin, avadanlıqların, proseslərin, sistemlərin inkişafı	Neft, təbii qaz, faydalı qazıntı ehtiyatlarının kəşfiyyatı və qazma fəaliyyəti
Dizayn və rəsm işləri ilə yeni texnika və prototiplər istehsal etmək	İcad edilmiş və ya mövcud təkmilləşdirilmiş proseslərdən istifadə
Yeni və orijinal dizayna əsaslanan proqram təminatı fəaliyyəti	Formal dəyişikliklər, formal və texnoloji yeniliyə səbəb olmayan gündəlik fəaliyyətlər
Yeni istehsal üsulları, proseslər və proseslərin tədqiqi və ya inkişafı	Təşkilat və təşkilatla bağlı tədqiqat xərcləri
Məhsulun maya dəyərini azaldan və keyfiyyətini, standartını və ya performansını artıran yeni texnika/texnologiyaların tədqiqi	Layihənin sonunda ortaya çıxan əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması üçün araşdırmalar
	Nümunə götürmə məqsədləri üçün prototiplərin sürətlərinin hazırlanması və yayılması
	Reklam məqsədləri üçün istehlakçı testi

Mənbə: Nur Fidancı, “Araşdırma, Geliştirme (AR-GE) ve Tasarım harcamalarının vergisel düzenlemeleri ve teşvikler çerçevesinde incelenmesi muhasebeleştirilmesi”, 2017, s. 72

Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin uçotu

Dünya daim dəyişir və mürəkkəbləşir. 20-ci əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadi birliyinin qarşısında duran qaçılmaz yeni çağırışlar sırasında xüsusilə mühasibat uçotu sahəsində beynəlxalq standartların işlənilməsi və tətbiqi zərurəti mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Beləliklə, dünya çapında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və derinləşməsi, habelə beynəlxalq səviyyəli regional layihələrin həyata keçirilməsi üçün transmilli korporasiyaların fəaliyyət göstərməsi mühüm bir rol oynayır. Bu proseslərin nəticəsində, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında effektivliyi artırmaq məqsədi ilə mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının standartlaşdırılması üçün xüsusi bir təşkilatın yaradılmasına səbəb olunmuşdur.

Maliyyə hesabatlarının tənzimlənməsinin iki əsas mənbəyi var: ABŞ Qiymətli Kağızlar və Mübadilə Komissiyası (The United States Securities and Exchange Commission, SEC) tərəfindən qəbul edilmiş mühasibat uçotu standartları Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (International Financial Reporting Standards, IFRS) (Jastrzëbowski & Pospíšil, 2021). Burada daha çox Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (MHBS) diqqət yetirəcəyik. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddə əsas anlayışların 2.1.3. bəndinə görə (“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2018):

“Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları-bu sahədə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilat tərəfindən qəbul olunmuş Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və bu standartlar üzrə həmin beynəlxalq təşkilatın şərtləridir”.

Mühasibat uçotu apararkən Beynəlxalq Standartlara əsaslanan ehtimallara (prinsiplərə) əməl edirik. Maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən beynəlxalq standartın keyfiyyət xüsusiyyətləri və elementlərinin qiymətləndirmə metodlarına üstünlük verilir. Aktivlərin qiymətləndirməsində ilkin dəyər metodundan istifadə edilir. İlk dəyər metodu dedikdə, onun əldə edilməsi zamanı pul vəsaitlərinin və ya pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinin ödənilmiş məbləği (gömrük idxal rüsumları və alışla bağlı bərpa edilməyən (əvəzləşdirilməyən) vergilər də daxil olmaqla), yaxud verilmiş əvəzləşdirmənin (mübadiləyə verilmiş qeyrimonetar aktivlərin, qəbul edilmiş öhdəliklərin, buraxılmış kapital alətlərinin) ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur (“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2018).

9 sayılı Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı “Tədqiqat və Təcrübə-konstruktor Fəaliyyətlərinin Uçotu” ilk dəfə 1978-ci ildə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (IASB) tərəfindən bu fəaliyyətlərin uçotu üçün qəbul edilmiş və 01.01.1980-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Sonrakı dövrlərdə dəyişdirilmiş, standart 01.01.1999-cu ildə qüvvəyə minmiş IAS-38 (MUBS 38) “Qeyri-maddi aktivlər” standartı ilə ləğv edilmişdir. Sözügedən standart 31.03.2004-cü ildə yenidən işlənmiş və əvvəlki standart olan IAS-9-u əvəz etmişdir (IAS 38 — Intangible Assets, 2023).

MUBS 38, tədqiqat və təcrübə-konstruktor fəaliyyət məsrəflərini müəssisənin daxili imkanları hesabına yaradılmış qeyri-maddi aktivlərin əhatə dairəsində qiymətləndirərək, qeyri-maddi aktivin ilkin dəyəri həmin aktivlərdən rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan qaydada istifadə etmək üçün onların yaradılmasına, istehsalına və hazırlanmasına birbaşa aid olan bütün xərcləri tədqiqat və təcrübə-konstruktor fəaliyyət məsrəfləri içərisində qiymətləndirmişdir. Müəssisənin daxili imkanları hesabına yaradılmış qeyri-maddi aktivlər dedikdə, öz resurslarında istifadə edərək formalaşdırdığı aktiv nəzərdə tutulur. Məsələn, əczaçılıq şirkəti tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin köməyi ilə, öz mal-materialından, insan resurslarından və digər alətlərdən istifadə edərək yeni dərman yaradır. Bu zaman o daxili imkanlar hesabına yaradılmış qeyri-maddi aktiv olacaqdır.

Qısa olaraq nəzərdən keçirsək, qeyri-maddi aktivlərin iki növü var: satın alınanlar və daxili istehsal olunanlar. Satın alınmış qeyri-maddi aktivlərin uçotu nisbətən sadədir, çünki alış qiyməti maddi aktivlə eyni şəkildə kapitallaşdırılır. Bununla belə, daxili imkanlar hesabına yaradılan aktivlərin uçotu daha çox düşünməyi tələb edir. Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərin dəyəri daxili imkanlar hesabına yaradılan qeyri-maddi aktivlər kateqoriyasına aiddir və buna görə də beynəlxalq standartlara uyğun olaraq xüsusi tanınma meyarlarına tabedir.

Standartın 66-cı paragrafında müəssisənin daxili imkanları hesabına yaradılan qeyri-maddi aktivlərə birbaşa aid olan məsrəflərə nümunələr verilmişdir (MUBS 38):

- qeyri-maddi aktivlərin yaradılması zamanı istifadə olunmuş və ya alınmış materiallar və ya xidmətlər üzrə məsrəflər;
- qeyri-maddi aktivlərin yaradılmasından əmələ gələn işçilərin mükafatlandırılması xərcləri;
- qanuni hüquqların qeydiyyatı üçün haqqlar;
- qeyri-maddi aktivin yaradılması üçün istifadə olunan patentlərin və lisenziyaların amortizasiyası.

Standartın 67-ci paragrafında müəssisənin daxili imkanlar hesabına yaradılmış qeyri-maddi aktivin ilkin dəyərinin tərkib hissəsi olmayan halları aşağıdakı kimi sıralamışdır (MUBS 38):

- aktivin istifadəyə verilməsi üçün onun hazırlanmasına birbaşa çəkilən xərclər istisna olmaqla, satış, inzibati və digər ümumi qaimə xərclər;
- aktivin planlaşdırılan şəkildə fəaliyyət göstərməsindən əvvəl müəyyən edilmiş qeyri-effektiv-

liyi və çəkilməmiş ilkin əməliyyat xərcləri;

- aktivin idarə etmək üçün heyətə təlimin keçirilməsi xərcləri.

Göstərilən standartda tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəflərinin elementləri bütövlükdə təqdim olunur. Lakin tanınma baxımından birlikdə təqdim olunan məsrəf elementləri tədqiqat və təcrübə-konstruktor fəaliyyətləri baxımından ayrıca qiymətləndirilməlidir. Buna görə də tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəfləri iki hissəyə bölünür:

- tədqiqat məsrəfləri;
- təcrübə-konstruktor məsrəfləri.

Tədqiqat məsrəfləri, müvafiq standartlarda verilmiş tədqiqat nümunələri ilə bağlı fəaliyyətləri həyata keçirərkən çəkilən xərclərdir. Təcrübə-konstruktor məsrəfləri də təcrübə-konstruktorla bağlı fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi zamanı çəkilən məsrəflərin cəmindən ibarətdir. Belə bir fərqi yaranmasına səbəb tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəflərinin beynəlxalq standartları baxımından ayrı-ayrılıqda hesablanmasıdır. Tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəfləri ilə bağlı maddələr mahiyyət etibarlı ilə 51-ci maddə ilə “müəssisənin daxili imkanları hesabına yaradılmış qeyri-maddi aktivlər” başlığı ilə başlayır. Bu maddəyə görə; Müəssisənin daxilində yaradılmış qeyri-maddi aktivin tanınıb-tanınmadığını qiymətləndirməklə (MUBS 38):

- gələcəkdə gözlənilən iqtisadi mənfəəti təmin edəcək müəyyən edilə bilən aktivin mövcud olub-olmadığını və nə vaxt olduğunu müəyyən etmək problemlər yarada bilər. Bəzi hallarda gələcək iqtisadi mənfəət layihənin ilkin mərhələlərində müəyyən edilə bilmir;

- aktivin ilkin dəyərini etibarlı şəkildə müəyyən etmək problem yarada bilər. Bəzi hallarda, qeyri-maddi aktivin yaradılmasının ilkin dəyəri müəssisənin daxili imkanlar hesabına yaradılmış qüvvənin saxlanması və gücləndirilməsi və ya gündəlik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi dəyərindən fərqləndirmək mümkün olmur.

Müəssisənin daxili imkanları hesabına yaradılmış tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəflərinin uçotu zamanı bu məsrəfləri təşkil edən tədqiqat məsrəfləri və təcrübə-konstruktor məsrəfləri beynəlxalq standartlar əsasında ayrıca qiymətləndirilməlidir.

MUBS 38-in 54-cü bəndində qeyd olunur ki, tədqiqatda əmələ gələn heç bir qeyri-maddi aktiv qeydə alınma bilməz. Tədqiqat mərhələsində məsrəflər xərc kimi qeyd olunmalıdır (MUBS 38). Belə yanaşmanın səbəbi, müəssisənin tədqiqat mərhələsində gələcəkdə fayda gətirə biləcək qeyri-maddi aktivin mövcudluğunu sübut edə bilməməsidir. Bu səbəbdən tədqiqat mərhələsində çəkilən xərclər dövr xərcləri kimi uçota alınır. Tədqiqat mərhələsinə misal olaraq, əzcaçılıq sənayesində yeni bir peyvənd hazırlamaq üçün yeni biliklər əldə etməyə yönəlmiş tədbirlər və ya testlər aparən bir şirkət ola bilər. Şirkət naməlum olanları araşdırır və bu səbəbdən bu ilkin mərhələdə müəssisənin gələcəkdə hər hansı bir iqtisadi fayda əldə edəcəyini gözlənilə bilməz.

Eyni standartın 57-ci maddəsində təcrübə-konstruktor mərhələsinin adı çəkilir və bildirilir ki, bu mərhələdə əmələ gələn qeyri-maddi aktivlərin qeydə alınması üçün aşağıda göstərilən bütün vəziyyətlər sübut olunmalıdır. Bu hallar aşağıdakı kimi qeyd olunur (MUBS 38):

1. istifadə və satış üçün yararlı olacaq qeyri-maddi aktivin tamamlanmasının texniki cəhətdən mümkünlüyü (**Probable**);
2. qeyri-maddi aktivin tamamlanması, istifadəsi və satışı ilə bağlı niyyətini (**Intention**);
3. qeyri-maddi aktivin yaradılması, istifadəsi və ya satışının başa çatdırılması üçün adekvat texniki, maliyyə və digər resursların olması (**Resources**);
4. qeyri-maddi aktivin istifadə etmək və satmaq bacarığının (**Ability**);
5. qeyri-maddi aktivin gələcək iqtisadi səmərəni necə yaradacağını. Qeyri-maddi aktivin istifadəyə və ya satışa hazır olması üçün tamamlanmasının texniki (**Technical**) mümkünlüyü;
6. qeyri-maddi aktiv yaradılan zaman əmələ gələn və aktivin yaradılmasına aidiyyəti olan məsrəflərin (**Expenditure**) ədalətli əsasda hesablanması bacarığını.

Təcrübə-konstruktor işləri altı inkişaf meyarının yerinə yetirildiyi nöqtədən kapitallaşdırıla bilər. **PIRATE** mnemonikadan istifadə etməklə altı meyar daha asan yadda saxlanılması üsulu bir çox xarici mənbələrdə verilir.

Təcrübə-konstruktor mərhələsi tədqiqat mərhələsindən sonra gəldiyi üçün müəssisə bu mərhələdə yuxarıda qeyd olunan məsələlərin hamısını sübut edə bilərsə, qeyri-maddi aktivini müəyyən edə və gələcəkdə təmin edəcəyi iqtisadi faydanı əldə edə bilər. Beləliklə, müəssisə bu mərhələdə yaradılmış qeyri-maddi aktivini uçota alır. Təcrübə-konstruktor işlərə misal olaraq, istehsalıdan əvvəlki modelin dizaynını, tikintisini və sınaqdan keçirilməsini öz üzərinə götürən avtomobil istehsalçısını göstərmək olar.

Göstərilən məsələlər sübuta yetirilmədikdə, təcrübə-konstruktor mərhələsində çəkilmiş xərclər dövr xərcləri kimi uçota alınır. Tanınma meyarlarının hələ də yerinə yetirildiyini təmin etmək üçün hər bir təcrübə-konstruktor layihəsi hər hesabat dövrünün sonunda nəzərdən keçirilməlidir. Əgər meyarlara artıq cavab verilmirsə, əvvəllər kapitallaşdırılmış məsrəflər dərhal mənfəət və zərər haqqında hesabatda silinməlidir.

Tədqiqat mərhələsi ilə təcrübə-konstruktor mərhələsini bir-birindən ayırmaq mümkün olmayan vəziyyətlər də eyni standartın 53-cü maddəsində tənzimlənir. 53-cü maddəyə əsasən, əgər tədqiqat mərhələsini qeyri-maddi aktivin yaradılması baxımından təcrübə-konstruktor mərhələsindən fərqləndirmək mümkün deyilsə, çəkilmiş xərclərin tədqiqat mərhələsində baş verdiyi güman edilir (MUBS 38). Bu halda çəkilmiş xərclər dövr xərcləri kimi uçota alınır.

Aşağıda elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərə aid bir nümunə verilmişdir:

Nümunə: Bir şirkət bir il ərzində 100.000 dollar məbləğində tədqiqat xərcləri və 580.000 dolları təcrübə-konstruktor xərcləri çəkir. Mühasib tanınma meyarlarının yerinə yetirildiyini bildirir. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına riayət edərkən yuxarıdakı əməliyyatlar maliyyə hesabatlarına hansı şəkildə təsir göstərəcək?

Həlli:

	Mənfəət və zərər haqqında hesabat	Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat
Xərc: Tədqiqat	100.000	
Qeyri-maddi aktiv: Təcrübə-konstruktor		580.000

Amortizasiya

MUBS 38-ə uyğun olaraq, tədqiqat və təcrübə-konstruktor dəyərlərinin amortizasiyası sözügedən qeyri-maddi aktivin məhdud iqtisadi və ya qeyri-müəyyən iqtisadi ömrünə malik olmasından asılı olaraq dəyişir. Bu səbəbdən, MUBS 38-ə uyğun olaraq, qeyri-maddi aktivlər faydalı istifadə müddətinə görə iki yerə bölünür (MUBS 38):

- məhdud iqtisadi ömrü olan qeyri-maddi aktivlər;
- qeyri-müəyyən iqtisadi ömrü olan qeyri-maddi aktivlər.

Qeyri-maddi aktivin məhdud iqtisadi ömür sürməsi o deməkdir ki, həmin aktivin istifadəsindən əldə olunan gəlir müəyyən müddətlə məhdudlaşır. Məhdud iqtisadi ömrü olan qeyri-maddi aktiv istifadəyə hazır olduğu andan onun iqtisadi ömrü ərzində sisteməlik olaraq amortizasiya edilməlidir (MUBS 38).

Qeyri-maddi aktivin iqtisadi ömrü qeyri-müəyyəndirsə, bu o deməkdir ki, biznesin aktivdən gözlənilən gələcək xalis pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyən dövrə məhdudlaşdırması mümkün deyil. Qeyri-maddi aktivin iqtisadi ömrünün qeyri - müəyyən olması “hədsiz” demək deyil. Bu, sözügedən aktivin iqtisadi ömrünün müəyyən edilməsində yaranan qeyri-müəyyənliyə aiddir (MUBS 38).

Qeyri-müəyyən faydalı istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivlər amortizasiyaya məruz qalmır (MUBS 38). Bunun səbəbi, bu aktivlərin istifadəsindən əldə ediləcək faydalar üçün konkret

müddətin müəyyən edilə bilməməsidir. Qeyri-müəyyən faydalı ömrü olan qeyri-maddi aktivlərin dəyərsizləşməsinə görə, müəssisə hər il və ya qiymət düşmənin baş verdiyinə dair sübutların mövcud olduğu anda qiymətsizləşməsinə görə məsuliyyət daşmalıdır və o, aktivin balans dəyərini onun bərpa edilə bilən dəyəri ilə müqayisə etməklə yoxlanılmalıdır (MUBS 38).

Tədqiqat və təcrübə-konstruktor xərclərinin amortizasiya metodu məhdud faydalı istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivin iqtisadi səmərəsinin müəssisə tərəfindən istehlak edildiyi sxemi əks etdirməlidir. Əgər istehlak modelini etibarlı şəkildə müəyyən etmək mümkün olmadıqda, düz xətt amortizasiya metodundan istifadə etmək olar. Əgər onun digər mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq aktivə aid edilməsi tələb olunmursa, hər bir dövrün amortizasiya payı xərc kimi qeydə alınır (MUBS 38). Müvafiq standartda düz xətt üzrə amortizasiya metoduna əlavə olaraq azalan qalıq metodu və istehsal vahidləri metodu alternativ kimi təqdim olunur. Bildirilir ki, müəssisə iqtisadi səmərənin istehlakı modelinə uyğun olaraq hansı metodu tətbiq edəcəyi ilə bağlı seçim etməlidir. Məhdud faydalı istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivlərə gələcək iqtisadi səmərədən istifadə üzrə bu qrafik dəyişməyəndək, amortizasiya metodu ardıcıl olaraq dövrdən dövrə tətbiq edilir (MUBS 38). MUBS 38-ə uyğun olaraq, qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası ümumiyyətlə mənfəət və ya zərər hesabında tanınır. Bununla belə, bəzən aktivin yaratdığı iqtisadi səmərə xərcləri artırmaq əvəzinə, biznes tərəfindən istifadə edilən digər aktivin maya dəyəri elementini təşkil edir. Bu halda, ayrılmış amortizasiya payı dövr xərcləri kimi deyil, aktivin ilkin dəyəri kimi uçota alınır (MUBS 38).

Cədvəl 2-də elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərin məsrəflərinin uçotuna ümumi şəkildə baxmaq mümkündür.

Cədvəl 2

Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərin məsrəflərinin uçotu

Tədqiqat prosesi	Təcrübə-konstruktor prosesi
Aktiv kimi yox, xərc kimi uçota alınır.	Tanınma meyarlarına cavab verildikdə kapitallaşdırılmalıdır (gələcək fayda nümayiş etdirə bilməlidir).
<i>Çünki müəssisə aktivin mövcud olduğunu və gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirəcəyini iddia edə bilməz.</i>	Kommersiya istehsalı başlayan zaman amortizasiya edilməlidir.
	Meyarların hələ də yerinə yetirildiyini təmin etmək üçün hər il nəzərdən keçirilməlidir. Əgər yoxdursa, o zaman xərc kimi qeyd olunmalıdır.
	Tanınma meyarlarından hər hansı biri yerinə yetirilmədikdə xərc kimi uçota alınmalıdır.

Mənbə: “Müəllif tərəfindən *Mühasibat uçotunun əsasları (Beynəlxalq Standartların Bazası) dərs vəsaiti UNEC (2010) və ACCA R&D* məqaləsinə əsaslanaraq hazırlanmışdır. ”

Bu nöqtədə aydın olmalıdır ki, ETTKİ layihəsinin tədqiqat mərhələsində çəkilən bütün məsrəflər xərclənməli olduğu halda, ETTKİ layihəsinin təcrübə mərhələsində çəkilən xərclərin bir hissəsi xərcə aid edilməməli, əksinə, qeyri-maddi aktivin dəyəri kimi tanınmalıdır. Qeyri-maddi aktiv kimi tanınacaq təcrübə-konstruktor xərclərinin ölçülməsi inkişaf planına (buraya məsrəflərin proqnozu daxil edilməlidir) və etibarlı mühasibat uçotuna əsaslanmalıdır. Çətin vəzifə, ETTKİ layihəsinin təcrübə-konstruktor mərhələsinə hansı anda daxil olduğunu və daha da əhəmiyyətli, layihənin qeyri-maddi aktivlərin tanınması üçün MUBS 38 tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara çatdığını müəyyən etməkdir. Ola bilər ki, layihə tədqiqat mərhələsini uğurla başa vurub inkişaf mərhələsinə qədəm qoysa da, daxili inkişaf etdirilmiş qeyri-maddi aktivlərin tanınması üçün 38 №-li

MUBS-un bütün tələbləri yerinə yetirilməyib. 38 №-li MUBS-a əsasən, yalnız bütün tələblərin yerinə yetirildiyi vaxtda və ya daha sonra çəkilən xərclər qeyri-maddi aktiv kimi tanınmalıdır.

Kapitalaşdırma və ya xərclər arasında seçim həm cari dövr, həm də sonrakı hesabat dövrləri üçün balans hesabatına, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat və əlaqəli əmsallara təsir göstərir. Xərc yanaşması tədqiqat və təcrübə-konstruktor xərclərinin eyni dövrdə birbaşa xərclər kimi qeydə alınmasına səbəb olur ki, bu da cari dövr xərclərinin yüksək və dövr mənfəət nisbətlərinin nisbətən aşağı olması və sonrakı dövrlərdə mümkün mənfəət dərəcələrinin nisbətən yüksək olması ilə nəticələnir. Kapitalaşdırma yanaşması isə, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor xərclərinin qeyri-maddi aktivlərdə qeydə alınması nəticəsində cari dövr xərclərinin nisbətən aşağı olmasını, cari dövr üzrə mənfəət nisbətinin nisbətən yüksək olmasını və amortizasiya nəticəsində sonrakı dövrlərdə mənfəəti dərəcələr nisbətən aşağı olmasını təmin edir.

Digər tərəfdən, ETTKİ xərclərinin kapitalaşdırılması ilə investora bu fəaliyyətlər nəticəsində müsbət gələcək əlavə dəyər gözləntisinin olduğuna dair müsbət signal verilə biləcəyi nəzərdə tutulur, beləliklə, investorların diqqəti cəlb oluna bilsə, səhm bazarında tələbatın artması ilə dəyər arta bilər. Mühasibat uçotu prosesində ETTKİ məsrəflərinin xərc kimi qeyd olunması və onların balansda aktiv kimi kapitalaşdırılması arasında siyasət seçimlərinin mənfəətin idarə edilməsi, bazar qiymətləndirilməsi, borclanma və digər maliyyə təsirlərini araşdıran tədqiqatlar mövcuddur:

ETTKİ fəaliyyətləri və xərcləri müəssisələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, maliyyə uçotu praktikaları baxımından əhəmiyyətli məsələlərdən biri olmağa davam edir. Qısaca kapitalaşma və ya xərc kimi ifadə olunan ETTKİ xərcləri üçün iki əsas siyasət mövcuddur. Kapitalaşmanın tərəfdarları iddia edirlər ki, ETTKİ xərcləri gələcəkdə iqtisadi fayda verəcək və buna görə də aktiv kimi qəbul edilməlidir. Bu fikri dəstəkləməyənlər isə iqtisadi faydaların gözlənilməz olduğunu iddia edirlər və rəhbərlər layihələrin uğurlu olub-olmayacağına əmin ola bilməyəcəklərini deyirlər. Onlar vurğulayırlar ki, maliyyə hesabatlarının obyektivliyini qorumaq üçün elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəflərinə xərc kimi baxmaq lazımdır (Cazavan-Jeny, Jeanjean, & Joos, 2011).

Cazavan-Jeny, Jeanjean və Joos (2011) Fransadakı müəssisələrin uçot siyasəti üstünlüklərini araşdırmış və aşkar etmişlər ki, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə xərclərini kapitalaşdıran müəssisələr onları xərcləyən müəssisələrlə müqayisədə daha az xərcləyir və onların ETTKİ fəaliyyətləri daha qeyri-sabitdir; kapitalaşdırma qərarı gələcək fəaliyyətə mənfəət və ya neytral təsir göstərir (aktivlərin qaytarılması, satış artımı); Həm kapitalaşdıran, həm də xərcləyən müəssisələr üçün xərclənmiş hissə gələcək performansla daha güclü (və mənfəət) əlaqə nümayiş etdirir; Beləliklə, kapitalaşdırma qərarı vasitəsilə rəhbərliklərin gələcək fəaliyyətlə bağlı məlumat/mesajı ötürməyi bacara bilmədikləri müəyyən edilmişdir (Cazavan-Jeny, Jeanjean, & Joos, 2011).

Wang, Du, Koong, and Fan (2016) Çin fond birjasındakı şirkətlər üçün ETTKİ xərclərinin uçotu ilə bağlı aparıcıları araşdırmada, kapitalaşmaya üstünlük verən müəssisələrin daha yüksək bazar dəyərlərinə malik olduqlarını və uzunmüddətli inkişafın saxlanmasına diqqət yetirdiklərini aşkar etdilər; Müəyyən edilmişdir ki, xərcləməyə üstünlük verən müəssisələrin mühasibat uçotu göstəriciləri daha yüksəkdir və diqqətlərini qısamüddətli mənfəətlərini yaxşılaşdırmağa yönəldirlər. Müvafiq olaraq, kapitalaşma və xərclər arasında siyasət seçimi mühasibat uçotunun nəticələri ilə biznesin bazar dəyəri arasındakı mübadilədən asılıdır (Wang, Du, Fan, & Koong, , 2016).

Oswald, Simpson və Zarowin (2019) 2005-ci ildən sonra IFRS-ə keçiddən əvvəl və sonra kapitalaşdırılmış elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin dəyişməsinə və ümumi ETTKİ məsrəflərinin gedişatını araşdırdıqda, uçot siyasətinin ETTKİ investisiya məbləğlərinə təsir etdiyini bildirdilər.

Niyə kapitalaşma və xərclənmə firmaların ETTKİ məsrəflərinə təsir göstərə bilər? Bir firmanın ETTKİ xərcləri artdıqca, kapitalaşmadan daha çox ETTKİ xərcləri ilə nəticələnir, beləliklə, ETTKİ xərclərini artıran firmalar xalis gəlirlərini artırmaq üçün ETTKİ xərclərini azalda bilər ki, bu da iqtisadiyyatda innovasiyalara mənfəət təsir göstərə bilər (Oswald, Simpson, & Zarowin, 2019).

Digər tərəfdən, bazar ETTKİ aktivlərini yaxşı işləyən firmalar üçün müsbət qiymətləndirir, onların kapitallaşdırılması mənfəət göstəricisini keçməyə kömək etmir. Bundan əlavə, korrupsiyanın yüksək səviyyədə olduğu ölkələrdə kapitallaşmanın daha geniş yayıldığını və belə ölkələrdə kapitallaşdırılmış məbləğlərin uzunmüddətli perspektivdə gələcək qazanclara daha az töhfə verdiyini göstərir. Bundan əlavə, onlar müəyyən edirlər ki, bazar iştirakçıları qısa müddətdə kapitallaşdırılan inkişaf xərclərinin məbləğləri ilə bağlı faydaları ayırd edə bilmirlər (şirkətlərin korrupsiyanın yüksək və ya aşağı səviyyədə olduğu ölkələrdə yerləşməsindən asılı olmayaraq). Bununla belə, uzunmüddətli perspektivdə kapitallaşdırılan xərcləyənləri üstələyirlər (Mazzi, Slack, Tsalavoutas, & Tsoligkas, Exploring investor views on accounting for R&D costs under IAS 38, 2022).

Bütövlükdə, kiçik nümunələri və digər metodoloji problemləri nəzərə alaraq, ETTKİ hesabatlarının ETTKİ davranışına təsiri ilə bağlı əvvəlki tədqiqatlar qeyri-sabit və qeyri-müəyyən nəticələrə nail olmuşdur. Son onilliklərdə, bütün ABŞ firmaları xərcləməli olduğu üçün və nəticədə nəticələrə təsir edən öyrəniləcək heç bir dəyişiklik olmadığından, ETTKİ uçotuna maraq azaldı və əsasən real gəlirləri idarə etmək üçün ETTKİ xərclərinin azaldılmasından istifadə etməyə və faktiki ETTKİ məsrəflərinin kapitallaşdırıldıqda nə olacağını təxmin etmək qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətini müqayisə etməyə keçdi. Böyük Britaniyanın inkişaf xərclərinin kapitallaşdırılmasını tələb edən BMHS-ə (IFRS) keçidi, nəticələrin ümumiləşdirilə bilməsi üçün daha böyük bir nümunə ilə böyük kapital bazarında əvvəlki onilliklərin mühüm suallarına yenidən baxmaq imkanı verir (Oswald, Simpson, & Zarowin, 2019).

NƏTİCƏ

ABŞ mühasibat uçotu standartlarına əsasən, bütün tədqiqat və təcrübə-konstruktor məsrəfləri çəkildiyi an xərc kimi qeyd olunur və heç bir kapitallaşmaya icazə verilmir. Bunun yeganə istisnası, ABŞ GAAP-a əsasən, texnoloji mümkünlüyü müəyyən edildikdən sonra kapitallaşdırıla bilən proqram təminatının (software development, SD) hazırlanması xərclərinə aiddir. MUBS 38 Qeyri-maddi aktivlərə əsasən, tədqiqat məsrəflər xərclənsə də, təcrübə-konstruktor məsrəfləri kapitallaşdırılmalıdır. Təcrübə-konstruktor məsrəflərinin belə kapitallaşdırılması onların standartda göstərilən altı şərtə cavab verməsindən asılıdır. Beləliklə, təcrübə-konstruktor məsrəflərinin kapitallaşdırılması idarəetmə seçimi hesab edilmir. Buna baxmayaraq, maliyyə hesabatlarını hazırlayanların nöqtəyi-nəzərindən, bu şərtlərin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini müəyyən etmək üçün əhəmiyyətli idarəetmə mülahizələri və ətraflı qiymətləndirmələr tələb olunur. Eynilə, auditorlar mühakimə yürütməli və müştərilərinin qəbul edilmiş mühasibat uçotu qaydalarından razı olub-olmadıqlarını müəyyən etmək üçün kifayət qədər təfərrüatlı qiymətləndirmələr aparmalıdırlar.

Tədqiqat və təkmilləşdirmə məsrəflərinin uçotunda elmi-tədqiqat məsrəfləri və təkmilləşdirmə məsrəfləri ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməli, real uçotun aparılması üçün müvafiq məsrəflərin həm milli, həm də beynəlxalq standartlar baxımından uçot üsullarına diqqət yetirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. (2020). “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizminin tətbiqi ilə bağlı AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda 2021-2024-cü illər üzrə pilot layihənin həyata keçirilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 03.10.2020.
2. Bezirci M. (2012). Ar-ge Teşvikləri. Beta yayıncı.
3. Cazavan-Jeny A., Jeanjean T., & Joos P. (2011). Accounting choice and future performance: The case of R&D accounting in France. *Journal of Accounting and Public Policy*, 30(2), ss. 145–165.
4. Dam M.M. (2017). Ar&Ge İnovasyon ve Ekonomik Büyüme. Ekin Basım Yayın.

5. Fidancı N. (2017). Araştırma, Geliştirme (AR-GE) ve Tasarım harcamalarının vergisel düzenlemeleri ve teşvikler çerçevesinde incelenmesi muhasebeleştirilmesi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 69-90.
6. Frascati Manual. (2015). Frascati Manual: Guidelines for Collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development. OECD.
7. IAS 38 - Intangible Assets. (2023). Bu IAS Plus: <https://www.iasplus.com/en/standards/ias/ias38>.
8. Jastrzębowski A., & Pospíšil J. (2021). Costs of Research and Development. Mənbə: M. Remlein, Accounting challenges for sustainability and innovations (ss. 133-158). Poznań: Poznań University of Economics and Business.
9. Mazzi, F., Slack, R., Tsalavoutas, I., & Tsoligkas, F. (2019). The capitalisation debate: R&D expenditure, disclosure content and quantity, and stakeholder views. ACCA.
10. Mazzi F., Slack R., Tsalavoutas I., & Tsoligkas F. (2022, January 20). Exploring investor views on accounting for R&D costs under IAS 38. *J. Account. Public Policy*, 41(2), 106994.
11. MUBS 38. (2021). “Qeyri-maddi aktivlər” adlı 38 №-li Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı. MHBS Fondu.
12. Oswald D., Simpson A., & Zarowin P. (2019, January). Capitalization vs Expensing and the Behavior of R&D Expenditures. Bu <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2733838>.
13. Özaydın Ö., & Dağdemir A. (2022). Ar-Ge harcamaları-gelir ilişkisi: Kore Cumhuriyeti örneği için Kuznets eğrisi bağlamında sınır testi analizi. Mənbə: P. S. SÖNMEZ, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler-4 (ss. 649-662). İzmir: Duvar yayıncı.
14. Wang Y., Du R., Fan W., & Koong K. (2016). Effects of R&D policy choice on accounting performance and market value 47(4). *R&D Management*, ss. 545-556.
15. Миндели Л.Э., & Чистякова В.Е. (2013). Совершенствование методологии учета затрат и измерения результатов НИОКР. *ИННОВАЦИИ* № 9 (179), ss. 36-42.

N.U.Muradlı

master student, Azerbaijan State University of Economics

International practice of accounting and valuation of R&D COSTS

Abstract

The article will discuss international standards for accounting for R&D, their approaches to R&D costs and accounting methods. Our study will discuss R&D, identify the cost structure associated with the related activities, and then consider the treatment of related costs within the framework of the mentioned standards and notices.

Key words: *R&D, IAS 38, research, development, cost, expenditure, capitalization.*

Н.У.Мурадлы

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Международная практика учета и оценки затрат на НИОКР

Резюме

В статье рассмотрены международные стандарты по учету НИОКР, их подходы к затратам на НИОКР и методы учета. В нашем исследовании будут обсуждаться НИОКР, будет выявлена структура затрат, связанных с соответствующими видами деятельности, а затем будет рассмотрен учет соответствующих затрат в рамках упомянутых стандартов.

Ключевые слова: *НИОКР, МСУ (IAS) 38, исследования, опытно-конструкторские работы, разработки, затраты, расходы, капитализация.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-427-432>

R.I.Aslanova
master student, Baku State University

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.02.2024

The article was received by editorial board on 02.02.2024

Статья принята к печати 02.02.2024

ECONOMIK RELATIONS BETWEEN TURKEY AND FRANCE IN THE CONTEMPORARY WORLD

Abstract

In the contemporary world, Turkey-France relations address an important issue in the international arena. This article examines diplomacy, economic cooperation, historical background, cultural interaction and security issues between the two countries. Although Turkey and France have historical ties, their relations have changed over time. Especially the developments after the Second World War played an important role in shaping relations. Cultural interaction reflects the richness and diversity of relations between the two countries. Additionally, Turkey and France find opportunities to work together on regional issues such as security issues in the Middle East. This article offers a comprehensive overview to understand how Turkey-France relations are shaped in the contemporary world.

Key words: *diplomacy, economic cooperation, historical background, cultural interaction, security and regional problems.*

INTRODUCTION

Turkey and France appear as two countries that have shared many important periods throughout history. The two countries' relations are deeply rooted in diplomatic, cultural and economic contexts, but also have a turbulent and complex history. Today, the relations of these two countries have a very important place in the global political arena.

In this article, we will focus on contemporary relations between Türkiye and France. We will examine the influences arising from the historical past of both countries and what role they play in today's world. We will also discuss the diplomatic relations of the two countries, as well as their economic cooperation, cultural exchanges and partnerships in the international arena.

Turkey-France relations continue to exist as an important player that is felt effectively in both Europe and the Middle East. This article was written to examine more closely the development, current status and potential future effects of these relationships. The historical ties and common interests of the two countries show that these relations are in constant evolution. Understanding how Turkey and France can move forward together in today's complex world will help us better understand these relations as part of global politics.

Relations between Turkey and France

Relations between Turkey and France have a long historical past and are based on deep roots both diplomatically and culturally. Based on the historical relations between these two countries, Turkey-France relations will be discussed in this article in order to better understand the current situation and potential impacts in the future.

Turkey and France trace their diplomatic relations back to 1483 and have a special bond with the granting of the capitulations, an important agreement that initiated commercial relations between

the Ottoman Empire and France. This agreement led to France becoming one of the most privileged states in the eyes of the Ottoman Empire [1].

However, the basis of Turkey-France relations in the modern period is the Ankara Treaty signed on 20 October 1921 during the War of Independence. This agreement ensured Turkey's recognition in the international arena and initiated diplomatic relations between the two countries. Today, relations between the two countries are still very important. Mutual visits between the President of Turkey and the President of France show the warmth of relations. Likewise, the meetings and visits between the Foreign Ministers of Turkey and France reflect the continuation and deepening of cooperation between the two countries. The fact that there are approximately 360,000 dual citizens, especially in France, shows that the Turkish community has taken root in this country. This also contributes to the strengthening of cultural interaction and interpersonal ties. As a result, Turkey-France relations play an important role in both historical and contemporary contexts. Diplomatic contacts, cultural interaction and economic cooperation between the two countries will ensure that relations will deepen in the future and continue to be an important factor. These relations have an important role in increasing the influence of both Turkey and France in the international arena [4].

After the establishment of the Republic in 1923, Turkey established close economic and military ties with the West as part of its vision of becoming a modern, cosmopolitan nation. But in the 20 years since President Recep Tayyip Erdogan took office, the ruling Justice and Development Party (AKP) has sought to recast Turkey as a free agent and global power. In recent years, Erdogan's willingness to intervene militarily in Libya and Syria, his Mediterranean intelligence claims and the courting of China and Russia have angered Turkey's neighbors and allies. These moves and Erdogan's authoritarian domestic policies have strained relations with members of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and cast further doubt on Turkey's prospects for EU membership. Erdogan can maintain power in the face of these tensions and many domestic challenges, and win elections in 2023 to extend his rule for another five years.

Why is Turkey important?

Turkey emerged from the collapsed Ottoman Empire, which lasted for six hundred years, spanned three continents, and ruled the Islamic world as well as much of Europe. Its land has emerged amid millennia of conflict and powerful forces-East and West, Christianity and Islam, modernity and tradition. Today's Turkey reflects these influences but strives to present itself as an independent power with a unique national identity. The country has forged closer ties with the West through NATO membership and deepening trade ties with the European Union. However, he has clashed with them over democratic backsliding, ties to Russia and other issues.

Figure 1: Turkey`s importance



Source: [4]

Given its position straddling Asia and Europe, Turkey has great influence over the Caucasus, Central Asia, the European Union, the Mediterranean and the Middle East. Under the 1936 Montreux Convention, Ankara controls the vital waterways that pass through the long-disputed Turkish straits (Bosporus, Sea of Marmara, and Dardanelles), connecting the Black and Aegean Seas and carrying hundreds of millions of tons of cargo. It hosts U.S. and NATO military forces at several bases, and U.S. nuclear weapons are housed at Incirlik Air Force Base, which has played a role in many post-Cold War conflicts in the Middle East.

As a result, it also became a major transit point during the migration crisis that engulfed the region. President Erdogan now aims to further Turkey's power, especially in the Middle East, where the US withdrawal has left a vacuum that Ankara wants to fill.

How has Turkey's foreign policy evolved?

The borders of present-day Turkey were formed after the defeat of the Ottoman Empire in World War I, when the victorious Allies, particularly Britain and France, occupied the region and attempted to divide much of the empire between the Armenians, Greeks and Kurds. Turkish nationalists led by Mustafa Kemal Atatürk rejected the offer and launched a war of independence that ended with the establishment of Turkey as an independent republic in 1923. of modernization based on the Western model. His "peace at home, peace in the world" foreign policy focused on protecting Turkey's sovereignty [4].

During most of World War II, Turkey was neutral but sympathetic to the Allies, and after the war it strengthened its ties with the West. It joined NATO in 1952 and began to receive American aid under Washington's anti-communist Truman Doctrine. This power has been supported by strong military production, which the Kemalists see as maintaining the consensus, secularism, nationalism-based governance ideas, and a strong role for the government in guiding the economy.

However, after years of violence between leftist and rightist factions, the Turkish military intervened to restore the country's political divisions. In 1980, the military initiated Turkey's third political revolution since independence, leading to efforts to re-Islamize society and restore traditional values, including compulsory religious education and the opening of state-controlled mosques.

What role did Erdogan play?

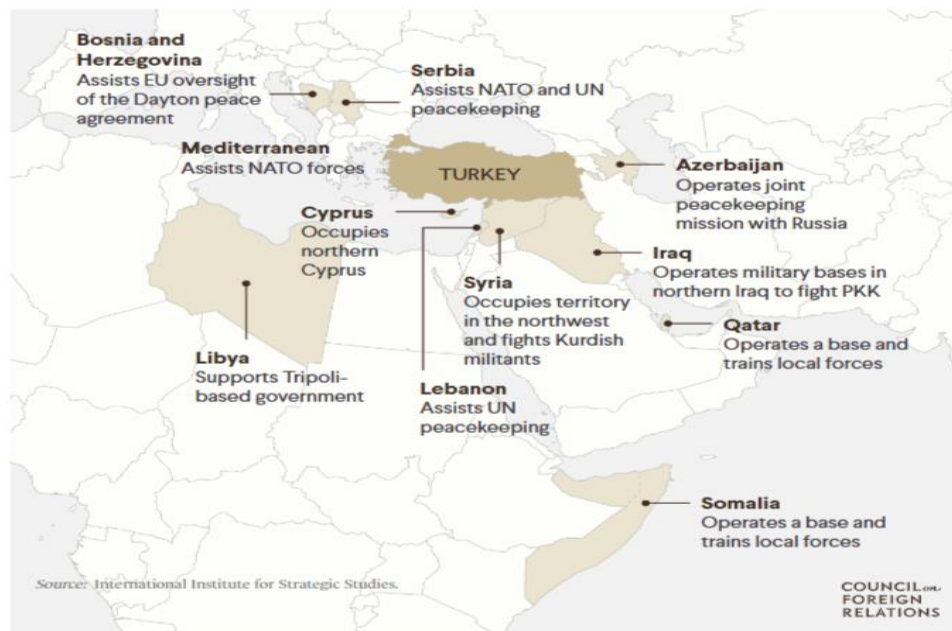
Erdogan and his Justice and Development Party, a conservative party with Islamic roots, came to power in 2002 after a decade of political instability and a financial crisis. The Justice and Development Party pursued progressive economic and political reforms to bring Turkey closer to EU standards, and between 2001 and 2011 the country's economy grew by an average of 7.5% per year. In foreign policy, the Justice and Development Party's slogan is "zero problems with its neighbors," and Ankara aims to expand Turkey's influence by building trade ties, encouraging democracy, and emphasizing its Islamic identity.

But in the late 2000s, the Justice and Development Party became more authoritarian. He has consolidated control over media organizations, purged opposition perceived by the military, prosecuted and jailed critics, and quashed protests.

In 2016, Erdogan tried to launch a military coup to crack down on his perceived opponents, which he believes is led by Fethullah Gulen, a former Erdogan ally in exile in the United States. In a referendum the following year, Erdogan replaced the country's parliamentary system with a presidential one. Among other major changes, he abolished the office of prime minister and effectively made himself the sole ruler of Turkey [2].

Erdogan has made a decisive shift in foreign policy based on expanding Turkey's military and diplomatic footprint. To this end, Turkey began military intervention in countries such as Azerbaijan, Iraq, Libya, and Syria. It has provided drones to partners such as Ethiopia and Ukraine and established Islamic schools abroad.

Figure 2: Turkey's Military Presence Abroad



Source: [4]

Kurds' quest for independence

Erdoghan's government initially supported greater social and political rights for Kurds, but abandoned that position after facing opposition, particularly from ultra-nationalists within the Justice and Development Party coalition. Peace talks with the PKK that began in 2012 have collapsed, and the government has tried to shut down Kurdish opposition parties ahead of elections scheduled for May 2023.

Fear of Kurdish nationalism also shaped Erdogan's involvement in the Syrian civil war. Since 2016, the Turkish military has occupied parts of northern Syria, pushing Kurdish forces away from the country's common border, preventing them from consolidating territory and chasing the PKK. Turkey originally wanted to topple the Syrian regime, but the two sides have been negotiating to restore relations by the end of 2022. A series of earthquakes that devastated both countries in February 2023 may hasten normalization efforts, but talks have yet to yield results, according to some experts. Ankara aims to consolidate its opposition to Kurdish forces and repatriate Syrian refugees. The Justice and Development Party (AKP) political alliance has boosted anti-refugee sentiment in the Turkish parliament ahead of the 2023 election and won a majority in parliament.

How does Erdogan envision the future of Turkey?

Some experts say that the success of Erdogan and the Justice and Development Party in the 2023 elections may mean that the president's policy journey will continue for the next five years. It will ultimately seek to raise Turkey's international standing, establishing it as a representative of the wider Muslim world and emphasizing a "Big Five" agenda that would see international leadership expand beyond the five permanent members of the UN Security Council. As part of this vision, Turkey has promoted an approach that favors Islamic law in its rivalry with Saudi Arabia, particularly in Africa. Other experts expect some foreign policy changes in Erdogan's new term.

Barkey believes Erdogan's unchecked power could be particularly dangerous for Turkey. He writes: "Erdogan lives in every kind of speaker's room." "In the near future, this will become policy-making that is simultaneously fast-moving but prone to potentially serious errors in judgment as well as common mistakes. Its long-term consequences are difficult to discern at this stage [3]."

CONCLUSION

In today's world, Turkish-French relations appear as complex and important relations with a long history. Although the two countries have encountered each other at different times in history, they have also cooperated in many areas. Today, these relationships are shaped by many dynamics that reflect the complexity of world politics.

Turkish-French relations have been enriched through diplomatic relations, cultural exchanges, economic cooperation and cooperation on the international stage. As a NATO ally, both countries cooperate on security issues. At the same time, France is a country that supports Turkey's EU membership process and supports Turkey in this regard.

Although there have been some tensions between the two countries in recent years, this has not led to the end of relations. Visits and diplomatic contacts between the leaders of the two countries show that the relationship is continuously developing. A large Turkish community living in France enhances cultural exchanges and people-to-people contacts.

The relationship between Turkey and France continues to be an important role to be felt effectively in Europe and the Middle East. Cooperation between the two countries plays a critical role in solving global problems and ensuring regional stability.

As a result, Turkish-French relations have an important place in today's world, given their historical ties, common interests and implications on the international stage. It is hoped that these relations will deepen and create positive effects in the future. The two countries will continue to contribute to global peace and stability by maintaining these relations on the basis of mutual respect and cooperation.

References:

1. Gevari M. T., Aydemir G., Gharib G., Kutlu O., Uvet H., Ghorbani M., & Koşar A. (2021). Local Carpet Bombardment of Immobilized Cancer Cells With Hydrodynamic Cavitation. *IEEE Access*, 9, 1-1.
2. Topal İ., & Uçar M.K. (2019). Hybrid Artificial Intelligence Based Automatic Determination of Travel Preferences of Chinese Tourists. *IEEE Access*, 7, 1-1.
3. Turkey's Growing Foreign Policy Ambitions (2023) URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/turkeys-growing-foreign-policy-ambitions>
4. Türkiye-Fransa İlişkileri (2023) URL: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-fransa-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

Р.И.Асланова

магистрант, Бакинский Государственный Университет

Экономические отношения Турции и Франции в современном мире

Резюме

В современном мире отношения Турции и Франции решают важную проблему на международной арене. В данной статье рассматриваются дипломатия, экономическое сотрудничество, исторические предпосылки, культурное взаимодействие и вопросы безопасности между двумя странами. Хотя Турция и Франция имеют исторические связи, их отношения со временем изменились. Особенно важную роль в формировании отношений сыграли события после Второй мировой войны. Культурное взаимодействие отражает богатство и разнообразие отношений между двумя странами. Кроме того, Турция и Франция находят возможности для совместной работы по региональным вопросам, таким

как вопросы безопасности на Ближнем Востоке. Эта статья предлагает всесторонний обзор, позволяющий понять, как формируются отношения Турции и Франции в современном мире.

Ключевые слова: *дипломатия, экономическое сотрудничество, историческая справка, культурное взаимодействие, безопасность и региональные проблемы.*

R.İ.Aslanova
magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

Müasir dünyada Türkiyə və Fransa arasındakı iqtisadi münasibətlər

Xülasə

Müasir dünyada Türkiyə-Fransa münasibətləri beynəlxalq arenada mühüm bir məsələyə toxunur. Bu məqalədə iki ölkə arasında diplomatiya, iqtisadi əməkdaşlıq, tarixi fon, mədəni qarşılıqlı əlaqə və təhlükəsizlik məsələləri araşdırılır. Türkiyə ilə Fransanın tarixi əlaqələri olsa da, zaman keçdikcə münasibətləri dəyişib. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı proseslər münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Mədəni qarşılıqlı əlaqələr iki ölkə arasında əlaqələrin zənginliyini və müxtəlifliyini əks etdirir. Bundan əlavə, Türkiyə və Fransa Yaxın Şərqdə təhlükəsizlik məsələləri kimi regional məsələlərdə birgə işləmək imkanları tapırlar. Bu məqalə Türkiyə-Fransa əlaqələrinin müasir dünyada necə formalaşdığını anlamaq üçün hərtərəfli icmal təqdim edir.

Açar sözlər: *diplomatiya, iqtisadi əməkdaşlıq, tarixi arayış, mədəni qarşılıqlı əlaqə, təhlükəsizlik və regional problemlər.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-433-441>

S.T.Nabizadeh
lecturer, Baku State Economic and Humanities College
sona_nebizade@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.01.2024

The article was received by editorial board on 30.01.2024

Статья принята к печати 30.01.2024

WITH THE RESTORATION OF THE “GREAT SILK ROAD” OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN CULTURAL-HUMANITARIAN RELATIONS

Abstract

Restoration of the "Great Silk Road" passing through countries with ancient and rich culture is of great importance in terms of the further expansion and development of Azerbaijan's cultural and humanitarian relations with the outside world. Located on the border of Eastern and Western cultures, Islamic and Christian civilizations, Azerbaijan attaches special importance to the "Great Silk Road" project in order to promote its cultural heritage, which is colorful in form and rich in content, to benefit from the culture of other countries and, as a result, to increase its contributions to the world's cultural treasure. takes important steps in this direction.

Key words: *culture, cultural-humanitarian sphere, civilization, cultural relations, tradition.*

INTRODUCTION

With the beginning of the new millennium, cultural boundaries are losing their importance faster, and the process of universalization in cultures is gaining momentum. The geography covered by the "Great Silk Road" occupies a special place among the regions where cultural integration is deepening. This geography, which has a culture whose roots go back centuries, has become a very favorable place for cultural exchange and humanitarian cooperation between peoples and countries in modern times.

Eastern traditions occupy an important place in the culture of Azerbaijan, which is geographically located on the Asian continent. The great thinkers that the Azerbaijani people gave to the human culture had a significant impact on the development of many areas of Eastern culture and created works distinguished by their high aesthetics and humanistic content. At the same time, Azerbaijan has a centuries-old history of economic, political, and cultural relations with Western countries. These relations, which have a mutual character, have continuously developed and led to the creation of a layer of Western cultural traditions in Azerbaijani culture. As a result of all this, a universal, humanistic culture has been formed in Azerbaijan, and it is impossible to attribute it unambiguously to either Eastern or Western culture. This point is one of the factors determining the high level of development of cultural relations with both Eastern countries and Western countries within the framework of the "Great Silk Road" project.

After the restoration of state independence, large-scale work is being done to further develop the cultural and humanitarian sphere in Azerbaijan. The main principles and tasks of state policy in the field of culture are reflected in the "Law of the Republic of Azerbaijan on Culture" adopted in 2012. "Promoting, enriching and developing the national culture in the world, accepting the universal values of the world culture without being isolated from the world culture" is one of the established principles. "Organization of socially important events for people to freely acquire examples of Azer-

bajjani and world culture and cultural resources, development of international cooperation in the field of culture and creation of conditions for exchange of experience, implementation of measures to ensure the presentation and promotion of Azerbaijani culture at international events, appropriate support for the holding of cultural events of foreign countries creation, development and coordination of activities of Azerbaijani cultural centers in foreign countries, holding of Azerbaijani cultural events in foreign countries" was included in the law among the state duties related to the field of culture.

The "Cultural Concept of the Republic of Azerbaijan" approved by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, on February 14, 2014, also includes provisions for the expansion of Azerbaijan's international cultural relations. In the concept, the development of cooperation with international organizations for the support of Azerbaijani culture in foreign countries, the support of intercultural dialogue, and the strengthening and expansion of relations with Turkish-speaking and other countries are considered as one of the main directions of international cooperation in the field of culture [1].

The steps taken in the direction of the development of education in the republic are also one of the important components of the policy implemented in the cultural and humanitarian sphere. For this reason, the government of Azerbaijan implements various measures and projects to raise education in the republic to the level of modern requirements. By 2024, it has been set as a task to increase the share of education expenses in the Gross Domestic Product to the level of the relevant indicators of developed countries. At the same time, to expand the application of information and communication technologies to the educational process, to increase the scale of electronic services in this field, to deepen the integration of Azerbaijani education into the world, including the European educational space, etc. The steps taken to achieve the identified goals also make the deepening of cooperation in the field of education between Azerbaijan and the countries located on the "Great Silk Road" a reality.

The complex measures implemented in the cultural-humanitarian field are one of the main constituent elements of Azerbaijan's cultural diplomacy. "Cultural diplomacy is a tool that helps to exchange ideas, knowledge, traditions, art, as well as religious and secular values, develop relations between peoples, states, civilizations, establish stability and peace" and the location of Azerbaijan on the "Great Silk Road" this is one of the factors that ensure the success of diplomacy.

Cooperation with international organizations plays an important role in the development of foreign cultural relations in Azerbaijan. Meanwhile, the UN Alliance of Civilizations, UNESCO, World Tourism Organization, ISESKO, TURKSOY, etc. first of all, it is necessary to mention mutual relations with international organizations. The Republic of Azerbaijan closely participates in the activities of each of these organizations and thus helps to expand the dialogue in the cultural and humanitarian field of the world.

It is impossible to imagine the restoration of the "Great Silk Road" without inter-civilizational, inter-cultural, and inter-religious dialogue. Azerbaijan has assumed part of the main burden in organizing and expanding this dialogue. The World Intercultural Dialogue Forum organized in Baku is a clear example of this. The importance of intercultural integration in the conditions of globalization, and the fact that inter-civilizational dialogue can play an important role in solving the problems in the world, were the main topics of discussion in all four forums, which were attended by representatives of the countries along the "Great Silk Road".

The first Forum was held in April 2011. This Forum, where the desire to achieve a borderless world by developing intercultural dialogue, also showed that Azerbaijan fulfills its role as a global dialogue center [2].

In the second Forum held in May 2013, issues related to the teaching of history and the distortion of history in several countries were discussed, and a meeting of the Global Network of Historians and Scientists was organized within the framework of the event.

The Third Forum was held in May 2015, and this event was defined as one of the main goals of "recognizing, preserving and enriching cultural diversity in the intercultural system, and at the same time moving towards integration by sharing universal values". Within the framework of the Third Forum, a seminar on "Silk Road - initial directions for dialogue and exchange of ideas" was held. The participants of the seminar appreciated the important role of Azerbaijan in this path that unites countries and brings cultures closer together.

The fourth Forum was organized in May 2017. At the event, the importance of intercultural and interreligious dialogue in achieving international peace and security was noted, and Azerbaijan's positive role in this matter was especially noted.

Azerbaijan's cooperation with the UN Alliance of Civilizations plays a major role in the development of the republic's cultural and humanitarian relations within the framework of the "Great Silk Road" project. This cooperation is aimed at preventing ethnic, religious, and racial discrimination, xenophobia, Islamophobia, and extremism observed in the world and promoting the positive role that inter-civilizational dialogue can play in this field.

In 2013, an agreement on strategic partnership and cooperation was signed between the Alliance of Civilizations and the State Committee for Work with Religious Organizations of the Republic of Azerbaijan in New York. The agreement envisages the promotion of Azerbaijan's model of tolerance and multiculturalism in the world.

The holding of the 7th Global Forum of the UN Alliance of Civilizations in Baku in April 2016 was a remarkable and important event. Thus, the decision to hold the 7th Forum of the Alliance of Civilizations, which was created at the initiative of Turkey and Spain to "eliminate the contradictions observed between different civilizations, religions, and cultures in the world" in Baku, was made by some forces distinguished by their unhealthy and barbaric attitude to cultural heritage, especially also caused the protest of Armenia. Nevertheless, the said Forum was organized at a high level in the capital of Azerbaijan, and issues related to the prevention of conflicts, extremism, protection of peace, and cultural heritage were discussed in this event, which was attended by approximately 1500 people from 147 countries. The opinion of Nasir Abdulaziz Al-Nasir, the high representative of the UN for the Alliance of Civilizations, about the discussions held at the Forum gives reason to say that the event was held at a high level. He said: "We have identified the existing partners here. There were different requirements here. Governments, communities, and religious leaders shared their views. Today we discussed the problems of coexistence in inclusive societies until 2030. An inclusive society is a guarantee of peace. It also provides employment and eliminates inequality and isolation. We discussed various methods of combating violent extremism".

It is known that on the "Great Silk Road", there are civilizations represented by different peoples, and the establishment of dialogue and alliance between them is of great importance for the efficient operation of this restored road in general. The views of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev at the 7th Global Forum can also be evaluated in this context: "*Azerbaijan has been a place where religions, cultures, and civilizations have come together for centuries. We are not only a geographical bridge between East and West, but also a cultural bridge. For centuries, representatives of different religions and cultures have lived in Azerbaijan in peace and dignity*" [3]. Indeed, based on its historical past and rich culture, Azerbaijan has been able to create a very successful formula and model of tolerant relations, friendship, and coexistence between ethnic groups belonging to different civilizations by creating an organic connection between history and modernity, and the promotion and acceptance of this model, which embodies multicultural values, is only necessary can produce positive results.

In addition to global events that promote cultural cooperation, the importance of forums in which the countries of the "Great Silk Road" directly participate is quite large. The "Silk Road" International Cultural Forum held at different times has a special role in this sense.

On September 14, 2015, an important step was taken at the II International Cultural Forum "Silk Road" held in Moscow with the participation of Azerbaijani representatives, and an agreement was signed on the establishment of the "Silk Road - Eurasian Cultural Cooperation Organization". The creation of a new interstate structure can be evaluated as the acquisition of a new platform for expanding cultural and humanitarian integration between the "Silk Road" countries.

Azerbaijani scientists have participated in international forums, conferences, symposiums, seminars, and other events held in various countries related to the restoration of the "Great Silk Road". Azerbaijani scientists took part in several scientific events: "Problems of the Great Silk Road" in Moscow in 1989, "Emergence and Development of the "Great Silk Road" in Central Asia in Ancient and Middle Ages" in Samarkand in 1990. In 1991, in Urgenj, "Cities and caravanserais on the lines of the Great Silk Road", in 1992, in Donetsk, "The place of the Eastern European steppes in the relations between the East and the West in the Middle Ages", in 1992, in Ulaanbaatar, "The role of nomads in the lines of the Great Silk Road". In April 2008, the forum of tourism operators participating in the "Silk Road" project of the Organization of the Islamic Conference countries was held in Baku, in December, the conference of the 8th Turkic world economy, science and culture forum on "Silk Road in the 21st century" was held in Baku, and in May 2009, "Azerbaijan's integration into the world community: the conference on the Silk Road of Cultures", the International Conference on the "Issues of the Development of the Historical Silk Road and Nakhchivan's Economic-Cultural Relations" in October 2015 in Nakhchivan, the higher art schools of the "Silk Road" countries in Shanghai, China, in April 2016 rectors' forum, a symposium on the "Silk Road-2030" project organized by the International Turkish Academy, TURKSOY, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey's permanent missions to the UN at the UN headquarters in New York, in May in Bolu, Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Korea, as well as more than 200 musicologists representing American and European countries participated in the International Silk Road Music Conference, a seminar on "Circus art of the Silk Road countries" was held in Baku in December.

Scientific relations between the countries on the "Great Silk Road" are also developed in the form of inter-university cooperation. The Consortium of Eurasian Silk Road Universities has been operating since 2010. The purpose of establishing this Consortium, in which representatives of Azerbaijan also participate, is to develop science and education, intercultural dialogue, and preserve cultural heritage in the states located on the "Great Silk Road" [4].

The role played by music in the expansion of intercultural relations is very important. The art of music, which knows no borders, has a positive effect on bringing people closer together, and on the formation of people's tastes based on humanistic values. The people of Azerbaijan, who have rich musical traditions, are not left out of this process, and with their music, which is colorful in terms of genre, human in content, and by hosting various musical events, they contribute to the work of bringing peoples and countries closer to each other. Starting in 2010, this Festival, organized by the Azerbaijan Composers' Union and the Sheki City Executive Authority, with the help of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan and the National Heritage Support Fund of Azerbaijan, mainly in Sheki, one of the ancient cities of Azerbaijan, on the one hand, is part of the "Great Silk Road" of Azerbaijan serves cultural integration with the countries located on it, and on the other hand, it serves the further development of the musical culture of the republic.

"The Silk Road" I International Music Festival lasted from June 27 to July 2, 2010. In addition to the Chamber Orchestra named after G. Garayev, "Oasis" String Quartet of the Composers' Union, State Opera and Ballet Theater, the Choir and Symphony Orchestra of Azerbaijan Television, Baku and Shaki music groups, the Norwegian-Azerbaijani ensemble "Sari Gelin", South Korea's "Samulnori" folk collective also participated, Helsinki Music Academy professor Nikita Yujanin gave a master class for the students of Sheki Music College.

"The Silk Road" II International Music Festival was held in Baku from June 28 to July 1, 2011. At this Festival, Azerbaijani performers representing various musical genres, State Ancient Musical Instruments Ensemble, State String Quartet, State Piano Trio, State Choir Chapel, Polish pianist Stanislav Deya from the foreign performers, Amaan Ali Khan, sarod player, an ancient Indian musical instrument, from the republic's music collectives, Amaan Ali Khan, South Guitarist and percussionist Kim Min Seog from Korea, Ukrainian music ensemble "Rikoshet" took part. In addition, German dramatist Patrik Zizkind's mono-play "Contrabass" was performed by the actors of the Azerbaijan State Youth Theater [5].

The next, III Festival started on June 30, 2012, in the city of Sheki and ended on July 4. Azerbaijan State Academic Opera and Ballet Theater, Mugam Trio named after Jabbar Garyagdi, Symphony Orchestra named after Niyazi of Azerbaijan Television and Radio "Choir" named after Jahangir Jahangirov of Azerbaijan Television and Radio performed at this event. Also, among the foreign collectives, South Korea's "Buyogun Jungnam" national instrument ensemble, Turkey's "Al-Kindi" instrumental ensemble, Turkey's Giresun city municipality conservatory dance group, Iran's "Acemler" ensemble, Georgia's "Erisioni" folklore song and dance ensemble performed.

From June 28 to July 4, 2013, the IV Festival was held in the city of Sheki. The program of the festival includes the Azerbaijan State Academic Opera and Ballet Theater, the Azerbaijan State Folk Musical Instruments Orchestra, the Song and Dance Ensemble named after Fikret Amirov, the collectives of Shaki Music College, the dance ensembles of Russia, Moldova, Ukraine, Tajikistan, Kazakhstan and Azerbaijan, the cities of Giresun and Konya in Turkey. performances of the ensembles, the rock group "Filligar" of the USA, the TRT orchestra and soloists of Turkey "Akhsham Safasi", and the soloists of South Korea have been included. During the festival, pianist Yegana Akhundova gave a masterclass at Sheki Music College.

From July 1 to 5, 2014, the 5th International Music Festival "Silk Road" was organized in Sheki, and at this musical event, Azerbaijan State Academic Opera and Ballet Theater, Azerbaijan Ancient Musical Instruments Ensemble, Baku Marionette Theater, "Istanbul Modern Folk Music Ensemble", "Nrityarupa" Indian song and dance group, Chinese song and dance ensemble, St. Petersburg "Hermitage" State symphony orchestra presented their performances.

The next, VI Festival was organized in Sheki. At this Festival, which lasted from July 1 to 5, 2015, Azerbaijani and foreign musicians demonstrated their skills, choirs, song and dance collectives of minority peoples living in Azerbaijan, Sheki city "Zirva" ensemble, Azerbaijani mugham performers, Azerbaijani Composers "Baku Sinfonietta" orchestra of the Union, Japan's Kamigata Sumiyoshi Kaian Ensemble, Turkey's Çukurova State Symphony Orchestra, Poland's AcCello Duo instrumental duo performed with a concert program [6].

The VII International Music Festival "Silk Road" held on June 27 - July 1, 2016, was distinguished by the program's richness. Among the musical collectives performing at this Festival are the Azerbaijan State Folk Instrument Orchestra named after F. Amirov, the Folk Song and Dance Ensemble, the Shaki "Zirva" Ensemble, TURKSOY International Folk Instrument Orchestra and soloists of Turkish-speaking countries, Turkey's "Shimdi" Ensemble, Istanbul Anatolian Turkish Folk Song and Dance Ensemble of the City Municipality, "Vas-Liga" folk music ensemble of Japan and "Tabriz" music ensemble of Iran took part.

From June 27 to July 1, 2017, music groups from several countries located in the "Great Silk Road" geography gathered again in Sheki for the VIII International Music Festival "Silk Road". Among the participants are the Model-Military Orchestra of the State Border Service of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan Ancient Musical Instruments Ensemble, Azerbaijan State Chamber Orchestra named after Gara Garayev, Izmir State Turkish World Dance and Music Ensemble of Turkey, Iran's "Tabriz" dance group, Georgia's "Tolige" children's choreographic ensemble, the Japa-

nese "Va-Liga" music group, the Hungarian "GuessousMesi Trio" group, and the Polish singer Ania Broda took part.

Within the framework of the "Great Silk Road" project, the activities of Azerbaijani musicians are not limited to music festivals held in Sheki. They have become active participants in events organized in other countries. One such musical event was held in April 2015 in Vienna, the capital of Austria, and was organized under the name "Musical Journey along the Silk Road". In this concert, folk and composer songs from China, Mongolia, Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan, Turkey, Russia, and several other countries were performed. Azerbaijani musicians also presented their performances at the festival held in Gyeongju, South Korea in August 2015, where musicians from more than thirty countries participated. Azerbaijan was represented at the festival by members of state dance and ancient musical instrument ensembles, pianists and soloists, musicians, and Korean and Azerbaijani dancers performed together. National souvenirs, gifts with symbols of the republic, samples of national clothing, musical instruments, handicrafts, tea sets, and food products produced in Azerbaijan were displayed in the Azerbaijan pavilion organized within the framework of the festival.

In May 2017, a music event called "One Region, One Road for Music Education of the Countries Located on the Silk Road" was held in Beijing. The purpose of the event was to achieve cooperation between music education institutions of the countries located on the historical "Silk Road". "Agreement on one region, one road - music education union" was signed at the event attended by representatives of more than 10 conservatories of China, music education institutions of 13 countries, including Baku Music Academy. Yegane Akhundova, vice-rector of the Baku Music Academy, gave a report on "Integration - as development principles of the history of professional music education in Azerbaijan" at the conference held within the framework of this event.

The artist's brush has inexhaustible possibilities in bringing out the beauties of the world, universalizing human ideas, and highlighting the specific features of the cultures of individual nations. The works of the famous artists of the past and the present play a great role in the formation of people's tastes, in educating their souls, and in instilling humanistic values in them.

Fine art occupies an important place in the culture of the people located in the geography of the "Great Silk Road", including the people of Azerbaijan. The signals and ideas that the artists of these nations send through their works call for peace and tranquility, call for the fight against violence, discrimination, and other ugliness, and help intercultural integration. From this point of view, exhibitions of artworks organized in the countries of the "Great Silk Road" should be regarded as a positive event. Azerbaijan occupies a unique place among the initiators and organizers of holding such exhibitions.

In November 2014, an exhibition called "Silk Road through the Eyes of Azerbaijan and Uzbek Artists" was organized in Tashkent, the capital of Uzbekistan. In this exhibition, Azerbaijani artists Sattar Bahlulzadeh, Maral Rahmanzadeh, Togrul Narimanbeyov, Ertegin Salamzadeh, Elbey Rzaguliyev, Huseyn Hagverdiyev and other Uzbek artists were presented. More than 80 works of Akmal Nuriddinov, Sabir Rakhmedov, Jablan Umirbekov, and Bakhadur Jalalov were presented. From March 24 to 30, 2017, the "Silk Road" festival was organized by the Montenegrin-Azerbaijani Economic and Cultural Center, Turkey's Yunus Emre Institute, and China's Confucius Institute in Podgorica, the capital of Montenegro. Within the framework of this festival, an exhibition called "Impressions" consisting of paintings by Azerbaijani artist Darvin Valibeyov was shown. In September of the same year, 601 works of painting and sculpture, photographs, examples of modern art, and videos from 102 countries were presented at the art festival held in Beijing under the motto "Silk Road and World Civilization". The exhibition also featured the "Silk Road" carpet made of wool-silk by Adil Shikhaliyev, a carpet maker-artist from Azerbaijan, and the work "In the Footsteps of the Sun" created by sculptor Samir Samadov using metal and polyester.

On October 25, 2017, the "Silk Road Odyssey" exhibition was opened at the Heydar Aliyev Center in Baku. "Hennessy X.O." and at the "Silk Road Odyssey" exhibition in Baku, which started in Cognac province of France with the presentation of "National Geographic" magazine, 7 artists - Rashad Alakbarov from Azerbaijan, Burchak Bingöl from Turkey, Roko Iremashvili from Georgia, Vyacheslav Useynov from Uzbekistan, Viktor Sirnev from Kyrgyzstan, Askhat Akhmedyarov from Kazakhstan and Yin from China Xiuzhen's works have been exhibited [6].

Azerbaijan also closely participates in the organization and holding of exhibitions where cultural examples of the "Great Silk Road" countries are displayed. One such exhibition, the "Silk Road" cultural festival, was organized by TURKSOY in Houston, USA in October 2012. At the festival, examples of music, applied art, and culinary culture of Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan were presented to the American audience. Another such exhibition - "Istanbul-Gyeongju World Culture Expo 2013" was organized in Istanbul from August 30 to September 22, 2013. Azerbaijani carpets and decorative-applied art samples were also displayed at the exhibition attended by representatives of Turkish-speaking countries and South Korea.

Azerbaijan was included in the "Silk Road of Tolerance" route. In September 2013, a group of international experts conducting research on intercultural and interreligious dialogue and tolerance within the framework of the "National Tolerance Center" project, organized by the State Committee for Work with Religious Institutions, visited Azerbaijan. The participants of the group got acquainted with the historical monuments of Shamakhi, first of all, the Juma Mosque, built in 743, and then they visited other monuments that are located on the "Silk Road of Tolerance" route and reflect the history of tolerance of Azerbaijan.

Within the framework of the "Great Silk Road" project, film festivals also play a certain role in the system of cultural and humanitarian relations of Azerbaijan. Various films produced in Azerbaijan are shown in foreign countries, and at the same time, Azerbaijani viewers get acquainted with the achievements of the world film industry.

Azerbaijan participated in the International Silk Road Film Festival held in Xi'an, China in October 2014, where 147 films presented by 25 countries were screened with two films - "Down with the Stream" and "Mayak". Both films were awarded the prize of the festival.

Tourism has a special place in the expansion of cultural and humanitarian relations with the foreign world and in the promotion of national culture in the world. In modern times, tourism has become one of the rapidly developing areas of the global economy, opening up new opportunities for developing countries, including Azerbaijan. One of the main directions of the tourism policy implemented in the Republic of Azerbaijan is to present to the world the cultural heritage created by Azerbaijanis and its human and humanistic nature.

Cooperation with the countries of the "Silk Road" in the field of tourism, and acquaintance with the experience of those countries creates new opportunities for the development of this field in Azerbaijan, which has a wide tourism potential. In 2012, the holding of the "Silk Road Foods" international conference on food, culture, and tourism in Baku should be regarded as an admirable event in this sense.

Azerbaijan's tourism opportunities are also exhibited at international tourism fairs called "Tourism along the Great Silk Road" held continuously in Tashkent, the capital of Uzbekistan. At these fairs, which are attended by dozens of tourism companies, hotel business specialists, and representatives of state structures, advertising, and printing materials reflecting Azerbaijan's tourism potential, various books and brochures, national musical instruments, clothes, and souvenirs are displayed.

Determining the "Great Silk Road" cultural tourism routes in Azerbaijan is also one of the points that attract attention. It includes routes with the conventional names "Alexander Dumas in the Caucasus", "Wine Route in Azerbaijan", "German Traces in Azerbaijan", "Polish Traces in Azerbai-

jan", "Historical Victory and Martyrdom Route of the Grandfathers" and "Noah's Ark" in Nakhchivan. The mentioned routes are extremely interesting from the point of view of getting acquainted with the historical and contemporary processes in the geography of the "Great Silk Road" and promoting them at the international level.

The results of a survey among international travelers conducted by the World Tourism Organization in 2016 prove that Azerbaijan has become one of the international tourism centers. According to the mentioned survey, in the prepared report titled "Trends in the field of travel along the Silk Road", Azerbaijan was included in the top ten countries on the "Silk Road" tourism route.

The Cooperation Council of Turkish-speaking States has been implementing the "Modern Silk Road" tourism package project since May 2017. Within the framework of the project, tourist trips to Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkmenistan are carried out.

In addition to the positive results achieved, some factors hinder the intensive development of tourism in Azerbaijan. At the same time, it is possible to note that the infrastructure and service in several tourist facilities are lagging behind international standards, the lack of relatively cheap hotels for middle-class representatives, and the high cost of transportation, especially air transportation. Eliminating these problems can make Azerbaijan a more attractive country for tourists.

CONCLUSION

Thus, at a time when threats to global peace and security still remain, where existing and potential conflict centers are maintained in the world, and cases of discrimination based on ethnic, religious, and racial characteristics are observed, the development of cultural and humanitarian relations between peoples and countries is of particular importance, because culture is based on humanism, dialogue, mutual respect, and understanding. For this reason, the importance of cultural-humanitarian relations in the system of actions carried out in the direction of the restoration of the "Great Silk Road" is great. The Republic of Azerbaijan, which implements a large-scale policy in the field of culture, continuously expands cultural and humanitarian cooperation with the states located on the "Great Silk Road", and this cooperation has led to the achievement of quite positive results. Azerbaijan has already become a place where inter-civilizational and intercultural dialogue takes shape. "Silk Road" international music festivals held in the city of Sheki are welcomed not only in the geography covered by the "Great Silk Road", but also beyond its borders, and contribute to the cultural integration of Azerbaijan with foreign countries. The same words apply to exhibitions where examples of different fields of culture are displayed.

Today, Azerbaijan is also developing as a tourism country. Despite the fact that the tourism industry is relatively new in the republic, and there are still some problems in this field, the number of tourists coming to Azerbaijan is increasing every year. Among the countries with which Azerbaijan cooperates in the field of tourism, the countries on the "Great Silk Road" have a special place. It is in cooperation with these countries that specific projects aimed at the development of tourism are implemented and new tourism routes are defined.

Reference list:

1. Абдуллаева Ф. (2013). Шелковый путь вновь проходит через Азербайджан. В Баку обсудили туристическое сотрудничество на исторической дороге // Газета «Культура», Баку.
2. Стратегическая дорожная карта перспективы национальной экономики Азербайджанской Республики. <https://azertag.az/>
3. SOCAR - Отчет об устойчивом развитии 2015. Электронный ресурс: <http://www.socar.az/>

4. Стратегическая дорожная карта перспективы национальной экономики Азербайджанской Республики. <https://azertag.az/>

5. Выступление Ильхама Алиева на торжественной церемонии, посвященной 20-летию "Контракта века" и закладке фундамента "Южного" газового коридора в Баку. Электронный ресурс: <http://president.az/>

6. Трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан: нефтяное окно на Запад. Баку: Институт Центральной Азии и Кавказа, Программа исследований Шелкового пути, 2006.

S.T.Nəbizadə
 müəllim, Bakı Dövlət Universiteti nəzdində
İqtisadiyyat və Humanitar Kolleg

“Böyük İpək Yolu”nun bərpası ilə Azərbaycan Respublikasının mədəni-humanitar əlaqələri

Xülasə

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan ölkələrin ərazisindən keçən “Böyük İpək Yolu”nun bərpa edilməsi Azərbaycanın xarici aləmlə mədəni-humanitar əlaqələrinin daha da genişlənməsi və inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin, islam və xristian sivilizasiyalarının sərhədində yerləşən Azərbaycan özünün formaca rəngarəng, məzmunca zəngin olan mədəni irsini təbliğ etmək, digər ölkələrin mədəniyyətindən bəhrələnmək və nəticə etibarlı ilə, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi töhfələri artırmaq üçün “Böyük İpək Yolu” layihəsinə xüsusi əhəmiyyət verir və bu istiqamətdə mühüm addımlar atır.

Açar sözlər: mədəniyyət, mədəni-humanitar sfera, sivilizasiya, mədəni əlaqələr, adət-ənənə.

С.Т.Набизаде
преподаватель, Экономический и Гуманитарный Колледж
при Бакинском Государственном Университете

Культурно-гуманитарные связи Азербайджана на основе восстановления «Великого Шелкового пути»

Резюме

Восстановление «Великого шелкового пути», проходящего через страны с древней и богатой культурой, имеет большое значение с точки зрения дальнейшего расширения и развития культурно-гуманитарных связей Азербайджана с внешним миром. Расположенный на границе восточной и западной культур, исламской и христианской цивилизаций, Азербайджан придает особое значение проекту «Великий шелковый путь» с целью популяризации своего красочного по форме и богатого содержания культурного наследия, получения выгоды от культуры. других стран и, как следствие, увеличить свой вклад в мировые культурные сокровища.

Ключевые слова: культура, культурно-гуманитарная сфера, цивилизация, культурные связи, традиции.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-1-442-448>

Л.С.Исмаилова
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет (UNEC)
lalaismailova39@gmail.com

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2024

The article was received by editorial board on 14.02.2024

Статья принята к печати 14.02.2024

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ МОТИВАЦИИ РАБОТНИКОВ

Резюме

В статье проведен анализ систем мотивации труда зарубежных стран, с целью выявления наиболее эффективных из них и применения на отечественных предприятиях.

Обосновано, что для усиления мотивационного воздействия на персонал в развитых зарубежных странах применяют сочетание материальных и нематериальных стимулов. Систематизированы и обобщены основные факторы и особенности зарубежных систем мотивации персонала. Аргументирована целесообразность внедрения в систему управления персоналом отечественных предприятий новых комбинированных подходов для решения проблемы мотивации работников и повышения эффективности их трудовой деятельности.

Ключевые слова: работник, мотивация, зарубежный опыт.

ВВЕДЕНИЕ

Эффективное функционирование любого предприятия невыполнимо без поиска и применения новейших форм мотивации труда, успешно используемых зарубежными компаниями в современных условиях. Для успешной деятельности отечественных компаний, в процессе формирования мотивационной системы их работников, требуется использовать имеющийся в мировой практике богатый опыт.

Проведенный анализ дает возможность обобщить и провести систематизацию накопленного мирового опыта по вопросу мотивации труда.

В исследовании системы мотивации работников отдельного внимания заслуживает практический опыт таких стран, как США, Франция, Япония, Великобритания, Германия и Швеция.

Так, по мнению исследователя Ильченко С.В. американская система мотивации направлена на максимальное стимулирование вовлечения экономически активного населения в предпринимательскую деятельность. Она базируется на стремлении людей к обеспечению собственного благополучия и экономическому процветанию государства в целом. Основными принципами при определении размера тарифной ставки, являются профессиональная принадлежность и четко определенная степень квалификации сотрудника, требуемые работодателю (5).

За освоение каждой новой профессией работнику присваиваются баллы. Для получения прибавки к заработной плате, работнику необходимо набрать конкретное число баллов. Исследование научных трудов по данной проблеме выявило, что определяющая система мотивации работников в этой стране основывается на системе оплаты труда. Преимуществен-

но американские работодатели определяют зарплату работника согласно сдельно-премиальной схеме: оплата за час - плюс разные варианты премий.

Более всего в США распространены такие модификации системы премирования, в которых присутствуют схемы *соучастия* работников в прибыли согласно системам Дж. Скэнлона и Раккера.

Система Дж. Скэнлона состоит в том, что в стоимости объема производимой продукции предусматривается доля запланированной заработной платы, и в случае, когда доля фактической заработной платы оказывается меньше, тогда общую величину экономии определяют между предприятием (25%) и сотрудниками (75%). Определенную долю суммы, отведенной для работников, отчисляют в резервный фонд, а оставшиеся денежные средства распределяют среди сотрудников, соответственно их индивидуальному вкладу в производственный процесс.

Система Раккера сводится к тому, что сотрудники получают премиальное вознаграждение за увеличение совокупности «чистой» продукции в эквиваленте на один доллар заработной платы.

Вместе с тем, компании могут предоставить своим сотрудникам альтернативные компенсации их труду, которые могут иметь для них большую значимость, чем эквивалентная сумма денежного вознаграждения.

Сотрудникам может быть предложен минимальный компенсационный пакет, включающий, в первую очередь, повышение уровня квалификации, посредством участия в проектах компании, в частности: специального образовательного ресурса, доступ к которому имеют исключительно сотрудники компании, ее партнеры и клиенты; а так же, материальное содействие сотрудникам, усыновивших ребенка. Вместе с тем, данная программа мотивации предоставляет сотрудникам право участия в волонтерских работах (не более пяти дней в году с сохранением заработной платы).

Целесообразно отметить, что фактически все компании США, наряду с другими видами вознаграждений, представляют своим работникам услуги медицинского страхования. Некоторыми американскими компаниями применяются условно называемые «здоровьесберегающие планы», содержащие в себе такие планы, как «Vision», «Dandyst», т.е. как составляющая компенсации сотруднику предлагается услуга врачей определенного профиля.

В кредитно-финансовых компаниях США дается акцент на поощрение управляющих среднего звена управления посредством дополнительного вознаграждения: премии, не зависящие от их достижений; компенсационные выплаты, в случае увольнения; денежные вознаграждения, зависящие от объема прибыли (при постоянной величине основного оклада); дополнительные выплаты за стаж работы и повышение квалификации; продажа работникам акций предприятия. Принято считать, что труд менеджеров среднего звена в США оплачивается значительно выше, чем в иных странах (1. с.157).

Интерес представляет мнение ученого Евсеенко В.А., который отмечает, что все имеющиеся методы мотивации в американских компаниях можно подразделить на две подгруппы: методы, благоприятствующие имиджу компании, и, методы, обуславливающие рост производительности труда и улучшение его качества (4. с.89).

Исследование системы мотивации персонала в Японии выявило, что неординарная «японская» мотивационная система базируется на следующих трех китах:

- порядок старшинства при установлении заработной платы;
- пожизненный найм сотрудников;
- карьерный рост и внутрифирменные профсоюзы (6. стр.116).

Как видим, японские управляющие совмещают методы нематериального и материального стимулирования в целях максимизации эффективности задействования человеческого фактора, постольку - поскольку данный фактор здесь признан приоритетным. Это является следствием национальной специфики и менталитета. Японцы воспринимают труд, как самую значительную ценность жизни. Ключевыми составляющими денежного стимулирования является зарплата, базирующейся, как было отмечено нами выше, на одном из главных положений мотивации работников - принципе «старшинства». Видами денежных вознаграждений в японской мотивационной системе, наряду с ростом заработной платы, являются:

- бонусы и премии, выплачиваемые минимум один раз в полгода;
- медицинская страховка для сотрудника и его семьи;
- оплата трансфера из дома до офиса;
- займы для обретения недвижимого имущества;
- совершенствование квалификации работников, без отрыва от трудовой деятельности и на основном месте работы;
- частичная плата за жилье;
- обучение в высших учебных заведениях Японии, в том числе лучших университетах США и Европы (7).

На японских предприятиях реализуется политика по сокращению дистанции между руководством и подчиненными. Непроявление внешних выражений власти, отсутствие демонстрации привилегий, является наглядным примером данной политики (1. с.158).

Карьерный рост в японских кредитно-финансовых учреждениях имеет серьезные отличия от продвижения по службе в американских и европейских компаниях. В банках Японии оценка деятельности управляющих среднего уровня проводится только лишь после десяти лет работы в компании. До истечения этого срока никого из них в должности не повышают, однако управляющий среднего уровня имеет возможность строить «горизонтальную карьеру».

Японская модель основывается на концепции национальной идеи и корпоративного самосознания, иными словами готовности каждого индивида пойти на жертву ради благополучия своей страны и процветания компании, в которой он работает. Основным фактором мотивации менеджеров среднего уровня, как отмечено выше, является система бессрочного найма. Значительное число японских банков применяют смешанные формы зарплаты, к примеру, общая величина зарплаты менеджеров среднего уровня образуется из основной части и дополнительного дохода. Вместе с тем, в кредитно-финансовых компаниях Японии используется метод группового премирования по результатам труда подразделения, принцип которого заключается в образовании единого фонда заработной платы для руководителей и работников подразделения, с учетом претворение ими конкретных заданий.

Исследование системы мотивации персонала в странах Западной Европы выявило, что она характеризуется многообразием экономических инструментов, содержащих гибкую налоговую систему, стимулирование к разработке, освоению и производству новых видов продукции, повышение сотрудниками профессионализма и квалификации и т.п.

Так, в немецкой модели мотивации труда совмещаются, как особенности рыночной экономики, так и аспекты социального обеспечения, основанные на принципах справедливости. В данной модели должностной оклад служащих и тарифная ставка работников учитывается как минимум гарантированного вознаграждения. В результате повышения производительности труда и за индивидуальные достижения присваиваются и оплачиваются бонусы.

Большинство компаний Германии вводят для наемных работников широкие социальные программы, дополняющие систему социальной защиты, реализующейся государством. Выплаты по пенсионному страхованию осуществляются на паритетной основе работником и работодателем. Крупными компаниями, наряду с медицинским страхованием, сотрудникам предоставляется возможность обучения на различных курсах, пользования библиотеками, посещения различных культурных программ, занятия спортом (3).

Специфика французской модели мотивации заключается в увязке стратегического планирования с рыночным механизмом. Политика оплаты труда направлена на индексацию зарплаты с учетом «уровня цен и стоимости жизни, и ее индивидуализация» (2). Принцип индивидуализации в оплате труда в большинстве французских компаниях используется к управленческому персоналу и реализуется на основании балльной (0 - 120) системы, исходя из таких шести критерий, как уровень профессионализма работника, качество выполняемой им работы, число предложенных рационализаторских идей, уровень его мобильности, этичность, следование правилам безопасности.

Особенность шведской модели мотивации труда заключается в том, что она базируется на принципах единой заработной платы: равнозначные выплаты за идентичную работу во всех компаниях одной отрасли и уменьшение разницы между максимальной и минимальной зарплатой. Политика мотивации в Швеции ориентирована на сокращение имущественного дисбаланса и экономического расслаивания общества, посредством рекомбинации национального дохода в интересах менее обеспеченной категории населения. Данная политика направлена на структурную перестройку экономики, снижению или упразднению убыточных компаний.

В европейском менеджменте зачастую проводится такая форма мотивации управленцев среднего уровня, как система соучастия в прибыли компании. Данная система подразумевает выплату некоторой части зарплаты акциями предприятия, и, применяет фиксированные персональные надбавки к должностному окладу управляющих, устанавливаемых за регулярное исполнение особых функций, таких как, применение знаний иностранного языка в рабочем процессе, выполнение роли наставника для нового специалиста и пр. (1. с.158).

Обобщая вышесказанное, можно выделить следующие методы мотивации работников в национальных моделях управления персоналом, и дать сравнительные особенности их применения (таблица 1).

Таблица 1

Сравнительные особенности применения методов мотивации и в национальных моделях управления

Методы мотивации	Американская модель	Японская модель	Европейская модель
Экономические	Повременная и сдельная оплаты труда работников и дополнительные денежные выплаты.		
	Непосредственная связь между размером оплаты с личными результатами труда.	Непосредственная связь между стажем работы в компании, с результатами индивидуальной работой	Незначительная связь между оплатой труда с результатами групповой и индивидуальной работой
Целевые	Тактические цели (преимущественно индивидуальные).	Перспективные цели (в основном групповые).	Тактические цели (в основном индивидуальные).

Проектные	Найм на короткий срок, периодическое пере-проектирование работ	Найм на долгосрочный период, непрерывное проектирование	Найм на короткий срок, периодическое перепроектирование работ
	Быстрый карьерный рост (в основном по вертикали), базируемый на личных достижениях и индивидуальных результатах.	Медленный карьерный рост (в основном ротация кадров), базируемый на принципе старшинства и выслуге лет	Быстрый карьерный рост (по горизонтали и вертикали), базируемый на личных результатах.
Методы соучастия	Перспектива обучения (профильная, профессиональная, узкоспециализированная подготовка предметных специалистов).	Перспектива обучения (групповое обучение, в т.ч. подготовка менеджеров универсального типа).	Перспектива обучения (профильная, профессиональная, специализированная подготовка с некоторыми элементами группового обучения)
	Персональная оценка результативности (по КРІ и МВО).	Групповая оценка результативности за долгосрочный период	Персональная оценка результативности (по КРІ МВО и) с некоторыми элементами коллективной оценки
	Передача полномочий одобряется	Передача полномочий одобряется	Передача полномочий одобряется
	В большинстве случаев решение принимается менеджерами компании индивидуально	Преобладает групповое принятие решений (на основе консенсуса)	В большинстве случаев решение принимается менеджерами компании индивидуально. В случаи принятия стратегически значимых, для компании, решений - коллективное принятие

Источник: 1. с.163

ВЫВОДЫ

Рассмотрев основные подходы к мотивации персонала в Японии, США и в некоторых странах Европы, можно прийти к выводу, что все эти страны выбрали наиболее приемлемую для себя соразмерность нематериальных и материальных подходов в системе мотивации. Данное соотношение разработано по такому принципу, что эти два подхода взаимодополняют друг друга. Вкладывая в персонал и опираясь на своих сотрудников, компании данных стран добиваются значимых результатов.

На наш взгляд, использование опыта анализируемых нами стран в области мотивации труда для Азербайджана является объективной необходимостью, поскольку на отечественных предприятиях имеются серьезные проблемы слабой мотивации труда. Осуществляемые уси-

лия по внедрению новейших разработок, в отсутствии соответствующего алгоритма адаптации к локальным условиям, зачастую оказываются неэффективными. Недостаточная оценка данной проблемы, в конечном итоге, порождает обострение между интересами работодателей и наемных работников. Работодатели отечественных компаний, практически не учитывают тот факт, что наряду с денежной мотивацией требуется применять и не денежную мотивацию. При разработке системы мотивации персонала, менеджерами большинства локальных компаний все еще недостаточно учитываются, а иной раз и вовсе не берутся во внимание, ценностные ориентиры сотрудника, его интересы, стремления, цели на перспективу.

Таким образом, внедрение зарубежного опыта мотивации работников, в аспекте отечественной ментальности, является востребованным и целесообразным процессом для нашей страны, содействующим оптимизации мотивационной системы в отечественных компаниях, и, как результат, повышению эффективности их деятельности.

Список использованной литературы:

1. Ажиева И.А. (2019). «Практика применения методов и форм мотивации и стимулирования руководителей среднего звена в зарубежных кредитно-финансовых организациях.», Журнал «Вопросы управления», № 1 (37), стр.155-164.
2. Валова О.С., Софьина В.Н., Галченко С.Т. (2019). «Международный опыт мотивации персонала», Журнал «Современное образование: содержание, технологии, качество», Т. 1, стр. 605-607.
3. Димчевска К., Шумбор В.В. (2020). «Сравнительный анализ особенностей кадрового менеджмента в Германии и Швейцарии», Сборник статей по материалам XLII международной научно-практической конференции «Вопросы управления и экономики: современное состояние актуальных проблем». М.: ООО «Интернаука», стр. 34-41.
4. Евсиенко В.А. (2022). «Зарубежный опыт мотивации персонала и возможности его применения в отечественной практике», Журнал «Менеджер» № 1 (99), стр. 87- 94.
5. Ильченко С.В. (2021). «Исследование зарубежного опыта мотивации трудовой деятельности персонала», Журнал «Бизнес и дизайн ревью», № 1 (21), стр. 4-11.
6. Мусагитова Я.Я. (2018). «Применение мотивационной теории В. Врума в практической деятельности», Журнал «Вопросы студенческой науки», Выпуск № 2 (18), стр. 86-89.
7. <http://publishing-vak.ru/file/archive-economy-2022-1/13-aksenov.pdf>, 2022.

L.S.İsmayılova

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İşçilərin motivasiyası üzrə xarici təcrübə

Xülasə

Məqalədə xarici ölkələrin əməyin motivasiyası sistemləri təhlil edilir ki, onlardan ən effektivini müəyyən etmək və yerli müəssisələrdə tətbiq etmək.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə kadrlara motivasiya təsirini artırmaq üçün maddi və qeyri-maddi həvəsləndirmələrin birləşməsindən istifadə edildiyi əsaslandırılmışdır. Xarici kadrların motivasiya sistemlərinin əsas amilləri və xüsusiyyətləri sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmişdir. İşçilərin həvəsləndirilməsi və onların iş fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması problemini həll etmək üçün

yerli müəssisələrin kadr idarəetmə sistemində yeni kombinə edilmiş yanaşmaların tətbiqinin məqsədəuyğunluğu müzakirə olunur.

Açar sözlər: *işçi, motivasiya, xarici təcrübə.*

L.S.Ismayilova

master student, Azerbaijan State Economic University

Foreign experience of employee motivation

Abstract

The article analyzes the labor motivation systems of foreign countries in order to identify the most effective of them and apply them at domestic enterprises.

It is substantiated that to enhance the motivational impact on personnel in developed foreign countries, a combination of material and non-material incentives is used. The main factors and features of foreign personnel motivation systems are systematized and generalized. The feasibility of introducing new combined approaches into the personnel management system of domestic enterprises to solve the problem of motivating employees and increasing the efficiency of their work activities is argued.

Key words: *employee, motivation, foreign experience.*

F.Ə.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1284-7562
E.V.Əlləzov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0007-2776-9142
91.elgun@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.12.2023

The article was received by editorial board on 16.12.2023

Статья принята к печати 16.12.2023

REGION PLANLAMA VƏ YENİ REGIONALÇILIQ ANLAYIŞI

Xülasə

Qloballaşmanın təsirləri nəticəsində regional və regional inkişaf nəzəriyyələri dəyişmiş, yeni anlayışlar meydana çıxmışdır. Bu yazıda; Yeni inkişaf edən Yeni Regionalizm anlayışının təsirlərindən bəhs edilir. Məqalədə Ənənəvi regional siyasətlər ilə yeni regional siyasətlərin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Yeni regionallaşma nəzəriyyələri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *region, planlama, inkişaf, qloballaşma, yanaşma.*

Region planlanması mərkəzi idarəsinin köməyi ilə yerinə yetirilən ənənəvi regional siyasətlərin yerini, 1970-ci illərdən sonra əhəmiyyət verilən yerli dinamikaların və yerli potensiallarından yararlanan və qlobal ölçüdə ən yaxşı şərtləri axtaran beynəlxalq sərmayəyə təchizat tərəfi yanaşmanı hədəfliyən yeni regional siyasətlərə buraxmışdır. Beləliklə regionlar və şəhərlər yarı-qapalı iqtisadi sistem adı altında yox birbirləri ilə fərqli münasibətlər içində yer ala bilən və bunlarla münasibət içində ola bilən yerli amillər olaraq görülmüşdür (Akrınar vd.,2011).

Ənənəvi anlayışda region, məkan bütünlüyü və yerli amillərin bütövlüyü ilə əmələ gələn, sərhədləri çəkilmiş və millət dövlət xaricinə qapalı bir amil olaraq müəyyənləşdirmişdir. Qloballaşmanın təsiri ilə yaranan Yeni Regionallaşma anlayışına görə isə region, əlaqələr şəbəkəsi ilə müəyyənləşən və millətlər arası münasibətlərə açıq olan məkan davamlılığı tələbi olmadan yerlilərin yaratdığı və sərhədləri dəyişən bir amil olaraq görünməkdədir.

Ənənəvi regional inkişaf yanaşması ilə yeni regional inkişaf yanaşması arasında fərqlilikləri sıralasaq ;; birinci fərqlilik regional inkişaf yanaşmasından qaynaqlandığı görünməkdədir. Ənənəvi regional inkişaf anlayışının əsil məqsədi regional inkişaf idisə bu məqsədin dəyişməsi ilə yerini regional yenilik almışdır. Bir sonrakı fərqlilik isə; ənənəvi regional inkişafın ümumi mənbə olaraq regionlar arası yenidən paylanması istifadə edilərkən , yeni regional inkişafın anlayışı ilk növbədə yerli və regional mənbələrə əhəmiyyət verilməsi məqsədinə cəmləşmişdir (Keskin ve Sungur, 2010). Cədvəl 1-də ənənəvi regional siyasətlərin və yeni regional siyasətlərin arasında məqsəd ,qərar vermə və tətbiq müddəti siyasi mühit, siyasi məsuliyyətlər, siyasi alətlər və tətbiqi qurumlar verilərək mərkəzi hökumətin daha çox tapşırıq aldığı yeni regional siyasətlər ilə dəyişikliklər verilmişdir.

Cədvəl 1

**Ənənəvi regional siyasətlər ilə yeni regional siyasətlərin xüsusiyyətləri
(Özaslan və Ünlü, 2015)**

Xüsusiyyətlər	Ənənəvi Regional Siyasətlər	Yeni Regional Siyasətlər
Məqsədlər	-Regional bərabərlik -Milli iqtisadi böyümə -İnvestisiyaların az inkişaf etmiş regionlara yönləndirilməsi -İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi	-Regional rəqabət gücünün inkişafı -Regional iqtisadiyyatların tutumunun artırılması -Daxili böyümə dinamikalarının dəstəklənməsi
Qərar vermə tətbiq müddətinin forması	-Milli ölçüdə ümumi siyasətlər və bəzi xüsusi regionların seçimi -Mərkəzi hökumətlərin ixtiyari seçim -Mərhələli quruluş	-Regional və yerli hökumətlərin birlikdə qərar vermə dövrü -Regional-yerli qərar səlahiyyəti -İdarəetmə əsaslı qərar prosesi -Mərhələli olmayan quruluş
Siyasi alətlər	-Dövlət maliyyə dəstəyi -Əsas dövlət mənbələrinə asılılıq -Müəyyən olmuş regional vahidlər üçün məcburi qərarlar -Bürokratik qaydalar	-Dövlət maliyyə dəstəyi -Şərtlərə uyğun təşkilatlanma -Könüllü və şərti məlumatlandırma -Dövlətin təmin etdiyi məsləhətləşmə xidməti
Siyasi mühit	-Milli siyasətlərin önə çıxdığı bir siyasi mühit	-Milli siyasətlər ilə regional və yerli siyasətlərin önə çıxması
Siyasi məsuliyyət	-Qərar vermə məsuliyyəti olan mərkəzi hökumət -Əyalət təşkilatına verilən tətbiq məsuliyyəti	-Milli hökumət və regional və yerli təşkilatlar (hökumətlərin) birbaşa siyasətlərin tətbiqinə yönəlməsi
Tətbiqi qurumlar	-Mərkəzi hökumət -Mərkəzi hökumətin əyalət təşkilatları -Bürokratik münasibətlər	-Regional vahidlər -Yarı muxtar vahidlər -Bürokratiya yerinə, müəssisə idarəsi

Yeni nəzəriyyələr ilə regionların böyümələrinə şərait yaratmaq üçün verilən milli hərəkətlərə və təşviqatlara bağlı olmadan yerli mənbələrin istifadəsi ilə beləcə öz dəyərlərindən yararlanmaq məqsədilə öz inkişafını yatırım etmək məqsədini əhatə etməkdədir. Beləliklə, bir digər fərq yeni regional inkişaf anlayışının, informasiya və informasiya istehsalına dayalı mənbələrə və yenilikçiliyə önəm vermişdir. Yeni yanaşma regionların böyüməsi üçün; informasiyaya istehsalı və yenilikçiliy tutumu, yaxşı təhsil almış əhali əmələ gətirmə bacarığı, qlobal bazarlara qoşulabilmə, əmək bazarı yaratma, ekoloji təmiz və infrastruktur sistemi yaratmaq kimi amillər istifadə edilməkdədir (Sungur 2015).

Ənənəvi regional inkişaf anlayışı və Yeni Regionallaşma arasındakı regional inkişaf çərçivəsində fərqlər ənənəvi regional inkişaf anlayışının əsas məqsədi ,regional inkişaf və regionlar arası yenidən paylanma idisə Yeni Regionallaşmada isə regional yenilik, yerli və regional mənbələrin istifadəsini artırılmasını hədəfləmişdir.

Yeni Regionallaşma anlayışı ilə dəyişikliklər

Qloballaşma faktı ilə regional inkişaf üçün yerinə yetiriləcək regionla siyasətlər də vacib dəyişikliklər meydana çıxarmışdır. Beləliklə regional bərabərsizliyin aradan qaldırılması və inkişaf iqtisadiyyatı üçün yeni yanaşmalar ortaya çıxmışdır. II Dünya Müharibəsinin yaratdığı zərərlər nəticəsində dövlətin mövcud mənbələrinin qorunması və regional bərabərsizliklərin aradan qaldırılması vacibliyini və bir çox ölkələrdə uyğun regional siyasətlər planlar sayəsində müəyyən edilmişdir. (Özmen,2008).

Nəticə olaraq, 20.əsrdən sonra qloballaşmanın təsiri ilə dünyada bir-biri ilə münasibətdə olan regional inkişaf siyasətləri əmələ gəlmişdir. Sıra ilə Keynesyen, Neo-Liberal və yeni regionallaşma nəzəriyyələri ortaya çıxmışdır. Keynesyen, təchizat yönü mərkəzçi bir regional siyasət olaraq rifah səviyyəsini və gəlir paylanmasını yatırımın az olduğu regionlarda da təşviqlər ilə artırmağa hədəfləyər və kütləvi istehsal formasını müdafiə etməkdədir. Amma inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilə bilinməmişdir və qloballaşmanın əmələ gətirdiyi rəqabət nəticə ilə də vacibliyini itirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akpınar, R., Taşçı, K., ve Özsan, M. E., 2011. Teoride ve Uygulamada Bölgesel Kalkınma Politikaları. Ekin Yayınevi, Bursa.
2. Dulupçu, M. A., Sungur, O., ve Keskin, H., 2010. Bölgesel Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de Kalkınma Planlarına Yansımaları: Kalkınma Planlarının Yeni Teoriler Açısından Değerlendirilmesi. 6. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 239-248.
3. Özasan, A., ve Ünlü, H., 2015. Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Politikalarında Değişim ve Kalkınma Ajansları. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(13), 64-83.
4. Sungur, O., 2015. Üniversitelerin Bölgesel Kalkınmada Değişen Rolü ve Girişimci Üniversite Kavramı. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(4), 35-61.
5. Özmen, F., 2008. AB Sürecinde Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Karşılaşabilecekleri Temel Sorun Alanları. SDÜ İİBF Dergisi, 327-340.

F.A.Mammadova

Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-1284-7562

E.V.Allazov

master student, Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0009-0007-2776-9142

Regional planning and new regional concept

Abstract

The impacts of globalization have driven modifications in territorial and territorial advancement speculations, giving rise to modern points of view. This article talks about the impacts of the rising concept of New Regionalism. The characteristics of conventional territorial approaches and the unmistakable highlights of unused territorial approaches are explored within the article. The hypotheses of new regionalization are mentioned.

Key words: region, planning, development, globalization, approach.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment
2024-cü il. № 1 (26) -səh.449-453
F.Ə.Məmmədova, E.V.Əlləzov

Construction economics and management
2024, № 1 (26), pp.449-453
F.A.Mammadova, E.V.Allazov

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

ORCID 0000-0002-1284-7562

Э.В.Аллазов

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

ORCID 0009-0007-2776-9142

Региональное планирование и новая региональная концепция

Резюме

В результате влияния глобализации региональные теории и теории регионального развития изменились, появились новые концепции. В этой статье обсуждаются влияния нового развивающегося понятия Нового Регионализма. В статье исследованы характеристики традиционных региональных политик и новых региональных политик. Были обоснованы новые теории регионализации

Ключевые слова: регион, планирование, развитие, глобализация, подход.

F.Ə.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1284-7562
T.N.Məşədiyev
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0007-2776-9142
vip.mashadiyev@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.03.2024

The article was received by editorial board on 16.03.2024

Статья принята к печати 16.03.2024

DAYANIQLI NƏQLİYYAT SİSTEMLƏRİ

Xülasə

Dayanıqlılıq anlayışı hər sahədə təsirli olduğu üçün dayanıqlı nəqliyyat anlayışı şəhər yerləri üçün mühüm bələdçi halına gəldi. Son illər bununla bağlı əhəmiyyətli dəyişikliklər və yeni yol xəritələri ön plana çıxmağa başlamışdır. Məqalədə Dayanıqlı Nəqliyyatın məqsəd və hədəfləri tədqiq edilmişdir. Şəhər yerlərində nəqliyyat rəqabət qabiliyyətində mühüm rol oynayır və həm əldə etdiyi gəlir, həm də dəstəklədiyi məşğulluq səviyyəsi baxımından şəhər iqtisadiyyatına təsirləri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, dayanıqlı nəqliyyat, nəqliyyat, ictimai nəqliyyat, hərəkətilik, parklanma.

Dayanıqlı inkişafın geniş mənada forması müasir dövrdə reallaşdırılan bir çox tətbiq və xidmətin yenidən müəyyən edilməsi ehtiyacını doğurmuşdur. Nəqliyyat isə bu xidmətlərin başında gəlir. Tarixi dövrdə insanların həm inkişafında ən vacib rola sahib olan nəqliyyat müasir dövrdə təbii mənbələrin sıx bir formada istifadəsi nəticəsində ətraf mühitin sıx şəkildə zərər vurmuşdur [4, s.28].

Müasir dövrdə nəqliyyatın gəldiyi nöqtədə ətraf mühit və insan sağlamlığına mənfi formada təsir etmişdir.. Nəqliyyat məqsədi ilə istifadə olunan vasitələrin ətraf mühitə və şəhərin təbii strukturuna verdikləri zərərlərdən əlavə olaraq insan sağlamlığına verdikləri zərərlər isə vaxt getdikcə artmaqdadır. Nəqliyyat vasitələrinin verdikləri zərərlərə əlavə olaraq nəqliyyatda yaranan sıxlıqları nəzərə alaraq həm vaxt itkisi həm də psixoloji problemlər də artmışdır. Nəqliyyatın bu halı isə şəhərlərdə yaşayış keyfiyyətini getdikcə azaldır və şəhərləri yaşanmaz yerlər halına salır [1].

Bu problemləri həll olması məqsədi ilə dayanıqlı inkişafına uyğun olaraq dayanıqlı nəqliyyat anlayışı yaranmışdır. Dayanıqlı nəqliyyatın tam izahı olmamağı ilə bərabər içində saxladığı bəzi xüsusiyyətlərə baxaraq izah vermək daha asan olacaq.

Dayanıqlı nəqliyyat;

- İndiki dövrdə və gələcəkdəki nəsillərin iqtisadi ehtiyaclarını nəzərə alan,
- İnsan sağlamlığına və ətraf mühitin təbii formasını pozmayan,
- İnkilab surətinin nəticəsində ehtiyac olunan nəqliyyatı yerinə yetirən,
- Ədalətli, əlçatan, iqtisadi və təhlükəsiz hərəkətililiyinin təmin edən bir nəqliyyat sistemidir [3, s.128].

Cədvəl 1

Dayanıqlı Nəqliyyatın məqsəd və hədəfləri

İqtisadi Hədəflər	İzahat
Aktiv hərəkətlilik	İnsanların və malların sürətli və ucuz daşınması.
Yerli iqtisadi inkişaf	Yerli səviyyədə, məşğulluq, məhsuldarlıq, iş effektivliyi, gəlir, gəlir vergisi kimi sahələrdə artım.
Müəssisə aktivliyi	Nəqliyyat obyektlərində/xidmətlərinin aktiv bir formada idarə edilməsi.
Sosial Hədəflər	İzahat
Sosial bərabərlik	Nəqliyyatdan səbəbli mənfi və müsbət təsirləri bərabər paylanması, artan gəlir və hərəkətliliklə bərabər qiymətləndirmə.
İnsan sağlamlığı və təhlükəsizliyi	Nəqliyyat təhlükəsizliyinin və xalq sağlamlığının inkişafı.
Sərfəli qiymət səviyyəsi	Əsas nəqliyyat ehtiyacını aşağı gəlirli xalqın qarşılıya biləcəyi səviyyədə saxlamaq.
İctimai öhdəlik	Cəmiyyətin üzvləri arasında əlaqələrin miqdarını və keyfiyyətini artırmaq.
Mədəni təhlükəsizlik	Cəmiyyət tərəfindən dəyər verilən sənət əsərlərinin və cəmiyyət fəaliyyətlərinin qorunması.
Ekoloji Hədəflər	İzahat
Kirliliyin azaldılması	Səs kirliliyinin miqdarını, hava kirliliyi və su kirliliyinin azaldılması.
Mənbələrin qorunması	Neft və münbit torpaq kimi tükənə bilən və qıt mənbələr daha aşağı səviyyədə və təsirli bir formada istifadə.
Açıq ərazilərin qorunması	Əkin sahələrinin, parkların və təbii yaşayış sahələrinin qorunması.
Bio-çeşidliliyin qorunması	Heyvanların və digər canlıların yaşayış sahələrinə və həyatlarına zərər verməmək

Dayanıqlı nəqliyyat ilə ənənəvi nəqliyyat arasında mühüm dəyişikliklər olunmuşdur. Ənənəvi nəqliyyatda; hərəkətliliyin və sürətin vacib olduğu, avtomobildən aslı, sahələr arası əlaqələrin olmadığı, nəqliyyat özündə gətirdiyi xərcləri və sosial bərabərsizliyi ətraf mühit problemlərini nəzərə almadan daha böyük və daha geniş magistral yollara əsaslanan bir anlayışdır. Dayanıqlı nəqliyyat anlayışı isə; ekoloji dəyərlərin və xərclərin planlandığı, sahələr arası əlaqələrin yaradılmış, ictimai nəqliyyat və alternativ nəqliyyat sistemlərinin istifadə olunduğu, parklanma yerlərinə və magistral yollara olan ehtiyacın minimuma endirildiyi, iqtisadi, sosial mənada bərabər bir sistemdir [2, s.27].

Nəqliyyat ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm yer tutan xidmət sahəsidir. Onun yaratdığı xarici təsirlər, xərclər və qiymət siyasəti dövlətin sektorda tənzimləmə funksiyasını xüsusilə sosial dövlət və ictimai maraq baxımından artırır. Eyni şəkildə, şəhər yerlərində nəqliyyat rəqabət qabiliyyətində mühüm rol oynayır və həm əldə etdiyi gəlir, həm də dəstəklədiyi məşğulluq səviyyəsi baxımından şəhər iqtisadiyyatına təsir göstərir. Şəhərlərdə ictimai nəqliyyata sərmayə qoyarkən əsas məqsəd daha sürətli, daha rahat, daha təhlükəsiz, daha balanslı və yüksək əlçatanlıq səviyyəsinə malik nəqliyyat xidmətləri göstərən yaşana bilən şəhərlər yaratmaqdır. Dəmir yolu nəqliyyatı da bu məqsədlərin həyata keçirilməsində əhəmiyyətini sübut edən ictimai nəqliyyat növüdür. Metro, tramvay, yüngül rels və monorels kimi müxtəlif dəmir yolu nəqliyyat sistemləri müxtəlif xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Eyni zamanda bir-birindən fərqlənən bu sistemlər fərqli xüsusiyyətləri ilə öz aralarında seçilir. Davamlı şəhər nəqliyyatı siyasətləri çərçivəsində araşdırmada müzakirə edilən ölkələrdə

həyata keçirilən layihələr və təcrübələr həm ölkəmizə, həm də iqtisadiyyat və əhali baxımından sürətlə böyümə prosesində olan digər inkişaf etməkdə olan ölkələrə istiqamətverici nümunədir. Bu nümunələrdən də göründüyü kimi, davamlı şəhər nəqliyyatı siyasətinin düzgün və səmərəli həyata keçirilməsi nəticəsində bir çox iqtisadi, sosial və ekoloji faydalar əldə etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. OECD., Sustainable development OECD Policy Approaches for the 21st Century. Organisation For Economic Co-Operation And Development Paris, 1998.
2. Eryiğit, S., Sürdürülebilir Ulaşımın Sosyal Boyutunda Bisikletin Yeri. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü 2012, s.27-28.
3. Cirit, F., Sürdürülebilir Kent İçeri Ulaşım Politikaları ve Toplu Taşıma Sistemlerinin Karşılaştırılması. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Merkezi 2014, s.128.
4. Ağaoğlu M.N ve Başdemir H., Kent İçeri Ulaşım Sorunları ve Çözüm Önerileri". Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi 2019, s.28.

F.A.Mammadova

Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0002-1284-7562

T.N.Mashadiyev

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0009-0007-2776-9142

Sustainable transportation systems

Abstract

Due to its effectiveness in all areas, the concept of sustainability has become a significant factor in sustainable transport for urban areas. Crucial modifications and fresh roadmaps pertaining to this have emerged in recent years. The article identifies the purpose and goal of sustainable transportation. Urban regions' competitiveness is largely dependent on transportation, which has a considerable impact on the local economy in terms of both the amount of money it generates and the number of jobs it supports.

Key words: *sustainable development, sustainable transport, transport, public transport, mobility, parking."*

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

ORCID 0000-0002-1284-7562

Т.Н.Машадиёв

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

ORCID 0009-0007-2776-9142

Устойчивые транспортные системы

Резюме

Поскольку концепция устойчивости оказывает влияние в каждой области, концепция устойчивого транспорта стала важным руководством для городских территорий. В последние годы начали выделяться значительные изменения и новые дорожные карты, связанные с этим. В статье исследованы цели и задачи устойчивого транспорта. Транспорт играет важную роль в конкурентоспособности городских мест, и его влияние на экономику города было обосновано как с точки зрения получаемого дохода, так и поддерживаемого уровня занятости.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, устойчивый транспорт, транспорт, общественный транспорт, мобильность, парковка"*

MÜNDƏRİCAT

İqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi, regional və sosial aspektləri

17 **M.A.Məmmədov, M.B.Qasımlı**
Şərqi Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin neft-qaz
sənayesinin tikinti sektorunun inkişafında rolu

21 **M.Q.Musayev**
İşğald azad edilmiş ərazilərin ölkə
iqtisadiyyatına reintegrasiyasında
sahibkarlığın rolu

25 **İ.N.Məmmədov**
Əlavə bazar dəyərinin anlayışı

28 **N.E.Paşayev**
Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracına
təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

42 **A.Г.Алирзаев, С.С.Мамедов**
Экологические проблемы и роль перехода
на альтернативные источники энергии в
решении экологических проблем

51 **S.Ə.Hümbətəliyeva**
Azərbaycanda sənayenin mövcud
vəziyyətinin struktur təhlili və onun
rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi

59 **L.Ə.Ələkbərova, G.Ş.İbrahimli,
T.E.Abbasov**
Sistemli-məqsədli idarəetmədə təhlilin
yeri və rolu

63 **A.E.Hacıyeva**
Azərbaycanda dövlət xərclərinin
dinamikasının sosial - iqtisadi inkişafa
təsirinin statistik təhlili

Macroeconomic, regional and social aspects of economic development

M.A.Mamedov, M.B.Gasimli **17**
The role of the Eastern ring transport corridor
in the development of the construction
sector of the oil and gas industry

M.Q.Musayev **21**
The role of entrepreneurship in the
reintegration of occupied territories into the
country's economy

I.N.Mammadov **25**
Understanding the added market value

N.E.Pashaev **28**
Assesment of factors affecting Azerbaijan's
transport services exports

A.G.Aliorzayev, S.S.Mammadov **42**
Environmental problems and the role of
transition to alternative energy sources
in solving environmental problems

S.A.Humbataliyeva **51**
Structural analysis of the current state of
industry in Azerbaijan and assessment
of its competitiveness

**L.A.Alakbarova, G.Sh.Ibrahimli,
T.E.Abbasov** **59**
The place and role of analysis in system-
target management

A.E.Hajiyeva **63**
Statistical analysis of the impact of the
dynamics of government expenditure
on socio-economic development in
Azerbaijan

CONTENT

71	F.F.Bayramov Dövlət idarəetmə sistemi	F.F.Bayramov Public administration system	71
76	S.E.Zeynalova Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin məqsədli büdcə proqramları əsasında formalaşdırılması	S.E.Zeynalova Formation of the state budget of the republic of Azerbaijan on the basis of targeted budget programs	76
84	A.A.Quliyev, S.R.Zərbəliyeva Postsovet məkanında iqtisadi perspektivdən korrupsiyaya səbəb olan amillərin qiymətləndirilməsi	A.A.Quliyev, S.R.Zərbəliyeva Assessment of the factors that cause corruption from an economic perspective in the post-Soviet space	84
93	T.H.Hüseynli Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı iqtisadiyyatının inkişaf diaqnostikası	T.H.Hüseynli Diagnostics of the development of sustainable economy of the republic of Azerbaijan	93
98	Z.Q.Əsgərova Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında azərbaycan ailəsinin rolu	Z.Q.Esgerova The role of the Azerbaijan family in the society's socio-economic development	98
106	H.K.Askerli Формирование налоговой политики в организациях в современных условиях	N.K.Asgarli Formation of tax policy in organizations in modern conditions	106
111	S.S.Sadiqova, F.N.Rəsulova Neft sənayesində insan kapitalının inkişafı strategiyaları	S.S.Sadigova, F.N.Rasulova Human capital development strategies in the oil industry	111

***Tikinti müəssisələrinin iqtisadiyyatı
və menecment***

***Economics and management of
construction enterprises***

118	Ə.M.Əliyev, E.Ə.Əlləzov, İ.O.Qənbərli Tikinti sənayesi müəssisələrində strategiyanın işlənilməsinin zəruriliyi	A.M.Aliev, E.A.Allazov, I.O.Qanbarli The need for strategy development in construction industry enterprises	118
125	P.T.Aliyeva, M.A.Gadжиеv Основные направления предпринимательской деятельности в строительной сфере в современных условиях	R.T.Aliyeva, M.A.Hacıyev Main directions of entrepreneurial activity in the construction sector in modern conditions	125

131	E.Ə.Əhmədzadə Zəngəzur nəqliyyat kommunikasiyalarının inkişafının və açılmasının beynəlxalq daşınmalara təsiri	E.A.Ahmadzadeh The impact of the development and opening of Zangezur transport communications on international transportation	131
136	A.X.Nəbiyev, M.R.Həbibzadə Daşınmaz əmlakın idarə olunmasının əsasları, onun iqtisadiyyatla əlaqəsi və demoqrafik amillərin ona təsiri	A.X.Nabiyev, M.R.Habibzada The basics of real estate management, its relationship with the economy and impact of demographic factors	136
143	X.İ.Qəniyev, R.S.Muxtarov Şəhər infrastrukturunun yenilənməsi: Bakı şəhərinin iqtisadi görünüşü və idarə edilməsi üzrə təhlili	Kh.I.Ganiyev, R.S.Mukhtarov Urban infrastructure renewal: analysis of the economic outlook and governance of the city of Baku	143
154	И.Н.Ахундова Исторические традиции народного жилья в архитектурно-планировочном решении жилых домов Восточного Зангезур	I.N.Axundova Typological characteristics of traditional settlements in Eastern Zangezur	154
<i>İnvestisiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi</i>		<i>Investment and business management</i>	
160	М.А.Мамедов, Л.А.Ахунбейли Правовые аспекты регулирования инвестиционных процессов в регионах	M.A.Mamedov, L.A.Akhunbeyli Legal aspects of regulation investment processes in the regions	160
166	X.İ.Qəniyev, G.A.Nəsirova Regional inkişaf üzrə dövlətin investisiya siyasətinin reallaşdırılmasının hüquqi aspektləri	H.I.Ganiyev, G.A.Nasirova Legal aspects of implementing state investment policy for regional development	166
173	А.Р.Нифталиев Деятельность финансово-кредитных организаций, содействующих финансированию предпринимательства в Азербайджане на льготных условиях	A.R.Niftaliyev Activities of financial and credit organizations that contribute to the financing of entrepreneurship in Azerbaijan on preferential terms	173
180	A.Q.Garayeva Current state of tourism development	A.Q.Garayeva Current state of tourism development	180

188	C.A.Zeyniyev Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərinin sosial-iqtisadi infrastrukturunun inkişafında xarici investisiyaların rolu	C.A.Zeyniyev The role of foreign investment in the development of the social and economic infrastructure of the liberated territories of Azerbaijan	188
194	O.O.Şirinzadə, F.N.Bayramova Azərbaycanda elektron kommersiyanın inkişafı və perspektivləri	O.O.Shirinzade, F.N.Bayramova Development and prospects of electronic commerce in Azerbaijan	194
201	N.K.İsmayılova Mədənçixarma müəssisələrində məsrəflərin idarə olunması modelləri	N.K.İsmayılova Models of cost management in mining enterprises	201
210	L.M.Alızadə Elektron kommersiyada firma bilinirliyinin satın alma niyyətinə təsirində hiss edilən riskin rolu: Azərbaycan üzrə araşdırma	L.M.Alızade The role of perceived risk on the influence of firm awareness on purchase intention in electronic commerce: a study on Azerbaijan	210

Innovasiya və informasiya texnologiyalarının menecmenti

Management of innovation and information technologies

220	E.Ə.Əliyev, N.H. Abbasova Rəqəmsal şüur insan kapitalının formalaşmasında və reintegrasiya proseslərində amil kimi	E.A.Aliyev, N.H.Abbasova Digital awareness as a factor in human capital formation and reintegration processes	220
230	Ə.B.Əliyeva Rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyatın inkişafına təsiri	A.B.Alieva The impact of digitalization on the development of the economy	230
236	F.A.Mammadova, S.A.Jabrayilova Macro-innovation strategies as a priority direction of government stimulation of innovation activity	F.A.Mammadova, S.A.Jabrayilova Macro-innovation strategies as a priority direction of government stimulation of innovation activity	236
240	F.A.Mammadova, Sh.Y.Huseynli Role of information technology in successful project management	F.A.Mammadova, Sh.Y.Huseynli Role of information technology in successful project management	240

245	M.A.Aşurov Müasir texnologiyaların müəssisələrin tətbiq etdiyi biznes modelləri və strategiyalarına təsiri	M.A.Ashurov Impact of modern technologies on business models and strategies applied	245
252	H.L.Гусейнова Инновационная политика и системный инновационный подход	N.L.Huseynova Innovation policy and systemic innovation approach	252
259	Q.M.Kərimov Elektron kommersiya fəaliyyətində innovativ idarəetmə sistemi	Q.M.Karimov Innovative management system in e-commerce activity	259
<i>Maliyyə və bank fəaliyyətinin idarəedilməsi</i>		<i>Financial and banking management</i>	
266	A.B.Əmrahov Azərbaycan Respublikasında logistik fəaliyyət ödənişlərində faktoring maliyyə xidmətlərinin cari vəziyyəti və problemləri	A.B.Amrahov Current situation and problems of factoring financial services in logistics activity payments in the republic of Azerbaijan	266
271	A.V.Baxışlı Aqrar müəssisələrdə mühasibat uçotu strategiyaları: problemlər və həlli yolları	A.V.Bakhishli Accounting strategies in agricultural enterprises: problems and solutions	271
280	B.Ə.Piriyev Azərbaycan respublikasının rezident logistic şirkətlərin akkreditiv hesablaşmalarının cari vəziyyəti və problemləri	B.A.Piriyev Current status and problems of letter of credit payments of established logistics companies of the Republic of Azerbaijan	280
289	C.N.Quliyeva Qiymətli kağızlar bazarı və onun formalaşması	J.N.Guliyeva Securities market and its formation	289
295	F.R.Sultanova KOS üçün MHBS əsasında ehtiyatların maliyyə vəziyyəti haqqında, mənfəət və ya zərərlər və digər məcmu gəlirlər haqqında hesabatlarında qiymətləndirilməsi	F.R.Sultanova Measurement of inventories in the statements of financial position, profit or loss and other comprehensive income under the IFRS for SMEs	295
304	P.H.İdrisli Müasir bank sisteminin inkişaf perspektivləri	P.H.Idrisli Development perspectives of the modern banking system	304

309	L.M.Cəfərova	L.M.Jafarova	309
	Mühasibat uçotunun kənd təsərrüfatı müəssisələrində tətbiqi: problemlər və perspektivlər		Introduction of accounting in agricultural enterprises: problems and prospects
318	L.N.Quliyeva	L.N.Guliyeva	318
	Bankın gəlirlərinin formalaşmasında kredit əməliyyatlarının rolu və verilmiş kreditlərin maya dəyəri, aktivlərin təsnifləşdirilməsi		The role of credit transactions in the formation of the bank's income and the cost of the granted loans, classification of assets
327	N.S.Bəkirova	N.S.Bekirova	327
	Azərbaycanda iqtisadi və siyasi risklərin mühasibat uçotu təcrübəsinə təsiri		Effect of economic and political risks on accounting practice in Azerbaijan
335	S.İ.Cavadzadə	S.I.Javadzade	335
	İnternet bankçılıq sisteminin inkişafı və onların təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri		Development of internet banking system and directions for improving their security
344	S.Ş.Əskərzadə	S.Ş.Əskərzadə	344
	Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartının "Torpaq, tikili və avadanlıq" adlı 17 nömrəli bölməsinə uyğun olaraq mühasibat uçotunun aparılması		Maintaining accounting records in accordance with Section 17 "Land, buildings and equipment" international financial reporting standard for small and medium businesses
356	Z.V.Qasimov	Z.V.Qasimov	356
	Azərbaycanda son 5 ildə pul aqreqlarının təhlili		Analysis of monetary aggregates in Azerbaijan in the last 5 years
361	A.H.Müşəyeva	A.H.Müşəyeva	361
	Azərbaycanda debitor və kreditor borclarının təşkili və araşdırılması		Organization and research of receivables and payables in Azerbaijan
371	S.Q.Məmmədova	S.Q.Məmmədova	371
	İdarəetmə uçotunda məsrəflər və korporativ qərarların verilməsində məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası metodlarının rolu		Costing in management accounting and the role of product costing methods (models) in making corporate decisions

Müəssisələrdə heyətin idarə edilməsi

- 380** **A.A.Abasova, O.F.Karimli, T.Ə.Abbasova**
Стратегии и новаторство успешного управления персоналом и кадровой политикой, понимание современных подходов к кадровой политике
- 385** **Л.М.Ализаде**
Влияние практики управления персоналом на мотивацию и лояльность сотрудников
- 395** **N.H.Abbasova, İ.Ə.Rüstəmov**
Müəssisədə əməyin motivasiya sisteminin inkişafı yolları
- 402** **M.D.Uzarayeva, L.T.Cəbiyeva**
Sənaye müəssisələrində işə qəbul, seçim prosesi və müasir tətbiqi metodlar

Beynəlxalq layihələrin idarə edilməsi və təcrübə

- 411** **N.E.Talibova**
Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili
- 417** **N.Ü.Muradlı**
Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərin məsrəflərinin uçotu və qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəsi
- 427** **R.I.Aslanova**
Economic relations between Turkey and France in the contemporary world
- 433** **S.T.Nabizadeh**
With the restoration of the “Great Silk Road” of the republic of Azerbaijan cultural-humanitarian relations
- 442** **Л.С.Исмаилова**
Зарубежный опыт мотивации работников
- 449** **F.Ə.Məmmədova, E.V.Əlləzov**
Region planlama və yeni regionalçılıq anlayışı
- 454** **F.Ə.Məmmədova, T.N.Məşədiyev**
Dayanıqlı nəqliyyat sistemləri

Personnel management in enterprises

- A.A.Abasova, O.F.Karimli, T.E.Abbasova** **380**
Strategies and innovation of successful personnel management and HR policy, understanding modern approaches to HR policy
- L.M.Alizadeh** **385**
The impact of HR practices on employee motivation and loyalty
- N.H.Abbasova, İ.A. Rustamov** **395**
Ways of development of the labor motivation system in the enterprise
- M.D.Uzarayeva, L.T.Jabiyeva** **402**
Recruitment, selection process and modern application methods in industrial institutions

International project management and experience

- N.E.Talibova** **411**
Analysis of the current state of foreign trade relations of Azerbaijan
- N.U.Muradli** **417**
International practice of accounting and valuation of R&D COSTS
- R.I.Aslanova** **427**
Economic relations between Turkey and France in the contemporary world
- S.T.Nabizadeh** **433**
With the restoration of the “Great Silk Road” of the republic of Azerbaijan cultural-humanitarian relations
- L.S.Ismayilova** **442**
Foreign experience of employee motivation
- F.A.Mammadova, E.V.Allazov** **449**
Regional planning and new regional concept
- F.A.Mammadova, T.N.Mashadiyev** **454**
Sustainable transportation systems

Nəşr prinsipləri

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan və xarici ölkələrin iqtisadiyyatının sahələrinin prioritet istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqat işləri, alınan nəticələr haqqında, iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinə dair elmi məqalələri dərc edir.

Əlyazmanın redaksiyaya təqdim olunma qaydası

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir. Əlyazmanın orijinalı mükəmməl redaktə edilmiş halda elektron qaydada alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) elektron ünvanına və ya müəllif(lər)in özü redaksiyaya (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Yasamal rayonu, Ayna Sultanova küçəsi, Bakı, Azərbaycan) təqdim edilir. Əlyazma müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim olunma tarixi göstərilməlidir.

Məqalə formatı: Məqalələr A4 formatda, 12 ölçüdə, 1 sətirlərəarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, səhifənin aşağı, yuxarı və yan tərəflərində 2 sm boşluq buraxılmalıdır.

Məqalənin həcmi: 7-15 səhifə olmalıdır.

Müəllif: Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı /məs.: Ə.M.Vəliyev/, iş yeri tam şəkildə, müəllifin elmi dərəcəsi, ORCID ID-si, şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə göstərilməlidir. Təhsilini davam etdirən müəllif təhsil pilləsinə uyğun olaraq özü haqqında məlumatda bakalavriat, magistrant və doktorant olduğunu qeyd etməlidir

Xülasə: Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, sonunda ingilis dillərində 7-8 cümlədən ibarət Xülasə yazılmalıdır. İngilis dilində yazılan Xülasənin əvvəlində müəllifin adı, ata adı və soyadı ingilis dilində qeyd olunmalıdır.

Açar sözlər: 5 sözdən az olmayaraq Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Giriş

Təhlil

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı: Ədəbiyyat siyahısı APA üslubunda tərtib edilməlidir.

İstinadlar: Məqalənin müvzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq vahidlər sistemində (Sİ) verilməlidirlər. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnəli, “Cədvəl” və ya “Şəkil” sözü də yazılmalıdır.

Jurnalın dili: Azərbaycan, türk, ingilis və rus

Plagiat

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr StrikePlagiarism.com proqramının vasitəsi ilə plagiatdan keçirilir. Plagiat aşkarlanmadığı halda (unikallıq səviyyəsi 75%) gizli resenziyalaşdırmaya göndərilir. Plagiat fakti aşkar edilən məqalələr dərc edilmir və geri qaytarılır. Təqdim edilən məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərir.

Resenziyalaşdırma

Redaksiyaya göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Redaksiyaya təqdim edilən əlyazmalar anonim rəyçilərin gizli rəyindən sonra onların dərc edilib-edilməməsinə qərar verilir. Resenziyalaşdırma və təsdiqetmə müddəti ümumilikdə 1 aydır. Əlyazmalar, resenziyalaşdırma prosedurunun nəticələri əsas götürülərək, növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Jurnala göndəriləcək məqalələr başqa yerdə nəşr edilməmiş və ya nəşr üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment”ə aiddir.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri çap olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasına, kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına və məqalə müəlliflərinə göndərilir.

Принципы публикации

Журнал «Экономика строительства и менеджмент» публикует научные статьи по приоритетным направлениям экономики Азербайджана и зарубежных стран, о полученных результатах, теоретических и практических проблемах экономики.

Порядок подачи рукописи в редакцию

Рукописи, ранее опубликованные или направленные в другое периодическое издание для публикации, к представлению в журнал не допускаются. Оригинал рукописи с идеальной редакцией необходимо отправить в электронном виде на адрес alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) или самому автору(ам) сдать в редакцию (Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет, Ясамальский район, улица Айна Султанова, Баку, Азербайджан). Рукопись должна быть подписана автором (авторами) и датирована.

Формат статьи: Статьи должны быть написаны в формате А4, кегль 12, междустрочный интервал 1, шрифт Times New Roman, отступ 2 см внизу, вверху и по бокам страницы.

Объем статьи должен составлять 7-15 страниц.

Автор: Справа, до названия статьи необходимо указать фамилию, имя, отчество автора /например: А.М.Велиев /, место работы, ученую степень, ORCID ID, личный адрес электронной почты и номер телефона. Автор, продолжающий обучение, должен указать, что он является бакалавром, магистрантом и докторантом в своих личных данных в соответствии с уровнем образования.

Резюме: Резюме из 7-8 предложений должно быть написано в начале статьи на азербайджанском языке и в конце на английском языке. В начале резюме, написанного на английском языке, должно быть указано имя, фамилия, отчество автора должны на английском языке.

Ключевые слова: не менее 5 слов на азербайджанском и английском языках.

Введение

Анализ

Заключение

Список литературы: Список литературы должен быть написан в стиле АРА.

Список литературы: Должны быть даны ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи.

Таблицы и рисунки не должны повторять друг друга, показатели должны быть приведены в Международной системе единиц (СИ). Если в рукописи даны таблица и рисунок, то они должны быть соответственно пронумерованы и написано слово «Таблица» или «Рисунок».

Язык журнала: азербайджанский, турецкий, английский и русский.

Плагиат

Статьи, поступающие в редакцию, проверяются на плагиат с помощью StrikePlagiarism.com. Если плагиат не обнаружен (уровень уникальности 75%), статья отправляется на скрытое рецензирование. Статьи, признанные плагиатом, не публикуются и возвращаются автору. В случае отказа в публикации представленной статьи редакция журнала направляет автору мотивированный ответ в письменной форме.

Рецензирование

Статьи, направляемые в редакцию, сначала оцениваются редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие правилам публикации, могут быть отправлены автору для исправления или могут быть отклонены в рецензировании.

Рукописи, представленные в редакцию, подлежат конфиденциальному рассмотрению анонимными рецензентами, после чего принимается решение о том, будут ли они опубликованы. Срок рассмотрения и согласования составляет 1 месяц. Рукописи публикуются на регулярной основе по результатам процесса рецензирования.

Статьи, представляемые в журнал, не должны быть опубликованы или отправлены для публикации в другое издательство.

Авторские права

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат «Экономике строительства и менеджменту».

Журнал выходит 4 раза в год. После печати экземпляры журнала высылаются в Высшую Аттестационную Комиссию Азербайджанской Республики, библиотеки, международные индексные организации и авторам статей.

Publication principles

The journal "Construction Economics and Management" publishes scientific articles on priority areas of the economy of Azerbaijan and foreign countries, on the results obtained, theoretical and practical problems of the economy.

The procedure for submitting a manuscript to the editor

Manuscripts previously published or sent to another periodical for publication are not allowed to be submitted to the journal. The original manuscript with an ideal edition must be sent electronically to alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) or handed over to the editor(s) himself (Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering, Yasamal district, st. Aina Sultanova, Baku, Azerbaijan). The manuscript must be signed by the author(s) and dated.

Article format: Articles should be written in A4 format, size 12, line spacing 1, Times New Roman font, indent 2 cm at the bottom, top and sides of the page.

The volume of the article should be 7-15 pages.

Author: On the right, before the title of the article, you must indicate the last name, first name, patronymic of the author /for example: A.M. Veliyev /, place of work, academic degree, ORCID ID, personal e-mail address and phone number. The author who is continuing his studies must indicate that he is a bachelor, master and doctoral student in his personal data in accordance with the level of education.

Abstract: A abstract of 7-8 sentences should be written at the beginning of the article in Azerbaijani and at the end in English. At the beginning of a resume written in English, the name, surname, patronymic of the author must be indicated in English.

Key words: at least 5 words in Azerbaijani and English.

Introduction

Analysis

Conclusion

References: References should be written in the APA style.

References: Links to scientific sources related to the topic of the article should be given.

Tables and figures should not repeat each other, indicators should be given in the International System of Units (SI). If the manuscript contains a table and a figure, then they should be numbered accordingly and the word "Table" or "Figure" should be written.

Journal language: Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

Plagiarism

Articles submitted to the editorial office are checked for plagiarism using StrikePlagiarism.com. If plagiarism is not detected (uniqueness level 75%), the article is sent for covert review. Articles recognized as plagiarism are not published and are returned to the author. In case of refusal to publish the submitted article, the editors of the journal send the author a reasoned response in writing.

Peer review

Articles sent to the editors are first evaluated by the editors in terms of the principles of publishing the journal. Articles that do not comply with the publication rules may be sent to the author for correction or may be rejected for review.

Manuscripts submitted to the editors are subject to confidential review by anonymous reviewers, after which a decision is made as to whether they will be published. The term of consideration and approval is 1 month. Manuscripts are published on a regular basis based on the results of a peer review process.

Articles submitted to the journal must not be published or sent for publication to another publisher.

Copyright

Articles published in the journal are protected by copyright and all rights to publish these articles belong to Construction Economics and Management.

The magazine is published 4 times a year. After printing, copies of the journal are sent to the Higher Attestation Commission of the Republic of Azerbaijan, libraries, international index organizations and authors of articles.

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Tel.: (+99412) 538 92 83
daxili – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Jurnalın rəsmi saytı: <https://timjurnal.az>*

*Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412)5389283;
внутренний – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Официальный Веб-сайт журнала: <https://timjurnal.az>*

*The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412)538 92 83;
Interior - 678
E-mail: info@timjurnal.az
Official website of the magazine: <https://timjurnal.az>*



Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi № 4024

Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - İSSN 2519-2507 - 17.10.2016 tarixində verilib

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol № 11-R)

AzMIU
“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”
məl.: (012) 539 07 17
E-mail: azmiu-npm@mail.ru

